Андрићград 2015.

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

ТОМ II

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

Главни и одговорни уредник:

ЕМИР КУСТУРИЦА

Уредник:

ПЕРО СИМИЋ

Редакција:

др МИРОСЛАВ ПЕРИШИЋ
др СВЕТОЗАР РАЈАК
др ОЛЕГ АЈРАПЕТОВ

Секретар редакције:

мр ИВАН ОБРАДОВИЋ

Тел: 058 620 912
Факс: 058 620 918

info@andricevinstitut.org

Адреса:
Трг Николе Тесле, Андрићград - Вишеград

Дизајн и припрема:
Еурографика - Зворник

Штампа:
Еурографика - Зворник

Андрићград 2015.

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

ТОМ II

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

САДРЖАЈ

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 13 9

РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ 1914 – ДОКУМЕНТА 10
РУСКИ МИНСКО-ТОРПЕДНИ МОРНАРИЧКИ ОДРЕД У СРБИЈИ 1914-1915 26
ПОКУШАЈИ СТВАРАЊА СРПСКОГ ЧЕТНИЧКОГ ОДРЕДА
РУСКЕ ЦАРСКЕ АРМИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 34
РАЂАЊЕ ИДЕЈЕ СЛОВЕНСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У РУСИЈИ 41
КУАРОН И ТАВЕРНИЈЕ У АНДРИЋГРАДУ 54
НИКИТА МИХАЛКОВ ВИДИО СПОМЕНИКЕ ЊЕГОШУ,
ИВУ АНДРИЋУ И МОЗАИК ПОСВЕЋЕН МЛАДОБОСАНЦИМА 55

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 14 56

ТРАГЕДИЈА СРБИЈЕ 57
РАТНЕ ИЗБЕГЛИЦЕ - ДОКУМЕНТИ 64
БОРБА ЗА ДУШЕ: СРПСКА ПРОПАГАНДА У РУСИЈИ 1916. ГОДИНЕ 70
ИЗВЕШТАЈ ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ПРЕДСЕДНИКУ 73
ДОКТОР РАЈАН – ЗАБОРАВЉЕНА ЛЕГЕНДА БЕОГРАДА 81
ДОБРОВОЉЦИ И СИЛОВОЉЦИ: ПРВИ, НЕУСПЕЛИ ПОКУШАЈ
СТВАРАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У РУСИЈИ 1916. ГОДИНЕ 89

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 15 99

КАКО СУ ЕВРОПСКЕ ИМПЕРИЈЕ КРЕНУЛЕ У РАТ 1914. 99
ЛОНДОНСКИ ТАЈМС О СРБИЈИ 1915. 107
БРИТАНСКА ВОЈНО-ПОМОРСКА МИСИЈА У СРБИЈИ 1915. 116
РЕКВИЗИЦИЈЕ ЗВОНА СА ПРАВОСЛАВНИХ ЦРКАВА У БОСНИ И
ХЕРЦЕГОВИНИ У ТОКУ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА 122
БОСАНСКИ ПЕТРОВАЦ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ 124
ПОВРАТАК ДОКУМЕНТИМА 127
АНДРИЋГРАД: ЗАВРШЕНА СТУДЕНТСКА КОНФЕРЕНЦИЈА
ПОСВЕЋАНА ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ И КЊИЖЕВНОСТИ 140

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 16 142

КОСТА ЦУКИЋ 143
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. 144
ЛОНДОНСКИ ТАЈМС О СРБИЈИ 1915. 151
СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ У РУСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ 161
УСПОМЕНЕ НА ЦАРА НИКОЛАЈА II КОД СРБА 173
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ ИЗ УГЛА СРПСКИХ УМЕТНИЦА 181

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 17 189

ДОЖИВЉАЈИ СРПСКОГ ДОБРОВОЉЦА, БАЊАЛУЧАНИНА МИРКА ЈОВАНОВИЋА, У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ И ГРАЂАНСКОМ РАТУ У РУСИЈИ 1914-1921. ГОДИНЕ 190
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 2 205
УСПОМЕНЕ НА ЦАРА НИКОЛАЈА II КОД СРБА УОЧИ И ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 221
ВОЈНО СВЕШТЕНСТВО РУСКОГ КОРПУСА У ЈУГОСЛАВИЈИ 227

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 18 240

ГАВРИЛО ПРИНЦИП И САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ НА СТРАНИЦАМА АМЕРИЧКЕ ШТАМПЕ 1914. ГОДИНЕ 241
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 3 247
СЈЕЋАЊЕ СВЕШТЕНИКА НИКОДИМА НОВАКОВИЋА НА ПРОГОН У ТОКУ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА 261
СЕЋАЊЕ И ОПОМЕНА СПОМЕНИК И СПОМЕН-КОСТУРНИЦА БРАНИОЦИМА БЕОГРАДА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 263
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ ИНАУГУРИСАО СРЕДСТВА МАСОВНОГ УБИЈАЊА 269
ОТВОРЕНА ИЗЛОЖБА СЛИКА ПЕТРА ЛУБАРДЕ 283

УЗ ЊЕГОША И АНДРИЋА МАТИЈА БЕЋКОВИЋ И ЕМИР КУСТУРИЦА ОТКРИЛИ СПОМЕНИК НИКОЛИ ТЕСЛИ У АНДРИЋГРАДУ 285

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 19 287

СРБИЈА ИЗМЕЂУ САВЕЗНИКА И НЕПРИЈАТЕЉА 288
ИШЧЕКУЈУЋИ НАПАД 1915. ГОДИНЕ 293
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 4 298
НЕПРИЈАТЕЉСКА ТЕШКА АРТИЉЕРИЈА У ТОКУ ОФАНЗИВЕ 1915. ГОДИНЕ 317
ПРВИ МУЗЕЈ ВЕЛИКОГ РАТА 322
ПРИЧАЋЕ ШПАНЦИМА 324
ХЕРБАРИЈУМ КАП ЛАРА ИЗ ВЕЛИКОГ РАТА КУСТУРИЦИ НА ДАР .. 326
ПЈЕСМЕ АНДРИЋГРАДУ 328

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 20 330

In memoriam: МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ (1928–2015) 331
ПРОМЕНЕ ПРЕМА СРПСКОЈ ОДГОВОРНОСТИ ЗА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 332
ПОЧЕТАК ОФАНЗИВЕ НА СРБИЈУ 1915. 339
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 5 346

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 21 381

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 382
ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА 1914/1915. 398
ПРОСЛАВА ИЛИ ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СТОГОДИШЊИЦЕ 407
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 6 415

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 22 440

НЕПРИЈАТЕЉСКО НАДИРАЊЕ 1915. 440
ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА 1914/1915. 447
СТОГОДИШЊИЦА ВАЉЕВСКЕ БОЛНИЦЕ: ИЗЛОЖБА
„СТРАДАЊЕ И ХУМАНИЗАМ. ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА 1914–1915“ 457
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ
ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 7 458
ЕМИР КУСТУРИЦА ОТВОРИО 60. САЈАМ КЊИГА У БЕОГРАДУ:
ИМА ЈОШ ПИСМЕНИХ, САМО СУ НАМ СКЛОЊЕНИ СА ОЧИЈУ! 474
НОВИ ПЛАН АКТИВНОСТИ 477
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ НА 60. САЈМУ КЊИГА У БЕОГРАДУ 478

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 23 479

ВЕЛИКЕ ПОУКЕ ЈЕДНОГ МАЛОГ НАРОДА 480
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ
ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 8 488
О СТРАДАЊУ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ
У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 508
АНТОН ХОЛЦЕР, ЦЕЛАТОВ СМЕШАК – НЕПОЗНАТИ РАТ ПРОТИВ
ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА 1914-1918 514
ЗАБОРАВЉЕНИ ЈУНАЦИ СОЛУНСКОГ ФРОНТА 516

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 24 518

МИЛУТИН ВЕЛИМИРОВИЋ – СВЕДОК СРПСКЕ ГОЛГОТЕ 519
ВОЈНИЧКА КАРИЈЕРА АЛЕКСАНДРА I КАРАЂОРЂЕВИЋА 528
КОМИТСКИ НАПАД НА ВАЛАНДОВО И ЖЕЛЕЗНИЧКУ
СТАНИЦУ КОД СТРУМИЦЕ 1915. 534
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ
ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 9 550

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, јануар 2015. Број 13

РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ 1914/1915

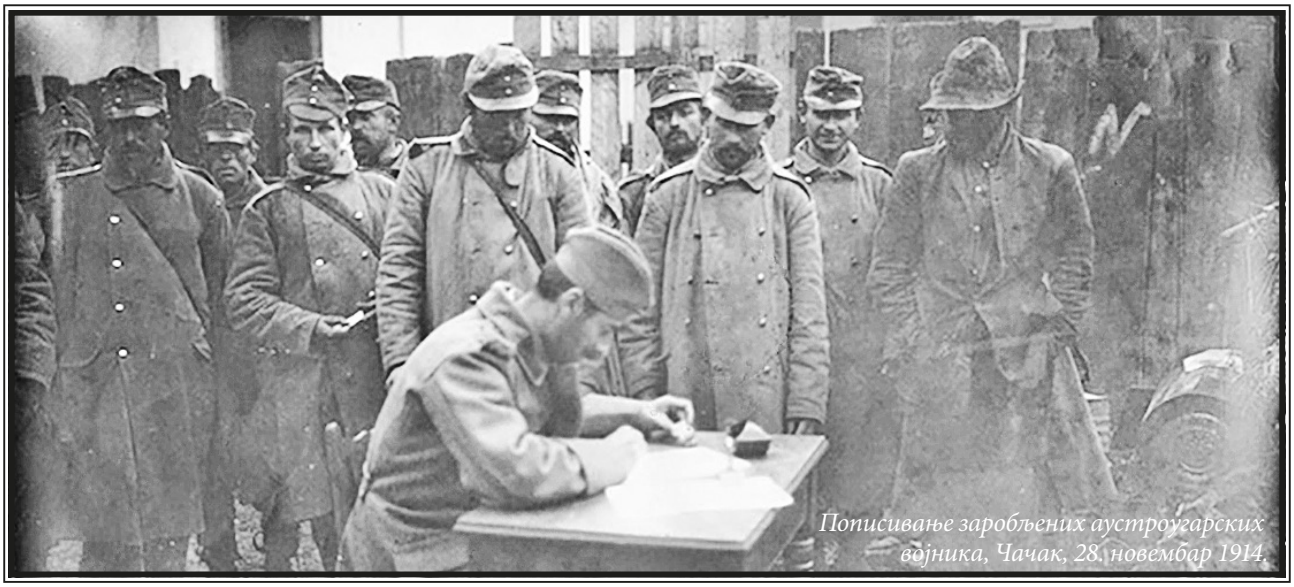

Пописивање заробљених аустроугарских војника, Чачак, 28. новембар 1914.

22. децембар 1914, Ниш

Министарство војно Краљевине Србије – Министарству иностраних дела Краљевине Србије: обавештење о заробљеним аустроугарским војницима у Колубарској бици и заплењеном ратном материјалу
Министарство Војно Опште Војно Одељење Ђенералштабни Одсек
Пов. Ф. Ђ. О. бр. 2521

Министарству Иностраних Дела

У одговору на писмо Министар. Иностраних Дела Пов. Бр. 8457 од 30. пр. месеца част ми је јавити да је Врховна Команда депешом О. Бр. 8165 одговорила следеће:

„У битци, која је почета 20. новембра, по до сада прикупљеним подацима има заробљених: 265 официра, 22 лекара, 4 медицинара, преко 39.000 подофицира и војника заробљених, 3 заставе, 73 пољска топа, 21 брдски топ, 13 брдских хаубица, 5 пољских хаубица, 19 лафета, 360 кара, 67 митраљеза, 1 рефлектор, преко 1200 кола, 37 санитетских кола, 1 завојиште, 1 болница, 4 превијалишта, преко 1000 коња, 32 кујне, преко 42 пољске пекарнице, много пушака, пешадијске и артиљеријске муниције, телефонског и телеграфског материјала, ћебади, шаторских крила, кафе, шећера, артиљеријског, ковачког, запрежног, инжињерског материјала и експлозива. Прикупљање и попис плена још се врши.“

9. децембра 1914. год. Ниш
По заповести Министра Војног

Врш. дужн. Начелника, Пуковник,
Љуб. Н. Барјактаровић

ISSN 2303-5293

РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ 1914 – ДОКУМЕНТА

1

30. новембар 1914, Петроград
Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да Срби из Босне, заробљени као аустроугарски војници у Русији, желе да дођу у Србију као добровољци

17. новембра 1914, год. Ниш

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Петрограда 16. XI 1914. у 10 сати 12 мин. после подне
Примљен у Нишу у 17. XI 1914. г. у 9 сати пре подне
Многи Срби из Босне и других крајева Аустро-Угарске - војници - које су Руси заробили, моле ме да издејствујем да се упуте у Србију. Пре него бих овде ма шта предузео молим за упутства.

№ 521

Спалајковић

На полеђини:
Пов. бр. 7967
Ако хоће да се бију против Аустрије - онда се могу упутити. 17/XI

Пашић

Екс. 18. XI 1914. *ДС. Чох.*

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25, дос. III

2

6. децембар 1914, Новониколајевск
Срби из Босне и Херцеговине, заробљеници у Русији – Мирославу Спалајковићу, посланику у Петрограду: молба да се приме у српску војску као добровољци

Благородном господину Др Мирославу Спалајковићу, краљевском српском посланику у Петрограду

Ми смо били слободни брзојавно замолити славно крањ. српско посланство, да би посредовало код царске руске владе, да би нас заробљене Србе Босанце и Херцеговце послали у Србију, како би могли заједно са нашом тамошњом браћом оружано иступити против непријатеља Српског Народа. То држимо напокон својом светом дужношћу, да бар нешто допринесемо за своје ослобођење.

Напомињемо, да се је наша 4-та босан. херцеговачка регимента од почетка рата ступила у борбу и то са руским четама, али без православних Срба војника. Сматрајући нас непоузданим елементом, формирали су од нас Срба два посебна батаљона, те смо прије мјесец дана послани на руску границу.

Ступајући у бојну линију, већина нас се је добровољно предала руским војницима и сваки од нас, предавајући им своје оружје, био је тога увјерења, да се више никад неће повратити у границе Аустро-Угарске монархије, па ма какав коначан резултат рата био. Сами аустријски официри, који се овдје налазе и који имају управу над нама прије нам смрћу на вјешалима у случају повратка у Аустрију, јер да се сви сматрамо дезертерима.

С тога највише вас молимо, да ако није могуће нашој првој и јединој жељи удовољити, да би порадили на том, да након свршетка рата не би били предати ни у којем случају аустријским властима. Напокон молимо, да би нас Србе Босанце и Херцеговце по могућности на једно мјесто смјестили.

Најпонизнији
Ново Николајевск
У име заробљеника Срба Босне и Херцеговине
23. новембра 1914. године

Јован Бланић и другови

На полеђини:
Пов. № 10309

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25, дос. III

3

8. децембар 1914, Ниш
Министар грађевина Милорад Драшковић – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: о слању телеграма ратних заробљеника преко румунске поште

Министарство Грађевина Поштанско-Телеграфско Одељење
П. Т. бр. 68261
26. новембра 1914. год. у Нишу
Господину Министру Иностраних Дела

Господине Министре,

Румунска Главна Управа Пошта и Телеграфа извештава нас, да је примила на се да транзитира телеграме ратних заробљеника и Црвеног Крста зараћених држава и моли да је известимо: пристајемо ли и ми да примамо и да јој отправљамо такве телеграме.

Достављајући Вам ово част ми је молити Вас за извештај постоје ли какви разлози из којих то не би требало усвојити, или овај предлог треба усвојити?

Изволите примити господине Министре Председниче, уверење о моме дубоком поштовању.

Министар Грађевина,
М. Драшковић

На полеђини:
Пов. бр. 8387

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XIX, 27, дос. V

4

11. децембар 1914, Ниш
Министарство војно Краљевине Србије доставаља Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела, извештај команданта Шумадијске дивизије да аустроугарска војска одводи малолетнике у заробљеништво

Господину Министру Војном

Телеграм бр. 46 из Пожеге
Отправљен 27. XI 1914. у 5 по подне
Приспео у 8.20 по подне
Примљен у Кабинету у 9.35 по подне

Командант Шумадијске Дивизије извештава ме да је од наших људи сазнао да су Аустријанци са наше територије прикупили све младиће од 15 до 20 година, употребљујући их прво за пренос рањеника а потом их упутили у Ваљево. Уз пут им је говорено да ће их упутити за Сарајево и даље. Овим Аустријанци вероватно иду на то да нас лише живог материјала за попуну војске. Из Гојне Горе и околине покупили су око 60 младића.

О. бр. 1940
Пов. № 1053

Командант,
Ђенерал, Арачић

На полеђини:
Пов. ФЂ О № службено
Председнику Министарског Савета Господину Николи П. Пашићу

Господине Председниче,

Част ми је послати овај предмет на надлежност. Молим да примите моје дубоко поштовање.

28. XI 1914. год. Ниш

За Министра Војног, Пуковник
Душан П. Стефановић

Да се уложи протест код Сила тројног споразума и осталих неутралних европских држава, па и код Америчких сједињених држава што Аустрија, као некада јаничари, одводе децу у ропство - и да ћемо чинити репресалије, ако не пусте из ропства неборце.

28/XI *НПП*
Пов. № 10334

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

5

12. децембар 1914, Ниш
Министарство војно Краљевине Србије – Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела: о наводима у штампи да Аустроугарска користи српске заробљенике на руском ратишту

Министарство Војно
Пов. № службено
Председнику Министарског Савета Господину Николи П. Пашићу, Ниш

Господине Председниче,

Част ми је скренути Вам пажњу на:

1) Стране новине доносе:
„Да Аустријанци употребљују наше заробљенике у борби против Руса, јер већ има у Русији наших војника, који су заробљени“
Молим да се ово провери.

2) Пошто имамо велики број аустријских заробљеника преко 13.000, то у колико се гарнизони смањују све их је теже чувати; у Новој Србији не могу се много послати, пошто је доста несигурно; зато налазим, да би требало Румуне предати Румунији, као што је Русија предала Талијане - Италији.

Молим, да примите моје дубоко поштовање.

29. XI 1914. год. Ниш
За Министра Војног, Пуковник,
Душан П. Стефановић

На полеђини:
Пов. бр. 8102
Г. Др Грујићу да говори одмах Филалитију о овоме.
19. XI 14. *Јов.*

Говорио г. Филалитију, који обећао да ће телеграфирати својој влади. Питао колико има Румуна? Одговор му нисам могао дати.
20. XI 914. *Др С. Ј.*

Грујић

Министарству Војном, Ниш

С позивом на писмо Господина Министра Војног од 19. новембра 1914. год. Пов. № Службено Министарству Иностраних Дела је част замолити Министарство Војно да му изволи саопштити, у најкраћем времену, колико се налази војника румунске народности међу заробљеним аустријским војницима.

25. XI 1914.
По нар. Министра, Начелник [...]

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. II

6

21. децембар 1914, Рим
Српски посланик у Риму Љубомир Михаиловић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије о предлогу папе да се ослободе ратни заробљеници неспособни за војну службу

9. децембра 1914 год. Ниш

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Рима 8. XII у 6 сати 10 мин. после подне
Примљен у Нишу 9. XII у 3 сата 50 мин. пре подне

Данас имао састанак са Кардиналом Гаспари, државним секретаром Папе, који ми је саопштио предлог Св. Оца, да ратујуће државе пусте својим кућама као слободне оне заробљенике, који су неспособни више за ма какву војну службу. Право оцене, који су заробљеници неспособни, припада искључиво држави, која држи заробљенике. Овај предлог саопштен је свима силама у рату. Кардинал је молио, доставити га влади српској са надом што скоријег одговора. Мислим да се предлог у начелу може примити са тим да ће о детаљама и начину измене бити потребан договор са савезницима. Молим одговорите ми што пре на мој телеграм.

№ 608

Михаиловић

На полеђини:
Пов. № 8704
Изнети на решење у седници Министарској. У начелу примам и јавити Михаиловићу да примамо у начелу, само чекамо одговор савезника.

НПП.

Legation Serbe
Londres
Paris
Petrograde

Молим јавите ми какав је одговор дала влада на предлог папин за размену за рат онеспособљених заробљеника. Ми смо одговорили да примамо у начелу, само чекамо одговор савезника. 11. XII 914.

Пашић

Експ. 11. XII 14. *М. Ђ. М.*

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III

7

22. децембар 1914, Ниш
Министарство војно Краљевине Србије – Министарству иностраних дела Краљевине Србије: обавештење о заробљеним аустроугарским војницима у Колубарској бици и заплењеном ратном материјалу

Министарство Војно Опште Војно Одељење
Ђенералштабни Одсек
Пов. Ф. Ђ. О. бр. 2521
Министарству Иностраних Дела

У одговору на писмо Министар. Иностраних Дела Пов. Бр. 8457 од 30. пр. месеца част ми је јавити да је Врховна Команда депешом О. Бр. 8165 одговорила следеће:

„У битци, која је почета 20. новембра, по до сада прикупљеним подацима има заробљених: 265 официра, 22 лекара, 4 медицинара, преко 39.000 подофицира и војника заробљених, 3 заставе, 73 пољска топа, 21 брдски топ, 13 брдских хаубица, 5 пољских хаубица, 19 лафета, 360 кара, 67 митраљеза, 1 рефлектор, преко 1200 кола, 37 санитетских кола, 1 завојиште, 1 болница, 4 превијалишта, преко 1000 коња, 32 кујне, преко 42 пољске пекарнице, много пушака, пешадијске и артиљеријске муниције, телефонског и телеграфског материјала, ћебади, шаторских крила, кафе, шећера, артиљеријског, ковачког, запрежног, инжињерског материјала и експлозива. Прикупљање и попис плена још се врши.“

9. децембра 1914. год. Ниш
По заповести Министра Војног
Врш. дужн. Начелника, Пуковник,

Љуб. Н. Барјактаровић

На полеђини:
Пов. бр. 8728
Ове је податке тражио г. Таке Јонеско, преко посланства у Букурешту.

С. Ј. Г.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III

8

23. децембар 1914, Скопље
Команда трупа Нове области доставља Министарству војном Краљевине Србије препис писма Феручија Цеија, Италијана из Трста, заробљеног у Србији као аустроугарског војника, свом рођаку у Италији

Превод с талијанског

Писмо аустријског заробљеника Феручија Цеји родом из Трста, упућено препоручено на адресу његовог рођака Марија Белинацо артиљеријском поручнику италијанске војске у Верону (Италија).

Драги Марijо,

Чудићеш се што добијаш моје писмо тек после толиког времена, али до сада ми није било могуће да ти се јављам због тога што апсолутно нисам имао времена и због строге аустријске цензуре. Готово сам луд од оне дисциплине и батеријске паљбе, од грубих речи и вешања по дрвећу. Заједно са 8 четом заробили су ме Срби. Сад можеш мислити да у том смислу не смем писати кући, јер бих при повратку био стављен под инквизицију и осуђен на неколико година робије. Зато ти уз ово шаљем писмо за мога оца, које ћеш послати експресом, објаснивши ствар како било другчије.

Овде ми је добро и у погледу здравља и поступања. Нарочито на Талијане гледају добро. Једино ми је тешко што сам далеко од пријатеља и што немам новаца.

Феручијо Цеји

Оверава, Шеф цензуре
А. Шушкаловић с. р.

Команда Трупа Нове Области
К. Ђ. О. бр. 3252
10. децембра 1914. год. Скопље

Оверава, Врши дужност Начелник Штаба
ппуковник, Вел. Требинац с. р.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III

9

25. децембар 1914, Ниш
Милутин Мићић, чиновник Конзуларног одељења Министарства иностраних дела – Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела: извештај о аустроугарским ратним заробљеницима у Србији

Господине Министре,

Част ми је поднети Вам податке о нашим заробљеницима, које сам прикупио, радећи при цензури у Заробљеничкој Команди:

Бројно стање заробљеника – на дан 12. децембра 1914.

Има 600 официра и кадета, 47.317 подофицира и редова, од ових 29.487 одкомандованих и 17.830 - у Нишу.

У Медошевцу, селу код Ниша има их 2.500, а остали су у просторијама коњичке и артиљеријске касарне.

Јуче је доведен 600-тинити аустријски официр - поручник Стеван Скублијус, из Копашвара, - заробљен код Београда.

Ниш је пролазна заробљеничка станица, и одавде се транспортују даље. Сада их највише има: у Битољу (највише), Скопљу, Велесу, Приштини, Митровици, Књажевцу (на раду), Пироту (на раду), Крагујевцу (на раду), Младеновцу (на раду).

Стан и храна

Заробљени официри су сви у Нишу. Један део њих станује у касарнским магацинима коњичке касарне (већином Срби и Хрвати), а остали у пешачкој касарни код железничке станице.

Војници заробљеници станују по шталама и шупама коњичке и артиљеријске касарне, расподељени у 12 чета.

Командири су им наши и аустријски официри - Срби (од аустријских тројица: Љубомир Хаџић, Мирко Коснер и Исидор Мандрешевић).

У касарни заробљеничкој налази се, даље радионица за крпљење одела и обуће њихове, а до сада је подељено најпотребнијим око 2.000 пари рубља (по гаће и кошуљу) и око 1.000 пари чарапа и опанака.

Официри, сви од реда, добијају дневно по 3 динара, а хране се у својој менажи. Плаћају 1.80 за ручак и вечеру (54.00 дин. месечно), и хране се боље него ли ми овде у Нишу по најбољим хотелима. Они имају: супу, јело, печење, тесто, за ручак; а увече: јело и тесто.

Сви су задовољни храном и одлично изгледају - нема ни једног мршавог међу њима.

Официрима Србима и неколицини Хрвата допуштено је ношење цивилног одела, а трпи се и њихово становање у вароши.

Војници су до пре три недеље добијали овде у Нишу топлу храну, као и наши војници, али кад наиђе она маса заробљеничка (бивало их је до 33.000 овде) престало се са топлом храном, и давало им се само по хлеб и парче сланине дневно.

Јутрос су казани опет почели да кувају и данас (на католички први дан Божића) даје им се предовољство.

Данас кува храну 32 казана (пилав са одличном овчетином) и то 32 казана могу да скувају оброк само за половину заробљеника. Остали ће добити сутра то исто (међу осталима и Срби).

Свима заробљеницима дат је данас за предовољство и дуван (сандук и по на чету).

Господин Министар Војни г. Стефановић дошао је данас лично у заробљеничку Команду и дао је налог да се набаве још 32 казана, и од сада ће, изгледа, добијати сви заробљеници редовно топлу храну.

Заробљени официри: Срби, Хрвати и Словенци

Има их око 90. Ево имена већине њих:

Срби:

1) Др Милош Бокшан, адв. у Н. Саду потпредседник Матице Српске,
2) Др Никола Продановић, проф. секретар Матице Српске,
3) Јован Бањанин, б. уредник Србобрана у Загребу,
4) Милан Дунђерски, економ из Сентомаша, син Стеве Дунђерског,
5) Др Вељко Георгијевић адв. у Руми
6) Др Гига Араницки, адв. из Срем. Митровице
7) Јован мл. Рогулић, економ у Вуковару
8) Др Милорад Завишић, адв. у Н. Саду
9) Др Милан Давидовац, адв. у Бечеју
10) Др Давид Ђурић, адв. у Кули (Бачка)
11) Др Милан Георгијевић, проф. у Сарајеву
12) Славко Георгијевић, (брат Миланов) пристав у Кореници (Лика)
13) Др Лаза Бајић, адв. у Н. Саду
14) Љубомир Хаџић, проф. у Загребу
15) Марко Јаковљевић, проф. у Осеку
16) Др Александар - Шаца – Марковић, економ у Н. Саду
17) Исидор Мандушевић, порески чинов. у Панчеву
18) Мирко Косијер, адв. приправ. у Загребу
19) Небојша Увалић, проф. у Сарајеву
20) Живојин Лазић, порески чинов. у Пожези
21) Стеван Јовановић, порески чинов. у Броду
22) Марко Матић, чинов. Срп. Банке у Пешти
23) Милан Попов, инжењер, управ. Водне Задруге (Задруга Ист. Срема) у Земуну
24) Душан Адум, економ из Боке
25) Милан Сацак, свр. филоз. банкар, чинов. у Огулину
26) Пајић, геометар у Босни
27) Банбуловић, желез. чиновник у Босни
30) Милан Малетин, проф. Срп. гим. у Н. Саду
31) Богдан Кијези, (католик) судија у Шиду
32) Александар Павловић чин. Осиг. Ђенер. у Пешти из Н. Сада
33) Др Љубомир Поповић, адв. прип. билиот. градске библиотеке у Пешти, из Н. Сада
34) Др Александар Шаца Димитријевић, адв. у Ст. Паланци - Бачка (аустриј. улизица - неће да општи са Србима).

Хрвати:

35) Др Иван Гмајнер, адв. у Загребу
36) Златко Турковић, економ у Окућанима (велики поборник слоге српско–хрватске)
37) Др Комланец, адв. припр. у Пожези
38) Фран Цвијић, управ. Хрват. Штед. у Пожези

39) Иван Кнаус, дрвар. трг. у Митровици
40) Др Ђунио, адв. из Далмације
41) Славко Балог, судија из Ирига
42) Драгутин Кох, проф. у Осеку

Словенац:

43) Цирил Тавчар, градски чинов. у Љубљани, синовац Др Тавчара, бив. град. начелника у Љубљани.

Сем горе побројаних има њих још око 50-орица аустријских официра: Срба, Хрвата и Словенаца чија имена нисам још могао да сазнам, јер су скоро доведени.

Ако је потребно, могу накнадно списак допунити њиховим именима.

Однос међу официрима

Заробљени официри, Мађари и Немци, не могу да гледају очима заробљене официре Србе и Хрвате, и сматрају их за издајице аустријске идеје.

Не примају њихов поздрав и стално окрећу главу од њих. Прете им аустријским војним судом, после рата, и причају како воде „Црну Књигу", у коју записују њихова имена.

Ово раде и говоре с тога што су Срби и Хрвати у већини скинули добровољно са себе аустријску официрску униформу, па неки обукли српску, а други цивил; - а још више им је криво што су се Срби и Хрвати официри запослили у Заробљеничкој Команди, при цензури заједно са нама, чиновницима из Министарства Иностраних Дела, а неки примили командирства при заробљеничким четама.

Нарочито су се окомили на рез. аустријског ппоручника коњичког Златка Турковића, и њему директно приговарају и прете читаве депутације аустријских официра - шовиниста.

Двојица од тих аустријских шовиниста ономад су зауставили у касарнском кругу двојицу заробљеника - Срба и запретили им војним аустријским судом - што су се предали без борбе српској војсци.

Имена те двојице аустријских официра забележена су и достављена коме треба.

Нарочито се као крајњи шовинисти и затуцани аустријанци истичу ови заробљени официри: Цернер, Грим, Рубин, бечлија (Немци), Чижек, Блажек (Чеси) и Хрустић, франковац, велики денунцијант Срба, још из Загреба.

Срби, Хрвати и Словенци слажу се врло лепо међу собом. Говоре најлепше о нашој војсци и верују у пропаст и слом Аустрије.

Једини изузетак чини Др Александар Шаца Димитријевић, рез. ппоручник, адв. у Старој Паланци у Бачкој. Он неће са Србима, стално је са Мађарима и гледа да им се удвори, - све из бојазни да га војни аустријски суд после рата не осуди због доласка у ропство. Богат је човек и мисли да ће његова Стара Паланка по свршетку рата остати по сваку цену у Мађарској. Тај тип има зета овде код нас; иншпектор је при железницама. Срби - официри не знају му имена.

Најсимпатичнији од свију заробљених официра јесте Златко Турковић, рез. коњич. ппоручник, великопоседник у Окућанима. Милионер је и велики поборник слоге српско-хрватске. Синовац је бив. великог жупана беловарског, барона Турковића, коалиционаша и пријатеља Срба. Он се смеје свима покушајима аустријских официра - шовиниста, да га врате у своје јато, и стално нам прича о жаокама и стрелама, које на њега управљају. Њега највише мрзе мађарони официри.

Шта пишу заробљеници?

Половина је чешких писама, и долазећих и одлазећих.

Срби пишу својима и кличу од радости што су заробљени, да ми на цензури морамо да бришемо њихове патриотске изливе осећаја, како им породице на дому не би имале незгода.

Сви се хвале да им је добро, а нарочито Срби и Хрвати.

Понеки Мађар се потужи на стан и храну, али ретко.

Чеси само жале, љуто жале што им се не праве „кнедличке“– чешко народно јело од теста.

Сви од реда траже од својих новаца, већином за рубље и ципеле.

Из Пирота долазе тужбе од заробљеника, да им је зима, али се с друге стране сви од реда из унутрашњости хвале да им је храна одлична, а нарочито из Пирота, Битоља и Младеновца.

Сви су задовољни што су заробљени, сем једног јединог Швабе из Егера (Чешка), који поручује жени да никоме не каже да је заробљен, пошто га је стид и срамота.

Новац добијају у великом броју, тако да комесар заробљеничке команде по цело по подне сређује податке о добијеном новцу, који посведневно долази.

Цензура - Аустријска и Мађарска

Из Мађарске пошта готово и не долази, и изгледа да је пештанска цензура или одвише немарљива или крајње шовинистичка;- док писма из Аустрије, цензурисана у Бечу, долазе редовно и у огромном броју (цензурисана од бечке цензуре 5-6.000 дневно - пештанска, у три дана једном, свега 80-90 комада).

По датумима судећи, изгледа да је бечка цензура ажурна, док пештанска веома задоцњава.

Пештанска је цензура веома строга, и зацрни половину писма, док су бечка већином чиста.

Свако особено име пештанска цензура брише.

Изгледа, по писмима која породице заробљених шаљу, да су они тамо имали неприлике са писмима, писаних ћирилицом, јер преклињу заробљенике да пишу латиницом.

Писма и карте наших заробљених и нтернираних у Аустрији и Мађарској долазе већином писана ћирилицом и цензура их њихова пропушта. И они сви траже новац, али се ни између редова не може да запази да трпе какве нарочите муке и тегобе. Многи наши шаљу своје фотографије, као и њихови. Наши добро изгледају на тим сликама.

Писма наших Срба из Америке

Маса је писама заробљеницима која долазе из Америке, већином од там. Срба и Хрвата.

Писма су писана веома дирљивим и патриотским језиком, и у свима се заробљеницима честита срећно заробљавање и тражи од њих да ступе у српску војску и пођу против Швабе.

Многи се жале на нашег генералног Консула, г. Пупина, да их је одвратио да дођу у Србију, у помоћ браћи, говорећи им да није могуће путовати. Они пишу да су се одужили давањем прилога за српске рањенике.

Наишао сам на једно писмо, где се један добар Србин из Америке, јако жали на г. Пупина и каже да их је њих 100 Срба одвратио од пута у Србију. Они су се одужили браћи Србима, давши 1.000 долара за српске рањенике.

Интересовање г. Вопике за заробљенике

Сазнао сам из поуздана извора да је г. Вопика показао живо интересовање за аустријске заробљенике и да је с неколицином њих разговарао на улици.

Мислим да би га сутра требало одвести у Заробљеничку Команду, да види како се пуше казани и кува пилав.

Здравствено стање заробљеника

Епидемија међ заробљеницима до сада није било, нити много болесника, али се у последње време појавила дезентерија (са суве хране) и црне богиње.

Данас је изолована 12-та заробљеничка чета, где су се црне богиње јаче раширile.

Болест ће се, нема сумње, страховито ширити, јер је тескоба велика и војници - заробљеници - спавају натрпани један на другог.

Требало би их одмах све пелцовати, јер и међу аустријским официрима има их велики број њих, који се годинама нису пелцовали.

Сматрао сам за дужност да Вас о свему горњем известим.

Изволите примити, Господине Министре, уверење о моме одличном поштовању.

12. децембра 1914. у Нишу

Милутин Мићић
чиновник Консулар. Одељења

Пов. № 9014

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III

10

27. децембар 1914, Солун
Српски генерални конзул у Солуну Рајко Винтровић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да је грчка кнегиња Ипсиланти обишла аустроугарске заробљенике у Битољу

Генерални Консулат Краљевине Србије Солун 14. децембар 1914.

№ 2362

Министарству Иностраних Дела Ниш

Према телеграму Краљевског Посланства у Атини од 10. ов. мес. Бр. 1444. Генерални Консул је јуче у јутру дочекао на лађи књегињу Ипсиланти и испратио је на железн. станицу истог дана, пошто је пошла за Битољ да тамо дели Божићне поклоне аустријским заробљеницима, на шта је, према саопштењу Краљевск. Посланства, Краљевска Влада дала одобрење. Према препоруци Посланства Генер. Консулат је телеграмом јавио Начелству Окр. Битољског долазак Кнегиње Ипсиланти, о чему има част накнадно известити Министарство Иностраних Дела.

Генерални Консул,
Р. Винтровић

Књегиња Ипсиланти вратила се јуче из Битоља; иде у Атину али мисли да ће ускоро поћи за Скопље у истој жељи као и за Битољ.

16. XII 914.

Р. В.

На полеђини:
Пов. бр. 9081
У акта. 23. XII 914. *Др С. Ј. Г.*

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III

11

27. децембар 1914, Ниш
Министар војни Радивоје Бојовић – командантима дивизијских области: наредба о размештају заробљених аустроугарских војника

Министарство Војно Опште Војно Одељење Ђенералштабни Одсек
Пов. Ф/Ђ. О. бр. 2589
Свима командантима Дивизијских Области

Да би се велики број аустроугарских заробљеника удобно разместио и употребио као што треба, и да би се, најзад, питање о заробљеницима уопште правилно решило

Наређујем:

1) Команданти дивизијских области доставиће ми преглед свих сместишта по гарнизонима и већим насељеним местима на територији своје дивизијске области са назначењем колико могу примити заробљеника. Ако у коме месту већ има заробљеника, онда назначити колико их има и колико се још могу накнадно сместити.

Да не би заробљеници били растурени на више мањих места, командант ће учинити предлог за њихово евентуално груписање на два или више већих места, у коме би се случају, ради тога груписања, подизале бараке, ако не би било довољно зграда. У томе случају треба тражити кредит за подизање тих барака, имајући у виду да их сами заробљеници праве, како би се уштедело у радној снази. Бараке би, и иначе, требало подићи у свима местима где има заробљеника, без обзира да ли за њих недостаје станова, које би се, доцније, могле употребити за потребе војске. И за подизање ових барака поднети нарочити предлог са предрачуном.

2) Све заробљенике поделити у три групе:

а) Југословени (Срби, Хрвати и Словенци),

б) Северни Словени (Чеси, Пољаци, Словаци и Русини) и

в) Несловени.

Ово груписање извршиће заробљеничка команда, као што јој је већ раније наређено.

Слање заробљеника биће тако, да у граничним и национално непоузданим областима буду распоређени Југословени, а остали груписаће се у сместиштима по осталим гарнизонима.

Распоред по дивизијским областима одобриће и потребно наредити Министар Војни.

3) За командире заробљеничких чета и одељења наименовати квалификована лица као: професоре, адвокате, инжењере и т. д., но у првом реду наше резервне официре, а могу се употребити и аустроугарски заробљеници официри, професори, адвокати, инжењери и т. д. - који би драговољно на то пристали.

4) За стражу, поред наших обвезника, могу се, на случај потребе, употребити и Срби заробљеници и то код Несловена.

5) За административне послове код Заробљеничке Команде и Одреда употребити интелигентне Југословене: адвокате, судије, професоре, учитеље, студенте и т. д.

У опште Југословене, а нарочито школоване, интелигентне и угледне личности, треба поштедети од недоликујућих радова.

6) Где мора доћи на службу наш официр, употребити интелигентније резервне официре и то у првом реду рањене просветне раднике онеспособљене за даље ратовање.

7) У сваком одреду командант ће наименовати тамошње наше просветне раднике и друга интелигентна лица за општење и пропаганду нарочито међу Југословенима.

8) Радну снагу заробљеника искористити што више и то како за државне и јавне, тако и за приватне радове. За ове последње увек се обраћати Министарству Војном ради одређивања таксе и осталих погодаба сходно Правилнику о давању заробљеника на радове.

Нарочито је потребно да се са заробљеницима оправе путови и мостови и одржавају у исправном стању.

Свака команда заробљеничког одреда имаће нарочите спискове занатлија -заробљеника, које треба да достави и команданту дотичне дивизијске области, ради евентуалне потребе и рационалнијег распореда занатлија на радове.

9) Командант ће наредити да се у свима местима где има заробљеника саставе спискови оних Југословена који би добровољно ступили у нашу пограничну трупу и жандармерију, па те спискове одмах доставити Министру Војном. Онима, који би се хтели добровољно примити за жандарме или пограничне стражаре, треба објаснити какве ће принадлежности имати од државе и какве ће им бити дужности.

10) Ако Заробљеничка Команда, због хитног упућивања заробљеника, ове упути бројно а не и по списковима, онда ће се спискови израдити у заробљеничком одреду у који буду упућени, па један примерак списка послати Заробљеничкој

Команди, с позивом на њен акт којим је упутила заробљенике. Образац ових спискова послаће се.

11) Заробљеничка Команда је у Нишу, где се налазе и сви заробљени аустроугарски официри, који нису нигде употребљени, а сем њих и потребан број заробљеника, већином Несловена.

12) Сваки заробљенички одред треба да има Правилник о давању заробљеника на радове Ф/Ђ. О. Бр. 3129 од 11. септембра т. г. и Правилник за поступање са заробљеницима пов. Ф/Ђ. О. Бр. 2377 од 16 новембра т. г.

13) У Заробљеничкој Команди и појединим одредима мора да влада примеран ред и дисциплина, за шта ће бити у првом реду одговорни командири.

За грешке и иступе које учине заробљеници, важе одредбе из Уредбе о војној дисциплини и Војно Казненог Законика.

14) Командири заробљеничких одреда подносиће сваких 15 дана извештај команданту дивизијске области о целокупном стању у одреду. Те извештаје достављаће команданти дивизијских области у старим границама - Министру Војном, а у новим областима Команданту Трупа Нове Области, који ће послати укупан извештај Министру Војном.

15) Ако је потребно да у коме одреду буде стално на служби лекар, онда то захтевати редовним путем.

16) Командири ће држати повремене смотре над заробљеницима, а тако исто и виши претпостављени који су у месту, па о резултату известити Министарство Војно.

17) Где је већи број заробљеника, онда учинити, ако је потребно, предлог Министру Војном да се одреди на службу један полицајац, који би вршио само полицијску службу. Ако има у месту погодно лице, онда учинити за њ предлог, те да поред редовне дужности врши и дужност полицијску код заробљеничког одреда.

18) Забрањујем да појединци долазе међу заробљенике ради размене њиховог новца за наш. Та размена новца вршиће се на начин како је то Министарство Финансија наредило у своме распису Д. Р. Бр. 15200 од 6. децембра т. г. По томе распису, благајници заробљеничке команде, односно командири засебних заробљеничких одреда, доносиће новац који заробљеници желе да размене у окружне благајне а окружне благајне биће дужне да 1 круну рачунају у 1 динар у сребру. Нове аустријске новчанице од 2 круне које носе датум 1914. г. и звечеће круне неће се примати. Тога ради саставити нарочите спискове из којих треба да се види: када је, ко и у којој монети дао новаца и колико је добио у српској монети. Те спискове чувати, а надлежни претпостављени прегледаће их с времена на време.

19) Само они продавци намирница који имају писмену дозволу од команданта места или од гарнизонара, могу продавати намирнице и заробљеницима, и то само на одређеном месту. Цене намирница треба исписати на видном месту по свима четама.

14. децембра 1914 године, у Нишу

Министар Војни, Пуковник,
Рад. Бојовић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III

12

27. децембар 1914, Ниш
Министарство војно Краљевине Србије доставља Министарству иностраних дела Краљевине Србије препис писма Павла Стојановића, шабачког свештеника, интернираног у логор Цеглед у Угарској

Команда Трупа нове Области
Ђ/Обр. 3253
Господину Министру Војном

Част ми је послати у прилогу под ./1 писмо интернираног свештеника Павла Стојановића упућено на адресу г. Михаилу Стефановићу писару у Скопљу, из кога се види начин посту-

пања аустријанаца са интернираним нашим грађанима.

10. децембра 1914. Скопље

Командант, ђенерал
Дам. Поповић с. р.

Министарство Војно Опште Војно Одељење
Ђенералштабни Одсек
Пов. Ф. Ђ. О Бр. 2515

Министарству Иностраних Дела. – Предњу копију извештаја част ми је доставити Министарству на увиђај.

14. децембра 1914. год. Ниш
По заповести Министра војног

Врш. дужн. Начелника, Пуковник,
Љуб. Н. Барајактаровић

Прилог

Препис
Г. Михајлу Стефановићу, писару Градског Кварта, Скопље
1. децембра 1914. г. Цеглед - Угарска

Драги Господине Михајло,

Прекјуче сам од вас добио карту коју сте писали 4. новембра. Раније нисам ни једну вашу карту добио.

Миле вам је овде с нама. За сада је још здрав, али је са оделом јако трајав. Ја сам једаред био у могућности да му дотурим један капутић, кошуљу, унтрциг и шешир, али му се и то подерало, јер је морао да иде ван Ценгледа на пољски рад. Гледајте на сваки начин па му пошљите мало пара да се може преодети.

Примите сви много срдачних поздрава од вашег

Павла

Пише: Павле Стојановић, интернирани шабачки свештеник из Цегледа.

Оверава Шеф цензуре
А. Шушкаловић с. р.

Команда Трупа Нове Области

К. Ђ. О. бр. 3253
10. XII 1914. г.
Оверава,Врши дужност Начелника Штаба,
П. Пуковник, Вел. Требинац с. р.

На полеђини:
Пов. бр. 9009
Саопштити г. Мин. Народне Привреде, да има на уму да употребљавају наше заробљенике за пољске радове.
Експ. 18/XII 914. *Јов*

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVI, 15, дос. I

13

27. децембар 1914, Ниш
Министарство војно Краљевине Србије – Министарству иностраних дела Краљевине Србије: о положају заробљених аустроугарских војника у Србији

Министарство Војно Опште Војно Одељење Ђенералштабни Одсек
Пов. Ф. Ђ. О. бр. 2573

Министарству Иностраних Дела,

У одговор на писмо Министарства Иностраних Дела Пов. Бр. 8670 од 9. децембра ове године, Министарство Војно има част саопштити му, да је Министарство Војно проучило Вербалну Ноту, коју је Амбасада Северо-америчких Савезних Држава упутила Краљевско-српском Министарству Иностраних Дела по захтеву Аустроугарске Владе, а по питању идентичног поступања са заробљеницима.

По упоређењу плате и поступања према нашим заробљеницима у Аустро-Угарској и плата и поступања према њиховим заробљеницима у Србији излази следеће:

I– Наши заробљени „гажисти", у чину официрском изван војне хијерархије, у Аустро-Угарској добијају по 2 круне дневно;

Нижи официри по 4 круне;
Виши официри по 6 круна; и
Генерали по 10 круна.

Аустроугарска Влада укинуће горњу помоћ, ако ми не бисмо аналогно поступали са аустроугарским заробљеним официрима.

Заробљени аустроугарски официри код нас примају, без разлике чина, по 3 динара дневно. Сви официри који се налазе у једном месту хране се у менажи и добро излазе на крај.

Пошто из овог упоређења излази да постоји разлика у давању новчане помоћи, и Аустроугарска Влада у том случају може укинути помоћ коју нашим заробљеним официрима чини, требало би ово питање решити у Министарском Савету.

II - Аустроугарска Влада даје нашим заробљеним војницима: храну, стан и одећу. Односно стана, Аустроугарска Влада тврди да их је сместила у пристојне зграде, а у погледу одела и хране, у ноти се каже, да се нарочито пази на годишње доба, а и на обичај поменутих војника.

И ми исто тако поступамо са заробљеним аустроугарским војницима, но сем тога може се додати да онима који су заробљени без шињела дајемо горњу одећу, а и обућу.

У погледу плате, Аустроугарска Влада даје сваком заробљенику без обзира на чин, дневницу од 16 филера. Како ми не дајемо аустроугарским заробљеницима ништа, и то би питање требало изнети на решење Министарском Савету.

III - У погледу употребе заробљеника на радове и награде у Аустро-Угарској се заробљеници употребљавају првенствено на радове којима је циљ побољшање њихових сопствених станова, као: грађење барака и т. д. а мањи број се употребљава на радове ван логора, као одржавање путова и одржавања у реду војних вежбалишта. На име награде добијају заробљеници употребљени на радове по 24 филера дневно осим плате (16 филера).

Код нас се заробљеници употребљавају на радове као и у Аустро-Угарској и махом на оне радове за које је који спреман, те се тако вежбају у својим занатима. Највећи део не употребљава се ни на какве радове, јер нема потребе за радном снагом. Сем тога, за ове радове плаћа се и такса која иде на побољшање хране, одела, обуће и рубља заробљеницима. Код нас заробљеници употребљени на радове добијају, у натури или новцу, 1 динар, храну, стан, огрев, осветљење, прање рубља и 0.50 дин. дневно напојнице, а негде и више.

Према томе, аустроугарски заробљеници у Србији добијају више награде него ли наши у Аустро-Угарској.

Што се тиче тврђења да се са заробљеницима код нас не поступа према принципима међународног права, може се рећи да ми од тих принципа одступамо само у толико што аустроугарски заробљеници уживају код нас исту слободу као и наши сопствени војници.

14. децембра 1914. године, Ниш
По заповести Министра,

В. Д. Начелника, Пуковник,
Љуб. Н. Барјактаровић

На полеђини:
Пов. бр.
Ово сместити у акта по одобрењу г. Начелника Грујића.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III

14

3. јануар 1915, Петроград
Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да је главнокомандујући руске војске одобрио ослобађање ратних заробљеника Југословена у Русији

21. децембра 1914. Ниш

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Петрограда 21. XII
Примљен у Нишу 21. XII у 3 сата 20 мин. пре подне

У вези мога телеграма № 521 Велики Кнез одобрио је, да се пусте заробљеници из српских земаља Аустро-Угарске. Ако желите употребити их за борбу јавите ми, те да учиним даље кораке. Веза Ваш телеграм бр. 7967.

№ 639

Спалајковић

На полеђини:
Пов. № 9237
Изнети у Мин. седницу на решење. 21/XII
Пашић

Питати у Петроград колико их има и саопштити да их можемо употребити само за чување наше границе према Арбанији и за чуваре реда али не да ратују против Аустроугарске. *Јов.*

Екс. 24/XII 1914. *ДрМир.*

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 12, дос. VI

15

5. јануар 1915, Лондон
Српски посланик у Лондону Матија Бошковић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да Енглеска у начелу прихвата папин предлог о ослобађању ратних заробљеника неспособних за војну службу

24. XII 1914. год.

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Лондона 23/XII у 11 сати 50 мин. после подне
Примљен 24/XII у 11 сати пре подне

У одговор на Ваш телеграм бр. 8704.

У For. Office данас одговорено ми да је Енглеска пре Папиног предлога почела преговоре са Немачком о размени заробљеника неспособних за војну службу. Папа је о томе извештен са тим да Енглеска у начелу прима његов предлог. Николсон мисли да се при размени заробљеника мора пазити на бројну једнакост ослобођених заробљеника. Енглеска има само око 100 таквих неспособних заробљеника који би могли пустити се.

№ 563

Бошковић

На полеђини:
Пов. бр. 9295
Г. Министру Војном са молбом за извештај колико заробљеника има онеспособљених за војну службу. *Јов.*

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III

16

6. јануар 1915, Ниш
Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Министру Војном Радивоју Бојовићу: да се изда наређење да сви аустроугарски заробљеници за Божић добију „предовољство у храни и пићу“

Краљевско Српско Министарство Иностраних Дела, Ниш, 24. децембра 1914. год.
Пов. бр. 9243
Артиљеријском Пуковнику Господину Рад. Бојовићу Министру Војном

Господине Министре,

Част ми је замолити Вас за наређење да се за Божићне празнике, или бар за први дан Божића, изда предовољство свима заробљеним аустријским војницима православне вере.

Изволите, Господине Министре, примити уверење о моме одличном поштовању.

За Министра

Јов. М. Јовановић

Краљевско Српско Војно Министарство Опште Војно Одељење Ђенералштабни Одсек
25/12. 914. Ф. Ђ. О. бр 8737

Министарству Иностраних Дела

Част ми је известити: да је наређено да сви заробљеници добију, за време Божића, предовољство у храни и пићу.

25/12. 1914. г. Ниш
По Запов. Министра,

в. д. начелника, пуковник,
Љуб. Н. Барјактаровић

Пов. бр. 9317

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III

17

7. јануар 1915, Париз
Српски посланик у Паризу Миленко Весић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да Антанта у начелу прихвата папин предлог о ослобађању ратних заробљеника неспособних за војну службу

26. XII 1914 год. Ниш

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Париза 25. XII 914. у 7 сати 30 мин. после подне
Примљен у Нишу 26. XII 914. у 9 сати 17 мин. пре подне

Тројни Споразум у начелу усвојио гледиште Папино о размени заробљеника за рат неснособних. У вези Вашег телеграма бр. 8704.

№ 1056

Весић

На полеђини:
Пов. бр. 9303
Да се саопшти Минист. Војеном и види да ли има код нас таквих инвалида, који би се могли пустити у размену за наше.
27/XII

Пашић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III

18

10. јануар 1915, Ниш
Министар војни Радивоје Бојовић – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: о наредби за поступање са ратним заробљеницима

Кабинет Министра Војног
Пов. № 65
Председнику Министарског Савета,
Министра Иностраних Дела, Господина Николи Пашићу,

Господине Председниче,

Част ми је известити Вас, као што сам Вам то и усмено саопштио на Министарској Седници 22. овог месеца, да сам, у циљу одржавања реда и дисциплине међу заробљеницима, издао наредбе да се у будуће има поступати само по мојим

наредбама, а у духу Правилника који сам имао част да Вам доставим.

Зато Вас молим, Господине Председниче, да бисте изволели саопштити онима којих се то тиче, да се, од сада, за сва питања која се односе на заробљене аустроугарске официре и војнике - обраћају, било писменим актом, било усмено, мени - па ћу ја наређивати команданту Заробљеничке Команде шта буде потребно.

Поред овога, ја бих Вас умолио да изволите саопштити осталој Господи Колегама: да ћу им за радове при канцеларијама њихових Министарства, кад се буду обратили актом, уступити аустроугарске заробљенике Југословене и поузданe Словене, за које Господа Колеге налазе да им треба учинити те олакшице. Такви би официри могли носити грађанско одело, становали би у вароши, наредио бих да им се издаје по 3 динара дневно, само би били дужни, један пут преко недеље, јавити се њиховом надзорном официру у Заробљеничкој Команди.

Достављајући Вам ово, молим Вас, Господине Председниче, да примите уверење о моме високом поштовању.

28. децембра 1914. године у Нишу

Министар Војни, Пуковник,
Рад. Бојовић

На полеђини:
Пов. № 10500
Да се саопшти г. Министрима ради њиховог управљања. 26/XII

Пашић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III

19

Белешка о захтевима америчког конзула о питању ратних заробљеника

1. Да се допусти званична коресподенција између посланика и конзула америкaнског без цензуре.

2. Наши поданици могу легализирати своја писмена и акта код америчког конзула.

3. Да се потраже спискови заробљеника у Црној Гори за америчког посланика, који заступа аустро-немачке поданике те да може новац њима слати.

4. Кад се пошље новац за заробљенике, онда да се не наплаћује поштарина, ако је заробљеник на коме другом месту, него да се сматра да је поштарина већ плаћена (кад је једном плаћена) и да се пошље новац даље безплатно.

5. Јозеф Новотни заробљеник у Србији да се потражи по списковима и види да ли је жив и где је сада, па да се јави Амер. посланику јер му је рођак.

6. Да се допусти америкaнском конзулу да може посетити и видити рањенике и болеснике кад затражи.

Све свршено.

Пов. № 10627

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III

Приредили:
др Мирослав Перишић
Александар Марковић

РУСКИ МИНСКО-ТОРПЕДНИ МОРНАРИЧКИ ОДРЕД У СРБИЈИ 1914-1915

Председник владе Краљевине Србије, Никола Пашић, 29. јула/11. августа 1914. године је посланику у Санкт Петербургу, Мирославу Спалајковићу (1869–1951), упутио телеграм № 345, којим се распитивао за могућност да Русија упути минско и торпедно наоружање са специјалистима-минерима за борбу против аустроугарске Дунавске флотиле, те инжењеријско одељење које би помогло при градњи прелаза али и постављања препрека на Дунаву и његовим притокама.

Русија је прихватила да упути помоћ а разраду операције поверила је Главном штабу поморских снага (*Морской Генеральный штаб, МГШ*). Као први корак, планирано је слање мина и торпеда у Србију. У том циљу, начелник МГШ-а, вицеадмирал Александар Русин (*Александр Иванович Русин,* 1861–1956), 3/16. августа је у састав Црноморске флоте прекомандовао поручника корвете Јурија Волковицког (*старший лейтенант морской службы Юрий Фадеевич Волковицкий,* 1883–1983); истовремено, заповедник Црноморске флоте адмирал Андреј Ебергард (*Андрей Августович Эбергард*, 1856-1919) је у Штаб Севастопољске луке позвао минерског официра-поручника оклопњаче „Ростислав“, Василија Григоренка (*Василий Аполлонович Григоренко,* 1884–1973).[1]

Григоренку је наређено да отпутује у Србију ради садејства са српским снагама у борби против аустријских монитора. Поручник је одмах приступио набавци и провери мина и торпеда, те упознавању и опремању људства које му је било поверено. Њему је, наиме, 5/17. августа додељено 17 резервиста, који су већ заборавили како се рукује минама; од наоружања примио је 20 сверних галванско-ударних мина и 4 торпеда 15”/381 мм система Вајтхед М1893/97 са погоном на компримовани ваздух, као и 1000 рубаља за набавку опреме за одред. Нажалост, због кратког рока, поручник није успео да обезбеди пумпу и лансирне уређаје за торпеда. У циљу окончања припрема, Григоренко се пребацио у Одесу. Уз подршку заповедника засебне 7. Армије одеског војног округа, генерала Владимира Никитина (*Владимир Николаевич Никитин,* 1848–1922), у овом лучком граду су брзо завршене све припреме и већ 12/15. августа људи и опрема су укрцани на пароброд Руског дунавског паробродског друштва „Бугарска“ (*Болгария*).[2] Руски одред се 14/27. августа искрцао у Прахову, где им се прикључио српски инжењеријски поручник Боривоје Карач. Као бивши питомац Николајевског артиљеријског училишта, Карач је одлично владао руским језиком и био је од непроцењиве

1 Јурий Фадејевич Волковицки, старији поручник руске императорске флоте, касније бригадни генерал Пољске. Рођен 22. јануара 1883. Завршио Морски корпус у Ст. Петербургу (1904). Учесник Руско-јапанског рата 1904–1905, учествовао у походу Треће Тихоокеанске ескадре на Далеки Исток, после Цушиме налазио се у јапанском заробљеништву. Учесник Великог рата, за време кога је служио на Дунаву и Црном мору. Капетан 2 ранга (чином награђен 10. априла 1916). Током 1918. ступио у пољску армију генерала Галера у Француској. Вршио различите командне и штабне дужности у Пољској армији. Учесник рата против Немачке у јесен 1939, а након тога интерниран у СССР - у. Обављао дужност заменика команданта 6. Пешадијске дивизије Пољских оружаних снага у СССР (армија Владислава Андерса). Заједно са Андерсом је у лето 1942. године напустио СССР. После Другог светског рата живео у Великој Британији. Умро у Колчестру, грофовија Кент, 7 јануара 1983.

Василиј Аполонович Григоренко, руски морнарички официр, капетан 2. ранга. Рођен 20 новембра 1884. Морски корпус завршио 1907. године. Учесник Великог рата, служио на Дунаву и Црном мору. У оружаним снагама Југа Русије и Руској армији налази се у саставу Црноморске флоте до евакуације Крима. Од 28 септембра 1920. главни минер флоте. Капетан 2. ранга од 25 децембра 1917. Од 1921. До 1924. – у саставу руске ескадре у Бизерти. Након тога живи у емиграцији у Француској. Преминуо 15 априла 1973. у Паризу, сахрањен на гробљу Сен-Женевјев-де-Буа // *Мартиролог русской военно-морской эмиграции по изданиям 1920–2000 гг.* М., 2001, 49; Волков С. В. *Офицеры флота и морского ведомства: Опыт мартиролога*. Москва, 2004, 130.

2 Артиљеријски генерал Владимир Николаевич Никитин, током 1914–1915. – заповедник посебне 7. Армије, оформљене у Одеском војном округу ради заштите црноморске обале и границе са Румунијом.

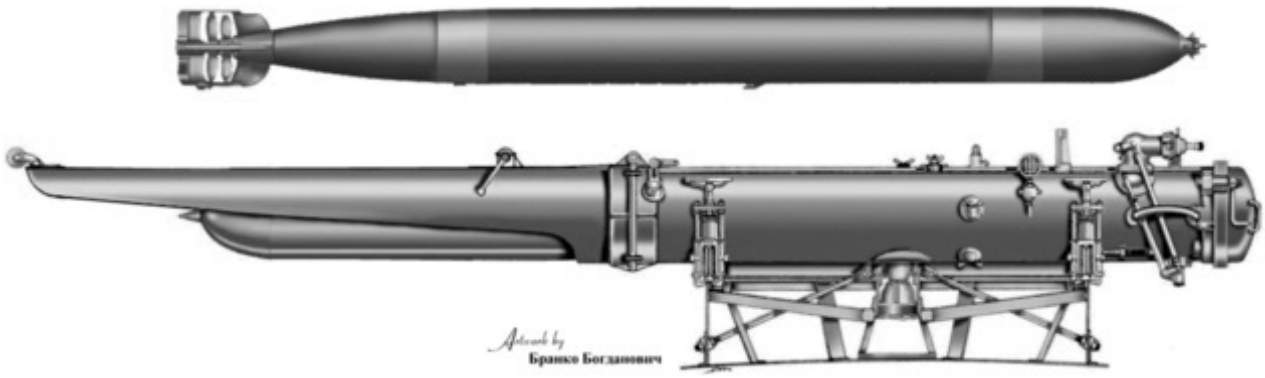

Руски торпедо Вајтхед 381 тт М1898 „Л“ са лансирним апаратом. Реконструкција Б. Богдановић

помоћи Григоренку. Одред је из Прахова железницом пребачен до Београда и одмах упућен на Торлак, где су вршене припреме за формирање Одбране Београда (Штаб Одбрана Београда на челу са генералом Михаилом Живковићем, формиран је 21. августа/3. септембра).

Након упознавања са ситуацијом, одред је ојачан са 40 српских војника III позива и упућен да извиди терен и одабере погодна места на обали Дунава за постављање минских заграда и лансирање торпеда. При томе, одсуство пумпе и лансирног уређаја довело је руске морнаре у незавидан положај; били су приморани да граде импровизоване, дрвене рампе те да користе само торпеда из којих није био испуштен компримовани ваздух.[3]

Поручник корвете Волковицки је налог да отпутује у Србију добио 12/25. августа 1914. године. У Београд је стигао три дана након Григоренка, 17/30. августа, где је преузео номиналну команду над торпедно-минским одредом. Волковицки је из Одесе довео још једну групу минера из састава Треће минерске чете резервног електротехничког батаљона и допремио 30 сверних галванско-ударних мина. Како су крајем августа из Русије стигла и два нова торпеда, руски одред је бројао 28 морнара и 35 војника, који су на располагању имали 50 мина и 6 торпеда система Вајтхед.[4]

Како је у време доласка руских минера започета Сремска офанзива (24–31. август/6–13. септембар 1914.), одред је добио приоритетан задатак заштите понтонских мостова на Сави између Скеле и Новог Села (Владимирци). Но, монитори у Сави нису ометали прелаз нити су дејствовали код каснијег повлачења српске војске, јер је водостај био тако низак да се нису могли приближити понтонским мостовима код Купинова, Новог Села и Сремске Митровице.

Руски морнари су од 25. августа/7. септембра до 6/19. октобра углавном постављали минске заграде на делу Саве од Београда до Шапца – односно, код Оструженице, Шапца, Раденковића, Мачванске Митровице и Владимираца. Тако је 25. августа/7. септембра 1914. код Оструженице постављена једна мина, а од 25. августа/7. септембра до 27. августа/9. септембра, код Винче велика минска заграда од галванско-ударних самодејствујућих мина.[5]

Григоренкова група је 13/26. септембра на коњима стигла у село Раденковић, насупрот ушћа реке Босут у Саву. Морнари су допремили резервне делове од којих су успешно склопили један торпедо. Но, како из Русије још увек нису стигли торпедни апарати, у селу је прикупљен материјал за изградњу импровизованог лансера.

3 Заслугу за изградњу импровизованих лансирних рампи себи је приписивао и британски капетан фрегате Кардејл. Но, Кардејл је у Београд стигао тек средином октобра 1914. године.

4 Подаци од 9/22. новембра 1914.

5 Војни Архив Београд, даље ВА, П-3, К-72, Ф-3, 10/4.

Постављање руског торпеда на импровизовану рампу. МГБ, FI1-548

Торпедо и материјал су до савске обале, удаљене 17 км, превучени воловском запрегом. На обали је одељење, састављено од 40 српских трећепозиваца и 17 руских морнара, приступило склапању импровизоване рампе. Дуж дрвене греде квадратног пресека усекли су жлеб у облику слова „Т“, ширине 38 мм; на вертикалним странама фиксиране су дрвене вођице на које су налегале бочне стране и реп торпеда; на репу је монтирана нишанска кончаница, док је на предњем крају греде постављена дуга, коса рампа дуж које је торпедо требало да склизне у воду. Григоренко је преко импровизоване справе, узимајући у обзир брзину речне струје, нанишанио, повукао сајлу за активирање погонског механизма; торпедо је нагло склизнуо у воду и, без обзира на крајње примитивну, импровизовану лансирну рампу, погодио циљ.[6] Но, остаје отворено питање о каквом циљу се, заправо, радило. Григоренко је у својим мемоарима записао како су „*на 30-40 метара од ушћа Босута Аустријанци поставили уставу која је задржавала воду. У тако формираном базену била су укотвљена два монитора, који су испловљавали само при високом водостају Саве (а који је варирао и до 3 метра) …. Торпедо је погодио обалу уз саму уставу и тако омогућио продор воде из базена. Ниво воде је опао, оба монитора су насела на дно и остала ван строја месец и по дана, све док није довољно нарастао водостај Саве*”.[7] Овај догађај је идентично описао у свом службеном извештају и поручник Волковицки: „*Када је стигао извештај о два аустријска монитора у Босуту, одлучено је да се уништи устава; како су у то време из Русије стигла торпеда Вајтхеда, један од њих је искоришћен за рушење. Као резултат* (дејства торпедом), *вода је за један сат бучно истекла у Саву*”.[8]

Са друге стране, аустроугарски извори само потврђују да је, услед ниског водостаја Саве, Савска група монитора („Марош“ и „Лејта“), која се

6 Российский Государственный Архив Военно-Морского Флота (РГА ВМФ), Ф.418. Оп.1. Д.3450. Л.138. *Василий Каширин*, Дунайская одиссея лейтенанта Григоренко, Воспоминания командира русского отряда моряков-минеров в Сербии, *Василий Григоренко*, На Дунае в 1914 году // **Российский исторический журнал «Родина». № 11, Москва, 2010. стр. 132–138.**

7 *Исто.*

8 ‘’*...после получения известия о нахождении вражеских мониторов в Босуте, было решено разбить шлюз; вместе с тем из России пришли мины Уайтхеда, одну из которых использовали для подрыва. В результате через час вода из канала с огромным шумом выкатилась в Саву*”. РГА ВМФ. Ф.418 Оп.1. Д.3450. Л.139об-140.

налазила више Сремске Раче (изнад уског појаса између Саве и Босута), била онемогућена да дејствује више од месец дана.[9] Значи, стајанка се налазила у Сави, а рушење уставе на Босутском каналу никако није могло да утиче на њен ниво. Друго нејасно питање је како се у торпедо, уколико је заиста био састављен од више различитих делова, без пумпе компримовао погонски ваздух.

Са инжењерисјким одредом пуковника Доброва, 1/14. октобра 1914., у Прахово су најзад стигли дуго очекивани делови за пумпу за ваздух. До тада је већина торпеда, пошто је из њих испуштен компримовани ваздух, била неупотребљива. Уз доста труда, пошто нису располагали специјалистима нити личним искуством, морнари су успели да склопе пумпу и пусте је у погон. Како су у међувремену допремљени и цевни лансирни апарати (њима су такође располагале британска и француска мисија), руски одреди су били у стању да чешће користе Вајтхедова торпеда.

У зависности од ситуације, мине, торпедни апарати и запреке постављани су у различитим рејонима Саве и Дунава. Тако је 30. септембра/13. октобра код београдског железничког моста постављено 9, а 1/14. октобра – 5 мина. Торпедни апарати су 8/21. октобра инсталирани код Аде Циганлије, 17/30. октобра – код Остружнице, а 21. октобра/3. новембра – код Ратног острва. Између Аде Циганлије и српске обале (Чукарички рукавац), ради заштите понтонских мостова од аустријских плутајућих мина које је носила Сава, 3/16. октобра је постављена специјална запрека од брвана међусобно повезаних ланцима, са вертикалним шиповима на сваких 1 – 1,5 m.

Међутим, први торпедо, лансиран у ноћи између 7/20. и 8/21. октобра, код Ратног острва, у близини ушћа, у потпуности је затајио. Тако су руски морнари и минери били приморани да 23. октобра/5. новембра код Ратног острва и на београдској обали Дунава код Ђачког купатила поставе нова торпеда.

У међувремену, користећи обичне чамце на весла, руски и српски минери су у ноћи између 9/22. и 10/23. октобра 1914. године у савском рукавцу између села Мрђеновци и Оридске Аде (120 м од Грабовачке Аде) поставили двоструку минску запреку. Аустроугарске обалне страже су приметиле чамце али су претпостављале да су то њихови рибарски чамци.

Током повратка из акције код Скеланске Аде (у висини села Скела, где је уништио српски мостовни трен), 10/23. октобра у 02.45 часова, на ову запреку је десним делом прамца ударио монитор „Темеш“. Експлозија мине пробила је труп и активирала гранате у предњој муниционој комори, смештеној непосредно до предњих топовских купола. Снажна детонација побила је посаду муниционе коморе и обе топовске куле, а десна купола са топом Шкода 120/35 мм избачена је из лежишта и одлетела је неколико метара од брода. Продор воде се није могао зауставити и монитор је потонуо на дубину од 4 м. Од експлозије је погинуло 30 морнара и 1 официр док је патролни чамац „б“ спасао 48 морнара (од тога 9 рањеника) и 3 официра, међу којима и команданта брода, поручника фрегате Олафа Рихарда Вулфа (*Linienschiffsleutnant Olaf Richard Wulff*, 1877–1955).[10] О овом успеху руских минера први секретар руске мисије у Нишу, Василиј Штрандтман (*Василий Николаевич фон Штрандтман,* 1877–1940), је 1/14. новембра известио руског министра иностраних послова Сазонова.[11]

Губитак „Темеша“ приморао је Аустријанце да заштите бродове специјалним противминским мрежама те да приступе разминирању најопаснијих делова река. Но, и ове мере се нису показале довољно делотворним. Помоћни миноловац „Андор“ (стари приватни парни брод *SMS „Andor“, „Andrae“*), опремљен противминским мрежама и баржом са ланцима за разминирање, ангажован је још средином септембра 1914. године. „Андор“ је први пут учествовао у акцији

9 Wulff Olaf Richard, Sokol Hans Hugo, Gábor von Döbrente, *Die österreichisch-ungarische Donauflottille im Weltkriege 1914–1918*, Wien, 1934.

10 Према извештајима аустроугарске штампе, на ‹›Темешу›› је погинуло 33 морнара. *Neue Freie Presse* No.18.020, Wien, 24. Oktober 1914, 8.

11 Архив внешней политики Российской империи, даље АВПРИ, ф. Политархив, оп. 482, д. 532, л. 406-409, подлинник.

6/19. септембра, када је у пратњи монитора „Бодрог“ успео да продре поред Београда, примивши само неколико погодака без веће штете. У ноћи између 15/28. и 16/29. септембра монитори „Темеш“, „Кереш“, патрони чамац „б“ и „Андор“ пробили су се из Дунава у Саву, са намером да продру до Шапца. „Андор“ је примио неколико артиљеријских погодака, а у противминску мрежу су му се уплела брвна и грање; иако знантно успорен, брод је успео да се пробије назад до Земуна. У сумрак 3/16. новембра 1914, „Андор“ је кренуо у другу акцију - испитивање проходности пловног пута на месту потапања „Темеша“. Гурајући испред себе баржу са контактним крменим ваљком са ланцима, „Андор“ је претрпео и други неуспех; налетео је на руску мину која је уништила баржу.[12]

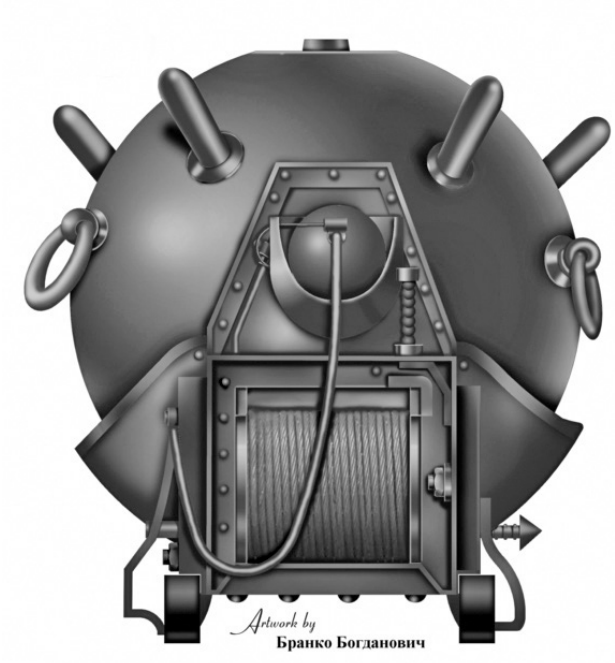

Руска галванско-ударна мина М1908. Реконструкција Б. Богдановић

Руски морнари су посебно били ангажовани током друге аустроугарске офанзиве, у позну јесен 1914. године. Како се српска војска повлачила, 27. октобра/9. новембра су демонтирали и послали у позадину већ постављене торпедне апарате, а 16/29. новембра су добили наређење да минирају мостове и путеве у околини Београда. Прво је миниран мост у Топчидеру, потом железничка пруга на више места, а срушен је и тунел код Ресника. Када је 15/28. новембра започета евакуација савезничких мисија из престонице, руски одред је железницом пребачен у Зајечар – иначе базу и складиште минских средстава и опреме. Коначно, 17/30. новембра, команда Одбране Београда је добила наређење Врховне команде да напусти престоницу и повуче се на линију Космај - Варовница.

У ноћи између 18. и 19. новембра/1. и 2. децембра аустроугарске трупе су ушле у Београд и, захваљујући информацијама обавештајне службе, на неколико места открили и уништили руске минске заграде. Но, Срби су већ 2/15. децембра поново ослободили град; након повлачења аустроугарских трупа на леву обалу Саве, а у циљу да се спречи даље напредовање српских снага, аустријски пионири су 3/16. децембра минирали пети распон железничког моста (између обалног и првог међустуба на аустријској обали).[13] По наређењу Врховне команде, руски минери под командом Волковицког су 14/27. децембра 1914. године минирали и преостале распоне (други, трећи и четврти), тако да је прекинута свака веза између две обале али и кретање бродова Савом, односно, веза са Дунавом.

После ове акције, Волковицки се на кратко време вратио у Русију ради набавки нових мина и инжењеријског материјала.

У Београд је 9/22. фебруара 1915. године допутовао заповедник британске војно-поморске мисије, контра-адмирал Ернест Трубриц ((*Sir Ernest Charles Thomas Troubridge,* 1862-1926).[14]

12 И.И.Черников, *Флот на реках*, Санкт-Петербург, 2003, 538-540.

13 Минери капетана Алића су још 16./29. јула, у 1:30 часова, срушили први распон (од обалног до првог међустуба на српској обали).

14 Ернест Трубридж је 10. августа 1914, пропустивши да спречи упловљавање немачких крстарица ‹›Гебен›› (*SMS Göben* aka *Yavuz*) и ‹›Бреслау›› (*SMS Breslau* aka *Midilli*) у цариградску луку, практично ‹›сахранио›› своју поморску каријеру. Владало је, наиме, мишљење да је ово био један од одлучујућих догађаја који су довели до уласка Турске у рат на страни Централних сила. Черчил се трудио да рехабилитује свог старог пријатеља. Но, након катастрофе на Галипољу, и први лорд Адмиралитета је изгубио положај.

Као најстарији по чину, Трубриц је постављен за заповедника свих савезничких морнаричких мисија у Београду. Без обзира на то, „минерска команда“ Волковицког је, уз координацију са британским и француским одредом, наставила да делује самостално, што је лично потврдио и Трубриц.[15]

Чланове минско-торпедног морнаричког одреда Волковицког 1/14. марта 1915. године су чинили поручник Григоренко, заповедници западног и источног одељења - потпоручник Черемисинов (*Владимир Николаевич Черемисинов*), српски поручник Мишковић и поручник Борис Јакушев (*Борис Владимирович Якушев*) те 54 подофицира и војника. Одред је био распоређен по пунктовима: у Кладову – 7 чланова; при минерској станици у Зајечару – 3 члана; у Београду – 12 чланова; у западном одељењу – 14 људи; у источном одељењу – 7 чланова; на Чукарици је био стациониран моторни чамац „*Свобода*“ са трочланом руском посадом. Према извештају о стању минских средстава на располагању Експедиције посебне намене од 2/15. марта 1915, одред Волковицког је имао у наоружању торпеда Вајтхед 381 мм М1897 „С“ и М1898Л“, те заградне мине М1898 и М1908.[16]

Припадници руског минско-торпедног одреда у Београду

Начелник обавештајне службе немачког Генералштаба, пуковник Фридрих Хенч (*Friedrich Heinrich Richard Hentsch,* 1869-1918) је код аустроугарске команде инсистирао да се Турској, која је водила тешке борбе на Галипољу, Дунавом пошаље помоћ у виду артиљеријске муниције. Хенч је за ову акцију придобио капетана бојног брода, Велзера Велзерхајмба (*Otto Welser Graf von Welsersheimb,* 1871-1945), који се налазио на служби у морнаричком одељењу Врховне команде аустроугарске Заједничке војске. Аустријанци су у Будимпешти на блиндирани пароброд „Београд” (*DDSG Belgrad*), укрцали једну батерију и 65 вагона (400 тона) муниције. Брод је 15/28. марта кренуо из Будимпеште и у зору 17/30. марта упловио у земунску луку. Током ноћи 17/30. марта 1915, брод је у пратњи

15 Наредба флоти и морнарици (*по флоту и Морскому ведомству*) № 34 од 24 јануара 1916. г.: ‘’*Министр Иностранных Дел* (*Сергей Дмитриевич Сазонов*) *препроводил мне* (Морскому Министру, генерал-адъютанту Ивану Константиновичу Григоровичу) *копию ноты, переданной ему пребывающим в Петрограде Великобританским Послом* (Џорџ Виљем Бјукенен, *George William Buchanan*, 1854–1924), *относительно выдающейся деятельности нашего морского отряда в Сербии под командою старшего лейтенанта Григоренко, следующего содержания: ‘’Почитаю приятным для себя долгом уведомить Ваше Высокопревосходительство, согласно указаниям моего Правительства, что было получено донесение от адмирала Трубриджа, командовавшего в последнее время Великобританской морской экспедицией в Сербии, весьма восхваляющего действия русской морской экспедиции в этой стране. Адмирал уведомляет, что эта экспедиция, бывшая под начальством старшего лейтенанта Василия Григоренко и официально никоим образом не подчиненная ему самому, неизменно выполняла всякие работы, которые он ее просил исполнить, и всегда подчинялась его пожеланиям, как будто находилась под его командою. Адмирал добавляет, что он желал бы ‘’подтвердить свое восхищение настойчивостью и мужеством, проявленными русской экспедицией во время боев при Белграде с 5-го по 8-е октября’’. О таковой выдающейся деятельности нашего морского отряда в Сербии под командою старшего лейтенанта Григоренко мною было представлено на благовоззрение Государя Императора и Его Императорскому Величеству благоугодно было, в 18-й день сего января, высочайше повелеть внести в послужные списки старшего лейтенанта Григоренко и офицеров экспедиции, бывшей под его командою, лестную оценку их деятельности английским адмиралом, о чем объявить в приказе по флоту и Морскому ведомству*’’.

16 *Морской атлас,* Т.III, (военно-исторический), Ч.1, Описания к картам. Москва, Ленинград, 1959, Приложение 25.б.

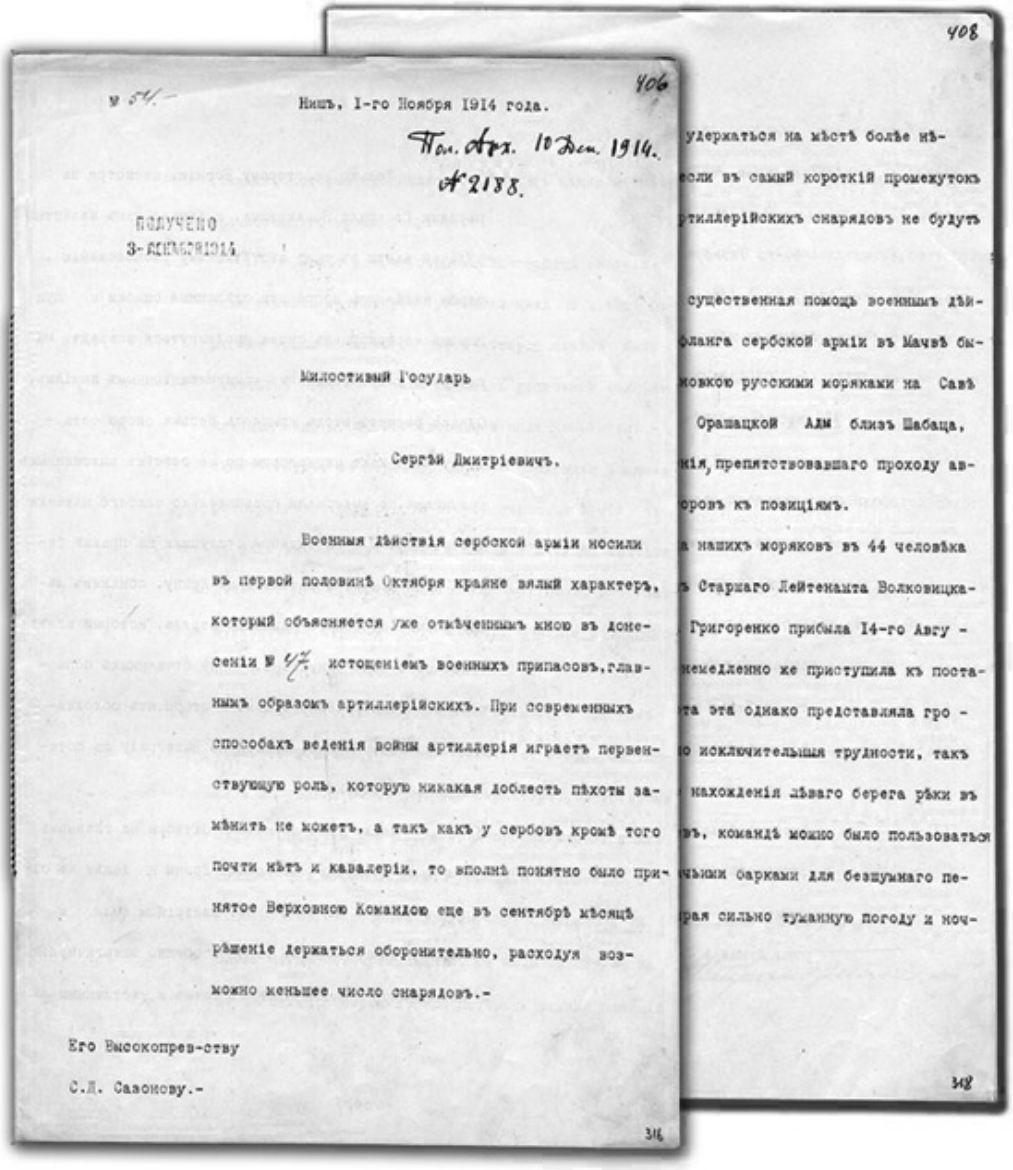

406

№ 54/

Нишъ, 1-го Ноября 1914 года.

Пол. Арх. 10 Дек. 1914.
№ 2188.

ПОЛУЧЕНО
3-ДЕКАБРЯ1914

Милостивый Государь

Сергѣй Дмитріевичъ.

Военныя дѣйствія сербской арміи носили въ первой половинѣ Октября крайне вялый характеръ, который объясняется уже отмѣченнымъ мною въ донесеніи № 47 истощеніемъ военныхъ припасовъ, главнымъ образомъ артиллерійскихъ. При современныхъ способахъ веденія войны артиллерія играетъ первенствующую роль, которую никакая доблесть пѣхоты замѣнить не можетъ, а такъ какъ у сербовъ кромѣ того почти нѣтъ и кавалеріи, то вполнѣ понятно было принятое Верховною Командою еще въ сентябрѣ мѣсяцѣ рѣшеніе держаться оборонительно, расходуя возможно меньшее число снарядовъ.-

Его Высокопрев-ству

С.Д. Сазонову.-

316

408

удержаться на мѣстѣ болѣе нѣ-
если въ самый короткій промежутокъ
ртиллерійскихъ снарядовъ не будутъ

существенная помощь военнымъ дѣй-
фланга сербской арміи въ Мачвѣ бы-
мовкою русскими моряками на Савѣ
Орашацкой Адм близъ Шабаца,
нія, препятствовавшаго проходу ав-
ровъ къ позиціямъ.
а нашихъ моряковъ въ 44 человѣка
ъ Старшаго Лейтенанта Волковицка-
Григоренко прибыла 14-го Авгу -
немедленно же приступила къ поста-
та эта однако представляла гро -
о исключительныя трудности, такъ
нахожденія лѣваго берега рѣки въ
въ, командѣ можно было пользоваться
чными ларками для безшумнаго пе-
рая сильно туманную погоду и ночь-

348

Извештај руског повереника Штрандмана министру иностраних дела Сазонову о деловању одреда Григоренка и потапању монитора „Темеш“. АВПТИ, ф. Политархив, оп. 482, д. 532, л. 406-509

монитора „Енс“ и „Бодрог“, користећи се високим водостајем и густом маглом, покушао да исплови из Земуна, непримећено прође кроз минска поља и поред српских обалских батерија, и доплови до бугарских лука. При томе, посадама монитора и бродова издата је наредба Нр. 8417 да ватру отворе само у крајњем случају, уколико су озбиљно угрожени од српске обалске артиљерије. На пароброду „Београд“ су се налазили заповедник, капетан корвете Виктор Бесцл (*Linienschiffsleutnant Viktor Böszl*, 1888–1915) и његов заменик, два лоцмана задужена за пролаз кроз Гвоздена врата, машиниста и 33 морнара. Конвој је у 21 час испловио из земунске луке и, како српска артиљерија није дејствовала, до 23 часа стигао у висину Винче. Но, због дубокога газа (око 2 м), овде је крмом закачио мину чија је детонација онеспособила кормило. Брод је, сада под дејтвом српске артиљерије, матица неконтролисано носила низ Дунав. Ускоро су гранате пробиле труп, онеспособиле оба котла и изазвале пожар. У висини Ритопека, пламен је захватио надграђе и изазвао експлозију муниције која је у 23.30 часова разнела пароброд; детонацију је преживело 8 морнара од којих је 6 успешно пребачено у Панчево, а двојицу је

заробила српска војска.[17] После овог неуспеха непријатељ, све до пада Србије, није покушавао продор низ Дунав.

Минерски одред је током 1914. и прве половине 1915. године Саву и Дунав у околини Београда и Шапца минирао на више места; код Оридске и Грабовачке Аде, на месту где је потопљен „Темеш"; у ноћи између 9/22. и 10/23. октобра 1914. је постављено 9 сидрених сверних галванско-ударних мина; код Остружнице – заграда од галванско-ударних мина; на Сави код Београда – командована заграда и електроконтактна минска заграда са извором на обали; код Београда, у рукавцу Дунава код аде Хује и код Винче – велико минско поље од галванско-ударних аутоматских (самодејствујућих) мина; недалеко од Београда, код Винче; у слободном делу Саве испод београдског железничког моста.[18]

Српска Врховна команда је почетком марта 1915. добила информације, да противник планира да овлада Дунавом код румунске границе и тако прекине комуникацију између Русије и Србије. Да би се предупредиле непријатељске намере, руски одред за заштиту Гвоздених врата под командом капетана Бориса Иљина (*Борис Павлович Ильин*, 1880–1936). је 6/19. марта 1915. добио задатак да минира реку код Гвоздених врата. Због обима и хитности задатка, у ову зону је привремено упућен и минско-торпедни одред Волковицког.

До тог тренутка, капетан Иљин је код Кладушнице поставио двоструку заграду од руских галванско-ударних мина. Здружени одреди су у рукавцу између острва Децебал (*Ostrovul Decebal, Moldova Veche*) и леве обале реке, код румунске Старе Молдаве (*Moldova Veche*, у висини насеља Винци), поставили 29 мина, док су на самом острву монтирали 4 торпедна апарата. Узводно од Текије, између острва Огрaдине (*Insula Ogradena*) и румунске обале, положене су две групе по 6 мина са електричним паљењем; у висини румунског места Гура Вајии (*Gura Văii*, преко пута Давидовца) – три руске командоване сидрене електрично-контактне мине са осматрачком станицом на копну; у низводном делу рукавца код Гура Вајии – пловећа баријера од брвана комбинованих са импровизованим минама. У рукавцу између Банског острва (*ostrovul Banului*) и Гура Вајии монтирана су два лансера торпеда, а код Кладова је постављена двострука заграда од руских командованих мина са осматрачком станицом на копну великог типа (60 кг). У Зајечару је стациониран компресор, један резервни торпедо и 15 резервних мина, док је у Ћуприји (бази инжењеријског одреда) остављено 17 резервних мина.

Након завршетка ових радова Минско-торпедни морнарички одред је враћен у Београд. Но, услед притиска знатно јачих непријатељских снага, морнари су 21. септембра/8. октобра 1915. евакуисани са савске обале на Торлак, одакле су до 23. септембра/10. октобра пребачени у базу инжењеријског одреда у Ћуприји. Одред је из Ћуприје, преко Краљева, Ниша, Митровице, Урошевца, Призрена и Охрида, 3/16. новембра стигао у Битољ, где се већ налазио и Одред за заштиту Гвоздених врата. Обе групе су железницом превезене до Солуна и укрцане на пароброд ради пребацивања у Француску. У марсељској луци је 15/28. новембра 1915. искрцан Одред за одбрану Гвоздених врата капетана Иљина, инжењеријски одред капетана Дмитрија Леванде те морнари Минско-торпедног одреда - укупно 16 официра и 316 подофицира и војника.

Бранко Богдановић

17 Виктор Бесцл је посмртно одликован бронзаном медаљом за војне заслуге (*Bronzene Militärverdienstmedaile*). *Almanach für die K. und. k. Kriegsmarine 1916*, XXXVI, Pola, 1915, 635; Olaf Richard Wulff ; Hans Hugo Sokol ; Gábor von Döbrente, *Die österreichisch-ungarische Donauflottille im Weltkriege 1914–1918,* 2, 1915, Wien, 1934; *Политика* бр. 3976, Београд, 20 марта 1915; 31.3./p 98, 1.4./p 99, op, *Nr.8525, 8526, 8589, 8590, 8591, 8592, op.Nr.8708 und an das Evidenzbureau op.Nr.8768 für das auswärtige Bureau in Berlin.* Johannes Held, *Erzherzog Eugen von Österreich Soldat – Ordensritter – Mäzen,* Wien, 2010, стр. 71.

18 И.И.Черников, стр. 553-554.

ПОКУШАЈИ СТВАРАЊА СРПСКОГ ЧЕТНИЧКОГ ОДРЕДА РУСКЕ ЦАРСКЕ АРМИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

У чланку се на основу мало познатих докумената Руског државног војно – историјског архива разоткривају детаљне припреме и организација посебног диверзантског одреда, који је требало да током борби за Добруџу у јесен 1916. године буде пребачен на територију Србије, окупиране од стране аустроугарске и бугарске војске, у циљу отпочињања герилског рата.

* * *

Учешће српских и југословенских добровољаца, укључујући и оне који су из разних делова света допутовали ради учешћа у европском рату, у борби земаља Антанте и њених савезница против Аустроугарске и Немачке прилично подробно је обрађено у радовима руских и страних, углавном српских, историчара, а сем тога, научницима је доступан знатан број објављених докумената у вези ове теме.[1] Добровољачки одреди Југословена, пре свега Срба, почели су да се стварају и у Русији.

Први добровољци били су Срби који су се обраћали српском посланству у Петрограду, конзулатима Србије у Москви и Одеси, с молбом да их приме у српску војску. Руска влада и војни кругови подржали су ту иницијативу, а број добровољаца знатно се повећао из редова заробљеника и дезертера из аустроугарске армије. Већ 1. јануара 1915. у Русији је било 250.000 заробљеника, а до јесени 1917. њихов број је достигао два милиона. Претежну већину, преко 80%, чинили су заробљени официри и војници аустроугарске армије, међу којима је било преко 300.000 Југословена – Срба, Хрвата и Словенаца.[2] Знатан број њих налазио се у рејону Одесе, где је и отпочело активно стварање добровољачких јединица, у чему су активно учествовали чланови српске официрске политичке организације „Уједињење или смрт“ („Црна рука“) који су се налазили у Русији – пре свега Душан Семиз, Александар Срб, Владимир Гојковић, Мустафа Голубић, Божин Симић, што само по себи представља тему за посебно истраживање.[3]

* * *

Првобитно је врбовање добровољаца вршено ради попуне српске војске, и већ почетком 1915. године прве групе почеле су Дунавом да стижу у Србију на паробродима Српског паробродског друштва, као и бродовима Експедиције посебне намене под командом Михаила Весјолкина.

1 Вид. *Југословенски добровољачки корпус у Русији*. Београд, 1954; *Југословенски добровољци 1914–1918*. Зборник докумената. Београд, 1980.; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*. Београд 1977.; Поповић Н. *Србија и Русија 1914–1918*. Београд, 1977.; *Участие югославянских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР*. Сборник документов и материалов. М.: Наука, 1976.; Зеленин В. В. *Под красным знаменем Октября. Югославянские интернационалисты в Советской России 1917–1921*. М.: Мысль 1977.; Петровић И. *Српски добровољци 1912–1918. Бројке и судбина*. Нови Сад, 2001.; Лобачева Ю.В. *Сербия, Югославянский комитет и сербохорвато-словенская эмиграция в Америке в 1914–1916 гг.* // Славяноведение 2007, № 4 С. 12–28.; Ista. *Югославянское движение в Америке в годы Первой мировой войны 1914–1918* гг. М.–СПб., 2014.; Вишняков Я. В. Тимофеев А. Ю. Милорадович Г. *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны*: сб. док. М., 2014.

2 Зеленин В. В. *Под красным знаменем Октября*. С. 8–9.

3 О делатности официрске организације „Уједињење или смрт“ (Црна рука) вид. подробније: Писарев Ю. А. *Тайны перовой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915* гг. М.: Наука, 1990. Мекензи Д. *Апис*. Београд, 1996. Казимировић В. *Црна Рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903 г. до Солунског процесса 1917 године*. Крагујевац, 1997. Вишняков Я. В. *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*. М., МГИМО. 2012.

Али, крајем 1915. године, после пораза Србије и окупације њене територије од стране сила Осовине, почиње нова етапа регрутовања српских добровољачких дивизија. Сада је био постављен задатак стварања комплетне војне јединице ради могуће употребе на руском фронту уз касније пребацивање на Солунски фронт.

Ускоро је та иницијатива почела да се остварује и група добровољаца базирана у Одеси преобразована је у Српски добровољачки одред. Сем тога, појачано је и вербовање добровољаца у заробљеничким логорима. До јесени 1916. године углавном је завршено стварање Српског добровољачког корпуса, а његове јединице размештене су у рејону Одесе и Александровска (сада Запорожје). Команду новообразоване јединице и језгро чинили су официри српске војске који су у ту сврху пребачени са Крфа. Како је записано у краткој белешци команданта корпуса Михаила Живковића о стварању корпуса из децембра 1916. године, „још 1915. године из заробљених аустријских војника, Срба по националности, окупљани су добровољци у Русији и отпремани преко Ренија Дунавом у Србију да се придруже српској војсци која је тада бранила своје границе на обалама Дунава, Саве и Дрине.

То је покренуо српски посланик и српски војни аташе[4] (представник) у Врховној команди. Већина добровољаца била је окупљена у сибирском граду Тјумењу. Када је у септембру 1915. године Бугарска напала на Србију, слање добровољаца из Русије у Србију Дунавом је прекинуто – постало је немогуће. Тешке прилике у којима се обрела Србија од почетка удруженог напада аустријске, немачке и бугарске војске са три стране, навеле су на замисао да се из прикупљених добровољаца у Русији створи добровољачки одред и пошаље на Солунски фронт као појачање савезничке војске која се тамо окупљала ради подршке и могућег спасавања Србије, чија се армија од 300.000 војника повлачила“.[5]

Али под утицајем ратних услова првобитни планови будуће примене јединица корпуса претрпели су знатне измене. Новонастале српске јединице доживеле су ватрено крштење у саставу 47. самосталног корпуса руске војске под командом Андреја Зајончковског, наменски образованог за вођење борбених дејства у Добруџи, као помоћ Румунији, која је августа 1916. године ушла у рат на страни Антанте. Већ 22. јуна 1916. године српски војни аташе Лонткијевић обавестио је Министарство војно Србије на Крфу да се предвиђа учешће српских јединица у борбама против Бугарске, али да ће то зависити од исхода политичких и војних преговора између Русије и румунске владе.[6]

* * *

Околностима припреме, тока, а најважније, пропасти операције у Добруџи посвећен је опширан и врло информативан чланак Василија Каширина *Поход у Добруџанску степу: еволуција замисли, планирање и припрема експедиције руске војске преко Дунава 1916. године*. Истичемо да је то фактички први рад у савременој домаћој историографији који открива појединости спровођења ове операције. Аутор притом с правом истиче како историја учешћа Русије у борбама у Добруџи заслужује посебно монографско истраживање.[7] Споменућемо само да је до децембра 1916. године румунска војска престала да постоји као организована снага, а њени остаци су повучени преко реке Серет у позадину, тако да се између њих и линије фронта налазило 500.000 руских војника.

У јануару 1917. године линија фронта се стабилизовала на линији Молдавије иза реке Прута, у дужини од преко 430 врста (*458 километара*, *прим. прев.*). У борбама за Добруџу Прва српска

4 Пуковник Бранислав Лонткијевић. Вид. подробније: Ганин А. В. *Фотоархив сербской военной миссии в Советской России*. // Старый цейхгауз. 2012 – № 5. стр. 92–95.

5 Вишняков Я. В. Тимофеев А. Ю. Милорадович Г. *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны*: сб. док. М., 2014. стр. 188.

6 Архив Србије (АС) ф. МИД Краљевине Србије. Политичко одељење 1916. Рол. 506. Фасцикла XIV. Л. 644.

7 Вид.: Каширин В. Б. *Поход в Добруджанскую степь: эволюция замысла, планирование и подготовка экспедиции русских войск за Дунай в 1916 году*// Studia Balkanica (К юбилею Р. П. Гришиной). Сб. статей. –М.: Институт Славяноведения РАН, 2010 – 400, стр. 139–179.

дивизија је изгубила преко 80% свог људства и била повучена у Измаил ради попуне губитака. Цар Николај II и српски краљ Петар Карађорђевић упутили су преко генерала Зајончковског посебну захвалност и задивљеност подвигом српске дивизије.[8] Укупно је у раздобљу од 25. августа до 16. октобра 1916. године погинуо и рањен 231 официр, као и 8.996 подофицира и војника.[9] Остаци Прве српске дивизије пребачени су у позадину и смештени у рејону Одеса–Вознесенск–Березовка.

* * *

Овај пораз негативно је утицао и на стање на Солунском фронту, отежавајући комуникацију међу савезничким државама, а руски војни аташе Левкович у свом извештају од 16. децембра 1916. године јавља како „све указује на намеру Немаца да се, чим прикупе довољне снаге, обруше на слабу заштитницу, названу армијом генерала Сараја, униште је или блокирају у Солуну и тиме ослободе целокупну бугарску и део турске војске за друге фронтове".[10] Заиста, по речима Василија Каширина, „такав исход био је закономерно јадан, пошто је представљао плод читавог низа војних и политичких грешака које су се преплитале и узајамно појачавале своје последице".[11]

* * *

Упоредо с тим, у контексту вођења ратних операција на румунском фронту, као и стварања и деловања Српског добровољачког корпуса, хтели бисмо да скренемо пажњу на једну мање познату појединост, и то на покушаје стварања посебног диверзантског одреда који је током борби за Добруџу у јесен 1916. године требало да буде пребачен на територију Србије окупиране аустроугарским и бугарским трупама ради вођења герилског рата у складу са добро познатом српском ратничком традицијом.[12] Први пут се припрема такве акције спомиње у зборнику *Југословенски корпус у Русији*, објављеном 1954. године у Београду, где се наводи да је њен зачетник био потпуковник Александар Срб, активни учесник стварања и попуњавања Српског добровољачког корпуса.[13] Та идеја позитивно је примљена у Ставци (*Штабу Руске врховне команде, прим. прев.*), а координација деловања поверена је руском војном аташеу у Букурешту Татаринову, коме је потпуковник Срб и непосредно потчињен, као и капетану фрегате Ратманову, коме је као Весјолкиновом помоћнику наложено да организује снабдевање одреда.

* * *

О озбиљности тих намера руске врховне команде говори телеграм начелника штаба Одеског војног округа генерала Никандра Маркса, послат у Ставку крајем августа 1916. године: *„Крајем маја ове године у Одесу је са острва Крф стигао четник познатог српског четничког одреда сада покојног мајора Танкосића[14] и понудио своје услуге начелнику штаба 2. српске добровољачке дивизије потпуковнику Србу, изјавивши како намерава да се тајно пребаци у Србију и ступи у везу с остацима српске војске и четницима који се крију у планинама, одакле би слао извештаје о стању у Србији и деловао у складу с добијеним упутствима. <…> Зато је штаб округа уручио четнику новчану помоћ и упутио га у првој половини јуна у Румунију, одакле се тајно пребацио у Србију и повремено шаље извештаје о стању у земљи, о непријатељским снагама, о различитим објектима (утврђењима, путевима,*

8 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, стр. 72–73.

9 *Исто*, стр. 111.

10 РГВИА. Ф. 2003 оп. 1., д. 1167. Л. 27–27 (об).

11 Каширин В. Б. *Нав. Дело*,стр. 179.

12 А. Тимофејев, "Српска герила у Балканским ратовима: културне, друштвене и политичке традиције четничког рата у Србији", *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, ур. С. Рудић (Београд: Историјски институт, 2013).

13 *Југословенски добровољачки корпус у Русији*. Београд, 1954. стр. 122-123.

14 Мајор Танкосић је био познати члан српске политичке организације „Уједињење или смрт" („Црна рука"). Захтев за његово хапшење садржан је у тачки 7. текста чувеног аустроугарског ултиматума уручног Србији месец дана после убиства престолонаследника Франца Фердинанда. Танкосић је тешко рањен у борбама код Пожаревца 1915. године и убрзо умро.

мостовима), као и о бројности и размештају устаничких чета.

Око 20. јула у Одесу су стигли бегунци из заробљеништва – потпоручник српске војске и двојица резервних наредника (професор и учитељ) и саопштили драгоцене податке о устаничким четама у Србији и о томе да се у планинама скрива око три пука српских подофицира и војника наоружаних пушкама и мањом количином бомби. Сви ти подофицири и војници су Срби који су током повлачења српске војске заостали од својих јединица због рана и исцрпљености. И сада сви ти четници и војници чекају прави тренутак да, чим се приближи савезничка војска, нападну на Бугаре и Аустро-Немце.

Узимајући у обзир све наведено, потпуковник Срб ће на мој предлог и уз дозволу команданта 2. српске дивизије и уз знање штаба југозападног фронта у наредним данима отпутовати у Румунију, где га у пограничном месту са Србијом очекује око 40 четника, уз чију помоћ намерава да организује раштркане одреде четника, подофицира и војника, сачини план предстојећих активних дејстава и да надаље руководи четницима, одржавајући са нама везу уз помоћ својих изасланика, а засад да створи што ширу мрежу агената у окупираној Србији и западној Бугарској. Када наступи повољан тренутак, потпуковник Срб намерава да подигне устанак у Србији; избегавајући отворене сукобе са непријатељем четници ће водоти герилски рат, дижући у ваздух мостове, оштећујући путеве, телеграфску и телефонску мрежу и слично.

Не улазећи у пожељност такве организације чета саму по себи, сматрам за потребно да истакнем сву могућу корист од њихове употребе при извиђању, која би у таквим условима пружила веома корисна сазнања, како у погледу поузданости тако и њихове потпуности.

Тренутно су у Турну Северин кренули 2 официра и 10 подофицира и војника српске добровољачке дивизије у циљу успостављања везе са споменутим четама, а ових дана ће им се придружити потпуковник Срб како би радио на стварању наведених организација.

Целокупно руковођење организовањем те ствари биће усредсређено у обавештајном одељењу штаба округа, а потребна новчана средства биће издвојена из обавештајних фондова“.[15]

* * *

Средином октобра 1916. године Михаил Весјолкин упућује у Штаб морнарице молбу да му се у Ренију додели потребно наоружање и опрема „за потребе организовања и наоружавања српских четника које у Турну Северину окупља капетан фрегате Ратманов“. Тај списак садржавао је:

1. 200 пушака – 500.000 метака (било ког система).
2. 2.000 ручних бомби.
3. 8 митраљеза (од тога 4 прилагођена за транспорт) са по 10.000 метака.
4. 8 пољских телефона за рејон од 40 километара.
5. 2.000 метара каблова са изолацијом.
6. 400 револвера – 500.000 метака.
7. 60 маказа за жицу.
8. 200 штапина пироксилина.
9. Шатора за смештај 400 људи.
10. 200 војних лопатица.
11. 400 мотика.
12. 400 мањерки и чутурица.[16]

Скрећемо пажњу да количина требованог наоружања и опреме потврђује сазнања о томе да је одред требало да се састоји од преко 300 војника и 5 официра.[17] По свему судећи, планови Александра Срба били су глобални и укључивали су опште руковођење и координацију акција свих четничких одреда који су деловали на територији окупиране Србије, тим пре што се 15/28. септембра 1916. године збио значајан догађај у историји српског отпора.

Познати четнички војвода Коста Пећанац пребачен је авионом са грчког аеродрома у позадину противника на југу Србије у село Механа. Исти-

15 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198. Л. 1–2.

16 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198. Л. 32.

17 *Југословенски добровољачки корпус у Русији*. Београд, 1954. стр. 122.

чемо да се тај догађај с правом сматра једним од првих случајева ваздушног десантирања у свету. Последицу доласка Косте Пећанца представља Топлички устанак против бугарских окупатора почетком 1917. године. Упадљива је и околност да је у исто време, у септембру 1916. године, и потпуковник Александар Срб затражио авион, што можда говори о усклађености планова Српске врховне команде на Солунском фронту и команде Српског добровољачког корпуса о припреми општег устанка на територији окупиране Србије.

У том смислу значајан је телеграм Татаринова послат у Ставку 16/29. септембра 1916. године: „Потпуковник Срб тражи од мене два километра кабла за полагање на Дунаву у циљу успостављања телеграфске и телефонске везе са српским четницима у Србији. Ако смо у могућности да то учинимо, тражим да се требовани кабл пошаље у Јаши потпоручнику Корнилову који ће га предати мени. Такође потпуковник Срб тражи да се под његову команду одмах пошаљу официр и одред <…> како би их припремио и упознао са предстојећим задатком.

Сем тога, потпуковник Срб тражи од мене да му, ако је могуће, доделим авион за одржавање везе са Србијом, што се тренутно обавља помоћу голубова писмоноша. Како сам већ извештавао, под мојом командом се налази апарат „Моран" са мотором „Гном", који <…> сам овлашћен да поклоним Румунима а привремено сам га задржао, и сада желим да га пошаљем у 47. корпус. Ако не буде сметње, сада бих могао да тај апарат предам на располагање потпуковнику Србу"[18].

Том захтеву руског војног аташеа сместа је удовољено. У добијеном одговору се каже: „О слању кабла у Јаши потпоручнику Корнилову издата је наредба. Куриру је наређено да од шефа станице Јаши сазна адресу потпоручника Корнилова. Наш апарат Морана можете да предате потпуковнику Србу на располагање".[19]

* * *

Али руска врховна команда је у јесен 1916. године планирала не само слање одреда Александра Срба. Истовремено је разматрано питање стварања руског диверзантског одреда који би заједно са српским четницима деловао у позадини противника на територији Србије.

Почетком септембра 1916. године Татаринов је примио из Ставке следећи телеграм: „Један наш коњички официр предлаже да се са коњичким одредом од 50 добровољаца пребаци преко Дунава у рејону Турну Северина с тим да избије на железничку пругу Београд-Ниш и тамо врши диверзије на техничким објектима. При извршењу овог задатка рачуна на помоћ српских четника који по неким подацима делују у околини Кладова. Молим Вас да ме обавестите да ли ће Румунска врховна команда имати нешто против тога и да ли је спремна да помогне у тајном пребацивању одреда до Турну Северина".[20] У свом одговору руски војни аташе, вероватно после одговарајућих консултација са потпуковником Србом, изражава основану сумњу у целисходност тог подухвата, наводећи: „Потпуковник српске војске Срб, који је данас стигао у Букурешт због припреме а потом у повољном тренутку и дизања устанка у Србији, обавестио ме је како акције попут планиране операције и прелазака преко Дунава и напада на села заузета од стране Бугара у Подунављу, какве сада његов агент у Турну Северину Ратманов обавља по наредби адмирала Весјолкина, он сматра потпуно бесциљним и без икакве користи, пошто ће једину последицу представљати само нове репресије бугарских власти и покољ беспомоћног српског становништва.

По плану потпуковника Срба прво треба успоставити контакт са српском обалом, затим организовати обавештајну службу која би пратила пребацивање немачких и турских трупа правцем Београд-Ниш у Зајечар и Неготин, затим успоставити четнички покрет и тек после тога,

18 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198. Л. 15–16.

19 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198. Л.19.

20 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198. Л. 3–3 (об).

пребацивши се са румунске обале у Србију, у повољном тренутку подићи устанак".[21]

Официр који се понудио да обави тај посебан и опасан задатак био је поручник Приморског драгунског пука Виктор Милобенски који је, упркос противљењу Татаринова и Срба, успео да убеди команду у пожељност и целисходност те акције. Њему је наређено да одмах отпочне са формирањем одреда, „како би, чим наступи повољан тренутак, одред био спреман за брзо пребацивање на одредиште".[22] Генерал Николај Духоњин, тадашњи генерал – квартирмајстор (*главни интендант, прим. прев.*) у штабу Југозападног фронта, предлаже у телеграму послатом у Ставку да се што пре пошаљу „под команду начелника штаба Одеског војног округа наоружани (осим копаља) коњаници драгуни", а сем тога истиче да „из других резервних коњичких јединица треба одредити, углавном из добровољаца, 8 добро обучених митраљезаца и 16 наоружаних (осим копаља) коњаника, спремних за тежак и опасан задатак, 2 коњичка инжињерца – минера и 25 коња из ергеле под пуном коњичком опремом, и све то треба упутити штабу Одеског војног округа".

Сем тога, по Духоњиновом мишљењу, „потребна је исплата аконтације за снабдевање војника, бригу о рањеницима и слично – око 5.000 рубаља".[23]

* * *

Међутим, формирање одреда суочило се с неочекиваним потешкоћама. Крајем септембра 1916. године изненада се сазнало да је „поручник Милобински био откомандован до даљег у резервни одред у Пензу од стране команданта Приморског пука пуковника Одинцова на проверу, јер је у пуку откривена његова велика задуженост и уопште немарност у вођењу сопствених финансија. У почетку је његово понашање у Пензи било беспрекорно и командант одреда потпуковник Боткин је чак сматрао да се он поправио, али током последњих месеци Боткин је поново почео да примећује његове пропусте исто у вези новца, и то се сместа одразило на телима коња. Потпуковник Боткин га је прво упозорио, а затим после инспекције команданта бригаде генерала Риндина био принуђен да му одузме команду над ескадроном због испољене извесне ненормалности као последице раније контузије, и пошаље на тронедељне консултације с лекарима, о чему је телеграфисао команданту пука, који је у свом одговору обавестио да је поручник Милобенски искључен из састава пука и пребачен у резерву на основу петог члана. А сам поручник Милобински, уместо да отпутује на консултације с лекарима, отишао је у Румунију где се случајно срео са генералом Корниловом и убедио га у своју храброст и борбено искуство и добио дозволу да формира одред". На основу наведеног Ставка је закључила да „поручник Милобински није достојан и није на висини повереног му задатка".[24] Ипак се од планираног убацивања руског диверзантског одреда није одустало, а генерал Духоњин у телеграму од 6. октобра 1916. године истиче: „Поручник Милобински биће замењен другим официром, чији избор је у току".[25]

21 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198.Л. 4–5.

22 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198. Л. 9–9 (об)

23 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198. Л.13. У прилогу овог телеграма налази се списак људства будућег одреда. „Списак подофицира и војника из редова резервиста Приморског драгунског пука предвиђених за одред посебне намене поручника Милобенског:
1. Старији наредник Бочарников
2. поднаредник Поливода
3. ---- Ваганов
4. --- Непржецки
5. Драгун Шутов
6. ----- Лукјанов Игнатиј
7. ----- Канаков
8. -----Дјачков
9. -----Жарков
10. -----Сафронов
11. ----Гасин
12. -----Јаровој
13. ------Холкин
14. Ковач Пестов (са ковачком торбом)
Коњ „Плавки"
Осим наведених коњаника још 1 медицински болничар и 1 ветеринарски болничар (са торбама). Коњ „Плавки" треба да стигне из ергеле са пуном коњичком опремом". // РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 1198.Л.14.

24 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198. Л. 21–23.

25 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198. Л. 25.

* * *

Међутим, није било лако брзо наћи замену поручнику који је одважан али окрњеног угледа. Исти Духоњин средином октобра 1916. године закључује: „Можда би поручник Милобенски могао да остане заповедник одреда, а да се за млађег официра одреда именује заставник Чеченског пука Вишњаков који жели да буде одређен за врло опасне задатке. Заменика Милобенском засад нисмо нашли“.[26]

* * *

Ипак се формирање одреда одужило, а главни разлог није било сумњиво понашање будућег команданта већ потешкоће са набавком одговарајућих коња за дејства у брдским пределима, којих једноставно није било у Одеском војном округу. Због тога је команда округа тражила најмање месец дана времена да се коњи припреме: „потребно их је хранити овсом месец дана, а такође и људство обучити јахању у отежаним условима, без чега је немогуће послати одред на извршење задатка“. У супротном, како се наводи у рапортима „мораћемо да тражимо такве коње у свим резервним коњичким пуковима“.[27] Таква припрема одреда завршена је у планираном року. Милобенски је 11. новембра 1916. године послао кратак телеграм: „Готово је. Молио бих да се убрза слање одреда, јер кашњење угрожава успех“.[28] Међутим, у међувремену су се прилике у Добруџи коначно промениле у корист противника, тако да се морало одустати од планираног убацивања руског и српског диверзантског одреда.

* * *

Ипак, животни пут поручника Виктора Милобенског, бившег питомца Владимирског кијевског кадетског корпуса, може да буде тема посебног истраживања историчара, тим пре што ратне „пустоловине“ поручника нису завршене. У мају 1917. године награђен је орденом Светог Ђорђа 4. степена зато што је „у ноћној борби лично предводио одред добровољаца и герилаца и под јаком непријатељском ватром својим наредбама и дејствима толико очигледно допринео успеху свог одреда да би без њих тај успех био немогућ“.

* * *

Ови подаци наведени су у париском алманаху издања кадетског удружења „Војенаја биљ“ (*војни догађаји*).[29] Сама борба одиграла се у ноћи 19/20. априла 1917. године на делу румунског фронта у рејону Ирешти – Болотеочи, у близини молдавске реке Путна. Пред одредом је постављен задатак да изврши борбено извиђање и доведе заробљенике, пошто се „река Путна излила и онемогућила наше извиђаче да се увуку у редове непријатеља“ и провере обавештајне податке о томе да је у том сектору немачки Брдски корпус, предвиђен за пребацивање на италијански фронт, замењен бугарским и турским трупама. Одред Милобенског успешно је извршио постављени задатак, запленивши 3 митраљеза и заробивши 20 војника. Али и губици одреда извиђача били су велики. Погинуло је 18 војника, а 78 рањено. У истој борби је погинуо, како се у алманаху наводи, заставник Вишњаков. Сам Милобенски је, по свему судећи, стрељан од стране бољшевика у јулу 1919. године.[30]

Јарослав Валеријанович Вишњаков,[31]

Превео:
Петар Росић

26 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198. Л. 34.

27 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198. Л. 26–27.

28 РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. д. 1198. Л. 36.

29 Военная быль № 21. Париж. Ноябрь 1956. С. 21–23. Режим приступа: https://archive.org/stream/voennaiabyllepas21408800/voennaiabyllepas21408800_djvu.txt

30 Исто

31 Аутор је доцент Катедре за светску и домаћу историју Московског државног универзитета при Министарству спољних послова Русије

РАЂАЊЕ ИДЕЈЕ СЛОВЕНСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У РУСИЈИ

Сагледавање руске историје постпетровског доба, од 18. до почетка 20. века, добило је одређену усмереност и обојеност захваљујући делатности „револуционарног“ крила историјске науке 19. и посебно 20. века обележених левичарским идеалима. Кључни догађаји су се посматрали полазећи од идеја борбе за слободу „експлоатисаних народних маса“, „заостале феудалноспахијске“ државе, „царског експанзионизма“. Захваљујући својој једноставности и везаности за универзалне шеме, овај историографски правац, иако у блажој варијанти, био је најприступачнији и услед тога је имао највише утицаја и на страну историографију. Међутим, о овом начину посматрања руске историје у анализама веома често нестају изузетно битне мотивације и нијансе које су одређивале понашање како појединачних „обичних људи“ тако и истакнутих државника, читавих институција и државе у целини.

* * *

Једна од таквих „занемарених“[1] мотивација била је припадност православној цркви и сав збир представа и идеја повезаних са појмом „православне Русије“. Овај битан део идеологије царске руске државе има богату подлогу. Вероватно је ову традицију започео у 11. веку први Рус на престолу митрополије раносредњовековне Руске државе[2], аутор „*Слова о Закону и Благодати*“, митрополит Иларион[3] (1051-1054), који је аргументовао идеју конфликта између православног Истока и католичког Запада новозаветном опозицијом „Закона“/разума и „Благодати“/вере. Почетком 16. века значајан допринос овом филозофско-идеолошком правцу је дао монах Филофеј[4] чије су се идеје развијале у доба владавине Ивана IV[5] (1533-1584), а који је наставио са развојем горе наведене теорије и формулисао идеју по којој не само да постоји вековна конфронтација у овом правцу него је и решење ове конфронтације уско повезано са судбином руске државе. Развој ове идеологије у 16. и 17. веку није се зауставио упркос снажним преломима у доба Петра I и његових наследника.

* * *

Најјасније сведочанство о битности занемарених „ситница“ представљају ликови истакнутих заповедника руске војске и војне морнарице из „Славног доба руског оружја“ (средина 18. – средина 19. века): Александра Суворова, Федора Ушакова, Михаила Кутузова и Павла Нахимова. Они су били сврстани у оквир званичне совјетске иконографије; чак су била уведена ордења њиховог имена. Ипак, у њиховим животима је постојала изузетно битна доминанта – њихов однос према православљу. Она се занемаривала од стране горе поменутог историографског правца,

1 Тек на прелому двадесетог и двадесет првог столећа постало је очигледно да и у Новој историји могу опстати, функционисти и уклапати се у међународне токове државе, које се у својој политици целокупно или увелико ослањају на верске вредности.

2 Једна од бројних грешака које су, нажалост, прешле у савремену српску историографију из горе поменутог правца руске историографије је израз „Кијевска Русија”, вештачки конструисана у служби одређених идеолошких концепата. Иначе, у доба постојања ове државе као и у каснијем добу држава се звала Русија, а израз „Кијевска Русија“ звучи исто као израз „Скопска Србија“ цара Душана.

3 Има више издања и превода, нпр. *Слово о Закону и Благодати митрополита Иллариона.// Памятники литературы Древней Руси.XVII век*. Книга третья. - Составление и редакция А. А. Дмитриева, Д.С. Лихачева; составление 12 выпуска С. И. Николаева и А. М. Панченко; послесловие Д. С. Лихачева. - Москва:„Художественная литература”, 1994. - стр.599-616.

4 *Послание старца Филофея к Мисюрю Мунехину о неблагоприятных днях и часах // Малинин В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания*. Киев, 1901., стр. 37–47, 49–55.

5 Иван IV – цар Иван Васиљевић, руски народ га је звао „Грозный” и то се апсолутно погрешно буквално преводи на српски као „Грозни”. Исправан превод је „Иван Силни”.

а уместо ње је вештачки потенцирана њихова наводна припадност „револуционарном покрету“ или сличним друштвеним групацијама.

Ф. Ушаков је већ канонизован од стране Руске православне цркве, с тим да је верска мотивација његовог понашања била изузетно битна не само након његовог повлачења и усамљеничког живота пуног честих посета околном Санаксарском манастиру и несебичног доброчинства, него и за време његових ратних активности, у његовим релацијама са начелницима и бројним заповестима и прогласима подређеним официрима и војницима. А. Суворов се истакао сличном оданошћу идејама православља; писао је богослужбене текстове, редовно је певао између обичних појаца у певницама сеоских цркви, освештавао је ратне награде пре одликовања својих официра и војника. Млађи наследници истакнутих команданата су приватно и јавно оцењивали ратове у којима су се истакли за верске ратове: М. Кутузов – Отаџбински рат 1812. и П. Нахимов – Кримски рат 1853–1856. Не само лична преписка, но и свакодневно понашање М. Кутузова и П. Нахимова сведоче о значају православне доминанте у њиховом животу.[6]

Долазак бројних руских добровољаца у доба српско-турских ратова такође може да се разуме на сличан методолошки начин „занемаривања ситница“ (фактички замене теза). Погрешно је посматрати покрет словенофила као покрет етноцентричан, без обзира да ли се ово ради са знаком плус или минус; односно није веродостојно нити представљати покрет словенофила као израз „експанзионистичког панславизма“ или „слободарског братства и јединства словенских народа“. Илузорна идеја апстрактног јединства словенских народа имала је код словенофила реалну и рационалну подлогу – теорију „православне словенске заједнице“. Ова идеја била је општи органски осећај руских добровољаца; спајала је племиће и сељаке, трговце и студенте, официре од заната и факултетске интелектуалце који су махом стизали у Србију и жртвовали своје животе у име слободе Срба од Турака. Најочитија идеја „јединства Словена базираног на јединству вере“ се види у радовима оснивача класичног словенофилства. Посебну пажњу заслужују не само програмски радови идеолошког сарджаја (А. С. Хомјаков *О старом и новом*, И. В. Киреевский *Одговор А. С. Хомјакову*, К. С. Аксаков *О руском погледу*), но и обимнија дела.

* * *

Словенофили су се појавили 1839. и класично доба њихове активности се завршава крајем педесетих година, с тим да се покрет обновио са новим вођама на следећем нивоу временске спирале седамдесетих година XIX века. У класичном добу свог постојања словенофили нису имали званичног програма или устава, чврсте организације па чак ни широког круга учесника. Управо, сваки словенофил тог доба је био посебна јединка ван сваких идеолошких калупа са властитим политичким и филозофским погледима, који су се органски уједињавали у оквиру јединственог друштвеног покрета, али нису чинили догме.

* * *

Ипак у словенофилском покрету има једна фигура коју можемо назвати кључном за разумевање класичног словенофилства. То је био човек који би могао дефинитивно да постане вођа словенофила да тај покрет није био базиран на саборним принципима, супротним идеји истицања персонифицираног лидера. Овај истакнути човек је био Алексеј Степанович Хомјаков (1804–1860). Кроз анализу његових погледа на друштво, историју и религију могу најтачније да се уоче и издвоје базични принципи словенофила. Посебну пажњу заслужује његов историософски концепт, који је фактички постао камен темељац читавог словенофилског покрета у реално историјском, а не имагинарно преправљеном смислу. Ова словенофилска

6 Ушаков Ф. Ф. Адмирал Ушаков. *Письма, записки*. Москва, 2005; *Житие святого праведного Федора Ушакова*. Саранск, 2002; М. Петров, *Адмирал Ушаков*, Москва, 1996; Ганичев В.Н. Ушаков. Москва, 1990. М.Г.Жукова. *Твой есмь аз*. Суворов. Москва, 2003; Суворов А. В. *Письма* / Сост. В. С. Лопатин. Москва, 1987; И. Шаховской, *Беседы с русским народом*. Москва, 1998. П. С. Нахимов. *Документы и материалы*. Т. I. СПб., 2003.

идеологија је увелико постала идеја водиља руских добровољаца у српско-турском рату.

Своје погледе А. С. Хомјаков је изражавао у публицистичким радовима и уметничким делима.[7] Публицистичко наслеђе А. С. Хомјакова је формирано од бројних чланака посвећених најразличитијим темама, од естетике до теологије. Апсолутна већина ових чланака је написана 40-их и 50-их година. Осим ових чланака постоји и преглед светске историје, који има условни назив *Семирамида*. Ова књига је писана веома дуго и сматра се за најбитније дело из заоставштине А. С. Хомјакова. Иначе, филозофска истраживања везана за светску историју будући оснивач словенофилског правца је започео у раној младости. Рад над књигом он је започео у другој половини тридесетих година XIX века на молбу Д. А. Валуева, рођака Хомјакова по жениној страни, који га је „натерао да да поштену реч, да ће да издвоји по сат времена дневно да записује оно шта је јуче говорио о историјским питањима". Снажан стимуланс за рад постала је публикација *Филозофско писмо* П. Ј. Чадајева (П. Я. Чаадаев) у часопису *Телескоп* 1836. године, а која је садржавала директну критику Русије као земље недовољно прожете западноевропском цивилизацијом. Резигнирани Хомјаков је одмах написао чланак – коментар, који није био објављен због званичне забране, полемике и расправа везаних за скандалозни чланак чији аутор је ускоро почео испољавати озбиљне симптоме душевне болести и био упућен на принудно лечење. Заправо, *Семирамида* се може посматрати и као проширени одговор П. Ј. Чадајеву и његовим истомишљеницима који су живот Русије видели „дубоко, потпуно, без повратка искривљеним".

Овај значајни историософски рад није био доведен до краја и није добио дефинитиван назив. Условни назив под којим је познато истраживање А. С. Хомјакова – *Семирамида* потиче од једног случајног догађаја: „једном га је Гоголь затекао за писаћим столом и након што је погледао у свеску поштанског папира, коју је његов пријатељ попуњавао својим ситним лепим рукописом ... прочитао је тамо име Семирамиде. 'Алексеј Степанович Семирамиду пише!', – рекао је он неком и отад се овај назив сачувао за велико дело које је занимало Хомјакова".[8] Постоји и други назив рада који се базира на покушајима да се уз помоћ квантитативне методе дешифрује радни ауторски назив – скраћеница „И.И.И.И.". Н. В. Серебреников[9] је анализирао релативну фреквентност словних комбинација у *Семирамиди* са словом „и" на почетку, и дошао до закључка да би дефинитиван назив књиге требало да буде *Истраживање Истине Историјских Идеја*.

* * *

Други део заоставштине А. С. Хомјакова су његова уметничка дела: 117 песама, 2 трагедије и скице незавршених драмских дела. Она имају изражену вредност из више разлога. Пре свега, зато што је то једини извор за проучавање погледа А. С. Хомјакова до почетка активне публицистичке делатности (тј. до друге половине тридесетих година). Осим тога ова уметничка дела имају наглашену историјску вредност и због тога што су написана у књижевном правцу романтизма. Романтички приступ реалности, који је био популаран код бројних руских песника и писаца почетком XIX века (Карамзин, Пушкин, Жуковски, Љермонтов и други), подразумевао је максимални субјективизам и зато буквално сваки јунак, опис природе или монолог детаљно

7 Пре револуције су се појавила пуна издања: А. С. Хомяков. *Полное собрание сочинений, т. 1—8*, Москва, 1886—1906; А. С. Хомяков. *Сочинения, кн. 1—6*, Петербург, 1915. Након револуције било је појединочних издања уметничких дела: А. С. Хомяков. *Стихотворения и драмы*. Ленинград, 1969; А. С. Хомяков. *Светлое воскресенье*: *Повесть, заимствованная у Диккенса.*// Москва. 1991. № 4. С.81-105. Публицистика се поново појавила након пада комунистичког режима: А. С. Хомяков. *О старом и новом*: Ст. и очерки. Москва, 1988; А. С. Хомяков. *Сочинения: В 2-х т.* А. С. Хомяков – Москва, 1994; А. С. Хомяков. *Послание из Москвы*. Тула, 1998.

8 Гильфердинг А. *Предисловие к первому изданию.* // Хомяков А.С. *ПСС, т. 5*, с.11. У наставку овог текста, већина наслова цитирана је према издањима на руском језику и због релативно лакше доступности у облику интернет библиотека које садрже Хомјаковљеве радове. Наводимо радове Хомјакова по издању целокупних дела које је изашло почетком XX века у Москви.

9 Види: *Хомяковский сборник. Том I*, Томск, 1998; А.С. Хомяков: *проблемы биографии и творчества*. Хмелитский сборник. Выпуск 5. Смоленск: СГПУ, 2002.

карактеришу пре свега унутрашње расположење аутора.

Сва ова грађа већ је привлачила пажњу двеју групација историчара: оних који су се бавили животом и делом самог А. С. Хомјакова и оних који су проучавали словенофилски покрет у целини. Нормално да се и једна и друга групација налазила у узајамном утицају и прожимању – биографија Хомјакова била је увелико кључна за периодизацију класичног раздобља словенофилског покрета, а с друге стране општи прилаз историји словенофила је утицао на анализу заоставштине неформалног оца словенофилске идеологије.

Алексеј Степанович Хомјаков је изазивао дубоко поштовање својих савременика без обзира на њихове политичке ставове. Добар пример тога је био чланак К. А. Косовича, написан на основу говора о Хомјакову у Свечаној сали Петроградског универзитета крајем педесетих година XIX века или посмртни чланак А. А. Григорјева посвећен анализи односа између А. С. Хомјакова и истакнутог руског књижевног критичара В. Г. Белинског, иначе политичког опонента словенофилске идеологије.[10] Још један екстремни непријатељ словенофилског правца и ватрени заговорник „револуционарних" идеја Н. Г. Чернишевски је рекао да идеолози словенофилског покрета „... спадају у најобразованије, најплеменитије и најнадареније људе руског друштва; ови квалитети су довољна препорука за поштеност и узвишеност њихових намера...".[11] Иако су крајем шездесетих идеје Хомјакова постале основа новог словенофилског таласа, XIX век није донео ниједан озбиљан историјски рад посвећен овом камену темељцу словенофилске идеологије.

Тек крајем XIX века ситуација је почела да се мења с тим да је стогодишњица рођења Хомјакова била обележена радовима бројних биографа: В. З. Завитневича, В. Н. Љасковског, М. Т. Јаблочкова, М. Ф. Таубе, Н. Л. Бродског и других.[12] Највећу пажњу у овом реду сигурно привлачи књига В. З. Завитневича која садржи детаљан опис животног пута и околности стварања књижевног и публицистичког наслеђа А. С. Хомјакова.[13] Посебан значај има публицистичка дискусија истакнутих руских филозофа П. А. Флоренског и Н. А. Берђајева која се тицала углавном богословско-филозофске стране Хомјаковљева наслеђа.[14] Полемика ових аутора је вођена пред сам пад Царске Русије.

Након контроверзних фебруарских и октобарских ломова 1917. године долази до доминације апсолутно супротних идеолошких критеријума чија стриктност се проверавала и доказивала не филозофским диспутима, него догматиком Маркса, Енгелса, Лењина и њихових наследника. У науци су завладали примитивни клишеи вулгарно-социјалног тумачења историје и левичарски екстремизам, тзв. „школа Покровског". Хомјаков и његово словенофилство („шовинистичка реакција"), православље („поповско мрачњаштво") и самодржавље (широка лепеза полупристојних псовки неумесних у научном делу) биле су сувишне у оквиру новог идеолошког концепта.[15] Ипак, средином тридесетих

10 Григорьев А. А. *Стихотворения А. С. Хомякова*// Время 1861 №5, Москва 1861.

11 Чернышевский Н.Г. *ПСС*, Москва 1947, т.3, с.78.

12 Лясковский В. Н., *А. С. Хомяков. Его жизнь и сочинения*, Москва, 1897; Яблочков, М. Т. *Алексей Степанович Хомяков*.Тула, 1901; Таубе М. Ф. *Несколько слов об Алексее Степановиче Хомякове и его научно-философской школе, именуемой славянофильством*. Харьков, 1905; Таубе М. Ф. *Три столпа русского самобытного просвещения прошлого столетия. Хомяков, Достоевский, еп. Феофан Вышенский*. Харьков, 1912;

13 Завитневич В. З., *А. С. Хомяков, т. 1 (кн. 1—2) — 2*, Киев, 1902—13.

14 Бердяев Н. А., *А. С. Хомяков*, Москва, 1912; Флоренский П. А. Рец.: Завитневич В. В. *Алексей Степанович Хомяков* (Киев, 1902—1913. Т.1—2.)// Богословский вестник. 1916. №7/8.С.526—581; Флоренский П. А. *Около Хомякова (Критические замечания)*. Сергиев Посад, 1916. С. 1—68; Бердяев Н.А. *Идеи и жизнь: Хомяков и свящ. П.А.Флоренский*// Русская мысль. 1917.Кн.2. С.72.

15 Види : Плеханов Г. В. *О книге Н. А. Бердяева «А. С. Хомяков»* // Плеханов Г. В. Сочинения: В 24 т. Москва; Ленинград, 1923—1927. Т. XXIII; Рубинштейн Н. *Историческая теория славянофилов и ее классовые корни* // *Русская историческая литература в классовом освещении* / Сб. ст. под ред. М. Н. Покровского. Москва, 1927; Покровский М. Н. *Предисловие* // *Русская историческая литература в классовом освещении*. Москва, 1927; Покровский М. *Русская история с древнейших времен. Т. IV*. Москва, 1934;

година „школа Покровског“ заједно са другим левичарским претеривањима је отишла у сунovрат историјске прошлости. Јачање претње великогерманске експанзије која се сакривала за идеолошким параваном нацизма водила је попуштању идеолошких окова. Све што се могло искористити за будућу борбу са непријатељем морало је да буде искоришћено.

* * *

Прекретница у проучавању словенофилског покрета је постала расправа С. С. Дмитријева, објављена почетком 1941. у часопису,[16] а која је покренула читаву научну дискусију. Дмитријев није изашао из зачараног круга политичких етикета, али битно је то да су словенофили били промовисани из „апологета реакције” у „присталице либерално-буржоаских идеја“. Са свим тим рад Дмитријева је био битан јер по први пут је предложио хронологију словенофилског покрета по периодима која се користи у проучавању словенофилског покрета и до наших дана.

* * *

Осамдесетих година појављују се озбиљни научни радови у којима је традиционални марксизам имао улогу паравана. Монографија Н. И. Цимбаева *Словенофилство* је представљала изузетно битно историјско-филолошко истраживање које је дефинитивно прецизирало терминологију словенофилског и неословенофилског покрета.[17] У исто доба су се појавили и радови В. И. Керимова који су поставили питање филозофије историје код А. Хомјакова.[18] Ипак, само престанком идеолошког притиска почетком деведесетих година је дошло до појаве радова који су вратили Хомјакова и његов допринос развоју филозофије историје савременом научном свету.[19]

Алексеј Степанович Хомјаков био је свестрано надарен човек. Песник, проницљив филозоф, талентован проналазач, храбар војник, он је био тип човека који би се у доба Ренесансе звао „homo faber“, „homo universalis“. Хомјаков се родио 1.(13) маја 1804. године у богатој и угледној племићкој породици. Његов род је потицао из доба препетровске Русије и по први пут у историји се истакао за време Василија II (1425–1462). Већ у детињству млади Аљоша Хомјаков је показивао интересовање за историју које је стекао док је прегледао породична документа из доба средњевековне руске државе. Хомјаков је добио, типично за богату омладину тог доба, кућно образовање у оквиру кога је била посвећена огромна пажња страним језицима: већ у детињству Хомјаков је перфектно савладао енглески, немачки, француски и латински језик, а у каснијем добу је научио још и старогрчки и санскрит. О добром познавању не само живих но и мртвих језика сведочи то да је у својој петнаестој години Хомјаков превео на руски Тацитову *Германију* која се дотле није преводила на руски и објавио део тог превода. Приближно у исто доба појављују се и прва уметничка дела будућег филозофа. Најраније од њих је песма *Посланица породици Веневетино* из 1821. године. Исте године Хомјаков који је тек напунио седамнаесту годину свог живота и није завршио редовне студије ипак, захваљујући темељном кућном образовању и природном таленту, је положио потребне испите и стекао звање мастера математичких наука Московског универзитета. Савременици су запазили његову љубав према хумору, оптимизам и отвореност духа. За Хомјакова је био типичан такмичарски дух и љубав према спортским активностима. Занимљиво је да је баш Хомјаков увео у руски језик нову реч из омиљеног му енглеског језика – реч „спорт“.[20]

Покровский М. *Историческая наука и борьба классов.* Вып. 1—2. Москва, 1933.

16 Дмитриев С. С. *Славянофилы и славянофильство* // Историк-марксист. 1941. № 1. И реакција на расправу: *Дмитриев С. С. Западники и славянофилы* // Молодой большевик. 1941. № 11.

17 Цымбаев Н. И. *Славянофильство.* Москва, 1986.

18 Керимов В. И. *Философия истории А.С. Хомякова*// Вопросы философии.-1983.-№ 3. И проширена варијанта истог: Керимов В. И. *Историософия А.С. Хомякова.* Москва, 1989.

19 Сухов А. Д. *Хомяков, философ славянофильства*. Москва, 1993 В. А. Кошелев. *Алексей Степанович Хомяков. Жизнеописание в документах, рассуждениях и разысканиях.* Петербург, 2000 г.

20 Хомяков А.С. *ПСС, т.3*, с.4.

Без обзира на очигледан таленат који је млади Алексеј испољавао у савладавању градива природних наука, Хомјаков је био доследан у својој оданости православљу. Значајан утицај на њега је имала и његова породица, која се придржавала традиционалних вредности и православља, исправно је постила и радосно славила црквене празнике, придржавала се свих верских обичаја и заповести.

* * *

Исте 1821. године у животу младог Хомјакова се десио и још један занимљив догађај који нам отвара реалан увид у карактер и убеђења младог племића. Те године пажња и симпатије руског друштва су биле окренуте Балкану, посебно Грчкој, где је у то доба бујао устанак. Борба православних Грка против Турака изазвала је велико одушевљење и код седамнаестогодишњег младића услед чега је Хомјаков покушао да побегне из родитељске куће у Грчку да се би се придружио „борби за слободу". Алексеј је уштедео нешто пара од џепарца, купио је велики ловачки нож и храну и покушао је бекство, али био је ухваћен већ у околини Москве и враћен узнемиреним родитељима. Веома је вероватно да је овај очајан гест одредио судбину младића и ускоро су га дали у војну службу. За почетак Хомјаков је био распоређен у Астрахански тешки коњички пук, а после годину дана, захваљујући пореклу и угледу фамилије, пребацили су га у главни град и то у елитни коњички гардијски пук.

* * *

У Петрограду будући отац словенофилства се упознао са групом официра завереника, будућим побуњеницима децембра 1825. године који су планирали револуцију у Русији. Прве објављене песме Хомјакова су се појавиле баш у *Поларној Звезди* – годишњаку који су објављивале вође завереника К. Р. Рилејев и А. А. Бестужев. Ипак, политички идеали младог официра су се налазили у директној опозицији идејама завереника. П. И. Бартењев, блиски пријатељ Хомјакова наводи да је Хомјаков, који је до дна душе мрзео насилне методе, убеђено доказивао својим саговорницима из редова завереника да ће устанак неизбежно водити не слободи него безобзирној диктатури изабраних појединаца и крвавој диктатури.

Уочи устанка Хомјаков је узео вишемесечно одсуство и отишао је на дуго путовање у Европу. Тек 1828. услед руско-турског рата Хомјаков се вратио у војску. У току рата Хомјаков се показао као изузетно храбар официр и био је награђен са неколико одликовања за храброст на бојном пољу. По завршетку ратних операција 1829. Хомјаков се дефинитивно повукао из војске. Занимљиво је да он није хтео да се активира 1831. за време Пољског устанка и руске „пацификације Пољске" јер није хтео да учествује у „братоубилачком рату". Хомјаков је одсео у свом наслеђеном селу и започео тај друштвено-политички и књижевно-публицистички рад који је прославио његово име. Хомјаков се за стално настанио у Москви 1844. са комплетно изграђеним идеолошким ставовима.

А. С. Хомјаков је угошћавао више својих истомишљеника са којима је водио дуге дискусије које су се тек делимично осликале у његовој књижевној заоставштини. Осим бројних друштвених расправа Хомјаков је оставио и више проналазака, с тим да су неки од њих били патентирани и у иностранству (у Енглеској). То су биле идеје о рационализацији у пољопривреди, индустрији шећера и жестоких пића, пројекат нове конструкције парне машине и снајперске пушке. Хомјаков је био успешан и у својој пословној активности у оквиру свог пољопривредног имања, спроводио је у живот напредне (у то доба) идеје односа између велепоседника и сељака базираних на финансијском интересу, а не принудној ванекономској мотивацији. Ипак без обзира на своју успешну и плодну књижевну, богословску, научну и привредну делатност Хомјаков се прославио пре свега захваљујући својим радовима који су увелико креирали идеолошки и методолошки темељ словенофилског покрета.

Своје идеје Хомјаков је веома често обликовао у песничку форму што је било уобичајно за друштвено-политичке прилике 18. и 19. века. Већ у

раним радовима Хомјакова могу да се пронађу идеје (словенска узајамност, пажња према народу и традиционалним вредностима, патриотски набој) које су касније заузеле значајно место у словенофилској митологији. Врхунац овог правца изражавања била је песма *Орао* написана 1832. године.[21] У њој се појављује алегорија великог и слободног орла (царске Русије) других орлова (словенских народа) ухваћених и скованих од стране „насилних Германа и Татарина" (Аустрије и Турске). Песма се завршава подстицајем да се разбије „ланац насиља са гвозденим кљуном".

Ова аморфна словенофилска идеологија која је имала значајну проширеност у руском друштву тог доба кристализовала се 1839. у чланку *О старом и новом*.[22] Овај чланак је по први пут дошао у јавност када је био прочитан у зиму 1838–1839. на редовном јавном скупу који се одржавао сваке среде код И. В. Кирејевског, Хомјаковљевог пријатеља, а касније је био ширен у облику рукописних копија јер је садржавао идеје које није могла да одобри званична цензура. Неке идеје чланка су биле пооштрене до максимума што је одавало идеју Хомјакова да привуче посебну пажњу јавности и да започне дискусију. Овај план Хомјакова је успео и ускоро се појавио чланак – одговор од стране И. В. Кирејевског.[23] Ова два рада су постала незванична „програмска изјава" словенофила, а дискусија коју су они покренули се завршила стварањем новог друштвеног покрета који су назвали „словенофилски".[24] Фактички, чланак Хомјакова је садржавао интегрисане погледе будућих словенофила на сав збир друштвеног живота: на руску историју, естетику, на друштвено-економски развој Русије и његов правац, на неке аспекте богословске доктрине.

Словенофили су формулисали своје ставове са циљем припреме реалних промена у руском друштвеном животу, али је Николај I, који је у то доба владао Русијом, био преплашен покушајем завере децембра 1825. који се десило у току његовог ступања на престо. Због тога је са сумњом гледао на све врсте друштвених експеримената. Чак су се покушаји да се носи традиционална руска одећа – „кафтан" (традиционална врста огртача), „мурмолка" (мала округла традиционална капица) и пуштање браде по православном обичају забрањивали и кажњавали. Невероватно, али се из прашине и паучине осамнаестог века поново појавило наређење Петра I да се племићима забрањује ношење браде. Занимљиво је да је само у Лондону (за време свог великог путовања у Западну Европу 1847.) Хомјаков могао јавно да одржава овај „традиционални" изглед.[25] До 1853. године словенофили, па и сам А. С. Хомјаков, су могли да воде само усмене „салонске" расправе. Ипак словенофили су тек у ретким текстовима критиковали званични режим. Хомјаков је 1849. написао песму *Навуходоносор*[26] у којој је алегорично осудио деспотску владавину Николаја I, упоредио га је са ликом библијског тиранина и позвао је на његову главу казну Божју. Најтежи грех сваког тиранина Хомјаков је видео у томе да тај крши:

„Дух слободе, светињу речи,
Светињу мисаоног дара..."

После смрти Николаја I Русија је била препуна нових нада и идеја без обзира на горчину Кримског рата. У песмама Хомјакова из тог доба се веома често појављује мотив олује и мује – нечег узнемиравајуће страшног, али са свим тим и нечег што прочишћава и освежава природу. Један од већих задатака Русије тог времена било је дефинитивно укидање спахијских односа. Рецепте реформисања друштва је нудило више друштвених група, међу којима су били и словенофили који су повећали своју активност. Хомјаков је 1859. године направио свој пројекат[27] реформе аграрних односа и ликвидације спа-

21 Хомяков А. С. *ПСС, т.4*, с.206.

22 Хомяков А. С. *ПСС, т.1*, с.359-377.

23 Киреевский И. В. *Избранные статьи*, М.1984.

24 Словенофили су добили своје име од својих политичких опонената - симпатизера потпуне „вестернизације" - «западника». Словенофили су изворно називали свој друштвени правац „православно-руским". *Воспоминания А. И. Кошелева о А. С. Хомякове* // Хомяков А. С. *ПСС, т.8*, с.120.

25 *Воспоминания А. И. Кошелева о А. С.Хомякове* // Хомяков А.С. ПСС, т.8, с.146.

26 Хомяков А. С. *ПСС, т.4*, с.245.

27 Сухов А. Д. *Хомяков, философ славянофильства*. Москва, 1993, с. 25-26.

хијских односа на селу који је укључивао одржавање задружних односа, издвајање сељака уз неопходне парцеле и могућност проширења сељачких имања уз помоћ закупа и откупа племићких имања.

Овај рад је био задњи велики рад Алексеја Хомјакова јер је 23. септембра 1860. године преминуо. Крај његовог живота је био у истој мери посвећен друштвеним интересима као и његов живот: он је умро од колере коју је добио у покушајима сузбијања епидемије ове заразне болести код сељака околних села. После неколико месеци, 19. фебруара 1861., појавио се *Манифест о укидању спахијских односа на селу*, који је означио почетак доба реформи цара Александра II и то је био крај доба класичног словенофилства. Нова капиталистичка свакодневица се драстично разликовала од успореног живота пререформског времена. Све се променило: почели су да се разликују у погледима на промене бивши истомишљеници, појавила се генерација младих слободоумних интелектуалаца, појавиле су се нове идеје и ауторитети, а идеја словенских и православних веза је на неко време била потиснута од стране оштрих питања свакодневне политике. Морала је да прође читава деценија да се поново формира и кристалише нови словенофилски друштвени покрет који је имао разрађене ставове и идеје, шире кругове чланства и више симпатизера у свим друштвеним слојевима, али се чврсто базирао на идејама које су никле у салонским беседама словенофила тридесетих и четрдесетих година 19. века. На тај начин Хомјаков не само да је започео класично доба словенофилског покрета својим чланком *О старом и новом*, него је и развијао словенофилску идеологију својим бројним радовима и природно означио својом смрћу фактичку међу класичног доба словенофилског покрета и његових новијих следбеника.

Друштвено-политички покрет који тежи већим променама у друштвеном уређењу обично нуди савременицима не само своје идеје и визије о будућности, већ и покушава да ојача своје идеолошке шеме и да на нови начин протумачи општепознате историјске чињенице и потражи аналогије и (анти)хероје у прошлости. Свој посебан приступ прошлости су имали и словенофили. Хомјаков је формулисао његове основе већ у свом првом програмском чланку *О старом и новом* и развијао га заједно са истомишљеницима у каснијим публицистичким радовима.

Главни циљ којем је тежио у писању својих историософских радова био је одређивање историјске судбине Русије и одређивање задатака који су стајали, по његовом мишљењу, пред њим у контексту развоја светске цивилизације. Базични рад у коме је Хомјаков пробао да прецизира свој историјски концепт је била *Семирамида* (*И.И.И.И.*).[28]

* * *

У писању овог рада Хомјаков се ослањао на сопствену оригиналну методологију. Полазио је од објективне тезе да реални учесници историјског процеса нису појединци, макар су и изузетно талентовани и истакнути на високе положаје, него огромне људске масе, везане у одређене заједнице неким унутрашњим везама. Поставља се питање по којим принципима би могла да се врши њихова класификација, која би очигледно требало да се поклапа с унутрашњим везама људских заједница које наступају као целине на историјској позорници? Хомјаков је издвојио три различите врсте класификација: етничку (расно-биолошку), политичку и религијску. Етничку поделу он није признавао за веродостојну због непоклапања са очигледним државним и културним разликама. Политичку поделу он је одбацио због нестабилних граница и релативно честих случајева нестанка и настанка нових политичких структура. Хомјаков је одлучио да се базира на религијској класификацији или како ју је називао „подели по верама".

Вера је за Хомјакова била извор и основа физичких и менталних активности људског рода, и на тај начин овај концепт личи на већ постојећи у то доба и то доста застарео провиденцијализам. Али, постајала је и битна разлика која је заправо и стварала новину концепта: Хомјаков је сматрао

28 Хомяков А. С. *ПСС, т.5-7.*

да не само да вера утиче на карактер народа који је одржава, него и народ бира ону религију која се највише поклапа са унутрашњим органским тежњама и особинама тог народа. На тај начин он је могао да закључи да су вера и народ који је исповеда два фактора која у узајамном прожимању и утицају стварају неки нови заједнички производ – људску цивилизацију. Вера у овој интерпретацији има шири значај него уско клерикално схватање овог појма. „Подела по верама" добија значај својеврсне „културно-цивилизацијске" класификације.

* * *

Користећи овај принцип „поделе по верама" Хомјаков је анализирао светску историју и покушао да издвоји у њој магистралне развојне линије по којима се креће глобална цивилизација. Хомјаков је сматрао да постоје два глобална правца развоја цивилизације који се налазе у сталном узајамном сукобу. Оба ова правца су се појавила у далекој прошлости и у доба Хомјакова су се завршили стварањем западноевропске културне заједнице, с једне стране, и источноправославне заједнице, с друге стране. Хомјаков је сматрао да је овај конфликт потицао из колевке људске цивилизације и културе: северо-источне Африке и Блиског Истока, с тим да се по први пут овај конфликт испољио у судару Ирана и Куша, због чега је Хомјаков и увео два кључна термина своје историософије „кушско и иранско начело" (правци) развоја.

* * *

Хомјаков је сматрао да су ове две државе које су постојале пре неколико хиљада година успеле да пренесу базичне црте свог развоја (начела) каснијим културно-историјским заједницама. Држава Куш, која се налазила с јужне стране од Египта, имала је са њим непрекидне односе и успела је да му пренесе, без обзира на своју друштвено-економску заосталост, своја посебна „кушска начела". Култура Египта је у каснијем добу имала снажан утицај на грчку културу, која је касније пренела иста „кушска" начела бројним суседним државама, па и Риму. У каснијем добу значајан утицај Римског царства на „варварске" краљевине, из којих су се изродиле и Хомјакову савремене европске државе, је омогућио опстанак „кушских начела" до Новог времена. „Иранска начела" су се преносила само директно на сва околна племена која су се налазила у пограничју иранског културног простора. Словенска племена су се налазила у директном контакту са иранским племенима и од њих су и позајмила „иранска начела", која су касније утицала и на руски народ, као један од највећих носилаца иранског начела у Новом времену.

Ова „начела" су према Хомјакову имала значајан утицај на цивилизацију. Са „кушским начелима" Хомјаков је повезивао чврсти практицизам, доследан рационализам, оданост комфору, жељу за изградњом доследних логичких конструкција и насилном преуређивању околног света. За „иранска начела" према Хомјакову су типична мања брига о материјалној страни живота и о индивидуалном друштвено-правном статусу. „Иранска начела" према њему су одређивала извесну равнодушност према стварима и предметима за свакодневну употребу, али су диктирала веће стандарде у погледу духовног живота и надреалних вредности. Овај концепт очигледно се налазио под утицајем жеље Хомјакова да се објасни материјално-економска разлика између Русије и земаља Западне Европе. С друге стране очигледно је и то да је ова теорија представљала ревитализацију идеја митрополита Илариона и монаха Филофеја у Новом времену: идеја сукоба Запада и Истока. Ова идеја сукоба, не држава и народа и чак не религија, већ цивилизација, била је дефинитивно разрађена од стране млађег наследника словенофилске идеологије из новог таласа словенофила. Н. Данилевски (1822–1885) у свом волуминозном истраживању *Русија и Европа* детаљно је мотивисао негирање јединствене и једине светске цивилизације и разрадио идеју постојања и сукоба различитих културно-историјских типова која је заправо била претеча концепта локалних цивилизација Шпенглера и Тојнбија.

Сукоб „кушизма" и „иранизма" према Хомјакову на њему савременом нивоу развоја цивилизације испољавао се у сукобу словенског православља и

романо - германског „инославља“ (католицизма и протестантизма). Хомјаков је био сигуран да су западне гране хришћанске религије базиране на лажним основама. Католицизам је називао „противприродном тиранијом“, протестантизам „побуном без закона и ограничења“, а православље „јединим истинитим хришћанством“. Своју тезу о принципијелној етичкој надмоћности православља (као најближег староапостолској цркви), Хомјаков није претварао у религијску занесеност и умишљеност.[29] Био је свестан тога да и православна црква није постигла потенцијалну висину хришћанских идеала. Према Хомјакову, у Византији је томе сметало то што је ново вино хришћанства било постављено у стару мешину античке цивилизације. У Старој Русији томе је сметала површност примања нове вере, а дубљи продор у народни организам је омела татарска најезда. Тек је у каснијем добу препорода руских земаља око Московске кнежевине дошло до стварно високог нивоа развоја верског духа, али је према Хомјакову и ту постајала озбиљна препрека у облику претеране формализације религијског осећаја. Аутор је сматрао да руско православље, иако није постигло врхунац могућих достигнућа, ипак постало темељни фактор у развоју руског националног осећаја на путу његовог развоја.

Осим глобалне идеје да је историја човечанства прожета сталним сукобом између „кушских“ и „иранских“ начела, Хомјаков је у својој историософији обраћао посебну пажњу на развој словенства и руског народа. Ова пажња је долазила до волунтаристичких претеривања када су Словенима (Венетима) додавали по формалној сличности топонима најразличитија дела: од победа над Цезаром до оснивања Беча. Чак и реку Гарону познату по Цезаровим извештајима (Garumna flumen) Хомјаков је преобратио у изворно словенску реку Горињу. Ипак ова „слобода“ у тумачењу историјских чињеница имала је пре свега облик неке контраофанзиве односно одговора на типичан, за већину западних историчара тог доба, и специфични однос према Словенима. Хомјаков је на следећи начин дефинисао ову појаву, која нажалост није потпуно нестала ни у каснијем добу (овде термин „немачки“ подразумева „западноевропски“): „Када се ради о Словенима, грешке су ... толико очигледне, промашаји су толико смешни, слепило је толико јако, да стварно не знаш с чим би могао да објасниш ову чудну појаву, да ли савршеном развоју унутрашњег духа германске и словенске гране, који прави чињенице словенског света савршено неразумљивим за Немце, или сакривеном завишћу изазваном баш самим суседством“.[30]

* * *

Хомјаков је сматрао да на развој заједнице којој је он припадао осим „иранских начела“ и словенског духа изузетан утицај је имао „задружни“ начин живота. Мора се истаћи да се, типична за бројне руске (а и српске) друштвено-политичке покрете 19. века, пажња према задрузи и наде везане за ту друштвену установу по први пут појављује баш код словенофила. Иако су детаљизацију задружне идеје вршили други словенофилски аутори (И. В. Киревски, К. С. Аксаков)[31] Хомјаков је дао значајан импулс овом процесу. Кључни његов рад везан за тему задруга био је чланак *О сеоским условима*.[32]

* * *

Словенофили су били убеђени у то да је задруга била изузетно битан елеменат развоја Русије и оних словенских држава у којима је задржала своју снагу. Полазећи од скоро потпуног одсуства сличних установа у Западној Европи у Ново време словенфили су сматрали задругу поузданим разлогом руске и словенске посебности. Нормално да су словенофили знали да је и у романско-германском свету некада постојао задружни начин организације друштва, али по

29 У овом контексту занимљиво је додати да је сам Хомјаков редовно одвајао више времена за читање савремене западноевропске теолошке литературе, посебно немачке, а своје теолошке расправе такође је штампао само на страним језицима у иностранству због претеране цензуре доба Николе I.

30 Хомяков А. С. *ПСС, т.5*, с.52.

31 Сухов А. Д. *Хомяков, философ славянофильства*. Москва, 1993, с. 66.

32 Хомяков А. С. *ПСС, т. 3,* с.63-86.

њиховом мишљењу на Западу задруга је била само привремена друштвена институција која је потпуно нестала у току усавршавања феудалних односа, за разлику од словенске задруге која је опстајала и у 9. и у 19. веку. У овим условима задруга се прожимала националним духом, улазила је у народну душу и сама се претварала у једну од битних особина народног карактера. Хомјаков је у задрузи видео клицу „саборног"[33] развоја Русије. Задруга је, по Хомјакову, морала да да основу будућег економског благостања јер, према његовом мишљењу, компликоване научно-техничке новине би могле да се користе само у задружним привредним условима и нису биле приступачне појединцу. У задрузи је Хомјаков, заједно са осталим словенофилима, видео гаранцију социјалне правде и стабилности. Доминација задружних интереса над индивидуалним прохтевима, типична за сељачку средину, имала је да се претвори у битан детаљ вредносне скале сваког руског човека у будућности. Хомјаков који је значајан део времена провео на селу па и у додиру са задружним сељацима својих села био је свестан и одређених мана задруге и зато је у својим радовима инсистирао на томе да задруга не сме да се претвори у свемогућег тиранина који би потпуно упио индивидуалност својих чланова. Мора се истаћи да је Хомјаков негативно гледао на „насилне методе" и зато је осуђивао оне које су хтели да буду „добротвори народа упркос његовим жељама".[34]

* * *

Словенофили су сматрали задружни начин живота најбитнијом особином руског друштвеног и привредног живота, а у руском политичком животу за ову кључну црту су сматрали самодржавље. У овом аспекту код Хомјакова најбитнија су два чланка: *Опера Глинке: Живот за цара* и *Цар Федор Иванович*.[35]

„Школа Покровског" која је владала у руској историографији двадесетих и почетком тридесетих година на основу површног прегледа апологетских изјава словенофила о самодржављу сматрала је словенофиле за прорежимски покрет. Да су такви историографски ставови погрешни уочава се из анализе наведених чланака Хомјакова.

Хомјаков је под самодржављем подразумевао државно уређење које се потпуно разликовало од оног у Николајевској Русији. Власт на свим нивоима није смела да се претвори у извор личног богаћења и опијања самовољом у врховни циљ. Словенофили су сматрали власт врстом подвига (попут монашког или војничког), односно тешком службом Богу, руском народу и читавој земљи. Иако се царство понекад и додељивало као наследно, Хомјаков је сматрао за идеалне цареве оне чији избор је био утврђен од стране Сабора, историјског саветодавног тела које се састојало од представника свих сталежа. Једном изабрани цар је добијао доживотну власт ојачану Божјом вољом испољеном кроз обред миропомазања. Према словенофилским идеалима цар би требало да влада у корист свих поданика своје земље и да редовно поштује вољу свог народа изражену преко Сабора. Занимљиво је да је Хомјаков сматрао за владара оног који је био најближи његовим идеалима Федора Ивановича – цара, који се ослањао на савете своје околине и владао је доста кратко и незапажено. Вероватно се у томе одразила свест Хомјакова о томе да у руској историји није било царева који би се поклапали са идеалним ликом замишљеним од словенофила. Заправо самодржавни владар, према словенофилима, морао је да буде стварни Државни вожд свога народа, изабран и да влада у интересу читаве земље, што је било сигурно далеко од реалне ситуације у Русији цара Николе I.

У оквиру идеолошких конструкција Хомјакова посебан значај има богословска страна његовог наслеђа. Отац словенофилске идеологије је детаљно доказивао да православље представља кључну подлогу духовне културе руског народа. Осим ових општих културолошких идеја он је разрађивао и непосредно богословске ра-

33 Термин је истоветан грчком „симфонија" и означава идеалну друшвену организацију - државно сазвучје односно сарадњу (световних и црквених власти, владара и народа).

34 *Воспоминания А. И. Кошелева о А.С.Хомякове* // Хомяков А. С. *ПСС, т. 8*, с.124.

35 Хомяков А. С. *ПСС, т. 3*, с.54-62, 98-103.

дове. Пошто се идеологија Хомјакова и словенофила уопште у значајној мери ослањала на православни темељ, неопходно је да се обрати пажња и на бројне теолошке радове Хомјакова који састављају волуминозни том (тачније т. VIII) сабраних дела А. С. Хомјакова. Николај Берђајев је сматрао Хомјакова оснивачем нове гране православне теологије – светске теологије, мислиоцем, који се по снази приближио старим учитељима ране цркве. Високу оцену богословска делатност Хомјакова је добила у радовима Ј. Ф. Самарина, В. С. Соловева, С. Л. Франка. Због овог већина радова Хомјакова за време његовог живота морала је бити објављена у иностранству на страним језицима. Неки савремени јерарси су сматрали да су његови богословски радови препуни „протестантизма и оскудевају у православном духу". П. А. Флоренски је резимирао ове погледе у својим расправама и поновио је сумње у ортодоксалност неких од најоштријих тврдњи Хомјакова. Ове сумње је давао претерани рационализам теолошких радова Хомјакова.

* * *

У свом рационалистичком заносу Хомјаков је основано тврдио да религија не би смела да долази у контрадикцију са науком и „поготово да јој запушује уста" јер на савременом нивоу развоја друштва ово би водило поткопавању ауторитета саме цркве.[36] Хомјаков је истицао да библијски (старозаветни) текстови нису имали за свој задатак одраз реалне историје.[37] Уз њихову одређену историјску вредност много већи значај има духовни смисао Св. Књиге.

* * *

Одређени утицај на развој теолошке науке имале су и идеје Хомјакова о прамонотеизму.[38] У оквиру ове теорије Хомјаков је, са ослонцем на бројне филолошке и историјске аргументе, покушавао да докаже постојање монотеизма (вере у једног бога) у почетном раздобљу људске историје. Према овој теорији паганski политеизам је био „привремено помрачење религијског осећања, које је постигло човечанство у Мрачно доба историје". Ова Хомјаковљева теорија о прамонотеизму је ушла у неке наставне књиге Руске православне цркве у 19. веку.

Запажено место у историји хришћанске цркве имали су радови Хомјакова посвећени идеји екуменизма. У свом чланку *Црква је јединствена*[39] А. С. Хомјаков је доследно бранио идеју уједињавања свих грана хришћанства. Полазио је од тога да црква има „богочовечанску природу" и зато је долазио до идеје да подела црквеног тела постоји само на земљи у „сазданом свету", а да „у вишим сферама" ова подела не постоји јер би то било противно вишој доктрини хришћанства – монотеизму; односно Бог је јединствен и за православце и за католике и за протестанте. Идеја Хомјакова није била у равномерном стапању свих хришћанских цркви у Велико Нешто које би се неизбежно претворило у Велико Ништа, него у покушају препорода једног саборног организма према обрасцима старе цркве апостолских времена. У оквиру ових идеја у 19. веку у Русији и Енглеској било је покушаја обнављања односа између англиканске и православне цркве.

Хомјаков је покушао да приђе и разумевању идеје о Светом Тројству. Као што је св. Патрик пронашао разумљиву тринитарну аналогију за једноставна племена Ираца поред себе - тролист детелине, тако је и Хомјаков хтео да пронађе поређење разумљиво за филозофска објашњења савременика. „Када примарни разум опредељује самог себе као објекат, истинито се говори да настаје објекат и тако увек (и одувек) рађа се Син. Када већ разум овај објекат препознаје као самог себе, односно себе као субјекат, а Сина као објекат, збива се објекат-субјективизација, и ово је ново познање, односно Свети Дух, који иако не може да постоји без објекта, ипак, несумњиво проистиче из јединственог општег извора као спознаја образа у посматрању".[40]

36 Хомяков А. С. *ПСС, т. 1,* с.357.

37 Хомяков А. С. *ПСС, т. 6*, с.7.

38 Хомяков А. С. *ПСС, т. 3,* с.344.

39 На Интернету постоји превод овог чланка на српски језик. Руски назив чланка «Церковь одна» најтачније би могао да се преведе као реченица «Постоји само једна Црква «. Хомяков А. С. *ПСС, т. 2*, с.1-26.

40 Хомяков А. С. *ПСС, т. 2*, с.335.

Хомјаков се бавио и изузетно болним питањем за руску православну цркву 18. и почетка 19. века о вишем црквеном руководству.[41] За разлику од бројних аутора тог доба, који су истицали преку потребу повратка власти патријарха у пуној снази са циљем обезбеђења нормалног функционисања црквеног организма, Хомјаков је заузимао посебно гледиште и истицао изузетан значај саборне (синодске) црквене управе, јер је видео у томе традиције раних апостолских времена. Али и у овом случају подршка идеје Синода није била израз конформизма према актуелној власти. Хомјаков је изразито осуђивао потпадање Цркве под државну управу као што је то био случај у Русији његовог доба. Ова зависност према мишљењу Хомјакова је смањивала ауторитет цркве како у очима паства тако и пред осталим хришћанским светом. Ово истицање значаја побољшавања односа између православне цркве и других грана хришћанства (не у облику прихватања новијих заблуда већ повратка на идеје ране цркве), било је према Хомјакову изузетно битно.

* * *

Историософске, политичке, друштвене и културолошке идеје Хомјакова су лежале на темељу словенофилске идеологије. Ова идеологија сигурно је била увелико развијена и надопуњена у доба млађих настављача словенофилског правца, али темељи су били постављени у радовима Хомјакова и његових истомишљеника Киријевског и Аксакова. Полазећи од овог општег прегледа публицистичког наслеђа Хомјакова ми можемо оправдано да закључимо да су словенофили представљали посебан друштвени правац чије симпатије су превазилазиле уску идеју о братству базираном на сродности словенских језика, а политички идеали су били далеко од свакодневице руске царевине 19. века.

Типична за романтичарски занос словенофила била је *Посланица Србима* коју су словенофили објавили 1860. године у Лајпцигу. Ову посланицу су потписали бројни словенофили али је аутор био сам А. С. Хомјаков. Ова посланица је била његово последње дело и зато се претворила у његов аманет не само Србима него и Русима. У овом делу Хомјаков је покушао да изрази свој однос према Србима које је назвао „земаљском браћом по крви и духовном браћом у Христу". И баш због тога, пошто је њима био „драг и спољни изглед који је сведочио о крвним везама; драг и језик који је звучао исто као и родни језик; драг и обичај који је потицао од истог корена" руски добровољци су стизали у Србију без обзира на политику своје отаџбине и жртвовали своје животе у име „слободе од нетрпељивог јарма наментнутог народом дивљим и неверним".[42]

* * *

Верска „идеалистичка" мотивација не сме да се занемари у анализи понашања елита Руске империје у спољној политици на Балкану пре 1917. као што на пример религијска компонента не може да се занемари у посматрању спољне политике савремене Саудијске Арабије. С друге стране не би ваљало да се ови погледи одређених кругова елита руске империје априори и митомански пројектују на понашање Совјетске Русије после 1917. Верска компонента је после 1917. године постала једном од полуга, иако не најбитнијом, у управљању државом. Идеали комунизма, а после тога и чиста реалполитика, су потиснули једну од тих магистралних линија које су неколико векова одређивале политику Русије према Балкану. Недоследно одржавани али ипак скоро свеприсутни „православни правац" руске спољне политике на Балкану је створио тај посебан „руски имиџ" који се и данас експлоатише у сврху различитих дневнополитичких потреба у Србији и другим земљама југоисточне Европе.

др Алексеј Тимофејев

41 Хомяков А. С. *ПСС, т. 2*, с.430-431, 512-513.

42 Хомяков А. С. *ПСС, т. 1*, с.377-408.

КУАРОН И ТАВЕРНИЈЕ У АНДРИЋГРАДУ

АНДРИЋГРАД – Кустендорф у Андрићграду.

Емир Кустурица је у Андрићграду био домаћин гостима фестивала који се овог јануара одржавао на Мећавнику.

Режисер Алфонсо Куарон, творац хитова *Велика очекивања, И ја теби кеву, Потомци*, након шетње градом, је изјавио: „Ово је један велики грађевински подухват. То је још један доказ да култура гради цивилизацију, а не цивилизација културу. Фасциниран сам чињеницом да је један велики синеаста направио овакав градитељски подухват."

Приликом шетње трговима и улицама Андрићграда, Кустурица је госте упознао са историјом самог града, и историјом ових крајева. Највише пажње је привукао мозаик посвећен Младобосанцима, које је Кустурица описао ријечима:"Младобосанци су били слободарска организација која је убиством Франца Фердинанда ослободила посљедње европске робове. Овдје смо обиљежили почетак Првог свјетског рата, и супротставили се покушајима ревизије историје који су дошли из Канаде, Велике Британије, САД-а."

Славне режисере Куарона, Таверније, Ворика Тортона Кустурица је подсјетио на чињеницу да је Хитлер тражио да му се донесе табла која је обиљежавала мјесто атентата у Сарајеву.

„Сад смо овдје направили мозаик; нови фашисти тешко ће моћи да га скину", поентирао је Кустурица.

Такође, испричао је гостима да је град, који су обилазили скоро сат времена, настао за три године, и да је зидан каменом старим између 150 и 200 година.

Шетња свјетских звијезда завршила је свечаним отварањем „Златне моруне", ресторана који је добио име по мјесту у којем су се, у своје вријеме, окупљали Младобосанци. На зидовима новоотвореног ресторана, гости су имали прилике да виде имагинацију умјетнице Бисеније Терешченко,а која је на једној страни приказивала Обаму који гледа шибицаре, а на другој Путина, Кустурицу, Теслу, Мешу Селимовића, Матију Бећковића.

НИКИТА МИХАЛКОВ ВИДИО СПОМЕНИКЕ ЊЕГОШУ, ИВУ АНДРИЋУ И МОЗАИК ПОСВЕЋЕН МЛАДОБОСАНЦИМА

АНДРИЋГРАД – Још један умјетник свјетског гласа посјетио је Андрићград.

У недјељу 25. јануара, идејни творац и градитељ каменог града на обали Дрине, Емир Кустурица, био је домаћин славном режисеру Никити Михалкову.

Током шетње „Византијским тргом“, „Улицом Младе Босне“ до великог мозаика посвећеног Младобосанцима, Кустурица је госту причао о историји, војскама и владарима који су пролазили овим крајевима и више разарали него градили; о Младобосанцима, идеалима којима су тежили, те њиховом слободарском чину тираноубиства.

Михалков је видио биоскопске сале Андрићграда, те обишао споменике Иву Андрићу и Његошу, дивећи се крстовима на куполама цркве на самом крају града.

У „Андрићевом институту“, Кустурица је упознао Михалкова са дјелатношћу ове институције, и борби за очување богатог историјског и кутурног наслијеђа ових крајева.

Приликом обиласка јуче отвореног ресторана „Златна моруна“, Кустурица је Михалкову показао мјесто на зиду на којем ће бити насликан творац класика као што су: *Варљиво сунце, Сибирски берберин, Сунчаница*.

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, фебруар 2015. Број 14

ЛОНДОНСКИ *ТАЈМС* О СРБИЈИ 1915.

Пушке и вашке: Србија у првој половини 1915. године

Потресној судбини Краљевине Србије током 1915. године посвећено је посебно, 118. поглавље 7. тома *Тајмсове историје рата*. Тај том је објављен 1916. године, а доступан је на: *https://archive.org/details/timeshistoryofwa07londuoft*.

С обзиром да је то поглавље обимно, у овом броју *Историјских свезака* доносимо превод првог од укупно три наставка.

ISSN 2303-5293

Трагедија Србије

Ситуација крајем 1914. године – Епидемија тифуса и хуманитарни рад – Страшна зима – Аустријске припреме за нови напад – Британска мисија у Београду – *Терор на Дунаву* – Снага српске војске – Преговори са Бугарском – Српске припреме и распореди – Бомбардовање Београда – Прелазак преко Дунава – Бугарски напад на Србију – Анализа операција – Безнадежни бег Србије 21. октобра 1915 – Велико повлачење – Народ у бежању – Српско јунаштво – Силазак на обалу – Укрцавање српских јединица у Драчу – Пропаст енглеско-француског хуманитарног подухвата – Повлачење у Солун

Сада се неизоставно мора испричати прича о Србији године 1915.

Памтиће се како је тријумфално српска војска, под командом војводе Путника, последњих дана 1914, одбила нападе Аустријанаца и истерала их из земље. Аустријанци су напали са пет армијских корпуса, напредујући симултано са севера и северозапада. Читавих месец дана су се Срби храбро борили потпуно без топовске муниције и готово сасвим без метака за пушке, а кад год им је то прилика допуштала – бајонетима. Крајем новембра стигла је до њих пошиљка француске муниције послата на ургенције британске владе. Тако ојачани, кренули су на непријатеља и почетком децембра извели једну од најневероватнијих битака у читавој историји рата.

Аустријанци су постајали све самопоузданији, верујући да је отпор Србије већ био сломљен. Њихов фронт је био ненадано проширен, комуникације и покрете успоравало је блато. Испрва су пружали тврдоглави отпор упорним нападима обновљене војске, али на сваком кораку доживљавали су пораз. Били су приморани да се повлаче дуж читавог фронта, постали су дезорганизовани. Тешкоће транспорта кроз брда, уз долине препуне блата и реке које су се изливале, биле су огромне. Србијанци им нису давали предаха. Повлачење се наједном претворило у неславно бекство и последњих дана изгледало је као да Аустријанци мисле само на бег, ослобађајући се свега што би им у томе сметало и остављајући огромне залихе у рукама победника. Сам Београд, који је био окупиран 1. децембра (по новом календару) био је поново евакуисан 1. децембра (по старом). Година је завршена без иједног непријатеља на тлу Србије, и међу пленом који су Аустријанци оставили било је и око 60.000 заробљеника.

Имајући у виду да су немачка и аустријска штампа ширила супротне гласине, треба рећи да, иако су Аустријанци током окупације Шапца и осталих градова и села северозападне Србије вршили терор какав су Немци спроводили у Белгији, Србијанци су се према заробљеницима опходили изразито хумано. Аустријски официри у Нишу били су смештени на задовољавајући начин и уживали су највећу могућу слободу. Било им је дозвољено да шетају по граду – ради цртања или слично – готово без пратње, и били су подстицани да организују разне врсте забаве и спорта како би се разонодили. Средином лета била је уобичајена – и очигледна – шала међу њима да постају предебели за своје униформе. А то је било време, као што ће се видети, када је Србија пролазила кроз велике оскудице.

Обични војници били су третирани са готово сумњивом предусретљивошћу, и за многе послове били су ангажовани на најпријатељскији начин. Током те године управник Дипломатског клуба у Нишу био је аустријски заробљеник, који је раније био келнер у хотелу „Карлтон“ у Лондону. Они су били запослени као кочијаши, возачи и као лична послуга; коришћени су за поправљање путева и за уређивање паркова и јавних башта, и нарочито за послове болничара. Живот им је често био лакши него војницима српске војске, а ни храна им није била лошија. Морали су да подносе тешкоће као и читав срп-

ски народ, али никад више од тога. А да су, са друге стране, повећавали тешкоће за читаво становништво, сасвим је сигурно.

Велика већина њих заробљена је у познатој Колубарској битки, која се одвила на крајњем северозападу земље. У почетку су били окупљени у логорима у околини Ваљева. Управо из тих логора се раширио тифус, који је вероватно коштао више српских живота него све борбе претходне јесени.

Тифус се преносио углавном, или готово једино, преко ваши. Привремено груписање заробљеника на ограниченим просторима било је неизбежно. Током оштре зиме, они су се вероватно држали још и ближе једни другима него што је то било неопходно. Размножавање вашију и преношење болести, кад је једном почело, није се могло избећи. Од заробљеника се проширило на српску војску, после тешкоћа кроз које су прошли и недовољне исхране коју су, чак и после победе, имали, били су изгладнели и неотпорни на болест. Смртност је била страшна. Како су војници почели да се враћају кућама на одсуства, тифус се из војске проширио целом земљом. Нико не зна тачне губитке до којих је то довело током прве половине 1915. године, али је процењено да је било вероватно не мање од 200.000 умрлих.

Србија тада готово да и није имала лекара. На почетку рата било је свега 350 лекара у целој земљи, а од њих је око 100 умрло радећи. Преживелих није било довољно ни за потребе саме војске, тако да је цивилино становништво остало сасвим без медицинских савета или помоћи. У тој невољи Србија се обратила савезницима. Прва молба за по 100 лекара и медицинску помоћ била је упућена Француској, Русији и Великој Британији. Свака од тих земаља, као и Сједињене државе, одговорила је одмах у складу са својим могућностима. Организована је Међународна медицинска мисија са седиштем у Нишу, а са сер Ралфом Пецетом као председником. Стотину лекара које је Француска послала било је распоређено по градовима и селима северног дела земље. Мисија Сједињених држава, са др Ричар-

Епидемија тифуса у Србији 1915. године

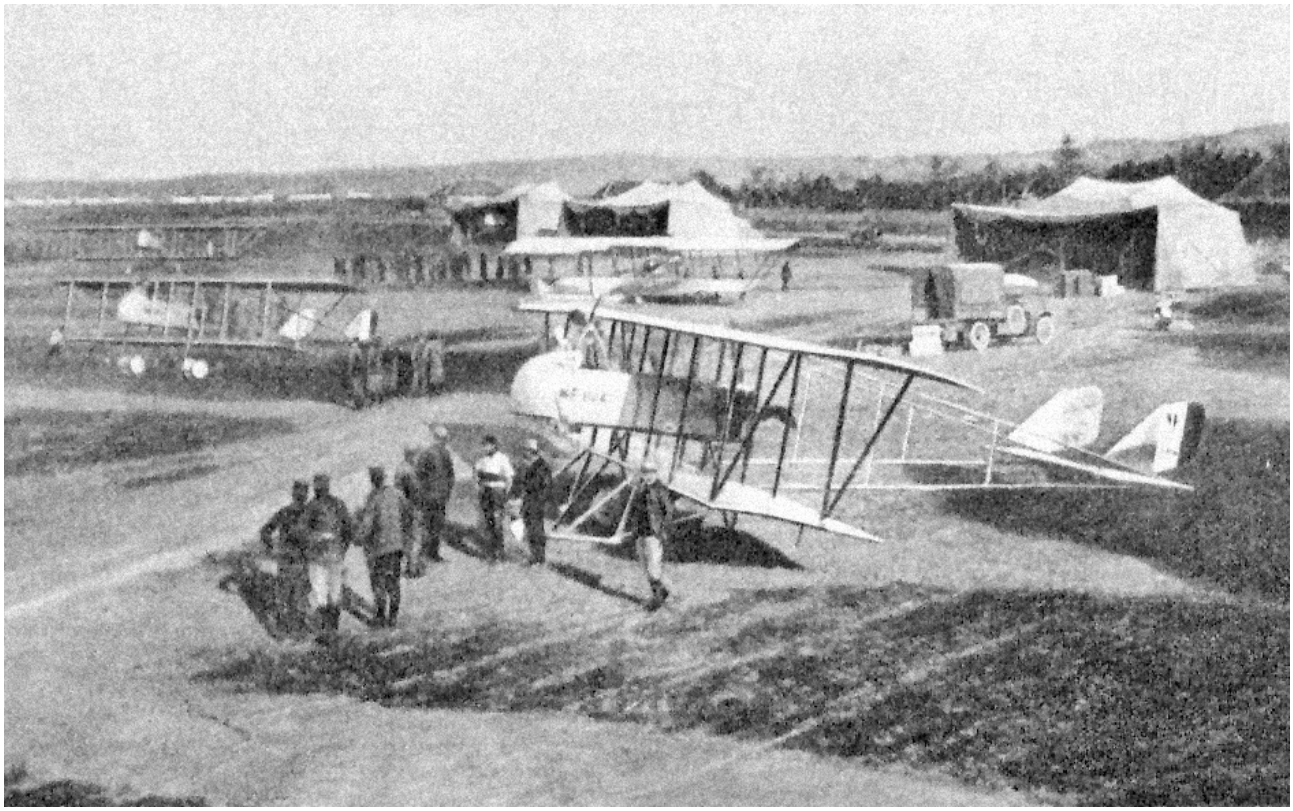

Француски авијатичари у Нишу

дом П. Стронгом на челу, преузела је јужни део, радећи из центара у Скопљу, Велесу и Монастиру[1]. Сам Ниш је био у надлежности Руса, чија је мисија била и у Крагујевцу. Велика Британија је попуњавала болничке јединице и залихе, и уз то послала пуковника Хантера са потпуковником Стамерсом и 30 лекара Медицинског корпуса краљевске војске (RAMC) којима је српска влада поверила непосредни посао борбе против ширења тифуса по земљи.

Пуковник Хантер је жустро реаговао. За петнаест дана сав железнички саобраћај је заустављен, а кад је настављен, до краја године, на главној линији из Ниша и бочним линијама до Ужица, Крагујевца и Ваљева, није била дозвољена употреба других кола до оних трећег разреда са дрвеним клупама, са којих је поскидано и најмање парче текстила. Овај голи дрвени ентеријер свакога дана је рибан и дезинфикован формалином. Кордон медицинских и дезинфекционих станица простирао се од запада ка истоку. Сва војничка одсуства су отказана. У северном делу земље, изнад ове линије, људи пуковника Хантера приступили су на посао и практично дезинфиковали и вакцинисали (против тифуса и колере) читаву српску војску. У свим градовима и селима, сваком ресторану, хотелу или месту јавног окупљања било је наложено да затворе врата по неколико сати пре и после подне, када су подови, зидови, столови и столице сваке просторије доступне посетиоцима били рибани и дезинфиковани. Овим драстичним мерама епидемија је успешно пресечена и практично ограничена на северни део земље. Почетком априла 1915. било је очито да је зараза у опадању. До почетка јуна, тифус је у сваком погледу био искорењен.

Власти су се сложиле да нико ко је био сведоком ужаса зиме 1914–1915. у Србији то никад неће заборавити, нити било ко, ко није био сведок, може да замисли како је страшно било. Србија је већ била исцрпљена ратом. Практично сви одрасли мушкарци су били у војсци, и пољопривреда је била препуштена врло старим људима, женама и деци. Залиха пољопривредних произ-

1 Битољу.

вода била је, стога, неизбежно смањена. Готово сав увоз у Србију пристизао је са севера. Раније је Аустрија обезбеђивала велике количине добара за српско тржиште, али последњих година, на свој карактеристичан начин, Немци су постепено истиснули своје аустријске пријатеље и успоставили контролу над највећим делом трговине, чак и кад су уобичајено продавали своја добра под британским именима – немачка имитација накита по енглеском ознаком „прави драгуљи", јефтин немачки прибор за јело са марком „Best Sheffield", папир за писање произведен у Берлину са воденим жигом „Royal Parchment" или шибице „Crown Stationery" (но, те су биле аустријске) које су носиле слике краља Ђорђа и краљице Мери, принца од Велса и лорда Робертса. Ово признање супериорне репутације британске робе на балканском тржишту мора да је било понижавајуће за немачке произвођаче, али изгледа да се они нису на то осврtали, док год су трговали. Али са избијањем рата, трговина је престала.

Од тог тренутка Србија више није могла да добија робу са севера. Морала је да се ослони на увоз преко једноколосечне пруге из Солуна; а пре него што је могла да добије било шта тим путем, морала је да успостави нове трговинске везе са Великом Британијом или другим земљама – што није било нимало лако током рата. Капацитет те пруге био је даље потпуно заузет превозом ратног материјала и медицинске опреме, а знатне количине хране су ишле тим путем у Бугарску и на друга даља одредишта. Тешкоће допремања основних животних потреба у Србију, да се не говори о луксузу, биле су чудноватe. Земља је била лишена сваког луксуза, а за најшире масе народа у питању је било и само одржавање живота на најједноставнији могући начин и на најтањој могућој исхрани.

И управо у толико осиромашеној земљи и са људима који су падали од слабости, прво су дошле зимске борбе у којима је око 40,000 људи било рањено и била им је потребна болница које нигде није било. Ширење тифуса било је још и горе. Уз тифус су ишле и друге болести, стомачне тегобе, шарлах и дизентерија а касније, у застрашујућим размерама и скорбут, као директна последица сиромашне исхране. Првих месеци, све до раног пролећа, није било довољно места у болницама да би се раздвајали пацијенти који су боловали од различитих болести. Рањени, тифусари, они са малим богињама, шарлахом, или било којом другом болешћу – сви су морали да буду заједно. Није било нити болничара нити залиха медицинског материјала. Предане медицинске сестре, без помоћи, без лекара или хирурга, давале су све од себе да збрину можда и по неколико стотина пацијената свих врста, који су били полегнути један до другога, на поду неке школе или магацина. У неким случајевима није било могуће чак ни изнети све умрле у току једног дана. Мртви су и по неколико сати лежали поред живих; и чим би једно место било ослобођено довођен је да га попуни неко од десетина оних који су чекали. Хигијенски услови у некима од тих такозваних болница били су ужасни и не чуди да је свака земља – једнако Енглеска, Француска, Русија и Сједињене државе – дала многе драгоцене животе лекара, медицинских сестара и болничара пре него што је битка добијена.

Било би немогуће пружити било какав детаљан извештај о томе шта је тада све учињено у Србији. Од британских болничких јединица које су деловале треба споменути болницу Леди Пецет у Скопљу; Болницу леди Вимборн на истом месту (иако се повукла из Србије почетком јула); Болницу др Џемса Берија у Врњачкој Бањи, и две јединице Црвеног крста мајора Бенкса на истом месту; Болницу Шкотских жена др Инглис у Крагујевцу, са огранком др Хачинсона у Ваљеву; пољску болницу гђе Ст. Клер Стобарт, такође у Крагујевцу а после реорганизације под управом др Апсланда, „Рањени Савезници" на истом месту, као и две „Фармерс јунитс" у Београду и Пожаревцу. Било је још британских јединица у Србији – до средине лета укупно је било не мање од 500 људи у свим тим болницама. Сви су били под управом сер Ралфа Пецета у Нишу. Не би смело да се не спомене сер Томас Липтон, који је својом јахтом (сада болничким бродом) *Ерин*, превозио групе медицинских сестара и велике количине медицинске опреме у узастопним путовањима, зарадивши тиме ог-

ромну захвалност свих слојева српског народа, јер је, уз све то, после првог путовања током јануара и фебруара 1915. године, својим писањем учинио много да јавно мњење у Енглеској разуме крајњу озбиљност ситуације.

Изразити напори које је Енглеска учинила да би помогла Србији у невољи могу ублажити све оно што је можда пропустила у пружању помоћи у наредном периоду када се нашла пред новим искушењима.

Да Аустрија истрпи понижење и прихвати пораз као коначан – тешко је било очекивати. Била је постиђена пред целим светом, а поврх свега незадовољство Немачке због аустријске неспособности било је нескривено. На самом почетку 1915. године почело се, стога, говорити о поновном нападу. Аустријски службени коминикеи, издати крајем године, правдали су пораз који се догодио, рекавши да је војска „очекивала нове битке", и –

Уважавајући Србију, почињен је пропуст, који ће, међутим, бити исправљен. Речено је да је генерал Поћорек обећао да ће је покорити пре Божића, али рат се не може обављати у одређеном року као посао; мора се наставити док победа не буде коначна.

Очигледно, те зиме биле су започете припреме за други напад. Око 200,000 људи је сакупљено у Сарајеву, а говорило се и да се формирају заједничке аустро-немачке снаге од око 400,000 људи. Ширили су се многе гласине током прва три месеца 1915. године и могло би се закључити да су планови напуштени само да би се организовао још већи напад на Русе у Галицији.

У међувремену, српска војска се одмарала. Још увек је била, упркос патњама, ношена таласом победе и врло сигурна у себе и, како је било очигледно да не треба страховати од непосредног напада Аустрије, планови за српски напад на северу почеле су да се уобличују. Очекивало се да ће мање међународне снаге под контра-адмиралом Трубрицем, које су биле послате у помоћ при одбрани београдског и дунавског фронта, у том нападу моћи да пруже делотворну помоћ. У тим међународним снагама британски контингент је бројао мање од 90 људи, са четири батерије од по 2 морнаричка топа од 4.7 инча.[2] Били су под командом поручника Краљевске морнарице К. Л. Кера, који је имао малени бродић, једва већи од тегљача, наоружан торпедном цеви и митраљезом, а постао је познат као *Терор Дунава*. Топове су опслуживали углавном српски артиљерци. Јединица од 30 маринаца, под командом мајора Краљевске морничке пешадије Б. Н. Елиота и поручника Краљевске морничке пешадије Џорџа Булока, била је задужена за минирање, како би спречила непријатеља да слободно користи реку. Британцима је била прикључена и батерија руских топова, два француска топа и неколико француских пилота. Француски авијатичари извели су дивљена вредан посао – како у извиђању, тако и у борби. Успоставили су потпуну надмоћ над аустријским пилотима који су са друге стране реке повремено изводили упаде у Србију. Посебно се истакао чувени пилот Полан, који је још пре рата био један од најбриљантнијих ваздухопловних извођача, па је и одликован за свој изразито смео подвиг. Био је сам на београдском аеродрому кад су из правца Дунава стигла четири непријатељска авиона. Узлетевши да их пресретне одсекао је једног од њих и, гонећи га преко реке, оборио га тако да је овај пао на саму аустријску границу. Полан је наставио да напредује још око 300 метара и бацио бомбу на олупину непријатељског авиона – да би био сигуран да је добро обавио посао. Потом се, да не би било никаквих сумњи у његов подвиг, спустио још ниже и фотографисао олупину. Све је то учинио под ватром осталих непријатељских авиона који су, иако у повлачењу, још увек били у ваздуху.

Изванредна је била и британска јединица под командом поручника бојног брода Кера, који је са својим малим *Тероом Дунава* успео да торпедује један од великих аустријских монитора који су на Сави, тик изнад Земуна, направили своју базу (и никад се нису усудили да из ње изађу). За тај подвиг добио је Орден за посебне заслуге, док су сви чланови посаде добили Ор-

2 То је 120 милиметара.

дене за примерено држање. Другом приликом успео је да наведе један непријатељски патролни чамац (пловило знатно веће од *Терора*, које изгледа као минијатурни дреднот опремљен двема аутоматским пушкама) у минско поље, где је био уништен. Олупина је стајала на рубу острва Кожара, у средини тока, преко пута Београда, и са ње су, после свега, мајор Елиот и његови људи похарали све што је било вредно. Она сама је, као упадљив белег, ту остала током целог лета.

Познато је да је постојала намера да се адмиралу Трубрицу пошаље знатно појачање у људству – да су догађаји код Дарданела кренули срећнијим правцем. Припреме у Београду планиране су за много већи контингент, али, како је већ речено, број Британаца никад заправо није прешао 90. Циљ међународних снага био је да се помогне одбрана Београда са реке. Чињеница је да сам Београд никад није могао бити одбрањен. Поред могућности да непријатељски авиони лако стигну до града и баце бомбе, он је увек био изложен и немилости аустријских топова са друге стране реке, баш као што су и Срби могли да у било ком моменту разоре град Земун. Испрва је заиста и долазило до јаких бомбардовања оба града, али у фебруару 1915, после изразито подлог бомбардовања Београда, британски топови су се устремили на Земун са таквом прецизношћи да су Аустријанци чамцем преко реке послали преговарача са белом заставом да предложи пријатељски споразум по коме би се свака страна суздржала од бомбардовања супротног града, при чему би обе стране пажњу усредсредиле на непријатељске батерије или друге легитимне војне циљеве. Иако је предлог стигао од Аустријанца Срби су га срдачно дочекали. Како ће се видети касније, били су врло поносни на своју престоницу и јако заинтересовани да она избегне разарање. Споразум је тада био сачињен, али га се, као и већине ствари која је зависила само од добре воље Аустријанаца и Немаца, на аустријској страни нису доследно придржавали. Неколико пута током лета непријатељ је погодио Београд са прецизношћу која није била случајна.

За адмирала Трубрица много важнији задатак од саме одбране Београда било је држање тог дела тока реке тако да непријатељ не може да га користи. Аустријанци су, осим отворених па-

Земун током Првог светског рата

тролних чамаца, имали најпре седам, а после Керове акције шест монитора. То је било довољно да Аустрији обезбеди огромну предност у нападу и одбрани, а дуж целог северног фронта слободу кретања. Али, за њих то подручје никад није било проходно. Током целог лета ниједан аустријски чамац, осим оне олупине на острву Кожара, није се усудио да плови низ Дунав даље од ушћа Саве. Били су затворени у Земуну, где су се са узвисина око Београда по бистром времену могли видети двогледом, а где су их гране дрвећа штитиле од сталне пажње *Терора*. У случају српског напада на Аустрију било је посебно пожељно да се непријатељским мониторима онемогући прелазак реке.

Већ је споменуто да су планови за српску офанзиву почели да се уобличују чим је прича о новом аустријском нападу утихнула. Србија несумњиво није очекивала да тај напад буде изолован покрет искључиво на њеном правцу. Можда је замишљала заједнички „притисак", у коме би Италија по уласку у рат деловала с леве стране Србије, а Румунија с десне. Можда ће једнога дана бити објављена преписка која би показала докле је дошао неки заједнички план.

Србијанци, а посебно обични војници, били су нестрпљиви да крену у наступање. Током месеца маја, па све до половине јуна, изгледало је као да ће Србија извести велики подухват за свој рачун. Од средине маја до краја друге недеље јуна различити датуми су, мање или више строго, били утврђени за почетак преласка Дунава. Међународне снаге у Београду су готово из сата у сат очекивале неки наговештај предстојећег преласка, како би предузеле неопходне тродневне припреме. Цела Србија је била у стању напетости и пригушеног узбуђења.

Међутим, како су Руси наставили да се повлаче, а Италијани се концентрисали ка фронту на Сочи, свака нада у комбиновани напад испарила је до средине јуна. Још неко време после тога било је оних који су наставили да пожурују Србију на офанзиву, да би тако привукли што више непријатељских трупа на тај фронт. Српска влада и виша команда, међутим, веровале су да би у заједничком интересу било одустати од напада који би свакако укључивао известан ризик и сачувати своју војску, како би могла да наступи у неком будућем заједничком покрету и да буде стална препрека сваком немачком напредовању у правцу Константинопоља.

Српска војска је у то време бројала укупно око 240,000 људи под оружјем, од којих су 210,000 били пешадинци. Држава је имала неких 700 миља граница[3], а напади су се очекивали и са истока и са запада. У сваком случају, велики део војске је морао да чува те границе. Лоше линије комуникација и тешкоће преласка Дунава смањили су реалну снагу која је ефективно могла бити употребљена у офанизиви на северу, и то, према мишљењу српске врховне команде, на мање од 100,000 људи. Вероватно да војска при нападу не би премашила 80,000. Не би се рекло да би таква сила могла значајније да одврати аустро-немачку пажњу од операција према Русима. С друге стране, ако би било каква озбиљна невоља задесила ту експедицију, за Србију окружену непријатељима, која је већ сву своју војску имала под оружјем, то би било погубно. Она дословно није имала резерве за попуну било каквих губитака. Под таквим условима опрезнија политика је била мудрија, и у том ставу Србија је имала подршку Велике Британије. [...]

Превела:
Маша Милорадовић

3 То је преко 1100 километара.

РАТНЕ ИЗБЕГЛИЦЕ - Документи

1

НАРОДНА СКУПШТИНА САЗВАНА У ВАНРЕДАН САЗИВ ЗА 14. ЈУЛИ 1914. ГОД. У НИШУ, НА XIX САСТАНКУ 10. ДЕЦЕМБРА 1914. ГОДИНЕ РЕШИЛА ЈЕ:

З А К О Н

О

ПОМОЋИ НЕВОЉНИМА У РАТУ

који гласи :

Члан 1.

Старање о невољнима у рату дужност је државе. Организација овога старања и помоћи спада у надлежност Министра Унутрашњих Дела.

Члан 2.

Помоћ по овоме Закону даваће се оним српским грађанима, који су услед ратних прилика остали без средстава за живот а морали су по наредби власти или по сили прилика напустити своја огњишта, као и онима који се нису исељавали или који би се понова у своја места становања вратили, али би њихова имовина услед рата у тој мери оштећена била, да би им издржавање сопственим средствима било онемогућено.

Ова ће се помоћ давати и становништву, које би са непријатељеве територије избегло у Србију.

Члан 3.

Влада Краљевине Србије ће се за време рата старати да се благовремено одреде места из којих треба народ на време иселити, као и начин и распоред за повратак народа на своја огњишта.

У томе циљу војне станице, где ових има, државне, полицијске и општинске власти стараће се, да се исељавање и повратак народа кућама врши у поретку и у правцу за то одређеном. Оне су дужне да невољнима набаве успут и најпотребнију храну.

Члан 4.

Начелници војних станица и све државне и општинске власти оних крајева и места у која долазе избеглице морају ове истога дана распоредити првенствено по државним, окружним, сресним, црквеним, манастирским и општинским па затим по приватним и другим зградама.

Члан 5.

Станови означени у члану 4. овога закона бесплатни су. Но ако који од избеглица тражи и од сопственика узме нарочити стан дужан је да плати закупну цену која не сме бити већа од цене у редовним приликама.

Члан 6.

Помоћ за исхрану и огрев невољних у рату, поред помоћи од стране појединих општина, срезова и округа, чиниће држава из кредита одобреног на ратне трошкове. При ликвидацији рата дефинитивно ће се одредити на који ће се начин покрити издаци учињени на име ове помоћи.

Поред државне новчане помоћи, општинске и државне власти ће до суме од пет милиона динара реквизицијом набавити потребне животне намирнице за исхрану невољних, исто тако и огрев, а издати признаницу лицима од којих је што реквирирано. Општинске и полицијске власти моћи ће реквизицију извршити само на територији своје надлежности. Веће набавке из земље и са стране и реквизицију са осталих територија вршиће комисија коју одреди Министар Увутрашњих Дела у споразуму са Средишннм Одбором.

У колико се овим не мењају одредбе закона о реквизицији вреде и у овим случајевима.

Цена реквирираним предметима биће она, коју одреди Министар Унутрашњих Дела са Средишним Одбором.

Све помоћи са стране које су без нарочите намене, предају се на употребу Средишном Одбору.

Да би општине, срезови и окрузи могли што брже испуњавати дужности предвиђене овим законом и овом чланом као и свима специјалним законима – изузетно и у време рата за овакве потребе могу се задуживати без одобрења Државног Савета. Потребне одлуке среских и окружних скупштина и општинских одбора биће пуноважне ако су донете једним гласом већине преко половине оног броја чланова општинских одбора или среских и окружних скупштина, колико их је ван рата слободно изван војне дужности. Сви они, међутим, морају бити писмено позвани на седницу.

Таква задужења одобрава Министар Финансија, а општинска задужења имају се накнадно по свршетку рата поднети општинском збору на дефинитивно одобрење.

Ако би овакав зајам био на хипотеку непокретног имања или на залогу каквог прихода или прireза, онда хипотека или залога важе од дана пријаве суду без обзира на закон о мораторијуму.

Члан 7.

За организацију службе, надзор и контролу рада установљавају се: Средишни Одбор са седиштем у месту где је Влада, и за непосредно вршење послова Месни Одбори у свима општинама за које Средишни Одбор нађе да их треба установити.

Члан 8.

Средишни Одбор се састоји из десет чланова и толико истог броја заменика. Њих бира Народна Скупштина.

Исти одбор израдиће правилник о томе како ће се и на који начин старати о невољнима, какве ће се књиге водити, по каквим документима чинити издатци и какав ће надзор и контрола над тим радом бити.

Он ће прописати и организацију месних одбора.

Тај правилник ће имати важности кад га одобри Министар Унутрашњих Дела.

Признанице издате по овом закону као и остале исправе ослобођавају се таксе по закону о таксама.

Члан 9.

Средишни Одбор и месни одбори одредиће цену животним намирницама, становима и осталим за живот потребним предметима, како би при набавци ових појединци били сачувани од прекомерног наплаћивања.

Члан 10.

Продавац намирница потребних за живот који за време рата буде исте продавао противно овоме закону и преко цена одређених као и сопственик или закупац који би станове издавао преко одређене цене; биће кажњен са 10 до 30 дана затвора, или новчано од 50 до 300 динара у корист државне касе. Поред тога биће осуђен да врати купцу односно закупцу више наплаћени новац.

Казну ову изричу општинске, среске и окружне полицијске власти, како по службеној дужности, тако и на тужбу оштећеног. За пресуду су надлежне општинске власти по селима, а полицијске по варошима и варошицама. Противу пресуде оптужени и тужилац могу се жалити Министру Унутрашњих Дела у року и на начин, како је прописано полицијском уредбом. Одлука Министра Унутрашњих Дела извршна је.

Осуђен на затвор по овом законском пропису ако је војни обвезник, издржаће казну по свршетку рата.

Писмена достава од најмање два члана средишног одбора сматра се као потпун доказ о постојању дела и кривичне одговорности оптуженога и власт је дужна изрећи казну у року од пет дана. Ова је пресуда извршна. У случају поврата казна ће се утројити и радња забранити за све време трајања рата.

Члан 11.

Сваки државни и општински орган, који се буде огрешио о одредбе овога закона, као и сваки орган општинске и полицијске власти, који буде лабаво и небрижљиво вршио дужности наложене му овим законом или правилником, који намерно буде кога неправедно казнио или кињио, или који према појединцима буде неједнако поступао, биће кажњени и то : државни чиновници одузимањем плате од 1 – 3 месеца, а општински часници од 50 – 500 динара, која казна, ако је не могу платити трећином свога имања, претвориће им се у казну затвора рачунајући пет динара у дан затвора.

Ову казну изриче Министар Унутрашњих Дела на тужбу ма које државне или општинске власти или Средишног Одбора, као и на тужбу заинтересованог приватног лица. Противу одлуке Министрове нема места жалби.

Члан 12.

Кривице по овом закону извиђају се и суде као хитне. Тужбе и жалбе не подлеже никаквој такси.

Члан 13.

Средишни Одбор конституисан по решењу Министарског Савета од 10. новембра ове године Н. П. Бр. 5253 вршиће ту дужност до краја садањега рата.

Ако би који члан овог одбора дао оставку, или би се које место на други начин упразнило, место његово попуниће се по члану 8. овог закона.

Члан 14.

Закон овај ступа у живот кад га Краљ подпише, а обавезну силу добија кад се у Српским Новинама објави.

10. декембра 1914. год. у Нишу

Председник Народне Скупштине,
Анд. Николић

Секретар
Рајко И. Гавриловић

У ИМЕ ЊЕГОВОГ ВЕЛИЧАНСТВА
П Е Т Р А I
ПО МИЛОСТИ БОЖЈОЈ И ВОЉИ НАРОДНОЈ
КРАЉА СРБИЈЕ
МИ
АЛЕКСАНДАР НАСЛЕДНИК ПРЕСТОЛА
ПОТВРЂУЈЕМО

14. декембра 1914. године, У Нишу

Александар
Председник Министарског Савета
Министар Иностраних Дела
Видео и ставио државни печат,
Ник. П. Пашић
чувар државног печата
Министар Финансија
Министар Правде,
Л. Пачу
М. С. Ђуричин
Министар Просвете и Црквених Дела
Љуб. М. Давидовић
Министар Грађевина
М. Драшковић
Министар Унутрашњих Дела
Љ. Јовановић
Министар Правде
М. С. Ђуричин
Министар Војни
Рад. Бојовић
Министар Народне Привреде
В. Маринковић

2

новембар 1914, Ниш

Министарство унутрашњих дела
Краљевине Србије предлаже Председништву
Министарског савета Краљевине
Србије оснивање Централног одбора за
старање о избеглом становништву

Министарство Унутрашњих Дела новембра 1914. године у Нишу

НПбр. 5253

Са бојишне територије, где војска оперише, као и са територије, где је наша војска оперисала у Босни и Срему, наш живаљ се повлачио у позадину, па се то и сада врши због војних операција. Ти становници су сада растурени по разним местима и већина од њих нема средстава за издржавање. Да би се избеглице сместиле како треба по местима и да би се снабделе на неки начин средствима за њихово издржавање, - мени је част предложити по споразуму и са Народним Посланицима:

Да се установи један централни одбор од десет Народних Посланика, које клубови буду делегирали, са седиштем у Нишу. Одбору да се дода по један чиновник виши Министарства Унутрашњих Дела, Министарства Војног и Министарства Народне Привреде, који би били референти дотичних Министара у Одбору.

Задатак би овог Централног Одбора био, да у споразуму с Владом руководи и стара се о избеглом становништву у погледу; хране, одела, огрева и становања.

Одбору би био и задатак да народ обавештава и упућује да се не сели и не напушта своја огњишта без преке потребе и наредбе војне или грађанске власти - и у границама које оне одреде.

Одбор би своју дужност вршио преко општинских и полициских власти, начелника војних станица и других власти, које су по свом устројству позване да Одбор помогну у вршењу његове дужности, с погледом на његов задатак. У истој цељи Одбор може установити, према потреби, и пододборе у појединим местима, од лица која нису на војној обавези.

Поступак, како ће Одбор своју дужност вршити, прописаће сам Одбор. Поступак важи кад га Влада одобри.

Средства за издржавање народа, који се од рата склања, даје држава у натури, а по потреби и у новцу из ратног кредита. Са датом сумом располаже Централни Одбор, а о издатим сумама појединим сразовима и окрузима извештава одмах Краљевску Владу преко референата њених у Одбору. Ова сума може ићи до једног милијуна динара.

Част ми је молити Министарски Савет да изволи одобрити, да се на овде изложени начин помогне становништву.

Министар Унутрашњих Дела,

Стој. М. Протић

Министарски Савет у данашњој седници на основу пар. Устројства Централне Државне Управе овим

Р е ш е њ е м

у свему усваја предњи предлог Министра Унутрашњих Дела.

Председник Министарског Савета Министар Иностраних Дела

Ник. П. Пашић
Министар Финансија
Л. Пачу
Министар Унутрашњих Дела,
Стој. М. Протић
Министар Просвете и Црквених Послова,
Љ. Јовановић
Министар Правде,
М. С. Ђуричић
Министар Народне Привреде,
Др. В. Јанковић
Министар Војни пуковник,
Душан П. Стефановић
Министар Грађевина,
Анд. М. Станић

АС, НС, Ф I р 189/1914

3

6. јануар 1915, Крагујевац
Штаб Врховне команде извештава Николу Пашића, председника владе и министра иностраних дела о могућностима за повратк избеглица у своје домове

Штаб Врховне Команде Саобраћајно Одељење
ОС Бр. 1910

Господину Председнику Министарског Савета и Министру Иностраних Дела

Част ми је доставити Вам, Господине Председниче, овај одговор на Ваше писмо Пов. Бр. 9139 од 21. тек. месеца:

Поимајући сву тежину положаја, у коме се налази наше становништво, које је у току операција, у првој половини месеца новембра, било принуђено да напусти своја огњишта, Врховна команда, тежећи и сама да, колико толико, олакша беде и терете које је рат наметнуо своме становништву, известила је у почетку овога месеца, када се војничка ситуација знатно изменила у нашу корист, Господина Министра Унутрашњих Дела с ОБр. 8031, да би се избегло становништво могло вратити на своја огњишта.

Господин Министар Унутрашњих Дела у циљу брже и боље помоћи пострадалом становништву, а на основу овога, обратио се Врховној Команди депешом Бр. 6975 од 16. тек. месеца и тражио, да се за превоз избеглица до Ужица и Ваљева уведу нарочити возови.

Међутим Врховна Команда, добивши детаљне извештаје о стању на Ваљевском и Ужичком војишту, расмотрила је предњи захтев Господина Министра Унутрашњих Дела и дошла до закључка, да се беде и невоље избеглога становништва са њиховим повратком не само неће олакшати, него да ће се шта више услед исцрпљености предела у које се имају вратити, још више отежати. Па је услед тога с СЊ 2493 од 17. тек. месеца, депешом доставила Господину Министру Унутрашњих Дела овај извештај:

„По тражењу Министра Унутрашњих Дела № 6975 од 16. овог месеца немогуће је увести никакве, па ни нарочите возове за превоз избеглица, ни на прузи Сталаћ - Ужице, ни на прузи Младеновац - Ваљево - Обреновац.

Враћање избеглица у овоме времену незгодно је, једно што услед малог возног парка на пругама узаног колосека не може да се осигура довоз потребних артикала за исхрану ових избеглица, јер су просторије у које се ове избеглице враћају потпуно исцрпљене од непријатеља, а друго што с обзиром на евентуалне операције, које могу сваког часа понова настати морале би се све избеглице понова превозити железницом дубље у унутрашњост земље, што се са железничким парком оваквим, какав је сада апсолутно не може извршити.

Кад војничка ситуација постане више одређенија, онда ће Врховна Команда известити Господина Министра, као и заказати посведневне возове за повратак избеглица својим домовима.

С тога молим да се сва издата наређења односно повраћања избеглица својим кућама железницом одмах депешом опозову, и тиме железничке станице ослободе, како би војни возови могли правилно саобраћати.“

Господин Министар Унутрашњих Дела после овога, својом депешом Бр. 7041 од 18. тек. месеца, тражио је од Врховне Команде да се уведу специјални возови за превоз до Ваљева и Ужица бар оних избеглица, који су напустили своје станове, где су се били склонили, и који су се већ прикупили на појединим железничким станицама дуж железничких пруга, извештавајући у исто време да је осталима наређено да остану на својим местима.

Врховна Команда одазвала се овој преставци Господина Министра Унутрашњих Дела и издала је потребна наређења Шефу Војно-Железничке Инспекције, да се ове избеглице што пре транспортују до Ваљева и Ужица. О томе је известила и Господина Министра Унутрашњих Дела депешом СЊ 2529 од 19. тек. месеца.

За снабдевање становништва, које се вратило својим домовима, Врховна је Команда увела недељно један воз на прузи Младеновац - Ваљево за превоз животних потреба.

Враћање избеглог становништва и даље, Врховна Команда налази да не би требало допустити с тога што би се с њиховим увећавањем на исцрпљеним просторијама око Ваљева и Ужица, где се на лицу места не могу наћи никакве животне потребе морао повећати број возова за довлачење животних потреба за исхрану овога становништва. Међутим возни парк наших железница, нарочито уског ко-

лосека, толико је малобројан и у тако бедном стању, да није у стању да дотури ни потребе трупама које базирају на овим пругама, а камо ли становништву које се буде вратило. Услед тога апсолутно је и немогућно увођење више од једног воза недељно на Ваљевској прузи ради превоза животних потреба за избегло становништво.

Чим се возни парк наших железница буде толико појачао, да буде у стању одговорити и овоме захтеву наредиће Врховна Команда одмах да се уведу нарочити возови како за превоз ових избеглица, тако и за превоз потреба за њихову исхрану.

24. децембра 1914. године, Крагујевац

По заповести начелника штаба,
Помоћник, пуковник,
Жив. Павловић

На полеђини:
Пов. бр. 9331
Прочитао. Г. Мин. Унут. дела, да поступи по акту.
У акта. 28/XII

Пашић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXV, 64, дос. I

4

6. јануар 1915, Ниш
Министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: обавештење о избеглом становништву са подручја где су се одвијале борбе и њиховом повратку својим домовима

Министарство Унутрашњих Дела
24. децембра 1914. год. Ниш
П№ 7418
Господину Министру Иностраних Дела

Господине Министре,

У вези Вашег акта Пов. № 9205 од 23. ов. месеца извештај о стању онога дела нашег становништва, који је имао огњишта на територији, где су непријатељи били упали - част ми је известити Вас о следећем:

Из Београда избегло је готово све становништво око 85.000 људи; из округа београдског склонило се 80.000 људи; у округу подринском, који је бројао око 252.000 становника, сво је становништво напустило своја огњишта; из округа ваљевског избегло је становника 107.000; из округа ужичког избегло је 75.000 становника; из округа рудничког избегло је 44.000 становника.

Од избеглог становништва нешто се вратило својим домовима и то највише до 315.000 становника. Остали су још по збеговима. Становништво које се вратило кућама, нашло је ове делимично попаљене, делимично порушене и опустошене, а храну, људску и сточну, однету. То је један од разлога зашто се и остало становништво не враћана огњишта јер налази пустош и беду.

Избеглом становништву указивана је помоћ од стране државе: давани су им станови и хлеба. И сада се држава стара да оном невољном становништву, које се вратило у места одакле је избегло, као и оном, које се још налази по збеговима, пружи помоћ у храни и другом у колико се може.

Овом приликом може се напоменути, да је невољном становништву најпотребнија помоћ у разноврсној храни, који се свакад ни новцем не може набављати брзо у довољној количини.

Примите, Господине Министре, уверење мога одличног поштовања.

Министар Унутрашњих Дела
Љ. Јовановић

На полеђини:
Пов. бр. 9410
Саопштено коме треба. У акта. 29. XII 914. *Др С. Ј. Г.*

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXV, 64, дос. I

Приредили:
др Мирослав Перишић
Александар Марковић

Борба за душе: српска пропаганда у Русији 1916. године

Каже се да је прва жртва сваког рата – истина. Међутим, вероватно је тачније рећи да је избијање ратова условљено претходним жртвовањем истине зарад политички пожељних интерпретација. Када се код најважнијих чинилаца међународних односа тумачења реалности нађу на дијаметрално супротним странама – један предуслов за рат је постигнут. А када рат избије, истог момента све укључене државе стављају у пуни погон своје пропагандне апарате, преписку грађана и медије подвргавају цензури и гледају да осталим учесницима рата наметну своје виђење ствари. Како се у околностима Првог светског рата понашала Краљевина Србија? То се може добро уочити на основу њеног пропагандног деловања у Руској царевини.

После пораза 1915. године и консолидације преживелог дела војске и државног апарата на Крфу, политички врх Србије отпочео је мукотрпни пут ка повратку макар једног дела међународних позиција и проналажењу општег оквира политичког деловања у новим, знатно неповољнијим околностима. Један аспект тог рада представљао је покушај обнове војске, њеног преоружавања и допуне добровољцима, а други политичко позиционирање. Услед отпочињања преговора Антанте о сепаратном миру са Аустроугарском крајем 1916. године, који су укључивали и реставрацију Србије у предратним границама, српска дипломатија све живље заступа југословенски програм, јер је он био једини преостали пут ка уједињењу Срба и ослобођењу Јужних Словена од аустроугарске власти. У тим околностима и са пуном свешћу о реалном, по Србе и Србију врло неповољном стању ствари, вођена је и српска пропаганда у Русији током 1916. године. Много тога, што се може прочитати у извештају који

Министарсво иностраних дела Русије

следи, било је условљено управо околностима које су владале у међународној политици и малим снагама које су Србији биле на располагању. Али, ако су њене материјалне силе биле мале, још увек је било квалитетних људи који су могли својим знањем и радом да изврше потребни утицај и нешто промене.

С обзиром да је Србија међу државама савезницама имала само једну доследну силу заштитницу, Руску империју, логично је да су у Петроград послати најспособнији људи. Наравно, и у другим центрима – Паризу, Лондону, Цириху, Риму и Вашингтону деловало се пуним капацитетом, али се управо у руском друштву могао очекивати најбољи ефекат. У Петроград су зато била послата два доктора и професора Београдског универзитета, филолог Александар Белић и историчар Станоје Станојевић. Обојица су раније, крајем XIX века, боравила по неколико година на усавршавању у академским круговима у Русији, тако да, осим што су одлично владали руским језиком, солидно су познавали друштвени и политички амбијент земље у коју их је српска влада послала, а такође су од раније имали своје кругове професионалних и других познанстава. Белић је од 1910. био члан Петербуршке академије наука, што објашњава учешће неких истакнутих руских академика и других слависта у активностима које су српски научници предузимали у руској престоници.

Обојица промотера српских интереса у Русији били су релативно млади људи, такорећи у напону снаге. Станојевић је крајем 1916. године имао 42, а Белић 40 година. Своје активности обављали су врло самостално и у потребној дискрецији, тако да је посланик Србије у Петрограду, Мирослав Спалајковић, имао тек протоколарну улогу на скуповима које су они организовали, док се реч „пропаганда“ није користила чак ни у њиховом извештају, а камоли у раду. У том документу она је поменута само једном, у вези са деловањем неких руских удружења, али не и у вези са непосредним деловањем Белића и Станојевића. Очито, били су добар тандем, а добро су се разумели и у приватном животу – Станојевић је био ожењен Белићевом сестром Олгом.

За шта су они својим активностима, у ствари, залагали? Више пута су у свом извештају помињали „југословенски народ“, „југословенски програм“, „југословенске земље“ и „југословенску колонију“ у Русији, међутим, када је у једној резолуцији било речи о држави која треба да настане после рата, говорили су о „васпостављању српске државе на основици уједињења српскохрватског и словеначког народа“. Говорећи о народима који треба да уђу у ту државу, као и о језицима које они говоре, помињу се „српскохрватски и словеначки“ народ и језик, чиме се скреће пажња на посебност Словенаца и већу међусобну сродност Срба и Хрвата. Иако су, у складу са службеном политиком Србије, Белић и Станојевић пледирали за југословенско уједињење, из више места у овом документу јасно је да су они будућу Југославију доживљавали пре свега као на рачун Аустроугарске проширену Србију.

Одређену помоћ у свом раду имали су од двојице Хрвата, припадника Југословенског одбора послатих у Русију, др Франка Поточњака и др Анте Мандића. С друге стране, проблеме су им правила двојица предузимљивих и у руско друштво добро уклопљених опонената, Хрват Крунослав Херуц и Словенац Лав Тума. Они су, декларативно са позиције југословенског федерализма, водили активну пропагандну и агентурну делатност против српских дипломатских представника и, посебно, против Српског добровољачког корпуса у Русији као језгра будуће заједничке војске и државе. Српски дипломатски представници су их сумњичили да сарађују с аустријском обавештајном службом, али то до почетка 1917. године није непобитно утврђено, а потом је наступила револуција и то је постало споредна ствар. Херуц је у Русији боравио као новинар, предузетник и политичар још од 1887, тако да је имао и доста искуства и бројних познанстава. Још од студентских дана био је активни члан Хрватске странке права Анте Старчевића, што га је као политичког избеглицу одвело у Русију. Херуц је са Тумом покушао да, насупрот Српском добровољачком корпусу, створи посебну добро-

војачку војну организацију Хрвата и Словенаца, али то им није успело. Рекло би се да су се тада у Русији, заступајући „југословенски“ програм, Белић и Станојевић с једне стране, као и Херуц и Тума с друге, у ствари борили за своје будуће националне државе, али ни једним ни другима послератне околности нису ишле наруку.

Александар Белић

Активности Белића и Станојевића, које они у свом извештају називају „наш рад“, обухватале су предавања на универзитету и у разним друштвено-политичким и струковним удружењима, издавање публикација на политичке и историјске теме, сарадњу са руским новинама, а пре свега пласирање информација и њихових пожељних тумачења у престоничкој штампи, контакте са руским интелектуалцима, нарочито из академских кругова, покушаје да се утиче на поједине особе из руског министарства иностраних послова, као и да се један круг образованих Руса наклоњених Србији упути у главне српске политичке и друштвене проблеме и да онда они, касније, шире та схватања у руском друштву. Деловали су, дакле, на врло широком плану, промишљено, концентрисано, компетентно, организовано и координисано. Нису гледали само на тренутни успех и ефекат, већ су градили широку структуру сарадничких удружења за подршку српским националним интересима.

Материјална средства која су им стајала на располагању била су мала, неретко нису могли да из иностранства набаве ни неопходне нове књиге и брошуре у вези са „српским питањем“, а сами су морали много тога да ураде на лицу места. Пре свега, морали су да пронађу новац и просторије, а потом и да обавесте заинтересоване посетиоце својих предавања. Неке активности финансиране су путем прилога од стране руских србофила. Било је ту, како сами кажу, много „трчкарања“, састанака, молби, дописивања и убеђивања, да би, када најзад дође до штампања неке публикације или чланка, сами морали да ураде и коректуру преломљеног текста. Тек потом цензура је давала своју реч. Али, нису се ни једном пожалили на рад, свесни значаја своје мисије и околности у којима морају да делују. Њихови напори давали су жељене ефекте, све док није избила револуција 1917, одневши са историјске сцене, поред осталог, и њихове планове за даљи рад. Она је вероватно разлог због кога други њихов извештај, који је у овом документу најављен, данас не постоји у Архиву Србије. Или није написан, а ако је написан можда никада није стигао на Крф.

Извештај Белића и Станојевића од 17. децембра 1916. године упућен је био директно председнику српске владе Николи Пашићу, преко српског посланства у Петрограду. Пашић га је прочитао пре 22. јануара 1917. године, када је стављен у архиву Министарства иностраних дела. Тај документ се данас налазу у Архиву Србије, фонд МИД, Политичка архива, Ф. IX, дос. II/70.

Извештај Господину министру председнику

17. децембра 1916. године.

Како се наш рад ове зиме развио овде у различитим правцима, то ћемо се у главноме на њему задржати у овоме извештају, а у идућем, који ћемо спремити за неколико дана, говорићемо нарочито о приликама у земљи. То чинимо нарочито и зато, што се сада врше баш у земљи промене чији крај треба сачекати да би се могла дати свестрана оцена.

1. *Предавања на универзитету.* – 15-ог октобра држао је уводно предавање Станојевић под називом „Борба српско-хрватскога народа за слободу и уједињење". Предавање је привукло велики број слушалаца и наставника. На крају су чињене велике и бурне манифестације лектору, српским професорима и српском посланику г. Спалајковићу[1], који је био на предавању присутан. Проф. Лавров, по молби декана проф. Брауна, топло је поздравио на српском језику професоре-госте и пожелео испуњења српских идеала, стварање уједињене Србије Срба, Хрвата и Словенаца. Пљескање је било тако френетично, да је г. Спалајковић захваљивао студентима и осталима узвикнувши: да живи словенска научна узајамност, да живи Русија и словенство!

И Белић и Станојевић држали су редовно предавања, сваки по једну лекцију недељно. Према приликама Петроградског универзитета, у којем се број студената свео на 1/6 старога броја, број посетилаца предавања обојице сразмерно је – према броју код других наставника – био велики.

Идућег семестра Станојевић ће читати кратки курс о уставном питању у Србији у XIX в., а Белић ће, на молбу специјалиста, који се баве лингвистичким питањима, читати кратки курс о главним проблемима јужнословенских језика.

На молбу студената Белић је одржао на универзитету предавање о српским лиричарима 7-ог децембра т.[екуће] г.[одине].

Од свих понуда које имају (од приватног универзитета Бахтерева, од Виших педагошких курсева, Женског универзитета и др.) Белић и Станојевић су решили да приме још предавања у самом универзитету (Белић курс ст.[аро]-словенског језика, а Станојевић о Крижанићу[2] и његовим погледима), а у горњим Вишим школама неће моћи примити систематске курсеве, већ ће у неколико предавања изложити суштину српског питања.

2. *Јавна предавања.*

Српско-руско друштво под председништвом В. И. Ковањевског[3] дало је 28 новембра прво своје вече предавања. Говорио је Белић о теми коју је само друштво предложило: „Покушаји да се образује Југославија у границама Аустро-Угарске". Он је поделио ове покушаје на две групе: покушаји који су полазили од Хрвата (Велика Илирија Гајева, Југославија Штросмајера и Рачког и Велика Хрватска Старчевића) и покушаји који су полазили од Аустријанаца или у последње време можда и од Мађара (Југославија – Тријализам Фр.[анца] Фердинанда, Краљевина Југославија по договору са Виљемом II у Конопишту и Југославија под надзором Мађара).

Предавање је било високо посећено и тако одлично да се после њега развила жива дискусија. Говорили су нарочито лепо Ковањевски, кнез Мансирев, члан. Г.[осударствене] Думе[4] и Семјонов. Говорио је и конзул г. Цемовић[5] о патњама српског народа и позивао је руско друштво да притекне у помоћ његовим последњим остатцима. – На крају вечера донесена је оваква резолуција:

1 Др Мирослав Спалајковић (1869–1951), српски дипломата и политичар. У време настанка овог документа био је амбасадор Краљевине Србије у Петрограду.

2 Јурај Крижанић (1617–1683), хрватски писац, политичар и заговорник словенског јединства.

3 Владимир Иванович Ковањевски (1848–1934), руски државник, научник и предузетник.

4 Государствена дума – Државна скупштина. У питању је посланик у парламенту.

5 Марко Цемовић је током 1916–1917. године био српски конзул у Одеси. Он је 1898. године завршио Кијевску духовну академију, а 1903. Правни факултет Петербуршког универзитета.

„Скуп чланова руско-српског друштва 28. новембра 1916. год.[ине] саслушавши реферат А. И. Белића о образовању уједињене Југославије у границама Аустро-Угарске и измењавши мисли под утицајем реферата, сматра:

Станоје Станојевић

1. Акт који спрема Аустро-Германија о стварању „уједињене Југославије у границама Аустрије“ биће тако исто вапијуће нарушавање међународног права, као и по злу чувени акт о стварању „независне“ Пољске, који су објавили команданти Лублина и Варшаве.[6]

2. Заинтересовано становништво српскохрватских и словеначких земаља Аустро-Угарске и поред многобројних спремања, смртних казни и одашиљања ситне деце и мушкараца у Угарску и Немачку, неће никада пристати на то ново и насилно цепање југословенског народа и бориће се као и до сада, свим средствима, против аустро-угарско-немачког притиска и тираније у југословенским земљама;

3. Савезне владе[7], да би се избегли неизбежни неспоразуми, лажна тумачења и друге интриге у српском становништву, одвојеном од целог осталог света, треба онако, како су учинили и са другим споразумним тачкама (о закључењу мира, о Цариграду, пролазима и другом), да се сложе и да објаве споразум о образовању уједињене државе која би обухватала све Србе, Хрвате и Словенце као о једном од услова будућег мира.“

У исто време је послата депеша тројици премијера: Трепову, Бријану и Лојд Џорџу, са овим садржајем:[8]

„Српско-руско друштво на своме општем скупу чланова решило је да се обрати Вашему Високопревасходству са уверењем, да је неопходно потребно да се дође без одлагања до споразума са благородним савезницима о васпостављању српске државе на основици уједињења српскохрватског и словеначког народа, о публиковању таквог споразума, без чекања да се објави помињати по новинама незаконити акт о стварању тобожње независне Југославије.

Председник В. У. Коваљевски.“

12-ог дец.[ембра] у истом друштву одржано је друго вече на челу којега је био реферат Станојевића „О српском проблему“. Кратак преглед развитка и прилика и утицаја који су дали српском питању и нарочити значај и нарочиту оштрину. Света је било доста и лектор је поздрављен врло срдачно. Поводом предавања била је дискусија у којој су учествовали Коваљевски, Шелкин, Павлоу, Семјонов, Белић и Цемовић. Како је у то време био на дневном реду предлог Вилзонов о миру, то се у резолуцији нарочито реагирало на тај предлог у вези са Србијом и њеном судбином. Резолуцију је имала да донесе управа друштва.

11-ог децембра у великој Тенишевској сали било је прво велико јавно вече из круга оних, о којима

6 Мисли се на официре немачке окупационе силе.

7 Мисли се на владе држава Антанте: Русије, Француске и Велике Британије.

8 Александар Трепов (руски премијер новембра 1916–јануара 1917); Аристид Бријан (француски премијер у шест мандата 1906–1932); Дејвид Лојд Џорџ (британски премијер 1916–1922).

смо говорили детаљно у своме прошлом извештају. То је вече требало да буде 14-ог новембра, али је одложено за овај датум стога, што је дефинитивно одобрење да се оно може одржати стигло уочи 14. нов.[ембра], тако да је морало бити одложено. Свако овакво вече скопчано је са тако многобројним формама и тешкоћама, да се не може замислити колико оно захтева трчања, рада, најразноврснијих преговарања која данима трају и сл. Свака је овдашња организација непотпуна и несавршена и иначе, а сада је – због ратног времена – и млитавија а и гора него иначе.

Али зато се ипак може са поузданошћу рећи да је вече у сваком правцу испало сјајно. Оно се претворило у жарку непрекидну манифестацију поштовања и љубави према Србији.

Било је под председништвом А. В. Васиљева, члана Државног Савета (познатог математичара и јавног раденика). Он је у уводном говору посветио неколико речи значају Србије како у културном тако и у политичком правцу. Иако није специјалиста, он је умео лепо да среди оно што је заиста типично за нас. Како је проф Јастребов молио да чита последњи, први је говорио проф. Белић „О главним правцима политичке и националне мисли код Срба и Хрвата у XIX веку." Он је говорио о значају културног јединства и о главној идеји његовој (он је показао како се тежило да се у свима одступањима од тога јединства проведе исти дух, ако се она нису могла формално изједначавати), пренесеној на политичко земљиште: о двема концепцијама слободе српскохрватског и словеначког народа, Београда и Загреба, и о победи концепције Београда: слобода и уједињење за све њих.[9]

К. И. Арадажин, проф. хелзингфорског универзитета, говорио је о руским државним интересима и будућности Балкана. Други је део предавања био духовита и складна импровизација и имао је необичан утисак и показао је како су Бугари морали због Цариграда бити против Руса и како императивни захтеви руске политике налажу да буде створена на Балкану Велика и Јака Србија.[10]

А. Н. Бранчанинов[11] је дао предавања „Србија као символ." То је песма, рапсодија написана Србији у духу мистично-религиозних дела. Руској влади, руском друштву и руској политици – представљена [је] чиста, светла и благородна Србија, као олицетворење принципа, символа овога рата. Србија је већ сада велика, узвикује он, само треба њена духовна величина да добије и тело које јој одговара.[12]

Кнез Мансирев је подвргао критици учење руских словенофила о словенској политици, па је за тим, и ако је и сам члан Г.[осударствене] Думе, изнео, како је словенско питање третирано у Думи. Као прогресиста, наравно, није ни мало штедео ни Миљукова[13] нити десницу.

Радичев се извинио болешћу, а Јастребов, због позног времена, овога пута није могао доћи на ред. Публике је било око 700 људи. Трошкови су били велики, јер се морало платити и за неодржано веће (за салу, људе, плакате и др.). Али све је плаћено од прилога и чак је нешто и претекло што је предато г. Спалајковићу (бригу око свега тога водио је проф. Арадажин).

Успех је првога вечера био тако потпун, да се сматра да је успех и другог вечера осигуран. Говорници су били врло бурно поздрављени и неки од њих су били често прекидани пљескањем и за време самог говора. Друго ће вече бити у јануару 1917 под председништвом Карјеје-

9 Мисли се на чињеницу да су постојале две конкурентске концепције уједињења Јужних Словена, једна око Београда као центра, а друга око Загреба. На овом месту је то сасвим јасно речено, а касније, током постојања Југославије, та чињеница је занемаривана, па и прикривана.

10 Очито, није правио разлику између Југославије и увећане Србије. То се може приметити и код других особа које се помињу у овом документу.

11 Александар Николајевич Бранчанинов (1874–1956), руски друштвено-политички делатник.

12 Ни он није правио разлику између Југославије и увећане Србије.

13 Павел Миљуков (1859–1943), руски политичар, оснивач и вођа Конститутивне демократске партије (кадети). Министар спољних послова у Привременој влади после Фебруарске револуције.

ва.[14] Руско-српско друштво би хтело да прими организацију тога вечера у своје руке, али ми се бојимо, знајући са коликим је то тешкоћама скопчано, да они неће моћи то извршити, јер томе мора цео човек да се посвети.

9 и 13 децембра овдашње друштво „Саборная Россия", у којем се скупљају махом „десни" елементи, дало је два вечера, на којима је проф. Белић одржао ова предавања (једно 9[-ог], а друго 13-ог), у којима је изнео све перипетије кроз које су идеја о јединству и план о уједињењу пролазили у току XIX в. и код Срба, Хрвата и Словенаца. У дискусији су међу другима учествовали и Геруц, Хрват, и Тума, Словенац.[15] Они обојица, и ако су признали такође да је једини спас у уједињењу и у слободи свих Јужних Словена, покушали су да нарочито истакну, како треба узети гарантије да не буде хегемоније н. пр. српске и сл. Наравно, све је то речено тек узгред и овлаш, али нама је јасно откуда то иде. Зато је крајње време да овамо дођу неколико Словенаца, који ће достојније представљати њихове тежње и још по неки Хрват, јер је г. Поточњак[16] и Одеси, а Мандић[17] нема велике важности и вредности, и ако је сам по себи ваљан човек. Ми смо у разговору и у Министарству Спољних Послова скренули пажњу на те људе (нарочито г. Прекланскоме), али не изгледа да они осећају сву тежину њиховог неваљалства. Зато их треба туђи на самом терену.

Ми смо нарочито хтели да посветимо своју пажњу баш овоме друштву, да нам нико не би могао замерити, да се клонимо извесних политичких група овде или извесних људи. Пријем и предавања и мисли у њима изнесених био је врло добар у овом друштву.

Под утицајем извештаја о крунисању Карла[18] за цара и установљавању аустријске Југославије, а под непосредним утицајем депеше из Париза, искупила се у нашем стану српско-хрватска овдашња колонија, са намером да организује протест (Сем Белића и Станојевића, Мих. Вукићевић, Рад. Јовановић, Л. Пиштелић[19], М. Цемовић, Рад. Јанковић, Др Мандић, Др Писецки). После тога смо позвали у име јужнословенске петроградске колоније председнике и по два члана управе свих словенских организација у Петрограду. Скуп је сазван за 14 децембар 2 ½ сах.[ата] по подне. Ове су се организације томе позиву одазвале: од Слов.[енског] благотвор.[ног] друштва дошао је Ив. Сав. Паљмов[20], академик; од друштва Слов.[енске] узајамности дошао је његов председник А. Н. Брјанчањинов; од друштва Слов.[енског] научног јединства – председник, академик Бехтерев[21] и проф. унив.[ерзитета] П. А. Лавров[22]; од „Саборная Россия" – председник Васиљев и члан управе д.[руштва] ректор моск.[овског] универзитета Некрасов; од руско српског друштва – председник В. М. Ковањевски и члан управе Е. П. Семјонов. Југословенску су колонију представљали: Станојевић, Белић, Вукићевић, Пиштелић, Мандић и Рад. Јовановић.

После измене мисли, интересантних у многим правцима, сви су се чланови потпуно сложили да треба нарочито напоменути и истаћи потребу образовања слободне и уједињене Југославије, а н.

14 Николај Карјејев (1850–1931), руски историчар и социолог, од 1910. члан Петербуршке академије наука.

15 Крунослав Херуц (1859–1928?) и Лав Фердинанд Тума (1883–1961) били су поборници југословенства и доследни противници српског националног програма. Имали су одређени утицај на руску либерално-демократску интелигенцију. У овом извештају презиме Херуц се наводи као „Геруц", јер су га тако Руси изговарали, а и сам се тако представљао у огласима за своје предузеће које се бавило продајом књига и Петрограду.

16 Франко Поточњак, хрватски политичар и публициста (1862–1932). Био је уредник правашког листа *Хрватска домовина* (1896–97), а током Првог светског рата је као члан Југославенског одбора учествовао у изради Крфске декларације 1917. године.

17 Др Анте Мандић (1881–1959), хрватски правник и политичар. Као члан Југословенског одбора учествовао је у организовању добровољачких одреда у Одеси 1915. године.

18 Карл I (1887–1922), последњи цар Аустроугарске, владао од 1916. до 1918.

19 Лука Пиштелић, (1873–1958), друштвено-политички делатник, градоначелник Подгорице 1920–1922.

20 Иван Савич Паљмов (1855–1920), руски слависта, члан Петербуршке академије наука.

21 Владимир Михајлович Бехтерев (1857–1927), руски психијатар и психолог, академик.

22 Пјотр Алексејевич Лавров (1856—1929), руски филолог-славист, члан Петербуршке академије наука од 1902.

пр. то никако нису хтели допустити за Чешку и Словачку (о томе на крају овог реферата). За нас је било важно, како за прилике у Петрограду, још више за иностранство, да скуп председништва словенских организација донесе једнодушну и повољну за Југославију одлуку; иако то још не решава питање, ипак јасно показује да се и та друштва ангажују за пропаганду нашег програма.

Председавао је скупу Белић, а после исцрпне дискусије Коваљевски, Брјанчањинов и Белић саставили су резолуцију, коју је скуп једногласно примио и написао, а која гласи:

„Под утицајем извешћа о прокламовању у најближој будућности Југославије као зависног дела Аустро-Угарске под управом цара из династије Хабзбурга, председништво руско-словенских организација: Словенског благотворног друштва, Друштва словенске узајамности, Друштва словенског научног јединства, Руско-српског друштва, Друштва „Саборна Русија“ и представници југословенске колоније, искупивши се на заједничком договору, донели су 14 дец.[embra] ову резолуцију:

Велики се рат води ради добијања гарантија стварнога мира и ослобођења народа културно спремних за политичку самосталност, а мир је за Русију немогућ без ослобођења свих Словена. Зато акт, који се спрема о стварању тобожње јужнословенске државе тако је исто лажан као и привидна независност Пољске, коју су прокламовали немачки генерали.

Југославија, као уједињена, слободна и независна држава, мора бити створена онако, како то желе Јужни Словени, без икакве везе са словенству туђинским елементима.

Хабзбурзи, вековни тирани и упропастиоци Словена, нити хоће нити су достојни да узимају на себе улогу препоридилаца Јужног Словенства!“

О целокупном своме раду и о конференцији као и о предавањима било је исцрпног говора у руској штампи. Појављивали су се извештаји (често врло похвални, а увек „доброжелателни“[23]), фељтони, велики и опширни извештаји, изводи и чланци подстакнути овим радом. Због простора ми то овде не можемо све саопштити (но нешто ће бити од тога саопштено у нашим извештајима о руској штампи), али се цео тај материјал код нас чува. Те су ствари излазиле у „Веч.[ерњем] времену“, „Руској будућности“, „Петрог.[радском] листу“, „Копјејци“ и другим листовима (провинцијским).

Овде ћемо сада поменути ствари које су сада овде у току у раду, и које ће бити остварене у најближој будућности.

Друштво Словенске узајамности, којему је на челу Брјањчанинов, приредиће у току јануара читав низ предавања и јавних разговора о различитим странама јужнословенског питања. Ми ћемо, по позиву тога друштва, израдити план свега, држати неколико предавања и подстаћи резолције. До сада је то било одлагано, што ми нисмо могли, због других послова који су нам били пречи и мање сигурни, да посветимо своју специјалну пажњу друштву Брјањчанинова, које је иначе за нас.

Ушли смо у везе са Institut français и његовим директором г. I. Patouillet. Фебруара месеца Институт ће приредити (са Denis-ом, A. France-ом и др.) овде француске дане и према љубазности и предусретљивости г. Патује уверени смо да ћемо унети и нашу тачку напоредо са француском. Ових дана решио је филозофски факултет овд.[ашњег] универзитета, да се и г. Патује допусти читање лекција на универзитету.

Ових дана посетио нас је познати песник и књижевник руски Балтрушајтис[24]. Он припада кругу руских московских литератора, састављеном из Брјусова, Иванова, Бањмонта и др.[25] Они су

23 „Доброжелателни“, рус. – добронамерни.

24 Јургис Казимирович Балтрушајтис (1873–1944), руски и литвански песник-симболиста и дипломата.

25 Валериј Јаковљевич Брјусов (1873–1924), књижевник, један од оснивача руског симболизма; Вјачеслав Иванович Иванов (1866–1949), песник-симболиста, доктор филолошких наука; Константин Дмитријевич Бањмонт (1867–1942), песник-симболиста.

се веома заинтересовали српском књижевношћу и културом и вољни су свима средствима да потпомогну свако предузеће, којим би се руска публика упознала са нама. Они хоће неке Војновићеве[26] ствари да ставе у Художественом театру у Москви, хоће да издају зборнике наших песника и прозаичара. Ми ћемо на који дан отићи у Москву, да видимо шта од свега тога може бити, али судећи по свему ствар неће остати на празним разговорима.

Али у овај мах сматрамо као најважнију реорганизацију Друштва словенског научног јединства у оном духу, како ми то хоћемо. Његов председник, Бехтеров, и његов главни нерв Влад. Дим. Плетњов, стављају нам на вољу да урадимо како ми хоћемо. Како има доста друштава која приређују јавна предавања, јавне дискусије и сл. мислимо да од јануара претворимо речено друштво у конференције само за избране и нарочито позване људе, чланове Думе, Држ.[авног] савета и Министарстава. На таким скуповима неће бити више од 30 људи и сва ће се наша питања третирати у слободном разговору са илустрацијом свега материјала, који ће ту бити и показан, као географске карте, чланци, књиге и сл. Неки су кораци у том правцу већ учињени, и они су на[и]шли на необично одобравање. Али о томе више, када сама ствар буде готова. У вези са тим мислимо да скуп председништва свих словенских друштава постане перманентна установа, која ће функционисати у свакоме тренутку када прилике буду то тражиле.

[3] *Издања*. Ми смо јавили прошли пут о 5 књига, које су ушле међу прве бројеве Руско-српске библиотеке коју издаје руско-српско друштво. Сада можемо јавити да су ствари око материјалних средстава удешене (Друштво је нашло за то 12.000 руб.[аља]), и да је са штампаријом свршена погодба. Ми са материјалном страном издања немамо никаква посла. Ми смо уредници библиотеке и имамо да поднесено друштву потпуно за штампу спремне књиге, са обавезом да сами читамо и коректуре. Како је данас штампање књига врло скупо, и како са своје стране руско-српско друштво чини велике жртве, ми смо у интересу самог посла пристали на његове услове, а нас ће цео посао коштати врло мало. К оних 5 књига ми смо додали сад још четири оригинална дела, тако да ће новом распореду, наизменце ићи оригиналне ствари са преводима. Књиге ће излазити овим редом:

1. *Станојевић*, Историјски преглед главних момената борбе Јужних словена за уједињење.

2. *Веле*, Јадранско питање са предговором проф. Карјејева.

3. *Белић, Станојевић*, Борба за културно и политичко уједињење Србохрвата и Словенаца. Два приступна предавања одржана у Петроградском универзитету.

4. *Прецолини*, Далмација, са предговором проф. Јастребова.

5. Русија и Србија, I део. Зборник чланака. У овој свесци биће наштампано: *А. В. Васиљев*, О Србији; *Котзарев Ми*, Дуг према Србима; *Арадажин,* Руски држ.[авни] интерес и будућност Балканског полуострва; *Брјанчањинов*, Србија као символ; *Станојевић*, Српски проблем; *Белић*, Главна струја политичке и научне мисли код Срба и Хрвата у XIX веку.

6. Шта мисле Јужни Словени? – 1. Програм јужнословенског комитета. – 2. Манифест омладине јужнословенске. – 3. Рад јужнословенских организација у Америци. 4. Рад Хрватског сабора са предговором П. А. Лаврова, проф. универзитета.

7. *Ватсон*, Балкан, Јадран и Италија, са спец.[ијалним] предговором за руско издање написаним Ватсоном.

8. *Белић*, Идеје о уједињењу Јужних Словена и покушаји да се оно оствари.

9. *М. Вукићевић*, О Бугарима.

Овде се сада помиње само оно што је готово и што се налази или у штампи (бр. 2 и 3) или у цензури. Цензура, на жалост, задржава сувише

26 Иво Војновић, гроф (1857–1929), српски књижевник, драматург и правник, члан Српске краљевске академија наука од 1924.

дуго рукописе код себе. Спрема се још неколико књига, о којима ће бити говора у будућем извештају.

4. *Рад у српском Институту.* – Женевски се извештаји правилно растурају и даље. – Извештаји о писању руске штампе привремено су обустављени, јер је г. Коњовић, који их је радио на пис.[аћој] машини генералштаба, премештен из Петрограда у Одесу. Како материјала све више има и како смо са више страна добили уверења о њиховој корисности, то ћемо их у најкраћем времену продужити, чим уредимо питање о његовој техничкој страни. До сада је изашло 13 извештаја. – Уређена је библиотека и скупља се библиографија свега што је у Русији изашло о овоме рату уопште, а нарочито са обзиром на српско и јужнословенско питање. Чим та библиографија буде завршена, она ће почети излазити као додатак српским извештајима. По себи се разуме да се са институтом находе у вези и сви други послови, који су горе помињани. Он је центар целокупног нашег рада овде.

*

5. Тешко би било тачно одредити шта је изашло у штампи руској под непосредним нашим утицајем; зато ми и не мислимо овде то питање третирати. Главно је да има људи који хоће да *траже* од нас обавештења, да допусте да им се понешто издиктира и да почињу многи улазити и у нека детаљнија питања. Хоћемо овде само да напоменемо ове ствари. Са уредништвом „Бирж.[овних] Ведомости“ имали смо споразум, да ће оно примајући у редакцију проф. Јастребова, подвргавати његовом надзору све што се о Балкану штампа и да ће штампати све што му ми, Станојевић и Белић, будемо давали под својим потписом. До сада су штампали таква три чланка. *Белића* два: „Битољ“ (бр.) и „Остаци од тријализма у Аустрији“ (број) и Станојевић један „Хрватски сабор“ (бр.). Сада спрема Станојевић још један, а Белић још два чланка који ће се ускоро појавити. Преко Е. П. Семјонова[27] ми имамо могућности, ма у каквој форми то било, да изнесемо своје гледање у „Вечерњем времену“, што и чинимо преко њега (он сваки дан пише чланчић о спољној политици). Преко Н. Н. Брешко-Брешковског имамо увек могућности да у „Петрогр.[адском] Листу“ објавимо своје чланке (обично то чини сам Брешко). – Најзад „*Ново Време*“ се и само добро држи, а у њему ради и неколико Срба који пазе на наше интересе. Али, наравно, „Ново време“, као и увек, мало је непостојано и воли да се каже, да оно има своју политику. – Сем тога на молбу редакције листа „14 год“ Станојевић је спремио чланак „Немачко-аустријски културни утицаји на српскохрватски и словеначки народ“, а Белић – „Услови живота Јужних Словена“, у листу енглеског „Флага“, – Станојевић је написао чланчић „Ситон Вотсон“, а у Дневнику Берзе – „О економској будућности уједињене државе Срба, Хрвата и Словенаца.“

*

6. У широким круговима овде почиње се ширити уверење да Југославија није фантазија и да и за Русију питање о Словеначкој има интереса. Рад наших људи по осталим центрима има великог значаја, само, на жалост, са великом тешкоћом добијамо књиге из Париза и Женеве. *Поред многих депеша да нам се пошаље Цвијићева брошира или брошира Штиркова и др. из Париза и Швајцарске ништа не добијамо.* Можда наша посланства и конзулати немају за то средстава, – ми то не знамо; *али Вас молимо да им се напомене да од сваке нове књиге која се ма у ком правцу тиче нас 5–10 егземплара пошаљу нама, без нарочитог тражења.* То исто вреди и за Рим. Ако хоћемо овај свет овде да поучавамо, морамо ми бити добро обавештени о свему.

И у Министарству спољних послова, куда иду различни сумњиви Југословени и причају различне сплетке и измишљотине, ипак мисле да је једини спас у уједињењу, али се боје да неки наши људи сувише подвлаче „српство“ те Југославије (ту мисле на Одесу и интриге које су им из ранијег времена отуда дошле, помоћу Марија-на, Геруца, Туме и сл. људи). Ми смо им рекли да се главни основни дух који тамо влада види

27 Јевгениј Петрович Семјонов (право име: Соломон Мојсејевич Коган, 1861– 1944), руски новинар и политички делатник.

из новина („Словенски југ“), које тамо излазе, а да све друго (приватни разговори и сл.) нема никаквог значаја. Не под тим утицајем, него од почетка, ми смо узели као основну тезу: слобода и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Све друго је споредно и о свему осталом ће се Јужни Словени споразумети сами и решити онако како то желе њихови респективни народи. Да је то жеља не само Срба из Краљевине, него и свих осталих, види се по томе, што тако мисле, осећају и говоре и сви остали Јужни Словени.

С те стране овде влада једнодушност и оно мало сумњивих људи, са неким Црногорцима (као Јешовићем, о. Мардаријем и ср.) и не чује се и није у стању да поремети општу хармонију.

Са свим друкчије ствар стоји са чешким питањем. Ту су сумњиви људи много јачи, јер су успели да задобију на своју страну и Дириха, који се овде находи. Како се изродила распра међу Чесима и Словацима који овде живе, ти сумњиви људи успели су да убеде г. Приклонског, шефа једног одељења у Мин.[истарству] спољних послова, да треба само министарство да узме у своје руке чехословачку ствар. Спремљен је био и план, да се створи такво одељење којему ће на челу бити Дирих, а под којим ће бити 12 чланова, од којих шесторицу бира Мин.[истарство] унутр.[ашњих] дела (sic!), а шесторицу чешке организације. Какви би били ти члаови (á la Коњичек) – то није тешко погодити. Истакнути овдашњи Чеси отишли су г. Нератову, да га замоле да узме из руку г. Приклонског чешку ствар, коју ће он упропастити; али г. Нератов их је послао баш г. Приклонскоме да се са њим споразумеју о својим пословима. Г. Приклонски и цела група људи око њега не желећи да имају у својој средини ауторитативног човека као што је Масарик[28], свима средствима доказују да он не сме доћи у Русију (због његове познате књиге о Русији[29]), коју он грди и критикује, да Русија неће да има посла са њим итд. Чеси се овдашњи ипак надају, да ће моћи удесити ствар како треба, али ми не видимо међу њима ниједног човека, који би имао ма какав ауторитет.

*

7. Наш циљ у осталом у томе је, да известан број Руса образујемо тако у питањима која се нас тичу, да могу самостално радити. У томе правцу нешто је већ урађено, али још се нису могли постићи они резултати, које је потребно постићи. И читање лекција, и удешавање разних седница, и „беседы“ које су овде тако бескрајне – све се то чини у том смеру. Поред Семјонова, који све више улази у наше ствари, Шелкинга, који је врло отресит новинар, и цела група полуновинара, полулитератора као Арадашин, Витрт, Котљаревски, Мазирев и др. дају доказа о свом позитивном развитку у том правцу. Котљаревски је одржао (14 дец.[ембра]) предавање у друштву Востоковедения, Витрт је написао неколико добрих чланака о Великој Србији, Арадажин је такође написао неколико чланчића о тим питањима, а у своме великом говору бриљантно показао разумевање ствари, итд. Наравно, тешко је просветити целу Русију, већ треба обавестити оне, који њу просвећују. И у колико се ту више уради, тиме је много пута више урађено и у руском друштву, јер ти људи не могу да живе без литерарног рада, и они ће и сами, разумејући балканско питање, хтети њиме да прошарају иначе свој доста једнолики посао. Сем тога, имајући извесну основицу, они ће моћи правилно да гледају на даљи ток догађаја. Петроград, 17 децембра 1916.

Александар Белић
Проф. Ст.[аноје] Станојевић

Прилажемо овде неке бланкете, објаве и плакате, да видите како то овде изгледа.[30]

Приредио:
Др Горан Милорадовић

28 Томаш Гариг Масарик (1850–1937), чешки политичар, филозоф, социолог и новинар, први председник Чехословачке.

29 У питању је књига: Tomaš Garrigue Masaryk, *Russland und Europa*, Jena 1913.

30 Тих прилога у кутији са овим документом није било.

ДОКТОР РАЈАН – ЗАБОРАВЉЕНА ЛЕГЕНДА БЕОГРАДА

Крајем 1914. и током 1915. године Србија се суочила са проблемом збрињавања великог броја својих али и заробљених, аустроугарских рањеника. Осим тога, земљу је погодила епидемија пегавог тифуса која је однела страховите жртве. Но, то је било време када се показало да Србија ужива углед у свету и да има верне пријатеље. Из Русије, Велике Британије, САД, Француске, Грчке, Канаде, Холандије, Данске и многих других држава, у земљу су похрлиле званичне и приватне, добротворне медицинске мисије које су свакако одиграле пресудну улогу у спасавању становништва од демографске катастрофе. О пиониру на том пољу, Холанђанину Аријусу ван Тинховену (*Arius van Tienhoven,* 1886-1965), бројним руским мисијама, неустрашивим шкотским лекаркама и сестрама и низу других медицинских мисија, доста је писано. Но, на себе је посебну пажњу, не само по заслугама на пољу медицине и спасавању цивилног становништва, него и својом бурном прошлошћу, скренуо млади амерички лекар, др Едвард Рајан (*Edward W. Ryan,* 1883-1923). Рајан је још у време рата био мета озбиљне, али и булеварске штампе. Око његове личности изграђен је низ прича тако да је касније било тешко разлучити истину о његовој младости.

Као католик ирског порекла, Рајан је 1912. године дипломирао на приватном Медицинском факултету Језуитског реда Фордхам у Њујорку (*Fordham University, New York).* Стажирао је у католичкој болници Св. Винсента на Менхетну (*Saint Vincent Catholic Medical Centers*) а међу првим задацима било му је збрињавање преживелих путника са «Титаника». Рајан је убрзо прешао у окружну болницу у Кингсу, Бруклин (*Kings County Hospital Center*). Током рада у Њујорку, успоставио је блиске контакте са Чарлсом Џенкинсоном (*Charles Jenkinson*), директором Атлантске дивизије америчког Црвеног Крста (*Atlantic Division, American Red Cross,* ARC), чланом Секције за мексичка питања у Стејт Департменту (*United States Department of State*) и пријатељем државног секретара САД, Виљема Џенингса Брајана (*William Jennings Bryan,* 1860-1925).

У то време, у суседном Мексику су у јеку била револуционарна збивања. Никада није у потпуности разјашњено како је др Рајан доспео у Мексико. Према сопственој изјави, у суседну државу је отпутовао самоиницијативно, децембра 1912, како би проучавао епидемију тифоидне грознице (*typhoid fever*).

Др Едвард Рајан

Како се криза у Мексику развијала, Рајан је променио став и тврдио да је тамо доспео као члан АРЦ, првенствено са задатком да помогне при евакуацији америчких грађана. Но, када је председница АРЦ, Мејбл Бордман (*Mabel Thorp Boardman*, 1860-1946), изјавила да Рајан није био члан ове организације, млади доктор је објашњавао како је у Веракруз отишао на предлог Чарлса Џенкинса, те да је тиме аутоматски заступао АРЦ али и Стејт Департмент – установе задужене за помоћ Американцима у Мексику. Млади лекар се у Мексику упознао са херојима Револуције, попут Панчо Виље (*Doroteo Arango Arámbula alias Francisco «Pancho» Villa*, 1878-1923)

и Емилијана Запате (*Emiliano Zapata Salazar,* 1879-1919), али и са политичарима обе супротстављене стране. Без обира на то, никада није изнео свој став по питању политичких промена у овој земљи.

Крупном америчком капиталу нису одговарале политичке промене које су наступиле у Мексику. За председника је, наиме, 6. новембра 1911. био изабран Франциско Мадеро (*Francisco Indalecio Madero González*, 1873-1913), који је својом пореском политиком почео да угрожава велике америчке компаније. Амерички амбасадор у Мексико-Ситију, Хенри Лејн Вилсон (*Henry Lane Wilson,* 1857-1932), огорчени противник «левих» идеја, отворено је показивао симпатије за покрет против легалне власти. Током «десет трагичних дана» (крвавих сукоба од 9. до 19. марта 1913, *La Decena Trágica*), лидери побуњеника су под Вилсоновим покровитељством, без знања званичног Вашингтона, одржали састанак у згради америчке амбасаде у Мексико-Ситију. Састанак је резултирао преузимањем власти од стране диктатора Викториана Уерте (*José Victoriano Huerta Ortega*, 1850-1916) и убиством Франциска и његовог брата Густава Мадере. У ове догађаје је био умешан и др Рајан; наиме, амбасадор Вилсон га је 25. априла 1913, због тога што је «у време револуционарних догађаја у Мексико Ситију својим понашањем освојио поштовање и дивљење обеју сукобљених снага и америчке колоније», наградио ‹‹златним сатом на коме је била уграбирна посвета ‹Храброст, Верност, Разборитост. Награда Стејт Департмента доктору медицине Едварду В. Рајану» (*Valor, Fidelity, Prudence. Presented to Edward W. Ryan, M.D., by the Department of the State*).

Нови амерички председник, Томас Вудроу Вилсон (*Thomas Woodrow Wilson,* 1856-1924), који је ступио на дужност 4. марта 1913, имао је далеко мање разумевања за револуционаре а Уерту је сматрао узурпатором и диктатором. Због умешаности у плот скројен током „десет трагичних дана“, преседник Вилсон је 17. јула сменио Хенри Лејна Вилсона а до избора новог амбасадора привремену дужност у Мексико-Ситију обављао је први секретар амбасаде, Нелсон О'Шонеси (*Nelson O'Shaughnessy,* 1876-1932). Но, ситуација се све више компликовала; почетком априла, у Тампику је избила афера када су легитимистичке Уертине власти ухапсиле неколико америчких морнара (*Tampico Affair*). То је, 21. априла довело до америчке окупације луке Веракруз (*Veracruz*), на шта је Уерта протерао О'Шонесија. Тако су у Мексику америчке интересе заступали само конзули распоређени у неколико градова.

Током ове запаљиве ситуације, др Рајан се затекао у Закатекасу (*Zacatecas*), главном граду истоимене провинције у централном Мексику. Заповедник легитимистичких снага у овом делу земље, Хозе Аквила (*José Joaquín Arnulfo Orion Maas Águila,* 1879-1948), са штабом у Коавили (*Coahuila*), наредио је да се Рајан ухапси. Наређење је извршио војни заповедник Закатекаса, генерал Луиз Барон (*Luis Medina Barrón,* 1890 – 1920). Приликом претреса Рајанових ствари, Мексиканци су пронашли писма државног секретара Виљема Брајана и књигу шифара Стејт Департмента, што је било довољно да га, као америчког шпијуна, по кратком поступку, осуде на смрт стрељањем. Казна је требало да буде извршена 1. маја у зору. С друге стране, лично Рајан је тврдио да је ухапшен само зато што је био «гринго» те да је драконска казна требало да буде освета за догађаје у Тампику и Веракрузу. Наши аутори, укључујући и еминентне историчаре, наводе како је ‹‹Рајана заробио вођа побуњеника Закатекас (!?), те да га је 12 пута изводио пред стрељачки вод, али, задивљен његовим храбрим држањем – сваки пут га је враћао у ћелију»! Истина је мало прозаичнија; Вашингтон се неуобичајено брзо и енергично заузео за Рајана – обичног лекара, само једног од 17.000 америчких грађана који су се тада налазили у Мексику. Амерички конзул у Веракрузу, Вилијам Канада (*William Wesley Canada,* 1850-1921), 30 априла, у 8:00 часова је упутио писмо Уерти, тражећи хитно ослобађање лекара. При томе, није пропустио да напомене да је др Рајан лични пријатељ државног секретара Виљема Брајана. Притисак су извршили и амбасадори посредничких „Сила АБЦ“ (Аргентине, Бразила и Чилеа), а ништа мањи психолошки ефекат није имала ни америчка флота адмирала Френка Флечера (*Frank Friday Fletcher,* 1855-1928), усидрена пред Веракрузом. Уерта и

мексички министар иностраних дела Хозе Портиљо (*José López Portillo y Rojas,* 1850-1923) су исто вече одговорили Канади да нису били упознати са инцидентом те да је одмах наређено ослобађање др Рајана. Министар војни Аурелијано Бланка (*Aureliano Blanquet,*1849–1919) је наређење пренео заповеднику Закатекаса; Брајан је 1. маја 1914. у 23:00 часова ослобођен и смештен у воз за Мексико Сити (*Ciudad de México*). У престоницу је стигао 4. марта, где је смештен у затвор за политичке осуђенике у Националној палати (*Palacio Nacional*) на тргу ‹‹Сокало›› (*Plaza de la Constitución, Zócalo*).

Мабел (Мејбл)-Данлоп Грујић

Овде је потписао изјаву да неће давати никакве изјаве о поступку према њему током заточеништва. Брајан се заиста до краја живота придржавао ове изјаве тако да прича о извођењима пред стрељачки строј никада није званично потврђена. Два дана касније, Уертиним службеним колима, у пратњи бразилског амбасадора Хозе де Олевеире (*José Manuel Cardoso de Oliveira,* 1865-1962) и припадника полиције, пребачен је до железничке станице и укрцан на воз за Веракруз. У овој луци је 9. маја укрцан на брод Њујоршке поштанске паробродске компаније ‹‹СС Есперанца›› (*Ward Line, SS „Esperanza*“) а у Њу Орлеанс (*New Orleans*) је приспео 14. маја. Брајан је без икаквих изјава штампи продужио пут за Вашингтон, где је 19. маја поднео детаљан извештај Стејт Департменту.

Само четири месеца касније, др Рајан ће се пријавити за далеко опаснију мисију - за боравак у ратом захваћеној Србији.

На првом месту захваљујући залагању познатог српског научника и великог патриоте, Михајла Пупина (1854-1935), те Мејбл Данлоп Грујић (*Mabel Gordon-Dunlop Grouitch,* 1881-1956, супруге Славка Грујића), као и несебичној финансијској помоћи америчке добротворке Хелен Хартли Џенкинс (*Helen Hartley Jenkins,* 1860-1934), до септембра 1914. прикупљена су знатна финансијска и медицинска средства неопходна Србији. Михајло Пупин је 21. септембра 1914. године известио премијера Пашића да је за Србију, бродом ‹‹Јонина›› преко Солуна, кренула мисија америчког Црвеног Крста коју чине три хирурга и 12 болничарки. ‹‹Јединицу Србија›› (*Unit Serbia*) чинили су др Рајан, његови помоћници др Џејмс Донован (*dr James C. Donovan*), др Вилијем Ахерн (*dr. William P. Ahern*) и 12 сестара на челу са Мери Гледвин (*Mary Elizabeth Gladwin,* 1861-1939). Мисија је Њујорк напустила 9. септембра на путничком броду ‹‹Јонина›› компаније ‹‹Ембирикос Брос›› (*Embiricos G. M. & Sons SS „Ioannina*“). Брод се 25. септембра привремено укотвио у Гибралтару, одакле је, преко Сицилије, стигао до Атине. Након тродневног задржавања у Пиреју, ‹‹Јонина›› је најзад допловила у Солун. Овде су мисију дочекали председник српског Црвеног Крста др. Војислав Суботић (1859–1923), Мејбл Данлоп Грујић и амерички конзул у Србији Луис Хаскел (*Lewis W. Haskell*). Рајан је одмах затражио да буду распоређени на најопасније место. Испоставило се да је то управо – српска престоница – на самој граници са Аустро-Угарском. Како присутни официри нису смели да дају сагласност за ову локацију, Рајан и Мејбл Грујић су отпутовали до Врховне команде, смештене у Крагујевцу, како би добили сагласност

од врховног заповедника, регента Александра Карађорђевића. Александар је тешка срца Американцима одобрио одлазак у Београд. Коначно, 16. октобра 1914, „Јединица Србија“ се искрцала из воза на Топчидерској станици пошто је Главна железничка станица била под сталном непријатељском артиљеријском ватром.

У то време у Београду су радиле Општа војна болница са одељењима у новим и старим објектима на Врачару (блок на углу Милоша Поцерца и Ресавске), у Горњем граду београдске тврђаве, у Палилулској касарни (Таковска 34), у касарни 7. пука (угао Немањине и Ресавске), у Великој касарни (Доњи град београдске тврђаве), у логору на Бањици, Војној академији (Милоша Великог 29) и у Топчидеру, затим Општа државна болница у старом објекту у Видинској 63, новим зградама на Западном Врачару (Ресавска 81) и амбуланти у Краља Милана 61, Душевна болница у Милоша Великог 89, Окружна гинеколошка болница (Ресавска 79), те приватни санаторијум «Врачар» др Николе Крстића, др. Леона Коена, др. Николе Здравковића и др Лазара Генчића (Ресавска 51). Београдска Општа војна болница је до избијања рата представљала сталну војну болницу Дунавске дивизије; међутим, због непосредне близине границе, она је изгубила ову функцију и постала база нешто касније формиране Одбране Београда. Установа Опште војне болнице евакуисана је у Смедеревску Паланку, где је наставила са радом под називом Прве резервне болнице. Осим тога, одмах по објави мобилизације, 26. јула 1914, управник Војне болнице, др Роман Сондермајер, као и сви војно способни лекари позвани су да се, према војном распореду, пријаве у своје јединице. За в. д. начелника тренутно напуштене Војне болнице именован је дотадашњи управник Опште државне болнице, резервни санитетски пуковник др Милан Радовановић, док је управу над одељењем у Видинској улици примио полицијско-санитетски лекар Савског рејона др Ћира Пантић.

Одмах по доласку у град, др Рајану је поверено да поново оспособи и стручно управља Општом војном болницом. У њој се у том тренутку налазило око 150 рањеника трупа Одбране Београда. Америчка екипа је одмах за рад оспособила пет одељења; три америчка хирурга преузела су два, укључујући и најважније – хируршко, док су у осталим радили домаћи лекари. Како су се зграде Опште војне и Државне болнице налазиле на истакнутој позицији, на Западном Врачару, стално су представљале мету аустроугарске артиљерије. Рајан се одлучио мудар али политички рискантан корак: на врх романске куле управно-административне зграде истакао је америчку, а на свим осталим објектима – заставе Црвеног Крста. Застава са звездама и пругама имала је двојаки ефекат на Аустријанце; САД су (још увек) биле неутрална земља; осим тога, «Јединица Е» АРЦ, под руководством Чарлса МекДоналда (*Unit E – dr Charles MacDonald*), радила је у Будимпешти а „Јединица К“ др Гари Снодија (*Unit K – dr Gary A. Snoddy*) – у Бечу.

Закатекас

Да би избегли компликације, Аустријанци су одмах престали са бомбардовањем Западног Врачара. Због овог самоиницијативног геста, Рајан је након рата одговарао пред комисијом Стејт Департмента али резултати истраге никада нису објављени.

Рајан је већ 20. октобра 1914. године послао извештај Националном штабу Црвеног крста у Вашингтону: „Од кад смо стигли нисмо имали времена ни за шта друго сем за рад и спавање. Многи од повређених нису били превијени неколико дана. Како имамо око 150 тешких рањеника, а потребно је да их превијамо сваког дана, завршавамо рад после 11 сати увече, а некад и касније... Нови случајеви стижу сваког дана и бићемо препуњени за веома кратко време..“. Рајанова предвиђања брзо су се обистинила; „Политика“ је десетак дана

Др Рајан са члановима ‹‹Јединице Србија››

касније, у свом броју 3860, известила да у Општој војној болници „има укупно рањеника и болесника 240. Овај се број непрестано мења, пошто долазе нови …. Од почетка рата па до данас кроз ову болницу је прошло више од 5000 болесника и рањеника".

Но, Рајанова улога ће доћи до изражаја тек током окупације Београда. Наиме, услед нужности скраћивања линија фронта, Врховна команда је донела одлуку да се Београд напусти. Са трупама су транспортовани и сви рањеници а остављено је само око 200 потпуно непокретних. На састанку у аули Војне болнице, у 2:30 часова 29. новембра, др Радовановић је управу над београдским болницама предао др Душану Стојимировићу, до тада управнику Душевне болнице. Но, Рајан и чланови Америчке мисије донели су одлуку да остану на својим радним местима, при чему је Рајан прихватио обавезу да преузме заштиту и над Војном и над Општом државном болницом. Стејт Департмент је 14. децембра, посредством ванредног и опуномоћеног представника САД за Балкан, Чарлса Јозефа Вопичке (*Karel Jozef Vopička,* 1857-1935), примио телеграм Николе Пашића у коме српски премијер обавештава АРЦ како је Рајан са комплетном мисијом одлучио да остане у Београду и преузме под своју заштиту све војне и цивилне болнице, лекаре и фармацеуте. Од српског особља, са њим су остали пензионисани др Богосав Завађил, др Ђира Пантић и лекар Опште државне болнице др Љубомир Стојановић. Рајан је одмах свом особљу поделио идентификационе карте АРЦ, објекте облепио ознакама Црвеног Крста а америчку заставу истакао и над Општом државном болницом. У кратком интеримском периоду, до доласка Аустријанаца, Рајан је схватио да је њему практично био препуштен цео Београд. У свом писму мајору Роберту Петерсону (*Robert Peterson*), заповеднику свих јединица Медицинског Корпуса САД, Рајан наводи: „Када је (војска и) становништво евакуисано из Београда, сви

који су остали - обратили су се мени. Можете мислити како сам се осећао кад су дошли у два сата ујутру и рекли да одлазе, и да се претпоставља да ћу ја да останем и преузмем сву одговорност за све болнице... (У граду) нико из (цивилних и војних) власти није остао. Било је много крадљиваца, све радње су биле опљачкане. Требало је учинити нешто за те јадне људе у граду који нису имали никакве хране. Како ни ми нисмо имали довољно хране за пацијенте, послао сам људе у унутрашњост да набаве хране како год могу."

У напуштени Београд су 2. децембра, око 10:00 часова, прво ушли 2. и 5. ескадрон аустроугарског драгонског пука бр. 15 пуковника Феликса Шварценберга а потом делови карловачког 26. ландштурмског пешадијског пука (*K.u. Karlovacer Landsturm-Infanterie-Regiment Nr.26*) капетана Едварда Курелеца (*Edward Kurelec*). Занимљиво је да наши историчари наводе како је ‹‹први аустругарски војник који је ушао у српску престоницу био резервни поручник Леополд Хирт, рођени Вуковарац››, те да је ‹'име овог човека тада слављено у целој Аустроугарској››. Но, Леополд Хирт (*Leopold Hirth*) је био резервни поручник 6. чете 21. ландверског пука, родом из Санкт Пелтена (*K.K. Landwehr-Infanterieregiment St. Pölten Nr.21*), а његово име нисмо успели да пронађемо ни у једном аустроугарском листу из децембра 1914. године. Једино је забележено како је током „тешких борби заробљено" око 200 српских војника (*Die Neue Zeitung,* 4. Dezember 1914). У суштини, радило се о 200 тешких рањеника остављених у Војној болници на бригу Америчкој мисији. Мимо неких тврдњи, Аустријанци нису „на кратко" ухапсили Рајана. Као прво, аустријска влада званично је изјавила посланику Сједињених Држава у Бечу, Фредерику Пенфилду (*Frederic Courtland Penfield,* 1855-1922), да ће се територија болнице са свим зградама у њеном кругу сматрати као неповредива и неприкосновена. Осим тога, аустријској војсци је Рајан био потребан колико и Србима. У вагонима Црвеног Крста довезено је између 200 и 300 аустроугарских рањеника који су одмах смештени у Војну болницу и над којима је требало хитно преузети негу. Током тринаестодневне окупације града, Рајанова екипа је збринула чак 6000 рањених и болесних Аустријанаца. У већ споменутом извештају мајору Петерсону, Рајан наводи како су амерички лекари ‹‹радили дан и ноћ, непрекидно. Почињали су у шест ујутру и превијали су рањенике цео дан. Око девет увече почели би са операцијама. Оперисали су целу ноћ. Неколико ноћи уопште нису спавали, а и када би спавали, то није било више од три сата. Напунили су одељења рањеницима, холове, ходнике, искористили свако место где може да се смести рањеник. Неколико дана имали су у болници по око 3000 рањеника, а једног дана имали су их 9000››. Како су капацитети били попуњени а лекара недовољно, Рајан је инсистирао да се део аустријских рањеника транспортује у унутрашњост Угарске.

Истовремено, овај несебични човек је бринуо и о исхрани и смештају Београђана, поготово што је већина, у страху од репресалија, уточиште потражила под америчком и заставом Црвеног Крста. Тако је, између осталог, за изгладнело становништво дневно обезбеђивано и око 6000 векни хлеба. Иако је суровост окупатора, након пораза на Церу и Дрини, била мање изражена, аустријске власти су 4. децембра, на Теразијама, између хотела ‹‹Москва›› и ‹‹Балкан››, на Карабурми, Чубури и у Горњем граду београдске тврђаве - поставили вешала. Ужаснут овим призором, Рајан је одмах интервенисао у Команди места; успех демарша био је само делимичан - уклоњена су само вешала из најужег центра града.

Након само две недеље, српске трупе су кренуле у ослобађање престонице. Град је дефинитивно ослобођен 15. децембра. Аустроугарске трупе су се панично повлачиле, односећи своје рањенике. У Војној болници су оставили само 514 најтежих, које није било могуће транспортовати. Но, током повлачења, непријатељ је покушао да у виду ратних заробљеника поведе и оних несрећних 200 српских рањеника. Само захваљујући енергичном Рајановом наступу, Аустријанци су успели да ‹‹украду›› само 50 ових војника.

Огорчен поступцима окупатора, Рајан је 23. децембра отпутовао у Ниш да Карлу Вопички, који је нарочито због тога допутовао из Букурешта

– поднесе извештај о испадима и насиљима Аустријанаца у Београду.

Но, привремено примирје на фронтовима које је наступило током прве половине 1915. године, за Србију је било можда и кобније од самог рата: читаву земљу захватила је страховита епидемија пегавог тифуса. «Политика» је 26. фебруара, у броју 3941, први пут, кратком цртицом, забележила да је епидемија доспела и до Београда.

«У Војној болници, има 1020 болесника, од којих је приличан број болестан од тифуса». Ово је представљало ново искушење за др Рајана, који се са својственом енергијом упустио у борбу против епидемије.

Улазак аустријских драгона у Београд, 2. децембар 1914.

При томе, од висококвалификованог особља мисије остао је сам – др Донован и др Ахерн су се 27. фебруара вратили у САД. У редовном месечном извештају извештају мајору Робертсону, Рајан наводи како је током фебруара 1915. додато још око 800 нових болесника, тако да је укупно бринуо о 1850 пацијената. Тифус је прегазио Србију…. Верујем да у Београду умире око 50 болесника дневно, мада је Београд, у санитарном погледу, бољи него било који други град у Србији». Американци су одмах послали додатне специјализоване мисије за борбу против епидемије али Рајан није хтео да напусти болницу. Ускоро се и лично заразио од тифуса и делимично се опоравио тек 31. марта. Лично је изјавио да је током боловања био ближе смрти него у време догађаја у Закатекасу (*Harissburg-Star Independent*, April 5, 1915).

На истом радном месту др Рајана је затекла и друга окупација Београда, 9. октобра 1915. године. Током петнаестодневних борби око српске престонице кроз болницу је прошло 4800 непријатељских рањеника, који су, по указаној помоћи, одмах пребацивани у Земун.

Током првих дана окупације, град је био подељен на два дела. Западни део, од Саве преко Топчидерског брда, укључујући Војну болницу на Врачару и Душевну болницу, припала је Немцима. Остали део града, са старом зградом Опште државне болнице у Видинској 63, остао је под аустроугарском управом. Де факто, Америчкој мисији је био онемогућен сваки даљи рад те је одлучено да се она повуче. Шта више, канадски мајор др Вилијем Шарп (*Major William Sharpe Dr*), који је 12. децембра 1915. бродом „С.С. Кимрик“ компаније „Вајт Стар“ (*White Star Line SS „Cymric*“) допутовао у Њујорк, изјавио је медијима како су Немци ухапсили Рајана због америчке заставе истакнуте над болницом, уз речи «Ми не желимо америчку заставу у Београду». (*The Washington Herald*, December 13, 1916). У сваком случају, др Рајан је са својом екипом 11. децембра 1915. возом отпутовао за Беч а одатле даље, за САД.

Након формирања Ц.и.К. Војног Генералног Гувернмана за Србију (*K.u.k. Militär-General-Gouvernement in Serbien*), 1. јануара 1916, Војну болницу на Врачару преузела је «резервна болница Брчко» (*Reserve-Spital Brčko in Belgrad*) под управом штабног лекара др. Карла Бема (*K. u k. Stabartz dr Karl Böhm*); нову Општу државну болницу на Врачару - «Резервна болница Брно II“ (*Reserve-Spital „Brünn II“ in Belgrad*) под управом др. Франца Цинера (*Stabartzt i. d. R. Zinner dr Franz*); Епидемиолошко одељење је стављено под управу др Макса Килхофа (*Oberarzt i.d.E. Kilhof Dr. Max*), „цивилна“ болница (стара Општа државна болница у Видинској 63) - др Валдемара Финка (*Ldst. A-A. Fink Dr. Waldemar*), док је Душевна болница остављена под управом двојице српских лекара. Чим је управу

Војне болнице преузео од др Душана Стојимировића, Карл Бем је наредио да се ова установа одмах испразни, односно, да се сви српски рањеници интернирају у Немачку а цивили пребаце у стари објекат Опште државне болнице у Видинској.

Но, овде се није завршила његова помоћ Србији. Са групом лекара и Мери Гледвин је од 1. до 15. јануара 1916. обишао Црну Гору и Албанију како би сагледао на који начин може да се помогне српској војсци и избеглицама током и након трагичне Албанске епопеје. Из Скадра је доспео до луке Сан Ђовани, одакле се бродом, 17. јануара, пребацио до Бриндизија. Овде је апеловао на италијанску владу да хитно учини нешто за спас 10.000 жена и деце, изгубљених у планинским беспућима (*The Evening Star*, January 18, 1916). Принц регент Александар Карађорђевић се 25. маја 1916, приликом говора о судбини Србије и њеној будућности, посебно захвалио на помоћи и храбрости др Рајану. Амерички Црвени крст га је 10. јуна 1916. послао у Солун, где је радио на координацији Савезничких медицинских служби (*Allied medical Services*). Постављен је на чело Комисије за Србију, која се ангажовала на прикупљању и допремању америчке помоћи у Србију. Рајан се у Солуну укључио у акцију сузбијања епидемије маларије и, по свему судећи, том приликом се заразио, што ће довести до његове преране смрти. Када је већ било извесно да ће САД ступити у рат, Рајан се 15. фебруара 1917. вратио у Америку. О повратку «српског јунака» известила је већина америчких листова. Током 1918. године Рајан је упућен у Немачку и више није имао контакта са Србијом. После низа авантура у Естонији, Летонији, Литванији и Русији, Рајан је умро у Техерану, 18. септембра 1923. године. У родном Скрентону му је 11. фебруара приређен величанствени испраћај. Код нас, смрт човека који се толико жртвовао, остала је практично незабележена. Наводи се да је три године касније, постхумно, одликован Велим Орлом. С друге стране, амерички извори тврде да је декорисан орденом Белог Орла III реда, Светим Савом III реда, Крстом милосрђа и Орденом Црвеног крста. Колико се Србија заиста одужила овом човеку – остаје непознаница.

Бранко Богдановић

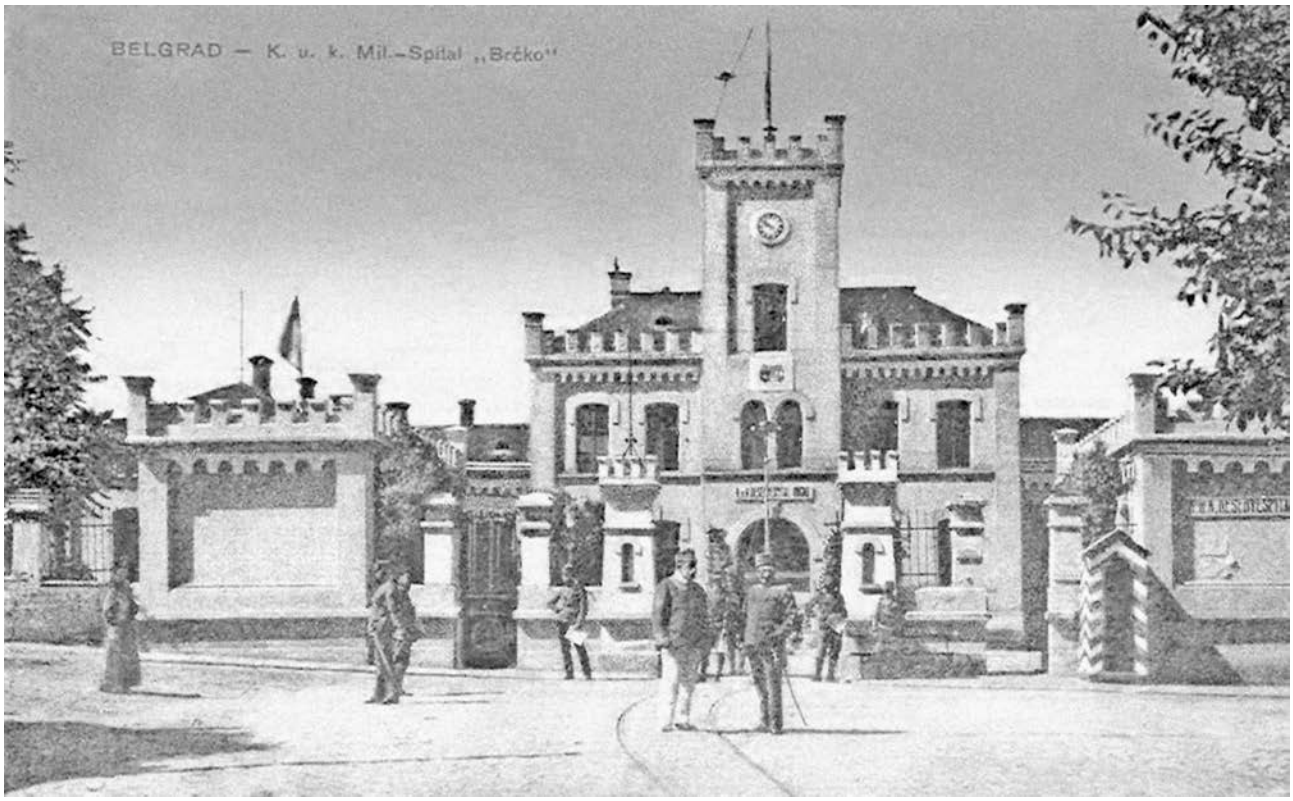

Војна болница за време окупације 1915-1918. радила је под називом «Војна болница Брчко».

Добровољци и силовољци: Први, неуспели покушај стварања Југословенске војске у Русији 1916. године

Књига из које овде доносимо одломак посвећена је формирању Српског добровољачког корпуса у Русији 1916. године. Идеја о формирању добровољачких јединица настала је још током 1915. године, јер су се српски ратни заробљеници у Русији, бивши аустроугарски војници, добровољно јављали да буду пребачени у Србију, да ратују у саставу српске војске против Аустроугарске. Када је крајем 1915. године Србија била окупирана, пут Дунавом ка српском ратишту је пресечен. Како је, после повлачења преко Албаније 1915. године српска војска остала без највећег дела свог борбеног састава, дошло се на идеју да се он попуни добровољцима. Потребе су биле огромне: од око 300.000 бораца, колико је Србија имала 1914. године, на Солунском фронту је у борбеним јединицама било још свега 35.500 војника. Било је и око 25.000 небораца, док су остали преживели били по болницама у Африци, Француској, Швајцарској и другде на опоравку. Вишак официра који се појавио послат је у Русију, да тамо од заробљених Срба формира нове јединице. Подухват је био значајнији политички него војно, јер је та војска требала да послужи као заметак будуће југословенске државе.

*

Један од тих официра, Александар Д. Ђурић, аутор је књиге успомена на те дане, објављене 1938. године. И аутор и његово дело мало су познати у српској историографији. Готово нико од оних који су касније писали о Српском добровољачком корпусу није је користио. Разлог за то лежи, делимично, у њеном наслову и тренутку када се појавила. Из наслова: *Ка победи. Ратни дневник* не може се разабрати ни о ком рату се ради, ни где су се одиграли догађаји о којима се у њој пише. Ништа не указује да је у питању добровољачки покрет током Првог светског рата. Књига се у јавности појавила 1938. године, дакле учи отпочињања Другог светског рата, а до тог тренутка многе друге књиге о српским добровољцима већ су биле изашле из штампе, тако да је нико од њих није цитирао. А када је избио рат никог та тема више није интересовала, сви су имали прече бриге. После рата, у социјалистичкој Југославији, српска ратничка традиција дуго времена је била запостављена тема. Тек крајем 1977. године Никола Поповић је приредио зборник архивске грађе посвећен добровољцима под насловом *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, али ни он није користио Ђурићеве успомене. До тада су и тај аутор и његова књига били одавно заборављени.

То је штета, јер, осим што доноси аутентично виђење једног важног догађаја из прошлости, та књига умногоме објашњава какви проблеми су се јављали приликом формирања добровољачких јединица. Од тих јединица требало је да настане нова, вишенационална војска нове вишенационалне државе Југославије. Међутим, неразумевање и нетрпељивост који су избили између Срба, који су били истински добровољци, и Хрвата и Словенаца, које су руске власти присилно сакупиле у добровољачке јединице, брзо је показала да од различитих елемената не може настати језгро будуће државе. А баш то је, поред попуне на Солунском фронту, била сврха добровољачког корпуса. Осим једне мањине, махом млађих и образованијих официра, сви Хрвати и Словенци су се огорчено успротивили идеји да погазе заклетву положену хабсбуршком цару. Њихова политичка схватања су или била наклоњена опстанку Аустроугарске, или су били за самосталност Хрватске и Словеније. Са Србима нису желели ништа да имају, и то су отворено показивали у свакој прилици. Српски добровољци, са своје стране, сматрали су их политичким непријатељима, а у ратним околностима и потенцијалним издајни-

цима. Од првог тренутка, упркос истом језику и сродној култури, одвајали су се као уље од воде.

Такве чињенице, јасно је, није било пожељно износити у јавност док је постојала југословенска држава. А Ђурић, осим што је прецизно и јасно све описао, умео је и да разуме шта се то пред његовим очима збивало 1916. године у Одеси. У време када је власт заступала идеологију југословенства, ма у којој форми (монархистичкој или социјалистичкој), Ђурићево виђење, ма колико поштено и компетентно, није наилазило на одобравање. Никаквог братства, па чак ни много разумевања, не може се наћи у његовим описима односа између три најбројније југословенске нације: Срба, Хрвата и Словенаца. Вероватно је то један од разлога, можда и најважнији, зашто је та књига дуго прећуткивана и заобилажена. А њени квалитети, осим у подацима које доноси, леже и у изванредном стилу којим је написана. Иако носи поднаслов „ратни дневник", у питању су мемоари, написани као какав узбудљив реалистички роман.

Прва глава

1

Године 1916. Одеса је била центар у коме су се образовале, једна за другом, наше добровољачке јединице у Русији. Са свију страна простране руске земље, из најудаљенијих заробљеничких логора, пристизали су многобројни заробљеници, бивши аустриски војници, претежно Срби, који су скидали са себе прљаве и поцепане аустриске, и облачили нове, истина руске униформе, али којима је српска шајкача ипак давала наше обележје. Па како је Одеса била и главни град у војишној зони руског Југозападног фронта, њене улице су просто кључале од множине униформи свију родова оружја, међу којима су нарочито упадале у очи униформе српских официра и српске шајкаче на главама наших добровољаца.

С јесени 1916. године у Добруџи се већ борила Прва српска добровољачка дивизија, раме уз раме са руским и румунским дивизијама. У то исто

Први команданти југословенских пукова

време журно се довршавало и формирање Друге добровољачке дивизије. Прва дивизија појурила је у борбе и пре но што је успела да потпуно доврши своје формирање. Чекати се није могло, јер су ствари на Француском фронту стојале врло рђаво. Па и сама румунска војска, која је чинила главнину трупа које су се бориле у Добруџи и на Југозападном фронту, ушла је у борбе још недовољно опремљена. Пред постојаним навалживањем савезника са Западног фронта морало се прећи преко свих обзира.

Прву српску добровољачку дивизију образовали су српски официри који су нарочито због тога упућени са Крфа рано с пролећа 1916. године. Пре поласка на фронт ову је дивизију у Одеси обишао и прегледао лично руски цар Никола II, цар који је можда од свију руских царева највише волео Србе и српски народ. Кад је цар изјавио жељу да обиђе српску дивизију у Одеси, причало се да му је скренута пажња, да то није права српска војска, него добровољачка, састављена од добровољаца, бивших аустриских војника, Југословена, и да не би било баш најзгодније да се он појављује пред тим војницима, за које се још не зна ко су и какви су. Али је цар остао непоколебљиво при својој одлуци. Јер он је ту дивизију сматрао као своје дело, знао је да је та дивизија српска, и био је дубоко уверен да ће се она показати достојном оних српских дивизија које су већ дотле, у три узастопна рата, биле пронеле славу српскога оружја широм целог света.

И заиста, Прва српска дивизија је осветлала образ и своме заштитнику Николају II, и српском имену. Она се у Добруџи борила са таквим еланом и тако жилаво, да је непријатељ сместа осетио и умео да оцени невероватну војничку али и моралну снагу ове сјајне наше дивизије. Али, борба је била неједнака. И поред необичних примера јунаштва како појединаца, тако и читавих чета, батаљона и пукова; и поред надчовечанских напора које је улагала ова наша дивизија, ипак се морало одступити пред многобројним и много боље опремљеним непријатељем.

На крају крајева, дестковане и истрошене наше добровољачке чете биле су повучене из Добруџе. Али је оно силно одушевљење, с којим се улетело у борбе, било већ сасвим спласнуло. Сумња у сопствену снагу и крајњи исход рата полако се као отров увлачила у душе храбрих ратника, добруџанских хероја.

Нешто због тога, а нешто и због исцрпености резерви Срба добровољаца, са формирањем Друге добровољачке дивизије ишло је врло тешко. Ту дивизију образовала је друга партија српских официра, послатих са Крфа преко лета 1916. године. И ови официри су у Русију дошли преко Италије, Француске, Енглеске, а затим са лажним руским пасошима и у грађанском оделу, преко Норвешке и Шведске, исто као и прва партија, која је формирала Прву дивизију. Да би се за Другу дивизију ипак дошло до потребног људства, руски цар нареди мобилизацију Јужних Словена у Русији.

Али докле се са војницима кубурило, официра добровољаца било је и сувише. Сви ти многобројни официри добровољци, међу којима је било и доста Чехословака, свакодневно су се састајали у корпусној менажи, где је било врло весело, нарочито увече. Највише живости у то друштo уносили су Чехословаци, који се никад нису свађали, већ одмах образовали своје хорове и громко, уз чашу црвеног вина, певали своје патриотске и веселе песме.

А за то време у нашој Допунској команди формирала се чета за четом, и из овог веселог друштва се свакодневно издвајало по неколико официра, који су одлазили да приме чете и да с њима оду некуда у околину Одесе, у кантонман.

*

Прошло је било прилично дана како сам стигао у Одесу, за које сам време свакодневно очекивао да ме позову да примим своју чету. Пети, шести и седми пук су већ били формирани, па се радило на формирању осмог добровољачког пука. Почињао сам већ да губим стрпљење, кад ми тек једне вечери саопштише да сутра дођем у допунску команду да примим чету.

Једва сачекавши да сване, пожурио сам тамо. Био сам радознао какве ћу војнике добити и какви ће ми бити водни официри. Кад сам стигао у касар-

ну, привремени командир моје чете довршавао је четне спискове, спремљене да један другоме потврдимо пријем и предају. Кад сам на крају крајева изишао у двориште да примим чету, застао сам изненађен. Била је то красна, велика чета, пуног састава, од двеста четрдесет војника, младих, здравих, снажних, одевених у потпуно нове руске униформе, са дугачким руским шињелима, дубоким чизмама на ногама и српским шајкачама на глави. Четири водна официра, одевена у сасвим нове униформе, стојала су испред чете. Од њих су двојица били Срби, један Хрват и један Чех, неки сасвим мали човечуљак, са огромном руском сабљом у левој руци.

Како су и официри и војници тек били дошли из руског ропства, ни једни ни други нису били научили српску команду, а сад је требало кренути чету, провести је кроз Одесу и одвести је у оближње село Александровку, у кантонман. Како је чета била у водној колони, објасним официрима да желим да удвоје редове и да крену вод за водом. Водник првог вода, Србин из Срема, који је служио у неком хрватском домобранском пуку, стаде пред свој вод, и поче да командује хрватски: „У дворедове десно крени! Воде ступај!“ Водник другог вода узе да командује немачки, трећег опет хрватски, а четвртог мађарски. Удвојише се редови и крете вод за водом. Тресла се земља под чврстим корацима и тешким руским чизмама. Онда се јави и четни трубач, неки бивши хусарски поднаредник, који поче да свира некакав коњички марш. Чета се маши широке, дуге улице. У сусрет почеше да наилазе руски виши официри, које је требало поздравити, али како војници нису знали ту команду, ја сам набио капу на очи и гледао право испред себе, правећи се да не видим никога.

Кад смо већ изишли ван града, одахнуо сам. Чета прође вољним кораком и одмах заподенусмо разговор. Официри су ми причали о своме заробљавању и робовању по далеким руским заробљеничким логорима, у којима им је једина разонода била играње шаха, чије су фигуре сами резали у очајно дугим часовима беспослице. Село је било сасвим близу. Командант батаљона већ је био тамо са својим штабом. Прва чета такође је већ била тамо. Моја је била друга, а после мене требало је да дођу трећа и четврта. Стигавши у село, постарао сам се да чету што боље сместим по реквирираним становима, па сам се после тога потрудио да и свој стан што боље уредим.

За батаљонски штаб и менажу била је изабрана најлепша кућа у средини села. Командант батаљона, старији човек, али живог и енергичног изгледа мајор, Србијанац, већ је био организовао менажу. Тамо нас је на средини дугачкога стола чекао постављен самовар, који се пушио, а по менажи су пословали чисто одевени војници. Командант батаљона је био нешто љут. Он је био војничина, па су га извесни поступци војника, поступци распојасаности и недисциплинованости, доводили до беса. Он је добровољачко питање очигледно посматрао са најужег, чисто војничког гледишта. Кад ми ступисмо у менажу, он се баш нешто крупно објашњавао са официрима прве чете, уз широке гестове, питајући:
- Господо, јесмо ли ми војска, или нисмо војска?

Пошто смо се поздравили и поседали, препирка се наставила. Један официр добровољац покушавао је, околишећи, бирајући речи, да му опонира, доказујући да на добровољачко питање треба гледати не само са гледишта војске, него и са гледишта политике...
- А, не, не! Или смо војска, или нисмо војска!
- Али допустите, господине мајоре!
- Ништа ја не допуштам! Ако смо војска, онда треба да будемо војска, а ако нисмо војска, онда да се растурамо!
- Није тако, господине мајоре! Формирање Српског добровољачког корпуса је и политичка ствар првога реда. Добровољачки корпус је на првом месту политички покрет Југословена из граница Аустроугарске, коме је циљ рушење Аустроугарске и стварање националних држава на њеним рушевинама...
- Молим, молим! Нека буде као што ви кажете, али ми смо ипак и пре свега војска. Има ко ће да води југословенску политику.

Разговор је постајао све више занимљив. Полако су и остали официри ступали у разоговор. Одмах, још на почетку се могло видети, да се схватања официра добровољаца у многоме не слажу са

Једна од првих добровољалких јединица на обуци у Одеси

схватањима неких официра, који су били дошли са Крфа са јединим постављеним циљем: да од војника добровољаца формирају нове српске војничке јединице, са којима треба да се боре против заједничког непријатеља, за савезничку ствар, без икакве резерве, до краја.

2

Сутрадан је у селу освануо диван дан ране приморске јесени. Море је било одмах иза села, па се у свежем јутарњем ваздуху осећао његов слан мирис. После Одесе и њеног хучног живота, необична ми је изгледала сеоска тишина. Тога јутра осећао сам се нарочито спокојан и задовољан, пошто сам дуго и чврсто спавао у своме новом сеоском стану. Кад сам се пробудио, пожурио сам да се што пре спремим. Обузимало ме је неко чудно нестрпљење, јер ћу тога јутра први пут повести своју нову чету на занимање, да и официрима и војницима пружим прва објашњења о српском командовању.

Постројена чета чекала ме је на одређеном четном збориштy. Приближујући се строју осећао сам како ми чудна збрка од измешаних осећаја обузима и душу. Осећао сам истовремено и радост, и понос, и задовољство, што имам тако велику, лепу, снажну чету, и у исто време страх и неспокојство да ли ћу умети да владам свима тим људима, чије сам радознале погледе осећао на себи. Заиста, ти људи стоје лепо и правилно постројени, са шајкачама на глави, ал ме њихови погледи доводе у неку необичну забуну. Јер то ипак нису они, мени тако блиски, српски војници, већ дојучерашњи аустриски заробљеници, који тек што су скинули са себе прљаве заробљеничке униформе, и чије очи као да с неповерењем гледају у мене, новог командира, за кога нико од њих до јуче није знао ни да ли постоји на овоме свету.

Прилазим чети. Најстарији водник ми излази на рапорт. Треба сад да назовем чети Бога, али ови људи не знају тај поздрав. Тек треба да их научим, да знају шта да ми одговоре. Онда се измичем мало и посматрам чету. У првом воду су најснажнији, високи, и стасити војници, оштрог војничког погледа и држања. Свакако најбољи аустриски војници, одмах у почетку рата заробљени. Позади првог је други вод, па трећи, четврти. Читава шума бајонета штрчи изнад војничких глава.

Најзад се одлучујем и почињем да говорим. Кажем им да у српској војсци старешина поздравља своје војнике народним поздравом: „Помози Бог,

јунаци!“, а да му они одговарају: „Бог ти помогао!“. И ја бих желео да најпре научимо то, јер ми је незгодно да им прилазим без поздрава. Објашњавам им даље да им то неће бити тешко да науче, пошто се свуда у нашим земљама народ тим поздравом сусреће. Па им онда показујем како се одговор: „Бог ти помогао!“ изговара у три раздела. На крају их позивам да пробамо. Измичем се испред чете на потребно одстојање, узимам став мирно и узвикујем громко
- Помози Бог, јунаци!

Али уместо сложног одговора из двеста четрдесет грла, који сам очекивао, зачуше се овде онде појединачни, слаби и несигурни гласови. Чета оста тако за тренутак, па онда одједном као да се усталаса. Зачу се најпре неко неразумљиво гунђање, које поче да постаје све јаче и разговетније. Најзад се зачуше сасвим јасни и опредељени повици:
- Нећемо да будемо ваши војници!
- Нас су Руси овде силом догнали!
- Ми смо силовољци!
- Како можемо да будемо ваши солдати, кад смо своме цару присегли!

Ја покушах нешто да кажем, да их надвичем, али ми то не пође за руком. Граја је постајала све бучнија, комешање све живље. Изненађен и збуњен стојао сам пред четом, не знајући шта да почнем, али чим сам се прибрао од првог изненађења, извучем сабљу и повичем из све снаге:
- Официри на своја места! Ни речи више! Чета, мирно!

Пред мојим претећим погледом, војници почеше да се умирују. Најзад се утишаше и последњи гласови.

- Има ли у чети правих добровољаца? – упитам.
- Има! Има!
- Прави добровољци нека изиђу из строја!

Почеше из чете да излазе поједини војници и да се постројавају преда мном. И одмах ми паде уочи да сви ти војници носе за шајкачама мале српске тробојке. Свега их је било двадесет.
- Ви сте сви Срби?
- Да!
- Зар само толико?
- Па, ето... Нема нас више!
Ја се онда опет окренем чети:
- Зар нема више међу вама правих добровољаца?
- Има! – јави се још један глас.

И онај поднаредник трубач изиђе из строја и пође групи добровољаца.
– Господине поручниче, иако сам Хрват, бићу и ја добровољац прави, јер како ми изгледа, биће овде батина...

Поднаредник не успе да заврши своју реч, кад поче оно најгоре. Одједном се заподену плаха свађа између издвојених добровољаца и силовољаца.
- Срам вас било! Издали сте цара коме сте присегли!
- Није он наш цар! Он је шокачки цар!
- Доле смрдљиви дух шокачки!

Ускомешаше се густи редови многобројних силовољаца. Двадесет добровољаца, искривљених црта лица од страшне мржње, са ножевима на пушкама, стојали су спремни да полете у масу. И с једне и с друге стране, од злобе позеленели људи, сипали су једни на друге гадне псовке и погрде. Претила је опасност да ће сваког тренутка озлојеђени људи кидисати једни на друге. Осећајући да треба брзо радити, позовем водне официре и наредим им да сместа воде сваки свој вод у станове, а добровољцима наредим да се одмах уклоне на други крај четног збориштa. Ово помаже. Свађа се брзо утиша. Вод за водом полако крете у село.

Онда пођем да поднесем извештај команданту батаљона.

Команданта затекнем у батаљонској канцеларији како, љутит и намрштен, крупним корацима шета из угла у угао. Његове седе обрве биле су дубоко навучене, а велики бели бркови сакривали су му срдито стиснуте усне. Кад ме спази, он се нагло заустави:
- Шта је? Је ли и код тебе исто?
- Исто, господине мајоре! – одговорих насумце, погађајући да се и код прве чете десило што и код моје.
- Војници одрекли послушност?

- Да!- А колико је код тебе правих добровољаца?
- Двадесет.
- Само? Мало, брате! У првој чети их има бар око седамдесет...
- Господине мајоре, захваљујем Богу кад се само код мене не искрвише Срби и Хрвати. Дошао сам да вас известим и да питам шта да радим. Засад сам издвојио једне од других.
- То си добро урадио. Постарај се да се у чети по сваку цену одржи ред. Известио сам већ команданта пука, па ћемо видети... Изгледа да се исто то десило и по другим јединицама. Као да је постојао договор. Важно је сад похватати све конце и пронаћи коловође. Постоји ту свакако нека тајна организација. Мислиш ли да у Одеси не постоји немачка шпијунажа?

На командантовом столу стојао је спреман самовар. Он прође столу и поче да спрема чај.

- Хајде, попиј једну чашу, па пођи у чету. Видиш ти, молим те! Ко би се овом злу надао? А ја мислио да ће то бити све саме комитске чете, јунак до јунака, што за го нож хвата! А кад оно, место да командујеш, треба политику да водиш!
- Да. По свему тако изгледа. Али ја се ипак надам да ће се ствар поправити, кад се мало боље упознамо са људима.
- Како ће бити доцније, то ћемо видети, а засад ти је ситуација чиста: ко је Србин, тај је прави добровољац! О изузецима скоро не вреди ни говорити. И то су готово сами официри... Част и поштовање!

Командант прође прозору да га отвори. Напољу је блистао приморски септембарски дан. На суседном крову гукали су голубови, а испод прозора, на широком уличном зиду, лежала је огромна степска псина, која је потмуло режала на сваког пролазника. Улицом су промицали наши војници. Спазивши их, командант поче поново да се узрујава:

- Гледаји их, молим те! Само снују по селу. Свакако се опет нешто договарају. Хајде, иди у чету, па гледај како знаш да се одржи ред, докле не видимо шта ћемо. Овако не може остати...

У четној канцеларији затекнем сва четири водна официра. Договарали су се шта да раде. Јавише да су се војници примирили и да седе у својим становима. Уземо одмах да претресамо ствар од сваке руке, па доконасмо да позовемо у четну канцеларију војнике који су се највише истакли и који свакако имају утицаја на остале, па да преко њих покушамо да одржимо ред у чети и дођемо у ближи додир са војницима.

Нешто доцније почеше да пристижу позвани војници, већином подофицири. Свима се на лицу огледала узнемиреност, јер су се свакако сећали да их као коловође позивамо на одговор. Да их не бих дуго држао у неизвесности, одмах им објасним зашто сам их позвао. Саопштим им наређење команданта батаљона да се ред мора сачувати по сваку цену, и да ми они одгварају за ред у чети својим главама. Најстарији међу њима, неки отресит и жустар наредник, одговори ми да ће у томе и успети, али само привремено. Због тога они скидају са себе сваку одговорност ако у најкраће време не буду враћени у ропство, тамо откуда су и доведени, сви они војници, који не желе да остану као добровољци у нашим јединицама. Одговорим им да ћу о томе одмах говорити са командантом батаљона, али у исто време изразим и своју сумњу да ће се овакво једно крупно питање моћи решити за неколико дана, па им препоручим да у миру сачекају решење свога питања.

Обезбедивши на тај начин бар привремено мир и ред у чети, пођем заједно са водним официрима у батаљонски штаб.

3

У очекивању шта ће наша команда решити по питању „силовођаца“, ми смо са њима необавезно и незванично разговарали и преговарали. У исто време покушавали смо да их убедимо да је сад или никад дошло време да се Срби, Хрвати и Словенци ослободе из аустро-мађарског ропства и да удружени створе своју јединствену, националну државу. Говорили смо им да треба да имају пред очима пример оних српских дивизија, које се на Солунском фронту боре са таквом храброшћу, којој се цео свет диви. Па смо им указивали на силне похвале упућиване са свију страна Првој дивизији за њене невероватне подвиге у Добруџи. Најзад, да треба једном Словени да се боре и за

себе и своју бољу будућност, а не да се вечито боре за Немце и Мађаре.

Међутим, силовољци су поред свега нашег упињања тврдоглаво остајали при својој одлуци. Ипак је један део пристајао и да остане, али под условом да се не иде на фронт. Други пак део није пристајао никако, ни под којим условима. Они први су чак захтевали да се са наше стране званично призна да су војници друге дивизије силом дотерани.

Али кад је једнога дана најављен долазак руских козака који ће да воде некуда све оне који се буду и даље бунили и опирали, војници почеше да попуштају.

Коловође силовољаца на разне начине су објашњавале непристајање војника да остану у нашим четама. Једни су тврдили да код већине Хрвата и Словенаца, не само да није сазрела југословенска мисао, која је у суштини, признавали су они, једна сасвим добра ствар, него да је она чак за највећи део њих непозната, због чега њима, припадницима римокатоличке вере, никако и не иде у главу да би могли тек тако, по нечијем наговору, да постану српски добровољци, и да као такви ратују противу Аустрије, католичке државе, и против аустриског цара, коме су заклетву на верност положили и под чијим су се заставама и њихови стари толико пута борили.

Други су опет говорили да не могу бити добровољци због тога, што су код кућа оставили жене, децу, родитеље, браћу и сестре, имање, па се боје да ће због њиховог ступања у добровољце њихови код кућа испаштати, ни криви ни дужни, што они никако не би желели. Трећи су пак своје непристајање објашњавали сасвим простим разлогом, разлогом да им се не гине, истичући да су се због тога Русима и предали. Четврти су се плашили заробљавања на фронту, у коме случају им као српским добровољцима вешала свакако не би изостала. Пети су говорили да се буне само због тога, да се то чује у Одеси, одакле ће се ствар већ пренети у Аустрију. Тек толико да се зна да нису од добре воље дошли у српске добровољачке чете, а да иначе немају ништа против тога да остану у четама, пошто не желе да се враћају у руске заробљеничке логоре, чак негде тамо у Туркестану.

На крају крајева остало је на томе, да сви војници остану на својим местима, да се војнички ред и дисциплина у четама поштују и држе, а да се питање одласка на фронт остави отворено, да се реши доцније, према приликама. „Ако нас поведете на фронт, ми ћемо искакати успут из возова... Хвала богу, велика је мајка Русија!“ – говорили су нам војници. Али како тако, примирје је било постигнуто, па се одмах по четама почело озбиљно да ради.

Сви ти војници били су стари, ислужени аустриски солдати, па су врло брзо схватали нашу команду. После две три недеље чете су већ, под оштрим ритмом руских војничких песама, весело маршовале, да се земља тресла под тешким чизмама. А уколико су се људи више међусобно упознавали, све мање су и зазирали једни од других. Постепено су постајали поверљивији, ближи једни другима. Неки војници, који су по четним списковима били заведени као Хрвати, вере католичке, покајнички су признавали да су нас обманули, да су они у ствари Срби, вере православне, па су молили да им то опростимо, и да им у четним списковима поправимо податке, а они су са своје стране прикачињали за шајкаче, један по један, комадиће српске тробојке, да цео свет види да су и они прави добровољци.

Пролазили су дани. Чета ми је сваким даном, постајала све боља и боља. Дивно су војници кроз село маршовали, а још боље певали, па су сеоске девојке ломиле ноге трчећи на улице да их одгледају. С војницима се сасвим добро слажем, па се чак заваравам да скоро и нема више разлике, између добровољаца и силовољаца. Али ови као да осећају то, па ме с времена на време опомену, тек као узгред, у разговору, да о одласку на фронт не може бити ни говора.

А једнога дана дође наредба да се чете спреме за смотру, јер ће доћи командант корпуса, генерал Михаило Живковић, који жели да види пукове Друге дивизије. Преко очекивања, моје чета је са задовољством примила вест о намераваној смотри пука. Чак су ми војници ставили до знања

да не треба ништа да бринем, јер ће се они већ постарати да на смотри покажу шта може хрватски солдат.

Одређеног дана искупиле су се на пуковском збориште све чете нашег пука. Дванаест чета, свака по двеста четрдесет војника. Под конац поравнате мирно су чекале команданта корпуса. А кад се генерал, у пратњи своје свите, појавио, и кад је пала команда мирно, цео пук је замро. На команду о десно раме, за тренутак је блеснуло три хиљаде бајонета изнад војничких глава, па је опет наступио тајац. Онда је пала и последња команда, поздрав на десно.

Примивши рапорт од команданта корпуса, генерал је пошао од чете то чете:
- Помоз Бог, јунаци!
- Бог ти помогао!
Громко и сложно су одговарале чете. Одјек младих, снажних гласова губио се у широкој равници. А кад је прегледао све, генерал је наредио да поједине чете изведу пред њим вежбе. Ређала се чета за четом. Дође и на моју ред. Ја сам већ знао да ће моји војници запети да се покажу, али ово што су они пред нашим „гвозденим" генералом изводили, било је преко сваког мог очекивања. Војници су радили вежбе и престројавања тако чврсто, лепо и сложно, да је то било милина посматрати. Чета је газила еластичним, снажним, добро извежбаним кораком.
- Врло добро, јунаци! – узвикнуо је генерал задовољно.
- Стараћемо се! – проломио се кратак, сложан одговор.

Најзад сам довео чету на своје место. Генерал је био очигледно задовољан. Он је неко време посматрао чету једним широким погледом, па се упутио деснокрилном из предње врсте.
- Како се зовеш, ти, капларе?
- Господине генерале, зовем се каплар Петар Бабић!
- Из ког си краја?
- Господине генерале, ја сам родом из Хрватског Загорја.
- Колико имаш година?
- Двадесет и пет, господине генерале!

Тај каплар је био млад човек, необичне мушке лепоте. Висок, снажан, стасит, оштрог погледа, енергичног лица, уоквиреног кратком црном брадом. Генерал га је посматрао са очигледним задовољством. Старом војнику свиђала се лепа војничка појава капларова.
- А јеси ли ожењен?
- Нисам, господине генерале!
- Зашто?
- Три године сам војску служио, а кад је већ требало да будем пуштен, отпочео је рат.
- Па, свршиће се и рат! Ти си млад, стићи ћеш, оженићеш се.

А докле је генерал говорио са војницима, мени прије неки господин у грађанском оделу из генералове пратње. Рече ми своје име као и то да је члан Југословенског одбора.
- Господине поручниче, колико имате Хрвата у чети?
- Преко две стотине.
- Па то готово све сами Хрвати?
- Да!
- Е, онда ми допустите да вам честитам. Заиста је за дивљење то што сте ви успели да начините за неколико недеља од наших Хрвата...
- Хвала, хвала! – одговорих смејући се, а мислећи у себи: „Море, да не дође наредба за полазак на фронт, а видео би ти, мој господине из Југословенског одбора, твоје Хрвате!".

Небо је сасвим ниско висило над пространом усталасаном равницом. Полако су промицале ситне пахуљице снега. Тамо испод села потмуло је хучало Црно Море. Докле је генерал обилазио друге чете, војници су трупкали у месту својим тешким чизмама, трудећи се да се загреју и једва чекајући да падне команда вољно. Најзад је све готово, почеше чете да се разилазе свака на своја страну, а кад и на моју дође ред, мали Љупко Јовичић из четвртог вода запева високим гласом, а цела чета прихвати:

Марширала, марширала краља Петра гарда...

[...]

Понекад нас сељаци зову на своја вечерња посела. Дође и пуно девојака, па играмо некакве игре у којима за казну кавалјер мора да љуби своју даму одређени број пута. Ако би која дама била особито стидљива, допушта се да се казна изводи у ходнику. Младићи веома лепо певају руске романсе, пратећи себе на гитари или балалајци, и, за чудо, нимало нису љубоморни на нас. Те су вечери веома пријатне. Нарочито због тога, што се старији не мешају у забаву млађарије.

Али најчешће проводимо вечери у батаљонској менажи. Имамо доста вина, јер нам га руске власти дају колико хоћемо. Нас официра има у батаљону двадесетак. Има нас Срба из Србије и аустриских крајева, Хрвата, Словенаца, Чеха. После вечере, уз вино и песму, најчешће претресамо политику. Понекад, замишљамо да је рат свршен, па почињемо да постављамо границе. У таквим случајевима одмах се поставља хрватско питање, и с њим у вези хрватска култура, хрватске домобранске регименте. Хрвати официри су увек незадовољни, све им је нешто криво. И ми никако не можемо да схватимо у чему је суштина тога хрватског питања. Некад изгледа као да њихово незадовољство потиче због самог назива наше дивизије, која се зове српска. Неки од њих сматрају да би се дивизија морала звати Срба, Хрвата и Словенаца, али другима одмах није право зашто српско име дође на првом месту, па предлажу да дивизија назове југословенска. Трећи ни на то име не пристају, јер се у томе имену губи хрватска национална индивидуалност, а ни ми Србијанци на то име не пристајемо, јер сматрамо да су и Бугари Јужни Словени.

Упоредо са хрватским питањем, о коме се говорило онда кад би се постављале границе наше будуће заједничке државе, јављало се дисидентско питање, као огранак хрватског питања. Многи официри Хрвати, који су се спасли тешког руског ропства захваљујући нашим добровољачким дивизијама, напуштају наше чете и слободно шетају по Одеси у нашим униформама, рушећи под фирмом некаквог свог југословенства наш добровољачки покрет у основи, јер се у вези са њиховим дисидентским покретом, и због њихове агитације, јавило и банатско питање, дисидентски покрет Срба из Баната, који у знак протеста због будуће границе између нас и Румуна у Банату – напуштају наше добровољачке јединице и одлазе натраг у ропство.

И тако су се сва та мучна и тешка питања сплитала у неразмрсив чвор, око чијег се расплитања трошило море речи, севало очима, шкрипало зубима и трескало песницама по столу, да би на крају крајева чвор постао још замршенији, него што је јуче био. Разговори су некад веома жучни, другарске препирке претварају се у тешку свађу, постепено једни почињу да сумњају у искреност других, почиње да се јавља притајена мржња једних према другима. Понекад свађа постане толико жучна, да је потребан пун ауторитет старог команданта батаљона да се узвитлани бес стиша.

Само су официри Чеси мирни. Они се уопште не мешају у наше, југословенске распре и свађе. Они су сви без разлике дубоко уверени у своје организаторске способности, у своју чешку солидарност, у своју памет. Сви они верују у свога чешког генија и спокојно чекају свршетак рата, са несаломљивом вером у грудима да ће Чешка изићи из рата као самостална држава. Једино им је криво што неће са нама имати заједничку границу. А да би смо којом срећом могли да будемо суседи! Ах ти, Боже мој! Куд би нам онда био крај, и једнима и другима!... Па то би била највећа сила у Европи! Ту би се на једном терену нашли српска жилавост и храброст, и чешка умешност и памет. Управо, у тој срећној комбинацији нашли би се с једне стране ратнички дух, борбеност, храброст, истрајност, отпорност, а друге стране памет, вештина, окретност, умешност. А, наравно, ниједан народ на свету нема сам у себи све те особине. И тако се ломе копља и постављају границе будућих европских држава у Европи у нашој малој менажи, да би се препирке на крају крајева завршиле бучним другарским весељем.

Одломак из књиге:

Александар Д. Ђурић, *Ка победи. Ратни дневник*, Београд 1938, стр. 5–24, 26–29.

Приредио:
Др Горан Милорадовић

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, март 2015. Број 15

КАКО СУ ЕВРОПСКЕ ИМПЕРИЈЕ КРЕНУЛЕ У РАТ 1914.

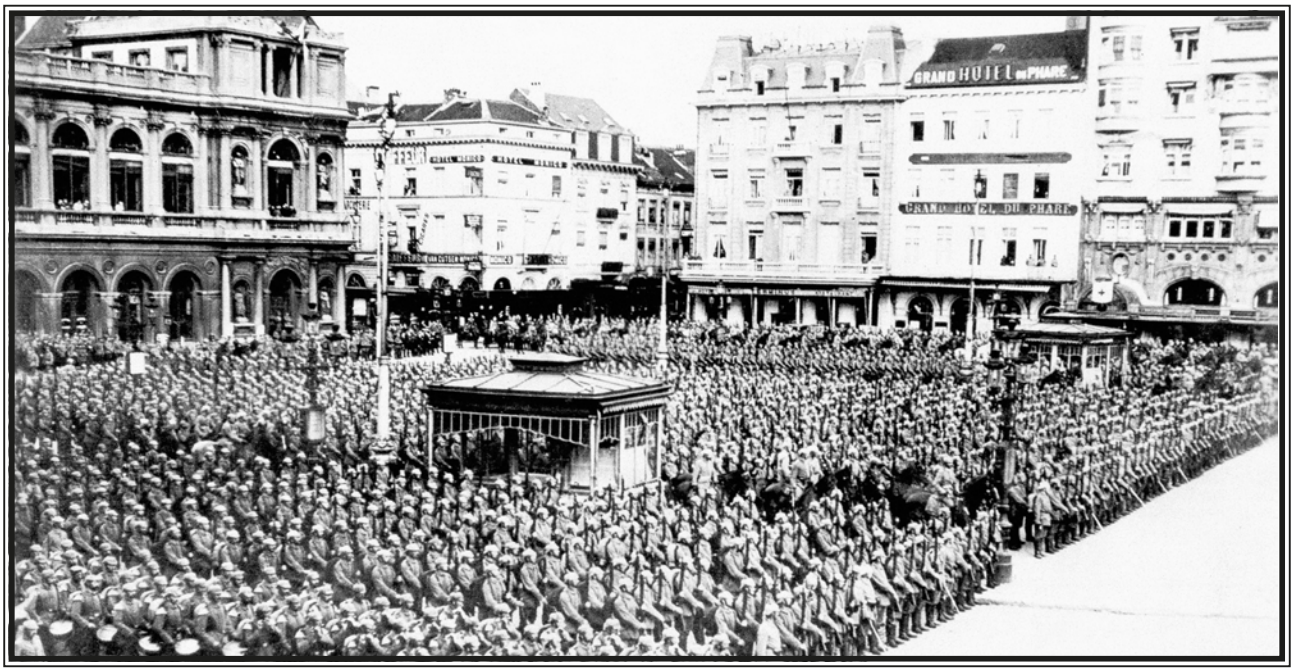

Европску историју одредиле су империје. Све су, како пише британски историчар Дејвид Стивенсон, настале на насиљу и све су биле спремне да га понове.[1] Ипак, све су се до 1914. уздржавале од покретања војски једна против друге. Када су то учиниле неке од њих биле су у кризи, а друге у успону. У току Првог светског рата и по његовом исходу све су, осим британске, која је једина географски била одвојена од континенталног дела, нестале са политичке карте Европе. А улазак у рат, осим Аустроугарске, све су образлагале угроженошћу претензијама друге империје. Једино је Аустроугарска, која је уз безрезервну подршку Немачке прва покренула оружје, своју одлуку правдала угроженошћу од Србије.

1 D. Stevenson, *1914-1918 The History of the First World War,* Penguin Books, London 2004.

ISSN 2303-5293

Ова уопштена слика свакако није довољна да би се разумео европски политички контекст из којег су велике силе, савези, државе и народи ушли у страхоте рата који је показао наличје европске цивилизације. Европски заплет је 1914. добио ратни исход, али има и своју историју. Историчари су на основу вредних резултата проучавања политика европских великих сила крајем 19. и почетком 20. века, изградили гледишта на основу којих су разлози из којих се улазило у рат постали видљивији. Они не само да нису били исти, а самим тим ни у сагласју са прокламованим, већ су били узроковани разградњом некадашње равнотеже моћи која је у дугом раздобљу била гарант безбедности европског континента. Трка европских империја за колонизовањем територија на другим континентима и аустроугарско припајање Босне и Херцеговине, настојања на новој прерасподели моћи изазвана и слабљењем и узмицањем са историјске сцене Отоманске империје, од које су у Европи остајале само „сенке некадашњег царства", стварање политичких савеза који су касније прерасли у војне, немачки сан о продору на Исток и планирање *Weltpolitik*, доводили су до поремећаја односа снага, нових стратешких планова и покретања процеса који су водили ка великом рату 1914 – 1918/19. године.

У историографији су неподељена мишљења да је 19. век у историјском смислу потрајао дуже него што то казује његово календарско рачунање. Почео је Француском буржоаском револуцијом 1789. а завршио се почетком Првог светског рата 1914. Читав један век Европа је живела у миру, који је омогућавао рађање нових идеја, напредак економије, трговине, комуникација и међузависности, хуманизацију услова човековог живљења, успон науке, развој штампе, ослобађање националних идеја у складу са модерним добом. Сучељавања интереса великих сила у том раздобљу била су ограниченог домета и углавном далеко од средишта европског континента. Осим пруско-француског рата (1870–1871) вођеног у централном делу западноевропског дела континента, углавном се ратовало на тадашњим периферијама Европе, како су тада виђени простори на којима су вођени Кримски, руско-турски, српско-турски и Балкански ратови. Своја супарништва европске силе су одмеравале далеко од Европе, на деловима територија других континената где су повремено избијали ратови које је у колонијалним тежњама водила нека од европских империја. Француска је освојила Тунис 1881, Енглези Египат 1882, руско-аустријски и руско-британски интереси сударали су се у зони црноморских мореуза; средином 80-их година 19. века догодио се руско-авганистански погранични сукоб на Кушки, Британија је ратовала против Бура (1899–1902), а Италија против Турака у Либији (1911–1912); почетком 20. века забележена је мароканска криза, а руско-јапанске противуречности које су довеле до рата на Далеком истоку биле су превазиђене споразумом 1907, којим је Манџурија подељена на две зоне утицаја – северну (руску) и јужну (јапанску). Највећим ратним сукобима у свету без учешћа европских сила могу се сматрати Амерички грађански рат (1861–1865) са око 600 000 жртава и Тајпиншка побуна у Кини (1850–1864) у којој су страдали милиони људи. Између 1800. и 1914. године територија земљине површине коју су држали Европљани у старим и новим колонијама порасла је са 35 на више од 84 одсто, а до 1913. године извоз је сачињавао између петине и четвртине националног производа Британије, Француске и Немачке, које су биле и средиште технолошког, индустријског и економског напретка и носиоци глобализације.[1]

За разлику од времена које је, седамдесетих година 19. века, српски дипломата Коста Цукић описивао као период у којем је Европа настојала да се ништа битно не мења у постојећој равнотежи, у годинама које су претходиле 1914, пак, изгледало је као да су сви желели рат. Мотиви за рат били су различити. Коста Цукић је у јесен 1875. године, из Беча пратећи европска дипломатска кретања, поручивао српској влади: „*Европа има своје опште интересе и свака велика сила има своје посебне, који се општепоштују, јер не потиру у свом садашњем облику и изразу оне првопоменуте, и сва је Европа заузета, да се у постојећем стању ништа не мења, јер свака*

1 Исти, исто

промена може сагласност сила порушити. Ко усхте и узможе своје интересе и своје држање да удеси према назорима и интересима Европе, тај се прима у друштво које је на сваки начин јаче и претежније од појединога; ко то неће или не може само му зло од Европе предстоји".[2] Цукићево виђење било је на неки начин тачна слика ондашњег стања и односа, јер су велике силе успоставиле, истина, показало се не тако чврст али ипак договор који је дуго давао резултате – да се све међународне кризе решавају сагласношћу великих сила. Каснији догађаји су све више мењали такву слику. Европа се од Европе држава и Европе нација све више кретала ка Европи савезничких блокова, односно ка груписању сила створених у име мира, образлаганих превентивним разлозима и одбрамбеним стратегијама, а заправо су водили коначном међусобном обрачуну унутар све више подељеног континента. Политичка реалност најпре је постао аустријско-немачки савез 1879. да би овај Двојни савез, приступањем Италије 1882. постао Тројни савез, а тајним уговором са Румунијом 1883. прерастао у четворочлану коалицију која је због тајности уговора са Румунијом задржала назив Тројни савез. Суштински, унутар овог савеза главни блок сачињавале су Аустроугарска и Немачка због чега је и настао назив Централне силе као посебност која је све више долазила до изражаја у периоду између 1908–1909. и 1914. године када је балканска криза само појачала од раније постојеће несугласице Италије и Аустроугарске о питањима Балкана и Јадранског мора.[3] Стварање Двојног а потом и Тројног савеза довело је деценију касније до политичког зближавања Париза и Петербурга стварањем француско-руског савеза 1894, а потом и француско-британског 1904. и британско-руског споразума 1907. године. Претходно немачко-енглеско зближавање у лето 1890. било је краткотрајно и тицало се разграничења у Источној и Југоисточној Африци. Формирање савеза који су се сукобили у општем, најпре европском а потом и светском рату било је завршено, што је Бернхард фон Билов у свом говору у Рајхстагу потврдио 1899. године: „*Ми не можемо да дозволимо ниједној држави, ниједном Јупитеру да нам каже: Шта да се ради? Свет је већ подељен*".[4]

Спољне политике Немачке, Русије и Аустроугарске биле су у рукама династија Хоенцолерна, Романова и Хабзбурга. Демократије европских земаља су у 19. и почетком 20. века биле развијеније него до тада, али упркос томе нису искључивале рат. Парламенти су били живљи него икада, али су спољна политика и војно планирање креирани на другом месту. Добра припрема јавног мњења била је највећа савезница за велике одлуке. Логика велике силе ишла је за остваривањем тежњи за већом моћи, стратешким предностима и више доминације. Нове територије значиле су више сировина за привреду и јачање економије, а јачање економије и увек нове и нове територије захтевале су модернизацију наоружања и већа издвајања за војску, што је опет изискивало нове изворе финансирања који су се проналазили у освајању нових простора и тако се затварао круг. Немачка привреда која је крајем 19. века снажно расла преобраћала је ову централноевропску силу у „светску државу". Бернхард фон Билов је изјављивао да проблем није у томе жели ли она да колонизује територије или не жели, већ у томе што мора да их колонизује желела то или не.[5] Модел друштава све више је постајао милитаризам. Руски историчар Олег Ајрапетов пише да је мир у Европи уочи Првог светског рата био само привид, јер се трка у наоружавању убрзавала „гигантским сучељавањем армија и флота, одбрамбених и офанзивних оружја и оруђа".[6] Ајрапетов наводи да су још крајем 19. века војни арсенали почели да се попуњавају митраљезима, а да је модернизација индустрије оружја довела до значајног увећања брзине испаљене муниције стрељачког

2 АС, МИД ПО, Извештај Косте Цукића, посланика Краљевине Србије у Бечу – министру иностраних дела Кнежевине Србије, Беч 8. октобра 1875.

3 А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918,* 2011, 14.

4 Наведено према: О. Ајрапетов, *Пут ка 1914. години (војно-дипломатска скица)*, у: „Историјске свеске", бр. 1, Андрићев институт, Андрићград 2014, 9

5 О. Ајрапетов, *Пут ка 1914. години (војно-дипломатска скица)*, у: „Историјске свеске", бр. 1, Андрићев институт, Андрићград 2014, 9

6 Исто. 8

наоружања које је чинило разарајућу моћ артиљерије, до преоружавања армија са пушкама репетиркама и да су почели да се користе бездимни барут и мобилна тешка артиљерија, а да су на границама држава подизана одбрамбена утврђења најпре од цигала и земље, потом оклопљена, па од челика и бетона.[7] Модернизација није донела само развој индустрије већ и преображај војне технологије. Топови су пуцали даље и прецизније, ратни паробродиси опремани телескопским нишанима и брзометним топовима. Захваљујући бездимном баруту пешадија је могла да пуца и рукује не одајући свој положај. Пољски топ опремљен хидрауличним клипом који је смањивао трзај цеви испаљивао је до двадесет граната у минуту без потребе да се враћа у почетни положај. Производња модерног наоружања била је сувише скупа за употребу у малим сукобима. Скупо наоружање прављено је за велике ратове. Унапређивани су војни буџети и војно школовање. Официри су располагали већим војним и другим знањима, маневри су били чешћи и прилагођавани претпостављеним ратним просторима, развијан је обавештајни рад, државе су успостављале војне изасланике у другим државама, проучаване су туђе територије, поднебља, менталитети, навике становништва, култура живљења, исхране, становања, типови изградње кућа, путописци су записивали запажања која су могла да послуже у војне сврхе, анализиран је рад институција, карактери министара, обичаји у народу, разни цртежи и скице рађени су на лицу места као потреба културе али и илустрација за могућа друга проучавања. Трка у наоружању постала је императив одржавања равнотеже, као и склопљени савези, а у суштини је све више нарушавала равнотежу коју је свака велика сила доживљавала на другачији начин. За Британију је то било задржавање статуса најјаче поморске силе. За Немачку је јачање поморске снаге било у складу са њеном нараслом економском моћи и предуслов реализације тежњи за продором на Исток, што је био главни правац остваривања њене *Weltpolitik*, а процес разградње равнотеже у Европи који је покренула правдала је угроженошћу од Русије и Словена са којима се граничила. Немачка је крајем 19. века имала највећи раст војно-поморског буџета у свету. За две године од 1896. до 1898. он је удвостручен. После Немачке највеће увећање је имала САД, затим Француска и Велика Британија па тек тада Русија.[8] Русија је имала много разлога за забринутост јер је мореуз Босфор, као један од циљева Немачке ка даљем продору на Исток, за њу осим престижног и војностратешког значаја имао животну важност за трговину а тиме и укупну економију. За Русију је због тога Балкан, преко којег је Немачку водио пут Истока а Аустроугарску ка Југоистоку, био тачка интереса која није смела да припадне Немачкој. Њена најпоузданија савезница и штићеница на Балкану била је Србија за коју су је, уз заједничку словенску припадност, везивали и традиционално добри односи. Аустроугарска, нераздвојна савезница Немачке, сматрала је да полаже право на Балкан и ту се њен интерес сударао са интересима Русије. Балкан се тако почетком 20. века, као и више пута до тада и више пута од тада, показао као „зона лома“ политика великих сила. Балкански народи, пак, имали су сличну историју и идентичне животне проблеме; начин живљења био је у сенци оног који је био свакодневица у великим европским градовима и пољопривредном продуктивношћу далеко богатијим селима. Једна река на Балкану која ни до тада није била само географија већ и историја, делила је малу независну балканску државу Србију и „последњу колонију“ у Европи Босну и Херцеговину, окупирану а потом и анектирану од стране Аустроугарске, једине европске силе без колонија на другим континентима. Река Дрина била је својеврсна граница између два света.

Прелазак Дрине аустроугарским ратним плановима требало је одсудно да отвори пут ка даљем продору на Балкан. Главни циљ Аустроугарске на Балкану била је Србија, покорена мирно – анексијом или насилно – ратом, тек циљ је морао

7 Детаљније: О.Р.Айрапетов, *Участие Росийской империи в Первой мировой мировой войне (1914-1917), Том I, 1914 год. Начало, Научные исследования*, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Факультет государственного управления, Москва 2014, 16-24

8 „Морская хроника. Морское дело за границей“, у. МС, 3, 1907, 2. (према: О. Ајрапетов, Исто, 9)

да буде остварен ради јачања монархије која је била у кризи. Два месеца уочи почетка рата у аустроугарском парламенту се могла чути дискусија да се „за Аустроугарску балканско питање зове Србија".[9] Истовремено, балканско питање схваћено на такав начин било је део даљих стратешких планова везаних за немачки *Drang nach Osten и Weltpolitik*.[10] Аустроугарска монархија се сагласношћу великих сила на Берлинском конгресу 1878., истом оном на којем је Србија добила независност и међународно признање, изборила за зелено светло да окупира Босну и Херцеговину и успостави своју власт над њом, што је она и учинила на основу XXV члана Берлинског конгреса и Аустријско-турске конвенције од 29. априла 1879. године. Турска је све више западала у кризу и „Младотурска револуција" је јула 1908. у Турској приморала султана Абдул Хамида да врати устав из 1876. и закаже изборе за новембар 1908. године. Аустроугарска је искористила кризу у Турској и месец дана пре заказаних избора за турски парламент, 7. октобра 1908. извршила анексију Босне и Херцеговине, на шта је Русија пристала очекујући да ће заузврат добити слободу пловидбе кроз мореузе Босфор и Дарданели, чему су се супротставиле Британија и Француска, а Немачка и Италија тражиле компензацију. Тако је у јесен 1908. почела „босанска криза" која је постала извор несугласица балканских политика великих сила. Пола године касније, у марту 1909, Русија је невољно прихватила анексију што је за њом, оставши без избора, учинила и Србија. За Русију је тај чин био понижавајући, а Србија јој је остала последња тачка одбране Балкана од немачког продора на Исток, што је додатно оптеретило немачко-руске односе. Србија је после невољног признавања анексије Босне и Херцеговине ушла у балканске ратове, после којих је постала значајнији чинилац на Балкану, али је то у плановима Аустроугарске и Немачке значило усложњавање балканског проблема. Руски уступци у „босанској кризи" су, на другој страни, дали подстицај Немачкој па се у немачком генералштабу могла чути идеја о коалиционом рату против Француске, Русије и „вероватно Енглеске".[11] Начелник аустроугарског генералштаба Конрад фон Хецендорф био је ратоборан у ставу према Србији још од свог постављења 1906. године.[12]

Аустроугарска монархија је била, како наводи британски историчар Стивенсон, „*необичан режим, конгломерат различитих области које су Хабзбурзи стекли ратом и браком*."[13] Обухватала је једанаест већих етничких група, била је репресивна држава са модерном полицијом и мање демократична од појединих других европских држава. Због свог шароликог етничког састава оштро се противила националним идејама народа који су тежили самоопредељењу. Четири године пре него што је објавила рат Србији, која је после проширења у Балканским ратовима имала око четири милиона становника, Аустроугарска је имала 50,8 милиона становника од којих су мање од половине сачињавали Немци и Мађари. У оквиру Аустроугарске Немаца је 1910. године било 12 милиона, Мађара 10,1, Чеха 6,6, Пољака 5, Рутена 4, Хрвата 3,2, Румуна 2,9, Словака 2, Срба 2, Словенаца 1,3, Италијана 0,7 милиона.[14] Иако је у то време себе видела као модерну европску државу, Аустроугарска је од почетка окупације владала Босном и Херцеговином на стари феудални начин, задржавајући аграрне односе из турског времена, а успостављајући владавину тако што је од 1879. године главна власт била Земаљска влада чији су поглавари били одговорни заједничкој влади у Бечу. Положај Босне и Херцеговине у Монархији, због осетљивог положаја Хрватске, тријалистичких могућности или евентуалног стварања Југославије, ниједна

9 АС, МИД, Посланство Краљевине Србије у Аустро-Угарској – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, пов. Бр. 19; Пов. Бр. 1937; *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књига VII, свеска 2, САНУ, Београд 1980, 208

10 О немачком продору на Исток детаљније: А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918,* 2011.

11 T. Zuber, *The real German war plan 1904-14. Jellyfish print solutions*, Stroud & Charleston: The history Press, 2011, pp.84-85 (према: О. Ајрапетов, Исто, 12)

12 D. Stevenson, *1914-1918 The History of the First World War,* Penguin Books, London 2004, 13

13 Исто

14 Наведено према: D. Stevenson, н.д, 13

од варијанти није одговарала Мађарима, зависио је од нагодбе аустријских и мађарских власти. Аустроугарска је током целокупног периода владавине у Босни и Херцеговини силом одржавала поредак. Аграрно питање је све време представљало централни проблем, што је стварало огромно незадовољство локалног становништва јер је социјални положај сељаштва био изузетно тежак, а Аустроугарска није имала намеру да га преуређује. Већ у октобру 1878. године објављен је проглас да су хришћански и муслимански житељи, чији је положај био кметски, дужни да дају власнику земље узете под закуп трећину и друге уговорене обавезе а држави десетину, а ко се не буде тога придржавао биће изложен сили. Петар Кочић је у *Босанском сабору* 1911. године следећим речима описао шта сељак све мора да даје: „*Узмимо бољег кмета! Он је, рецимо, добио са свога седишта 100 товара жита. Он мора продати 10 товара да плати паушал (десетине), један товар да плати цестарину, један товар да плати црквено-школски прирез, 30 ока да плати прирез у име града, 50 ока за камате ако не плати на вријеме за паушал и 30 товара мора у натури дати. Од ово 100 товара треба још одбити житно сјеме, а то је обично 'четврто', дакле 25 товара. Кад се ово све обрачуна, кметовској породици остаје 32 товара и 20 ока, еле, само 7 товара и 20 ока више него што је посијано. А гдје су сада још друга давања, као кнезу, пољару, шумске глобе и остало, а нарочито шумске глобе*“.[15] По уредби која је донета 1879. десетина коју је сељак плаћао држави давала се у новцу а не у натури па је услед разлике у цени од процене док се налазила у класу до њене продаје често постајала петина, а процену су радиле комисије које су биле ближе држави него сељаку. Готово је било правило да сељак продаје жито по нижој цени да би подмирио десетину, а зими га купује по вишој да би прехранио породицу.[16]

Осим аграрног питања које је нагризало Босну и Херцеговину за време аустроугарске власти, постојали су и крупни национални и верски проблеми, затим питање политичких права, слободе штампе, удруживања. Политичке и војне елите склоне доминацији над Балканом, у времену које је претходило Првом светском рату, користиле су мултиетничку и мултиверску сложеност простора Босне и Херцеговине водећи политику подстицаја међусобног сукобљавања балканских народа најчешће посредством етнички и верски искључивих кругова. Бројни су примери такве политике. По природи свог положаја добар познавалац прилика у Босни и Херцеговини, Оскар Поћорек, поглавар Земаљске владе у Сарајеву, у свом писму министру финансија Леополду Билинском у Беч, у мају 1913. године, залагао се за „одржавање српског сељаштва у летаргичном стању“, за противтежу Загреба Београду, за одвраћање хрватске и муслиманске интелигенције и полуинтелигенције од прелаза у српски табор, тј. од уједињења свих Јужних Словена и за одржавање, „као највишег принципа“, политике ослањања на Хрвате и Муслимане уз чију се помоћ „може владати и у читавој земљи и у скупштини“.[17] Аустроугарска је себе представљала носиоцем модернизације Босне и Херцеговине. Била је то врста присилне модернизације у чијем је процесу било места само за оно што су биле потребе монархије. Грађени су путеви, пруге, у градовима монументалне управне зграде. С обзиром на малу социјалну мобилност човека села, путеви и пруге му нису много користили, а у управним зградама су радили државни службеници који су у малом броју били из састава локалног становништва.

Царским решењем од 17. фебруара 1910. уведен је у Босни и Херцеговини тзв. Земаљски устав који је предвиђао изборни систем по социјалним и верским кључевима. Један глас аге или професора вредео је колико и 150 сељачких, а постигнут је циљ да целокупно устројство почива на муслиманском племству.[18] Мада је био крајње

15 П. Кочић, *Аграрна политика босанске владе*, *Сабрана дјела*, III, 101; М. Екмечић, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини*, у: *Историја српског народа* VI-1, СКЗ, Београд 1983, 593

16 Ј. Холачек, *Босна и Херцеговина за време окупације*, Београд 1902, 123; М. Екмечић, н. д, 593; Х.Капицић, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини*, Годишњак, XIX (1970-71), 79

17 М. Перишић, *Писмо Поћорека – Билинском, 28. маја 1913*, „Историјске свеске“ број 1, Андрићев институт, Андрићград 2014, 3-5

18 М. Екмечић, н. д, 639; Х. Капицић, н. д, 89

недемократски у односу на европске уставе којима је цела Европа прелазила на опште и једнако право гласа, устав из 1910. је унео неке елементе демократичности и законитости у односу на оно што је претходно постојало. Српски политичари су га прихватали као нови оквир, али је протест изражавала српска омладина која се и пре тога није мирила са чињеницом окупиране и анектиране земље; на црквеним благодарењима цару поводом анексије није хтела да клекне.[19] Богдан Жерајић је на дан отварања Сабора пуцао у земаљског поглавара Варешанина па је после промашаја извршио самоубиство. Милорад Екмечић наводи да је Жерајић тако „преко ноћи постао симбол омладине која је у личном жртвовању налазила везу са отуђеном политиком".[20] Показало се да аустроугарска власт није могла да управља нечим што је била замена за демократију тога доба. Из бунта омладине коју су углавном сачињавали ђаци пореклом са села и која је од рођења осећала тешко бреме аустроугарске окупације и власти, уз то доста читала, преко литературе сазнавала како изгледа свет и борба за већа права, памтила немаштину села и муку родитеља настало је „стање духа", како пише Милорад Екмечић, које је подстицано у разним омладинским групацијама осниваним од 1905. године („Српска академска омладина", „Академска муслиманска омладина", „Црногорска омладина", „Наша омладина"). Били су под утицајем литературе. Читали су Бакуњина, Кропоткина, Херцена, Толстоја, а било је и утицаја „Младе Италије" Ђузепа Мацинија. Из таквог стања духа израсла је и Млада Босна, мрежа тајних ђачких удружења југословенске оријентације која је окупљала младе Србе, муслимане и католике. У почетку су протести којима су изражавали незадовољство имали разне видове отпора: нису скидали капе пред државним великодостојницима на шта су били обавезни по прописима, премазивали су немачке натписе на трговачким радњама, организовали штрајкове у школи. Осим тога, омладина у Босни и Херцеговини била је загледана у Србију која је била независна држава, имала своје институције, развијен парламентарни живот, опште право гласа, слободну штампу, била љубоморна на своју државност и независност и била спремна да обезбеди своју будућност за коју је пуно тога жртвовала у прошлости. Ипак, како пише Милорад Екмечић, свет никада не би сазнао за Младу Босну да њен припадник Гаврило Принцип није на Видовдан 1914. године извршио атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. Деветнаестогодишњак у време атентата, пореклом са села, непоколебљивих уверења, под снажним утицајем литературе и са израженим осећајем за социјалну правду, Гаврило Принцип је тешко доживљавао терет аустроугарске власти. О разлозима из којих се одлучио на атентат говорио је у току судског процеса. На основу расположивих извора, његове биографије, природе „Младе Босне" и његовог држања приликом хапшења, у току суђења и у затвору у Терезијану, може се закључити да је био изузетно снажног карактера. Тешко да је могао да верује да ће његови пуцњи да обуздају силу, као што је тешко могао да претпостави да ће уследити светски рат у којем ће народ којем је припадао поднети највећу жртву. Један од ретких до сада непознатих извора који говори у прилог виђења његове личности јесу исписане забелешке на књизи невеликог обима коју је читао. На претпоследњој страници немачких новела обичном оловком записао је следеће мисли: „Што твој непријатељ не треба да зна ти немој рећи свом пријатељу", „ако тајну прећутим онда је она мој роб, ако је кажем ја сам њен роб", „на дрвету ћутања виси његов плод, мир", „ништа не рећи, ништа не веровати".[21]

Атентату на Франца Фердинанда претходили су опсежни аустроугарски војни маневри у Босни и Херцеговини. По сазнањима српског војног изасланика у Бечу, одлука Аустроугарске да спроведе маневре изненадила је дипломатске кругове и на представнике великих сила оставила непријатан утисак.[22] Они су на маневре гледали као на демонстрацију против Србије.

19 Б. Церовић, *Босански омладинци и Сарајевски атентат*, Сарајево 1930, 47; М. Екмечић, н. д, 640

20 М. Екмечић, Исто

21 АС, МИД, ПО, 1914, Ф 1, А I/3

22 АС, МИД, Српско краљевско војно министарство – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Пов.Ф/Ђ. В. Б. 831; Пов. Бр. 1823; *Документи о спољној политици*

Њихово одржавање имало је више циљева од којих су једни имали политичку поруку а други војни значај. У позадини њиховог одржавања, несумњиво је стајала опомена Србији којој су у Бечу приписиване аспирације ка Босни и Херцеговини, али су за један од циљева имали и да демонстрацијом силе умање поштовање српске војске које је она стекла у народу после Балканских ратова. Истовремено, маневри су имали сврху да буду претња немирним елементима у Босни и Херцеговини. Подизањем на борбени ниво војске ојачане мирнодопским саставом и одржавањем маневара у деловима земље где су српска осећања била најснажнија, као и на терену на који се гледало као на будуће ратиште требало је да буде упућена снажна претећа порука тамошњем народу. Са војног гледишта били су од велике користи и за командни кадар и за трупе, као и за испробавање новина у војној спреми и наоружању и то у брдским пределима, на претпостављаном терену за будућа ратна дејства. Српски војни изасланик у Бечу је у свом извештају 26. маја 1914. године аустроугарске маневре у Босни и Херцеговини сматрао не баш пријатељским поступком према суседним државама Србији и Црној Гори и назвао их је „генералном пробом".[23]

Атентат у Сарајеву је Аустроугарској и Немачкој дошао као наручен. Одговарајуће мере безбедности Франца Фердинанда од стране аустроугарских власти, из до сада нерасветљених разлога, нису биле примењене, Гаврило Принцип је био прецизан, Србија је без иједног доказа била оптужена да стоји иза атентата и дуго планирани рат против Србије добио је повод и био је објављен. Немачка и Аустроугарска су се брзо, већ првих дана јула 1914. године, договориле и ултиматум је био само ствар технике. Аустроугарска је 28. јула објавила рат Србији чиме је почео Први светски рат који је, по Олегу Ајрапетову, однео 9,5 милиона војника, морнара и официра, око 20 милиона је задобило ране различите тежине, око 5 милиона цивила је погинуло током ратних операција, прогона и различитих суровости окупационих режима.[24] Рат је почео 28. јула 1914, а завршен је 11. новембра 1918. године. Сергеј Илиодорович Шидловски, депутат Четврте Думе, који се одмарао у Јужном Бадену, сећао се реакције локалног становништва на вест о Сарајевском атентату: „*У почетку не само нама, већ ни локалним Немцима, на памет није падало да читава ствар може довести до рата, при том још таквог светског значаја; но и поред тога локални житељи, са којим сам имао прилику још раније да расправљам о немачком милитаризму, а који су генерално, као и сви јужни Немци, далеко од тога да буду поклоници немачке прускости, говорили су ми да се рат неминовно мора догодити, јер је притисак немачког милитаризма дошао до таквог степена, да без својеврсног одушка читава ствар не може да се продужава*".[25]

Атентатом у Сарајеву остварио се сценарио начелника немачког генералштаба Хелмута фон Молткеа који је фебруара 1913. године у писму начелнику аустроугарског генералштаба Конраду фон Хецендорфу, у виду процене развоја догађаја, саопштио: „*Мој је став сада, као и пре да до рата у Европи мора доћи и то пре или касније, и да ће се то у крајњој линији односити на борбу Германа са Словенима. Треба за то извршити припрему свих држава које су носиоци германске културе духа. Али, напад би требало да изазову Словени*".[26]

др Мирослав Перишић

(*Текст је преузет из књиге М. Перишића, *Сарајевски атентат. Повратак документима*, Андрићев институт, Библиотека *Знакови* 1, Андрићград – Вишеград 2014)

Краљевине Србије, књига VII, свеска 2, САНУ, Београд 1980, 234–236

23 Исто

24 О. Ајрапетов, *Пут ка 1914. години*, у: „Историјске свеске", 1, Андрићев институт, Андрићград 2014, 22

25 Исто

26 Feldmarschal Konrad von Hetzendorff, *Ausmeiner Dienstzeit 1906-1908*, III, Vien/Leipzig/Munchen 1922, 146

ЛОНДОНСКИ ТАЈМС О СРБИЈИ 1915.

(наставак из претходног броја Историјских свезака)

Одбрана и пад Београда: Србија у лето 1915. године

Потресној судбини Краљевине Србије током 1915. године посвећено је посебно, 118. поглавље 7. тома *Тајмсове* историје рата. Тај том је објављен 1916. године, а доступан је на: https://archive.org/details/timeshistoryofwa07londuoft.

С обзиром да је то поглавље обимно, у овом броју *Историјских свезака* доносимо превод другог од укупно три наставка.

Трагедија Србије

Снага српске војске – Преговори са Бугарском – Српске припреме и распореди – Бомбардовање Београда – Прелазак преко Дунава – Бугарски напад на Србију – Анализа операција

Како је већ речено, Србија је била изложена нападима и са запада и са истока. Очигледно је било да је угрожена са аустријске територије. Оно што није било тако очигледно, а чега је сама Србија увек била свесна, била је још и већа опасност од Бугарске. Срби никад нису занемаривали бугарс-

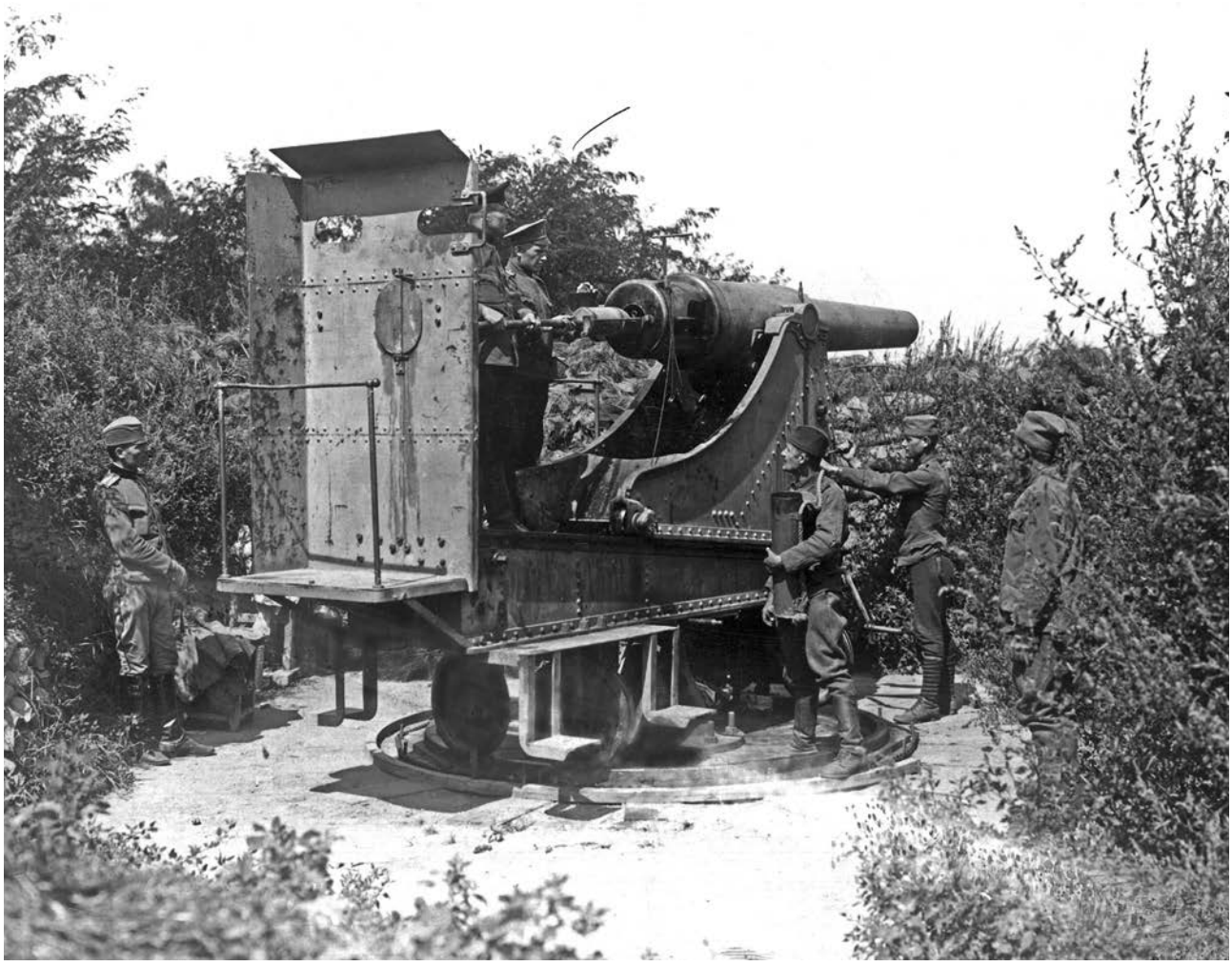

Руски топ на Калемегдану 1915. године

ку претњу. Уочи зиме Бугари су учинили све што су могли како би угрозили железничку пругу и онемогућили транспорт муниције, која је Србији обезбедила победу над Аустријом. Касније, током јануара 1915, долазило је до већих сличних напада, да би у априлу уследили још озбиљнији. Бугарска страна се, по обичају, потрудила да прикаже како невоље потичу искључиво из побуне турског становништва на српској територији и да порекне не само да су бугарски војници учествовали у пљачки, већ и да је читава ствар започета са бугарске стране границе. Најгоре је било што су тврдили да су у то биле уплетене одређене *комитске* групе.

Са српске стране су стизали докази да су нападачи били одевени у редовне бугарске униформе, да су се борили службеним пушкама и митраљезима и да су били обучени и под командом официра, што није био случај са *комитима*. Срби су то доказивали униформама и опремом погинулих, које су нападачи остављали на терену. Бугарске власти су, у одговору на то, уверавале да чак и ако је било бугарских војника, то су били они који су напустили војску и повукли се у цивилни живот, а коришћене пушке и муниција су случајно остали у рукама сељака после рата 1913. године.

Писац[1] је недуго потом био у Струмици, где је видео чауре нађене код погинулих Бугара. То су биле регуларне чауре које су носиле датум од 1914. године. Видео је, штавише, и војне књижице нађене уз тела погинулих, у бојама њихове заставе и са подацима који су у неколико случајева показивали да се радило о недавно регрутованим војницима. Заиста није било сумње у нетачност бугарских изјава.

Срби никад нису грешили око овога и никад нису на бугарску неутралност гледали другачије него као на прикривено непријатељство, које чека свој час. Могуће је, како је већ објашњено у претходном поглављу, да су у првој половини године, најкасније у марту и априлу, уз довољну накнаду, Бугари могли бити придобијени на страну савезника, што би, како се веровало, почивало на њиховом традиционалном поштовању Русије и на захвалности Енглеској. Али, осим наклоности краља Фердинанда Централним силама, на Балкану је било добро познато да бугарски врховни штаб чврсто верује у коначну победу Немачке. Стога Срби никад нису имали стрпљења за наде оних дипломата који су током лета били уверени у могућност бугарске сарадње. Насупрот томе, Србија никад није држала мање од 30.000 људи, или једну осмину расположиве војске, близу границе код Струмице, а седиште тих трупа било је у Велесу. Према свом „пријатељском" суседу Србија је морала непрестано да буде на опрезу и не мање будна него према отвореним непријатељима са севера и запада.

Током читавог лета Србија је била на опрезу. Убрзо пошто се коначно схватило да је српски план о нападу на Аустрију напуштен, опасност од аустријског напада на Србију почела је поново да расте. До краја јуна, претња је постала врло озбиљна. Ширили су се гласине о концентрисању снага северно од Темишвара и о знатним покретима трупа дуж долине Мориша. Чуло се и да су две аустријске дивизије премештене у Босну. Међутим, захваљујући француским пилотима, српски врховни штаб је био добро обавештен о свим покретима у непосредној близине границе. Лето је протекло без већих груписања у непосредној близини српске територије, која би значила непосредну опасност. У међувремену, добро опорављена српска војска појачавала је ефикасност, а линије одбране на северу и западу су непрестано побољшаване и оснаживане.

По српским законима, целокупно мушко становништво способно за војну службу било је укључено у војску. Постојала су три позива: први који је укључивао људе од 21 до 30 година; други оне од 30 до 38, и трећи позив за људе од 38 до 45. Уз то, људи од 18 до 20 година и они од 45 до 50 били су укључени у *Landsturm*.[2] Ратни састав је обухватао:

А – Десет пешадијских дивизија првог позива, од којих се свака састојала од 4 пука од по 4 батаљо-

1 [ових редова] – прим. прев.

2 Landsturm (нем.) – последња одбрана. Трупе које нису прошле војну обуку и активирају се само у случају крајње нужде – прим. прев.

на, а пук је бројао 4.500 људи у свим чиновима. Уз дивизију су ишла и три ескадрона са по три батерије од по четири топа, или 36 топова. Са осталим разноврсним дивизијским јединицама, пун састав пешадије бројао је преко 19.000 људи. Укупно: 10 дивизија са 190.000 људи.

Б – Десет пешадијских дивизија другог позива, од којих је свака била слична онима првог позива, осим што су ти пукови садржали само 3 уместо по 4 батаљона. Укупна снага дивизије је, стога, била око 14.500 људи. Свега: 10 дивизија са 145.000 људи.

Ц – Петнаест пукова од по 4 батаљона пешадије трећег позива (који нису били сврстани у дивизије). Уз то, тај позив је давао и нове ескадроне коњице и неколико артиљеријских батерија, које су биле опремљене спорометним Де Банжовим топовима. Укупно: око 80.000 људи.

Д – Две коњичке дивизије првог позива са по 2 бригаде од 2 по пука и са 4 ескадрона са 2 коњичке батерије од по четири топа; или укупна снага дивизије око 4.000 људи. Укупно коњице: 2 дивизије или 8.000 људи.

Е – Армијске трупе, такође првог позива, састојале су се од једног хаубичког пука од 5 батерија, једног брдског артиљеријског пука од 9 батерија, и једног тврђавског артиљеријског пука са 16 опсадних топова.

F – *Landsturm* је на папиру требало да обезбеди 50 батаљона, ради послова у гарнизону, обезбеђивања комуникација, итд.

У првих пет наведених категорија требало је да се окупи, видеће се, око 425.000 људи; али, после свих борби, српска војска 1915. године није бројала више од 240.000. Пешадија је физички, и у моралном погледу била врло високог квалитета, а према мишљењу страних посматрача, и пољска артиљерија, наоружана углавном са Крезоовим брзометним топовима од 75 mm, била је изузетно добра. Ту треба додати и, већ поменуте, Де Банжове опсадне и брдске топове. Најзад, од готово 500 топова заробљених од Аустријанаца, око 120 Крупових брзометних топова од 7.5 mm било је употребљено за опремање додатних 40 тротопних батерија за које је постајало обиље заробљене муниције. Укупно је било око 500 брзометних топова. Сваки батаљон пешадије имао је и два митраљеза, при чему је редовни састав пешадије имао маузерове пушке од 7 mm. Србија и Балкан уопште нису терен погодан за широку употребу коњице, која је била најслабија тачка српске војне организације.

Војска је тада била мала и није било могућности да се ојачава из резерве. Са друге стране, људски материјал је био врло квалитетан. Лекари британске војске, са искуством цепљења знатног дела српске армије, изјавили су да је то физички најспремније људство које су икада видели. Њихова храброст је била несумњива. Дисциплина је била мање ригидна и неформалнија него у великим европским војскама, али догађаји од претходне јесени показали су да могу да сачувају *морал* упркос свим обесхрабрењима током месеци повлачења и пораза, и да остану довољно способни да поново покрену офанзиву са изузетним жаром и полетом. Они су имали необичну предност, да су их тежак живот и немаштина од детињства прекалили, па су били способни да се боре готово и без редовног снадбевања храном. Подвизи и издржљивост неких пукова у зимским борбама, посебно Прве и Треће армије, били су готово невероватни. Транспорт је био практично сав запрежни, и он је, иако спор и незграпан, био боље прилагођен лошим путевима и брдовитом терену него што су то била нека савремена возила. Тешки камиони су ипак били увезени из Енглеске током лета, али су коришћени готово искључиво на одбрамбеним положајима на линији од Ваљева до Уба, где су за њих били направљени одлични војни путеви.

Те позиције, међутим, никад нису достигле стандарде савременог ратовања. Срби, којима је недостајало искуство могућности које пружа тешка артиљерија, сада је јасно, ценили су рововско ратовање. Док су у троструким линијама одбране на северу и северозападу природне одлике неповезане земље биле искоришћене са великом умешношћу, сами положаји су били одабрани више на основу искуства које је Србија

стекла током ранијих ратова, него према условима који су се развили у садашњем конфликту. Начин на који су се носили са Аустријанцима претходне зиме можда их је и превише охрабрио. Увек се мора имати на уму да су српски планови за одбрану у потпуности били формирани за одбијање напада са севера и запада. Да су Срби били сасвим неповерљиви према Бугарској нема потребе понављати, а видели смо и да је довољна снага увек била распоређена дуж источне границе ради одбијања сваког осим концентричног напада.

Генерал Михаило Живковић, командант одбране Београда

Уколико до таквог напада из Бугарске заиста и дође, Србија је очекивала заштиту од савезника. Њено савезништво са Грчком било је утврђено и изгледало је да оно осигурава сарадњу са грчком војском уколико би регуларне снаге Бугарске прешле српску границу. Међутим, осим ка Грчкој, Србија се окретала и ка Силама Антанте. Мале међународне трупе у Београду биле су показатељ намера тих сила. Србија никад није поверовала да ће њен слом бити дозвољен, ако ни због чега другог, а оно због њеног значаја као баријере на путу ка Цариграду. Са друге стране, закључујући да ће бити слободна да се пуном пажњом посвети том задатку, српска врховна команда је веровала да би српска војска могла да се одржи бесконачно дуго и одбија сваки напад са севера или запада, који не би укључивао више од 400.000 људи. Већу силу од ове, до, можда 700.000, Србија би вероватно могла да задржава бар месец дана, како би својим пријатељима дала времена да јој стигну у помоћ. Њене припреме никад нису обухватале могућност да се сама супротстави нападу у пуној снази са севера, као и бугарском нападу у пуној снази са истока.

Током лета и ране јесени 1915. године у Србији је било мало непосредних војних операција. Повремено је долазило до размене артиљеријске и снајперске ватре преко Саве и Дунава. Ту и тамо је било мањих инцидената од извесне важности, као у случају Мишарске аде, острва усред реке, поред Шапца, где су Аустријанци у јулу успели да на самој ади изненаде малу српску јединицу, да би их знатно већа група напала следећег дана, тако да је острво остало у српским рукама, а 120 Аустријанаца било заробљено. Долазило је до сталних додира мањих снага на босанској граници, где су Срби током године држали известан део аустријске територије. Постојала је и извесна активност у ваздуху – ескадрила аустријских авиона је једном приликом ушла чак до Крагујевца и извршила бомбардовање које је довело до десетина жртава цивилиног становништва. Али, најважнија операција био је српски напад на Албанију.

Српске јединице, са аутоматским и лаким брдским топовима, напустиле су јужни део Охридског језера последњег дана маја. Терен је био изузетно тежак, али су Срби напредовали са великим полетом, успешно се боривши код Кукура (Kakrew) и допрли до Елбасана 3. јуна. Потиснули су непријатеља са важних позиција на планини Краби (Grabe), те наставивши даље заузели Тирану и Кавају и напредовали на север, све до Ишмија. Албанцима су командова-

ли аустријски официри. Укупни српски губици били су око 200 људи, и запленили су седам аустријских аутоматских пушака и брдских топова. Затекавши непријатеља који је држао врло снажно утврђене положаје око Драча, које би било могуће савладати само уз велике губитке, нападачи су се задовољили тиме да се утврде и глађу изморе Драч, у коме је Есад Паша био држан као затвореник. Симултано са српским напредовањем, црногорска војска је извела демонстрацију на југу, не придружујући се борби, већ окупирајући градове које су Срби заузели, а потом евакуисали.

Почетком августа у Србији је постало општепознато да су силе Антанте направиле предлоге (о којима се говори у поглављу 114), са намером да се Бугарској препусте територије, а са циљем да она касније приступи Савезницима. Понуду, која је могла да задовољи Бугарску, изгледа да су уобличили савезници, и она је значила да Србија треба да препусти такозвану „оспоравану зону" (тј. зону која се сматрала несумњиво Бугарском) по српско-бугарском споразуму од 29. фебруара 1912. То би Бугарској дало онај део Старе Србије и Српске Македоније јужно од линије повучене од планине Голем, на граници југозападније од Охрида. Препуштање је требало да обухвати и важне градове Велес, Прилеп и Монастир.[3]

Вести да се предлаже предаја толике територије, која је недавно заузета по цену тако много крви, биле су лоше прихваћене у Србији. У војним круговима је у прво време тај осећај био врло јак. Гласно се говорило да би покушај препуштања могао да доведе не само до пада владе, већ и династије. Предлог да територија не буде предата директно Бугарској, већ да се преда силама Антанте, а у међувремену, до краја рата, да буде под контролом британских трупа, није наишао на одобравање. Било је оних који нису оклевали да кажу да су, за такво национално понижење, услови које су Централне силе нудиле били знатно повољнији и да би било боље прихватити предлоге за које се знало да их Аустрија спрема. Тај екстремни став, међутим, није имао много присталица.

Господину Пашићу, више него било коме другом, припада заслуга за обуздавање и смиривање излива патриотског гнева. На хитној седници одржаној у Нишу током прве половине августа његово мудро и сталожено држање је довело до умереног и помирљивог курса који је од тада Србија водила. Треба запамтити да ниједан Србин у то време није веровао да ће Бугарска у било којим околностима приступити Антанти. Њен пут, веровало се, већ је био одабран. Највише чему се од ње могло надати било је обећање неутралности, а та неутралност неће бити ништа више од једва прикривеног непријатељства које је до тада показивала. У Грчкој је Венизелос имао потпуно исти став. Вероватно би и за Србију и за Грчку било могуће крајње жртвовање да је постојала икаква извесност да би та жртва постигла циљ. У обе земље, међутим, постојало је исто опирање да се обећа и пристане на жртвовање које би можда било и одбијено, али које би у неком будућем тренутку могло бити искориштено против њих. Да је читава неспорна зона била етнографски српска сигурно би се тврдило да Србија неће пристати да је преда ни под каквим условима. Ако би препуштање територија било наметнуто Србији, оно, и кад не би било прихваћено, било би једнако њеном признању да нема право на њих. Такво признање би могло бити изузетно корисно у некој будућој кризи у замршеној дипломатији балканских држава. Како је М. Венизелос рекао дописнику Тајмса: „*Цена која можда и није превисока да се плати за активну бугарску сарадњу, можда је превисока да се уопште и разматра, ако не знамо шта ће се њоме добити*".

У међувремену, из дана у дан је постајало све јасније да време за преговоре истиче. Неки чланови бугарске владе, који су били познати као германофили, кориштени су као канал којим су немачке службене вести преношене бугарској јавности. Тачност информација које су дошле тим путем потврђена је више него једном. Ти министри су могли да објаве тачан датум почетка немачке офанзиве у Галицији неколико недеља пре него

3 Битољ – прим. прев.

што би се то десило. Нешто касније, опет, знатно раније од самог догађаја, предвидели су тачан датум пада Варшаве и шта ће Немачка урадити кад јој град падне у руке. Невоља је што су, насупрот тој прецизности, Софију посетили и разни Енглези са јасним прогнозама, које су биле равне обећањима о датуму пада Цариграда – датуму који је почетком августа већ одавно био прошао.

Када су, у то време, власти у Софији почеле да обзнањују да је Немачка заиста близу отпочињања великог напада на Србију, њихове објаве носиле су знатну тежину. Средином августа почели су да шире тврдњу да ће напад почети у трећој седмици септембра и да ће тог пута напад бити изведен са таквим снагама да ће, како је наводно сам кајзер рекао: „Србија заувек бити збрисана са карте“. Убрзо потом нарасле су гласине о великим покретима трупа северно од Дунава, посебно о великом концентрисању у Темишвару.

Чак и пре тог датума, међутим, команда Међународних снага у Београду била је узнемирена одређеним доказима повећане активности на супротним обалама Дунава и Саве. Аустријанцима је било дозвољено да окупирају острво Семендрево (или Семендрију)[4], као и Кожару. Штавише, били су врло активни у Панчеву, где је, изгледа, постојао знатан број малих пловних објеката. Већ је речено да су Срби били врло сигурни у своју способност да издрже нападе са севера, а исто тако придавали су велики значај чувању лепог града Београда од разарања. Изгледа да су та два мотива утицала на незаинтересованост за било каква дејства непријатеља на северној обали реке. Српска врховна команда није веровала да прети озбиљна опасност било са Смедревске аде или из Панчева, а под притиском цивилних власти била је несумњиво нерада да учини било шта што би изазвало непријатеља на активне мере одмазде против престонице. Смедеревска ада била је око 4 миље - 6.4 километра дуга и под шумом. Панчево, на неких миља 10 - 16.1 километра низводно од Београда, било је добро заштићено острвима и дрвећем. На оба места било је тешко сазнати тачно шта се дешава, осим из извештаја пилота. У јулу су представници савезника у Београду указали команданту одбране Београда, генералу Живковићу, на очигледну активност непријатеља на тим тачкама, али одлучено је да му се не мешају у посао.

Срби, изгледа, нису разматрали могућност директног фронталног напада на сам Београд. Град, за једну престоницу смештен на врло незгодном месту, лежао је такорећи на испупчењу заштићеном рекама дуж стране изложене непријатељу. Сматрало се да је вероватније да ће, као и у претходним случајевима, аустријски напад, кад до њега дође, пре бити усмерен на тачке источно и западно од града, да би се тако изнудило стратешко повлачење, него на само испупчење. Међутим, док су у томе грешили, Срби су били далеко свеснији стварне опасности која је претила од Бугарске, него што су то биле владе сила Антанте. Крајем септембра, док су се савезници и даље надали сарадњи Бугарске, чак очекивали и њену мобилизацију, Срби су предвидели деловање непријатеља и први предложили наступање према Софији. Предлог је, међутим, био обесхрабрен и Србија је остала на одбрамбеним позицијама.

Делом лоша процена непријатељског плана напада са севера, делом самоувереност која је проистицала из догађаја претходне зиме, да чак и ако Аустријанци (или Аустро-Немци) успешно пређу реке могу бити задржани на даљим линијама, како је то бивало и раније, а делом услед разумевања катастрофе која би уследила ако се Бугарима дозволи да без отпора ударе с бока на српске позиције и окруже их из позадине – комбинације свих тих разлога условила је да одбрана Београда, уместо да буде ојачана – буде ослабљена. Све јединице су се повукле из непосредне околине града, осим два пешадијска пука, седмог и десетог, и само је једна дивизија остала као резерва, неких 40 миља[5] на југу. Српска тешка артиљерија је сва померена ка бугарској граници, осим хаубица од 120 mm на Топчидерском брду, као и француских пилота

4 Смедеревска ада – прим. прев.

5 40 миља – око 64.4 километара.

и свих рефлектора, осим једног. Са изузетком хаубица на Топчидеру, једини топови остављени у Београду су била два руска од 140 mm и један брзометни од 165 mm у тврђави, два француска од 140 mm на Топчидеру и једна батерија од два британска топа од 4.7 инча[6] на положају Велики Врачар. Остали британски топови (три батерије од по два топа) послате су до Чолиног Гроба у Остружници, десет миља низводно Дунавом, и до Гроцке, што су биле западна и источна база са сваке стране испупчења, а у складу са уверењем српске команде да су то места где би било највероватније да се очекује напад.

Луј Полан, француски пилот који је летео у Србији 1915. године

После три дана релативно тешког, али непрекидног бомбардовања, у освит 6. октобра, са огромном жестином отпочео је директни напад на Београд. То је било несумњиво потпуно изненађење. Број топова који су коришћени био је врло велики, укључујући и хаубице од 9 и 12 инча[7]. Процењивало се да је у току 24 сата на подручје одбране Београда пало не мање од 48.000 граната, свих врста. Притом, непријатељски авиони наставили су да лете ниско изнад града и да бацају бомбе где год су хтели. Том страховитом нападу на град било је готово немогуће одговорити. Једина артиљерија, како је већ речено, распоређена да пружи активан отпор нападима непријатеља, били су руски топови у тврђави. Тешка артиљерија била је избачена из акције првог дана директним погоцима и требала је да буде расклопљена и остављена, док је брзометна остала без муниције и била уништена од самих Руса. Британска батерија на Великом Врачару није ушла у борбу првог дана, пошто није могла да учини ништа да одбије искрцавање непријатеља, и било је боље да своје позиције чува неоткривене док не буде могла да се ефектно употреби.

Уништење до ког је дошло током непријатељског бомбардовања, било је готово комплетно. Српски противавионски топови одмах су лоцирани и уништени већ првог дана. Електрично светло, телефон и телеграфске комуникације били су поптуно пресечени. Град је био под ватром на много места, а читав речни фронт је раскомадан и претворен у прах. Током ноћи 6. октобра непријатељ је извео операцију искрцавања, користећи флотилу и чамце равног дна, који су били припремљени у Јакову на Сави и иза Земуна. Искрцавање се одвијало на два места: на западном крају Аде Циганлије, која је мостом била повезана са српском обалом и на дунавском кеју испод града. Процењује се да је до зоре 7. октобра између 4.000 и 5.000 људи искрцано на та два места. Источни део Аде Цигалније и даље је држала мала јединица српске пешадије која се тукла са великом храброшћу, али током дана су и преостали преживели морали да се евакуишу.

Бомбардовање је настављено са несмањеном жестином и током дана 7. октобра. Ујутро је и британска батерија на Великом Врачару кренула у борбу против батерија са друге стране реке, које су имале 24 топа и 4 хаубице. Концентрација

6 4,7 инча – 120 mm

7 9 инча – 228 mm; 12 инча –305 mm

ватре била је толика да су и британски топови били покривени рушевинама и морали бити остављени до ноћи, кад су рашчишћени и били спремни за акцију следећег дана. Тог дана је друга британска батерија била довучена из Гроцке и заузела је позиције на Бановом брду, које је доминирало Адом Циганлијом. Ушла је у борбу тог поподнева и постала мета концентричне ватре, али је акција настављена током послеподнева. Британски топови на Великом Врачару су у међувремену такође почели да дејствују, али је један готово одмах био уништен поготком тешке хаубице. Тада су испловили и непријатељски монитори и укључили се у паљбу. Изненада су их напала два француска топа и један преостали британски, па су одбијени. Један француски топ, међутим, добио је директан погодак који га је учинио бескорисним.

Непријатељ је наставио да искрцава велики број људи током ноћи 7. и 8. октобра и 8. ујутру готово да је сасвим заузео обалу реке. Сам град је био захваћен пожарима на неколико места и преостали су још само један француски топ на Топчидеру, један британски на Великом Врачару и два британска топа на Бановом Брду. Пре подне тога дана био је погођен и уништен британски топ са Великог Врачара. Издате су наредбе да се уништи британска батерија на Бановом Брду, али под заштитом сумрака, са великом храброшћу, људи су успели да доведу воловске запреге и да топ извуку низбрдо, док је други већ запоседала непријатељска пешадија. Ти топови су касније били драгоцена помоћ при покривању повлачења српске војске.

Напад је започео 6. октобра ујутру, а Београд је пао 8. октобра. Мала одбрамбена снага, безнадежно надвладана, није могла да учини више. Колико је било могуће, сав ратни материјал који је припадао савезницима, укључујући и вишак муниције, извијачки чамац „Терор Дунава", мине, торпеда, експлозив и друго, било је уништено или смештено ван домашаја непријатеља, што је изведено под тешком пешадијском и артиљеријском ватром и великим ризиком. Руска, француска и британска мисија су се повукле на брдо Торлак, док нису добиле наредбу српске врховне команде у Крагујевцу да наставе возом до Ћуприје. Појачања из већ поменуте српске резервне дивизије била су покренута до Београда 8. октобра, али су затекли Баново Брдо и друге позиције у граду већ у непријатељским рукама, па су поново повучени. Тако је српска престоница поново пала у аустријске руке.

Други прелаз преко Дунава био је изведен код Смедерева, где је напад извршен дан касније него онај на Београд. Бомбардовање је тамо било једнако јако. Процењује се да је непријатељ у нападу на Смедерево током дана 7. октобра и ноћи до 8. октобра користио најмање 200 топова свих калибара и ускоро је откривено да је 20 топова, као што се и страховало, имало положаје на ади, под заклоном дрвећа. Готово да није било ничег чиме се могло одговорити на ту огромну ватру, и после два дана непријатељ је прешао реку и заузео град, али не без очајничке борбе са српском пешадијом.

Мали одред британског контингента, под командом поручника Булока, био је ту смештен са торпедном батеријом и бројним минама. Нису могли да учине ништа како би ефикасно спречили искрцавање које је изведено флотом малих бродова, а који су били припремани у Панчеву и иза аде. Све што су могли да ураде је да остану на својим положајима, што су и урадили под јаком ватром, док год је постојала шанса да буду од користи, а онда да униште сав материјал који нису могли да понесу са собом, пре него што се придруже осталом делу британског контингента на Торлаку.

Треба истаћи да је свака од британских батерија била под командом српског официра. Сви ти официри били су врло храбри, а посебно треба споменути Батерију бр. 1 на Великом Врачару, под командом капетана Аксентија Катића, која је, у већ описаној операцији, изгубила једног официра, а 14 људи је погинуло или било рањено, од укупно 2 официра и 22 човека са британске и српске стране.

Врховна команда аустро-немачке армијске групе, којој је била поверен напад на Србију, била је у рукама маршала фон Макензена. Војска која је

напала Београд била је под командом аустријског генерала Хермана Кевеша, а нападом на Смедерево командовао је генерал фон Галвиц. У нападу на Београд учествовале су и аустријске и немачке трупе. Артиљерија је на целом фронту била углавном немачка. Пешадија која се искрцала на Аду Цигалнију изгледа да је била мађарска, док су Немци форсирали искрцавање на обалу Дунава. Две групе су се спојиле у граду и после очајничких уличних борби, две заставе су биле истакнуте са обе стране београдске тврђаве и на Новом Двору.

Овде се морају размотрити неке околности. Док је главнина немачке артиљерије за напад на Србију била велика, стварни број немачких трупа које су учествовале изгледа да је био мали. Читава аустро-немачка војска није, у ранијим етапама, прелазила 150.000 људи. Могуће је да је коначно свега 250.000 комбиноване војске ушло у државу.

Централне силе су током периода припрема и преговора објавиле да ће тог пута напад бити изведен огромном јачином. Сасвим је сигурно да чак ни сила која броји 250.000 људи не би могла да надвлада Србе, да су они могли да јој посвете неподељену пажњу. Видели смо да су Срби били сигурни у своју способност да држе двоструко већу непријатељску војску и то без помоћи, па не треба претпоставити да би Централне силе предузеле операцију са мање од пола милиона људи. Чињеница је да су знали да не треба ићи у операцију без помоћи. Знали су да ће имати помоћ од Бугарске, са којом би и њихове мање снаге биле довољне да испуне задатак. Мора да су били сигурни у то много пре него што је почео напад – најмање неколико недеља пре – а током целог тог времена владе сила Антанте су одржавале преговоре са Бугарима, и даље верујући да се може придобити бугарска сарадња.

Прича о тим преговорима већ је испричана у поглављу 114, али би вредело на овом месту упоредити неке датуме:

Русија је 3. октобра упутила своју последњу протестну ноту Софији – на дан када је извршено прво бомбардовање Београда. Министри Антанте у Софији су 5. октобра затражили своје пасоше, а до 8. октобра нису напустили ту престоницу, управо на дан када је пао Београд. Бугарска је вршила мобилизацију још од 28. септембра. Има добрих разлога да се сматра да је тајни споразум, којим је Бугарска, практично, заузела курс који је касније водила, био потписан још 17. августа.

Први стварни напад на Србију од стране бугарских трупа одиграо се 11. октобра, на месту близу Књажевца, североисточно од Ниша. Касније су, очито истог дана, бугарске јединице прешле границу и на југоистоку, код Лесковца, отприлике на истој удаљености од српске привремене престонице. Ситуација у којој се Србија тада нашла била је далеко гора од оне коју је замишљала и у највећем страху. Била је окружена непријатељима са свих страна, осим са југа и крајњег југозапада. Са севера и запада аустро-немачке трупе можда у том тренутку и нису прелазиле 150.000 људи, али имале су значајну премоћ у наоружању. На истоку је бугарска војска сигурно превазилазила 300.000. Све у свему, непријатеља на терену није било мање од 600.000; против њих је Србија имала само 240.000 својих људи, по свему слабије опремљених и који су безнадежно оскудевали у тешкој артиљерији. Од савезника, Грчка је Србију потпуно изневерила, а остали, који су се кретали полако, били су предалеко да би пружили било какву ефикасну помоћ.

Прича о следећа два месеца је прича о потпуној трагедији.

Превела и приредила:
Маша Милорадовић

– наставак у следећем броју –

БРИТАНСКА ВОЈНО-ПОМОРСКА МИСИЈА У СРБИЈИ 1915.

Начелник Штаба Врховне команде војвода Радомир Путник, 23. септембра/6. октобра 1914. године, затражио је од владе Велике Британије, као до тада и од Русије и Француске, помоћ у обалским топовима, минама и торпедима са пратећим људством за одбрану Београда и токова Саве и Дунава од дејстава аустроугарске речне флотиле. Британски Адмиралитет је одлучио да у Београд упути начелника британске војне мисије у Грчкој, капетана фрегате (почасног грчког контраадмирала) Хјуберта Кардејла (*Commander Hubert Searle Cardale,* 1875–1940) и наредника Краљевске морнарице Принса (*Petty Officer Prince*), са задатком да проуче ситуацију на терену и одреде врсту неопходне помоћи.

Врачар. Официри одређују даљину помоћу хоризонталног даљиномера од 9 стопа FQ-2 на постољу MN.2.

Српски посланик у Атини, Живојин Балугџић (1868-1941), 2/15. октобра 1914. известио је Министарство иностраних дела да ради одбране Београда „*долази маринси официр Кардејл у територијалном одељу енглеских официра и (да) не треба да се зна да је маринси официр*“. При томе, Кардејл је тражио обавештење о томе да ли аустроугарски монитори оперишу и током Саве, где се налази база за њихово снабдевање, те да ли су Срби заробили топове калибра 80 mm како би знао да ли да понесе одговарајућу панцирну муницију.[1] Занимљиво је да је капетан долазио у униформи британске Територијалне армије (*Territorial Army*), скривајући да је професионални морнарички официр, иако су немачка и аустроугарска обавештајна служба у Грчкој одлично знале о коме се ради. Након доласка у Београд, 17/30. октобра, Кардејл и Принс су установили да Срби не располажу никаквим средствима за борбу на рекама – изузимајући мине и торпеда које је донела руска мисија. Но, како Руси још увек нису имали уређаје за лансирање, британски морнарички официр је предложио да се одмах, од приручних средстава, изради неколико рампи за спуштање мина и бродски надводни лансери торпеда у виду сохе са клештима, који би се монтирали на мале моторне чамце и један стари реморкер депласмана 30 т и брзине седам чворова. Први импровизовани апарат довршен је до 13/26. новембра 1914., но услед аустроугарског продора у Београд, Кардејл је 17/30. новембра био приморан да се, као и друге мисије, са Топчидерске станице евакуише у Ниш. Одмах након ослобођења града, Кардејл и Принс су се вратили и наставили рад на повећању борбене готовости Одбране Београда дуж обала Саве и Дунава.

Након ступања Отоманске империје у рат (1. новембра 1914.), Дунав је добио још већи стратешки значај као веза са Црним Морем и Медитераном. Захваљујући новонасталој ситуацији, Кардејл је успео да убеди британски Адмиралитет у неопходност слања одређених снага у Београд ради борбе са аустроугарском речном флотилом. Но, како ће се касније показати, Лондон је релативно брзо одустао од планова да се у Србију упуте значајне јединице. На заседању Ратног савета одржаном 15/28. јануара 1915., донета је одлука да се наручи изградња 12 монитора класе „Инсект“, који би у деловима били транспортовани до Солуна, потом железницом пребачени до Београда

1 АС, МИД, ПО, Ф.XI, 2 дос. VII

и тамо склопљени. Професионални заповедник морнарице, „први лорд мора“, адмирал Џон Фишер (*John Arbuthnot Fisher,* 1841-1920), обећао је да ће већ сутрадан Адмиралитету наложити да почне пројектовање монитора. Бродови су вођени под шифрованим називом „велике кинеске топовњаче“, и према пројектима, требало је да имају депласман од 645 тона, дужину од 70 метара, минималну заштиту (дебљина челичних плоча око 6 mm) и два топа од 6 инча (152 mm) без купола. Посаду би чинила 4 официра и 48 морнара смештених на палуби пошто мала висина трупа није пружала довољно простора за кабине. Убрзо се, међутим, показало да Ратни савет има друге планове; монитори су у суштини били намењени операцијама у Месопотамији.[2]

Један од заговорника већег британског ангажовања на Балканском фронту, први лорд Адмиралитета, Винстон Черчил (1874–1965), одлучио је да предузме хитне мере, макар оне биле и симболичне; 19. јануара/1. фебруара 1915. донео је одлуку о оснивању „Британске војно-поморске мисије у Србији“ (*British Naval Mission in Serbia*) под командом контраадмирала Ернеста Трубрица (1862-1926).[3] Британски посланик у Србији Чарлс Луис дес Грац (*Sir Charles Louis des Graz*, 1860–1940), већ 20. јануара/2. фебруара је о томе известио Николу Пашића.

У састав Мисије ушао је минско-торпедни одред јачине 26 морнара и краљевских маринаца под командом капетана – „привременог“ мајора Краљевске лаке морничке пешадије Бертрама Елиота (1880–1918) и „привременог“ поручника морничке пешадије Џорџа Булока, те артиљеријски одред који је чинило 24 артиљерца из састава Краљевских маринаца, под командом поручника бојног брода Чарлса Кера (1886–1965).[4]

Адмирал Трубриц је у Србију стигао 9/22. фебруара 1915. и три дана касније званично преузео дужност од Кардејла. Кардејл је касније промовисан у почасног пуковника српске војске и одликован орденом Белог орла I степена (1916.) и Карађорђевом звездом IV степена (1916.).[5]

На железничку станицу Топчидер је 23. фебруара/8. марта допремљено осам британских 45-фунтовних (маса гранате) бродских брзометних топова калибра 4.7 инча (120 mm) Марк IV (*4.7»/40 QF Mark IV*) на мобилним лафетима система Перси Скот Марк I (*Percy Scott Travelling carriage Mk. I*), 1600 граната пуњених лидитом (тринитрофенол), те поморске мине и торпеда *Whitehead 18»/45-см Mk.VII*. Уз топовске нишанске справе, ипак, нису били достављени телескопи.[6]

Британска оружја подељена су на 4 батерије са по два топа. Посаду ових топова по правилу је чинило 10 људи, али како је британски контигент био мали батеријама су командовали српски официри, а уз свако оружје су распоређена по 3 британска и 7 српских артиљераца. Батерије су до 28. марта/10. априла распоређене на

2 Paul G. Halpern, *A Naval History of World War First*, Anaplolis, 1994, стр. 268

3 Ернест Трубриц је 10. августа 1914., пропустивши да спречи упловљавање немачких крстарица „Гебен“ (*SMS Göben* aka *Yavuz*) и „Бреслау“ (*SMS Breslau* aka *Midilli*) у цариградску луку, практично „сахранио“ своју поморску каријеру. Владало је, наиме, мишљење да је ово био један од одлучујућих догађаја који су довели до уласка Турске у рат на страни Централних сила. Черчил се трудио да рехабилитује свог старог пријатеља. Но, након катастрофе на Галипољу, и први лорд Адмиралитета је изгубио положај.

4 Чланови мисије су, између осталих, били: *captain (temporary Major) Bertram Nowell Elliot, R.M.L.I., lieutenant-Commander Charles Lester Kerr, R.N., temporary Lieutenant George Bullock, R.M., temporary Surgeon Edward Rowland Alworth Merewether, R.N., gunner Samuel Eber Davies, R.M.A., gunner Daniel Wass, R.M.A., gunner Harry James Carter, R.M.A., sergeant Charles Arhur Pearce, R.M., gunner Alfred Thomas Herbert Fish, R.M.A., petty Officer Lewis Silvers, O.N., private Charles Edward Bird, R.M.L.I., private Fred Turner, R.M.L.I., gunner Paul Herbert Oates, R.M.A., gunner James Robert Ransom, R.M.A., able Seaman Albert Robinson.*

5 *Officer Takes 30 Years To Pay Off Ilis Depts, The Otawa Evening Citizen*, Ottawa, September 24, 1938; *London Gazette* No. 29360-30437, London, November 1915-December 1917.

6 Први 40-фунтовни брзометни топови калибра 4.7-ин произведени су 1886. године у *Armstrong Elswick Ordnance Company* (EOC). В 1888 г. Флота је примила у наоружање исти топ али за гранате масе 45 фунти (15,75 кг). Ради лакше одбране Дурбана, капетан Перси Скот (*Sir Percy Moreton Scott,* 1853–1924) је уместо на фиксне, морничке, топове калибра 4.7 инча поставио на мобилне лафете са челичним лафетима на дрвеним точковима. Ради веће мобилности, касније су развијени олакшани челични лафети (Марк 1). Paul G. Halpern, *исто*

Српски артиљеријски поднаредници, каплар и редови, британски наредник, каплар и редови краљевске маринске артиљерије – послуга батерије бр.1 (Велики Врачар) топова 120 mm Марк IV, са српским официрима, поручником Кером и адмиралом Трубрицем. Септембар 1915. МГБ, Фи1 603.

борбене позиције, на којима ће остати све до октобра 1915. године: батерија бр. 1, под командом артиљеријског капетана Аксентија Катића, постављена је на југоисточној падини Великог Врачара;[7] батерија бр. 2 – 30 km источно од Београда, на обали Дунава код Гроцке; батерија бр. 3 – 19 км од Београда, на обали Саве код Остружнице и, батерија бр. 4 – 16 km од Београда, на обали Дунава код Чолиног Гроба (насеље Велико Село). Истовремено, минско-торпедни одред мајора Елиота је у Сави, код Железничког моста, поставио даљински управљану минску заграду и троцевну торпедну батерију, а на обали Дунава, у висини Парне стругаре и Кланице – једноцевни торпедни апарат. На Дунаву, код Смедерева, други део одреда под командом поручника Булока монтирао је једну четвороцевну торпедну батерију.

Након пропасти идеје о мониторима класе „Инсект“, британски посланик Луис дес Грац, војни аташе Џорџ Филипс (1863–1921) и адмирал Трубриџ неколико пута су молили заповедника Средоземне флоте на Малти да се у Београд допреми барем један торпедни чамац дужине 18 m (60 стопа) и брзине 18 чворова. Коначно, у Валети су одлучили да једну ненаоружану баркасу са дрвеним коритом адаптирају у торпедни чамац и упуте је у Србију.

Застарела оклопна фрегата „Егмонт“ (*HMS Egmont*) је од 1901. године била у функцији пловеће базе стациониране у Великој луци Ла Валете. Током 1912, „Егмонт“ је одвучен у британско

7 Део српске посаде чинио је и Михаило Каракашевић, између два рата секретар београдске Општине. *Агонија Београда у Светском рату*, Мил. Мирчић, *Странци у одбрани Београда*, Београд, 1931, стр. 541; Conrad Gato, *The Navy Everywhere,* Part 1, Published by E P Dutton & Company, 681 Fifth Avenue, New York. First published 1919

бродоградилиште Чатем, а улогу војно-поморске базе Медитеранске флоте преузела је тврђава Св. Анђело. Због очувања традиције, тврђава је класификована као „Брод Његовог Величанства Егмонт на копну". Са фрегате „Егмонт на води" је 1912. године скинута парна стражарска баркаса која је служила за везу са копном и предата на употребу новој бази „Егмонт на копну". Почетком марта 1915., база је овај застарели парни чамац наменила као помоћ мисији у Србији; у бродоградилишту Велике луке на његовом прамцу је монтиран трофунтовни брзометни топ система Хочкис калибра 47/40 mm *Mark I* а на боковима – два надводна торпедна апарата система Дена Кардигана (у виду сохе са клештима) за торпеда *18»* (450 mm) *Mark V.*

„Нови" торпедни чамац (дужине 45 стопа или 13.6 m, са максималном брзином од 12 до 16 чворова) отпремљен је у Солун. Како би баркаса на теретном вагону могла да пролази кроз тунеле у солунској луци је демонтирано наоружање и надградња са димњаком. У зору 8/21. марта 1915., чамац је у тајности укрцан на железничку платформу и упућен за Србију.[8] „Тајни товар" је кроз неколико дана стигао у Београд; баркаса је у чукаричком бродоградилишту поново монтирана и додатно наоружана једним митраљезом калибра 7 mm система Максим М1909.

Торпедни чамац је званично носио назив „*H.M. Picket Boat, Tender to H.M.S. Egmont*". Но, у историји је остао забележен као „Терор Дунава", како га је назвала сензационалистичка штампа епохе.[9] „Терор Дунава" је на аустроугарске трупе имао више психолошки него стварни учинак. Поручник Кер је извео неколико безуспешних акција против монитора и највише ефекта је имао дејствујући против пешадије и пионирских одреда који су уклањали мине или радили на понтонским мостовима. Као највећи успех забележена је акција изведена априла 1915., која је, у суштини, представљала неупех изазван забуном. Наиме, да би заварало српску „флотилу" и артиљерију, али и изазвало дејство српских топова и тиме открило њихове позиције, аустријско Министарство војно је крајем фебруара 1915. године у бродоградилишту „Првог дунавског паробродоског друштва" у Будимпешти наручило изградњу лажног монитора, тзв. „брода-мамца" – макете налик на монитор „Марош". Макета је израђена од дрвета и платна, била је дуга 50 m, са газом од 1.1 m, а опремљена са два лажна топа калибра 150 mm и металним димњаком који је испуштао вештачки произведен дим. Макета је довршена 25 марта/7. априла 1915. и за два дана је помоћним војним паробродом „Алмош" допремљена Дунавом на позицију 8 km удаљену од Београда.[10] Аустријанци су покушали да изазову српску артиљерију да дејствује по лажном монитору. Да би ситуација изгледала што уверљивије, заклоњен иза макете, монитор „Енс" је из топова калибра 12 cm испалио два хица. Но, српска обавештајна служба је од резидентуре у Румунији добила информације да се ради о лажном броду тако да артиљерија није одговарала на провокације. Разочарани неуспехом, Аустријанци су у зору 29. марта/11. априла, помоћном оклопном топовњачом „Линц", „брод-мамац" отпремили до Земуна и укотвили га уз болнички пароброд „Трајзен".[11] У ноћи 9/22. и 10/23. априла торпедни чамац поручника Кера је дрвену макету погрешно идентификовао као монитор „Кереш" и на њега испалио два торпеда. Како је дрвена конструкција имала далеко мањи газ од нормалних монитора, оба торпеда су прошла испод макете; један је експлодирао на обали док се други заглавио у муљу. Стража на правом монитору „Кереш" приметила је торпедни чамац и на њега отворила ватру из Шкодиног топа 66 mm/Л26. У паници, артиљерци нису скинули чеп са навлаком тако да је граната

8 Да би обманули грчке царинске органе и немачке обавештајце, Британци су још у јануару 1915. године из Солуна у Београд железницом послали 32 тоне експлозива и мина под царинском декларацијом „паприка – љута (врела) роба". - *The Last Days of Belgrade* у *The Carthusian* – December 1915, стр. 18

9 *Barrier Miner*, Vol. XXVIII, No. 8418, Broken Hill, 11.08.1915, 1; *New Zealand Herald*, Volume LII, Issue 16014, 4 September 1915, 2; *Feilding Star*, Volume XI, Issue 2808, 7 September 1915, стр. 1

10 „Алмош" је до 1914. био путнички брод будимпештанске „Краљевске угарске поморско-речне бродарске компаније" из Будимпеште (*Magyar Királyi Folyam-és Tengerhajózási Rt.*).

11 „Линц" и „Трајзен" су до 1914. године служили као путнички пароброди *DDSG*.

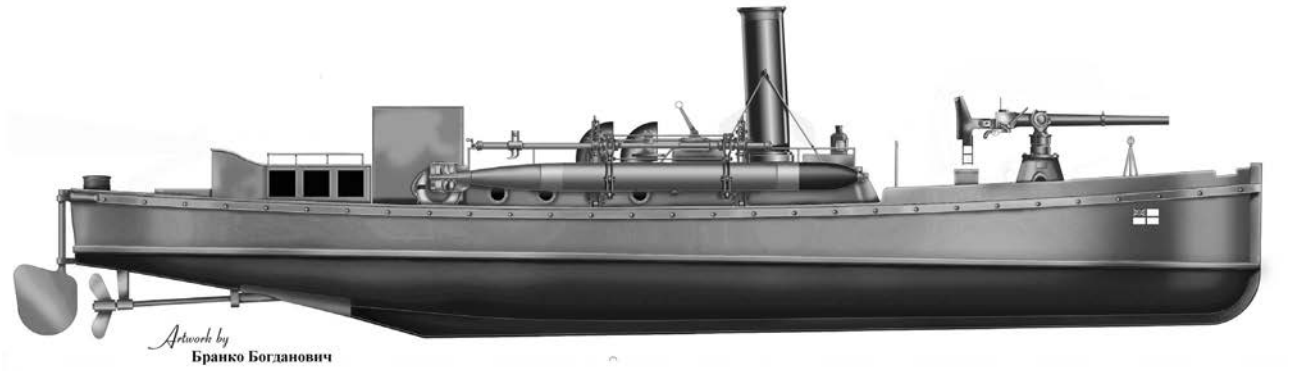

Парни торпедни чамац тендер ХМС „Егмонт“ (HM Picket Boat, Tender to HMS Egmont) торпедни чамац „Терор Дунава“. Реконструкција Б. Богдановић.

експлодирала у цеви разневши оруђе. Заварани двема експлозијама, Британци су се у 14.20 часова вратили у Београд, уверени да су погодили аустријски монитор. Након ове акције макета је лежала у Земуну све до почетка октобарске офанзиве 1915. године. Још једна акција британске баркасе против аустријских монитора, изведена 4 /17. маја, такође је прошла без већег успеха. Ипак, да ли у недостатку правих информација или у пропагандне сврхе, савезници су подржали верзију о потапању „Кереша“. Тако је 17/30. јуна 1915. поручник бојног брода Чарлс Кер за „потапање монитора Кереш“ декорисан британским орденом „За предану службу“, 6/19. новембра 1915 – орденом Карађорђеве звезде IV степена, 5/18. марта 1916. – орденом Белог орла IV степена, 28. јула/10. августа 1917 – француским Ратним крстом. Коначно, 25. априла/8. маја 1917., британски Наградни суд донео је решење о додели новчане награде у висини од 514 фунти стерлинга посади „*H.M. Picket Boat*“ – *Tender to H.M.S. Egmont for the destruction of the armed enemy monitor Keresh*“.[12]

Аустријанци су 23. септембра /6. октобра 1915. започели артиљеријску припрему за предстојеће форсирање Саве и Дунава. До тада су у Земуну саградили још једну дрвену макету патролног чамца, која је само током једне ноћи, у операцијама од 23. до 26. септембра/6. до 9. октобра примила око 100 артиљеријских погодака.

Аустроугарско-немачка артиљерија је током првог дана онеспособила британску батерију бр. 1 на падини Великог Врачара; наредник Чарлс Пирс је скинуо затвараче са топова и послуга је одступила у позадину, напуштајући неупотребљива оружја.

Батерија бр. 4 је 24. септембра/7. октобра са Чолиног Гроба привучена у сам град, на Баново Брдо; но било је исувише касно да учини било шта за одбрану Београда. Око 11:00 часова две гранате немачких тешких оружја погодиле су складиште муниције и потпуно га уништиле. Два топа батерије бр. 4 нису претрпела оштећења, али су услед експлозије погинули српски преводилац и један артиљерац док су артиљерци Краљевских маринаца Хари Картер и Семјуел Дејвис те други српски преводилац рањени.

Истог дана (24. септембра/7. октобра), око 21.00 час, поручник Кер је покушао да уништи парни торпедни чамац али, услед јаке артиљеријске ватре није успео да приђе речној обали. Српски војници су 25. септембра/ 8. октобра у 04.00 часа са баркасе скинули митраљез и, убацивши ручне бомбе у крмени део, потопили „Терор Дунава“. У то време мајор Елиот је лансирао сва торпеда из троцевне батерије код београдског Железничког моста на Сави док је поручник Булок успео да лансира само један торпедо из четвороцевне батерије постављене код Смедерева. Након тога, мино-торпедни одред је под командом Елиота, преко Торлака одступио ка Ћуприји – бази руског инжењеријског одреда.

12 *The London Gazette, 8 May 1917, 4357*

У Ћуприји су се 27. септембра/10. октобра окупили чланови руске минерске команде, француске „Мисије Д“, британске војно-поморске мисије и посада батерије бр. 1. Ово људство је 3/16. новембра из Ћуприје стигло у Битољ, одакле је железницом пребачено до Солуна. Тако су, заједно са српском војском, у повлачењу преко Албаније учествовале само посаде британских батерија бр. 2, 3 и 4.

Помињујући остатке енглеског артиљеријског одељења у Србији, Бранислав Нушић је забележио превасходну симболичку важност њиховог присуства: „*Ови туђинци, који су до пре неки дан бранили српску престоницу, зашли су сад у српске планине да са нама заједно поделе судбину једнога несрећнога народа. Кренули отуд, са далеких северних острва, пребродили пространа мора да нам донесу не толико помоћ колико веру да у овој гигантској борби нисмо сами, да је до нас кадра допрети рука моћних, да над нама бди брига моћних*“.[13]

Британски и српски војници истоварују у Београду тешке енглеске бродске топове. Berliner Illustrations-Gesellschaft, Berlin, 1915.

Када је 26. септембра/9. октобра 1915. године Београд пао у непријатељске руке, једна батерија је била на левом крилу, друга на десном, а трећа у центру борбеног распореда српске војске. Поручник Кер је прекомандован у штаб генерала Михаила Живковића и добио је команду над све три британске батерије. Батерије су 12/25. октобра, преко Младеновца, Тополе и Крагујевца стигле у Крушевац, одакле су 22. октобра/4. новембра железницом транспортоване у Ниш. Батерија бр. 2 је заузела борбену позицију према Алексинцу, док су батерије бр. 3 и бр. 4 постављене према Јужној Морави, на положајима 5 км удаљеним од сваке путне комуникације. Батерија бр. 3 је практично била недоступна пошто се налазила на узвишењу које је од најближег пута делио мочварни терен.

Када је 30. октобра/12. новембра издато наређење за повлачење према Приштини, топови Треће батерије, тешки преко две тоне, безнадежно су се заглавили у блату и морали су бити напуштени. Тако је пручник Кер наставио повлачење са четири од првобитних осам оруђа.

Британци су 3/16. новембра стигли до Мердара, где су посаде биле принуђене да униште и топове батерије бр. 2. Батерија бр. 4 је 13/26. новембра доживела удес; приликом преласка једне речице, конструкција моста није издржала тежину топова и једно оружје је пропало у корито. Тако је преостао само један топ; 20. новембра/3. децембра 1915., услед немогућности даљег транспорта, и он је уништен како не би пао у руке непријатељу.[14]

Бранко Богдановић

13 Бранислав Нушић, *Девестопетнаеста*, Београд 2010, стр. 207-208

14 Paul G. Halpern, *A Naval History of World War First*, Anaplolis, 1994, стр. 226; Crawfurd Price, *Serbia's Part in the War*, Vol.1, London, 1918, стр. 243–248; Conrad Gato, *The Navy Everywhere*

РЕКВИЗИЦИЈЕ ЗВОНА СА ПРАВОСЛАВНИХ ЦРКАВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ТОКУ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Продужетком рата и све већом кризом у војној производњи повећавала се потреба за металима, што је Земаљску владу у Сарајеву навело да објави низ уредби којима је настојала ријешити овај проблем. Аустроуграска војна команда у Сарајеву је већ априла 1915. позвала становништво да надлежним властима добровољно преда вишак кухињског суђа и предмета од метала које не користи, а првенствено оног направљеног од бакра, калаја, олова и алуминијума.[1] Грађани су били дужни пријавити све залихе руда и оних метала и легура које се могу употријебити у војној индустрији попут алуминијума, хрома, бакра, никла, калаја, па чак и старог материјала, отпадака, опиљака и пепела.[2] Због повећане потребе за металима у ратне сврхе почетком 1916. донијета је наредба о потраживању и изручивању посуђа и предмета од метала којој су били подвргнути сви произвођачи, трговци, власници кућа, гостионичари, пекари и сластичари.[3]

Између 1915. и 1916. Министарство рата у Бечу је донијело више одлука о реквизицији црквених звона у војне сврхе; прво свих, а потом само оних направљених послије 1700. године.[4] Сложене економске прилике навеле су Земаљску владу у Сарајеву да изда уредбу о потраживању црквених звона у ратне сврхе. Бронза, од које су израђивана звона, била је драгоцјени материјал од којег су прављена и артиљеријска оружја. Бронза је била једини нерђајући метал од којег су се правили топови.[5] Изузетак су представљала звона од великог умјетничког и историјског значаја чију су вриједност установљавали стручњаци Земаљског музеја у Сарајеву.[6] Свим црквеним општинама је препоручено да се без устезања ставе на располагање војним властима приликом пописа црквених звона. Општине у којима су цркве имале више од једног звона, требале су се изјаснити како су сагласне да за своју богомољу задрже једно звоно, а да сва остала препуштају војној управи. Чак је и оним црквеним општинама у којима су богомоље имале само једно звоно савјетовано да поступе исто, а да „до доласка бољих времена" направе клепетала којима ће позивати вјернике на молитву. У документу са почетка 1916. године митрополит захумско-херцеговачки Петар Зимоњић је упозорио свештенство на одлуку Министарства рата у Бечу да се сва звона на црквама у земљи морају пописати и по потреби употријебити у ратне сврхе. Зимоњић је навео да ће скидање црквених звона војна власт по могућности повјерити православним фирмама. Митрополит није пропустио прилику да нагласи како је од почетка рата српски народ у епархији Захумско-херцеговачкој био спреман на сваку жртву ради одбране домовине (Аустроугарске, прим. Б. М.).[7] Митрополит Евгеније Летица је подсјетио свештенство и народ да је до доласка аустроугарских власти мало која православна црква у земљи имала звоно „*па је право да се једној таквој хришћански просвјећеној и правдољубивој управи стави на расположење у случају потребе све, чега се посјед истој управи захвалити имаде*".[8] Земаљска управа је требала обештетити сваку црквену општину у новцу,

1 *Sarajevski list*, Sarajevo, god. XXXVIII, br. 110, 20. april 1915.

2 *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina 1915,* Sarajevo 1915, стр. 73–74

3 Истовремено су одређене цијене у име накнаде за ковинско посуђе којима су се највише плаћали предмети од никла – 12 круна по килограму; *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina 1916,* Sarajevo 1917, стр. 15–19

4 Ž. Bistrović, *Rekvizicija zvona*, у: *Zaboravljeni rat 1914–1918*, Crikvenica 2015, стр. 57

5 Đ. Sjekavica, *Rekvizicije zvona u Prvom svjetskom ratu na području Dubrovačke biskupije*, у: *Anali*, Dubrovnik, 51/2, 2013, стр. 541

6 *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina 1918,* Sarajevo 1919, стр. 61–62

7 Архив Херцеговачко-неретванског кантона (АХНК), *Збирка Мостар и Херцеговина* 1815–1952 (ЗМиХ – 6, 1916); М. П. Радусиновић, *Три документа о ратним патњама српског народа и свештенства у Херцеговини (1914–1918)*, у: Зборник Матице српске за историју, бр. 59–60, Нови Сад 1999, стр. 167–172.

8 *Вјесник*, Сарајево, год. VII, бр. 4, 1. октобар 1917.

рачунајући јој за сваки килограм тежине бакра четири круне. Тежину сваког звона одређивао је представник војних власти у присуству предсједника црквене општине. Трошкове скидања звона са звоника и њиховог одношења сносиле су војне власти, које су такође биле дужне сносити и трошкове евентуалне штете на цркви или звонику настале приликом скидања звона.[9] Православни митрополити су од црквено-школских општина затражили да се црквена звона попишу у посебне табаке које ће доставити органи власти, а затим да се та звона, када се затраже, ставе на располагање војној управи.[10] Земаљска влада је током рата уочила да су на многим црквама, звоницима и црквеним зградама Дабробосанске епархије исписана четири ћирилична слова „С", те је наложила њихово уклањање. С тим у вези, митрополит Летица је наложио парохијском свештенству да поступи по наређењу власти и тамо гдје уочи овакве натписе да их одмах одстрани.[11]

Највећу штету у Зворничко-тузланској епархији послије рата пријавила је црквено-школска општина у Бијељини од чак 216.305 динара, при чему је бакар са цркве процјењен на 40.000 динара. Укупна ратна штета у епархији износила је више од 1.300.000 динара. Знатан дио отпадао је на заплијењена црквена звона. Укупно су 63 цркве из епархије пријавиле да је непријатељска војска заплијенила 109 звона тежине 25.197 килограма. Највеће звоно од 969 килограма војска је однијела из цркве у Драгаљевцу.[12] Архијерејски црквени суд у Мостару је октобра 1920. у извјештају Министарству вјера Краљевине СХС навео како је простор Захумско-херцеговачке епархије почетком рата био поприште жестоких борби између аустроугарске и црногорске војске. Само у овој епархији је током рата оштећено 57 цркава, а укупна штета је 1923. процјењена на више од пет милиона динара.[13] Реквирирано је 46 црквених звона. Са Саборне цркве у Мостару су однесена звона тешка 4.000 килограма, дигнут је бакарни кров, а сви прозори и иконе су оштећени. Црква у манастиру Добрићево је запаљена, док се у цркви Св. Саве у Билећи током рата налазио војни магацин.[14] Реквизиције црквених звона нису се током рата дешавале само на простору Босне и Херцеговини, нити су погађале искључиво Српску православну цркву. У току рата из 147 цркава и манастира у три епархије са подручја Краљевине Србије (Београдске, Жичке и Шабачке епархије) непријатељска војска је однијела 370 црквених звона у вриједности од 824.320 динара.[15] Заплијењена звона је пријавило и 125 цркава са простора Црногорско-приморске митрополије.[16] На подручју Хрватске постојало је осам сабирних центара гдје су се прикупљала звона спремна да се упуте у фабрике на претапање. Звона реквирирана на подручју Далмације сакупљана су у Сплиту, Шибенику, Славонском Броду, Дубровнику, Гружу, Груди, Метковићу, Зеленици и Задру. Војна команда у Мостару заплијенила је око 1.500 црквених звона из Далмације.[17] Подручје Хрватске било је подијељено у три регије у којима су радиле посебне комисије које су у сарадњи са бискупијама и жупама имале задатак да региструју звона од посебног историјског или култруног значаја.[18]

Ипак, нису сва скинута звона завршила тамо гдје су то војне власти планирале. Звоно са цркве у селу Тишковац у западној Босни је пренесено у оближњи Книн, одакле је требало возом бити транспортовано до Сплита, гдје никада није стигло. Проти Николи Скакићу из села Пећи, недалеко од Тишковца, 1916. се обратио сељак Ђуро Родић из Тишковца тражећи благослов да украде црквено звоно које се у том тренутку налазило на жељезничкој станици у Книну. Родић и неколико другова су успјели на дрвеним гредама подићи тишковачко звоно и сакрити га у оближњу гомилу шљунка са намјером да га откопају када прође рат. Звоно је крајем рата извађено из шљунка и враћено у Тишковац.[19]

др Боривоје Милошевић

9 *Исто*, год. VII, бр. 5, 1. новембар 1917.

10 *Исто*, год. VIII, бр. 6, 1. мај 1918.

11 *Вјесник*, Сарајево, год. VII, бр. 7, 1. децембар 1917.

12 Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, Београд-Гацко 2014, стр. 63

13 *Исто*, стр. 66

14 *Исто*, стр. 67

15 *Исто*, стр. 46

16 *Исто*, стр. 62

17 Đ. Sjekavica, *Rekvizicije zvona u Prvom svjetskom ratu na području Dubrovačke biskupije,* 543.

18 Ž. Bistrović, *Rekvizicija zvona*, 57.

19 *Политика*, Београд, год. XXXVII, бр. 11.695, 22. децембар 1940.

БОСАНСКИ ПЕТРОВАЦ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Након атентата у Сарајеву ријетко који градоначелник у бихаћком округу је имао прилику да саопшти како је атентат изазвао *искрену и велику жалост код свих слојева становништва*, осим градоначелника Босанског Петровца. Поред тога, он је саопштио да су све најављене приредбе отказане и да су црне заставе истакнуте на кућама свих конфесија.[20] Полицијске власти, ипак, нису биле без посла у петровачком срезу. Непосредно послије атентата и завођења ванредног стања, Четврто крило жандармеријске корпусне команде јавило је окружним властима да се послије догађаја у вези са атентатом на дане 2. и 3. јула у Босанском Петровцу није десило ништа узнемиравајуће, уз напомену да су странци свих националности веома потиштени.[21]

Након објаве ванредног (29. јуна), а затим и опсадног стања (17. јула), становништво у Босанском Петровцу је, поводом наредбе власти, добровољно предало оружје које је у већини случајева било без вриједности. Ријетки су били случајеви преметачине и насилног одузимања оружја.[22] Такође, окружне власти у Бихаћу, поводом затварања православних вјерских школа, извијестиле су Земаљску владу да затварање школа „*није наишло на отпор, па ни у Бос. Петровцу, с обзиром на то да је Црквено-школска општина још у јуну одлучила да затвори школу и децу пошаље у комуналну*“.[23]

Десетог августа 1914. године почело је отпремање првих политички сумњивих лица у интернацију, у логор Арад.[24] Ова лица прво су одвођена у Брод гдје су чекали даљи транспорт. Први воз са затвореницима за Арад кренуо је 15. августа.[25] Осим Арада петровачки интернирци упућивани су у логор Жегар код Бихаћа.

Један од првих из Босанског Петровца интерниран у Араду био је свештеник Никодим Новаковић. Тамо је упућен након што је петровачки жандармеријски командир Рагуж у Бањалуку упутио извјештај у којем стоји: „*У посљедње вријеме у петровачкој чаршији осјећа се све већи отпор нашој власти. У томе су нарочито активни свештеници Никодим Новаковић, Владо Кецман и Лука Прошић из смољанске парохије. Често се састају по приватним кућама и сједе до касно по ноћи. Шећу по граду дигнуте главе, не поздрављају никога из наше власти, а кад су државни празници никад не истичу државну заставу на својим кућама, а на тај начин, српском заставом означавају сваку државну и вјерску светковину Србије и Црне Горе*”.[26]

Послије извјештаја Рагужа, дошао је налог из Бањалуке: „*да се одреди кућни притвор свештенику Никодиму Новаковићу и свештенику Влади Кецману од мјесец дана. Да се за то вријеме саслушају свједоци о тим њиховим разним инкриминацијама и нелојалном понашању према нашој круни и власти*“.[27] Сазнавши за одлуку Бањалучког жандармеријског центра, петровачки хоџа Мухамед Шехић, који је имао велики утицај код петровачких среских власти, заложио се за свештеника Владу Кецмана, тражећи да буде ослобођен због лошег здравственог стања. Власти су прихватиле Шехићеву молбу,

20 Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995, стр. 382; Đ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Banjaluka 2011, стр. 38

21 Ђ. Микић, *Бања Лука* ..., стр. 385–386; Đ. Mikić, *Austrougarska* ..., стр. 67

22 Đ. Mikić, *Austrougarska* ..., стр. 69

23 *Исто*, стр. 97–98

24 У логору Арад (Румунија), у току Рата, било је интернирано девет Петровчана; П. Слијепчевић, *Босна и Херцеговина у Светском Рату*, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, стр. 224–225

25 В. Ћоровић, *Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског Рата 1914–1918*, Београд – Сарајево 1920, стр. 83

26 В. Д. Кецман, *Ријека живота (родослов Кецмана)*, Бања Лука 1998, стр. 35

27 *Исто*, стр. 36

те је Кецман само упозорен на понашање,[28] док је Новаковић отпремљен у логор Арад.[29]

У *Бањалучком велеиздајничком процесу*[30] суђено је инжењеру Сими Мирковићу, поријеклом из Колунића код Босанског Петровца. Он је, заједно са Васиљом Грђићем и Владимиром Ћоровићем спадао у другу групу оптужених, под оптужбом да су „*управили и управљали рад друштва Просвјете на буњењу народа преко листова и календара и што су подупирали све српске организације у Босни и Херцеговини, као Соколство, Побратимство и Земљорадничке задруге*".[31]

Инжењер Мирковић је на суђењу порицао сваку везу са *Народном одбраном*, тврдећи да све до атентата није ни знао да та организација постоји. Признао је да је радио на стварању организација *Соколи* и *Побратимство* са циљем да им помогне јер им је основна дјелатност била тјелесно и духовно јачање чланова. Порицао је било какву одговорност везану за писање *Календара* и листа *Просвјета,* јер је он по закону о штампи био одговорни уредник, истичући, да је осим његове постојала и државна цензура.[32] Владимир Ћоровић забиљежио је начин изрицања казне Сими Мирковићу:

„*Пред свима оптуженицима и свом публиком прочитао је предсједник суда Сими Мирковићу и Владимиру Ћоровићу, да су суђени на основу 114, први са пет, а други са две године. После, у тој истој осуди, обојици је читано по други пут, да су суђени на основу 111, први на десет, а други на пет година. Ствар је била доста јасна и оптуженима саопштена од надзорника затвора Рудолфа Киндига. Прва је осуда била судска, а друга је накнадно донесена, кад је с владе стигао захтев, да заступници „Просвјете" морају бити кажњени као чисти велеиздајници*".[33]

Затворску казну, до краја рата и ослобођења, Симо Мирковић служио је у Зеници, радећи као књиговезац.[34]

Окупационе власти су често прогониле и свештеника Славка Трнинића, поријеклом из Босанског Петровца, који је 1914. године службовао у Добоју. Властима је од раније било познато његово ангажовање у ширењу Кочићевог утицаја у которварошком и тешањском крају. На судском процесу у Бањалуци тужилац је цитирао једно Трнинићево писмо калуђеру Драгутину Тихом из 1912. године, у којем се Трнинић хвалио да је у оквирима својих могућности подизао „*учмалу свијест и понос потиштеног Српског Народа и углед Отаџбине и Кочићеваца у овим крајевима*", даље наводећи да је „*потенцирао њезину јакост, долазио у додир и са интелигентом и са тежаком, упознао га са програмом Кочићеве групе, са идејом једног сложног и заједничког рада, тако те је сада створен темељ за провођење једне чисто страначке организације*",[35] која је у Босанској Крајини почивала на аграрном програму.

Усљед одласка радно способних људи у рат среска експозитура у Дрвару имала је велике проблеме у привреди, због чега је петровачка среска управа морала организовати обраду њива и штедњу залиха хране. Пољопривредним јесењим радовима руководили су жандари и учитељи. На смањење залиха хране за људе и стоку утицало је и кориштење Штајнбајсове пруге у војне сврхе. Стога су власти забраниле извоз и клање стоке, заводећи максимирање цијена животних намирница у срезу Босански Петровац. У току 1914. године обезбијеђено је око 20.000 kg жита.[36]

Сушна и неродна 1916. одразила се и на 1917. годину. Те 1917. године настала је права глад, која се посебно осјећала у бихаћком, травничком, мостарском

28 Касније су власти често шиканирале свештеника Кецмана, позивајући га на честе истражне разговоре и одређујући му неколико пута кућни притвор од по мјесец дана.

29 В. Д. Кецман, *нав. дјело*, стр. 36

30 Који је трајао од 03. новембра 1915. до 16. марта 1916. године.

31 Ђ. Микић, *Austrougarska* ..., стр. 301

32 Б. Мађар, *Просвјета: српско просвјетно и културно друштво* 1902–1949, Бања Лука, Српско Сарајево 2001, стр. 185–186

33 В. Ћоровић, *нав. дјело*, стр. 211

34 *Исто*, стр. 213

35 Ђ. Микић, *Бања Лука* ..., стр. 413–414; Ђ. Микић, *Austrougarska* ..., стр. 240

36 Ђ. Микић, *Austrougarska* ..., стр. 188–189

и сарајевском округу. Већ у априлу 1917. године у Босанском Петровцу по глави становника спадало је свега 4 kg брашна мјесечно,[37] те је народ био принуђен да се храни зељем, копривама и другим травама.[38] У оваквој невољи, да би прехранили породицу, људи из Босанског Петровца ишли су у Славонију, не би ли тамо нашли мало жита. Продавао се и посљедњи комад земље или грло стоке како би се обезбиједила средства за пут и куповину прије потребног жита, које се могло пренијети само кријумчарењем.[39] Било је случајева гдје су се читаве породице исељавале у Славонију или Угарску.[40]

Петровачки срески начелник је почетком 1918. године храну која је била намијењена петровачком народу продавао у Далмацију. У то вријеме цијена једног килограма брашна у Босанском Петровцу кретала се од 1.80 до 2.40 круна.[41]

Дјеца из Босанског Петровца су крајем 1917. и током 1918. године отпремана на прехрану у Хрватску, Бачку, Барању и Срем. Укупно је одведено 714 дјеце, од чега је код удомитеља остало 264 а враћено њих 450.[42] У октобру 1918. године, у петровачком срезу завладала је шпанска грозница, која је, према свједочењу савременика свештеника Петра Рађеновића, за два мјесеца[43] однијела око 200 живота само у парохији Крњеуша.[44]

Заједно са осталим аустроугарским поданицима у аустроугарску војску мобилисани су и Срби. Већина ових мобилисаних војника одмах је послана на обуку у Беч, Грац, Линц, Пешту или нека друга мјеста, а затим су распоређивани на фронтове у Србији, Галицији и Италији. Нашавши се у заиста тешкој ситуацији, многи војници Срби почели су бјежати или се предавати српској, италијанској или руској војсци, зависно од тога на којем фронту су се налазили. Најчешћа дезертерства српских војника у аустроугарској војсци дешавала су се на Источном фронту. Од самог почетка живота у италијанским логорима поједини дезертери и мање групе заробљеника тражили су од италијанских власти да их пусте да иду као добровољци на фронт који покрива српска војска.[45]

Након што је Прва српска добровољачка дивизија формирана у Одеси – 16. априла 1916. године,[46] до краја рата своје мјесто међу добровољцима нашло је и 156[47] војника из Босанског Петровца. Цар Николај II Романов је 1916. године орденом *Светог Ђорђа I реда* одликовао Милана Лукића Кајцу из Дринића, а Раде Кецмнан, такође из Дринића, био је носилац *Споменице рата за ослобођење и уједињење 1914–1918. године*.

Према доступним подацима, за потребе Аустроугарске војске у срезу Босански Петровац мобилисано је 5.473 војника (у овај број улазе и војници из Дрвара и Кулен Вакуфа). У току рата, живот је изгубило њих 584, а ратним војним инвалидима проглашено је 262 (Срба 166, муслимана 78, Хрвата 15 и три из групе остали).[48]

др Бошко М. Бранковић

37 *Исто*, стр. 404

38 П. Рађеновић, *Села парохије Крњеуша у Босни (Код Петровца)*, Српска краљевска академија, Српски етнографски зборник, Насеља и порекло становништва, књ. 13, Београд 1923, стр. 166, 187

39 В. Ћоровић, *нав. дјело*, стр. 224; N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925 – privredni i politički razvoj*, Sarajevo 1991, стр. 47

40 В. Ћоровић, *нав. дјело*, стр. 225

41 П. Рађеновић, *нав. рад*, стр.166, 187–188

42 M. Kolar-Dimitrijević, *Evakuacija bosanskohercegovačke djece na ishranu u Hrvatsku krajem Prvog svjetskog rata,* у: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, стр. 407

43 Октобар и новембар

44 П. Рађеновић, *нав. рад*, стр. 166, 188

45 В. Hrabak, *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915–1918*, Novi Sad 1980, стр. 61

46 С. Мика Мићевић, *Српски добровољци у ратовима 1912–1918*, Бања Лука 1998, стр. 52

47 Према мојим сазнањима, која темељим на основу спискова из: П. Р. Јовић, Н. Б. Поповић, *Добровољци 1912–1918*, том 2, Београд 1989, стр. 33, 341, 353, 354, 395–449; О. Јеличић-Ћоја, *Istoriografski prilog Bosanskog Petrovca i Smoljana od naseljavanja*, Bosanski Petrovac 1987, стр. 57, Д. С. Ковачевић, *Села Бара, Буковача, Дринић, Ведро Поље*, Нови Сад 2006, стр. 136–141, *Списак добровољаца из Босанске Крајине*, Добровољачки гласник, бр. 27, Београд 2006, стр. 73

48 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918*, Sarajevo 2007, стр. 291, 296, 298

Емисија РТРС и Андрићевог института „Рат за цивилизацију“ гост др Мирослав Перишић, директор Архива Србије и руководилац Историјског одељења Андрићевог института

ПОВРАТАК ДОКУМЕНТИМА

Разговор водио Мирослав ЛАЗАНСКИ

ЛАЗАНСКИ
Овог пута разговарамо са др Мирославом Перишићем, директором Архива Србије о томе како је Архив Србије пропратио све оно што се догађало током обележавања стогодишњице Првог светског рата; одјеке на међународној сцени, покушаје ревизије почетка, узрока и повода Првог светског рата. Ви сте написали значајну књигу *Сарајевски атентат – повратак документима* коју је издао Андрићев институт. Књига је била хит међу историјском литературом и књигама које се баве Првим светским ратом. Књига је изашла прошле године, и изазвала је велику пажњу. Било би добро да Ви као аутор кажете у чему је значај ове књиге када је у питању ексклузивитет. Ту има неких докумената који су први пут угледали светлост дана, односно први пут објављени.

Др ПЕРИШИЋ
Књига *Сарајевски атентат – повратак документима* настала је у времену када тема Првог светског рата не напушта човечанство ни после сто година. Такође, настала је и у времену у којем с посебно обновљеном снагом господари ревизионистичка историографија у свету. Дакле, због тога постојала је потреба да се поводом једне тако значајне историјске теме, односно једног тако значајног историјског догађаја као што је Сарајевски атентат, историографија врати проучавању тог догађаја на научни начин, да се врати посредством докумената. Та потреба је нашла свој резултат у овој књизи коју сте поменули и ако бисмо разговарали о томе шта је најзначајније што ова књига доноси, свакако су то документи која су објављена у њој, а међу њима најзначајнији документ јесте дојава од 17. јуна 1914. године. То је дојава упућена из Земуна да се припрема атентат у Сарајеву, односно дојава која се може окарактерисати као обавештење аустроугарским властима да постоје претње по безбедност Франца Фердинанда у Сарајеву 28. јуна 1914. године, што се и обистинило. Дакле, то је веома занимљив документ. Реч је о документу који је до сада био потпуно непознат историчарима.

ЛАЗАНСКИ
Како сте га пронашли?

Др ПЕРИШИЋ
Знате, ми овај разговор водимо у Архиву Србије где се налази око пола милиона страница докумената о Првом светском рату, а које историчари никада нису видели.

ЛАЗАНСКИ
Зар је требало да прође толико година да се пронађе тај документ?

Др ПЕРИШИЋ
Први светски рат није довољно истраживан. Протеклих деценија су неке друге теме у историографији отваране, док је Први светски рат више истраживан и историчари су се њиме више бавили између два светска рата него у епохи социјализма и почетком 21. века. Ја сам та своја истраживања започео пре више година овде и у једној од фасцикли пронашао сам документ који ми је привукао посебну пажњу, пре свега јер је он на појединим местима физички оштећен и то, одмах сам уочио, нису случајна оштећења. Документи који нису значајна се не оштећују на начин на који је овај оштећен. То је рађено циљано и стручно, пре свега радирањем, чиме су уклоњени поједини делови текста...

ЛАЗАНСКИ
Али господине Перишићу, зар није могао неко

ко није желео да тај документ угледа светлост дана да га једноставно поцепа и уништи?

Др ПЕРИШИЋ

Поступање са документима свуда у архивима има своју логику и има своја нека правила. Није лако архивисти да уништи документ. Питање је какав је пут овај документ имао од свог настанка. Он је настао 17. јуна 1914. године, и упућен је тајној полицији у Загребу. Тамо је примљен и заведен 20. јуна а 21. јуна је из редарства, како се звала полицијска служба, упућен даље на разматрање и ми не знамо какав је даљи пут тог документа. Постоји неколико чињеница које могу да наведу на на размишљање да је документ завршио у Бечу, односно у неком од аустријских архива. Овде морам да напоменем да су у току Првог и у току Другог светског рата извршене огромне пљачке најпре Архива Србије и српских архива, а током Другог светског рата и југословенских архива. Дакле, све су то прилике када је тај документ могао из неког архива да буде пребачен у други архив, или да се нађе у Бечу. После Другог светског рата, почетком шездесетих година почела је са радом мешовита аустријско-југословенска комисија за реституцију и седамдесетих година један део докумената из Беча је враћен тадашњој држави Југославији и могуће да је тај документ из Беча тада враћен овде. Ипак, за сада немамо поуздане податке на основу којих би могли да

реконструишемо пут овог документа, где је све био, у чијим рукама, ко је имао могућности да се упозна са његовим садржајем. Једино је сигурно да су аустроугарске власти 1914. године имале тај документ у својим рукама пре атентата у Сарајеву.

ЛАЗАНСКИ
Значи да касније можда ни Аустријанци нису видели о чему се ради?

Др ПЕРИШИЋ
Овде је сада велико питање и не може нико са сигурношћу да тврди ко је циљно и на стручан начин извршио оштећивање документа, ради прикривања његовог садржаја . Желим само да кажем нешто о начину на који је он оштећен. Најпре је један део документа одстрањен. Одстрањен је онај део документа где пишу имена лица која су отишла из Београда за Сарајево. Дакле, ту су се налазила имена лица која су, како се наводи у тој дојави, "одаслата" у БиХ да нешто учине што је претња по безбедност Франца Фердинанда током његовог боравка. У доњем делу тог документа пише: „Сад ће мо видити, са каквом вјештином ради апарат Босански". Претпоставка је да се мисли на босанску, односно сарајевску полицију, и потписано је са: „Земун 17/6. Ваш Глиша". У додатним истраживањима сам пронашао податке да је Глиша био аустријски агент који се потписао обавештајним именом. Аустријских агената је иначе било пуно на јужнословенским просторима а овај је конкретно био задужен да прати емиграцију и да о томе извештава загребачку и сарајевску полицију.

ЛАЗАНСКИ
Јесте ли могли да идентификујете његово име, презиме, националност?

Др ПЕРИШИЋ
Јесам, али не бих помињао његово име. То је неважно. Он је био Црногорац и због његових потомака не би било лепо да помињем његово име. За историчара је битан документ и његов садржај, тако да када се реконструише садржај наведене дојаве види се да је реч о једном изузетно значајном документу који иде у прилог разрешењу једне велике историографске дилеме. Коју дилему овај документ разрешава? Сто година су историчари, и страни и домаћи, у својим радовима износили сумње о томе да су аустроугарске власти биле обавештене са неке од страна да ће се догодити атентат на Фердинанда. И Владимир Дедијер, који је написао најозбиљнију и најобимнију књигу о Сарајевском атентату а која је преведена и на енглески језик, изнео је сумњу да су аустроугарске власти знале за припрему атентата. Такве сумње износили су поједини проучаваоци и пре и после Дедијерове књиге, међутим нико од историчара до сада није имао прилику да понуди ниједан документ који би то доказао. Први пут се, дакле, сада у историографији појављује оригинални документ који је доказ да су аустроугарске власти биле обавештене да постоје конкретни подаци који упућују на опасност од атентата а да на такве информације нису реаговале. И када се сада то доведе у везу са неким другим историјским изворима, рецимо са изјавом Бена Клобучарића, шефа загребачке тајне полиције 1914, објављеном у књизи 1917. године штампаној у Цириху, да је он добио дојаву као шеф тајне загребачке полиције да се припрема атентат, те да је ту дојаву са извештајем упутио даље на надлежно место али да нису стигле никакве инструкције, односно да је, како он каже, читава ствар "тамо заспала", онда је јасно да је постојала намера да се не реагује и да је некоме у аустроугарским круговима било у интересу да се атентат догоди.

ЛАЗАНСКИ
Да ли ви то можете да подведете под заверу, пошто се Србима стално пребацује да су они љубитељи разних теорија завере, а ми видимо сада да је то нека завера на аустроугарском двору? Да ли је некоме на Двору било стало да се реши Франца Фердинанда као престолонаследника и да се уз помоћ његове погибије нападне Србија и крене Аустрија, како се каже, пут на Исток?

Др ПЕРИШИЋ
Такве претпоставке нису непознате, оне су и до сада у историјографији изношене. Дакле, једна од претпоставки је да је одређеним круговима у Бечу одговарало да се догоди то што

се догодило у Сарајеву и да је то један добар и изузетно јак повод за остварење ратних намера које су иначе дуго пре тога припремане и планиране. Али ја бих рекао да, ако идете линијом докумената полако вам се отварају и та нека нова виђења и заправо проналазите неку нову аргументацију која вас учвршћује у ставу да су аустроугарске власти знале за припрему атентата. Тако се, рецимо, у документу из фебруара 1913. године, једном иначе врло значајном и озбиљном документу страног порекла, а то је писмо начелника Немачког генералштаба Хелмута фон Молткеа његовом колеги Конраду фон Хецендорфу, начелнику Аустроугарског генералштаба, се говори да неминовно следи велики рат, те да ће се у том рату водити битка између Германа и Словена, и да је веома битно да се изврше припреме свих држава које су стандардни носиоци германске културе духа за тај рат, али да би било добро да напад дође од стране Словена. Дакле, као да је исписиван један пожељан сценарио годину и више дана пре атентата у Сарајеву и аустроугарске објаве рата Србији; као да је исписиван жељени сценарио за почетак Првог светског рата. Наравно, напад није дошао од Словена, али је дошао од Словена Гаврила Принципа, дакле од појединца. Врло брзо после атентата у Сарајеву све што је могло бити мобилисано и подигнуто на ноге у Берлину и Бечу активирано је у року од двадесетак, тридесет сати. Одлука о нападу на Србију донета је наредних дана; 3. јула је у Бечу одлучено да се званично затражи подршка Берлина, 5. јула немачки Рајх је неслужбено, а 6. јула службено обећао безрезервну подршку, 7. јула је заједнички министарски савет Аустроугарске донео одлуку да поведе рат, са чиме се цар Фрањо Јосиф сагласио 9. јула. Ултиматум који је уследио крајем јула био је само ствар технике.

ЛАЗАНСКИ
А шта да је Србија прихватила све ставке из ултиматума?

Др ПЕРИШИЋ
Постоји једно сећање, добро је да сте то питали, на разговор двојице савременика и утицајних учесника догађаја на бечком двору. Први је упитао шта би било да је Србија прихватила ултиматум, а саговорник је одговорио: „Ништа, онда бисмо мирно умарширали“.

ЛАЗАНСКИ
Симпатично ми је и лепо ми је што сте ову Вашу књигу о којој причамо назвали и повратак документима.

Др ПЕРИШИЋ
Тај поднаслов књиге није случајан, он је реакција на део литературе која настаје у свету на тему Првог светског рата, заправо, на оне књиге не доносе ништа ново у истраживачком смислу. Оне доносе нова тумачења, нова гледишта, али у њиховој основи нема нових архивских истраживања. Историчари се све теже одлучују да улазе у архиве, једни зато што сматрају да тамо нема ништа ново, а други јер знају какав је то мукотрпан пут ићи од податка до податка. Лакше је седити над већ постојећим изворима и размишљати, износити другачија или дијаметрално другачија чак и сензационалистичка гледишта, чиме се највише скреће пажња јавности. *Повратак документима* је, заправо, реакција на сву ту литературу која настаје у свету, пре свега на Западу, а која је настала без нових извора, без истраживања, чак и без уважавања великог броја постојећих и познатих историјских извора.

ЛАЗАНСКИ
Каве су реакције у свету на ову Вашу књигу?

Др ПЕРИШИЋ
Реакција у свету на ову књигу нема зато што књига још није преведена на енглески. Она ће ући у међународну размену знања оног часа када се буде појавила на енглеском језику.

ЛАЗАНСКИ
Хоће ли бити преведена?

Др ПЕРИШИЋ
Колико је мени познато у Андрићевом институту је пала одлука да се она преведе и на томе се већ ради, тако да ће она када буде објављена на енглеском језику ући у међународну размену знања. Оно што постоји као лична информација,

поједине моје колеге знају за њу и у Енглеској и у Русији. Рецимо колега Олег Ајрапетов у Русији сматра да је документ – дојава од 17. јуна револуционаран у светској историјској науци на тему Сарајевског атентата и почетка Првог светског рата.

ЛАЗАНСКИ
Јесте, на основу тог документа може се оптужити бечки двор да је свесно жртвовао свог престолонаследника.

Др ПЕРИШИЋ
На основу тог документа види се да су аустроугарске власти биле упознате са тим да се припрема атентат, и да нису реаговале. И онда када погледате да првих дана јула после атентата једини који нису били позвани на одговорност су управо они који су били најодговорнији, а то су Пођорек и људи око њега, а који су чак касније и напредовали у каријери, онда постоји доста места размишљањима да је атентат заправо био омогућен од стране појединих аустроугарских кругова. Постоји још једна чињеница која је мало коришћена у историографији а то је да су атентатори више времена провели у јуну месецу на територији БиХ него што је трајао њихов пут од Београда до БиХ. Дакле, они прелазе Дрину и скоро четири недеље, њихова маршрута је позната, они се крећу по Босни. Немогуће је да

тако једна модерна, можда најмодернија полиција у тадашњој Европи, аустроугарска полиција, није ништа знала и није ништа приметила.

ЛАЗАНСКИ
Да ли се може рећи да је та врста завере претходила и уласку Америке у Први светски рат? Случај потапања брода Лузитанија, па онда имамо после тога 1. септембар 1939. Ова 2015. година је година победе над нацизмом и фашизмом, па имамо напад на Пољску што је била једна врста провокације, па онда имамо корејски рат, итд... Да ли је Сарајевски атентат заправо био клише, образац, атентат на Фердинанда, да ли је то био заправо један преседан који је после послужио светским силама у неким другим ситуацијама, да једноставно инсценирају повод рата, односно крену у сукоб оптужујући другог?

Др ПЕРИШИЋ
Нама историчарима је познато нешто што ми зовемо историјске константе. Дакле, постоје историјске константе и њих је тешко у историји идентификовати, али када их идентификујете онда вам се све отвара, онда много тога постаје јасније у времену чији сте савременик. Рецимо, ја сам недавно у дипломатској грађи из деветнаестог века пронашао документ, односно извештај нашег изванредног дипломатског представника у Бечу Косте Цукића, из 1875. године, у јеку српско-турског рата. У документу се наводи Цукићев разговор са министром спољних послова Аустроугарске током којег му овај у разговору каже да „када би српска војска стајала и у центру Сарајева, ми бисмо били принуђени да применимо најрадикалније мере јер ми никада не можемо дозволити да Босна буде српска или словенска". Дакле, један такав став из седамдесетих година деветнаестог века може много да вам помогне у идентификацији и разоткривању неке глобалне политике на крају дведесетог века. Не тврдим да је то таква политика али свакако да се негде неке константе у историји могу сагледати. Ви сте у праву јер несумњиво је да су у историји познати догађаји који су инсценирани да би могли да изазову такву реакцију која некоме омогућава да оствари своје планове.

ЛАЗАНСКИ
Што би рекли неки историја је препуна спонтаних догађаја који су се планирано догодили. Докторе Перишићу, колико сте радили на овој књизи?

Др ПЕРИШИЋ
Неколико година. Ту је негде око 400 страница докумената и они се односе искључиво на Први светски рат, односно Сарајевски атентат. То нису само извори из Архива Србије, ту има и докумената из Архива БиХ, дакле архива у коме сам имао прилике да истражујем пре него што је запаљен, пре него што је прошле године изгорела архивска грађа управо из аустругарског периода. Ја сам негде у децембру претпрошле године истраживао у Архиву БиХ а убрзо после тога дошло је до пожара у коме је изгорела значајна архивска грађа.

ЛАЗАНСКИ
Причали смо о књизи коју је издао Андрићев институт, а Архив Србије је издао две књиге *Први светски рат у документима Архива Србије – зборник докумената* и каталог велике изложбе *Почиње рат. 1914. у документима Архива Србије* која је постављена у Архиву Србије. Колико су по вредности докумената ова три издања комплементарна?

Др ПЕРИШИЋ
Зборник докумената *Први светски рат у документима Архива Србије* је први том и планирамо да у наредних три-четири године објавимо још четири тома. Ово су документа за целу 1914. годину када је реч о Првом светском рату, а у књизи *Сарајевски атентат* су искључиво документа везана за Сарајевски атентат: његова предисторија, догађаји око истраге непосредно после Сарајевског атентата, реакције и докумената са суђења младобосанцима. У овој књизи је објављена и оптужница и пресуда и делови из истраге што се иначе први пут појављује код нас

у историографији, да све заједно буде објављено на једном месту.

ЛАЗАНСКИ

Како оцењујете прошлу 2014. годину са аспекта покушаја ревизије повода и узрока Првог светског рата, оптужби на рачун Краљевине Србије? Да ли су се смирили ти покушаји ревизије или су само привремено блокирани?

Др ПЕРИШИЋ

Ја не могу да претпоставим шта ће се даље дешавати. Стогодишњица Првог светског рата ће се обележавати наредне три-четири године до 2018 или 2019, када се он и формално завршио, али је чињеница да је један набој постојао већ крајем 2013. године. Тај набој је био већи у земљама које су поражене у Првом светском рату него овде. Све што је овде настало на тему кривице и одговорности за Први светски рат настајало је углавном као реакција на оптужбе које су стизале са запада. Били смо сведоци жестоких реакција када смо у Андрићевом институту представили писмо гувернера БиХ Пођорека – Билинском [министар финансија у Бечу задужен за БиХ] које смо иначе објавили у Историјским свескама. Пођорек и Билински су имали интензивну преписку и та преписка је веома битна за сагледавање не само позиције Србије у њиховим размишљањима, већ и око питања самог атентата. Први светски рат је 2014. године постао тема о којој су се изјашњавали сви - новинари, публицисти, историчари који никад нису видели ниједан документ о том рату, писали су чак књиге историчари који никада нису истраживали историју Првог светског рата. Дакле, говорили су сви, сви су из ових или из оних разлога и мотива желели да дају прилог поновном разматрању Првог светског рата, односно његовом почетку, одговорности, кривице и свега оног што је он имао за последицу. Међутим, мало је књига које су заправо целовито обрадиле питање контекста у којем су настале. По мени, у најопштијем смислу два угла проучавања су веома значајна: први је да када је реч о Сарајевском атентату, истраживања морају да иду на микро плану. Дакле, један макар и најмањи новоистражени податак може да буде од капиталног значаја, попут ове дојаве. То је један аспект, односно један истраживачки пут и имате други, а то је сагледавање што ширег контекста у којем долази до Првог светског рата. Не заборавимо, деветнаести и почетак двадесетог века је време империја. Империје су одредиле европску историју и све су, како то тврди британски историчар Дејвид Стивенсон, настале на насиљу и све су биле спремне поново да употребе насиље. До 1914. у томе су се уздржавале а 1914. када су одлучиле да употребе насиље све су употребу оружја правдали угроженошћу од друге империје. Једино је Аустроугарска, која је уз безрезервну подршку Немачке прва покренула оружје, себе сматрала угроженом од Србије. То је једна слика која може да нам помогне у сагледавању историјских процеса који су довели до 1914. године. Дакле, већ у 19. веку креће ратни заплет који има свој исход у 1914. години када европска цивилизација показује своје наличје. Коста Цукић, српски дипломатски представник у Бечу писао је 1875. године својој влади у Београду следеће: "Европа има своје опште интересе и свака велика сила има своје посебне, који се општепоштују, јер не потиру у свом садашњем облику и изразу оне првопоменуте, и сва је Европа заузета, да се у постојећем стању ништа не мења, јер свака промена може сагласност сила порушити… Ко усхте и узможе своје интересе и своје држање да удеси према назорима и интересима Европе, тај се прима у друштво које је на сваки начин јаче и претежније од појединога; ко то тако неће или не може само му зло од Европе предстоји." Осим једног далековидог Цукићевог виђења европских прилика у питању је и тачна слика Европе средином седамдесетих година деветнаестог века. Међутим касније су се прилике измениле. Шта се догодило наредних деценија? Наредних деценија, током осамдесетих и деведесетих година 19. века а посебно почетком 20. века покренут је убрзан процес наоружавања империја и стварања војних арсенала упоредо са процесом модернизације војске. Све велике силе су почеле са великим улагањима у војску, ишло се на модернизацију наоружања и на модернизацију војне индустрије. Војна индустрија се не модернизује за потребе малог рата. Војни арсенали се пуне митраљезима, модернизација

наоружања доводи до употребе бездимног барута – може да се пуца, а да се не открива сопствени положај, инсталирају се телескопски нишани на пароброде, све више се улаже у војно школство и усавршавање официра, обављају се маневри на претпостављеним подручјима за ратове која личе на територије на којима ће се у будућности водити ратови, шаљу се војни изасланици у стране земље што постаје једна нова војно политичка и диломатска пракса. Страни путописци обилазе друге земље и они записују своја запажања која касније могу бити искоришћена и у војне сврхе. Ту су чак и цртежи, проучавање менталитета, проучавање поднебља, проучавање психологије министара... Све европске империје, осим Аустроугарске, имају у то време колоније ван Европе, једино Аустроугарска има колонију у у Европи после анексије БиХ. Проценат колонијализованих територија које су европске империје држале у периоду од почетка до краја 19. века се попео са тридесет и нешто посто на осамдесет и нешто посто. Погледајте колико је нарасла моћ европских империја. Све империје улажу огромна средства у наоружавање, а највише Немачка. Од 1896. до 1898, на пример, она је удвостручила војни буџет. Све оне улажу у војску и у наоружавање и у модернизацију војне индустрије у име мира, у име превентивних мера и у име стратегије одбране.

ЛАЗАНСКИ
Значи, можемо рећи да је Први светски рат био рат за колоније?

Др ПЕРИШИЋ
Колонијална политика је постојала кроз цео деветнаести век иако је то век мира. Практично, од Наполеона, заправо до Првог светског рата у Европи није било великог рата. Историја бележи један дуг период мира тако да Први светски рат је у доброј мери и битка за колоније али постоје неки моменти који су за нас врло битни. Погледајте шта су биле политике, какав је био међународни контекст у времену када долази до Првог светског рата. Имате Велику Британију која је највећа поморска сила. Имате Немачку која жели да достигне Велику Британију у поморству и која жели својом политиком *Weltpolitik* да изађе на Босфор. Имате Русију која не сме никако да дозволи да Немачка изађе на Босфор и због тога то покушава да спречи на Балкану а на Балкану једино је Србија брана немачком продору на исток. Балкан је тако, као и у више ситуација пре тога и као и пуно пута после тога, 1914. године и неколико године пре 1914. године постао зона лома политика великих сила.

ЛАЗАНСКИ
Да ли се то понавља и сада?

Др ПЕРИШИЋ
Увек је постојао интерес великих сила за Балкан. Русија је 1914. године обећала помоћ Србији уколико Србија буде нападнута и она је пружила помоћ Србији јер је отприлике руска политика ишла следећом логиком – колико аустроугарских војних јединица више ангажовано на Балкану толико аустроугарских војних јединица мање на руском фонту.

ЛАЗАНСКИ
Код неких интелектуалаца у Србији постоји један вид ниподаштавања и игнорисања, још из Првог светског рата, улоге Русије у њему и њеној помоћи Србији, и оно питање: када су нам то Руси у историји икад помогли?

Др ПЕРИШИЋ
Све зависи од тога са које позиције неко говори о томе; да ли је то позиција струке, да ли се ви бавите тиме, да ли истражујете ту тему. У том случају ваше мишљење је релевантно. Ако се ви не бавите тиме, ви онда износите неко своје мишљење које није научно засновано, оно може да буде засновано на идеолошким основама, или можда политичком, партијском или неком другом интересу. За историчара је најважнија стајна тачка. Историчар мора да се окрене на све четири стране, а то у нашем послу значи да се што више докумената истражи и проучи. Русија је увек била у Србији земља која је будила емоције. О Русији се читало, говорило, певало… Русија се волела, на Русију се љутило. У српском менталитету су се тако увек мешале емоције и рацио када је у питању однос према Русији и то

је једна велика тема историографије која је још увек недовољно обрађена.

ЛАЗАНСКИ
Андрићев институт из Андрићграда и Архив Србије су биле две главне институције које су радиле на томе да се супротставе ревизији Првог светског рата. Да ли је било још институција на том задатку код нас?

Др ПЕРИШИЋ
Било је покушаја, али све то је било и питање капацитета тих институција. Архив Србије има тај потенцијал пошто је то институција која чува документа. Андрићев институт опет има на други начин потенцијал, има директора професора Емира Кустурицу који врло добро осећа и зна и препознаје шта се дешава у свету на пољу политике и на пољу историјске науке. Дакле, има могућност да отвори та питања и да дозволи да се о томе разговара. Но, радије бих поменуо шта је то што је недостајало у 2014. години. Мислим да је Србији, посебно Београду, недостајао један велики међународни научни скуп или научна конференција на којој би учествовали најпознатији и највећи стручњаци у свету за историју Првог светског рата. Постоји најмање десетак таквих имена и постоји могућност да се они анимирају и да се доведу, јер Београд је на посебан начин изазов и за њих, с обзиром да је Србија симбол жртве Првог светског рата. Такође, мислим да нама као култури недостаје један играни филм на тему Првог светског рата. Последњи је био „Марш на Дрину“. Било би лоше по нашу културу да изађемо из овог периода 2014–2018. а да српска култура иза себе не остави један такав реализован пројекат.

ЛАЗАНСКИ
Ових дана смо сведоци да Грчка од Немачке тражи репарације за оно што је Немачка учинила Грчкој за време Другог светског рата. Да ли је Србија адекватно компензовала своју трагедију и све оне жртве које је поднела у Првом светском рату?

Др ПЕРИШИЋ
Апсолутно не. Треба имати у виду да је Први светски рат био српска прича, а да се после тога улетело у Југославију. Формирана је друга држава, настало је помирење са онима који су били на другој страни, велики број припадника хрватског народа се борио на страни Аустроугарске против Србије, а после тога је створена заједничка држава и у тој новој, заједничкој држави је императив био да се о Првом светском рату много не говори и не пише. Врло брзо је дошао Други светски рат и онда је нова тема историје постао Други светски рат, тако да је некако тај двадесети век брзо прошао, он је прошао а да се свим тим догађајима, а то су два светска рата, ми нисмо стигли да се поштено, озбиљно и аналитички, са озбиљним проучавањем посветимо тим темама, да попишемо жртве и Првог и Другог светског рата. То су озбиљни послови који чекају ову државу и њене научне институте.

ЛАЗАНСКИ
Када су групе Вермахта ушле у Београд у Другом светском рату један од првих објеката који је запоседнут и где је уследила пљачка је био Архив Србије. Узето је пуно докумената. Имате ли процену колико је узето? И које највредније документе су Немци однели, и колико је до данас враћено?

Др ПЕРИШИЋ
Са пљачком архивских докумената у Београду се почело већ 1914. године. То је чинила једна стручна комисија из Беча, нимало наивно. Једна озбиљна комисија која је озбиљно радила, претресала је сва документа. Њихов императив је био да пронађу било какав писани траг који би довео у везу званични Београд и Сарајевски атентат. Но, такав документ нису пронашли јер није ни постојала веза између званичне Србије и догађаја у Сарајеву.

ЛАЗАНСКИ
Но, неки историчари и из Србије кажу да има везе.

Др ПЕРИШИЋ
Мени није познато у том смислу да ти историчари то говоре са покрићем, дакле можете да гово-

рите али покажите историјске изворе и онда сте озбиљан саговорник и онда можемо озбиљно да водимо научни дијалог. Претходила је пљачка Србије и других државних институција у Првом светском рату, потом је дошла велика пљачка у Другом светском рату. Већ у децембру 1941. године у Архив Србије улази немачка комисија. Суштина је била да се од докумената који се налазе у Архиву Србије у Беч и Берлин однесу она документима од којих је могуће објављивати публикације које су од значаја, пазите, за немачку пропаганду. То пише у једном документу. Не за науку, него за пропаганду и да треба објавити серију публикација које ће доказати да је Немачка одувек водила мирољубиву политику, а да се кривица и за Први и за Други светски рат налази на страни Русије и, природно, Србије као њеног савезника. То говори о озбиљности једне тада машинерије рата каква је била Немачка која је, кад су отворени сви фронтови имала снаге да један њен део, онај научни део, експертски део води једну другу битку, један други фронт, а то је да на пољу науке уз помоћ опљачканих докумената тенденциозно припреманих за објављивање покуша да слику Првог светског рата, кривице, одговорности и свега осталог наметне целом свету.

ЛАЗАНСКИ
И ти историчари су били дисциплиновани и унисони, није било неког искакања?

Др ПЕРИШИЋ
Ту су ангажовани они који су били припадници нацистичког режима у Берлину и Бечу.

ЛАЗАНСКИ
Није било простора да искажу неки свој став?

Др ПЕРИШИЋ
Велика количина архивске грађе је тада одвучена вагонима за Беч. Шездесетих година 20. века је формирана једна мешовита аустријско-југословенска комисија која је радила на почињању посла реституције, на пописивању тих докумената. Средином седамдесетих година се почело са повраћајем тих докумената и он је трајао до 1989. године и није завршен јер је комисија прекинула свој рад због распада Југославије. На нама је сада да то наставимо. Архив Србије има у свом програму наставак реституције и истраживања у Бечу, да видимо шта је тамо остало од докумената и да видимо да то, у договору са аустријским колегама, вратимо.

ЛАЗАНСКИ
Јесу ли они вољни да врате ту архиву?

Др ПЕРИШИЋ
Ја мислим да постоји добра воља на аустријској страни. На челу аустријских државних архива се налази одличан историчар, мој колега Волфганг Мадертанер који је и стручњак за Први светски рат и који има озбиљне радове научне, и са којим ћу ја у току ове године имати озбиљне разговоре и међусобне посете, и мислим да ће бити прилике да говори и за емисију „Рат за цивилизацију". Ја мислим да ћемо постићи неке договоре око тога.

ЛАЗАНСКИ
Господине Перишић, да ли је књига *Сарајевски атентат – повратак документима* Ваша највреднија књига?

Др ПЕРИШИЋ
Ја сам веома задовољан том књигом. Нисам размишљао у том смислу да ли је она најбоља и највреднија од свих које сам написао. Ова књига је мени посебно драга.

ЛАЗАНСКИ
Овим што сте Ви открили, с тим податком да је бечки двор имао дојаву, свака даља дискусија да је Србија крива пада у воду.

Др ПЕРИШИЋ
Апослутно.

ЛАЗАНСКИ
Тако да је то била аустријска завера. Зар не?

Др ПЕРИШИЋ
Један документ који ће, кад се књига буде превела на енглески језик, када оде у свет, она ће целу дискусију закомпликовати. Онда ћемо бити у ситуацији да на другачији начин водимо науч-

ни дијалог. Многи од ставова које смо до сада имали могућности да чујемо ће пасти у воду.

ЛАЗАНСКИ
Ви ту дојаву имате у Архиву Србије?

Др ПЕРИШИЋ
Да, оригинал.

ЛАЗАНСКИ
Где је чувате?

Др ПЕРИШИЋ
Тамо где се у сваком архиву чувају најзначајнија документа. Та дојава иначе заслуживала је и спољну анализу историјског извора која у нашој науци можда никада није рађена на неком документу из 19. века или 20. века. Детаљна анализа папира, више врста оштећења, вештог радирања описана је у књизи па читаоци могу да виде и 14 фотографија самог документа под разним угловима и у условима различитог просветљавања. Неко је врло вешто скидао слојеве папира у које продрло мастило а да није пробио папир.

ЛАЗАНСКИ
Можете ли ући у временски период када је извршена та интервенција на документима?

Др ПЕРИШИЋ
То је врло тешко. Могуће је да је вршено тада, могуће да је вршено касније у Београду или Бечу. Али, полако, мислим да ће овај документ допринети томе да се побуди интересовање за нова истраживања. Можда ћемо доћи до неких нових резултата.

ЛАЗАНСКИ
Ја мислим да је ово најјачи документ који се односи на Први светски рат.

Др ПЕРИШИЋ
Узимамо увек књигу Владимира Дедијера као најбољу књигу о Сарајевском атентату. Она је написана пре педесет година за педесетогодишњицу Првог светског рата и он сам ту износи све те сумње. Он наводи да је у Бечу у Архиву видео више различитих дојава, претњи да ће бити извршен атентат на неку од високих личности у периоду од десет година, од 1902. до 1910/11. приликом разних путовања високих личности. Нико до сада ко је помињао ту претпоставку или уверење да су аустроугарске власти биле обавештене за припрему атентата није показао ниједан доказ.

Изношена су појединa сећања али ово је први материјални доказ.

ЛАЗАНСКИ
Историја признаје само материјалне доказе.

Др ПЕРИШИЋ
Тако је, јер свако од нас има право да се сећа. Сећања никада нису поуздана, она бледе, некада постоји и интерес да се истина прикрије.

ЛАЗАНСКИ
Онај ко контролише прошлост контролише садашњост, али и будућност.

Др ПЕРИШИЋ
У данашњем свету глобалне политике највећа битка која се води је битка за документа. Ко држи кључеве од историје тај је у великој предности.

Желим да кажем на крају да ће бити занимљиво да видимо како ће реаговати историчари на ову књигу коју сам написао и на документа која су у њој. За сада у Србији нема реакција.

ЛАЗАНСКИ
Нико.

Др ПЕРИШИЋ
Да.

ЛАЗАНСКИ
Да ли је то сујета у питању?

Др ПЕРИШИЋ
Не знам. За разлику од Пођорековог писма које смо објавили у *Историјским свескама* када је било преко 150 написа у страним медијима, и када је један број овдашњих историчара веома здушно потрчао да документ прогласи безначајним, па су онда имена тих историчара коришћена у немачкој штампи као доказ да, ето и

српски експерти говоре да је писмо безначајно, овог пута нема никаквих реакција, изузев једног коментара једног историчара да таквих дојава има пуно. Једино нам не саопштава где се налазе или и у којој књизи или часопису је објављена бар једна. Али да се на кратко вратим и на Пођореково писмо. Да је безначајно, као што кажу поједини српски историчари, зар би били толики коментари у страним медијима. Овде је чак у једном моменту и јавност збуњивана. Потенцирало се како је то писмо већ објављено 1930. године у листу *Вечерња пошта* и тиме покушано да се умањи значај тог мог прилога у *Историјским свескама*. Међутим, то је податак који сам ја изнео на прес конференцији и објавио у *Историјским свескама*. Затим, говорило се да је колега Јузбашић у Сарајеву имао у рукама то писмо када је крајем осамдесетих година писао чланак о БиХ. Он га је заиста имао у рукама, али он се није бавио целокупним садржајем тог документа. Он се бавио социјално-економским односима у БиХ. Питање је да ли је осамдесетих година неко могао да се бави садржајем целог писма, јер у њему се наводи да Загреб треба окренути против Београда, да треба искористити летаргију српског сељаштва... Ту има веома, веома занимљивих места која откривају врло значајне погледе који су битни за све што се касније догађало. Не може тек тако да изађе пар српских историчара пред камере и каже да је то писмо безначајно, и онда се појави сто педесет написа у немачким и аустријским медијима који кажу ево и српски историчари кажу да ово што су Перишић и Кустурица објавили у Андрићевом институту нема никаквог значаја.

Видовдански трилер и савремена историографија

Документ није историја, али без докумената нема историје (М. Перишић).

Први светски рат, којим је отпочео 20. век, као да одбија да буде сахрањен. Враћа нам се кроз различите интерпретације његових узрока, повода и последица, као непревазиђена колективна траума и као неугасло питање одговорности за његово избијање. Разлог том „повампирењу“ лежи, делом у сфери историјских свести народа који су њиме били захваћени, делом у домену политичких интереса, а делом произилази из актуелног стања историјске науке.

Када се у историјској науци појави контроверза чије разрешење има далекосежне последице, као што је питање узрока Првог светског рата, најсигурнији пут за њено разрешење јесте ново претресање историјских извора. Томе је посвећена књига др Мирослава Перишића *Сарајевски атентат: повратак документима*. Књига осим уводне студије, обима више од стотину страница, доноси и око 400 страница архивске грађе о Видовданском атентату, међу којима и комплетну оптужницу и одбрану Принципа и другова, резултате истраге и пресуду.

Ово је прво дело на српском језику посвећено атентату које, после Дедијерове књиге *Сарајево 1914.* из 1966. године, доноси нешто ново.

Уочи стогодишњице атентата појавиле су се нове књиге историчара Жан-Жак Бара, Манфреда Раухенштајнера, Кристофера Кларка и Марка Корнвола. У уводној студији Перишић помиње њихова дела као примере неадекватног коришћење извора, наводећи нетачне, нелогичне и неутемељене тврдње које они износе. Нарочитој критици Перишић је подвргао Кларкову књигу *Месечари*, коју сматра покушајем „реви-

зије“ утемељене не на новим истраживањима, већ на „аналогијама“, чији аутор неадекватном терминологијом „потпомаже појмовну збрку“.

Вредност Перишићеве књиге проистиче из тога што је конципирана проблемски, па се у њој инсистира на новом промишљању узрока, последица и околности атентата. Други, не мање важан квалитет, јесте провера постојећих и потрага за новим историјским изворима.

Најважнији нови документ који је Перишић објавио јесте дојава од 17. јуна 1914. упућена из Земуна аустроугарским властима да постоји претња по безбедност Франца Фердинанда. Документ је нађен у Архиву Србије и у лошем је стању: неки делови текста су поцепани, неки прецртани, а неки радирани. Да би се садржај дојаве реконструисао и проверили подаци извршена је спољна и унутрашња критика извора, што, када је у питању савремена историја, одавно није рађено. Разлог брисања података можда лежи у томе што је то доказ да је Франц Фердинанд био свесно жртвован од стране неких снага унутар Аустроугарске. Бројни историчари су и раније сумњали да су аустроугарске власти знале за припрему атентата, али нико до сада то није доказао. Ова дојава је капиталан истраживачки резултат, јер показује да су аустроугарске власти биле информисане да се припрема акција против престолонаследника. То баца ново светло на догађаје у Сарајеву од 28. јуна 1914. године. Убудуће та чињеница неће моћи да буде игнорисана.

Други важни документи објављени у овој књизи већином су познати, али до сада нису адекватно тумачени. То су, пре свега, молбе за помиловање Драгутина Димитријевића Аписа, које је марта 1917. из затвора у Солуну упутио Војном суду и престолонаследнику Александру. Оне се данас, готово без изузетка, сматрају доказом Аписове кривице за Сарајевски атентат. Перишић убедљиво релативизује то мишљење указујући на контекст, односно, на чињеницу да је Антанта тада преговарала о сепаратном миру са Аустроугарском која је пристајала на рестаурацију Србије, али је захтевала кажњавање криваца за атентат. Тражене су жртве. Апис у својој „последњој вољи“ пише: „*Умирем невин, у убеђењу да је моја смрт била потребна Србији из више разлога*“.

Велики простор захтева набрајање свих занимљивости које доноси овај „историографски трилер“. У уводној студији се сагледавају контекст, узроци и процеси који су довели до рата, претреса се понашање аустроугарских власти уочи атентата, отвара се питање политичке злоупотребе тог догађаја, покушаји ревизије тумачења узрока рата се повезују са пљачком српских архива. А управо у архивима лежи кључ за разумевање прошлости.

Шта нам ово дело саопштава? Пре свега, да се историја не завршава никада, што значи да се ни њено истраживање никада не завршава, а сталне провере постојећег знања услов су развоја науке и целог друштва.

Видовдански атентат је постао део историјске свести народа којег су његове последице погодиле и док не буде потпуно и непобитно објашњен, до најситнијег детаља, враћаће нам се, као утвара.

Поново, и поново, и поново...

Горан Милорадовић

Приказ књиге М. Перишића је претходно објављен у "Политици", 23. марта 2015. године.

АНДРИЋГРАД: Завршена студентска конференција посвећана Првом свјетском рату и књижевности

22.03.2015. - 16:01
ИСКРА на Фејсбуку

У Андрићевом институту у Андрићграду данас је завршена студентска конференција посвећена Првом свјетском рату и књижевности, на којој је учествовало око 65 студената.

У закључној пленарној сједници дводневне научне конференције студентима се обратила професор Филолошког факултета у Београду Љиљана Бајић.

„Изузетно сам почаствована радом и конференцијом у Андрићевом институту. Данас смо имали занимљиву тематику, мноштво тема и аутора, што је то предност овакве секције и рада са излагачима“, рекла је Бајићева.

Студенткиња Филолошког факултета у Београду Софија Симовић рекла је да је током свог првог боравка у Андрићграду имала задовољство да ради са најврснијим стручњацима, те да је на

скупу излагала поетску транспозицију у једној епској пјесми спјеваној на ратишту током Првог свјетског рата.

„Циљ мог рада био је да покажем како та песма комуницира са песмама из циклуса о Косовском боју. Песма је пронађена у часопису *Ратни дневник*. Хтела сам да покажем да је песма коју је спевао војник потпуно изграђена на законима компоновања којим се иначе формира и компонује народна епска поезија“, рекла је Симовићева.

Студенткиња Филозофског факултета у Нишу Драгана Благојевић каже да се бавила поемом *Каин* Милутина Бојића и Првим свјетским ратом.

„Највећа пажња у раду поклоњена је предочавању ратних околности које су дате кроз поему. Осим тога, бавила сам се анализом и мотивима који се тичу ратних околности, као и паралелном анализом истих мотива које сам пронашла у Бојићевим песмама, његовој ратној хроници, у личној преписци и у недовршеној епопеји“, истакла је Благојевићева.

Дводневни скуп јуче је отворила професор Универзитета у Београду Љиљана Марковић која је, обраћајући се у име руководиоца Одјељења за књижевност Андрићевог института Александре Вранеш, истакла да је поносна на рад младих колега.

Она је нагласила да је Андрићев институт препознао важност овог пројекта, те да ова конференција представља резултат рада студената.

У оквиру студентске конференције промовисана је књига Сербиа и одржана представа Покондирена тиква у секцији Сценских умјетности Филолошког факултета Универзитета у Београду.

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, април 2015. Број 16

ДИПЛОМАТСКИ ИЗВЕШТАЈИ ИЗ БЕЧА 1874-1914.

Прилози за историју српско-аустроугарских односа

Почев од овог броја, Редакција *Историјских свезака* ће, у више наставака, објавити известан број извештаја посланстава Кнежевине Србије и Краљевине Србије у Бечу, од установљења заступништва 1874. године па до избијања Првог светског рата.

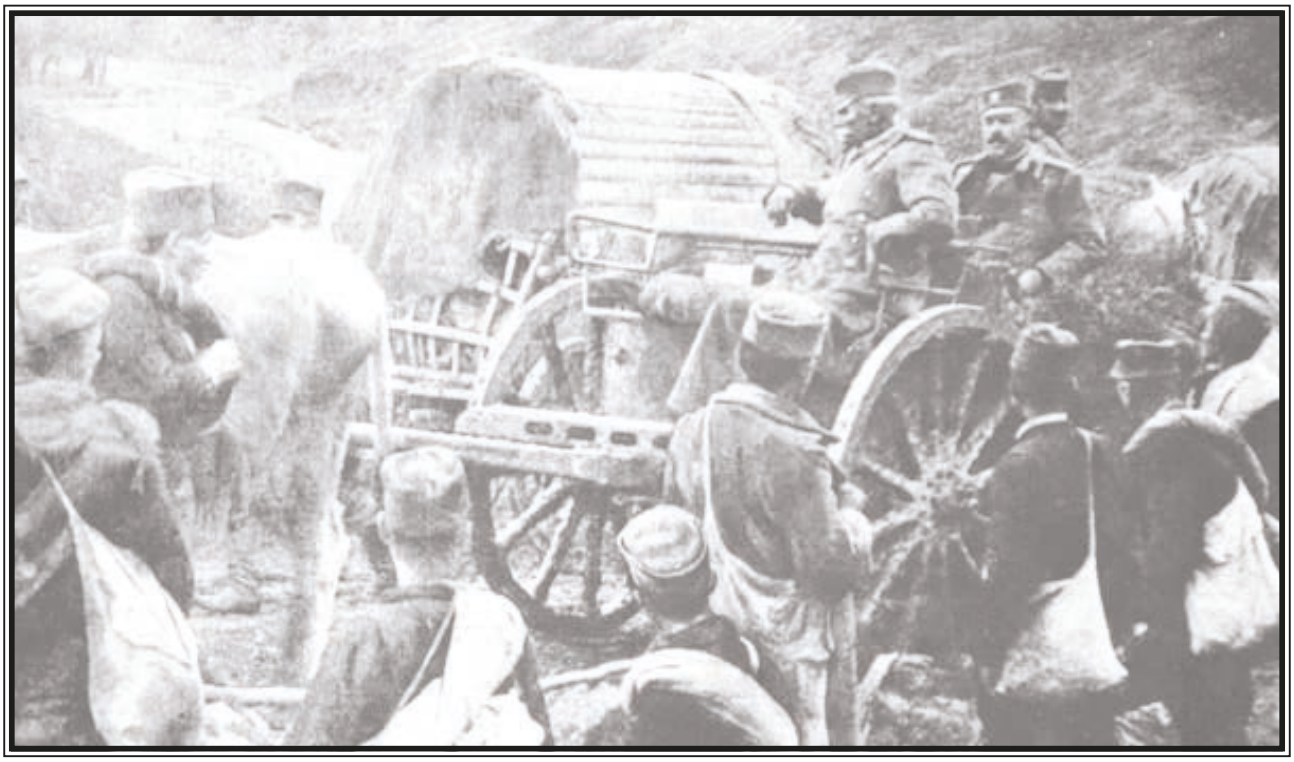

ISSN 2303-5293

КОСТА ЦУКИЋ

(Први српски посланик у Бечу 1874-1879)

Коста Цукић је рођен у Карановцу (Краљево) 1826. године. Његов отац Петар (Лазаревић) био је настојник код кнеза Милоша, затим управник српског дела Београда и подибарски старешина у Карановцу. Године 1842. Петар је постао члан Совјета. Костина мајка Ана била је кћерка војводе Петра Молера.

Своје школовање Коста Цукић је започео у Карановцу и Крушевцу, а гимназију је завршио у Крагујевцу. У Беч је отишао 1838/39, где је завршио вишу гимназију. Припадао је првој генерацији српских студената на европским универзитетима (са Костом Магазиновићем, Димитријем Матићем, Константином Николајевићем, Филипом Христићем, Ђорђем Ценићем, Димитријем Црнобарцем). У Бечу је почео студије „државних наука" међу којима му је најпривлачнија била економија. Потом је отишао у Хајделберг где је провео три године код професора Рауа, завршио „филозофичне и политично-православне науке" и стекао титулу доктора филозофије. По повратку у Србију постављен је за професора на Лицеју где је предавао политичку економију, финансије, науку о трговини и економску политику на тек основаној катедри за поменуте предмете. Укључио се у рад Друштва српске словесности, чији је секретар био 1849. године. Заједно са Димитријем Матићем и Ђорђем Ценићем због слободоумних предавања премештен је из Лицеја 1851. године и постављен на место секретара министарства просвете. Две године касније враћен је на Лицеј, а 1856. године постављен је за начелника министарства иностраних дела. Од августа 1858. па до повратка Милоша Обреновића на престо био је у Бечу српски представник у Дунавској комисији. Извесно време био је Милошев секретар и помоћник министра финансија. По доласку на власт кнеза Михаила Обреновића, Коста Цукић је ушао у владу Илије Гарашанина као министар финансија, а убрзо му је придодато и место министра просвете. Године 1864. Цукић је у свом министарству формирао одељење статистике. После убиства кнеза Михаила био је кратко без посла, а нова намесничка влада га је поставила за посланика у Букурешту. Од 1874. године био је посланик Кнежевине Србије у Бечу где је учествовао у дипломатским припремама за Берлински конгрес и у преговорима о закључењу српско-аустријског трговинског уговора. Умро је 1879. године у Бечу а сахрањен је у Београду.

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914.

1.

1/13. јун 1874.
Јован Мариновић, председник Владе и министар иностраних дела Кнежевине Србије – гофу Ђули Андрашију, министру иностраних дела Аустроугарске о установљењу српског заступништва у Бечу и постављењу Константина Косте Цукића за првог заступника

Son Excellence Monsieur le Comte Andrassy
Ministre des Affaires Etrangères Vienne
Monsieur le Ministre

L'établissement d'une Agence de la Principauté à Vienne ayant été arrêté avec l'assentiment du Gouvernement Impérial et Royal, j›ai l'honneur d'informer Votre Excellence que Son Altesse Sérénissime le Prince Milan a désigné pour ce poste le porteur de la présente, Mr Constantin Zoukitch, Conseiller d'Etat, ancien Ministre des Finances, et Représentant de Serbie à Bucarest, lequel en 1868 a déjà été chargé d'une mission auprès du Gouvernement Impérial et Royal.

Les qualités personnelles de Mr Zoukitch me sont un sûr garant qu'il saura se concilier la bienveillance et l'estime de Votre Excellence. Aussi en lui remettant cette lettre d'introduction, prié-je Votre Excellence de vouloir bien accorder à Mr Zoukitch toute sa confiance dans les relations qu' il sera appelé à entretenir avec le Gouvernement Impérial et Royal, et de daigner lui faciliter l' accomplissement de sa mission.

Veuillez agréez, Monsieur le Ministre, les assurances de ma très haute considération.

Belgrade
Le 1/13 Juin 1874

(S) J. Marinovitch

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 173

2.

4. јун 1874.
Инструкција Министарства иностраних дела Кнежевине Србије – Кости Цукићу, првом заступнику у Бечу, о најважнијим задацима и правцима деловања

Гин. К[ости] Цукићу, Српском Заступнику
при Аустро-Угарском Правит[ељству]
Пр. №. 1.
4. Јуна 1874. у Београду
Гин.

Част ми је спровести Вам једно кредитовно писмо од моје стране за Графа Андрашија[1], и једно препоручително писмо од стране нашег К[њаже]с[т]ва на истог Министра, заједно са преписима истих.

Круг ваших радњи у Бечу тешко ми је засад потанко определити; он уопште обузима све, што Србију може интересовати, и што са њеним правима или тежњама може у додир доћи; а свагдашњи и непрекидни задатак ваш је, да

1 Ђула Андраши (1823–1890), министар иностраних дела Аустроугарске.

интересе Србије и њених грађана браните, потпомажете, и унапређујете.

Остављајући, да се у течају времена ближе и определитије о појединим вашим дужностима објаснимо, засад Вам могу обележити као и први и неодложни ваш задатак, да се постарате покренути и у посао предузети регулисање једним уговором свију питања, која су већ од толика времена између нас и Аустро-Угарске постигнута, и ради којих сте ви године 1868. у нарочитом посланству у Беч ишли, а то су: питање о укидању капитулације, о признању наше јуридикције над аустро-угарским поданицима, о извршењу предлога, о трговачким и ђумручким одношајима, и т.д. Међу свима овим питањима, наш би интерес изискивао, да се питање о ђумручким одношајима пре свију других, и колико је могуће скорије, у посао предузме. Ви ћете у мом Мин[истарст]ву видети вођену о том преписку, која је сад у тој фази, да се само од Правит[ељства] Аустро-Угарске очекује пристанак на наименовање комисије, па да се преговори одпочну. Ја Вас молим, да се одмах по вашем доласку у Беч заузмете, да се нашој понуди влада Аустро-Угарске одазове. Ако и овогодишња Скупштина прође, а ми јој не могнемо поднети на одобрење нагодбу, коју би у том, обзиру са суседном државом закључили, онда ћемо морати чак до друге Скупштине чекати, и тако побољшање наших ђумручких услова се читавом годином дана оназадити. Ово је дакле питање за нас хитне природе, а не може нам се пребацити, да смо у њему [нестрпељиви], јер сам ја још лане, одмах, по мом ступању у Министарство, код Г. Калаја[2] устмено, а по повратку из Крагујевца и писмено учинио формалне кораке, да се преговори о том питању одпочну, па ма да сам добио од Г. Калаја уверења, да је његова влада склоњена ући у овај пут споразумевања, ни до данас још нисмо добили пристанка на нашу понуду.

Што се тиче вашег политичког примања у Бечу, ја мислим, да ме ваше досадашње искуство ослобођава од труда, да Вам у том пуке и упутства дајем. Ви знате најбоље, да један агенат код стране владе не може у свом задатку успети, ако својим коректним, лојалним и помирљивим владањем не придобије уважења, поштовања и поверења владе, код које је акредитован. Овакво примање за Вас ће тим лакше бити, што садашња Аустро-Угарска влада исповеда врло помирљиво и пријатељско расположење спрам нас, и што ми имамо основа веровати искрености истих расположења.

Што се тиче вашег спољног положаја, ја мислим, да се у том, барем засад, морамо управљати по оном положају, који је Румунском Агенту у Бечу признат. Више што захтевати, било би засад тако исто неумесно, као што би и неправилно и за нас унижавајуће било, кад би Вам се одрицао и спорио онај положај, који је Румунском Агенту признат. У том обзиру ми не би могли пристати ни на какву разлику. Према томе добро ће бити, да се још првих дана вашег бављења у Бечу код Румунског агента обавестите о начину и формалностима, са којима је он примљен, и са којим се према њему Ц[арска] кр[аљевска] влада и страна дипломација опходи. Уопште, ја мислим, да се постарате обдржавати поверљиве и пријатељске одношаје са Румунским Агентом у Бечу. Пријатељство, које постоји између наша два владаоца, симпатије, које вежу наше две земље, а нарочито истоветност правног положаја и млогих питања у којима смо подједнако интересовани, то нам у дужност стављају.

Тако исто желим, да и са страним дипломатима, акредитованим у Бечу, а нарочито са заступницима коректних Сила, будете у честом, и колико је могуће пријатељскијем одношају, те да тако добијете прилику обавештавати се о њиховим намерама о нашим стварима, и исто по потреби у корист нашу исправљати. – Разумем, да не треба никад, без нарочите наредбе од стране наше владе, да иштете њихово посредовање и мешање у наше одношаје са Аустро-Угарском владом, или да им се противу исти станете.

Турског посланика треба га третирати као и остале посланике великих сила; нити га треба избегавати или му уобичајене учтивости од-

2 Бењамин Калај, дипломатски агент и генерални конзул Аустроугарске у Београду.

казивати, нити га треба више, него што би он својим понашањем заслуживао, култивирати. – Односно Руског посланика, ви добро познајете [наше] пријатељство и поверење, у којем се Србија по својој традиционалној политици спрама Руске Дипломације налази. Ви ћете сигурно и у том смотрењу умети предузети праву меру, како не би дали повода жалбама, или каквој неоправданој следности или сумњичењу.

О чему год би имали какву сумњу, или би потребовали ближа и погоднија обавештења, наћи ћемо ми свакад готови, да Вам се искрено одазовемо, те да Вам учинимо могућним, да и у новом положају, на који сте поверењем Њ. Св.ти позвани, укажете отаџбини услуга, које је она навикнута од Вас примати, и на које влада Књажеска са поуздањем рачуна.

Примите Г-не уверење
[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 179

3.

16/28. јун 1874.
Извештај Косте Цукића о првом пријему код грофа Андрашија, министра иностраних дела Аустроугарске, и првим контактима са дипломатским представницима других земаља; најава аудијенције код аустроугарског цара Фрање Јосифа

У Бечу 16/28. Јунија 1874.

Драги Господине,

До данас сам се представио гр[офу] Андрашију, већини дворских и министр[ових] саветника (обојици шефова), посланицима (или жеранима) в[еле]сила и заступницима турском, грчком, шпањолском, шведском и румунском. Данас ћу имати част примљен бити од цара, што ћете раније из мог телеграма сазнати. Посете осталим свима посланицима морам одма наставити; није могуће било, то за доцније одложити; у том смислу и овде ми беше учињена примедба на моје мишљење, да засад само представнике в[еле]сила посетим. Ово ми одузима млого времена, јер бивам свуда примљен, и на подужи разговор задржан. Једини талијански посланик неможе ме примити. Гр[оф] Андрашиј после измене обичних учтивности говораше подробно о главном задатку моје мисије и о нашој жељезничкој вези с Турском и стави ми најискренију подпору и добро расположење ц[арске] владе у том обзиру у изглед, позвавши ме, као оно и у пређ. времена, да му себез зазора отворено и одма непосредно обраћам, ако његовог савета и подпоре у чему будем потребовао. На питање о дану доласка Њег[ове] Св[етости] овамо немогох му дати потребна обавештења, пошто тек старијег датума фазе тих комбинација познајем.

И код све остале господе у министарству наиђох на најбоља расположења за предстојеће ми послове; што се ова господа, кад додирнух (код неких) питање о конс. јурисдикцији с неком резервом изјавише, није ме зачудило и обескуражило, јер знам, да они нису надлежни решити границу, до које се у модификацији тих наших одношаја од стране њихове владе ићи жели и мисли.

Код руског амбасадора представих и у Феслави, где сад живи, и куда уједно на ручак бијах позван. Он говораше само о путу Њег[ове] Светлости, о политици ништа, можебити и зато не, што друштво повеће бијаше.

Marquis d› Harcourt[3] говораше о путу Књажевом запитавши, хоће ли се Књаз[4] у Паризу задржавати (познаје се с Њег[овом] Светлости од лане из Париза), на што ја немогох поуздано, одговора дати, изјавивши уосталом моје лично мишљење, да се Париз на путу у Пиринеје тешко обилази уобште, и да ће Књаз већ својим симпатијама за Франц[уску] понаособ опредељен бити отићи у Париз ма то и на најкраће време било. Говораше ми и о гласу, да ће тал[ијанског] Краља посетити а и цара

3 Маркиз Жорж Даркур (Georges d' Harcourt) (1808–1883), француски амбасадор у Бечу.

4 Милан Обреновић (1854–1901), кнез и краљ Србије.

Вилхелма[5], на што рекох, да ни у томе ништа извеснога незнам, но да држим, да ће Књаз, ако му икако могуће буде (јер због предстојеће скупштине мора своје одсуство изван земље измерити) радо употребити ову прилику, да се представи и оним владатељима гарантима, којима се досад није могао представити.

Г. Buchana[n] говорећи о путу Књажевом није сигурно веровао мојој изјави, да ће Књаз на воде француске отићи или с обиласком Беча или преко Беча али ненашавши овде ни цара ни гр[офа] Андрашија, који првих дана Јулија одавде одлазе. Овој његовој сумњи по свој прилици дао је повода глас, да Књаз нарочито овамо долази, да од царске владе тражи подпоре за што скорије решење М[ало]зворничког питања. Јер заиста учини ми г. амбасадор питање, хоћемо ли наставити наше кораке за М[али] Зворник. Ја одговорих, да М[али] Зворник остаје засад отворено питање, као што је скоро кроз 45 година био; држање моје владе у том обзиру, као што ће Њег[овој] Ексцеленцији познато бити, јасно је нацртано изјавама, које су Књаз и његов први министар у Цариграду пред свој полазак дали. Ово питање није ничим доцније у нову какву фазу ушло.

Гр[оф] Данхоф[6] ништа ми досад нејави по свом обећању. Разуме се по себи, да ћу, чим што ма с које стране дознао будем о задржавању царевом ид[ућег] м[есе]ца Јулија п[о] н[овом], одма ћу Вас о томе телеграфом известити.[7]

Нећу имати времена о аудијенцији код цара данашњом поштом више Вам што јавити, осим што од цара самог дознадох, да ће до половине Јулија по нов[ом] овде остати, и тако му могуће бити с Књазом се видити. Сутрашњом поштом шаљем подробан извештај о аудијенцији, која је по сата трајала пуна изјава најбољих осећања и расположења према Књазу, његовој садашњој влади и интересима Србије.

С усрдним поздравима ваш искрени

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 195

4.

17/29. јун 1874.
Извештај Косте Цукића о првој аудијенцији код цара Фрање Јосифа. Приоритети за цара – изградња пруге кроз Србију и однос са српским кнезом Миланом Обреновићем

У Бечу 17/29. Јунија 1874.

Драги Господине,

Јуче ми је за у три сата аудијенција код цара одређена била, ја сам у 2 ¾био на месту, где затечем у предсобију упарађене – сигурно – гарде; један дворски чиновник прими ме, други ми прође и запита, јесам ли ја „сенатор" Ц[арски] и потом оде да јави цару. После неколико минута појави се он опет и позове ме, да кроз онај сјајан шпалир прођем и у собу једну одем – где цара стојећа затечем.

С два предходећа поклона приближим се цару и поздравим га (немачки) речима: у најдубљем страхопоштовању узимам себи слободу Вашем Велич[анству] најпонизније представити се; на што ми цар одговори: Радујем се учинити ваше познанство. Ви сте тек од скора овде? Дам сходна одговора. После изјава цара да сам, колико се сећа, већ с његовом владом непоср[едно] послова имао, и на питања о мојој личности, дам нужна објашњења.

Затим будем питан о нахођењу Њег[ове] Светлости и о предстојећем путу. – Одговорим, што сам знао; нашто цар упаде у реч приметивши,

5 Вилхелм I Хоенцолерн (1797–1888), немачки цар.

6 Гроф Данхоф (помиње се и као Денхоф), саветник немачке амбасаде у Бечу.

7 Вид. телеграм Ј. Мариновића од 10. јула 1874. (по новом) којим извештава Заступништво у Бечу да је у пратњи српског кнеза кренуо на поменуто путовање. (АС, МИД, Пс Б, ф I р 3/874) и копију Цукићеве депеше Министарству иностраних дела Немачке од 10. јула (по новом) у којој наводи да ће српски кнез „прећи границу Баварске 17. јула 1874. (Исто).

да Књаз 3-г Јулија (у Петак) полази, и да ће му мило бити с њим се овде видити, пошто он – цар – до 15-ог у Бечу остаје, додавши како је нудио Књаза, да му и сад учини задовољство његов гост бити, но почем Књаз хоће да се ингогнито у Бечу бави, нежели му вољу кварити. Запита, хоће ли се Књаз дуго на путу бавити. На то одговорих, да незнам, но мислим да неће, пошто пред јесен жели скупштину отворити, која ће између осталога о конц[есији] жељезнице имати решити. Запита: А јесте ли у томе с Портом већ на чисто? на што одговорих да нажалост нисмо, јер детаљи нису углављени, приметивши како нас плаши уобичајено растезање преговора с Портом. Цар на то рече: На жалост сви патимо у једнакој мери тако, кад с Портом какве послове имамо да вршимо; и додаде: и за нас је срб[ско] жељезничко питање од највеће важности, нашто ја рекох: а за Србију животно питање, и изјавим надежду, да ће његова влада и сад у томе Србију подпомоћи. Цар рече: на сваки начин, не само интереси А[устро-]Унгарске но целе Европе изискују остварење срб[ског] пројекта, који има најкраћу и најприроднију пругу свезе између Зап[ада] и Истока.

Ја наставим, да је и у интересу саме Порте, да се срб[ска] пруга што пре изврши, те да портине почете пруге до вредности дођу. – Цар изјави сумњу о могућности дужег обстанка овако млогих одпочетих комада шељезн[ичких] пруга у Турској без даљих свеза; и запита јесмо ли ми учинили нужне студије о нашој пруги, нашто ја тачна одговара дам.

Затим пређе цар на нашу скупштину и на нове изборе с изјавом надежде, да ће ови добро по владу испасти и скупштина снажна подпора владе бити, коју ова заслужује.

Пређе на пут Књаж у Цариград и да се дуго изван земље зато задржао (ја додадох: и због бављења у Румунији!), но да је са задовољењем бар половине својих жеља могао из Царигр[ада] поћи. Ја узех слободу исправити то мишљење и свести задовољење на мању меру, рекавши да је жељезничко питање – хвала буди благонакл[оном] заузимању владе Њег[овог] Вел[ичанства] – пре пута Књажевог већ доведено било до ове стадије, у којој се и сад находи. С тог пута пређе цар опет на предстојећи пут Књажев и запита, хоћете ли га ви пратити, што ја потврдих и нашто он примети да ће му мило бити опет Вас видити и да је Књаз у Вама нашао човека каквог треба. Изјави опет наново задовољство, што је осећао при лањском бављењу Књаза овде, рекавши да га је отворена природа Књаза јако заузела. Пређе на то како Књаз поред перфектног француског говора и немачки добро говори, и да му се заиста доласку радује.

Изјави своје симпатије садашњој срб[ској] влади и жељу њеном сваколиком успеху и утврђењу најбољих одношаја између обе суседне земље. Уплете у то надежду да ћу и ја к томе допринети уверивши ме да ћу код његове владе наћи у томе највећу готовост. Затим ме цар одпусти.

Рачунавши нађох синоћ да сам код цара не по› но три четврти сата на аудијенцији остао.

Мало пре донесе ми гр[оф] Данхоф вест, да ће цар Вилхемио до 6. Јулија остати у Емсу, затим ће десет дана провести у путовању ненамеравајући нигде се дуже задржавати, и да ће 16. све по новом приспети у Гастајн да ту три недеље пробави.

С изјавом усрдних поздрава ваш искрени

КЦ[укић]

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 196

5.

29. септембар 1874.

Извештај Косте Цукића о разговору са Јоханом Швегелом, дворским саветником у Бечу, о склапању трговинског уговора између Србије и Аустроугарске. Начин склапања уговора – питање српског суверенитета

У Бечу 29. Септембра 1874.

Господину Јовану Мариновићу
Председнику Министарства и Мин[истру]
Сп[ољних] Послова
Господине Министре,

Услед саобштења, које ми учини ономад г. Калај о томе, што је могао у последње доба разабрати о стању, у ком се находи питање наше трговне конвенције с Аустро-Угарском, одох јуче у министарство спољних послова надлежном за тај предмет референту, г. дв[орском] сав[етнику] Швегелу[8], и дознадох, да се исти предмет налази у истој стадији, у којој бијаше и пре ферија, но да решење његово неће сад дуго изостати. Г. саветник увери ме, да је наша трговна конвенција један од оних предмета, које ће он понајпре грофу Андрашију по повратку овамо на решење референрати, и нада се, да ће гроф то дати моћи утолико пре, што предпоставља, да ће међутим и гроф Зичиј[9] то питање и с Портом начисто извести. Он мисли, да ће се у овоме моћи тим лакше успети, што је питање о нашој железничкој свези ушло у једну за нас повољнију и сигурнију фазу, пошто је Порта свој пристанак на свезу изјављени нам и вел[иким] силама на знање дала. Из даљег говора с г. саветником разумедох, да су три источне европске вел[ике] силе у овом обзиру једног мишљења, да се Порти разумети дала намера Аустро-Угарске и онда са Србијом ону конвенцију закључити, ако би она тој намери и противна била, и да јој се ради њеног успокојења и као у накнаду за њено непротивљење у томе дало наговештење, да ће се конвенцији у ратификацији дати форма, која ће Порту задовољити, а то је та, да њу, као и досад, с аустро-угарске стране ратифицира министар спољних послова. По мом мишљењу нетреба сматрати и признати досадашњу форму ратификације као коректну и од нас за свагда усвојену. Како нам се признаје суверенство у закључењу каквог уговора, неможе нам се ни по каквом правилу одрећи захтевање, да се уговору у свему да обична и закона форма. Ја би био тог учтивог мишљења, да при свакој датој нам прилици на среду износимо ове наше назоре као једино исправне и законима дотичних земаља подкрепљене, и да пристајемо на други начин ратификације само привремено и за поједине случајеве.

Из речи г. Калаја закључио сам на намеру овд[ашње] владе, да се наш трговни уговор у Београду закључи између пуномоћника обе владе, а ти би били наш министар спољних послова и аустро-угарски дипл[оматски] агент, и да исти ратификирају наш Књаз и гроф Андрашиј. Непознајући Ваше назоре у том предмету, ја нисам тражењем потоњих обавештења могао дознати, да ли је овд[ашњој] влади за тим стало, да се непремено уговор у Београду закључи, и да ли би она пристала на то, да други пуномоћник наше владе уговор закључи, па да ви овај с грофом ратификирате – кад се већ неприма ратификација од стране цара и Књаза.

Чест ми је и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Ово писмо шаљем по г. Капетану К. Протићу.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 298

6.

22. октобар 1874.
Извештај Косте Цукића о разговорима са угарским званичницима о питању изградње пруге кроз Србију и односу Угарске према Србији

Бр. 7, Бечу 22. Октобра 1874.

Господину Јовану Мариновићу
Председнику министарства и мин[истру] спољних послова

8 Јохан Швегел.

9 Ференц Зичи (1804–1882), аустроугарски амбасадор у Цариграду.

Господине Министре,

Дошав из Пеште затекао сам овде три ваша президијала од 18. и 19. тек. Но 8, 9 и 10. с придодатим им прилозима.

У Будиму могао сам се састати само с президентом Кабинета г. Битоом и с министром просвете г. Трефором. Осталу г[оспо]ду чланове владе ненађох код кућа њихових.

Из разговора с г. Битоом налазим за потребно саобштити Вам његова уверења о добром расположењу Угарске спрам Србије мотивираном самим интересима обе земље, који изискују од њих обадвеју, да се несамо радују напредку њиног суседа, но да га и подпомажу, јер тим уједно и себи служе. Прешав на питање о нашим жељезницама изјави г. министар своје задовољство, што је тај предмет ступио у повољну за нас – а и за Угарску – фазу. На моју примедбу о том у смислу вашег президијалног налога односећег се на последње решење Порте о нашој жељезничкој вези, и на моје изјављено уздање да ће нас и даље Аустро-Угарска код Порте подпомоћи, да од ове усигурно добијемо жељену везу, као најкориснију и по Угарску и по Европу, изнесе г. министар тегобе на среду, које све силе у преговорима с Портом у томе налазе, што се њене владе често мењају, па се зато упола свршене погодбе изнова опет одпочињати морају. На моје речи, да ће можебити Порта тим начином уморити дипломацију и склонити је на везу босанску, упаде ми г. председник живо у говор изјавом, да се он нада и да даје угарској влади довољно снаге, да одбије жељезничке свезе, које нису у интересу земље, а да се окане свезе, која је сад животно питање за Угарску. С истом ватром и с истом иронијом изражаваше се о истој ствари пре шест година и гр[оф] Андрашиј, као ондашњи председник угарског министарства. Ово нас може уверити, да у угарској влади имамо ревносног и непоколебљивог заступника у нашем тражењу од Порте, да своје жељезнице са угарскима преко Србије веже; и пошто јој се друга веза (предходно) неће моћи дати, биће принуђена на свезу преко Србије.

Чест ми је, Господине Министре, и овом приликом изјавити Вам моје особито поштовање.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 327

(наставак у следећем броју)

Приредио:
др Мирослав Перишић

ЛОНДОНСКИ ТАЈМС О СРБИЈИ 1915.

(наставак из претходног броја Историјских свезака)

Србија на искушењима: повлачење крајем 1915. године
Трагедија Србије

Потресној судбини Краљевине Србије током 1915. године посвећено је посебно, 118. поглавље 7. тома *Тајмсове* историје рата. Тај том је објављен 1916. године, а доступан је на: https://archive.org/details/timeshistoryofwa07londuoft.

С обзиром да је то поглавље обимно, у овом броју *Историјских свезака* доносимо превод трећег од укупно три наставка.

(Трећи наставак)

Безнадежни бег Србије 21. октобра 1915 – Велико повлачење – Народ бежи – Српско јунаштво – Силазак на обалу – Укрцавање српских јединица у Драчу – Пропаст енглеско-француског хуманитарног подухвата – Повлачење у Солун

Прве потезе комбинованог напада извели су, као што смо видели, војске фон Кевеша и фон Галвица на Београд и Смедерево. До 8. октобра оба та места чврсто су запоселе аустро-немачке снаге.

Бугарска мобилизација почела је 23. септембра, а коначне наредбе донете су биле 28. септембра. Бугарске трупе под командом генерала Богачева прешле су српску границу и борбе су отпочеле 11. октобра, али све до 14. није било формалне објаве рата Србији. Пре тог датума бугарске трупе су напале српску територију на десетак места, а сукоби су почели готово дуж читаве границе, од Дунава до Грчке. Поред првих сукоба на српској територији, источно од Књажевца па све до Лесковца, који су већ поменути, бугарске јединице су између 11. и 13. октобра продрле на непријатељску територију и то: 1) код Неготина, у долини Тимока, на најсевернијем углу Бугарске; 2) код Зајечара, на пола пута између Неготина и Књажевца, станице на прузи ка Параћину, и на недовршеној прузи према Нишу; 3) према Врању, на на половини главне пруге од Ниша до грчке границе, и 4) на путу између Ћустендила и Куманова, близу Егри Паланке[1]. Дан или два касније оштра борба се водила између Цариброда и Пирота на главној прузи Ниш-Софија, и у области Струмице, где бугарски напад још није био изведен, а може се закључити због тога што су, поучени горким искуством, Срби на том месту јаким снагама чували границу.

Бугарски напад је изведен, стога, практично истовремено на осам различитих тачака, показујући да су планови били добро припремљени. Наравно, била је то разумљива стратегија, с обзиром на огромне бројчане предности које је имала Бугарска. Чак и са мањим снагама, Срби, који су држали главну пругу на правцу север-југ, могли су да окупе трупе на било ком месту да би се одбранили од сваког напада. Али нису били јаки свуда, нити су, са друге стране, могли да дозволе да не одговоре на неки од напада и да тако дозволе непријатељу да пресече пругу и продре до самог средишта земље. Да није била тако дубоко тужна, позиција Србије била би смешна.

Београд је, као што знамо, остао без људства, топова, авиона, рефлектора – готово свега што је било неопходно за одбрану. Читав северни и северозападни фронт био је на исти начин ослабљен, у нади да би се могла пружити адекватна одбрана од бугарских напада. Да је располагала читавом војском, Србија је могла да изведе храбру одбрану, било од Бугара било од аустро-немачког напада. Морала је да пружи најбоље од себе, пославши можда две трећине својих снага на најрањивију, источну страну, остављајући северне границе занемарљивом броју војника, у нади да ће неким чудом, као и претходне зиме, чак и са недовољним додатним јединицама, бити могуће задржати ау-

1 Турски назив за Криву Паланку.

Повлачење народа и војске из Србије 1915.

стро-немачки напад довољно дуго да стигне помоћ. Без немачке тешке артиљерије, можда би се и десило неко чудо. Међутим, против те артиљерије, Срби су били немоћни.

Тако је и било, па су чак и непријатељи сведочили о тврдоглавости са којом су мале групе Срба браниле сваку миљу током њиховог напредовања. Немачки дописници су се, после двонедељне борбе, вајкали да је до сада било немогуће навести српску војску у општу акцију. Непријатељ се борио, како је објашњено, „увек у малим групама", а те мале групе „готово да се и нису предавале, већ су се огорчено бориле до самог краја", што је доводило до „крвавих окршаја лицем у лице" и очајничких појединачних обрачуна. Трагичан је био призор, који су дочаравали непријатељи, када су се „мале групе" Срба – све што је од њих још било преостало – бацале очајнички на масе непријатеља, не предајући се, већ се борећи увек „до краја", у усамљеничким покушајима да одбране своју земљу.

На истоку су Бугари имали прилику да испробају Србе у већим дозама. Тамо се на неколико места развила огорчена борба, као у пиротској области, око Књажевца и на путу ка Куманову. На свакој од тих тачака нападачи су трпели огромне губитке и бројно инфериорни Срби су дуже од једног тешко извојеваног дана остајали у поседу тих терена. Али, све је било узалудно. Прва стварна опасност на том фронту стигла је 19. октобра, када су, после неких сурових борби, Бугари успели да заузму Врање, пресецајући тиме пругу између Ниша и југа. Према бугарским извештајима о бици, пук бугарске краљеве гарде је коначно успео да пробије српску одбрану и заузме град. Са пресеченом пругом, деловало је као да је Србији пребијена кичма.

Без намере да се прате све мање операције у детаље, било би добро погледати ситуацију каква је била две недеље после напада на Београд, и десет дана после првог бугарског упада на српску територију.

Војска фон Кевеша је 21. октобра напредовала из Београда ка Лесковцу и Степојевцу, око 30 миља[2]

2 То је 48,3 km.

јужно и југозападно од Београда, и претила је Сопоту, који се налази нешто источније од тих места. Држећи темпо са фон Кевешом, са леве стране, фон Галвиц је из Смедерева заузео Селевац и напредујући долином Млаве, био близу Рановца. Управо тога дана, 21. октобра, врховна команда је закључила да је потребно евакуисати Крагујевац. Дунав и Сава су сада на многим тачкама били прећени, али посебно на крајњем западу, аустријска војска је поново заузела Шабац и напредовала у правцу Ваљева. На крајњем истоку, после тешких борби, непријатељ је прешао реку код Оршове, близу румунске границе, тако отварајући пловидбу ка Бугарској, што су бројни бродови натоварени муницијом чекали код Оршове. Тако је читава граница на Сави и Дунаву била у непријатељским рукама, и његове снаге су продрле неких 30 миља[3] у дубину територије.

Краљ Петар на воловским колима

Са запада, Дрина је прећена на неколико тачака, али најважније је било да је велика снага наступала из Вишеграда у Босни, и полако потискивала српски отпор и претила Ужицу, где се завршавала пруга која се одвајала према Крушевцу и Краљеву.

На истоку, борбе су трајале дуж читаве бугарске границе. Напредујући са севера, Бугари су окупирали Неготин и Зајечар, а очајнички сукоби су се одигравали у близини Пирота и Књажевца. У Врању, како је већ речено, главна железничка пруга је већ била пресечена, и непријатељ је нападао све до Бојановца. Од Ћустендила, после крвавих борби код Егри Паланке[4], Бугари су се приближили Куманову. Коначно, напредујући долином Брегалнице, бугарска војска је стигла до пруге код Велеса, и заузела половину града на источној обали реке.

Поглед на мапу ће показати како је усамљенички био покушај Србије, чије армије су биле тростуко надјачане, а у топовима и десетоструко, непријатељима који су надирали са свих страна. Не само да је била запечаћена судбина државе, већ је и читава српска војска, као и влада, са краљем, престолонаследником и страним мисијама, била под непосредном опасношћу опкољавања и под претњом да падне у руке непријатељу.

Један трачак светла у тмини, и то врло слабачак, појавио се кад су савезници искрцали своје јединице у Солуну, а мале француске и британске јединице напредовале дуж пруге ка Ђевђелији. Французи су ишли пругом ка Струмици, а одатле према Велесу, док су Британци држали пругу са фронта и заузели позиције око Дојранског језера. У том тренутку британске снаге, са Десетом дивизијом под командом генерала сер Б. Махона, КСВ[5] нису премашивале 13.000 људи. Французи су били можда двоструко бројнији. Истог дана, 21. октобра, (блокада егејске обале била је проглашена четири дана раније), савезничка флота је извела успешно бомбардовање Дедеагача[6]. На обали, међутим, укупне савезничке снаге према Србији нису премашивале 32.000 или 33.000, што није могло много да поправи равнотежу у корист Србије, у чијем суседству се налазила сила од 400.000 војника. Постојала је, међутим, нада да чак и мала сила може да се искористи да би спречила Бугаре да прећу преко јужног дела ратишта и приближе се Србима у повлачењу, бар док се повлачење не оконча. То је било најбоље што се сад могло очекивати – наиме, да се главнина, или бар велики део српске војске, сачува и избегне било какав већи сукоб, да успе да се повуче из земље, преко Албаније или Црне Горе, да би могла да изведе своју улогу када куцне

3 Близу 50 km.

4 Данас: Крива Паланка.

5 Био је носилац титуле Knight Commander – један од пет степена британског ордена Order of the Bath – прим. прев.

6 Дедеагач = Александрупољ.

час освете. Савезничке снаге су се ујединиле у настојању да Србију увере да све своје снаге усмери у том правцу. Ефективни отпор у том тренутку био би безнадежан, а задатак је био да се извуче што више српске војске из обруча који се око ње затварао. Са стране непријатеља, циљ је био или да заокружи то опкољавање, тако да нико не може да га избегне, или да уништи војску у повлачењу.

Истраживање ситуације ће показати да су већ положаји у Нишу били критични. Задатак одбијања бугарског напада у овом подручју био је поверен српској Другој армији, под војводом Степановићем. Свака миља бугарског напредовања коштала је нападаче тешких губитака и дана упорне борбе. Недељу дана након што су Бугари тврдили да су окупирали Зајечар, најжешћи окршаји су се и даље одвијали око града, а Богачев је био потпуно онемогућен да напредује. Слично томе, на линији ка Пироту јужно од Ниша сукоб је био оштар и крвав. Штавише, опасност за привремену престоницу била је евидентна и 21. октобра влада је одлучила да се повуче из Ниша, што је учињено жељезничком пругом до Сталаћа, где је пруга била пресечена, па се ишло бочном пругом ка Крушевцу. Савезничка посланства напустила су Ниш истог дана и истим путем, али уместо заустављања у Крушевцу, наставили су ка Краљеву. Влада им се придружила два дана касније, да би остала тамо до 3. новембра.

Током периода од 21. октобра до 3. новембра, док је српска Друга армија и даље пружала тврдоглави отпор бугарском надирању ка Нишу, северна српска војска – војска из Београда под генералом Живковићем и Прва армија под генералом Мишићем, повлачиле су се полако пред надирућим непријатељем. Три преостале британске батерије, свега 6 топова, које су после пада Београда биле припојене војсци генерала Живковића и са том војском се повукле најпре ка Младеновцу (22. октобра), затим до Тополе северно од Крагујевца (25. октобра), па до положаја јужно од Крагујевца (27. октобра) и коначно до Крушевца (31. октобра), где је, као што је речено, Врховна команда била још од кад је напустила Крагујевац 21. октобра. Током тог повлачења аустро-немачке снаге су стално вршиле притисак на Србе у повлачењу, тако да је заштитница, у којој су били британски топови, била готово константно у додиру са непријатељем. Последња фаза тог дела повлачења изведена је форсираним маршевима по изузетно лошем времену.

У међувремену, лево од генерала Живковића, повлачила се Прва армија. Између 6. и 10. октобра непријатељ је прешао Саву на неколико места, али посебно у Забрежју близу ушћа Колубаре. Позиције северозападног дела српског фронта биле су вероватно најјаче у целој земљи, а српска Прва армија са војводом Мишићем позната по свом јунаштву. Али, са падом Београда и напредовањем непријатеља с десна, није било другог избора осим да се и она прикључи општем повлачењу. Штаб је, стога, напустио Ваљево према Мионци 20. октобра, а место је евакуистано два дна касније, до када га је држала чувена соколска бригада под командом пуковника Ђорђевића. Евакуација је била лагана, мостови преко Колубаре били су срушени, а сав материјал или уништен или однет. Непријатељ је ушао у град 30. октобра. Војска је наставила да се повлачи, без великог притиска и готово без озбиљнијих сукоба, преко Мионице, Гукоша, Горњег Милановца, Рудника, Блазнаве, Бара (југозападно од Крагујевца одакле је арсенал евакуисан још 22. октобра), Кнића и Витановца до Краљева.

У тих неколико места, посебно изимеђу Мионице и Горњег Милановца и на неравном планинском масиву Рудника, било је положаја велике природне снаге и та област је била позорница главних успеха Прве армије, када се овенчала славом у борбама претходне зиме. Било је горко и тешко војводи Мишићу да се сада повлачи од једног до другог положаја без озбиљније одбране. Непријатељ је био, наравно, прилично свестан одбрамбене моћи земље, а немачка саопштења и остале депеше говорили су грандиозном терминима о заузимању редом линије Уб-Коцељева, Ваљево, Горњи Милановац итд, где је, како је приказано, долазило до најстрашнијих сукоба и само је хероизам аустро-немачких трупа могао да превазиђе очајнички отпор непријатеља. Да је непријатељ одабрао да озбиљно нападне, прича би текла другачије. Али чињеница је да, као што је речено, сада више није било говора о могућности да се спаси Србија. Све

је било усмерено на то да се војска спасе у највећој могућој мери, и да се извуче што више материјала и залиха. Са тим циљем, Прва армија се вратила у Краљево да би задржала непријатеља док се остале јединице и залихе не повуку долином Ибра до Митровице.

Већ смо видели да је јака аустријска јединица надирала из правца Вишеграда у Босни према Ужицу, угрожавајући тако Краљево са запада. Покушавајући да што дуже задрже ту јединицу и трупе које су стизале са севера, Прва армија се нашла у шкрипцу у Чачку (на пола пута пруге између Краљева и Ужица) и ту се током неколико дана заподела очајничка борба, током које је Чачак прелазио из једних руку у друге неколико пута. Било је великих жртава са обе стране, а борба се могла описати као једна од најкрвавијих. Све док притисак није толико порастао са свих страна, са северо-запада, као и са истока, доласком нових трупа из Александровца и Бруса, Прва армија, још увек се борећи, морала је да настави да се повлачи ка југу.

У међувремену, позиција Друге армије под командом војводе Степановића, постајала је критична. Видели смо како је јуначки држала непријатеља пред Нишом. Другог новембра, на захтев српске врховне команде, три преостале британске батерије, под командом потпуковника Кера, D.S.O[7], послате су из Крушевца да се припоје тој армији. Јужно од Друге била је Трећа армија под генералом Штурмом, која се укључила у бробу, али Пирот је коначно пао у руке непријатељу 26. октобра. Истог дана, Бугари, који су држали Велес, кренули су и заузели Скопље (како су тај град називали Срби, иако је он и даље носио назив Ушкуб), и три дана касније били су у области Бабуне. Лесковац, такође поприште посебно тешке борбе, био је у непријатељским рукама. Брзим напредовањем главних аустро-немачких снага са севера, које су заузеле Крагујевац 31. октобра, обруч око војводе Степановића опасно се стезао.

Да читава друга армија не би била заробљена, од даље одбране Ниша морало се одустати. Стога је 4. новембра храбра војска војводе Степановића почела повлачење, а непријатељ је у Ниш ушао сутрадан.

Друга армија је тада прешла Мораву покривајући се британским топовима који су остали на положајима на западној обали реке све до 12. новембра, када им је наређено да се повуку у позадину. У повлачењу, међутим, два топа су остала заглављена у блату, па су морала да буду расклопљена и напуштена, тако да је остало само четири. Од 12. до 17. војска је кренула форсираним маршем ка Приштини, док су топови све време били између војске у повлачеу и непријатеља. Темпо је био тако оштар да су 13–14 новембра људи прешли 44 миље[8] у року од 26 сати, и потом, после три сата одмора, наставили још 18 миља[9]. Пут према Приштини био је последњи могући правац повлачења пред непријатељским снагама које су кренуле у опкољавање и извлачење војске је несумњиво добро изведено.

Нагло надирање непријатеља са свих страна угрозило је безбедан боравак Владе у Краљеву и Врховне команде у Крушевцу. Стога је Врховна команда кренула ка Краљеву 2. новембра, а следећег дана Влада је кренула ка Рашкој. И у Краљеву и у Крушевцу остало је доста вредног материјала. Тако је у Краљеву остало 60 топова, који су пали непријатељу у руке. Поред Владе и Врховне команде, практично читава српска војска као и огроман број цивилних избеглица покушавали су да избегну истим путем. Што се тиче војске, повлачење је текло у реду, али пут од Краљева даље био је целом дужином оптерећен непрегледном колоном спорих воловских запрега, са јединицама и избеглицама. Од Рашке Влада више није путовала заједно, али су сви њени чланови ипак стигли у Митровицу до 13. новембра, док је Врховна команда приспела следећег дана. Дипломатски кор је био у Митровици још од 1. новембра. После врло кратког предаваха, после вести да је непријатељ заузео Глисљане[10] 15. новембра, влада, штаб и дипломатски кор су се упутили у Присренд[11], где

7 Био је носилац Distinguished Service Order (DSO) – војног ордена Велике Британије.

8 То је око 70 km.

9 То је још 29 km.

10 Гњилане.

11 У овом облику наведено у тексту, мисли се на Призрен

су стигли 16 и 17. Из Призрена су поново кренули између 24 и 27. новембра, и коначно пристигли у Скадар у периоду од 30. новембра до 5. децембра.

Британски топови, претходно прикључени Другој армији, стигли су у Приштину, око 30 миља[12] удаљену од Призрена, 17. новембра. Српска врховна команда је 20. новембра тражила да буду прикључени Трећој армији под генералом Штурмом. Стога су, 22. новембра, четири преостала топа, једина тешка артиљерија која је сада остала Србима – напустила Приштину у правцу Ипека[13] са Трећом армијом. Истога дана, на путу који је од обилних киша био готово непроходан, два топа су се безнадежно заглавила у блату.

Војводу Путника војници носе у кабини преко Албаније

Учињен је сваки могући покушај да се извуку, са не мање од 250 људи и свим расположивим воловима. Сви напори, међутим, били су бескорисни, тако да су ти топови морали бити расклопљени и напуштени. Сада су преостала још само два британска топа. Непријатељ је заузео Приштину 26. новембра, мање од 24 сата пошто је позадина Треће армије са топовима напустила град.

Сутрадан по напуштању Приштине један од два последња топа пао је са моста у једну речицу, одакле га више није било могуће извући. Ништа друго нису с њим могли, осим да га расклопе и напусте. Једини преостали британски топ је још три дана наставио пут уз војску у повлачењу. Ујутро 29. новембра, међутим, британски чланови посаде, њих девет, нашли су се сами и без средстава да даље вуку топ. У сваком случају, постојала је намера да се топови униште, ако би иједан уопште и стигао до Пећи, где је група стигла 1. децембра. Даљи превоз артиљерије преко планина био је немогућ. Треба додати и то да су Срби показали велико одушевљење понашањем посада британских батерија, јер су наставили да пружају подршку и помоћ војсци у повлачењу дуго након што ј српска артиљерија била заробљена или напуштена, а сматрало се изузетним подвигом већ и то што је уопште стигла тако далеко. Од 103 човека, Британца и Срба који су 4. октобра чинили посаду тих 8 топова, 53 су погинула или била рањена у акцији 1. децембра. Одред је напустио Пећ у правцу Скадра 2. децембра. После 11 дана стигли су у Подгорицу, а 15. су стигли у Скадар, при чему су сви чланови посаде били изнемогли и врло слаби. Све у свему, одред је провео у повлачењу или борби 67 дана, а током већег дела тог времена подносили су тешку оскудицу.

Када остатак британског контингента међународних снага у Београду, минерска и торпедо секција под командом мајора Елиота, више није могао да служи сврси, адмирал Трубриџ им је 28. октобра наложио да крену из Крушевца у Монастир[14] (под условом да је пут још отворен). Имали су среће да стигну на време и у Монастиру буду 26. новембра. Француски контингент, под командом капетана Пикоа (Picot), већ је кренуо даље и стигао у Монастир 20. новембра, као и чланови руске мисије. Када је реч о осталим странцима у Србији, многи из британских болница су одлучили да остану и падну у руке непријатељу, како су то упадљиво учинили леди Пецет и њено особље у Скопљу. Остали су формирали групу сер Ралфа Пацета у Крушевцу. Он сам кренуо је пре њих да би обезбедио све шта може en route.[15] Сама група је била под вођством др. Чучина, чијој храбрости и енергији, као и способности г. Вилијема Смита из Болнице шкотских жена, треба захвалити што је та група коначно стигла у Скадар, иако је трпела озбиљну оскудицу уз пут. Француски авијатичари и меха-

12 Око 48 km.

13 Пећ.

14 Битољ.

15 На путу – франц.

ничари, телеграфисти, итд, под командом војног аташеа пуковника Фурнијеа, све у свему група од 220 људи, такође су отишли у Пећ и Скадар, подносећи велике тешкоће и изгубивши двадесеторо из својих редова. Коначно су стигли у Скадар 3. децембра.

У британској групи био је велики број жена – лекара, сестара и болничарки, које су такође поднеле тегобе путовања. Ни оне нису могле избећи патњу која је подједнако погодила читав српски народ, од краља до сељака. У таквим околностима било је немогуће ублажити тргобе и сви, до једног, сведочили су да је генерал Живко Павловић, начелник штаба српске Врховне команде, учинио све што је било у његовој моћи да свима обезбеди снабдевање и превоз. Међутим, то је било недовољно.

Ово је, у најгрубљим цртама, прича о повлачењу Срба. Међутим, ни једна црта, ма како груба, не може дати јасну представу о страхотама тог повлачења. Мора се запамтити да то није било пуко повлачење једне армије. Као повлачење војске био је то јединствен подвиг већ и по томе што се ни једна војска није тако повукла, јер то су биле комплетне оружане снаге једног народа које се потпуно повлаче са територије своје земље. А са том војском кренуо је и краљ и чланови краљевске породице, Влада, иностранa изасланства, стране мисије и лекари, медицинске сестре и особље болница савезничких народа. Најстрашнија од свега била је огромна маса избеглица, сељака и људи из градова, који су бежали пред терором. Србима није страна „плашљивост“, на коју су навикли ратујући са Турцима и Бугарима и трпећи понижења од њих. Али ни у једном ранијем рату није било више хладокрвне бруталности од оне коју је део Аустријанаца показао претходне зиме. Читав свет, међутим, знао је шта је Немачка урадила у Белгији. Радије него да се суоче са аустро-немачком окупацијом и изложе своје женско становништво третману за који су били више него сигурни да би их снашао кад би им пале у руке, читаво српско становништво, које нису држале неке нераскидиве везе, сакупило је оно мало имовине што је могло и кренуло у бег. Велики број њих није био физички спреман да се суочи са тешкоћама путовања. Готово да нико није имао довољно хране да му потраје целим путем. Не само да се војска повлачила, био је то готово читав народ. А порасту броја оних које је требало нахранити током пута допринело је и око 20.000 аустријских војника заробљених претходне године. Пут којим је то мноштво ишло био је тежак. Већим делом простирао се кроз планине, често стазама опасним у било које доба године. А те планине су насељене становништвом које је традиционално непријатељско. Добрим делом су то били разбојници, који су нападали мање групе, пљачкали их и убијали редом. Круну терета донела је чињеница да је време било изразито неповољно, током много дана падао је јак снег, а температура у планинма била је изузетно ниска. Није избегнуто готово ништа што је могло да погорша страхоте марша.

Сва сведочења се слажу у томе да се, до напуштања Краљева, морал српске војске држао. Свака од армија у повлачењу, без обзира на то колики су јој били губици и што је била под немачком артиљеријском ватром и притиском потребе општег покрета, кретала се у добром поретку и без дезорганизације. После напуштања Краљева пут није одмах био изразито тежак, али мноштво цивила и избеглица изазвао је велико закрчење. Храна се тада још могла прибавити, иако не у изобиљу; а напори марша још нису почео да се показује на мање енергичнима. Међутим, на свакој етапи од тада – у Рашкој и у Митровици – услови су се погоршавали. На неким местима путеви су били у дубоком блату. Кола су се ломила, а стока гинула. Слабије особе су падале од исцрпљености, а почела је да се осећа и глад. Када се стигло до историјског поља Косова, пао је снег, а хладноћа је допринела патњама избеглица. Многи су пали поред пута да више никада не устану. На том месту војска је извела свој последњи подвиг.

Бугари из Скопља су напредовали пругом ка Приштини и постојала је опасност да пресеку пут ка Призрену и Албанији, а тиме и ка сигурности. Пут је морао да се чува отвореним по сваку цену, да би се бегунцима омогућило повлачење. У тој спорој колони, војска је добро знала, био је и сам краљ, који је путовао воловском запрегом. Српски војници нису више имали тешку артиљерију, већ су пушкама и бајонетима сачекивала Бугаре, који су

напредовали на линији од Липљана до Ферозевића[16]. Борба је трајала шест дана, а Срби не само да су одбили Бугаре, већ су их потиснули око 10 до 12 миља[17] у правцу Качаника. Само недостатак муниције за пушке их је приморао да се повуку, пратећи краља и народ путем који су држали отвореним. Српски губици од непријатељске артиљеријске ватре на том последњем усамљеном положају били су врло велики, а војска, сада готово без муниције, једва да се више могла назвати војском. Страшни призори могли су се видети на путу до Призрена. Свуда је био дубоки снег. Готово да није било коморе. Живот се у великој мери одржавао на лешевима волова и коња који су падали поред пута. Али, Бугари више нису нападали војску, која им је, готово до последњег даха, давала лекцију о јунаштву.

Француски контингент, који је стигао у Призрен 24. новембра, проценио је да се у близини налази око 150.000 избеглица, међу којима је владала страшна оскудица и патња. Једини пут спаса одатле водио је преко претећих планина Албаније до Скадра, удаљеног око 100 миља[18]. Ту су сва моторна возила, запреге, топови и залихе били уништени или бачени у воде Ибра. Било је немогуће то пренети преко планина. Дотле је војвода Путник, веома болестан још од средине лета, стигао у ауту, који је оставио да би га преко планина носили у столици. На том месту је краљ Петар оставио своја воловска кола и, са два официра у пратњи, кренуо даље пешице. Престолонаследник је такође наставио пешке, у пратњи 12 краљевских гардиста. Сви су коначно стигли на одредиште, али уз велико трпљење и болест. Чак је престолонаследник једно време прележао озбиљно болестан у Алесију[19].

Део српских јединица, укључујући и Трећу армију, уместо да крену путем ка Призрену, запутио се западно од Приштине, ка Пећи у Црној Гори, и туда стигао у Скадар. Они су успели да са собом понесу и пољску артиљерију. Преко албанских планина, међутим није било могуће носити топове. Пут је на много места био стрмоглав и опасан. Није било могуће да нека одвојена група изгуби пут на снегу, јер је он увек био обележен лешевима палих из претходних група. Огроман број људи, војника и цивила, умро је од потпуне исцрпљености, од слабости и глади, остајући на путу да чека смрт. Свака мало тежа тачка, где је пут стрм или где је требало прегазити и најмањи поток, била је обележена телима мртвих. Немало људи и велики број исцрпљених и умирућих товарних животиња изгубио је живот падајући са уских путева у провалије. Нико, ко је прешао тај страшни пут, није на циљ стигао другачије него преморен, избезумљен и у стању мање или више потпуне исцрпљености. Многи су умрли од промрзлина или дизентерије, а немали број српских војника и цивила, пао је као жртва албанских становника планина. Ови последњи изгледа да нису ни покушали да нападну британске или француске контингенте, али заостали српски војници тешко су страдали у њиховим рукама. Опљачкан је чак и онај мали терет каоји је носила Врховна команда.

Бекство Срба из сопствене земље – краља, Владе, војске и народа – остаће запамћен у историји као један од великих трагичних догађаја. За многе, који су учествовали у том ужасном егзодусу, повлачење је трајало преко два месеца. За оне који су кренули из средишта државе, из Крагујевца или Крушевца, повлачење је трајало од шест до осам недеља. Путовање је на сваки начин било изведено под условима великих тешкоћа, од недостатка хране, физичких напора током другог дела пута и услед лошег времена. Када је стигла до мора, српска војска је изгубила 120.000 људи, или половину свог првобитног састава. Смртност цивилног становништва никад неће бити утврђена, али је огромна. Нема речи, нити описа, који би могли да прикажу страхоту катастрофе која је задесила српски народ. Готово да ни у једном добу није било државе, која је доживела тако страховиту и потпуну несрећу.

Међутим, чак и на самом крају, кроз тмину се пробио трачак тог духа који је српска војска показала током читавог горког искушења. Већ је речено да су неке јединице успеле да се извуку преко Пећи и

16 У овом облику наведено у тексту. Ради се о месту Феризовић = Урошевац.

17 То је између 16 и 19 km.

18 То је 160,9 km.

19 Alessio = Љеш, итал.

преко Црне Горе. Остали су настојали да крену путем преко Монастира (Битоља), али су им пут пресекли Бугари, који су стизали са југоистока, тако да су били приморани да се повуку преко јужне Албаније. Сломљена, полуизгладнела и исцрпљена војска стигла је у Скадар, где ја генерал Павловић некако успео да их прикупи и организује исхрану. Одатле су јединице одмах, без икаквог одмора и опоравка, наставиле ка југу и спојиле се са раштрканим групама које су стизале путем од Битоља. Подстакавши њихово одушевљење, окупио их у Елбасану, Тирани и Кавају, где су могли да се одморе у релативној сигурности. Када је краљ Петар, стар и изморен тешкоћама, чуо да су његови војници запали у невоље на југу, инсистирао је да се придружи јединицама које су им упућене у помоћ.

Скадар, иако привремено уточиште избеглицама, није био град који је нудио сталну сигурност. Било је неопходно да се сви, и војници и цивили, домогну обале, а потом неког места изван домашаја опасности. Први покушај је био да се сви пребаце што је брже могуће у Сан Ђовани ди Медуа, албанску луку коју су заузели Црногорци. На захтев српских власти, адмирал Трубриц, који је пратио врховну команду у повлачењу, преузео је Медову. Као лука за укрцавање, она је била изузетно опасна. Била је преблизу непријатељске базе, и како је торпедовање неколико бродова који су превозили залихе хране или бројне избеглице показало, недовољно сигурна тачка да би се у њу послала читава српска војска.

Аустријанци су 11. јануара 1916. заузели планину Ловћен. Антивари[20] је заузет 18. јануара, чиме су добили контролу над Скадарским језером, а 19. су заузели Дулцињо[21]. Непријатељски авиони летели су готово свакодневно над Медовом, бомбардујући избегличке логоре који су окруживали град, као и бродове у луци. Поруке из Беча су најављивале безусловну предају Црне Горе. Те објаве су се, међутим, убрзо показале лажним. Краљица и краљевска породица Црне Горе су 18. јануара испловили из Медове за Бриндизи. За њима је 20. јануара кренуо и црногорски краљ. До тада су сви чланови страних мисија, болничко особље и други, већ били отишли. По савету адмирала Трубрица, није био учињен покушај да се укрца војска (чији су неки делови, посебно Прва армија која је имала улогу заштитнице у повлачењу, били даље од луке и трпели због недостатка залиха). Покушај да се то изведе из тако неадекватне луке, надомак непријатељу, био би препун опасности. Војска је стога марширала копном ка југу, до Драча. Савезници су 21. јануара евакуисали Сан Ђовани ди Медуа. У Драчу су посао пребацивања српске војске на сигурно место, превасходно на Крф, где ће се лечити и опорављати за нове борбе, преузели Французи, под командом генерала Мондезира, који је са том намером и послат.

Сада остаје само још да се у овој тужној причи накратко изнесе ток догађаја у вези са англо-француским снагама, које су, као што је већ описано, стигле у Солун и продирале у копно у нади да ће спречити Бугаре да са југа заокруже и пресеку Србе у повлачењу. Да им није успело да спрече Бугаре да допру довољно далеко и препреч пут до Монастира и буду опасно близу заузимања пута између Призрена и Албаније, већ смо видели.

Једна од најдирљивијих страна катастрофе која је задесила Србију била је вера коју су српска влада и народ увек имали, да ако буду одани силама Антанте, оне ће их штитити од коначне пропасти. Можда је најтежи ударац изазвала криза у Грчкој, која је М. Венизелоса лишила моћи да оствари своје уверење, по коме се Грчка чашћу обавезала да помогне Србији.

Србија је и даље веровала да ће је Велика Британија и Француска спасти. М. Пашић[22] се обратио достојанственим и дирљивим апелом Великој Британији:

„Као одговор на савет и жеље својих великих Савезника Србија чини надљудске напоре да одбрани своје постојање. Због тога је од Аустро-Немаца и Бугара осуђена на смрт.

За двадесет дана наши заједнички непријатељи су покушали да нас униште. Упркос хероизму наших

20 Бар.

21 Улцињ.

22 Погрешно, треба Н. Пашић.

војника, не може се очекивати да ће наш отпор моћи да се одржава бесконачно.

Ми молимо вас, бројне пријатеље Србије у Енглеској, да учините све што год можете како би ваше јединице стигле до нас, да би могле да пруже помоћ нашој војсци и да заједнички бране наш општи циљ који је тако озбиљно угрожен."

Обраћање Великој Британији као „великом савезнику" Србије, из Пашићевих уста није била само стилска фигура. Више него било ком другом савезнику, Србија је своју судбину везала за Велику Британију са потпуним и готово романтичним поверењем. То није био први апел који је Србија упутила Великој Британији од пролећа 1915. године. Сер Едвард Грej изјавио је да је српски министар још 7. јула тражио да се пошаљу трупе у Србију. Познато је да је захтев био поновљен. Сер Едвард Грej је 24. септембра Србији чврсто обећао помоћ Енглеске „без ограничења и без резерви", иако је касније објаснио да је ове речи требало да значе „у политичком, а не у војном смислу". Али, управо је војна помоћ била потребна Србији и на њу је рачунала. Кад је народу Србије почело да бива јасно да Савезници уистину нису спремни да јој пошаљу помоћ која јој је била тако преко потребна, горка су била осећања према Великој Британији и Француској, што је положај британских представника у српској војсци понекад веома отежавало. Вести о искрцавању савезничке војске у Солуну биле су прихваћене са одушевљењем, али опет се појавило јако разочарење кад се сазнало колико је недовољна била снага тих јединица.

Да су француски и британски контингенти који су кренули уз Вардар учинили све што су могли, никад није било доведено у питање. Али, снага која ни у ком случају није могла да на бојно поље против непријатеља изведе више од 30.000 људи, није била од велике користи. Французи су итекако успешно потискивали Бугаре у околини Струмице и узводно Вардаром све до Криволака, где су Бугарски напади одбијени више него једанпут. У једном моменту је изгледало да би генерал Сарај могао да заузме и држи Велес, а северно од реке извели су успешне операције у близини Извора и помогли Србима да за неко време пресеку напредовање Бугара кроз клисуре Бабуне. Осим неких раних коњичких чарки, изгледа да британске снаге нису учествовале све до краја операција, када су, 6. децембра и следећих дана, били нападнути од знатно надмоћнијих бугарских трупа. Снашли су се добро и успешно се искобељали из тешког положаја. Напредовање Француза на Криволаку било је тако полетно, а начин на који је генерал Сарај пребацио своје јединице преко Рајеца и Черне против три пута јачих бугарских јединица био је невероватно смео. Сматра се да су Французи у борбама код планине Аркангела непријатељу нанели врло велике губитке. Али, шта год да су Французи или Британци учинили, било је прекасно. Док се и даље водила борба на Криволаку, српска војска је водила последњу очајничку битку за опстанак у близини Приштине, а јадна колона бегунаца већ је надирала преко албанских планина.

Под таквим условима, продужени напори малих савезничких снага уз долину Вардара били су бескорисни. Било је потребно не 30.000, већ најмање 300.000 људи. Снага која је послата у помоћ Србији била је исувише мала, као што је и стигла исувише касно. Како је задатак због кога су дошли био безнадежно завршен, околности су наметале повлачење Савезника из Солуна. Истакнути положај снага био је непоуздан, али повлачење је било успешно обављено. Британске трупе су држале линију, док повлачење Француза са њихове леве стране није завршено. Утврђивање Солуна, повећање савезничких јединица на тој тачки и догађаји који су уследили били су почетак следеће етапе рата. Почетком 1916. године судбина Србије била је на најнижој тачки.

Превела и приредила:
Маша Милорадовић

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ У РУСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ

Евакуација из Европске Русије у Сибир 1917–1918. године

Други одломак из књиге Александра Ђурића Ка победи, који у овом броју објављујемо, посвећен је доживљајима припадника Српског добровољачког корпуса у Русији захваћеној револуцијом и грађанским ратом. Одломак почиње њиховим повратком из Бесарабије, где су били лоцирани као резерва током борби савезничких румунских, руских и српских трупа са Бугарима и Немцима у Добруџи. Упућени су најпре у Архангелск на Северном мору, да би се ту укрцали на бродове који ће их пребацити на Солунски фронт, али им је касније рута промењена, па су преко Сибира били упућени ка Владивостоку.

У јединицама о којима је реч у овом одломку углавном су се налазили Срби из Срема, Баната и Бачке. Приметно је да Русију напуштају са много емоција и носталгије. Добровољци су имали додира и са остацима царских власти и антибољшевички расположеног грађанства, као и са новим, бољшевичким организацијама и њиховим представницима. Настојали су да се држе подаље од руских међусобних сукоба и да се из грађанског рата извуку не заузимајући страну. То често није било лако.

У Јелисаветграду су срели српске избеглице из североисточне Србије, које су прешле Дунав приликом инвазије Централних сила на Србију 1915. године. О тим српским цивилима, међу којима је било и око 600 деце оба пола и разних узраста, бринуле су руске царске власти док су постојале, у сарадњи са српским дипломатским представницима, а затим српски конзулат. Избеглице су касније, после рата, биле пребачене до обале Тихог океана и бродовима превезене у новонасталу државу, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.

Одломак који објављујемо пружа занимљиву слику свакодневице у Русији 1917. и почетком 1918. године, а посебно осветљава односе Срба и Руса. Приликом бројних сусрета могла се опазити благонаклоност руских грађана према Србима, чак и од стране бољшевика. Снажан печат на руско виђење Срба оставиле су српске победе над Аустроугарима 1914. године, које тада још увек нису биле заборављене. Тај својеврсни морални кредит је у неким ситуацијама омогућио да проблеми буду решени на лакши начин и да добровољци наставе своје путовање ка Солунском фронту.

Њих је снажно мотивисала жеља да се боре за прикључење њихових завичаја српској држави, за коју су тада веровали да се зове Краљевина Србија. Међународне околности, међутим, томе нису биле наклоњене, тако да су се на крају пута борили и изборили за једну битно другачију државу другачијег назива...

Трећа глава

1

Оживеше наше чете. Почеше да се ваде испод шаторских крила давно остављене тамбуре. Затежу се жице, опет се јављају песма и свирка. На свим лицима радост. Нико још не може да дође себи и да јасно представи да ће заиста сести на воз и поћи некуда у пространство, у ширину, где човек неће више стрепети да сваког тренутка може пасти у непријатељско ропство. Лете војници као на крилима, вуку тешке четне кухиње уз песму и подврискивање. И сви јуре на станицу да виде те толико жељене возове, да се својим очима увере да ће кроз неколико часова заиста оставити ову луду збрку на фронту.[1] А сви се још у дну душе боје да не дође однекуда каква наредба да се возови упуте негде на коју другу страну.

1 Реч је о фронту у Добруџи, области на ушћу Дунава, где су се српски добровољци борили заједно са руским и румунским трупама против Бугара и Немаца. У тим борбама у лето и јесен 1916. године поднели су тешке губитке и показали изузетну храброст и борбеност.

Српски добровољци са музичарима у Одеси 1916. године

Прилазе војници вагонима па их пипају, загледају. Чисто их милују погледима. И сви једва чекају да већ једном отпочне укрцавање. Али возове треба поделити пуковима и батаљонима, доделити свакој чети потребан број вагона од којих ће један служити за становање војника, други за смештај четних кухиња, а трећи да послуже као привремени магацин. Треба сачекати да се све уреди како треба. Најзад је све готово и почиње укрцавање. Смештамо војнике, четне кухиње, материјал, па на крају крајева улазимо и ми у своје лепе вагоне који имају велике, двоструке прозоре, и који су удешени као вагони за спавање. Заузимамо своја места, чисто не верујући још да седимо на меким седиштима. Хајде, помози Боже! Само да крене једном, а после ће све већ бити лако. Клацкаћемо се полако с краја на крај огромне Русије. На путу нам неће бити досадно јер ћемо сваког дана гледати друге људе и друге крајеве. Оно, истина, далеко је пусти Архангелск, и страшна је зима северне Русије, која ће нам двоструком брзином јурити у сусрет, али све то не мари ништа. Ми смо сви млади, весели. Навикли смо на сваку муку и невољу, па нам свакако ни ледени Архангелск неће бити сувише страшан, нити поларна зима сувише студена. Само да се пође једном, да се побегне што даље од овога лудога фронта и замке која тек што нам се није стегла око врата.

Полако паде и ноћ, тиха, топла и звездана. Најзад, уморни од трчкарања, узбуђења и радости лежемо на своје угодне постеље, и, осећајући како нам се полако прикрада сан, с нестрпљењем очекујемо толико жељени час поласка. Али ја, и против своје воље, убрзо чврсто спавам, а кад сам се у неко доба пробудио, воз је јурио пуном брзином кроз широка поља Бесарабије. Очи ми се склапају, сан ме поново хвата, јер се вагон тако пријатно љушка и тако лепо и равномерно ударају точкови о саставке шина.

А кад је свануо дан и ми весели и орни поустајали да се умијемо и потражимо чај, воз је већ био далеко одмакао. Отварам прозор и гледам напоље. Из војничких вагона допиру весели млади гласови, песма и граја. Још никако радост не попушта. Изненада ми пада на памет Солунски фронт, рововски рат, многоструки редови бодљикаве жице, тешка артиљерија, гасови. Али за чудо, све ми то ипак не изгледа нимало страшно, јер тамо нема револуције, тамо је ред, дисциплина, зна се тамо ко је старији, а ко млађи, ко

треба да заповеда, а ко да слуша. А и Србија је тамо сасвим близу. Са фронта се свакако виде драге планине. И осећа ваљда мирис наших шума.

На већим станицама се мало дуже задржавамо. Војници силазе, тамбураши штимују своје инструменте, окупља се народ на игру. Онда почиње да цилиће виолина у рукама црнпурастог примаша, коло почиње да се тресе. И руски војници се хватају у коло. Јављају се и даме, вагонске чистачице. После руски војници траже да се свира „казачок". И почиње тешка козачка игра, уз одобравање и пљескање окупљених војника.

А после седамо у вагоне и полазимо даље. Лежемо на своја лежишта, палимо цигарете и кроз плаве колутове дима посматрамо кроз прозор како промичу села са пуно ниских кућа, шћућурених као јато птица. Посматрамо како се небом витлају облаци који обећавају кишу, па нас обузима неизрециво задовољство што смо у сувоти и што знамо поуздано да нам неће хладна вода капати за врат. Да нам ветар неће трести и витлати, и лепити за лице мокра шаторска крила, него да ћемо све тако, лежећи, пушећи и уживајући, одмицати све даље и даље од фронта, пут севера.

Прошли смо већ и главни град Бесарабије, Кишењев, са његивим великим руским црквама, и сад јуримо ка Одеси. Воз путује сасвим правилно. Задржавамо се на станицама само онолико колико је потребно. Војници силазе, ударају у тамбуре, певају, играју. Звони први, затим други, па трећи „звонок". Труба свира полазак. Из стотине раздраганих грла разлеже се згодна руска команда за улаз у вагоне: „Сађис!". Воз креће, клизи полако, а заостали војници још једнако ускачу у вагоне, на велики јед дежурног официра који се плаши да неко не оде под точкове.

Сви смо једва чекали да стигнемо у Одесу. Надали смо се да ће се ту воз задржати мало дуже због снабдевања, па да пођемо мало у град. Међутим, наше возове упућују неком другом пругом ка северу, па нам Одеса остаје сувише по страни, те је нећемо ни видети. А сви ми волели бисмо да је још једном видимо, јер знамо да ћемо је тешко још икад у животу видети. Јер баш у Одеси сви ми Срби упознали смо ону широку руску душу и оно дивно руско гостопримство, где домаћин даје госту све, не гледајући да ли ће и за њега нешто остати. И зато многи наши кришом напуштају возове и хватају друге, да би бар

Ђачка чета српских добровољаца са гусларом у Вознесенску 1917. године

још једном видели Одесу, да последњи пут загрле своје драге Љоље, Лизочке, Марусје и Соњечке.

Најзад нам и Одеса остаје за леђима. И с њом је свршено. Прежалили смо је и трудимо се да више о њој не мислимо. Јурим сад право на север, и што више одмичемо, нагло, све дубље залазимо у јесен која овде, већ далеко од Дунава, прети да се сваког тренутка претвори у зиму. Небо је натмурено. Напољу је влажно и хладно.

*

Остављамо станицу за станицом. Још једнако силазе тамбураши, па се коло вије и нижу сремске, бачке и банатске потскочице. Локомотива пишти, удара трећи звонок, воз полази, војници ускачу у своје вагоне. И за чудо, што смо даље од фронта, у земљи је све већи неред. Руски војници у масама беже с фронта и покушавају на силу да се возе нашим возовима. У почетку смо их примали, али кад почеше нашим војницима да нестају чизме, решисмо да их више не пуштамо. Ипак су они у гомилама насртали на наше возове, кидисали избезумљено, али смо их ми са ножевима на пушкама одбијали. А њима, грешницима, никако није ишло у главу како је то могуће да им ми, Срби, који смо у ствари њихови гости, можемо да забранимо да се возе у њиховој рођеној, руској земљи.

У Јелисаветграду се задржасмо мало дуже. Ту на станици налазимо много наших избеглица. Гледамо Србе у грађанском оделу, гледамо српске жене и децу, па нам изгледа као да смо стигли на неку нашу станицу. И што је најзанимљивије, све те аше избеглице некако сасвим спокојно гледају у убудућност. Руска револуција, долазак бољшевика на власт, сав онај хаос што се витла свуда око њих, не баца их у бригу. Они су дубоко уверени да су Руси – Руси! И да ће увек остати Руси, па не знам који режим да дође на власт. Они знају да ће Руси увек за њих наћи комад хлеба, па макар га за себе не имали.

Пишти локомотива. Чује се већ и трећи звонок. Ми се са неком тугом у срцу опраштамо од наших крајинских избеглица, па журно ускачемо у вагоне, остављајући их њиховој судбини.[2]

2 Српске избеглице о којима је реч су људи из Тимочке крајине, који су 1915. године, приликом упада Немаца и Бугара у Србију, избегли преко дунава у Румунију, па потом били пребачени у Русију.

***

[...]

3

Харков.[3]

Стижемо у овај велики, јак индустриски град, познат по огромној фабрици локомотива и веома репрезентативној железничкој станици. На неколико дана пре нашег доласка црвени су у њему, после огорчених и крвавих уличних борби, били завели своју власт. И одмах чим смо стигли, још на самој станици, сазнајемо да су се и у Москви заподеле страшне борбе између црвених и белих, и да се крајњи резултат не може предвидети, јер су и једна и друга страна ушле у борбу добро опремљене и организоване. И на станици и у граду осећа се код бољшевика велика нервоза и ужурбаност. Пред нашим очима журно се на самој станици формира један дугачак воз, чији су вагони просто набијени војницима бољшевичке црвене гарде, до зуба наоружаним. Локомотива брекће под пуном паром, и само се чека знак, па да воз полети некуда , у неизвесност, у крв. Ми радознало посматрамо ту нову руску војску. Прилазимо сасвим близу вагонима и загледамо црвене гардисте као да то нису Руси као и сви остали Руси, него као да је то некаква нова, дотле невиђена војска, која као да је пала са неке друге планете.

На први поглед та војска, та „краснаја гвардија“, не изгледа нимало страшно, јер то и није права војска, већ на брзу руку добро наоружано радништво из фабрике локомотива и осталих месних фабрика, ложионица и радионица. У каквом се ко оделу затекао од тих бораца, тако је докопао пушку и полетео да се бори за револуцију, за братство пролетеријата целога света, за социјалистичку идеју. А тим и таквим војницима командују сасвим младе старешине, бивши царски официри и подофицири. Официри су још у својим старим официрским оделима, само без еполета. То су свакако резервни официри, интелектуалци, бивши студенти. Стојим

3 Град на североистоку данашње Украјине.

и посматрам те младе, невероватно одушевљене људе, па се и нехотице сећам једног романа од Куприна, романа из руског гарнизонског живота. Држи поднаредник у касарни час теорије и објашњава војницима шта су то непријатељи државе. После тога им рашчлањава ствар и утврђује да држава у ствари има две врсте непријатеља, непријатеље спољне, и непријатеље унутрашње. И онда поднаредник почиње са испитивањем:

- Хајде, Фјордове, да нам ти кажеш ко су наши спољни непријатељи?
- Наши су спољни непријатељи су Турци, Немци, Мађари...
- Врло добро! А сад нам ти, Михаилове, кажи ко су наши унутрашњи непријатељи?

- Наши унутрашњи непријатњљи су анархисти, социјалисти, бунтовници и..
- И ко још? Дела кажи ти, Јегорове!
- И студенти! – пали Јегоров као из пушке.
- Тако је! И студенти! Врло добро, Јегорове!

И сад ти студенти, прокажени од царске Русије, али које су царске официрске школе извежбале и научиле ратној вештини, стављају се на чело црвених чета и водова, иду с њима из борбе у борбу, и узиђују своје младе животе у темеље нове, бољшевичке Русије, која се тек рађа.

Али ипак, све то заједно, и ти млади подофицири без еполета, и ти војници одевени у радничка одела, замазани уљем и гаром, и она два сасвим скромна блиндирана аутомобила, натоварена, рекло би се, више ради комплетирања спољашњег изгледа овог црвеног одреда но због стварне потребе, све нам то ипак не изгледа нимало страшно. Ја се пријатељски смејем на неке симпатичне младе раднике, јер они несташно, као да су деца, намигују на моје еполете, које би свакако са највећим задовољством скинули са мојих рамена. Заиста, ти млади људи, ти нама тако драги Руси, нису нимало страшни. Али је страшно оно лудо одушевљење, онај грозни фанатизам, који бије из њихових грозничаво запаљених очију. Ја их гледам, па ми се у тренуцима чини као да на њиховим лицима видим исписану смрт, смрт и њихову и сваког оног ко се буде усудио да им се испречи на путу.

А онда из препуних вагона почиње да грми песма, нека страшна револуционарна песма, коју никада дотле нисам имао прилике да чујем, од које ми се диже коса на глави, и ја с језом помишљам шта ли ће бити кроз који час, кад ти млади, бујни револуционари улете у крв и огањ. Гледајући их, осећам како ми се нешто хладно пење уз кичму. Слушам њихову фанатичну песму и разумем је. Јер та необична песма позива све бедне и угњетене овога света у борбу, у крв, из које ће нићи слобода, братство, равноправност и опште благостање. И јер та песма каже да ће из обилно просуте крви као иза румене зоре синути нови, блистави дани, велики дани слободе вековима угњетаваног и бездушно експлоатисаног радног народа.

Ја сам узбуђен, па се окрећем и посматрам наше војнике. Гледам и чисто не могу да верујем, јер ти наши војници, стари, опробани и прекаљени борци посматрају ту чудну револуционарну војску са осмехом снисходљивог презирања. И мени је чисто криво што је наши војници таквим очима гледају, јер та млада војска ипак свесно и драговољно полази у борбу, у смрт за идеју. И ја на крају крајева ипак признајем да је та војска страшна. Страшна баш због тога, што је то „војска разјарених робова који су се изненада докопали оружја и давно жуђене слободе“, како су за нову бољшевичку војску говорили њихови противници.

А мало доцније, тај воз препун „разјарених робова“, клизећи полако по глатким шинама, полази ка излазној скретници огромне железчинке станице, да оде некуда у маглу, у неизвесност, да се сручи и да га нестане у крвавом вртлогу револуције.

Воз постепено повећава брзину, све брже и брже га нестаје. Најзад од њега остаје само мали прамен паре и дима. Моје мисли иду за таим праменом магле и дима, и ја замишљам московске улице и тргове по којима треште топови и митраљези како постепено тону у крв и дим, кад ме тек из мисли трже дежурни каплар:

- Господине поручниче, неки бољшевици траже нашег команданта!
- Па ти знаш да је командант отишао у варош. Него иди и доведи те бољшевике мени, пошто сам је дежурни у ешелону.

Официри - српски добровољци у Русији, у граду Јарославу 1917. године

Дежурни каплар поздравља и полази да доведе те Русе којима је због нечега потребан наш командант, а ја полазим своме вагону. Почиње да промиче снег и ја подрхтавам од хладноће. Али је у вагону пријатно и топло. Свлачим шињел и седам. У томе се отварају врата и ја видим како мој каплар пропушта неког крупног, снажног човека, одевеног у радничко одело. Иза крупног радника пењу се још два радника с пушкама. Устајем и излазим им у сусрет.

- Здравствујће![4]
- Здравствујће!
- Знате, ја сам претседник месног револуционог комитета, (тај и тај именом). Хтео бих да говорим са командантом овога ешелона.
- Ја бих хтео да знам куда сте се ви упутили?
- Ми идемо са Румунскога на Солунски фронт.
- А којим путем? Солунски фронт није тамо, него тамо! – показује ми претседник месног револуционог комитета најпре север, па онда југ.
- Идемо преко Архангелска.
- А зашто не преко Бугарске!

- Ех, камо среће! – смејем се ја. – Али ви заборављате да смо с Бугарима у рату.
- Ах, да, да! Извините!
- Мислим да вам је свакако познато да су овуда пре месец дана већ прошла два наша пука. Ми сад идемо за њима.
- А да немате случајно намеру да у Москви помогнете белима?
- То не у сваком случају.
- Али ваши војници су наоружани!
- Ми смо предали топове и митраљезе, а бољшевичке власти су нам оставиле пушке и по шездесет метака ради личне одбране. Више из почасти. Вашим властима ми смо дали часну реч да се нећемо мешати у руске ствари.
- Е, кад је тако, онда можемо још и пријатељи да постанемо. Видим, ваши војници су прилично слабо одевени и обувени. Ви сад путујете на север, а не знате шта је руска зима. Можемо вам за војнике дати нешто одела и чизама, а за официре материјал, па нека сами начине. Начините требовање.
- О, хвала, хвала! Известићу одмах команданта. Користићемо се вашом добротом.

4 Здраво! – на руском.

- Не треба да ми захваљујете. Људи смо и треба један другоме да се нађемо. Због ом!
- Због ом!

Црвени претседник комитета пође. Његова два војника погледаше још једном у моје еполете, па се и они окретоше. Ја их испраћам и гледам како журно грабе преко колосека, у правцу станице.

4

Месне власти у Харкову нас не пуштају да наставимо пут докле се у Москви не заврше борбе између црвених и белих. Због тога се у Харкову сустижу сви наши ешелони, који се крећу један за другим у извесним размацима. И варош и станица препуни су наших војника. Због нашег присуства варош је оживела. Варошка буржоазија, заплашена догађајима, и која се до нашег доласка била завукла у мишју рупу, сад је одједном дигла главу, као да смо им ми савезници. Ми објашњавамо грађанима да се због нашег доласка немају чему радовати, јер не остајемо у Харкову, али они веле да хоће да буду весели и радосни макар и за дан, два, пошто су уверени да се црвени неће усудити да предузимају против њих ма шта докле год смо ми на станици.

По обећању претседника месног револуционог комитета добили смо за војнике довољно новог одела и обуће, па смо лепо дотерали у ред све оне који су били слабо одевени или обувени. Официри, сви до једног, добили су цео прибор за по пар чизама, и материјал за пар одела и шињел. Како смо сви остали скоро без новаца, а тај прибор за обућу и материјал за одело представљају због несташице робе и општег пада вредности руског новца читаво мало богатсво, ми смо све то одмах продали варошкој буржоазији. Па смо задовољни и ми што смо дошли до пара, и Руси што су дошли до материјала, до кога иначе ни за какав новац не би могли доћи.

И сад, са џеповима пуним папирних рубаља, јуримо по граду који брује од живота, али по чијим улицама држе ред красноармејци са дугачким бајонетима на пушкама, које грађани далеко обилазе, зазирући од њих и њихових ражњева. Мало мало, па нас тек на улици задржи неки грађанин:

- Извините, молим вас! А је ли истина да ће српска војска одржавати ред у Харкову?

Пита грађанин шапатом, плашљиво се обазирући око себе.

- Не! Ми смо се овде случајно задржали. Одмах настављамо пут даље.
- А нас зар да оставите крвопијама бољшевицима?

Ми слежемо раменима и полазимо даље. Мало после опет:

- Извините... А кад крећете даље?
- А због чега ви то питате, молим вас?
- Рад сам да знам докле ће ми бити сигурна глава на раменима... Јер докле сте ви ту...
- Право да вам кажем, не знамо ни ми баш тачно. Поћи ћемо кад нас пусте бољшевици.
- А зашто се ви обазирете на њих? Зашто их уопште питате? Једна чета ваших војника зачас би разјурила све то ђубре, да их негде не би била двојца заједно.

И лице озлојеђеног „белог“ грађанина грчи се од страсне мржње. Ми опет слежемо раменима. Ипак одговарамо:

- Извините, али ми се не мешамо у руске ствари.
- Е добро, добро! Остајете ипак овде на сваки начин још дан, два?... Спаваћемо, значи, спокојно још неку ноћ... А после, шта нам Бог да.

Тако се теши и вајка харковска ситна и крупна буржоазија која у ствари није ни за црвене ни за беле, него за мир и спокојан живот по сваку цену.

И јури свет, пазари, тргује, купује. Свако се труди да папирне рубље што пре истури из руку и узме за њих какву сигурнију робу, јер новац сваког дана пада. Ради свет, трчи, тргује и умире од страха бољшевичкога. А у ствари бољшвичке власти су се понашале онако исто као што би се у таквим приликама и свака друга власт понашала. Да се у мутним временима одржи ред и мир, морају се употребити сурове мере. И бољшевичким властима је било стало до тога да се у граду одржи ред и мир, и да се прилике што пре среде. Јер је нове властодршце чекало триста других послова. И за бољшевичке власти било је најтеже да

се боре са елементима који излазе из талога људског друштва, који као и увек гледају да у мутној води лове рибу, а са којима свака власт тешко излази на крај, па била она царска или бољшевичка, бела или црвена.

Једне вечери, докле је снег сипао из мрачног неба, изненада се преда мном створила некаква разбојничка физиономија са ножем у руци:
- Руке горе! Паре!

Како сам и ја држао револвер у руци, отскочио сам за корак и уперио га у разбојникове груди:
- Губи се, иначе пуцам!

Разбојник је онога тренутка окренуо леђа. Сутрадан се нас два друга возимо трамвајем. Седимо и разговарамо, кад се одједном пред нама створи некакав пијани војник:
- А зашто ви носите еполете?

Ми се и даље разговарамо, правећи се да и не примећујемо пијаног човека, кад се он развика:
- Ама, чујете ли ви шта ја вас питам!? Зашто ви носите еполете?

Мој друг га одмери од горе до доле, па му скреса кроз зубе једно кратко:
- Марш!

И ми поново настављамо наш разговор. Међутим, „товаришч“[5] није имао намеру да нас се шале окане. Он је наставио:
- Како вас није стид? Зар у руској земљи да носите еполете? Ако их сместа не скинете, онда ћу вам их скинути ја!

Ја сам већ био поумио да скочим и да треснем пијаног војника, кад се одједном пред нама створи неки сасвим пристојно одевен човек у некаквој униформи. Он узе војника под руку, па га повуче мало у страну:
- Ови официри, које ти овде у трамвају нападаш, то су српски официри! – поче непознати човек да говори пијаном војнику. – Срби су се увек храбро и поштено борили, и свакако да не би допустили да им ти овде срамно скидаш еполете. Они су, видиш, наоружани. Ти би страдао. А они су наши гости, наша браћа, православни људи! Данас, сутра они ће изићи из Русије. Не треба да нас по злу памте!

И човек вади из унутарњег џепа неку хартију, па је показује војнику. Овај се одмах трезни, и на првој идућој станици га нестаје.

Господин који нас је ослободио присуства пијаног војника, почиње да нам се извињава:
- Извините, господо, али ето... Видите и сами... Тај пијани војник сматра себе за револуционара, за класног борца. А међутим он је нашао начина да се напије, иако је алкохол забрањен. Нама је веома тешко да се боримо са оваквим елементима. Место да све снаге употребимо у борби против контрареволуције, ми морамо да водимо тешку борбу са необразованошћу и недораслошћу за револуцију широких масамрачног народа. И видите, те мрачне масе чине данас пустош по Русији. Наш ће најтежи проблем бити да те мрачне, непросвећене масе васпитамо, уредимо, дисциплинујемо и организујемо.

Последња станица.
- До виђења, господо! И опростите!
- До виђења! До виђења! И хвала!

5

После два три дана весело расположење изненада озари дотле забринута лица месних бољшевика. Борбе у Москви завршене су победом црвених. Истина, бели су као вештији у борби и боље опремљени просто покосили црвене митраљезима, али је на крају крајева бојно поље ипак остало на црвенима. И тога истог дана црвени нам дају одобрење да наставимо прекинути пут, само под условом да нико из наших возова не сме да сврађа у Москву, сем болесника, ако би их било. Али да нас ипак не би и сувише доводили у искушење, они ће нас провести неком кружном пругом, која далеко обилази Москву.А у исто време бољшевичке новине донесоше вест да је Совјет народних комесара у Петрограду донео одлуку да се Немачкој предложи сепаратан мир, онај познати бољшевички мир „без анексија и контрибуција, на принципу самоопредељења народа“.[6]

5 Друг – на руском.

6 Мисли се на тзв. Брест-Литовски мир, закључен после преговора који су вођени крајем 1917. и почетком 1918. године.

***

[...]

Четврта глава

1

Вологда.[7]

Из сивог, повислог неба полако сеје сасвим сув снег. Мраз стеже све јаче. Низ двоструке прозоре наших вагона висе дебеле ледене свеће. Напуштамо вагоне, па дрхтећи у нашим танким шињелима, одважно седамо у лаке саонице и полазимо у непознати град.

Лете санке, звоне прапорци, сустижемо се и престижемо, докле нам снег засипа лице и лети у очи. Кочијаши, замотани у огромне бунде, са великим шубарама набијеним преко ушију и са ногама у дубоким чизмама од ваљаног сукна, седе на својим боковима као камени споменици, снажно притежу узде разиграним коњима и вичу из пуних груди:
- Бириги-и-и-с![8]

Нама је хладно, подрхтавамо, али смо се ипак већ навикли на руску зиму, па само навлачимо топле башлике[9] на нос и уши, да нам не промрзну, и пироко отвореним очима гледамо како крај нас промичу лепе куће, изграђене од дрвета.

Промичу и многобројне цркве са округлим кубетима и двоструким руским крстовима. Прави руски град.

И како су само лепе и широке улице у томе губеринском граду, који дотле никад нисмо видели.

Али, Вологда је последња велика руска варош на путу за Архангелск. Одавде већ настаје прави, дивљи север, бескрајна снежна пустиња са ретким селима и заспалим, непроходним шумама. Ми уствари још овде,у Вологди, напуштамо Русију, и зато хоћемо да искористимо и ту последњу прилику да се проведемо и да се нагледамо Русије, коју смо заволели као своју рођену земљу, и чија нас садања велика беда боли као да је наша властита. Због тога јуримо санкама, а кад се већ сасвим укочимо од зиме, исплаћујемо кочијашима и трчимо у кафану да се напијемо чаја, па после опет седнемо на санке.

У граду постује чувено Зимино позориште, чија је зграда, кажу у Москви изгорела, па ћемо довече тамо. Хоћемо да видимо славне уметнике, међу којима је и чувена руска глумица Барановска.

*

Полазећи из Петрограда, кроз Вологду пролази железничка пруга која води преко Вјатке, Перма и Урала у Сибир, и која затим преко Омска, Краснојарска и Иркуцка иде на Крајњи Исток, где се један крак одваја кроз Амурску Област за Владивосток, а други преко Манџурије за Портартур и Даљни. Друга пак пруга, која се у Вологди укршта са првом, и која нас је довела са југа, продужује право на север, да се заврши у Архангелску, великом руском пристаништу на Северном Мору.

У вароши је врло велика скупоћа, али ми не жалимо оно рубаља што имамо, јер нам, рачунамо, кроз неки дан неће више ни бити потребно. А можда ван Русије неће ништа ни вредети.

Тако нам пролази један дан, па други, трећи, четврти... Снег непрестано пада, мраз се спустио на двадесет и пет степени испод нуле, а ми једнако стојимо с нашим вагонима на станици. А то стојање почиње да нам бива досадно и да нас полако баца у бригу. И нико не уме да нам објасни због чега већ једном не полазимо даље. Почињу наши људи да се надлагују. Неко прича како је поуздано сазнао да бољшевичке власти не пристају да нас пусте из Русије; други опет вели да је чуо у вароши да се пристаниште замрзло и да је сваки саобраћај обустављен до пролећа; трећи, да за нас нема транспортних бродова; четврти, да наше посланство у Петрограду неће да ступа ни у какве односе са бољшевицима, и

7 Град у северозападној Русији, севено од Москве.

8 Чувај се! – на руском.

9 Одевни предмет за покривање главе и лица.

да су се ови заинатили па и они са нама неће да разговарају; пети опет тврди да је Немачка поставила као свој услов за закључење мира са Русијом, да се наша бригада не сме пустити да изиђе из Русије.

И пролази тако дан за даном, па смо већ и десети дан на станици. Долази деветнаести новембар. Тога дана петроградске новине донеше вест да у Брестлитовску почињу преговори за закључење мира између Немачке и Русије. Управо, да је Немачка послала своје делегате који ће издиктирати мир Русији. У вароши читава узбуна. Не може свет да верује да ће Русија заиста то учинити.

Плачу људу: продали бољшевици Русију...

*

Пролази још једна недеља, а ми још једнако на мртвој тачки. Нити знамо зашто стојимо на станици, нити докле ћемо још стојати. Неизвесност нам страшно тешко пада. А већ скоро почињемо и да гладујемо. Варош је слабо снабдевена намирницама, па добијамо тек помало неког очајног рђавог хлеба, који пре личи на блато него на хлеб. Тај хлеб се прави од брашна у коме је највише јечма и овса, те нам се оштре овсике забадају у непца.

Очајна доколица и беспослица просто нас убијају. Лутамо по станици, прескачемо колосеке, идемо из ешелона у ешелон на разговор, време да прекратимо и можда какву новост да ухватимо. А сви једва чекамо да дођу новине, ма да позудано знамо да се никаквом добру не можемо надати. Новине су пуне разноврсних вести, које све једна другу демантују. Ипак се из њих може понешто и да разабере. Видимо да се далеко негде на југу, чак доле на Дону и на Криму, воде велике борбе са козацима, којима бољшевици никако нису у стању да наметну своју власт. Још може из новина да се разабере да у целој земљи царује пуна анархија, и да посред тога хаоса бољшевичка влада закључује мир, који нико неће признати.

Српски добровољци на путу кроз Русију 1917. године

Командант добровољаца генерал Живковић крај војничког казана

Читамо новине, а све веће и веће очајање нас хвата. И свима нама се на крају крајева намеће једно, најважније питање: како ли ћемо се извући из страшнога шкрипца у који смо запали...

Скупоћа је у вароши сваким даном све већа. Ми истресамо из џепова и последње рубље. Уста су нам се од онога хлеба израњавала, па више нити не можемо да га једемо, нити га стомак прима. У вароши ипак може да се добије за скуп новац који залогај хлеба. Почињемо већ да се бринемо шта ћемо без хране и без новаца, кад нам тек јавише да ћемо примити плату. Одлазимо код благајника, и он нам показује некакве табаке, на којима је пуно малих сличица, од којих једне гласе на двадесет, а друге на четрдесет рубаља. Благајник узима велике маказе па сече те табаке узудуж и попреко. И тим сличицама нас исплаћује. Ми их узимамо и одмах отрчимо у град да видимо да ли ће се моћи нешто да купи за њих.

А у вароши те банкноте већ добиле име. Прозвали су их „Керенки“. Кажу да их је Керенски[10] спремио, али да није стигао да их пусти у промет. Сад добродошле бољшевицима за плаћање. Какво је да је, тек примили су то наслеђе од Керенскога. Свет нерадо прима те новчанице па их једнако загледа и окреће и са једне и са друге стране, иако их је стотину пута загледао. „Ама, зар је то новац?“ – пита се свет у чуду, навикнут на велике и лепе царске новчанице.

Да би нам ипак плата што дуже потрајала, ми официри одлучујемо да се хранимо из војничких кухиња, а плату да чувамо само за позориште и чај. А нашим војницима било је још горе него нама. Они су имали на месец једну и по рубљу. А за тај новац се тада није могла добити ни паклица дувана. Због тога су они почели да обијају вагоне и да краду све што им падне

10 Александар Керенски (1881–1970) – руски револуционарни вођа, имао је важну улогу у збацивању руске монархије. Био председник руске привремене владе у периоду од Фебруарске до Октобарске револуције: од 21. јула до 8. новембра 1917.

шака. Покрадене ствари продавали су будзашто многобројним јатацима, који су се врзмали око станице, а који нису имали храбрости да сами обијају вагоне, јер су бољшевичке власти са таквима поступале по кратком поступку. Те исте власти захтевале су од нас да пљачку на сваки начин спречимо, јер ће нас у противном избацити из возова и сместити у некакве бараке ван вароши, али ми им ни поред све добре воље нисмо могли да изиђемо у сусрет, јер су и саме страже и патроле ишле обијачима на руку.

И ко зна куда би то обијање вагона одвело, да једне ноћи нису из некога вагона украли већу количину некаквог алкохола, од кога су један део продали у вароши, а други задржали за себе, да праве ракију. Одмах сутрадан је настао и у вароши и међу војницима читав помор, јер оно био метил-алкохол, опасан отров. Војницима којима се помогло помоћи, пружена је лекарска помоћ, а мртваце смо покупили по вагонима и однели у градску мртвачницу. Сутрадан смо их по ужасној мећави и страшном мразу сахранили. Жалост је била погледати младе, снажне људе, поцрнеле и укочене, као да су кугом покошени.

После овог догађаја заведене су честе официрске патроле, па нешто то, а још више страх од погибије, готово сасвим пресекоше обијање вагона.

***

[...]

5

Сибир.

Пукла широка, једноставна равница, која се пружа до хоризонта, сва покривена дебелим снежним покривачем који се неће скидати до кратког сибирског лета. Станице су ретке. Људи су врло учтиви, углађени и питоми. Никад нису видели наше униформе, па су радознали. Питају:

- Извините! А каква је то униформа?
- Српска. Ми смо Срби...
- Срби? Збиља? Тако... Знамо. Слушали смо о Србима. У новинама смо много о вама читали. Ви сте Аустријанце страховито потукли 1914. године. Срби су јунаци.

А нама мило. Наравно. Поносни смо, па се пр-симо пред њима. Да, да! Срби смо ми! Срби смо, и смемо свакоме слободно у очи да погледамо.

(Одломак из књиге: Александар Д. Ђурић, *Ка победи. Ратни дневник*, Београд 1938, стр. 92–97, 102–113, 119–124, 144–145)

Приредио:
др Горан Милорадовић

УСПОМЕНЕ НА ЦАРА НИКОЛАЈА II КОД СРБА

УОЧИ И ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

(ПРВИ ДЕО)

Одређењем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије као антибољшевичке државе, у којој су били приметни остаци процаристичких стремљења из Краљевине Србије, и наведене предратне државе као оријентисане ка руској царевини, представљена је основа и контекст теме у којој ће бити приказана представа императора Николаја II. На тај начин ће се упоређивати перцепције формиране пре и после Првог светског рата, њен развој и надограђивања.

Историографски ова тема није обрађивана у оваквој форми. Међутим, у радовима о Првом светском рату, неминовно је истицана улога руског цара. Сходно томе, свакако је неопходно издвојити монографију Николе Б. Поповића „Србија и царска Русија". Такође, и преглед професора Мирослава Јовановића „Срби и Руси, 12-21. век" и антологију „Срби о Русији и Русима: од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750-2010)", у којима су представљене међусобне везе два народа. И имајући у виду ауторитет на пољу проучавања руске емиграције, неизбежно је поменути и његове монографије „Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919 – 1924." и „Руска емиграција на Балкану 1920-1940.".

Зачеци емоционалних представа цара Николаја II код Срба датирају из 1896. године када је императору из Србије био послат крст, који ће бити назван Косовски. Крст који је нађен у близини места погибије кнеза Лазара, откупиће га Драгиња Петровић од његовог чувара, арбанашке породице и поклониће императору поводом крунисања сходно емотивном одређењу које се придаје појму „Косово" у српској свести. Као израз „велике љубави, оданости и поштовања према цару целе Русије и заштитнику српског народа"[1] у „име свију Срба" русофила, дар илуструје тежње за очувањем милости „Првог Словенина"[2]. Управо изједначавање српског кнеза и Николаја у наредним деценијама може произаћи из тадашње оформљене повезаности и бити резултатом поистовећења два владара.

Именовање „једног од најлепших и најбољих пароброда" Српског бродарског друштва, сходно руском мањинском акционарству и координацији деловања са њиховим Црноморско-дунавским[3], по „цару Николи II" 1899. године, „који је по елеганцији достојан имена великог цара"[4] с трасом од Београда до Радујевца, неминовно указује на постојање државне сарадње са царевином на економском плану упркос аустрофилској политици Обреновића. Такође, одређење императора за „великог" може одражавати и утемељење и интензивирање индивидуалне представе о владару.

Српски однос према Русији био је изражен у перцепирању руско-јапанског рата 1904-1905. Приоритетно извештавање о фронтовској ситуацији, праћено је обредима и „молепствијама" за „победу руског оружја"[5] као израза помоћи „онима који су хиљадама гинули за нас"[6], и за „здравље цара" било је очигледно. Поистовећење српског народа са руским базирано на традиционално вековној језичкој и верској идентичности[7] (насупрот шинтоистичком и лингвистички неком-

1 Цит. према: *Летопис цркве светог Николе у Београду*, приређивач К. Кончаревић, Београд 1996, 45.

2 Цит. према: Исто, 46.

3 *Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали: Том 3:Друштвено-политичке и културне везе 1878-1917*, приређивачи А. Шемякин, Е. Иванова, М. Перишић, А. Тимофејев, Г. Милорадовић, Москва-Београд 2012, 56.

4 Нова Искра, бр. 9, 01. 05. 1899, 160.

5 Политика, 29. 01. 1904, 3

6 Политика 30. 01. 1904, 2.

7 Политика, 02. 02. 1904, 1.

патибилном Јапану), заједништву борбе и периоду „ига“ (татарског или османског), уочљиво је у објављивању писма на руском језику упућеног „заштитнику и вожду свег словенства“ сходно убеђењу да ће „сваки Србин разумети и осећања, која су у њему исказана и речи којима је казана.“[8] Такође, сама реакција житеља Београда на руске поразе илуструје тадашње расположење – „свакоме се на лицу могло читати колико жали што је та нова недаћа задесила Русе“, „тешко нама“[9], као и плач ученика гимназије поводом пораза код Мукдена (иако „нису били начисто с тим где“[10] се он налази).

Проглашења императора[11] за покровитељску фигуру, оправдана упућивањем војника „који су на нашим бојним пољима проливали и своју крв“[12], проузроковала су поистовећење деловања прећашњих и садашњег владара и настојања за одужењем „заштитници“ и „Белом Цару“[13] путем добровољног пријављивања за учешће у рату.[14]

Незадовољство које су делили припадници српског и руског народа[15] поводом анексије Босне и Херцеговине 1908. године, представљено кроз казивање Руса о „позиву пушке“ на одбрану слободе „братског народа“ и „проливање крви“[16], одражено је у делимичној мобилизацији царевине 1908-1909. године. Ипак, тешка позиција Русије је онемогућавала пружање помоћи захтеване преко посланства Краљевине Србије, резултирајући притом импресијом Николе Пашића о цару који је био „интиман као стари пријатељ“ и императоревим обећањем „Ми вас нећемо никада оставити“[17].

Обележавање тровековне владавине Романова на императорском трону 1913. године, презентоване кроз историјску неодвојивост монархије од царевине сходно перцепцији да су „словенске победе на Балкану победе Русије и руског цара“ и „руска радост је била и српска“[18], проузроковало је обнављање жеља о великословенском царству на челу са неапсолутистом Николајем.

Реаговање руског посланика у Београду, Н. Н. Хартвига на сарајевске пуцње 1914. године речима „Надајмо се да неће бити Србин“[19] и званични владин комунике о руској „неравнодушности“[20] у случају аустро-угарског напада, резултирали су руским поклицима „Србија није сама“[21]. Сама представа руског народа као „ватреног друга Србије“[22] међу представницима француске власти, услед деловања царевине усмерене ка „недозвољавању слабљења или уништења Србије“[23], подударна је тадашњем Пашићевом карактерисању императора као „јединог спасиоца“ и Николајевим речима да „ни у ком случају неће напустити Србију“[24].

Упркос првобитној резервисаности према ултиматуму од 23. јула, позиви регента Александра племенитом цару на „благонаклоност“[25] коју је до тада исказивао, уз удео непотцењене улоге јавности, у облику манифестација народног рас-

8 Политика, 31. 01. 1904, 1.

9 Политика, 01. 04. 1904, 3

10 Време, 27. 02. 1930, 3.

11 Попут захтева за помоћ исказаних Петру Великом, помоћ Александра II током Српско-Турског рата 1876-1877. *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750-2010):Антологија*, приредио М. Јовановић, Београд 2011, 15.

12 Политика, 31. 01. 1904, 1.

13 Политика, 12. 03. 1904, 1.

14 Политика, 22. 05. 1905, 1.

15 Време, 06. 01. 1930, 27.

16 Време, 06. 01. 1930, 27.

17 П. Пејчић, *Последњи руски цар*, Београд 2008, 151.

18 Политика, 21. 02. 1913, 1.

19 Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе*, књ. 1, Београд 1928, 74.

20 Политика, 13. 07. 1914, 1.

21 Политика, 25. 06. 1914, 2.

22 М. Палеолог, *Царская Россия во время мировой войны*, Петроград-Москва 1923, 35; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 1994, 78.

23 *Начало войны 1914 г. Поденная запис б. министерства иностранных дел.* „Красный архив“ 1923, бр. 4, 5-6; Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 77.

24 *Дипломатска преписка о српско-аустријском сукобу. Министарство иностраних дела*, Ниш 1914, 40-41; Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 81.

25 Жички благовесник, бр. 3, март 1940, 14.

положења пред зградом српског посланства[26] („ако бисмо ми дозволили да Србија буде жртвована, читава Русија би се подигла против нас“[27]), резултирали су императоревом одлуком о војној заштити Србије. Такође, неопходно је имати на виду да је постојала могућност успостављања аустро-угарске доминације на Балкану[28] и губитка статуса велике силе неучествовањем у рату. Сходно томе, неопходност „очувања части, достојанства и интегритета“[29] упркос војној неприпремљености царевине, окарактерисана је као приоритетна. Одлука Николаја II да „оставити Србију, ја не могу. То ми неће допустити руско друштвено мишљење“[30], праћена је емотивним исказом Пашића „Боже милостиви, руски цар, каква утеха“[31].

Његовим ратним манифестом подршка је исказана „нашој словенској сестри Србији која се налази у великој опасности“, руководећи се принципом „ко њу нападне, напао је и Русију“[32]. Упркос наведеним разлозима који су такође допринели доношењу одлуке о учешћу у рату, оваква реакција је резултирала, у регентовом прогласу, представом императора као „узвишеног“ који је „на први глас о аустријском нападу на Србију витешки са целом оружаном Русијом стао у одбрану Српства и Словенства“[33].

Регентовом молбом императору за интервенцију код савезника из децембра 1915. године услед „полагања последњих нада“[34] у руског владара, као последица аустро-немачко-бугарског напада 1915. године и ишчекивања транспортних јединица након одступања преко Албаније, наглашено је царево очинско[35] старање за српски народ. Поред успешног апеловања Антанти за евакуацију Срба из луке Светог Јована Медовског, резултирајући именовањем Николаја за спаситеља, као показатељ царевог залагања за „српску праведну ствар“, представља и подстицајност на фону креирања добровољачких дивизија од војника палих у руско заробљеништво.

Интерпретирање „руске радости“ као „и српске“ уз постојеће представе о дејствима тог „Другог“ усмереним ка „братском народу“, илуструје доживљавање њихове истоветности у српској свести. Сходно Првом светском рату, дотадашње перцепције цара као миротворца, заштитника и спасиоца биће, услед антикомунистичког карактера послератног режима, величане и даље развијане.

Непризнање новоформиране идеолошки супротстављене октобарске власти, одговорне за урушавање дотадашње очински оријентисане царевине, у редовима Српске Православне Цркве и владара уједињене монархије, образлагано је одсуством Божјег имена у некадашњој православној матушки и њеног цара, последњег овенчаног Његовом вољом, као последице деловања бољшевика. Такође, значајни сегмент представљала је и помињана интервенција Николаја II Антанти 1915. године, окарактерисана као спасоносна и конститутивна за послератно државно и посредно црквено устројство (услед интернирања припадника српске цркве у бугарској окупационој зони). Сходно томе, оснивањем Краљевине СХС након повлачења српске војске, народа и београдског митрополита Димитрија[36] и ратне окупације Краљевине Србије, међу припадницима световне и духовне структуре истицана је неопходност одужења војницима, руском

26 Политика, 24. 07. 1914, 1.

27 ADMAE, Autriche-Hungrie, Conflict austro-serbe, вол. 34, лист 218. - Телеграм Палеолога бр. 307 од 30(17) јула 1914. МИД; Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 85.

28 Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у ратовима за национално ослобођење*, Београд 2002, 122.

29 Политика, 23. 07. 1914, 2.

30 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1914*, књ. VII, св. 2, Београд 1980, 786; Б. Глигоријевић, *нав.дело,* 125.

31 *Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и временного правительства, 1878-1917*, Москва 1935, V/15, Штрандман Сазонову 6. VIII 1914; Б. Глигоријевић, *нав.дело*, 125.

32 Политика, 14. 07. 1914, 2.

33 Политика, 25. 07. 1914, 1.

34 Жички благовесник, бр. 3, март 1940, 16-17.

35 Исто, 17.

36 Р. Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881-1950)*, Београд 2011, 135.

народу[37] (под југословенском или совјетском влашћу) и цару.

Свест о пресудном деловању императора током светског рата, исказана кроз реторичко питање „коме за свој преостали живот имамо захвалити?“[38] и перцепирање као „неумрлог мученика нашег националног уједињења“[39], формирајући основу за његово именовање за каноничког, повезана је са одбојношћу и негодовањем припадника духовне власти према поступцима октобарске. Доживљавањем као „спасиоца наше земље, оца јединства наше браће“ који је „мученички пао за нашу праведну ствар“[40], истицана је зависност револуције од уласка Русије у Велики рат, дефинисан као последица жеље за одбраном Србије. Сходно наведеном, настојања за овековечењем „бесмртног духа словенског цара“, који „нема никога сем српског народа“ исказана су у захтеву из 1926. године за подизањем споменика[41] на Теразијама „сенима највећег добротвора“[42] као симболичног израза захвалности.

Слични мотиви приметни су и у говору вишег војног свештеника, протопрезвитера Душана Крњевића 18. децембра 1927. године у Мостару. Истицањем молитви „за душу Блаженопочившег“ императора, његове породице, пострадалих Руса, „синова православне матушке“ који „принесоше добровољно своје животе за спас млађе браће“[43] Срба, као и бољшевичких жртава, исказана је захвалност погинулим у светском рату, нарочито Николају II, који је именован за цара-мученика. Деловање императора 1915. године, „очинска брига за рањене“ у Бизерти и допринос настанку нове државе услед перцепције „наше радости и слободе“ као „и његовог дела и труда“, резултираће декларисањем цара за постхумно покровитељског који „приноси молитве Оцу за срећу и величину наше отаџбине“[44].

Такође, именовање Николаја за „најневинијег међу руским мученицима“ и „хришћанског цара миротворца“ међу припадницима духовне сфере, на десетогодишњицу царевог страдања 1928, оправдано је његовом усмерености ка „општем миру и братству међу народима“ и применом Христових речи да „слуга не може бити бољи од господара“ сходно Исусовом страдању за „сав свет“[45]. Поређењем суверенитетске угрожености Краљевине Србије 1914. године са Лазаревом Кнежевином 1389. године, уз перцепирање двадесетовековне као вишестепенске, ослобођење и уједињење „српског, југословенског народа“, приписано је Божјој вољи, војном руководству „Петра Великог, Краља Ослободиоца“[46] и цару. Формирајући основу за будуће захтеве за канонизацијом, „спајањем у царство Божијег и вечног спасења људи“ чија су дела усмерена према Србима, као изразом заштите „народних и државних интереса свог народа“, истицањем императора као „угледа нараштајима“ и „једнодушности у молитвама за цара мученика“, наглашена је и црквена наклоност према потенцијалном „убрзању препорођаја руског народа“[47].

Величање иконофилске победе кроз успостављање Дана православља у првопосну недељу, обележено поменима и беседом 9. марта 1930. године у Лесковцу, у спомен мученика „за православље, погинулих свештеника, палих ратника

37 О руској емиграцији и Руској Заграничној Цркви у Краљевини Југославији: М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд 1996; М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд 2006; *Руска емиграција у српској култури XX века*. Зборник радова. Том I-II, приредили М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994; В. И. Косик, В. А. Тесемников, *Русский Белград*, Београд 2008; Б. Ћурић, *Из живота руског Београда*, Београд 2011; В. И. Косик, *Русская Церковь в Югославии*, Београд 2000; M. Jovanović, „Sveštenik i društvo - eto parole“: *Ruska pravoslavna zagranična crkva na Balkanu 1920-1940*, u: Tokovi istorije 3-4 (2005) 67-100.

38 Весник, црквено-политички лист, бр. 46, 27. 11. 1926, 2.

39 Исто, 1.

40 Исто, 2.

41 Такође, Никола Пашић је завештао средства за подизање споменика цару. Политика, 11. 12. 1926, 11.

42 Весник, бр. 46, 27. 11. 1926, 2.

43 Гласник: службени лист Српске Православне Цркве, бр. 1, 01/14. 01. 1928, 8.

44 Исто, 9.

45 Гласник, бр. 15, 01/14. 08. 1928, 233.

46 Исто, 233.

47 Исто, 233.

и свих жртава бугарског варварства“[48], сводило се и на помен цару Николају II и жртвама бољшевичке власти[49].

Истицање заштите „матушке“ Русије и њеног „братског“ народа, који се није „оглушавао“ на „наш бол и јаук“ и декларисање Николаја II за „племенитог“, услед његове „болећивости и наклоности према нашем народу“[50], у говору Сретена Динића, представника реализаторског одбора свечаности, дефинисана је зависност настанка Југославије од руске реакције 1914. године. Навођењем деловања „блаженопочившег“, свођеним на полагање „темеља учешћем својим у одбрани нашој у Светском рату“, и дефинисањем православља као духовне везе Руса и Срба „које нас је оличавало пред светом као један народ и стварало заједничке светиње и религиозне и националне“[51], постављена је молба Светом Синоду за његову канонизацију. Саму молбу проистеклу из лесковачког подручја могуће је објаснити управо именовањем императора за креатора послератног слободног живота[52] насупрот ратној окупацији коју је произвела „Фернандиновштина“[53] и резигнацији услед некажњавања њених последица[54].

Захтеви за проглашење за светитеља „неумрлог“ „цара-мученика, најпобожнијег, најчеститијег и најплеменитијег владара у Европи, заштитника православља и словенства, а специјално чувара српског народа до последњег часа живота свога“, аргументовани су „заслугама за народ и државу“ створене његовом иницијативом, „мученишт-вом и трагичним крајем живота“, „правдом Божјом, дужности“[55] и везама са братским народом.

Сам позив „ми га нећемо никад заборавити“[56] остаће овековечен у облику резолуције[57] упућене Светом Синоду и патријарху Димитрију.

Као одраз идентичности у ставовима и општеприхваћене представе цареве личности представља исказ самопрокламованог русофоба, потписника конвенције са Аустро-Угарском, министра спољних послова Краљевине Србије, Чедомиља Мијатовића. Образлажући именовање Николаја II за „великог пријатеља српског народа“ и „праведног“, тадашњи академик илуструје свест цара о политичком контексту који је обележио редефинисање курса владавине Обреновића у „Ми смо за неко време замерали Србији што се споразумела са Аустро-Угарском, али сам ја дошао до уверења да смо ми сами за то криви, јер смо за љубав Бугара водили погрешну политику према Србији.“[58] Осврћући се притом на сопствену захвалност за „верно пријатељство“[59] у име целог народа, противник Русије ће исказати подршку резолуцији.

Упркос недефинисању процедуралних норми процеса канонизације, осведочење преминулог као њен неопходни елемент представља оправдање исказаних захтева. Српкиња којој су страдала тројица синова у рату (иако није утврђена погибија трећег), уснила је 1925. године императора чији је исказ о несталом сину као живом у Русији услед заједничке борбе са браћом за словенство, потврђен његовим скорашњим повратком кући.[60] Такође, током осликавања унутрашње куполе и манастирских зидова Светог Наума на Охридском језеру ликовима петнаест светаца, руски уметник Колесников[61] ће, након окончања рада на четрнаест и двоумљења око избора последњег свеца, видети лик Николаја

48 Лесковачки гласник, орган Лесковачке трговачке омладине, бр. 10, 08. 03. 1930, 1.

49 Време, 10. 03. 1930, 5.

50 Лесковачки гласник, бр. 10, 08. 03. 1930, 2.

51 Исто, 2.

52 Лесковачки гласник, бр. 3, 20. 01. 1934, 2.

53 Лесковачки гласник, бр. 17, 02. 05. 1931, 1; бр. 18, 09. 05. 1931, 1; бр. 19, 16. 05. 1931, 1; бр. 20, 23. 05. 1931, 1.

54 Лесковачки гласник, бр. 45, 14. 11. 1931, 2.

55 Лесковачки гласник, бр. 11, 15. 03. 1930, 2.

56 Исто, 2.

57 Време, 10. 03. 1930, 5.

58 Време, 23. 03. 1930, 1.

59 Исто, 1.

60 *Љубав је јача од смрти, свети цар Николај II, света царица Александра, света кнегиња Јелисавета и мученици дома Романових:житија, поуке, страдања и чуда*, приредио В. Димитријевић, Београд 2008, 62.

61 Лично је познавао императора пружајући му објашњења током изложби.

на неосликаном овалу[62] и насликати га. После постављања натписа „Сверуски Император Николај II који је примио мученички венац за срећу и добро Словенства“ испод портрета-иконе, командант Битољске војне области, генерал Ристић ће окарактерисати цара као за „Србе највећег и најпоштованијег међу светима“[63]. Такође, међу војницима укорењена је била представа о појави и молитви владара у Саборној цркви у Београду пред иконом Светог Саве ноћима пред сопствену смрт, као и вршењу обиласка Главног штаба и положаја трупа.[64]

Одбојност и неприхватање октобарске власти међу приврженицима царистичке, у протестној форми изражене кроз „тихо“ напуштање отаџбине или услед војног неуспеха, и настањивање у структури истоветног антибољшевичког обележја, оличење је оријентације ка обнови православне Русије. Праћене вишезначности деловања и доследности у настојањима за овековечењем царевог имена, емигрантске иницијативе ће резултирати стварањем утицајне организације у Краљевини и помоћи Срба.

Подржавалачки однос послератне државе самодефинисане као последице руске интервенције сходно „никад у животу нећу видети шири покрет народне душе него што показа Русија“ „када тамо стиже глас да српска војска умире од глади у повлачењу кроз Албанију“[65], уочљив је у речима генерала П. Н. Врангела о њеној понуди „да им буде друга мајка“ и о народу који је „с пуно братске љубави и жртвовања потрчао да први прихвати страдалнике“, оставши једини „до краја пријатељ“[66]. Овај пријем одређен као „племенит и братски“[67] оличавајући настојања за одужењем руском народу, сходно „некада сви слојеви Русије су, од цара до радника, притицали у помоћ несрећној Србији“[68], праћен је заштитом и покровитељством тадашњег митрополита (касније патријарха) Димитрија, који је био руководилац одбора за помоћ избеглицама.[69]

Политичка оријентација емиграције илустрована различитошћу њених форми, попут комеморативног[70] и религиозног обележавања страдања цара, царске породице, палих бораца, Руса убијених од бољшевика и умрлих од глади[71], очигледна је у помену првобитно остваренom 1921. на дан рођења цара[72] у Саборној цркви, поставши уобичајена у руским црквама на Новом[73] и Старом гробљу. Опредељење Руса у Краљевини СХС видно је у обележавању десетогодишњице цареве погибије 16. и 17. јула[74] 1928. године и у исказу генерала Ека „Ја сам служио руског цара Александра Трећег, Николу Другог, а желео бих и да служим и трећег цара“[75].

Поред Београда, деценија смрти је обележена и у емигрантско прихватним градовима – Крушевцу[76], у цркви Светог Ђорђа, говором протојереја Савића[77], у Лесковцу[78] међу припадницима руске

62 *Љубав је јача од смрти*, приредио В. Димитријевић, 62.

63 Исто, 63.

64 Исто, 63.

65 Време, 06. 03. 1922, 2.

66 Политика, 04. 03. 1922, 3.

67 Политика, 05. 03. 1922, 5.

68 Време, 09. 03. 1922, 2.

69 Политика, 11. 04. 1930, 4; 08. 04. 1930, 2; 09. 04. 1930, 1; 09. 04. 1930, 2.

70 Време, 18. 07. 1928, 5.

71 Време, 15. 03. 1922, 3; Време, 16. 03. 1922, 3.

72 Политика, 18. 05. 1921, 3; Политика, 20. 05. 1921, 2.

73 Парастос цару мученику, царској породици, два милиона изгинулих руских официра, подофицира и војника за време Светског рата, организоваће емиграција први пут 1. августа 1935. г. испред Костурнице. Генерал Михаил Скородумов, секретар Одбора за подизање костурнице Русима изгинулим и стрељаним на територији бивше Аустро-Угарске, сада Краљевине Југославије, као и палих у одбрани Београда, 24. 07. 1935, Маршалу двора Славку Грујићу (Архив Југославије, Двор Краљевине Југославије 74, 202/51).

74 Митрополит Антоније ће на помену 17. јула одредити нихилизам руских књижевника као кривца за „ужас који су лишили Русију љубљеног јој цара“. Гласник, бр. 17, 01/14. 09. 1928, 268.

75 Време, 18. 07. 1928, 5.

76 Политика, 17. 04. 1920, 3.

77 Време, 23. 07. 1928, 5.

78 Лесковачки гласник, бр. 30, 28. 07. 1928, 3.

колоније и у Скопљу[79], у цркви Свете Богородице, беседом митрополита Варнаве који је истакао велико пријатељство цара према српском народу.

Придружујући се захтевима[80] грађана Лесковца за императореву канонизацију, емигрантска организација, Савез руских официра, учесника светског рата, ће резолуцију окарактерисати за „племенити и јединствени“[81] поступак. Проглас председавајућег Р. Романовског исказана је подршка „признању светог живота и мученичке смрти великог Словена и поборника за братски и љубљени српски народ“[82]. Указујући на царево остварење обећања „Русија и ја нећемо никад оставити Србију у данима најтежег искушења“, кроз руску помоћ српској војсци, Савез именује Николаја за креатора Југославије и мученика који је делао за „победу правде“, истичући притом његов „хришћански подвиг“[83].

Доминација у државној и црквеној структури двојице руских питомаца, петроградске војне школе, краља Александра (до 1934) и Духовне Академије[84], патријарха Варнаве, обележена величањем и овековечењем имена цара Николаја II, одражавала је њихова процаристичка становишта формирана током наведеног периода и светског рата. Антибољшевички ставови некадашњег епископа јужних епархија[85], противника совјетске власти и сведока револуционарне промене, услед вршења мисије у Русији након повлачења преко Албаније, представљаће послератне режимске погледе.

Поред захтева за канонизацијом 1930. година је обележена и освећењем цркве Александра Невског 23. новембра, изграђене на простору некадашњег покретног храма[86], који су донели добровољци 1876. године.[87] Патријарховим говором на свечаности исказана је захвалност војницима и императорима, посебно цару-мученику Николају II. С тим циљем су постављене спомен-плоче Краљу Петру, „цару“ Лазару и императору, с натписом „Југословени, поклоните се жртвама ослобођења“[88], и приређен парастос „борцима за отаџбину“[89], укључујући и „словенског мученика“[90].

Заједништво дејстава српског и руског народа у настојањима за овековечењем имена владара, попут именовања београдске улице улицом цара Николаја II[91], представља и креирање београдског Одбора за подизање Цркве-Споменика руском цару мученику Николи II под председништвом патријарха Варнаве 1930. године. Напори за исказивањем „опште-словенске захвалности“, у материјалном облику, услед цареве погибије за „слободу словенства“, интервенције током светског рата и „остајању на страни интереса Србије до краја својих дана“, праћени су захтевима упућеним свим парохијама за учешће путем добијања по десет портрета чији је приход намењен фонду за изградњу храма, као и патријарховим благословом њихових издања као најбољих представа „спаситеља и добротвора“[92].

Такође, истоветни мотиви су одражени и кроз деловање београдског Одбора Савеза руских ратних инвалида, под председништвом пуковника Нејелова, за подизањем Руског инвалидског дома цара-мученика Николе II. Утемељена 5. јула 1931. године. на Вождовцу, грађевина ће бити перцепирана као „живи споменик трагично погинулом великом Словену, цару Николи II и последње склониште за оне који су све из-

79 Правда, 19. 07. 1928, 4; Време 19. 07. 1928, 3.

80 Такође, подршку је упутио и Окружни совјет руских уједињених организација у Београду и генерал пуномоћник руских избеглица Сергеј Палеолог. Лесковачки гласник, бр. 12, 22. 03. 1930, 1.

81 Лесковачки гласник, бр. 12, 22. 03. 1930, 1.

82 Исто, 1.

83 Исто, 1.

84 Преглед цркве епархије жичке, бр. 8, август 1937, 3; Политика, 13. 04. 1930, 4.

85 Политика, 24. 07. 1937, 2-3.

86 Гласник, бр. 22/23, 1/14. 12. 1930, 338.

87 Време, 22. 11. 1930, 5.

88 Време, 23. 11. 1930, 3.

89 Време, 25. 11. 1930, 4; Политика, 25. 11. 1930, 3.

90 Правда, 25. 11. 1930, 3.

91 В. И. Косик, В. А. Тесемников, *Русский Белград*, 283.

92 Писмо Одбора за подизање Православног храма посвећеног успомени цара Николе II, 24. 12., Архив Српске Православне Цркве, Varia (1930).

губили за веру, цара и отаџбину“[93]. Сходно посвети – „светлој успомени“ на цара и „витешког Краља“, 21. јуна 1936. освећење дома као дела Министарства социјалне политике и здравља, „југословенских патриота“ и „поглаварства града Београда“, подигнуте су и плоче „највећим словенским владарима-мученицима за добро целог словенства“[94].

Поред пређашњих исказа припадника духовне сфере, говор охридског епископа Николаја Велимировића на обележавању дана Светог Владимира међу припадницима емиграције 28. јула 1932. године у Београду, представљаће значајну етапу у развоју дотадашњих представа цара Николаја. Наглашавањем војне неприпремљености царевине за „рат у одбрану Србије“ и свесни одабир алтернативе („нису могли незнати, да иду у смрт“) руског цара „са децом својој и милионима браће своје“ за „правду српског народа“[95], епископ ће перцепирати деловање Руса као саможртвовање. Указујући да „наша слобода и држава стају Русију више него нас“[96], колапс монархије је представио као ратну последицу, насупрот којој је формирање Југославије.

Слеђењем јеванђеоских канона „несебичног мотива“ „при жртви за другог“, који су окарактерисани као обнављање косовског наслеђа и „привођење царству небеском“[97], император је истакнут као подударан са кнезом Лазаром. Сходно „истрајању на путу хришћанског пожртвовања“ и вођству као истоветном деловањима српског владара, именовање Николаја II за „Другог Лазара“ и светског рата за „Друго Косово“ и „нову косовску епопеју“[98], пређашње представе су развијане, праћене перцепирањем као мученика. Придавањем цару страдалничког ореола, уочљиво је становиште о жртви за српски народ и трагичном исходу (налик кнежевом), док је поистовећењем Великог рата и Косовске битке истицана идентичност њихових промена у државној структури као последица борби. Такође, одређење императора и осталих мученика за носиоце обнове руског народа, супротстављених совјетском „паганском превладимирском духу“[99] царства земаљског, може се интерпретирати као израз надања о васкрснућу царевине попут покосовске Деспотовине.

(наставак у следећем броју)

Милана Живановић

93 Гардијски пуковник Никола Нејелов, председник Београдског Одбора Савеза руских ратних инвалида, 26. 06. 1931, Његовом Краљевском Величанству (АЈ, Двор КЈ 74, 202/104).

94 Дивизијски генерал Агапејев, председник Одбора Удружења руских ратних инвалида, 12. 06. 1936, Њеном Краљевском Величанству Краљици Марији (АЈ, Двор КЈ 74, 202/137).

95 Лесковачки гласник, бр. 32, 06. 08. 1932, 2.

96 Исто, 2.

97 Исто, 2.

98 Исто, 3.

99 Лесковачки гласник, бр. 37, 10. 09. 1932, 2.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ ИЗ УГЛА СРПСКИХ УМЕТНИЦА

Из невеликог, концепцијски разуђеног круга српских стваралаца који су деловали на размеђи деветнаестог у двадесети век, у вртлогу бурних историјских превирања, издвојили смо пет уметница као предмет овог рада насталог без претензија да њихове уметничке домете критички анализира и валоризује. Иако их је било више, Надежда Петровић и Даница Јовановић на плану ликовне уметности, а Јелена Ј. Димитријевић, Исидора Секулић и Милица Јанковић у сфери књижевности, издвојиле су се квалитетом и садржајем својих радова, као и својеврсним бунтом против наметнутих друштвених норми и историјског тренутка чији су биле део. Стваралаштво Јелене Димитријевић приближиће се зениту баш у тим ратним годинама, док ће дело Надежде Петровић и Данице Јовановић бити нагло и заувек прекинуто.

Формирање периодизацијског оквира 1914-1918. године у коме се креће српска уметничка елита, не одражава стварни ток тзв. „ратног стваралаштва". Као доњу границу наших теоријских разматрања узећемо 1912. године када се ратни период у Србији захуктава чинећи увод у катаклизму ширих размера која почиње две године касније. Са тог становишта, шестогодишњи ратни период у Србији одражава се на књижевност и ликовну уметност, јер с једне стране објављивање радова писаних и стваних за време рата наставља се и протеже све до 1920. године, док с друге стране ликовна дела са ратном тематиком настају највећим делом пре 1914.[1]

Устаљена поларизација на књижевнике односно књижевнице, сликаре тј. сликарке, условила је стварање стереотипа који прве повезује са озбиљним третирањем ширих и озбиљнијих друштвених тема, а друге као пропагаторе интимистичког, исповедног, сентименталног и лирског приповедања или сликарства. У предговору за роман Пре среће, писаног августа 1918. године Бранко Машић то најбоље објашњава: „Књига коју напише женска рука несумњиво је за нас – књига из другог света. У њих значење речи има други смисао, други поредак; фразеологија им је мекша, једноставнија, савитљивија; реченице су им обичније, кратке, али не збијене, и тако налик на друге; па чак и у интепункцији открива се њихова женскост."[2] Властоје Аксентијевић 1941. у свом есеју о женском књижевном стварању, то даље дефинише: „Жена је да би створила своје место у књижевности морала разбијати сопственом снагом наметнуте јој друштвене окове у које је била спутана и окована самим склопом социјалног живота..."[3] Пут који су прокрчиле Милица Стојадиновић-Српкиња, Драга Дејановић и Јулијана Радивојевић, ипак је утабао стазу по којој су ходале Јелена Димитријевић, Исидора Секулић и њена „другарица по перу" Милица Јанковић. На појаву жена-писаца у пантеону мушких аутора скреће пажњу и Јован Скерлић који међу савременим приповедачима као што су Иво Ћипико и Бора Станковић у „Историји српске књижевности", у једној реченици кратко помиње Јелену Димитријевић која „једнолично слика живот турскога женскиња."[4] Већу пажњу Скерлић је посветио Даници Марковић коју ласкаво проглашава „најбољом песникињом у српској књижевности.

И у ликовној уметности жене су се борile да искораче из сенке, често својим примером показујући неслућену храброст и спремност да живот дају за

1 Коришћени извори: Лексикон писаца Југославије, Српски биографски речник, Српска ретроспективна библиографија : књиге 1868-1944, Узајамна библиографско-каталошка база података Cobiss. sr., као и штампани каталог Народне библиотеке Србије били су од велике помоћи када је реч о идентификацији штампане грађе поменутих ауторки омеђених временским оквиром трајања Великог рата.

2 Милица Јанковић, Пре среће (Загреб: Књижевни Југ, 1918), [5].

3 Властоје Д. Аксентијевић, Наша жена у књижевном стварању (Београд: Штампа Живка Маџаревића, 1941), 9.

4 Јован Скерлић, Историја нове српске књижевности (Београд: Геца Кон, 1929), 262.

идеале у које верују. Сликарство Надежде Петровић није било нежно, суптилно и сањалачко. Напротив, потез њене четкице је снажан, а својом „ужареном палетом и сочном фактуром, која пулсира од суочавања са трагичним историјским чињеницама, досегла је највише вредности.“[5] Када говоримо о ратном сликарству, стиче се утисак да је о њему спорадично писано, као и да је до сада било маргинализовано на плану историје српске уметности 20. века. На репрезентативним изложбама Између трубе и тишине и Светлост у мраку Првог светског рата приређеним током прошле 2014. год, представљена су и дела наших уметница Данице Јовановић и Надежде Петровић, као припадника ратне генерације сликара.

Покушавајући да се фокусирамо на животни пут и рад ових жена у моменту када су судбински увучене у тамни вртлог Првог светског рата, дотичемо се теме женског стваралаштва сагледаног у ширем друштвеном контексту. То је била полазна тачка која је иницирала настанак овог рада.

„Страсно заљубљена у сликарство“, тако је Стојан Аралица дефинисао кратак животни пут Данице Јовановић (1886-1914) војвођанске сликарке стрељане на самом почетку Првог светског рата. Као млада и амбициозна сликарка, није слутила да ће се њен живот тако брзо окончати, са тек напуњених двадесет година.

Након лета 1912. год. које је провела у Банатској равници, по избијању Балканског рата одлази на усавршавање у Минхен. Помажући борцима који се спремају за фронт, Даница са великим интересовањем чита репортаже са фронтова на Косову, а у немачким биоскопима гледа филмове о првим ратним операцијама. Она слика тада као и Надежда Петовић Везиров мост и мост код Љум куле, на територији коју је српска војска освојила у Првом балканском рату. Претпоставља се да је у лето 1913. год. Даница Јовановић путовала по ослобођеним крајевима Србије, те из тог периода потичу њене слике људи и жена у народним ношњама, младића и девојака како се враћају са поља, као и женски портрети. Даничина илустрација на насловној страни драме Живка Лазаревића „Косовска трагедија 1389-1912“, говори о њеном живом интересовању за ратна збивања. Из 1913. и 1914. потичу и њена последња дела са ратном тематиком: „На мртвој straжи“ и „Војник на положају“. Крајем марта 1914. завршила је осам семестара на Женској сликарској академији, стичући титулу „академска сликарка“. После усвршавања у Минхену, враћа се у Србију, путујући у родну Бешку, Београд, а потом у Нови Сад. Управо у том периоду настаје портрет српског војника, слика за коју је недавно откривено да ју је насликала Даница Јовановић.

Зашто је баш она изабрана да са петорицом Бешчана буде стрљана на Петроварадинској тврђави 12. септембра 1914. год? Одговор лежи у њеној припадности академском патриотском друштву „Србадија“, основаног у циљу неговања патриотских осећања и интереса“.[6] Убрзо по Даничином ступању у Друштво које је окупљало српске студенте у Минхену, изабрана је нова управа у којој је прихватила посао благајника. Обављајући савесно своју функцију, на последњој седници одржаној у јуну 1914. године похваљена је за енергичан рад. У августу 1914. године, као аустроугарски поданик који често прелази границу на Сави и крстари Србијом у жељи да добије запослење, пробудила је сумње власти. Њена младост и образовање били су слаб гарант лојалности, а њено кретање постало је предмет пажње мађарских агената. По избијању Првог светског рата Србадија престаје са радом, а Даница Јовановић без икаквог објашњења бива ухапшена 10. септембра током шетње у родној Бешки. Затворена у петроварадинком казамату, после два дана биће стрељана.

Њено име наизглед заборављено, поново искрсава 1917. год. у поеми „Dana Yovanovitch“, објављеној у женевским новинама „La Serbie“ у којој швајцарски лекар Виктор Кин детаљно описује живот и страдање младе уметнице. Поводом изложбе ратних сликара и вајара одржане 1939. год. помиње се и име Данице Јовановић као сликарке ратне генерације. Живорад Настасијевић 1954. на композицији која евоцира сећање на погубљење невино страдалих - „Стрељање Бешчана“, насликаће и пре-

5 Љубица Миљковић, Надежда Петровић 1873-1915 (Београд: Народни музеј, 2006), 12.

6 Јасна Јованов, Даница Јовановић (1886-1914) (Београд: Медија центар Одбрана, 2014), 27.

познатаљив лик Данице Јовановић. Сто година после њеног рођења, 1986. године, на монографској изложби у Галерији Матице српске у Новом Саду јавност је упозната са тридесет њених слика и два скиценблока. До 2007. године, кад је објављена монографија и приређена друга монографска изложба, број радова са потписом Данице Јовановић порастао је на седамдесет, а сликаркин узбудљив и трагичан живот у великој мери је реконструисан.

Друга маркатна фигура чији је живот такође прекинуо Велики рат, јесте Надежда Петровић (1873-1915), зачетник српске модерне. У судбински датом бурном времену, следећи свој експресионистички сензибилитет она је незаустављиво корачала ка успостављању нових естетичких постулата. Знамен Надеждиног живота, по речима Катарине Амброзић, била је слобода, а мотив две љубави: уметност и отаџбина.[7] За обе је живела и дала живот.

Као један од оснивача Кола српских сестара још 1903. године носила је помоћ у Македонију и предводила протесте против анексије Босне и Херцеговине 1908. год. Када је напустила Париз 1912. год. није слутила каквим животним и људским искушењима иде у сусрет. Опчињена идејом о словенству и југословенству, осетила је да је помоћ отаџбини мисија коју мора да следи. Као добровољна болничарка путовала је по ратишту несебично пружјући помоћ најтеже страдалим рањеницима, чиме је стекла велико поштовање и дивљење српске војске и лекара. Из тог времена потиче њена најпознатија фотографија у црнини, са црвеним крстом на рукаву капута и љубичицама за појасом. Живела је у најтежим условима, пратећи српску војску и свакодневно се излажући животној опасности. Тешко се разболела од тифуса 1913. год. од кога се никада није до краја опоравила. Ускоро ће је задесити и породична трагедија, а Први светски рат био је на помолу. Јула 1914. са братом одлази у Венецију, а после Сарајвског атентата хитно се враћа у Београд и јавља на дужност Врховној команди. Послаће је у пољску болницу Дунавске дивизије. О Надеждиној храбрости, несебичности и пожртвованости остало је много записа и

Надежда Петровић

сведочанства њених преживелих сабораца. Жива преписка коју је водила са породицом и блиским пријатељима говоре о патњи и болу чији је била сведок. После победе српске војске у Церској и Колубарској бици, почетком 1915. у затишју борби, Надежда је отишла да обиђе породицу у Скопљу. Оглушујући се о молбу својих најближих да се не враћа на бојиште, Надежда се поново обраћа Врховној команди која ће јој дати могућност да бира где ће отићи на дужност. Опредељујући се за најрискантнију опцију - Ваљевску болницу, у којој је десетковано медицнско особље губило последњу битку са пегавим тифусом, Надежда се отиснула на своје последње путовање.

„Живети за Надежду је значило борити се и сликати“.[8] Мало је сачуваних радова из времена њеног „ратног опуса“. Експресионистичког концепта, једноставног и сажетог израза, пренаглашеног хроматизма – такве су Надеждине последње слике. „Црвени божури“ , „Грачаница“, „Призрен“, „Везиров мост“ сликане су у јеку рата, у њима „рас-

7 Катарина Амброзић, Надежда Петровић (Београд: Српска књижевна задруга, 1978), 413.

8 Катарина Амброзић, нав. дело, 402.

положење је орфејско, светлост нова, али су рукопис и израз остали исти: треперење унутарњег живота, побожна заљубљеност у природу, светлост и слободу.[9]

Жанровски разнородно дело Јелене Ј. Димитријевић (1862-1945), савременице познатије Исидоре Секулић, одређено је њеним њеним животним путем и космполитским духом. Васпитавана у патријархалном окружењу скромне крушевачке средине у којој је рођена, Јелена Димитријевић чекала је тренутак да искаже свој списатељски дар, који се ослобађа 1894. год. када објављује прву збирку поезије једноставног назива „Јеленине песме". И поред тога што је писала поезију лирског призвука бавећи се женском судбином, цео њен живот био је обележен жељом да сруши табуе и превазиђе оквире оријенталног наслеђа из кога је потекла. У свој књижевни корпус који се протеже на песништво и прозу према речима Слободанке Пековић, унела је „исте или сличне тематске иновације и поглед на свет који је мали круг српске културе обогатио не само описом, већ и разумевањем других култура и навика... Две централе теме и две сталне преокупације обележиле су целокупно стваралаштво Јелене Димитријевић: жеђ за путовањима, запитаност над сударом новог и старог и женска судбина. Обе теме су у сталној корелацији, старо и ново се одмеравају према положају жена, било да се путује кроз разне земље или се приповеда прича или роман."[10]

Период пре почетка рата обележен је настајњем песама и приповедака које Јелена објављује у самосталним издањима и периодици, док су године после рата па све до њене смрти 1945. испуњене плодном књижевном активношћу, када настају највише путописна казивања у форми писама, у којима се обраћа имагинарној или стварној жени какве су биле Јока Петровић Његош и Делфа Иванић.[11] Поред самосталних издања, песме и проза Јелене Димитријевић нашле су своје место у књигама и зборницима, попут Српкиње, Материнске читанке, Антологије хрватског и српког песништва, потом у календарима Босанац, Граничар и Вардар и часописима Српски књижевни гласник, Бранково коло и др.

Јеленино књижевно стваралаштво настало у ратним годинама, које се поклапа са њеним преласком из Ниша у Београд, у фокусу је наше пажње. Први светски рат затекао ју је у Немачкој, одакле се преко Швајцарске, Италије и Грчке вратила у домовину у којој ће остати све до 1918. год. Тада објављује један роман и приповетке штампане у календарима и листовима. Српска књижевна задруга на предлог критичара Павла Поповића, 1912 год. објавила је роман „Нове" осмишљен у форми тринаест писама у коме „третира живот данашњих Туркиња".[12] Већ следеће године светлост дана угледала је Јеленина антологијска приповетка „Спровод хероја" која настаје као спомен Балканским ратовима. Објављена је прво у часопису Дело 1913. год, а потом више пута прештампавана у каледарима и антологијама - исте године у збирци патриотских песма за српску омладину Косовски осветници, коју је приредио и издао Ристо Мисита српски учитељ; у календару Граничар за 1914. год; у Антологији српске ратне лирике 1912-1922. и коначно у прегледу Српске песникиње од Јефимије до данас, 1972. год. У календару Вардар за просту 1914. год. које је издало Друштво Кола српских сестара, уз дела Симе Пандуровића, Војислава Ј. Илића, Алексе Шантића, Светозара Ћоровића, нашла се и Јеленина приповетка „А где ти је брале, сине?"

Пред крај рата, 1918. у оквиру едиције Мала Библиотека, објавила је дужу приповетку, односно роман у монолошкој форми „Американка" штампан у сарајевској Босанској пошти. Исте године изашла су „Писма из Солуна" у форми репортаже упућена Луџзи Т. Јакшић, учитељици Више школе у Београду. Српски народни каландар Босанац за 1919.

9 Миодраг Б. Протић, Српско сликарство *XX* века (Београд: Нолит, 1970), 65.

10 Слободанка Пековић, „Романи и путописи у стваралачком поступку Јелене Димитријевић". У Јелена Димитријевић: живот и дело. Зборник реферата са научног скупа Ниш, 28. и 29. октобар 2004. (Ниш: Центар за научна истаживања САНУ), 57.

11 У периоду од 1894. до 1914. год. објавила је самостално две збирке приповедака, а посебно у Бранковом колу, Вили, Српском књижевно гласнику и календару Вардар.

12 Роман „Нове" 1928. год. преведен је на руски језик.

непосредно по завршетку рата објавио је крађу Јеленину приповетку „Сафи-Ханум“.

Не треба заборавити да је поред књижевног Јелена Ј. Димитријевић била одана друштвеном и хуманитарном раду, као и већина активистикиња њеног кова, борећи се за за права жена и њихову еманципацију. Била је најмлађа чланица подружине Женског друштвау Нишу, а потом члан књижевног одбора београдског листа Домаћица.

Јелена Димитријевић

Као и Надежда Петровић за време Балканских ратова обављала је посао болничарке. Била је председница хуманитарно-патриотског женског друштва Коло српских сестара, а и један од покретача илустрованог календара Вардар.

Поменути Властоје Аксентијевић каже да поред Јелене Димитријевић, коју истиче као посебну фигуру на нашој књижевној сцени прве половине 20. века, постоје и књижевнице које је на извесним пољима надмашују, мислећи на Исидору Секулић и Милицу Јанковић.[13]

Стваралаштво пожаревљанке Милице Јанковић (1881-1939), вишеструко талентоване и образоване српске књижевнице са дипломом приватне ликовне школе Ристе и Бете Вукановића, често је описивано као „проза за госпођице“ и наслovљено као лака литература. Ипак нова читања ревалоризују опус ове ауторке, сврстатавајући је у златно доба женске књижевности којој припадају Исодора Секулић, Анђелија Лазаревић, Јела Спиридоновић и др. И поред позитивне перцепције Јанковићкиног дела за живота, од стране књижевне критике у којој је предњачио Јован Скерлић, после њене смрти 1939. ни једна приповетка неће бити поново штампана све до 2010. год.[14]

У периоду 1906 – 1912. живиотни пут одвео ју је у село Смољнице, одакле са великим страхопоштовањем шаље прве књижевне радове Јовану Скерлићу потписујући се као Л. Михајловић.[15] Пишући под овим псеудонимом који је узела као спомен на свог ујака, објавла је прву збирку приповедака „Исповести“ у престижној издавачкој кући С. Б. Цвијановића.[16] Први светски рат затекао ју је у Сплиту где је била на лечењу, а дане окупације проводи у Врњцима и Трстенику, активно се бавећи књижевним и преводилачким радом. У другом тому тому „Антологије – прозни писци“, који излази 1917. год. наћи ће се њена приповетка „Жртве“, заједно са делима Јована Дучића, Алексе Шантића, Светолика Ранковића, Стевана Сремца. Милована Глишића идр. Први роман „Пре среће“ писан за време рата, објавио је 1918. новопокренути загребачки Књижевни југ, који промовише савремену домаћу књижевну продукцију.[17] Исте године у

13 Властоје Аксентијевић, нав. дело, 21.

14 Позитивне критике о њеном делу дали су између осталих Станислав Винавер, Сима Пандуровић, Владимир Ћоровић, Јулка Хлапец, Десанка Максимовић и др.

15 Од тада ће постати једна од најредовнијих сарадница Српског књижевног гласника, објављујући у периоду (1910 – 1914, 1920, 1922 – 1924, 1926 – 1927, 1934).

16 Ово је једино дело Милице Јанковић које је доживело друго издање, 1922. год.

17 Пре Милице Јанковић, Књижевни југ објавио је песме Алексе Шантића и „Ex ponto“ Иве Андрића.

књизи „Из смрти у живот“, у којој су место нашле цртице, песме и прикази наших књижњвника осванула је Миличина приповетка „Јесен“. Годину дана касније, 1919. приповетку „Калуђер из Русије“, штампа као самостално дело, у сарајевској едицији Мала библиотека.[18] Тада настаје и збирка прича „Пре среће“ коју критичари сврставају у интимистичко-рефлексивну прозу, баш као и Исидорин роман „Ђакон Богородичине цркве“.

Упоредо са романима, од почетка рата до 1921. год. Милица Јанковић преводила је с руског језика Толстојеву триологију „Детињство, дечаштво, младост“. Приповетке које је објављивала током 1918. и 1919. године у листу *Књижевни југ* за тему имају наративне заплете везане за Први светски рат. Годину дана касније биће прештампане у тематски профилисаној збирци приповедака „*Чекање* : одломци из историје робовања и из историје јунаштва“. Фокусирајући се на приче о рату око малих људи, чак и када су то директни учесници у биткама, она пише о дезертерима, рањенима и болеснима показујући величину жртве њихових живота.

Њена књижевна дела су била међу најчитанијима у међуратном периоду. Сарађивала је са најзначајнијим часописима и новинама тог времена: *Босанска вила* (1914), *Београдске новине* (1916, 1917), *Савременик* (1917 – 1919), *Књижевни југ* (1918 – 1919), *Политика* (1919, 1921, 1925 – 1926, 1930 – 1939), *Мисао* (1919 – 1933, 1937), *Женски покрет* (1923), *Жена и свет* (1926), *Женски свет* (1928, 1933), *Јужни преглед* (1931 – 1932, 1934 – 1935), *Летопис Матице српске* (1934 – 1935, 1937 – 1939), *Живот и рад* (1935, 1937), *Београдске општинске новине* (1938), La Patrie Serbia (1918), *Дело* (1913, 1915), *Венац* (1913 – 1914, 1920 – 1935). У последњем броју *Српског књижевног гласника* за 1912. годину њена приповетка “Рат”, постаће својеврсна најава ратних збирки, прештамана нешто касније у збирци „*Незнани јунаци*“ 1919. год. У њој су препознате све тематско-мотивске особености ратне прозе ове ауторке, као парадигма њеног ратног опуса. Током 1916-1918. жива је сарадња са Београдским новинама. У њима ће објавити приповетке „Непогода“, „Догађај“, „Умрла бих“, „Мало срце“ и „Наказа“. У истом броју српског календара календара Босанац за просту 1919. год, у коме су се нашле и две приповетке Јелене Димитријевић и Исодоре Секулић, објавила је приповетку „Мајка“, прештампану годину дана касније у Великом илустрованом српском календару за преступну 1920. год. Деветнаест година од њене смрти 1939, у Српском књижевном гласнику биће штампана „Библиографија Милице Јанковић“.

Јеленина савременица Исидора Секулић (1877-1958), важила је за за најобразованију жену свог времена. Њена појава у српској књижевности била „дисонантна... разбијајући својим интелектом, модерним сензибилитетом, склоношћу ка рашчлањавању и самоанализи...традициналну митологему о жени писцу.“[19] У јеку Балканских ратова, у освит „нове ратне катаклизме“, Исидора као млада списатељица пише роман „Сапутници“, који је изазвао лавину Скерлићеве критике у Српском књижевном гласнику: „Коме је 1913. године – у једној од најсудбоноснијих година целе наше историје, у тренутку када се, откако нас има у свету, највише пролило српске крви, у овом страховитом вртлогу догађаја – коме може бити до неуростеничарских криза, обртања и превртања једног малог ја, и артистичког распређивања паучина фраза.“[20] Оптужујући Исидору за непримереност теме и слаб друштвени ангажман у одсудном историјском моменту, Скерлићева критика имала је далекосежне одјеке на перцепцију свеукупне литературе писане женском руком. Да Скерлић ипак није био сасвим у праву, показује Исидорина збирка „*Из прошлости“, објављена* непосредно након завршетка Првог светског рата, 1919. године у Сарајеву. Исте године излази и роман „Ђакон богородичине цркве“. Без обзира да ли су приповедаке „Из прошлости“ писане из патријархалних побуда, или као

18 У овој едицији штампана су дела Бранислава Нушића, Стевана Сремца, Алексе Шантића, Симе Пандуровића, Исидоре Секулић, Јована Скерлића, као и Максима Горког, Артура Шопенхауера, Шарла Бодлера и др.

19 Весна Матовић, „Између естетике и етике: „Исидора Секулић и Надежда Петровић“. У Исидоријана. књижевни зборник 12-14, Мирко Магарашевић (Београд: Удружење Исидора Секулић, 2008), 14.

20 Јован Скерлић, „Две женске књиге“, у Српска књижевна критика (Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 1977), 463.

одговор на Скерлићеве оптужбе, оне по својој тематици припадају „ратној прози“. Смештајући радњу на почетак XX века и везујући догађаје за доба које претходи збивањима 1914. год, Исидора Први светски рат користи као епилог унутар кога се разрешавају ранији сукоби и односи међу људима.[21] „Писма из Норвешке“ која разбијају форму класичног путописа, приближавајући се класичном прозном тексту, писала је Исидора пред сам рат 1914. год. Следеће 1915. превела је са енглеског језика роман „De Profundis“ Оскара Вајлда, који издаје књижара С. Б. Цвијановић. За разлику од дебитанстких збирки Исидоре Секулић као и Милице Јанковић, које су имале богатију рецепцију код публике, о приповеткма са ратном тематиком писано је у мањој мери. То нас доводи до питања да социјална и национална одговорност уметника није била у бити њихове естетике. Живећи у „прекретничкој епохи, при врху велкиог таласа чија се маса преваљивала на другу страну“, Исидора је као Надежда Петровић морала да се одреди према националним и социјалним задацима народа коме је припадала.[22] Национални дух, прожет вером и заносом, доминантан у време Балканских и Првог светског рата, тражио је прихватање и прокламовање како у прозним, тако и у ликовним делима. Свим овим женама била је „дата јака индивидуалност, наглашена естетичка самосвест и неспутан стваралачки импулс који је отварао нове видике. Дато им је било и време бурно, крцато догађајима и променама: време анексионе кризе, царинског рата са Аустријом, Балканских и Првог светског рата, време националне и ослободилачке свести, време озбиљних настојања... у коме се један културни модел, највећим делом ослоњен на фолклорну традицију и патријархалну етику, лагано мењао.“[23] Већина њих била је укључена у рад Удружења која су деловала у Првом светском рату, бавећи се хуманитарним радом и помажући рањенима и изнемоглима. На основу кратког прегледа, закључујемо да њихови књижевни и ликовни радови нису бројни, у чему удела има издавачка, штампарска и уметничка продукција која опада за време ратних година. Када је реч о књижевном опусу наших ауторки, најдоминантнија је њихова активност у периодици. Током 1912. и 1913. објављују већи број текстова, док 1914. год. већина часописа престаје са излажењем. У периоду од 1912. до 1920. године у оквирима књижевне историје, поготово када је реч о женској књижевнсти формирала су се два тока, раздвајајући се на рефлексивно-интимистичку и ратну линију стваралаштва. Неке од првих збирки приповедака наших ауторки настају усред ратних година или се објављују непосредно након њега, један број ових приповедака своју премијеру имао је управо у периодици током 1912, а нарочито 1918. и 1919. године.

„Ситуација и услови рата и ратовања су биле нормална предиспозиције живота у Србији током 19. и почетком 20. века.“[24] Ликовни уметници у Првом светском рату, као ратни сликари и извештачи са једне и уметници који следе свој сензибилитет са друге стране, прате такође два уметничка тока стварајући уметност као једини начин да у рату живе и да га преживе. Радећи у тешким условима, наше уметнице носе са собом скроман сликарски материјал, обилазе ослобођене крајеве Србије и сликају. Мотиви из овог периода нису искључиво ратни, много је портрета и пејзажа, који говоре о повезаности човека са природом. „Величанство природе је бескарајно, она огромна снага којој нисмо у стању да одолимо дала је и мени у мом животу неколико значајних утисака који ми се неће никад избрисати из сећања, а који су из основа изменили моју душу“ записала је Надежда Петровић у свој ратни дневник 1914. год. У средишту политичких догађаја који су брисали садашњост и маглили прошлост, она је као и њене саборкиње по вокацији и сензибилитету веровала у исцелитељску моћ уметности.

Горана Стевановић,
Народна библиотека Србије

21 Да није била толико удаљена од националних тема како се то помиње у литертури, говори књига *Записи о моме народу*, објављена 1948.

22 Весна Матовић, нав. дело, 19.

23 Весна Матовић, нав. дело, 13-14.

24 Мишко Шуваковић, „Оквири рата“. У Сарајевске свеске, бр. 43-44 (Сарајево: Медиа центар, 2014).

ИЗВОРИ:

1. *Лексикон писаца Југославије*. Т. 1-4. Нови Сад: Матица српска, 1972-1997.
2. *Каталог књига на језицима југословенских народа: 1868-1972*. Књ. 1-14. Београд: Народна библиотека Србије, 1975.
3. *Српска библиографија: књиге 1868-1944*. Књ. 1-20. Београд: Народна библиотека Србије, 1989-2008.
4. *Српски биографски речник*. Књ. 1-5. Нови Сад: Матца српска, 2004-2011.
5. Узајамно-библиографско каталошка база података COBIB.SR

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аксентијевић, Властоје Д. *Наша жена у књижевном стварању*. Београд: Штампа Живка Мацаревића, 1941.
2. Амброзић, Катарина. *Надежда Петровић*. Београд: Српска књижевна задруга, 1978.
3. Јанковић, Милица. *Пре среће*. Загреб: Књижевни Југ, 1918.
4. Јованов, Јасна. *Даница Јовановић* (1886-1914). Београд: Медија центар Одбрана, 2014.
5. Матовић, Весна. „Између естетике и етике: Исидора Секулић и Надежда Петровић". У *Исидоријана. књижевни зборник* 12-14. Београд: Удружење Исидора Секулић, 2008.
6. Миљковић, Љубица. *Надежда Петровић* 1873-1915. Београд: Народни музеј, 2006.
7. Пековић, Слободанка. *Јелена Димитријевић: живот и дело*. Зборник реферата са научног скупа Ниш, 28. и 29. октобар 2004, 57. Ниш: Центар за научна истаживања САНУ, 2008.
8. Протић, Миодраг Б. *Српско сликарство XX века*. Београд: Нолит, 1970.
9. Скерлић, Јован. *Историја нове српске књижевности*. Београд: Геца Кон, 1929.
10. Скерлић, Јован. „Две женске књиге". У *Српска књижевна критика*. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 1977.
11. Шуваковић, Мишко. „Оквири рата". У *Сарајевске свеске*, бр. 43-44. Сарајево: Медиа центар, 2014.

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, мај 2015. Број 17

ДОЖИВЉАЈИ СРПСКОГ ДОБРОВОЉЦА МИРКА ЈОВАНОВИЋА

Као што се из документа може видети, ратни пут Мирка Јовановића био је по много чему типичан, али по неким другим елементима и изузетан. Трајао је врло дуго, од 1914. до 1921. године. Али, у великом броју сличних сведочанстава, ово има нарочит значај. Мирко Јовановић није био само један војник више у непрегледним масама униформисаних људи које су покренуле зарађене државе. Током рата њега је српска влада послала у Петроград на студије, и он је тамо завршио филозофију и теологију. Био је човек са изграђеним политичким ставом, што показује његово добровољно приступање српској војсци.

Црвени гардисти у Русији Душан Радованчев и Илија Петров

ISSN 2303-5293

ДОЖИВЉАЈИ СРПСКОГ ДОБРОВОЉЦА, БАЊАЛУЧАНИНА МИРКА ЈОВАНОВИЋА, У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ И ГРАЂАНСКОМ РАТУ У РУСИЈИ 1914-1921. ГОДИНЕ

Током Првог светског рата оформио се снажан добровољачки покрет међу српским исељеницима у европским и прекоморским земљама, као и међу Србима и припадницима других јужнословенских народа који су живели на територији Аустроугарске монархије. Током прве две године рата све више аустроугарских војника српске националности се предавало Русима на источном фронту, а затим су се у заробљеничким логорима пријављивали у добровољце. Руске војне власти су их организовале и опремиле, па су током 1915. године Дунавом пребацивани на српско ратиште, где су укључивани у регуларне јединице српске војске. Та могућност је нестала у јесен 1915, ступањем Бугарске у рат на страни Централних сила, јер је комуникација Русије и Србије Дунавом пресечена. Они који су се и даље налазили у Русији морали су да чекају, понекад и годинама, до прве следеће прилике за повратак у отаџбину.

Будућих становника Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), који су се, силом ратних околности, нашли на простору Руске империје, било је, сматра се, врло много. Најмање процене су око 100.000. Када је избила револуција, неки од њих су били организовани у оквиру Српског добровољачког корпуса, у саставу чијих јединица су пребачени на Солунски фронт. Од оних који су остали изван добровољачких организација, неки су се прикључили царским трупама, неки бољшевицима, а један део је лутао руским и азијским пространствима покушавајући да преживи и да се некако врати у завичај.

Током њиховог повратка у новоформирану Краљевину СХС, на пограничним полицијским постајама или у логорима за изолацију политички сумњивих придошлица, повратници из Русије су били подвргавани саслушању од стране полицијских и обавештајних органа. Трагало се за особама које су бољшевици послали да организују револуцију на Балкану. Понекад су то били агенти који су стизали под туђим идентитетом да формирају мрежу сарадника, а понекад бивши аустроугарски заробљеници у Русији, који су прошли процес индоктринације и били послати у родни крај да тамо делују као „клице бољшевизма“, које ће стварати нове присталице светске револуције.[1]

Органи новоформиране Краљевине СХС успели су да се одупру тој претњи. До 1922. године, уз помоћ полицијских метода, пропаганде, економских мера и нових законских решења – револуционарна претња је уклоњена. Шта је посебно интересовало органе реда у новој држави добро се види из саслушање српског добровољца, повратника из Русије, Мирка Јовановића, које је у Београду водио инспектор у Одељењу за заштиту државе Министарства унутрашњих дела Краљевине СХС, В. Лазаревић. У документу се говори о политичком стању у Русији, о односу бољшевика према Југословенима који су тамо остали као заробљеници и о политици коју руски комунисти воде према Краљевини СХС. Посебна пажња се усмерава на оне који су активно и предано водили бољшевичку пропаганду, учествовали у убиствима, малтретирању и психичком сламању заробљеника, а потом и

1 О тој теми видети више у: Милорадовић, Горан, *Карантин за идеје. Логори за изолацију "сумњивих елемената" у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1922)*, Београд 2004.

у њиховом укључивању у редове бољшевика. Први корак је био да се заробљени војници одвоје од официра, а потом да се, ускраћивањем хране и здравствене заштите, учине зависним од комуниста и спремнијим на сарадњу.

Као што се из документа може видети, ратни пут Мирка Јовановића био је по много чему типичан, али по неким другим елементима и изузетан. Трајао је врло дуго, од 1914. до 1921. године. Али, у великом броју сличних сведочанстава, ово има нарочит значај. Мирко Јовановић није био само један војник више у непрегледним масама униформисаних људи које су покренуле зарађене државе. Током рата њега је српска влада послала у Петроград на студије, и он је тамо завршио филозофију и теологију. Био је човек са изграђеним политичким ставом, што показује његово добровољно приступање српској војсци. Поред тога, био је образован и интелигентан посматрач који је, за разлику од многих других, добро разумео какве се последице могу очекивати од онога што је видео и чуо у Русији током револуције. Јовановићу је његово образовање омогућило да буде укључен у различите организације при српском конзулату у Русији, да буде уредник часописа *Југословенско уједињење*[2], да ради у разним политичким и хуманитарним организацијама, а једно време и да замењује српског конзула Јована Миланковића. У Русији се оженио учитељицом из Чељабинска, Јулијом Красновом. За ратне заслуге одликован је од српске владе. После рата Мирко Јовановић је био професор Призренске богословије.

Документ који објављујемо налази се у Архиву Југославије у Београду, у фонду Министарство унутрашњих дела Краљевине Југославије (14), Ф. 211, листови 70–75. Мање познате скраћенице у документу су разрешене.

2 Часопис на српском језику који је 1916–1918. године издаван у Русији, под покровитељством српског конзулата. Био је намењен организовању и политичком информисању Јужних Словена, заробљеника у Русији, добровољаца и избеглица из Србије.

Саслушање Мирка Јовановића

Министарство Унутрашњих Дела
Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
Одељење за државну заштиту
Пов. Д.З. Бр. 17151.
22. новембра 1921. г.
у Београду

Комесару жељез.[ничке] полиције
Осијек

Пре кратког времена повратио се из Русије Мирко Јовановић, родом из Бањалуке, који је дао овом Министарству следеће податке о раду наших поданика у Русији:

Године 1914. био сам у 2. арт.[иљеријском] дивизиону крупових топова као добровољац, Командант батерије био је капетан Тадић Бора. У септембру месецу био сам одкомандован у Министарство Војно и Морнарице, одакле сам био послан у Петроград ради свршетка студија. У Петрограду сам био до краја априла 1915. г.

Маја месеца вратио сам се у Србију, где сам био кратко време у Београду и то као гост код студ.[ента] Илића Демостена, јерођакона сада проф. богословије у Ср.[емским] Карловцима, после тога био сам у Крагујевцу у породици пок.[ојног] Љубомира Митровића, рез.[ервног] поручника, који [је] погинуо код Шапца. Августа м[е]с[ец]а у Нишу добио сам у Министарству Спољних Послова, од шефа Пол.[итичког] Одељења г. Стефановића путну исправу за Русију (Петроград). До априла 1916. г. студирао [сам] у Петрограду и кренуо се за Одесу у I. Српску Добровољ.[ачку] Дивизију. Служио сам у 1. чети 3. батаљону 1. пука као ђак редов. Командир чете био је садашњи мајор Живановић, а доцније Ненадовић. Мајор Живановић се налази сада у Београду. Његов је таст скупа са мном допутовао из Одесе.

У Одеси сам свршио бригадну школу, учествовао у борбама у Добруџи: с почетка у чети, а доцније као ордонанс за везу код штаба I. бригаде код пуковн.[ика] Јосиповића. После одступања из Доб-

руџе и доласка у Измаил на захтев посланика г. Спалајковића и наређење генерала г. Живковића почетком новембра 1916. год. одкомандован сам био у Посланство ради завршетка студија.

У пролеће 1917. год. завршио [сам] студије у Духовној Академији у Петрограду и у јуну био постављен код Посланства као чиновник (писар). Почетком марта 1918. г., кад је Посланство упутило се за Финландију ја сам са осталим чиновницима Посланства отишао у Саратов под командом мајора Мицића ради сусрета са допунским батаљоном, који се евакуисао из Одесе. Из Саратова отишли смо у Самару, где смо нашли батаљон и наше избеглице, које су биле евакуисане из Јелисавет-града. У Самари сам био одређен за наставника код деце српских избеглица и кренуо сам се заједно с проф. Московљевићем[3] пут Сибира. Из Ново-Николајевска[4] ја, Московљевић и капетан Др Костић у мају месецу кренемо за Петроград у наше Посланство ради решења питања о избеглицама. Из Вологде[5], где је било Посланство, кренуо сам за Петроград и узео документа са историјско-филозофског факултета, на коме сам студирао историјско-књижевни Одсек. Из Петрограда дошао у Вологду, био назначен од Посланства као секретар референта проф. Московљевића и наставника избегличке деце. Са Московљевићем одавде отишао и капетаном Костићем у јулу мес. [ецу] за Сибирију и заједно с њима прешао чешко-бољшевички фронт код града Шадринска[6]. Све до половине августа 1918. год. служио код избеглица када сам се с Московљевићем и Костићем и са избеглицама-војним обвезницима кренуо за Томск, одакле смо с нашим конзулом Миланковићем и капетаном Маринковићем, командантом чењобилског[7] батаљона, кренули у Челјабинск ради помоћи нашим војницима, који су били расејани по околини Челјабинска. Почетком септембра 1918. г. уз присуство горњих лица одржана је војничка скупштина, на којој су били заступљени и представљени разни организовани војни делови Југословена као и неки грађански делови наших људи.

На овој скупштини био сам изабран за секретара југосл.[овенског] народног одбора, чији је циљ био, да се наши људи окупе у једну јединицу, васпитају у духу јединства и да им се олакша евакуација из Русије.

На другој скупштини октобра м[есе]ца изабран сам исто тако за члана одбора и вршио сам у њему функцију заступника војног референта г. Марковића. У децембру на скупштини, одржаној у Томску[8], поново [сам] изабран за члана одбора и вршио сам дужност главног уредника „Југословенског Уједињења", које је до мене уређивао члан одбора проф. Московљевић. У исто доба на предлог г. Миланковића[9] из Владивостока, примио сам се дужности заступника конзула у реону Челјабинск. Та се дужност изражавала чисто у бризи око наших људи, њиховог кретања и информирања конзула о приликама у пуку. Пуномоћ у заступању конзула, издана ми је 20. нов.[ембра] 1918. г. под No. 1083. Пуномоћ је потписао сам г. Миланковић и то у Омску[10]. (Препис оригинала на руском језику налази се код мене, а оригинал послан је из Цариграда под Бр. 7151. од 29.IX.1921. г. у Министарству Спољних Послова.)

Дужност уредника напред наведеног листа и заступање конзула вршио сам до половине јула, када сам после боја пука (1 батаљон) под Челјабинском са бољшевицима евакусао се преко Омска у Краснојарск[11], где сам и после ликвидације Народног Одбора продужио уређивање новина и заступао конзула све до 10. јануара 1920. год., када сам на путу за исток и при пешачком преласку из еша-

3 Милош Московљевић, (1884–1968), српски лингвиста, политичар, дипломата и министар.

4 Највећи град у Сибиру, данас Новосибирск.

5 Градић на северозападу Русије, где је српско посланство за време револуције било измештено.

6 Град у југоисточној Русији.

7 Треба: чељабинског батаљона.

8 Велики град у Западном Сибиру, северно од Новосибирска.

9 Јован Д. Миланковић, генерални конзул Краљевине Србије у Русији и Сибиру.

10 Велики град у Западном Сибиру, западно од Новосибирска.

11 Град у Сибиру, источно од Новосибирска.

лона к Чесима[12] пао у ропство на станици Балај[13] бољшев.[ичкој] коњици.

Осим мене пало је у ропство око 500 људи, међу којима 22 официра. Тај случај био је изазван многим разлозима, међу којима су најзначајнији: држање Чехо-Словака у моменту наше евакуације, који су као и француски генерал Жанин[14] официјелно изјавили, о својој бризи за нашу евакуацију, бацање наше јединице као последње при самој евакуацији чешких ешалона, брза, неочекивана и потајна предаја пољских легиона, који су бројали око 10.000 људи, закрчили и леви и десни пут пруге, и тако онемогућили даљње кретање возова, општа расејаност, неорганизован и задоцнео пешачки прелаз наше јединице са станице Балај на станицу Кљуквена под тобожњу заштиту Чеха и сједињење с њима.

На станици Балај, где сам ноћу 10. јануара пао у ропство, на молбу наших војника заменио[15] сам комесара предњег одељења бољшев.[ичке] коњице, да дозволи да се повратимо у ешалоне, који су заостали 3–4 врсте[16] иза станице Балај и да телефонским путем разговарам са нашима у Кљуквеној.[17] Комесар је прво дозволио, а друго не. Сутрадан био је одржан збор, на коме су били изабрани војнички представници за преговоре са штабом бољшев.[ичке] дивизије, која је наступала и ја сам на молбу војника ушао у то представништво ради помоћи.

После тродневног боравка на станици Балај повратили смо се својим ешалонима у град Краснојарск и били заустављени на станици Каријер (на десној страни Јаниора). Прво смо имали преговоре са штабом бољшев.[ичке] дивизије у којима је такође учествовао и Др. Могин[18], који је пао као пуковски лекар у ропство, имајући у амбуланти много болесних од тифуса и неколико рањених (испечених) при судару једног воза од наших ешалона с пољским ешалоном[19], при чему се запалио један вагон и погинуло 7–8 људи.

Транспорт српских добровољаца за Добруџу

Резултат преговора са штабом 31. дивизије био је: Др Могин добио је уверење као представник наше јединице и акт, на основу кога се забрањује реквизиција и конфисковање имања (хране, одела, ципела и т.д.), које је још пук имао, без дозволе бољшев.[ичког] штаба.

Осетивши, да се бољшевичка политика после 1918 год. знатно изменила и да ће се први повољни резултати доцније поништити ради искоришћавања нашег елемента као радне снаге и за пропаганду њихових идеја, а да би смо предупредили бацање у заробљенички логор наших људи, где су владали мађарски војници, који су тада играли велику улогу и организовали интернационалну бригаду, Др. Могин уз помоћ моју и војн.[их] представника водио је преговоре с комесарима Пагодиним (див.[изијски] комесар) и Ћепловим, чланом револ.[уционарног] војн.[ог] савета I. Армије, чији је штаб у половини јануара доспео у Краснојарск.

12 Мисли се на припаднике Чешке легије, војске коју је Антанта организовала и финансирала, а састојала се од Чеха и Словака, бивших аустроугарких војника заробљених на источном фронту.

13 Станица на Транссибирској железници источно од Новосибирска.

14 Генерал Морис Жанен (Maurice Janin, 1862–1946), француски официр и дипломата, учесник грађанског рата у Русији, шеф Француске војне мисије у Сибиру.

15 Грешка у документу, треба: замолио сам

16 Врста – руска мера за дужину, 1066,8 метара, тј. мало више од километра.

17 Село у Западном Сибиру, недалеко од града Чељабинска.

18 Василије Могин из Новог Сада, лекар добровољачког пука „Мајор Благотић".

19 Пољаци су, као и Чеси, били организовани у добровољачке јединице од стране сила Антанте, и путовали су Транссибирском железницом ка истоку, као и Срби.

Преко Ћеплова послана је депеша Троцкоме[20], да се дозволи, да наша јединица остане и на даље на окупу, да се омогући њихова евакуација кући са храном и осталом имовином у ешалонама, а да се до тога момента искористе људи као радна снага или за чување жељ.[езничке] пруге.

Комесар Пагодин, коме је наше Представништво писало по наредби Ћеплова ради преговарања о судбини наше јединице, изјавио је, да ће она ући у састав једне инжињерско-радничке дружине, чија је организација била њему поверена. Представништво је нарочито настојало на томе, да се наши официри искористе као стручна снага, да остану код својих људи, да би се на тај начин спасао њихов живот. Обавестивши се о томе, да међу официрима има и инжињера, он је у први мах пристао на наш предлог. Сутрадан, кад је наше представништво у граду преговарало са споменутим комесарима, добегао је један војник из нашег ешалона и саопштио преко потпоручника Ћосића, да је изјутра после одласка представника у град дошао код ешалона бољшев.[ички] комесар у пратњи мађарско-руске коњице, прозвао по списку све официре, међу њима и мене и отерао их под стражом у заробљенички логор. Ово је било или 1. или 2. фебруара 1920. год. Ја сам био у граду са представништвом и кад смо се вратили у ешалон били смо обавештени о затварању официра.

То затварање избегли су неколицина, који су се затекли такође у граду: Жапчић, потпоручник, Попов, поручник и Словенац Перко, који је још пре тога умакао за Томск, да би га могао заштити наш бив.[ши] наредник Братина, Словенац, који је са својим малим одредом учествовао у бољшев.[ичком] устанку у Томску, створивши на тај начин за се специјалне симпатије код бољшевика, изражене у пошиљању његовог одреда за чување пруге у реону станице Посејба (Овога Братину похвалио је једном приликом пред нама окр.[ужни] комесар Онуфријев).

Преплашени затварањем официра ми смо покушали, да преко војника-представника ослободимо их из ропства, у коју смо сврху предали писмену представку комесару Ћеплову, на коју је он дао не само негативан одговор већ и иронисао заузимање војника за официре као карактерну црту патриотско-буржоаског васпитања нашег елемента.

Кроз неко време наше представништво, у коме ја више нисам смео учествовати, добило је од Ћеплова одговор, да тобож Троцки нема ништа против евакуације наших људи, но да то не може бити извршено све док се жељезнички саобраћај не уреди.

За све време као што се могло видети људи су се доста коректно држали према официрима и после њихова затварања били и сами преплашени и почели да теже бегању у разне бољшев.[ичке] јединице и преласку у град, како би тиме заметнули свој траг. Потребно је напоменути, да је онај део наших људи, који је остао у Краснојарску и нису хтели да пређу на исток, ангажовао се за месни бољшевички устанак, да би се боље препоручили за одлазак кући. Број оваквих био је врло мали.

Још у првој половини фебруара било је објављено нашем представништву, да ће се из наше јединице образовати радничка дружина, која се доцније претворила у део (батаљон) прве јенисејске инжињерске војно-радничке дружине. – Наши људи су ми саветовали, да одмах у град не прелазим ради мађарског надзора и прогањања, већ да останем уз њих кријући свој бив.[ши] положај и рад у пуку. Крајем новембра 1919. год. добио сам по наредби конзула од стране команданта пука чин потпоручника.

Једнога дана у половини фебруара 1920. год. појавила се код ешалона бољшевичка комисија за примање наше јединице на челу са црвеним командиром старим руским пуковником грчког порекла, који је поздравио наше војнике при скупљању у редове црвене армије, из чега смо јасно разабрали, да нисмо више никаква радн.[ичка] јединица већ део њихове армије. Војници су били овим изненађени. Први комесар батаљона био је матрос Јершов (Рус), који је специјално Пољаке прогањао, а према нама понашао се релативно добро.

Снег у реону Краснојарска сметао је да јединица приступи радовима по шумама и после кратког

20 Лав Давидович Бронштајн Троцки (1879–1940), народни комесар иностраних послова у бољшевичкој влади.

боравка у ешалонима војници су били раздељени у чете и дириговани у шумске реоне у разним правцима по прузи и уздуж реке Јенисеја. Наши су људи увек хватали згодан моменат, да одавде побегну. Нпр. неки су заједно са пор.[учником] Поповим упутили се за Омск тобоже, да ступе у интернационалну бригаду, одакле су они после дугог мољакања добили потребна документа и умакли у централну Русију.

Приметивши овај појав бољшевици установе „круговоју поруку", честу регистрацију уз испуњавање свих могућих анкета, велику одговорност командних лица и строги надзор њихових људи по четама. Пре но што су људи оставили ешалоне и били бачени на рад, бољшевици су конфисковали храну и иметак пука као и лекарски материјал пуков.[ске] амбуланте, а после тога често су удешавали и претрес војничких ствари. Треба нагласити, да осим установљеног режима кретање наших људи онемогућавало се још и тиме, што су им издавана уверења без печата, којима су благодарећи наши људи били затварани од Мађара.

У самом почетку бољшевици су већ давали врло рђаву храну: смрдљиву рибу и т.д.

Благодарећи заузимању Дра Могина статистика умрлих од тифуса била је знатно мања, но код Пољака.

Под утицајем бољшев.[ичких] елемената у Краснојарску национално несвесни и покварени елементи од наших људи, да би боље прошли и стекли поверење код бољшевика почели су, да оптужују појединце, који су као наши војници били активни и патриотски расположени. У штабу 5. армије у политичком одељењу поред чешког и пољског комунист.[ичког] представника био је и представник југословенске комунистичке секције у Москви Личанин Гагић, који је доцније био постављен за политичког комесара целокупне бригаде. Још до одласка на рад наших јединица он је у неколико прилика посећивао људе, доносио бољшев.[ичку] литературу преведену у московској секцији и за чување исте поставио библиотекаре код чета.

Пред Гагићев долазак за бригадног комесара обавештен од људи, да ћу рђаво проћи под његовом командом, ја сам тражио пута и начина да измакнем из јединице, у којој сам служио као штабни писар и благодарећи помоћи Дра Могина и споменутог старог пуковника бригадног команданта, био сам на молбу управитеља одељења народног образовања мењшевика Кузмина премештен за наставника и инструктора средње школе радника на периферији града. Живео сам на стану код нашег Шумадинца Спасојевића, из Рушња, који је тамо машиниста жељезн.[ичког] депоа и по савету људи и личној увиђавности престао да одржавам везе са људима.

У фебруару имали смо прилику да у органу 5. Армије прочитамо бољшевичко-чешки уговор, у коме су се две тачке односиле и на нашу јединицу као саставни део ческе армије. Покушали смо да искористимо те тачке и преко свог представништва поднели молбу, на коју су бољшевици одговорили негативно.

За време комесарске управе Гагића била је отпочета агитација међу људима, за коју је Гагић већином ангажовао своје земљаке, ослобађајући их из чета и шаљући их на месне партијске курсеве. Приметио сам неке Гагићеве штампане објаве врло неписмено састављене, чија је садржина била наперена против постојећег режима и стања у нашој држави, против официра и наших представника, који су тобож стално варали наше људе и допринели њиховом тешком положају у Русији. На молбу неких наших војника, да се стање официра олакша, Гагић је стално одговарао негативно и нарочито узимао на око молиоце као нпр. неког каплара Кесића.

Сва затварања наших људи већим делом дешавала су се за време Гагића уз припомоћ његовим агентима, који су му давали све потребне податке о официрима и о људима. Сви они, који су брзо потпадали под утицај Гагићев и користили се његовом благонаклоношћу налазили су се код штаба бригаде и живели су под бољим условима, неголи ми остали. После Јершова био је постављен за комесара батаљона (у коме су већином били Срби) неки Шмељов (Рус), који се релативно добро

понашао. Благодарећи Гагићевој акцији у батаљону комесара Шмељова у току мес.[еца] марта и априла многи од наших људи били су позатварани преко Чрезвичајне Комисије[21]. Затворени су били ови: наредник Јовановић и још један из чете, чије име не знам због тога, што су се у њиховој чети за време њена рада у шуми сакрила два побегла из заробљен.[ичког] логора официра Рајин и Бојић.

Група Срба, учесника Октобарске револуције

Ове су сакривали људи и они су побегли од њих кад је Гагићев агент (чини ми се неки каплар Марковић) јавио у штаб бригаде о њима. Некоји су били затворени из Ђурђулова одреда, бив.[шег] наредн.[ика] из корпуса[,] штаб.[ног] капетана за време Колчака. Био је затворен војник Саво Дејановић, из Сарајева, бив.[ши] члан Југосл.[овенског] Народн.[ог] Одбора и бив.[ши] члан Српске Радничке Странке у Сарајеву због свог учествовања и рада у нашој националној ствари. У затвору он је умро. Затворена су била неколицина војника телефон.[ског] одреда (чини ми се тројица) због тога, што су их затекли при разговору с потпор.[учником] Стричевићем, који је био побегао из лагера, крио се по оближњим селима и случајно дошао у град, да се види с људима. Какве су здравствене прилике биле у бољшев.[ичким] затворима види се најбоље по томе, што су сва ова лица оболела од тифуса и изилазила из хапса скоро полумртва.

Био је затворен и неки болничар пука Јеврејин Папо, из Сарајева, који се био сместио у амбуланти жељезн.[ичке] станице и кога су Мађари[22] гонили због тога, што није хтео, да збаци шајкачу и што је тобож одржавао везу с белима. Другипут су га затворили и после мене је остао и непозната ми је његова судбина. Говорили су ми, да је осуђен на смрт.

Био је затворен и наредник пол.[итичког] одељења пука мајора Благотића[23] Влашкалић, који је доцније био пуштен и отпутовао за Москву. Био је затворен и потпор.[учник] Жапчић, бив.[ши] помоћник ађутанта, који је побегао из логора и који је осуђен на 2 године лагера с тога, што нису могли утврдити његов официрски чин. Он је послан у чељабински логор, за тим у курбански и доцније опет преко чељабинског у јекатеринбуршки на Уралу. У Иркуцку[24] ухваћен је и затворен, а после послан у краснојарску тамницу бив.[ши] посилни ген.[ерала] Живковића механичар војник Данило Иветић (зв. Лонго), из Херцеговине, који је одлежао у хапсу 7–8 месеци и који се био упутио на Исток по мојој молби, да пређе кроз бољшев.[ички] фронт и дође у контакт са нашом војном мисијом у Владивостоку, да ју обавести о нашем стању.

У чрезвичајци[25] био је затворен и потпор.[учник] Стричевић и осуђен на 3 године друштвеног рада.

21 ВЧК – Сверуска ванредна комисија за борбу против контраревиолуције и саботаже, тј. политичка полиција.

22 Мађари – бивши аустроугарски војници заробљени у Русији. Масовно су се прикључили бољшевицима током револуције и грађанског рата.

23 Мајор Матија Благотић је био један од српских официра послатих у Русију да организују добровољачки корпус. Погинуо је у борби с бољшевицима код града Казања на реци Волги, а пук којим је командовао понео је његово име.

24 Град у Сибиру на реци Ангари, недалеко од Бајкалског језера.

25 Чрезвичајка – ВЧК, Ванредна комисија за борбу против контрареволуције и саботаже.

Од војника, који су били некад у пуку и крили се у граду, занимајући се приватним пословима, многи су лежали у затвору благодарећи агентима Гагићевим и Мађарима. Неки од њих су умрли од тифуса у затвору.

Од официра су из лагера побегли: потпор.[учник] Шајновић, потпор.[учник] Рајин, потпор.[учник] Бајић, потпор.[учник] Вакар, пор.[учник] Ђорђевић и магационер потпор.[учник] Томић.

Вакар и Ђорђевић били су ухваћени, како се говорило око стана руског козачког капет.[ана] Висоцког, где их је сачекао један од агената чрезвичајке (чини ми се Славонац Лончаровић). Пролежали су у затвору готово 3 месеца и били стрељани у краснојарском гробљу ноћу (14. јуна), кад су били стрељани и многи руски официри и заверници из завере Висоцког, које је сам Висоцки издао. Стрељање су извршили Мађари и по исказу једног нашег војника, који је случајно прошао поред гробља са поштом за лагер. Вакар и Ђорђевић били су сасечени од Мађара. Гро ове завереничке организације био је у једном козачком селу (20 врсте удаљено од града) и ту је такође нађено неколико сасечених наших људи, које су опет сасекли мађарски коњаници.

Бегству наших официра из лагера помогли су неки њихови земљаци из градске страже.

Рајин, Бајић, Шајновић и потпор.[учник] магационер Томић успели су да побегну у нека села далеко од Краснојарска, где су се крили и удесили као радници код сељака, чуо сам, да је чрезвичајка по иницијативи Гагићевој одредила потеру и за време мог боравка у Краснојарску нису успели да их похватају.

Од Дра Мотина чуо сам, да је потпор.[учник] Словенац Перко био стрељан у Томску. Чуло се такође, да је пор.[учник] Попов био ухваћен и затворен у самарској чрезвичајци. Код себе он је имао аустријске заробљеничке документе. У Омску били су затворени неки од војника, који су побегли из Краснојарске, сместили се у интернационалној бригади у Омску и после распуштања њезиног штаба добили објаве за слободно кретање. Њих су Мађари похватали.

У Краснојарску стрељан је од Мађара потпор.[учник] Гнатић из Босне родом, који је после поласка пука за Исток остао у краснојарском затвору ради убијства свога четног наредника, о чему се подаци могу да нађу у извештајима конзула Миланковића и команде пука мајора Благовића.

У току свога комесарског рада Гагић је, како се изражавају многе његове присталице, створио жандарски режим, шпијунажу, организовао по четама комунист.[ичке] станице (јачајке), на челу којих су стајали његови агенти, који су се сваком згодном приликом светили својим противницима. Код батаљонског комесара Шмељова радио је, вероватно по наређењу и препоруци Гагића, поднаредник нашег пука Словенац Језерник. Исти је после одласка Шмељова био постављен за комесара батаљона и прогањао је нарочито своје Словенце, да би се што више препоручио бољшевицима. Од њих су многи лежали у чрезвичајки. И његово владање изазвало је протест не само Срба, него и Словенаца, који су, како сам дознао, поднели представку против њега истакнувши, да је он у почетку организације пука мајора Благотића био агитатор за ступање Словенаца у исти пук. На скуповима које је Језерник често држао по четама његово држање било је, како говоре људи, чисто диктаторско, претећи људима, да о њиховој евакуацији неће бити ни реч све дотле, док се они не окану своје национално патриотске идеологије. Њега су се људи необично бојали. Он је успео да многе привуче у бољшев.[ичку] партију, а нарочито Словенце.

У лето 1920. год. функционирала је код краснојарског комитета бољшев.[ичке] партије југосл.[овенска] комун.[истичка] секција, у којој је радио осим дошавшег из Москве делегата Филиповића војник нашег пука Хрват Антоновић, див.[ши] агитатор наш у томском аустр.[оугарском] заробљеничком логору. Човек врло повучен и скроман, о коме смо у своје време имали врло добро мишљење као националном раднику. Још су неки радили у тој секцији, али им имена не знам.

Из штаба бригаде за време комесар.[ског] рада Гагића ширила се бољшев.[ичка] литература нарочито новине москов.[ске] југосл.[овенске] кому-

нист.[ичке] секције и иркуцке новине „Комуна“, која није ништа друго до ли метаморфозирани „Наш Лист“, кога су издавали официри при југосл.[овенском] пуку с почетка у Томску, а за тим у Иркуцку. Један примерак листа „Комуне“ прилажем, из кога се види, да је ваљда један део официра тога пука пред пад Колчаковске владе спремио прелаз на страну бољшевика, инспиришући у том смислу и одговорне факторе у самом пуку, који се налазио на прузи у реону Нижњег Удинска[26]. У Иркуцку се организовала њихова секција још пре доласка бољшев.[ичке] армије који су имали француске пасоше. О раду и деловању ове групе официра у Иркуцку могло би дати податке напред споменути Лонго и Милан Пераковић, див.[ши] штампар нашег „Југосл.[овенског] Уједињења“, који ће вероватно у скоро побећи преко пољске границе. Пераковић је Србин и родом је из Хрватске (по свој прилици из Загреба). Шимунић и Пракиш, војници пука и штампари „Југосл.[овенског] Уједињења“ спроведени су из Краснојарска у Самарски затвор, где су лежали прошлог пролећа.

Осим митинга по четама за наше људе и Пољаке удешавани су и митинзи у граду Краснојарском, док нису били бачени у шуме. Захваљујући вероватно нерасположењу Језерника, каплар Косић из Босне био је за казну послан у каркинске шахте (рад у мајдану).

Из Москве слати су извештаји за наше комунисте нарочито за агенте у чрезвичајци (Лочаревића и др.) да се нарочито пази на везе војника с Дром Могином и са мном.

У лето 1920. год. допутовао је у Краснојарск неки Личанин Валуџија, који је дошао с намером, да од наших људи организује војну јединицу. Овај је за време Колчака служио у одреду војводе Воскара[27], остао у Јекатеринбургу после евакуације одреда и како је сам говорио био упућен за Москву, где је прошао курс југосл.[овенске] комун.[истичке] секције (вероватно командни курс), учествовао у борбама с Јуденичем и доцније, поставши црвени командир, допутовао у Омск, где је радио у саставу југосл.[овенске] комун.[истичке] секцији, на чијем је челу стајао див.[ши] официр нашег пука потпор.[учник] Иван Хас, Хрват, који се за време борбе пука под Чељабинском предао као митраљески командир бољшевицима. Чуо сам да се Валуџија сукобио с Гагићем због његове жандарске политике и био је ометен од стране Гагића, да својим ауторитетом олакша стање људи. После кратког времена боравка он је отпутовао натраг у Омск не остваривши своју намеру, јер као што су говорили обавештени људи краснојарски централни комитет партије више је веровао Гагићу, него ли њему, чуо сам да је он москов.[ској] секцији поднео тужбу против Гагићева рада међу Србима. Говорио је, да ће Гагић код наших људи омрзнути идеју комунизма и совјетски режим, иначе он се исказивао, да не може заборавити, да је Србин.

За време бољшев.[ичког] наступања на врангелском фронту[28] Гагић је био одазван из Краснојарска у Москву и говори се, да је био послан на пољски фронт. После њега био је бригадни комесар неки Пољак. И за време Гагића и за време тога Пољака истицао се као агитатор московски агент Филиповић (Банаћанин или Сремац), који је користећи се несносним стањем наших људи на шумским радовима придобијао их за партију или као непартијске слао их преко краснојарског војног комесаријата за Москву с тим, да по свршетку партијских или командних курсева буду отпремљени кући као аустр.[ијски] заробљеници. Очајно стање, тешки физички рад, глад, неодевеност, губљење наде на евакуацију и на помоћ и бригу наше Владе допринело је, да су и бољи елементи јављали се за Москву само, да се спасу од сигурне смрти, чвршћи и издржљивији карактери муче се и дан данас по сибирским шумама и не одричу се свога имена. Таквих је остало после мене само из пука мајора Благотића око 300 људи.

Дознао сам, да је Гагић крио декрет, на основу кога би могли многи људи, да буду демобилисани

26 Нижнеудинск – градић у средњем Сибиру, на Трансибирској прузи.

27 Влада Михајловић, звани војвода Воскар, српски добровољац, командир коњичког одреда који је пратио српски конзулат док је путовао Трансибирском пругом.

28 Реч је о догађајима на Криму и околини током 1920. године, када је главнокомандујући белих армија био генерал Петар Врангел.

услед старости или неспособности за рад и који је декрет био примењиван истом у зиму 1920. год. и у пролеће 1921. год. за време комесар.[ске] службе споменутог Пољака.

Др. Могин старао се, да као лекар многим људима омогући излазак из бригаде, али у томе су га спречавали комунисти, који су имали главни утицај код лекарске комисије. Он је био затворен у чрезвичајци 6–7 дана не знајући зашто, вероватно по оптужби Филиповића и још једног његовог сарадника Хрвата због тога, што су тобож под његовом инспирацијом побегли неки наши војници у шуму. Говори се, да је његовом хапшењу допринео и неки руски болничар. При испиту Дра Могина бољшевички иследник питао је, да ли ја долазим к њему, да ли говоримо о пол.[итичким] стварима и да ли се обраћају њему војници за разне савете. Код Могина извршен је и претрес у нади, да ће наћи података о неким његовим тобожњим везама с неким московском белом организацијом, преко које он ради на евакуацији наших људи. При претресу код Могина нашли су једино преписе молба, које је он упућивао у своје време у Омск и Москву ради евакуације наших људи, нарочито због њиховог здравственог стања велики проценат туберкулозних. Ти су преписи конфисковани. У лето 1920. године, за време Пољско-Врангелско-бољшевичког рата, водила се је агитација за врбовање добровољаца међу нашим људима која је дала слабе резултате, јер наши људи уопште нису уживали поверење.

У исто време у Краснојарску служио је као веза са бољшевичким штабом неки официр из Југословенског пука (у Томску за време Колчака) коме име незнам а чини ми се да је Словенац по народности. Он је остао и даље после мене у служби.

Код штаба поменуте бригаде постојале су библиотеке и читаонице са агитационом литературом за наше људе.

Судбина наших официра позната ми је оволико:

После двомесечног боравка њиховог у заробљеничком лагеру у Краснојарску под сталним мађарским надзором, они су били отправљени у Омск у заробљенички лагер где су вршили разне тешке послове. Међу њима су били: инжињер поручник Перић, Србин Бачванин, потпоручник Мајнерић, Хрват Загорац, поручник Дињашки из Баната, п.[от]поручници Грацки, Котек, Готфрид, Чеси, наши официри и ђаци из добровољачког корпуса. Затим су били Шајн и Риглер потпоручници Словенци, п.[от] поручник Цветковић, Србин, незнам одакле је, п.[от]поручник Антон Добровољни Хрват, п.[от]поручник Марковић био је ослобођен из лагера на интервенцију рођака његове жене и постављен за апотекарског помоћника у окружном „Фармацијском Одељењу".

Потпоручник Ћосић који је избегао лагер још у тренутку када су наше официре затварали крио се за ово време мога боравка у Краснојарск[у]. Из Омског заробљеничког лагера ослобођен је и послан у једну кожарску фабрику п.[от]поручник Добровољни који је туберкулозан. Из Омског лагера официри су пребачени у Централну Русију разуме се као таоци и људи према којима бољшевици примењују репресалије као југословенској интелигенцији. Чуо сам још у у Краснојарску да се је инжињер Перић јавио једној Српској пријатељици Сњешковој из Петроградске тамнице „Крести". Доцније у Одеси чуо сам да су их бољшевици превели у „Бутирску тамницу" у Москви. Говорило се осим тога да ће их бољшевици отправити на суђење у град Чељабинск на Уралу тобож да на лицу места поведу истрагу противу њих. Незнам шта је даље било са њима.

Лекарски помоћник нашег пука медецинар Кац одмах је прешао у Краснојарску у службу бољшевика као лекар и то још у зиму 1920. год. Приметио сам у Краснојарску неке објаве штампане хрватском латиницом у којима су се позивали југословенски Муслимани да се придруже револуционарном покрету Муслимана са Истока (Азија).

Из тих објава се могло видети да је у Томску морала постојати и нека југословенска муслиманска револуционарна секција.

Често ми је пута саопштавано да ми прети агент „чрезвичајке" Лончаревић, због тога што сам га за време Колчака хтео тобож да удаљим из Краснојарска као бољшевика. Управо штаб нашег пука

хтео је то да учини јер је поменути Лончаревић спадао у врло штетне „шпекуланте“.

Морам изјавити да су Мађари у почетку свога харања много наших људи потајно поубијали, многе су тукли и онеспособили за рад. Један је Србин, како су јавиле бољшевичке новине, освануо мртав на леду реке Јанисеја.

Захваљујући Гагићевим агентима био је затворен поднаредник Васа Гавриловић звани „Заврцан“. Шта је са њима било даље незнам.

Као Србин и због веза са нашим пуком бољшевици су прогањали и машинисту Спасојевића из Рушња станице Ресник окр.[уг] београдски, који је у руској служби већ 25 година.

Као што сам рекао стање наших људи који су принудно запослени по шумама секући прагове за жељезнице, било је очајно. Не обазирајући се на постојећи декрет (закон) о смањивању времена рада у зимско доба, бољшевици су принуђавали наше људе да голи, боси и гладни секу по цео дан прагове на хладноћи од 20–40 степени испод нуле.

Све молбе Др. Могина као представника наших војника о евакуацији наших људи, бољшевици су стално одбијали изговарајући се неуредношћу саобраћаја или несређеним приликама на западу и југу или ради неуспостављених дипломатских односа са нашом земљом.

Један пут су из Москве одговорили да ће наши људи бити увршћени у „Евакуациони ред“ то јест почеће репатрирање па су код ових обећања и остали.

Крајем децембра 1920. год. оболео сам на катару плућа и на основу окружне лекарске комисије уз припомоћ једне комунисткиње Енглескиње која симпатише нашем народу и која се зове Винаљ, ја сам добио превод на југ Русије и у току јануара и почетком фебруара 1921. године путовао сам за Одесу преко Самаре, Туле, Харкова и Јелисаветграда с циљем да одатле умакнем кући у Србију.[29]

Дошавши у Одесу чуо сам да тамо функционира југословенска комунистичка секција у којој су радили, између осталих по исказу неких наших људи, и Банић и Сремчевић. Имена осталих су ми непозната.

Чланови те секције, која се налазила у губернискoм централном комитету („Гупарком“), а било их је 4–5, у пролеће ове године, вероватно крајем марта, били су отпремљени по наредби из Ц.К. (Централног Комитета) Харковског[30], у Москву и одатле ваљда послати у нашу домовину у агитацију. У тој секцији која је имала најтешње званичне везе са Одеском „чрезвичајком“ решавала се судбина многих наших грађана, војника и колониста. Многи су од ових били затворени као на пример бивши либерант Српског Корпуса Секулић. Неки од војника били су стрељани још пре мога доласка, а њихова имена нисам запамтио.

Дознао сам, да се у истој секцији налазио списак свих наших националних радника из корпуса и из јединица у Сибиру, у коме је изнесена карактеристика сваког појединца с напоменом, да све пограничне чрезвичајке комисије нарочито „Особои Отдели“ мотре на њихово кретање и да их хватају као јавне највеће контра револуционаре .

„Особие Отдели“ на српски преведено би било „Нарочита Одељења“ представљају најважнији део „Чрезвичајке“ и имају права већа од „Револуционарног Трибунала“, у питањима политичким и војним, а важе као преки војни судови. Они готово постоје по свима губернијама и деле се на одељења: **Регистрационо**[31] које прикупља податке о свима грађанима, **Војно регистрационо**, које регистрира бивше „царске“ и „беле“ официре; **Секретно** одељење које дејствује и прикупља податке о расположењу маса и појединаца према бољшевичким властима и режиму; **Оперативно Одељење** наређује и извршује планове за угушивање устанака или побуна; **Одељење за визу** путних исправа; **Агентурно Одељење**, које хвата и хапси и још нека одељења за скупљање порезанамирница од сељака, и т.д. У њиховом распореду

29 Самара – град на Волги, јужно од Казања. Тула – град у централној Русији, јужно од Москве. Јелисаветград – данас Кривгород у централној Украјини.

30 Велики град у источној Украјини.

31 Овде и даље подвучено у извору.

налазе се читави војни одреди који носе назив: „Отрјади Особого Назначења“ (одреди за нарочиту сврху.)

У последње време у Одеси имао сам прилике да видим случајно код горе споменутог Секулића неког Германовића-Јовановића, који је са мном врло мало разговарао. Од Секулића сам дознао да је исти Германовић комуниста, да је био председник „Чрезвичајке“ на Кавказу где је чинио свака чуда и злочине, и да се из његових речи није могло дознати право његово занимање у Одеси. Приметило се да има везе са Одељењем Спољне Трговине и да осим својих партијских послова спекулише и на лак начин зарађује новац. Говорило се да он има намеру да иде у Москву а пре ће бити да он тежи да ступи у трговачко-бољшевичку Делегацију у Цариграду.

Он је врло добро одевен, висок, црномањаст, крупне главе, кратко ошишан, угојен, ожењен Рускињом, малих подшишаних бркова, малих црних очију, српски говори мешајући македонско наречје и руски говори погрешно.

Прави утисак ситног трговца.

Списак наших националних радника, који је био у Одеској комунистичкој секцији, по исказу једног нашег бившег официра Удовичића, налазио се је једно време у рукама некога Салера, бившег официра југосл.[овенског] пука у Томску, Загребчанина, који је боравио у Одеси прошле зиме и отпутовао преко Москве за Петроград и да је интерниран са још неким Југословенима.

Удовичић ми је рекао да је исти Салер морао имати неке везе са секцијом у Одеси и да је говорио да сам и ја у списку као бивши уредник „Југословенског Уједињења“ и заступник конзула у Чељебинску и Краснојарску, те да и мене траже.

Од марта до почетка септембра ове године служио сам у Одеси као наставник средње школе Московска ул. бр. 3 у III-ој просветар.[ској] школи и инструктор за ван школско образовање.

У јуну раесецу сам се разболео од превеликог напрезања, глади и душевног немира, после чега сам покушао да преко клиничке комисије и уз припомоћ својих претпостављених (професор Макаров и других) да испослујем дозволу за одлазак у Србију. То се је продужавало равно три месеца и одлазак ми је био дозвољен у почетку септембра ове године искључиво ради тога што је лекарска комисија у чрезвичајки констатовала застарелост болести плућа и дала мишљење да се могу једино излечити под повољним хигијенским условима. Моме спасењу из бољшевичких канџи много је допринео управо највише један наш радник Југословен по имену Паушек штампар који је управо за мене заложио своју главу.

Исти Паушек ми је стално изјављивао да бољшевички режим и ужасе данашњег стања у Русији не би никад желео својој отаџбини.

Из Одесе сам се кренуо 14. септембра на грчком броду „Македонија“ дошао сам у Цариград а из Цариграда овамо на основу документа нашег Цариградског Посланства Бр. 715.

Архиву „Југосл.[овенског] Уједињења“ и заступништва конзула уништио сам још у Краснојарску при паду у ропство бољшевика.

Имена официра, који су пали у бољшевичко ропство и који су били од бољшевика стрељани, прогањани и затварани, јесу ова:

а) стрељани: Вакар, Ђорђевић, Гнатић, Перко.

б) побегли из лагера и крију се: Бајић, Рајин, Шајновић, Томић, Ћосић и Попов, који је ухваћен у самарској чрезвичајци. Прва четворица се крију у минерсинтком (гран.[ица] Китаја) крају. Побегао је и Стричевић, али је ухваћен и осуђен на 3 год. „друштвеног рада“ (тешки физички рад). Ћосић се крије у Краснојарску. Жапчић осуђен је на 2 године лагера.

в) У Бутирској тамници у Москви налазе се Перић, Дињашки, Котек, Градски, Готфрид, Цветковић, Мајнарић, Шајн и Риглер.

Добровољни се налази на кожарској фабрици у Омску. Марковић се налази на раду у краснојар.[ском] фармацијском одељењу.

Дознао сам, да је југосл.[овенска] национал.[на] интелигенција, која до сад није прошла у комунист.[ичке] редове, интернирана на територији Велике Русије. Ову је меру, Чичерин[32] употребио ради не одговарања наше Владе на његову ноту од јула месеца о.г. Та је нота била изазвана једном провокаторском депешом из Беча, која је саопштила, да наша Влада прогања руске заробљенике и избеглице и т.д.

О московској југосл.[овенској] секцији знам толико, да су они организовали тамо бољшевичке курсеве кроз које морају сви наши људи проћи, пошто им се иначе не дозвољава одлазак кући. Као један од најистакнутијих бољшев.[ичких] агената истиче се неки Садура, херцеговачки Хрват, који је био прапоршчик у одреду пуковн.[ика] Срба.[33] Познато ми је такођер и за Ђорђевића, који је помоћник Садурин и секретар Радн.[ичког] Совјета. Осим тога у Москви се налазио као инструктор школе црвених командира бив.[ши] наш официр Шранцер (по народности Чех).

Овде морам споменути да секција у Москви има тачне спискове наших људи и да воде врло велику евиденцију особито о интелигентнима, тако да им ретко ко може умаћи.

Дознао сам, да је Сертић (наш бив.[ши] поручник, а ческо-француски мајор) професор на црвеном командном курсу. Сазнао сам и то, да су југосл.[овени] црвени похаћачи курсева учествовали у борбама са Антоновим у Тамбовској губернији.[34]

Главни део официра и војника југосл.[овенског] пука из Иркуцка прешао је у Москву, где су данас главни функционери и агенти бољшевизма .

У пролеће о.г. бољшев.[ичке] новине доносиле су многе чланке о приликама у нашој Краљевини и то је била свакако последица преласка многих бољшев.[ичких] агената преко Варне. Међу овима било је највише Банаћана. Тако је нпр. Филиповић говорио, да је и он био као курир у нашој држави. Да је постојала веза између наших комуниста и Москве. Види се најбоље из прокламација југосл.[овенске] комун.[истичке] партије, из Београда које су раздаване нашим војницима у Русији.

О конгресу комунистичком у Москви познато ми је оволико:

читао сам говор С. Марковића[35] са конгреса III. Интернационале, у коме Марковић брани рад партије у Југославији, подвлачећи, да је она за све време рата остала верна својим начелима. Павловић је штампао у „Извештајима Ц.И.К. (Централни исполнителни Комитет)“ чланак, у коме је дао податке о кретању југосл.[овенских] професионалних савеза и о јачању бољшев.[ичких] идеја међу члановима истих.

У опште морам нагласити, да су сви представници појединих делегација настојали, да у чланцима појединих бољшев.[ичких] листова прикажу што боље стање и напредак бољшев.[ичког] покрета у њиховим земљама, како би се што боље препоручили московским бољшевицима.

Павловић је ради овог свог чланка дошао у конфликат са Коларовим (Бугарин), који је пре овог Павловићевог чланка такођер писао о синдикалном покрету у Југославији, али не баш у најбољој светлости. Његови статистички подаци наиме нису се поклапали са Павловићевима и ради тога је дошло до новинске дебате.

Детаљније податке о раду секције у Москви не могу да дам, јер сам баш и избегавао, да дођем у њихову средину, знајући, како они поступају са нашим људима, који тамо отиду.

Чуо сам, да се налазе у затвору Др. Радослав Јовановић, професор Лука Пиштелић, бив. председник југословенског друштва у Петрограду, Ћујић, професор, Калуђеровић, лекар. Они се сви налазе

32 Георгиј Васиљевич Чичерин (1872–1936), совјетски дипломата, Народни комесар иностраних дела РСФСР и СССР (1918–1930 г).

33 Александар Срб, припадник завереничке организације Црна рука. Послат у Русију да организује српске добровољце, прешао на страну бољшевика, убијен током грађанског рата.

34 Област у Европској Русији, јужно од Москве.

35 Сима Марковић (1888–1939), математичар и политичар, први секретар Комунистичке партије Југославије.

у Петрограду. Осим тога је био затворен и драгоман посланства Анастасијевић.

У Одеси се налазе: поч.[асни] конзул Супичић, који је сад оболео и често пута био испитиван од бољшевика, Секулић бив.[ши] лиферант доброволј.[ачког] корпуса, Др. Александар Петровић, асистент проф. Бапкина, трговац Митровић, штампар Цаунер из Загреба, који је био насилно мобилисан на врангелски фронт и крио се годину дана по Одеси, г-ђа Вукотићка, Радонић, Ђурановић, из Црне Горе, Милош Радосављевић, пензионисани руски генерал рођак адв.[оката] Стаменковића, Бујић Драгутин, марвени лекар, бив.[ши] добров.[ољац] потпор.[учник] из Сан.[ског] Моста, рођак адв.[оката] Живка Њежића у Сарајеву, и још готово око 40 наших поданика.

У Краснојарску остала је Видосава Лазаревић, из Брзе Паланке, коју је напустио њен муж Душан Драгић, наредн.[ик] из пука мајора Благотића, сполно ју заразивши по исказу Дра Могина. Остала је с болесним дететом и живи врло бедно.

Од наших бив.[ших] војника по селима и у Одеси налазе се још око 200 људи. Неки као нпр. поднаредн.[ик] Драгић Душан леже у инвалидском дому и тамо живе под најтежим условима и очекују сигурну смрт. Онима људима потребна је најбржа помоћ као и онима, који су остали на тешким радовима у Сибиру и Туркестану.

Велики део војн.[их] елемената у Одеси допутовао је из Сибира и избегавао је Москву из чисте и велике мржње према нашим комунистима у Москви. Многи су од њих покушавали, да преко Волочиска[36] пребегну у Пољску. Већи део ових похватан је и за казну бачен на пољске радове. Ови наши војници често пута говоре, да совјетски режим није диктатура над буржоазијом, већ управо над пролетаријатом.

Ја сам дошао у отаџбину са својом женом, с којом сам се венчао 23. нов.[ембра] 1919. год. за време Колчака и целу ову туру у Русији с њом заједно прешао. Она се зове Јулија Михајловна Краснова, родом из Чељабинска, стара 19. год. по занимању учитељица.

Ја сада намеравам, да у првом реду посетим своје родитеље у Бањалуци на недељу две и после, да се кренем за Призрен, где сам намештен за професора богословије.

Спреман сам, да Министарству и свако време дам податке о појединим лицима, стању у Русији и т.д. ако то Министарство буде затражило, у колико се будем могао сетити мојих доживљаја и обсервација за време мога боравка у Совјетској Русији.

Немам више ништа да кажем.

Исказ ми је прочитан и признајем га својим.
Писмен сам

Присутни,
Мирко Јовановић, с.р.
Рад. П. Драшковић с.р.
Тихомир Савчић с.р.

Саслушао
Мих. Бузаџић с.р.
комесар жељ. пол.

Оверава:
Инспектор,
В. Лазаревић, с.р.

Накнадно пристаде у Министарство г. Мирко Јовановић па изјави следеће:

Још у јануара 1920. године Мађари су убили и бацили под лед реке Јенисеја у Краснојарску, Саву Бањца из Босне. Војник Славко Курјачки био је један од оних телефониста које је прогањао и затварао Гагић због везе са официром Стричевићем. Сећам се да су једног од наших Мађари тукли и да су му избили око. Његова се презимена не сећам.

Осим споменутог војника Славка Курјачког, комесар Гагић је позатварао још ове војнике: Славка Марића, Мишу Попадића, поднаредн.[ика] Адамовића из Срема и Славка Пркина.

Под изговором да су официри Мађари су много наших војника позатварали. Например: Топаловић Илија и Стеван Кубета седели су у затвору 1

36 Градић у западној Украјини.

1/2 месец тобож због сакривања официрског чина, а они су међутим редови.

Помоћник Филиповића био је неки Црвенковић, који се, по исказу војника, истицао као активни радник за пропаганду.

Приликом преласка југосл.[овенског] пука кроз Краснојарск на Запад држао је митинг међу нашим људима бивши официр корпуса у Одеси Паја Грегорић[37] по занимању медецинар. Тај се налазио код југосл.[овенског] пука и истицао се као жестоки противник пука мајора Благотића, нашег конзула Миланковића и савременог поретка у нашој држави.

Официр нашег пука потпор.[учник] Ведриш остао је у Краснојарску у лагеру и био је у затвору због бегства из лагера.

Официр потпор.[ичник] Конимеј није уопште хтео да се евакуише с пуком, него је остао у Краснојарску и прешао на службу у Црвену армију. У лето 1920. год. отпутовао је за Москву.

Помоћником Филиповића био је неки Словенац Север, а радио је у Краснојарској комунистичкој секцији и без сумње решавао судбину наших људи. Пољак који је вршио дужност комесара бригаде звао се Кениг и тај је нарочито прогањао наше интелигентне раднике, шиљући их на тешке радове у шуми. П.[от]поручник Гаврић, који је пао бољшевицима у шаке у бою под Чељабинском; по исказу наших људи, налази се у лагеру у Симбирску на Волги. Пролазећи кроз Москву, многи су од наших поданика доведени били у такав положај од стране Московске Секције, да су хтели-не хтели ради спасења живота ступили на Московске партијске курсеве, као на пример неки Херцеговац Милан Билић, наш наредник и студент права, који је увек исповедао идеју нашег јединства и био добровољац у пуку мајора Благотића.

Дознао сам овди у Београду да је доктор Могин Василије задржан у Петрограду и интерниран у лагеру.

Више немам шта да кажем.

Саслушање ми је прочитано и верно записано
Писмен сам

Присутни:
Мирко Јовановић с.р.
Р. П. Драшковић с.р.
Саслушао га
Дел.[оводни] писар Тих. Савчић, с.р.
Оверава:
Инспектор, В. Лазаревић, с.р.

Доставља се с тиме, да се на рад и кретање оних лица, која су обележена као бољшевички агенти, а која су се повратила кућама, обрати што већа пажња и да се с њима у случају агитације и овде поступи по закону. На долазак лица, која се још нису вратила, власти ће такођер обратити пажњу.

Осим тога потребно је, да власти свака у своме реону обавесте рођаке о судбини ових лица, која се, према исказу Јовановићевом, налазе у Русији или су страдали од бољшевика.

Скреће Вам се уједно пажња на овај распис, пошто је врло информативан и подаци у њему су тачни о раду наших људи у Русији, према информацијама, које је Министарство по тој ствари до сада добило.

По наредби
Министра Унутрашњих Дела
Инспектор, В. Лазаревић
Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
Комесар Жељезн.[ичке] Полиције
Пов. Број 175 5.XII 1921
Осијек

Г. Беара и наредник Ивановић да прочитају и врате.

Комесар Милановић

Илија Ј. Беара п[олицијски] агент Светозар С. Ивановић Наредник

Приредио:
др Горан Милорадовић

37 Др Павле Грегорић (1892–1989), лекар и политичар, хрватски комуниста, учесник Октобарске револуције и Другог светског рата у Југославији, већник АВНОЈ-а.

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914.

У извештајима српских посланика у Бечу

(Део 2)

7.

28. октобар 1874.
Министарство иностраних дела – Кости Цукићу о реакцији Порте на Декларацију „трију северних сила“ (Немачке, Аустроугарске и Русије) у вези са правом Србије на закључивање уговора са страним државама и о потреби интензивирања контаката са дипломатама европских земаља

Пр. Н. 12.
28. окт. 1874. у Бечу
Гну К. Цукићу у Бечу

Примио сам Ваша два писма од 22. тек. Н. 6. и 7.

Г. Думба је учинио нашем Министру Финанције понуду односно Банка, и сви су изгледи, да ће та понуда моћи бити примљена.

Читао сам циркулар Порте и њених посланика код трију великих северних сила односно питања о закључивању трговачког уговора између нас и страних сила. Ја сматрам ово питање за решено. Декларација трију Сила не оставља места никаквој даљој дискусији, и што Порта сад чини неке примедбе, то је више ради спољне форме, да не би изгледало, да је чисто и просто пристала на послату декларацију, а не што би она и један час могла надати се, да ће пореметити решење, које су јој три Силе реченом декларацијом изјавиле.

Ја сам Вам саопштио по телеграфу резултате наших избора за Скупштину. Осим Јефрема Марковића, који је изабран у Јагодини, Каљевића, који је изабран у Ужици, и Бошковића, који, могући да ће бити изабран на ужем избору у Срезу Јадранском, све друге изборе можемо сматрати као више или мање повољне на сваки начин, они не носе печат опозиције. Николајевић у Пожаревцу одустао је од ужег избора увидевши, да неће моћи успети. –

Ја се надам, да би се користили мојим телеграмом, и том приликом састали се са члановима дипломатског тела, које се за наше ствари интересују, па тек да сте и ви могли од њих чути штогод што нас може интересовати. Ви из вашег личног искуства знате, да је само састанцима и мењањем мисли могуће бити у течају расположења која спрам нас постоје, и назоре, које дипломација има о предметима што нас интересују, а у исто време знате, колику ми важност полажемо на то, да будемо у ближем додиру са тамошњом дипломацијом, те да се по могућству користимо њеним обавештењима, или да њене назоре, који би погрешни или за нас штетни били, исправљамо и у крајњој мери барем сазнајемо.

Примите Г-ин и т. д.
[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 332

8.

2. новембар 1874.
Информација Министарства иностраних дела Кости Цукићу о ставу и држању српске владе према Декларацији „трију северних сила“ и реакцији Порте

Г. К[ости] Цукићу, Заступнику Србије у Бечу
Пр. Н° 13.
Београд 2. Нов. 1874. год.

Г. Заступниче,

За време преговора трију Великих Сила са Портом о нашем праву закључивања трговачких уговора са страним Државама, ми нисмо налазили за нужно улазити у дискусију, јер смо од самих дотичних Дворова добијали саопштења;

из којих смо црпили уверење, да је наша ствар у добрим рукама и да ће доспети до повољног резултата. Но како је сада у сљед познате декларације тријух северних Сила, В[исока] Порта послала циркулар њеним Преставницима код Бечког, Берлинског и Петербуршког Двора, којим је се трудила да наше право закључивања уговора оспори, и почем је овај дипломатски акт изишао на јавност, то да неби наше и даље ћутање сматрало се као нека равнодушност или немарност према овом за нас врло важном питању, ја сам за нужно сматрао да овдашњим Преставницима трију великих Сила објасним наша посматрања и разлоге нашег држања у том обзиру.

Ја сам дакле Г. Г. Калају, Шишкину[1] и Розену[2] разложио, да што смо до сад уздржали се од сваког јавног или демонстративног корака, то има своје оправдање у великом поверењу, које смо имали у добрим расположењима њихових Дворова, и у уверењу, да ће њихово заузимање потпуно успети; да и после циркулара портиног ми сматрамо да је познатом декларацином ово питање сасвим решено и да су њоме затворена врата свакој даљој дискусији. Што је Порта циркуларом својим одговорила овој декларацији, ми држимо да је она тиме хтела показати да се није чисто и просто покорила решењу великих Сила, и овај се одговор њен може сматрати више као нека формалност којом је хтела да покаже свој сусцептибилитет, а који суштину ствари ни у чем не мења, а публикацином свога циркулара изнела је само на јавност свој очевидни ешек[3] у овом питању. Према томе, ми мислимо, да кад би сада при онако јасној и решавајућој садржини декларације и према очевидном портином ешеку, придружили наш глас изјави великих Сила, они би се изложили прекору, да војујемо за једну ствар која је већ успела, а осим тога могло би се из нашег таквог корака изводити, да ми декларацију великих Сила сматрамо за недовољну, чим би се показали непажљиви спрам Кабинета који су у овом питању искрено и са успехом за нас радили, с›друге пак стране отешчали би без нужде и онако тежак положај Порте, јер би наше мешање њен известан пораз још тежим и очевиднијим учинило. Ми држимо дакле да продужавајући уздржавати се у овом питању од сваког јавног или демонстративног акта, ми с›једне стране дајемо трима Силама доказ нашег непрекидног поверења спрам њиовог у овој ствари заузимања, а с›друге стране показујемо и спрам саме Порте штедњу и призрења, која потпуно одговарају нашем помирљивом спрам ње држању. Ми овако објашњавамо и правдамо нашу резерву, не крију̂ћи, да кад би и најмање могли посумњати о сталности и непореметителности познате декларације, ми би се сматрали за обвезане да и ми наш глас у обрану нашег права подигнемо, и тиме једну неоспориму дужност спрам наше отачбине испунимо.

Разложивши све ово заступницима трију великих Сила, ја сам их формално молио, да ово моје објашњење доставе својим Дворовима, и они су то обећали учинити.

Сагласно са овим мојим објаснењем и ви ћете, Г. Заступниче, у истом смислу изразити се код Грофа Андрашија и код дотичних Преставника осталих двеју Сила, кад Вам се прилика томе буде показала.

Примите итд.
[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 339

9.

10. новембар 1874.
Извештај Косте Цукића о разговору са Новиковим, руским амбасадором у Бечу, о Декларацији „трију северних сила“ и међународном положају Србије

Бр. 9, У Бечу 10. Новембра 1874.
Господину Јов[ану] Мариновићу
Председнику Министарства и Мин[истру] Сп[ољних] Послова

1 Шишкин, руски дипломатски агент и генерални конзул у Београду.

2 Др Розен, немачки генерални конзул у Београду.

3 Ешек (фр. échec), пораз.

Господине Министре,

Примио сам поштоване президијале од 28. пр. и 2. тек. под Но 12 и 13, а тако данас и два телеграма односно на отварање наше народне скупштине.

Г. Думба са својим друштвом нашао је једног конкурента у послу односећем се на оснивање наше народне банке. Од стране грофа П. Хуњадија препоручен ми је неки г. Pick, као човек, који би у стању био помоћу својих пословних и фамилијских веза одговорити оној нашој потреби. Г. Пик, пошто је добио од мене уверење, да српска влада још није ништа дефинитивно по овом предмету с друштвом г. Думбе закључила, и обећање, да ћу ја по дужности својој понуду његову, ако је за озбиљну нађем, влади својој доставити, изјави ми, да куће, у име којих он говори, и које су већином берлинске, незадају мање поверења но оне бечке, које у истом послу желе конкурирати. Он ми обећа донети понуду, коју ћу част имати по адресу тамо експедирати.

Био сам јуче код г. Новикова. На моје питање, шта он мисли о томе, да ли ће три велике силе на последњу ноту још одговарати, или ће сматрати питање о нашем праву закључавати уговоре са странима о трговним одношајима као тим свршено, г. амбасадор, пошто му разложих гледиште, с кога ви ово питање посматрате, одговори ми, да он о целој ствари има засад сазнања само из приватних – публицистичних – извора, и зато ми само као своје лично мишљење може изјавити, да три силе неће се у даљу дискусију питања упуштати, јер им Порта својом нотом, писаном тоном благим и углађеним, за то повода недаје. Приметивши му да зато ових обавештења од г. Андрашија нетражим, што нежелим повода мишљењу дати, да ми наваљујемо на аустро-угарску владу, да посао преговора о том предмету с нама што пре одпочне, замолим га за његово мишљење о томе, кад ће три силе сматрати питање утолико сазрело, да се Аустро-Угарска може упустити с нама у саме преговоре. Г. Новиков мисли, да се наше чекање у томе сад има још само по неделама мерити, премда он ништа усигурно о томе незна немогавши од подужег времена састати с гр[офом] Андрашијем. На позив г. амбасадора разложим му користи, које ми намеравамо из непосредних преговора са страним силама о трг[овачким] одношајима постићи, и које су тим важније за нас, што ћемо се том приликом ослободити и постојеће стране јурисдикције, и разјасним му стање ових предмета у Румунији и Србији као и њихов повремени развитак у практици, па додам, да се стога толико интересирамо, видити наше право тако рећи санкцијонирано уговором закљученим с једном вел[иком] силом, што ће цела Европа бити тим принуђена, одсад то право наше автономије признавати. Г. Новиков упаде ми у реч, да нам ни досад нико то право није спорио, јер оно истиче из париског уговора, а три силе сад немисле последњим учињеним кораком нити што од права одузети нити њему што додати. На то одговорим, да још нисмо сигурни: хоће ли и остале силе одма расположене бити придружити се назорима у томе оних трију, и да ни ове, колико ми је познато, нису кроз прошлих 18 година све биле данашњег мишљења, а Порта ево и сад мисли друкчије но оне три силе, па можебити и подржана је у том мишљењу од које западне силе. Зато је нама много до тога стало, да под данашњим корисним околностима видимо створен један fait accompli[4] у дипломацији, који за нас има двогубе вредности, једну економну, што ћемо уредити моћи нашу ћумручку тарифу више у нашу корист, но што је она сад, а другу политичну, и то с једне стране што ћемо се ослободити туђе јурисдикције у нашој земљи, а с друге стране што ћемо добити ново признање од Европе права нашег, да закључавамо уговоре са страним државама. – У ове речи упаде г. посланик са живости, коју по мом знању од Кримског рата овамо небијасмо у прилици приметити код руских дипл[оматских] агената у говору о нашим тежњама за ширењем автономије Србије, изразивши се: „Чекајте, у том обзиру морамо начисто бити; иако је право Србије закључивати трговне конвенције чистије (по пар[иском] уговору) од онога Румуније, немаду

4 (Фр.) свршен чин.

Кнежевине (каошто то лане учини г. Боереско) из тога изводити право, да могу закључавати трговне уговоре, у форми подједнаке каошто се ова узима међу независним државама; три силе, каошто рекох, нити хоће од постојећих ваших одношаја к Порти што да одузму, нити што да им додаду; оне ступају међу обе партије, да одрже постојеће правно стање истичуће из париског уговора, који су оне подписале" –. У овом смислу говорећи није ми г. амбасадор задуго дао до речи доћи, коју добивши представим г. амбасадору, да се нисам подпуно јасно изразити могао, те ме је хрђаво разумео. Моје речи ставиле су Србији у изглед нову санкцију једног момента њене унутрашње автономије, о простирању које ни вел. силе нису биле начисто, и коју нам је Порта сваком и баш сваком приликом одрицала, па и сад одриче; и да смо ми ћутали, Порта би, каошто је на то жељу у свакој прилици изражавала, за нас и даље ћумручке тарифе састављала, телеграфску жицу кроз Србију провела, концесију на постројење жељезнице кроз нашу земљу странима дала, право себи резервирала, да нам одобрава и неодобрава државне зајмове подизати, пловидбу уређивати и т.д. и т.д.

Нашим одпором успели смо, те су стране државе делом нама за право у спору с Портом дале, закључивши са Србијом телеграфске и поштанске уговоре, сматрајући нас у том обзиру за автономну земљу; наравно је, да желимо што пре видити, још један момент наше автономије од Европе делом санкцијониран, пошто су га три силе сад и формално признале. – „Дакле", рече г. Новиков, „Вама није стало (као Румунима) до форме, ви се задовољавате и са закључењем једне конвенције". – „То нисам хтео казати," одговорим, „но било да Аустро-Угарска с нама закључи конвенцију или прост неки аранжман, или још неко споразумљење нижег реда, оно ће нам као и формални међународни уговор служити за доказ, да смо по предмету истога автономна земља, дакле свакојако ћемо у добитку бити. Што се пак тиче форме тог међународног наређења, држим, да ће моја влада понајпре и свакад тежити за оном, која природно истиче из права земље, да независно од Порте таква наређења са страним државама уговара, а та је обична међународна форма." – „На то се силе", рече г. амбасадор умереним тоном, „неће сагласити"! – „Ни ми", одговорих, „непостављамо ту форму као condition sine qua non". –

Прешав на изборе скупштинске у Србији г. Новиков честита влади на добром њиховом исходу. Потражи ми објашњења о жалосном догађају у Г. Милановцу, које му ја дадох; но пошто видох, да г. Новиков погинувшег држаше за кандидата опозиције, и дакле као пострадавшег од владиних људи, ја му дадох уверења, да је погинули био свакад уважен и лојалан скупштинар и садашњој влади такође повољан скупштински кандидат, и да је пострадао од људи поредку непријатељских.

Напоследку запита ме г. Новиков за мишљење моје владе у турско-црногорском заплету као и о томе, хоће ли осуда криваца задовољити Црногорце, или ће они, незадовољни с пресудом као по њиховом мишљењу одвећ благом (премда је врло строга) тражити освете и тим нове сукобе произвести. Ја му разложих назоре моје владе о самом догађају по вашем упуству, и додадох, да ми је непознато мишљење владе о самој пресуди, као и да ће се оно понајпре по томе управљати како Црнагора буде пресуду ценила. За ову изјавих пак своје мишљење, да ће Књ[аз] Никола сигурно држати рачуна од савета в[еликих] сила, а да ће и довољно снаге имати предупредити какве покушаје Црногораца мимо његове воље. Овоме уједно додадох своју сумњу, да ће се и оваква осуда, која Црну-гору већ незадовољава, од стране Турске савесно извршити, и изјавих слутњу, да ће се кривци по кратком времену ослободити, што на сваки начин неће остати без освете. У овом оцењивању турске правде г. амбасадор даде ми за право.

У разговору о тежњама Порте, да наша автономна права одриче, и о томе да теорије и њени писмени документи само онда нама јемства дају, кад и њихов предмет делом и стварно у рукама имамо, наведох наше тегобе с Портом са жељезницом и с М. Зворником и говорећи на-

рочито о овом последњем предмету споменух ваш последњи акт одпуштен г. Магазиновићу. Видећи да г. Новиков жели, акт ближе познати, ја му исти дан послах једну копију.

Чест ми је, Господине Министре, и овом приликом уверити Вас о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 345

10.

27. новембар 1874.
Извештај Косте Цукића о забринутости влада Аустроугарске и Русије на промену владе у Србији

Бр. 12, У Бечу 27. Новембра 1874.
Господину М[илану] Пироћанцу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,

Могло се као природни појав предпоставити, да ће изненадна промена у нашој влади изазвати у дипломацији осетан немир и јаку забринутост, као последице једног значајног догађаја, који она није предвиђала, и о коме је у највећој неизвесности, какав ће крај имати. Понаособ три источне велике силе имајући тврдог уверења о консолидираном стању ствари у Србији нису очекивале, да ће их један вотум[5] српске нар[одне] скупштине опомену ти, да им се треба опет наново зрело размислити, пре него што наставе извршење свог програма у источној политици, и расудити, да ли и какве модификације програму дати треба. Промене у програму том, неби наравно у смислу за нас повољном испале. Моја је дужност била похитати, да што пре својим објашњењима и уверењима код овд[ашње] владе разбијем сумње о нашој будућности и страх, да ново стање ствари у Србији као прекорно незаслушује поверења од стране *гарантних сила*. Али немогох ништа чинити, овако лишен сваког ближег обавештења о назорима сад[ашњег] Кабинета а нарочито о појединостима мотива, који су најновију промену привели. Но да неби мојом и даљом нерадњом неумесном толковању повода давао, а нарочито у предпоставци, да сте ви, Господине, репрезентантима страних сила тамо изјаве у истом смислу учинили, држах за дужност, да и ја овде – користећи се извештајима из новина и из приватних писама – и без нарочитих упутства с ваше стране но ослањајући се на познавање личности новог Кабинета и стања ствари у нас, дам како влади овд[ашњој] тако и представницима гарантних сила очекивана обавештења о последњим нашим догађајима.

Г. Новиков дође ми сам у посету јутрос, да потражи обавештења у нашој промени владе, која му пространо и отворено дадох, ставивши му на прочитање и текст обе скупштинске адресе. Г. Новиков дође ми јако обеспокојен и брижан, а остави ме по примљеним објашњењима јако успокојен и с надешдом, да ће наша скупштина убудуће избегавати, лакомислено чинити немогућним обстанак Књажевим владама. Г. амбасадор неслаже се с г. Мариновићем у оцени скупштинске већине, и налази, да се, по примеру самих енглеских министара, он требао да задовољи већином гласова, која је дата пројекту адресе мањине, и да утолико мање из тога прави кабинетско питање, што скупштина, каошто се доцније видило и каошто је он унапред морао знати, није оним вотирањем имала намеру, према Кабинету неповерење изразити, него је само једном парламентарном маневром наведена, да – истина у мањини – један неразуман акт (адресу већине) одобри. На питање, зашто није Кабинет скупштину распустио, нисам могао дати поуздана одговора, но само моја нагађања, да г. Мариновић није хтео то од Књаза тражити, желећи уобште из послова се у стање покоја повући. На моје питање, да ли ће се велике три силе догађајима у Србији пореметити у свом расположењу према нама

5 Гласање.

и узети засад резервно држање у обзиру на питање о преговорима, које је Аустро-Угарска с нама имала скорим одпочети, Г. Новиков изјави своје лично мишљење, да ће наши догађаји на сваки начин одложити предузетак оних послова, сажаљевајући што се и у Србији почела тако олако ценити стабилност владе, без које ове немогу наћи поверења у дипломацији.

Како се гроф Андрашиј у Бечу ненаходи, отишао сам барону Хофману, да му дам нужна обавештења и уверења, да променом Кабинета у Србији није у ничему промењен програм. У политици, кога се пређашњи Књажев Кабинет придржавао, и који је суседној нам влади познат, и умолим г. барона, да међутим, док се делом моје речи непосведоче, његова влада с досадашњим поверењем, по форми ново у ствари пак непромењено, стање ствари у Србији посматра. Г. Хофман, који је врло версиран у појединостима нашег државног живота, извештаваше се подробно о појединим моментима последњег догађаја, о којима му ја природна и успокојавајућа обавештења давах. Понаособ на два питања остадох му дужан дати јасна одговора; на прво, зашто се доцније одступило од наименовања г. Гарашанина, одговорих као у свом нахођењу, да је Његова Светлост сигурно хтела задржањем г. Ивановића ојачати у новом Кабинету правац пређашњега, а на друго, како је на владу могао доћи г. Каљевић,[6] члан Комисије, чију адресу ни пређашња ни садашња влада није примила а и скупштина је одбацила, дадох у име одговора своје мишљење, да се то по свој прилици учинило, по примеру других држава, где такође поједине личности из противне партије уђу у састав Кабинета сасвим другог правца, чим противна донде партија постане пријатељ владин. Г. барон и сам налажаше, да је министарство цифара (финансије) место, с кога се најмање могу захтевати немогуће реформе. По дугом разговору даде ми г. Хофман уверење, да ће моја објашњења до знања одма доставити и грофу Андрашију и Његовом Величанству, који највеће учешће узимају у интересима Његове Светлости и Србије и с особитом пажњом прате наше догађаје. Међутим изјави ми г. Хофман у име своје владе, да ова у подпуном поверењу у мудрост и пријатељско расположење Његове Светлости готова је свакад делом посведочити своје добре жеље за напредком и сваком срећом Србије, и да такво држање и тежње диктирају влади сами интереси монархије, а ти су најбоље јемство за такво њено расположење према Србији. У тој цељи готова је влада његова, рече г. Барон, сваку подпору дати слободном развитку догађаја у Србији, и њени савети, ако нам по који пут и неби годили, истичу, о томе треба да смо уверени, из истих пријатељских извора као и они, који нам годе. Ја се на ове речи одазвах изјавама признања и захвалности.

Данас ћу ићи, да посетим у истој цељи генерала Швајница.[7]

У разговору о подгоричкој размирици г. Новиков рече, да пресуда још није над кривцима изречена, и да то тако скоро неће ни моћи бити, што неправилно – право турско – поступање власти при истраги изискује услед настојавања сила, да се истрага правичнија и уреднија учини, и тако прави кривци изнађу. Засад су махом албански христијани као кривци изашли, пошто су мухамеданци као невини поодпуштани и пошто су они први као сведоци најпре Комисији истражујућој предстојали на позив власти или по својој побуди.

Глас, да је г. Каљевић под тим условом у Кабинет ушао, да се преговори трговни с Аустро-Угарском неодпочињу, намеравам побијати као неоснован.

Чест ми је, Господине, и овом приликом изјавити Вам уверење мог особитог поштовања.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 366

6 Љубомир Каљевић (1841–1907), политичар, председник владе. Министар финансија од новембра 1874. до 1875. Од 1873. издаје политички лист „Будућност“.

7 Ханс Лотер фон Швајниц, немачки амбасадор у Петрограду (1878).

11.

29. новембар 1874.
Милан Пироћанац, новоизабрани министар иностраних дела Кнежевине Србије – Кости Цукићу о циљевима нове владе у унутрашњој и спољној политици

Копија

Г. Заступнику Србије у Бечу
Пр. Н°14
29 Новембра 1874 у Београду
Екс. 29/11 1874. ЂСС.

Госп. Заступниче,

Из мога телеграма од 25. тек. м. видели сте да сам ја, почаствован поверењем Његове Светлости Кнеза примио у новоме Кабинету Министар[ства] Спољних послова. Ја немогу ни за један тренутак да посумњам, да ћете ви, Госп. Заступниче, са истом оданошћу према Светлом Кнезу и према интересима наше драге отачбине да продужите ваш рад у ономе народољубивоме духу, који Вас је свагда за добро Кнеза и народа одушевљавао, и ја се уздам у вашу ревност за олакшање тешке задаће коју ми овај нови положај налаже.

За сада ја ћу само укратко да Вас упознам са узроцима који су промену правитељства изазвали и да обратим вашу пажњу на тумачења разне природе, која се том приликом, или из погрешног схваћања правог значаја догађаја или из зле воље могу да појаве.

При гласању сврх пројекта адресе већине одбора, бив. правитељство добило је за се већину само од 3 гласа. Оно није држало да уследовог вотума и са овако незнатном већином, може користно да продужи свој рад у народној скупштини и зато је дало оставку. Његова Светлост, проникнута нуждношћу наше уставности, нашла се принуђена да се лиши услуга својих испробаних и уважених саветника, и држала је да је компромис нужно следство скупштинскога вотума, па зато је у томе духу нови Кабинет и образован.

Нови Кабинет, у односу на унутарњу политику земље, решен је да удари путем нуждних реформа, које се имају сматрати као нераздвојне сапутнице представничке народне управе. Г. Председник данашњег Кабинета нагласио је у неколико овај пут већ у скупштини, кад је поменуо да је нови Кабинет намеран да јој поднесе и пројекте о већој слободи штампе, о пространијој општинској самоуправи и о личној безбедности.

У односу пак на спољну политику Србије, нова влада биће руковођена добро схваћеним интересима наше земље. Следствено, прва дужност биће јој да продужи рад у том погледу у духу помирљивости и строге обазривости, да сачува добивене симпатије и да се стара нове задобити. Она ће истина подпуно да заступа стечена права Србије, али зато мотриће да избегне лакоумне заплете, који јој у свако доба, а нарочито у данашњим околностима могу да буду од чисте штете, а од никакве користи.

Вама ће, Г. Заступниче, по свој прилици, бити потребно да уверите владу, код које сте овлашћени, о овом обазривом и помирљивом расположењу новога Кабинета у толико пре, што су у пројекту за адресу већине одбора, поред осталога, нашла израза и осећања, и ако доиста патриотска, опет можда такве природе, која би у неколико била незгодна за наше данашње спољне одношаје, а нарочито за одношаје према Порти. Овај пројект адресе скупштина је одбацила, но неки страни листови ипак су счепали ту околност, да представе правац новог Кабинета на неки начин као револуцијонаран.

Зато би било нужно, Г. Заступниче, да уверите владу, код које сте опуномоћени, о овом расположењу новог Кабинета и да се постарате у свима приликама, које Вам се буду понудиле, растерати неосноване сумње, које би се појавиле сврх природе, тежње и правца његовога. Ја ћу Вам бити захвалан, ако ме будете известили о утицају, који би догодивша се промена Кабинета тамо произвела, као и о успеху ваших уверавања, ако би се показало да су иста била потребна.

Новом Кабинету потребно је било нешто слободна времена, да спремљене већ пројекте закона од бив[шег] правитељства проучи, а и да нове спреми, те је зато скупштина одложена до 14 Јануара 1875 године.

Примите, Г. Заступниче уверење мога особитог поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 370

12.

8. децембар 1874.
Коста Цукић – Милану Пироћанцу, министру иностраних дела, о писму грофу Хофману у којем је изложио програм нове српске владе и разговору на исту тему са Новиковим, руским амбасадором у Бечу

Бр. 14, У Бечу 8. Декембра 1874.
Господину М[илану] Пироћанцу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,

Гроф Андрашиј опет одсуствује, те му се немогох јуче представити, а и барон Хофман бијаше јуче у министарској конференцији зањат (– барон Орциј[8] поодавна је на одсуству –), те ми ништа друго неостаде, но г. Хофману предмет моје посете написмено доставити. На овај корак определи ме нарочито примедба секретара г. Хофмана, по којој би овај свакојако моје усмено саобштење морао написмено разложити, можебити у мом присуству, те да верно речи мог саобштења буду изражене. Текст тог писменог саобштења прилажем ./. овде.[9] Ако у овоме и није верно репродуциран из Вашег президијала сам ток идеја и свеза између појединих ставова, смисао и дух програма садашњег Књажевог Кабинета изражен је подпуно у свима његовим појединостима. Остали садржај истог президијала познат је овд[ашњој] влади из мог пређашњег усменог саобштења, које сам допунио усменим изјавама, датима јуче поменутом секретару, који ће их даље г. Хофману доставити.

Овог часа дође ми опет г. Новиков – да се извести о новостима, ако каквих из Србије имам. Ја му саобштих из Вашег писма текст владиног програма. Иако је г. амбасадор у изјавама свог мишљења врло резерван, иако ове свакад даје тек по изреченом уверењу, да су оне само његово лично и приватно мишљење, опет сам из разговора с њим приметити могао, да га је програм владе односећи се на спољну политику (тај га је очевидно интересирао, и тај је подуже анализирао и студирао) задовољио. Питање моје, да ли ће овакав програм владе бити у стању, да јој задобије поверења од стране гарантних сила, г. амбасадор ме увери, да у последње доба нема никаквих извештаја о томе, како његова влада догађаје у Србији посматра; толико зна, рече, да император има јаке симпатије за Књазем и српским народом, и да његова влада жели овима могуће срећну будућност. При свем том она се мора уздржавати од утицања у наше догађаје, да би избегла прекоре, као да се меша у наше унутрашње послове. Као своје приватне, реч по реч извучене, мисли, и у форми општих политичних аксијома, да нове непознате владе морају делом освештати своје програме, да докажу, да имају несамо воље но и снаге свој програм извршити, да свакој промени влада следује у дипломацији једно intermezzo посматрање, чекања, систирања и отечања послова, обазрељивости и резервног држања, и да је у најповољнијем случају крај свему могућа краткоћа таквог интермеза. Ја помагах г. амбасадору аплицирањем ових аксијома на наш случај, и при свој његовој резервности сазнадох, да он предвиђа подобно држање сила и према последњим догађајима у Србији, и да жели, да оно интермецо наша нова влада делима што пре прекине.

8 Бела Орциј, барон.

9 Препис писма српског агента у Бечу од 7/19. децембра 1874. барону Хофману, начелнику аустроугарског Министарства иностраних дела, сачуван је у фонду под истом сигнатуром.

Г. Новикову учинио сам саобштење Вашег програма знајући, да ће му он из овд[ашњег] министарства саобштен бити, па да неби г. амбасадор кривење тог акта с моје стране узео као у мом положењу недозвољењу неповерљивост спрам њега.

Молим, да изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 379

13.

15. децембар 1874.
Извештај Косте Цукића о ставовима великих сила према промени владе у Србији

Бр. 15, У Бечу 15. Декембра 1874.
Господину М[илану] Пироћанцу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,

Примио сам поштоване президијала од 7. тек. Но 16. и од 10-га Но 17., који су се с мојим извештајима на путу укрстили, те сте доцније могли дознати, да сам ја Ваше налоге међутим одчасти извршио, – неке пак немогох, због садашњих празника још извршити.

Иако је узбуђеност произведена у дипломацији последњом променом наше владе, нарочито начином те промене, по изгледу стишана, очевидно је она прешла само у резервно посматрање даљег развитка наших догађаја, и силе – понаособ три источне – измењујући међусобно међутим своје назоре о истима неће о њима учинити своје закључење пре новог састанка наше нар[одне] скупштине и пре него се том приликом а и иначе неувере, којом ће стазом нова влада хтети и моћи ићи. О првоме могу им се давати усмена уверења, о другоме мора искуство дати доказе, да ће умети упоређење земаљских интереса с поштовањем интереса страних сложити и свој поступак од напада неразумних партија одбранити. Силе мада сад више нису осетљиве, него напротив да су пре наклоњене слободном развијању догађаја у Србији – о томе ме и бар[он] Хофман увераваше –, али су једнако на опрезу према правцу догађаја, који слаби изгледе на гарантије за мир и поредак, налазећи у одржању ових свој заједнички интерес, који су решене, да свом снагом бране. Ја с поуздањем очекујем време, када ће влада наша моћи дати делом доказе својим већ изјављеним успокојавајућим намерама, и сигуран сам, да ће јој онда набрзо поклоњено бити заслужено поверење од стране великих сила, и нећу пропустити на меродавним местима да то поуздање своје још сад исказујем. Јер иако су овд[ашњи] представници наших гаранта врло резервни у изјавама оцена наших догађаја, они су врло брижљиви у сазнавању свега, што се у Србији догађа, и врло ревносни у достављању својој влади свега, што о томе дознаду. О овоме сам уверен њиховим собственим изричним признањем.

На ономадашњој свечаној рецепцији код турског амбасадора био сам и ја с г. Стејићем, но нашао сам пријем врло хладан од стране г. амбасадора, без да могу знати, да ли то имам приписати смишљеној намери према мени или српском агенту или крутости и неумешности ч. Рашид Паше[10] у одпочињању и обдржавању конверзације. При свему устезању у указивању обичних салонских учтивости сети се г. амбасадор споменути, да се с признањем свакад сећа благовољења, које му је наш Светли Књаз указивао.

Чест ми је и овом приликом изјавити Вам, Господине Министре, уверење о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 390

10 Рашид Паша, турски министар иностраних дела.

14.

15. децембар 1874.
Коста Цукић – Милану Пироћанцу, министру иностраних дела, о важности питања рангирања страних дипломатских представника у Србији

Бр. 16, У Бечу 15. Декембра 1874.
Господину М[илану] Пироћанцу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,

У писму од 10. тек. Но 17. изволили сте потражити моје мишљење по предмету питања, које је г. Розен подигао сврх ранга између генералних консула простих и таквих, који још и предикат дипломатичких агената носе. Моје мишљење у томе обзиру биће Вам од слабе користи; неналазим за њега наслона у прописима међународног права – почем је предмет спора институција новијег доба –, а неусуђујем се (бојећи се немилих за владу заплета) препоручити Вам као исправно моје мишљење о предмету, које је иначе логичан резултат посматрања тог питања у датим приликама. На сваки начин зато приглашавам се подпуно вашим назорима, што сте решење спора од себе одбили, и г. Розена упутили, да га са својим колегама расправи. Овакви назори о том предмету утолико се пре правдају, што у нас још није изношена идеја о правилима и церемонијалу „дворском" на среду, и што дакле наше „право" нимало недодира, макако страни сами ово питање међу собом уредили.

По мом искуству неби г. Розен са својим претензијама био на правом путу. Ево доказа за то, да је досад и дипломација тако схватала питање. Кад је наименовање г. Калаја 1868. год. (под настајавањем гр[офа] Андрашија код – тада – бар[она] Бајета) за генералног Консула „и дипломатичког агента" у Србији публично постало, енглеска влада (а за њом и остале) похитала је дати последњи предикат г. Лонгворсу, и то пре него је г. Калај у Београд дошао, како би свом представнику задобивено старешинство сачувала, и мени је онда изриком овде тумачено, да ће г. Калају „као дипломатичком агенту" припасти доајенство, ма да је он најмлађи генер[ални] Консул. – У Букурешту поред представника страних, који обе титуле носе, има их и само с предикатом генер[алног] Консула, но старешинство и доајенство остаје искључиво у кругу дипломатичких агената, тако да до чести никад није дошао холандски представник, ма да је он тамо одавна најстарији генер[ални] Консул. Шта више тамо сам и ја по „дворском церемонијалу", који страни представници бар ћутећи поштују, (по изричној наредби Књаза) имао првенство као дипломатички агент пред страним представницима без ове титуле, и на ово се од последњих само „тихом љутњом" одговарало.

Но при свем том у предпоставци, да г. Розен није питање то подигао без овлашћења од стране своје владе, и да му Кн[ез] Бисмарк[11] није то дао, без да се за успех својих назора предходно осигурао, сматрам за срећну идеју, која је расправу овог спора од нашег утицаја одбила.

Како је Аустро-Угарска ауктор овог рада страних представника, то намеравам потражити сутра на том извору неспоразумљења и његово решење; те зато нећу данас ни ово писмо експедирати.

16. Декембра.

У разговору с бар[оном] Хофманом о горњем предмету дознадох, да је њему београдски етикетни спор познат, и закључих из његових речи, да је питање у овд[ашњем] министарству у корист мишљења г. Розена решено, о чему су сигурно у том смислу и г. Калају упутства дата. Г. барон се подпуно с Вама саглашава, што сте ви свако утицање у спор од себе одбили; од осталог о томе разговара и његових назора о предмету може Вас ово интересирати. Акта бечког и агенског конгреса регулирају значење и одношаје разних категорија дипломатичких заступника; њима је непозната категорија „дипломатичких агената" и том титулом немења се положај међународно-правни, који заузима какав заступник по својој другој титули. Тим

11 Ото фон Бизмарк (1815–1898).

новоусвојеним наименовањем хтело се изриком манифестирати, да у атрибуцију титулара спадају и дипломатични послови, које су они у оријенту итако, без те титуле, вршили. Тим је и владама, код којих су такви агенти акредитирани, дато на знање, да се с њима желе обдржавати и дипломатични одношаји, чим је тим владама и једно задовољење њиних собствених жеља дато. Титула дипломатичког агента није при свем том празна форма; она садржи у себи израз одликовања и поверења од стране акредитирајуће владе и призрења према влади, код које је агент акредитиран. Ово правда, да ова влада према таквом агенту показује више призрења но према онима без тих атрибуција, али при свем том онакав агент неможе над овима претендирати првенство у хијерархичном обзиру.

Чест ми је уверити Вас, Господине Министре, и овом приликом о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 391

15.

16. децембар 1874.
Коста Цукић – Милану Пироћанцу, министру иностраних дела, о разговору са бароном Хофманом и додатним појашњењима тренутне политичке ситуације у Србији и о програму нове српске владе

Бр. 17, У Бечу 16. Декембра 1874.
Господину М[илану] Пироћанцу
Министру спољних послова

Господине Министре,

Данас идох г. Хофману, да му главне, њему непознате, тачке из Вашег писма од 7. тек. разложим имајући к овој посети повода и у другим пословима споредњијег значења. Пошто, по иницијативи г. барона, један од ових (тичући се посете графици Андрашија свршних, почех, као у додатку к мом последњем писмености (види прилог КНо 14.), на коме ми он своју захвалност изјави с тим, да је писмено одма грофу и Његовом Величанству доставио, – разлагати, како сте Ви, Господине, сазнавши из мог извештаја садржај нашег разговора од 9. Д[е] к[ем]ра (27. Н[овемб]вра) с изјавом захвалности на израженим том приликом благонаклоним осећањима од стране његове владе наложили ми, да му дам још нека ближа обавештења о неким моментима из наших последњих догађаја –. Ту ми прекиде реч г. шеф секције изјавом: „На жалост гласови из Београда такви су, да бригу задају (Besorguifs erregend)“. На моје удивљење, да такве гласове немогу за основане држати, и на питање, какви су појави таквој оцени повода дали, објасни ми г. барон, да стање ствари у Србији недаје јемства за задовољавајући даљи ток ствари, – осећа се све већи уплив на тај „омладине“ (sic!) и њених растројавајућих теорија и т. под. – Ја прихватим ту с разлозима из вашега писма, да је програм г. Каљевића – јер само његов улазак у владу могао је онаквим назорима повода дати – исти, који је и осталих чланова владе, и који је њему, г. шефу познат; да омладинска истицања у адреси већине, нити је ствар владе ни скупштине, но да је спор о једном принципијелном питању кризу Кабинета и његову промену привео; да се у Књазу и личностима садашњег Кабинета налазе гарантије за расудну политику и т.д. Г. барон одговори, да се скупштинске изјаве сила истичу, ове знају водити рачуна о тегобама, које свака влада мора имати с опозицијом у народном представништву; силе, рече, немају се ни у то мешати, кога ће Књаз на достојанство својих правих органа узвисити, њима ће свака личност бити добродошла, коју Књаз изабере, али оне задршавају себи право, нове личности непредусретати с оним поверењем, које су у Кабинет г. Мариновића, за којим искрене симпатије отворено исповедају, полагали, док се неувере, хоће ли се од нас захтевано поверење хтети па и моћи оправдати. – Ја изјавим г. барону, да налазим ово резервно држање сила као сасвим природно, но, рекох, почем оне имају позитивних обећања од стране садашње владе, да ће

она остати строго на стази разумне политике, неправедно би било, осуђивати је у прво време њеног постанка и пре него узима она маха, да делима своја обећања потврди. – „За то има г. Пироћанац згодну прилику сад“ – Која је то прилика немогох питати, јер г. Хофман настави говор даље, како силе, јер су наклоњене Србији, неће с предубеђењем и злом вољом посматрати даљи ток наших догађаја, него опет ради сахране својих интереса морају с извесном резервом чекати, којим ће правцем наши послови поћи, те да се оне могу решити у свом будућем држању према нама. Ја закључим овај део говора с изјавом нашег задовољства, што ће нам се дати времена, да незаслужена сумњања о нашој будућности потремо.

У овом разговору изрази се г. Хофман: „Чујем, да је г. Пироћанац познат као наш (аустро-угарски) непријатељ.“ – „То, одговорих, чујем сад први пут, ма да г. Пироћанца одавна у пословима и иначе познајем, и то као човека, који неприпада оним политичарима, који своје политичне исповеди манифестирају у љубави или мржњи према целим народима и државама. Зато сам уверен, да тај глас почива на неком неспоразумљењу, и да је дакле посве неоснован.“ Чудо ми је, да је г. Хофман, који наше околности темељно познаје, могао и најкраће време веровати гласу, који је без сваког основа. По мом мишљењу требало би да ово моје достављење с г. Калајем отворено на чист пут изведете, јер извесно стоји, да је у политичном држању три источне силе према нама расположење Аустро-Угарске од највећег уплива.

Чест ми је, и овом приликом изјавити Вам, Господине Министре, уверење мог особитог поштовања.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 395

16.

18. децембар 1874.
Коста Цукић – Министарству иностраних дела о потреби увођења дипломатске униформе

Бр. 18, У Бечу 18. Декембра 1874.
Господину М[илану] Пироћанцу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,

Овдашњи страни заступници влада а и иначе друге вишим друштвеним редовима припадајуће особе појављују се у дворским и званично-друштвеним круговима искључиво, de rigueur,[12] у униформи, и по познатој наклоности царевој за то одело скоро свакад је прописом приступ у те кругове условљен, да се без униформе у њима неможе учествовати. По мом знању једини посланик американских Савезних држава ослобођен је од поштовања овог строгог церемонијала, што је и свима дворским шаржама познато. Ни ми званичници овог Заступништва немамо униформе, пошто је закон, који је сад за српске див[илне] чиновнике прописивао, обеснажен једном Књажеском наредбом. Но зато долазим у неприлике у мом садашњем положењу. Већ за аудијенцију, у којој ме је Његово Величанство по доласку мом овамо примило, морао сам предходно молити за дозвољење, да се представити могу без униформе, што законом она није у Србији прописана. – На ономадашњој рецепцији код турског амбасадора морадох предходно такву декларацију написмено предати ту фунгирајућем царском коморнику, да би оправдао мој и секретаров предстанак у фраку. – Сутра имајући по дужности отићи Књ[азу] Хоенлоу[13] на честитање Нове године Њиховим Величанствима морадох јуче опет дати дотичном дворском надлежатељству писмено објашњење сврх мог непрописног одела, у ком ћу предстати. Такве прилике предстоје ми непредвидне и млоге. Да од участвовања

12 (Фр.) искључиво, обавезно.

13 Кнез Хоенлое (Chlodwig Carl Viktor Hohenlohe) (1819–1901), немачки амбасадор у Паризу.

у њима изостанем, сумњам, да је у интересу наше земље, а бојим се, да се то и овде неће за зло примити, каошто ово може наступити и у том случају, ако наставим захтевати пријем у оделу, које неодговара обште респектираном церемонијалу, а рискирам, да се она призрења, која се американском заступнику указују, српском заступнику одкажу – и то учинивши њега за то одговорним.

Зато се обраћам Вама, Господине Министре, за упутство, шта ми треба у овој незгоди радити, и подносим Вам по дужности сврх тога моје мишљење, да званичници овд[ашњег] Књажевог Заступништва треба да имају униформе. Овакво мишљење, ма колико да сам му по мојим личним расположењима ненаклоњен, и ма како да је извршење његово сада превећ теретно за моје стање, подносим чисто као резултат оцене, коју чиним о интересу државне службе, на даље Ваше решење.

Чест ми је и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 398

17.

20. децембар 1874.
Извештај Косте Цукића о разговору са руским амбасадором Новиковим на тему односа великих сила према Србији

Бр. 19, У Бечу 20. Декембра 1874.
Господину М[илану] Пироћанцу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,

Узео сам за повод, да последње обавештење, које ми о нашим догађајима изволисте дати, саобштим и г. Новикову, те да од њега што ближе дознам уобште о расположењу сила према нама, а понаособ о узроцима, који су определили г. Хофмана, да се ономад онако неповољно о нашем стању изрази. У врло дугом испиту о нашим разним партијама, личностима, њиховим тежњама и т.д., коме ме г. амбасадор јуче подврже, ја давах одговора мање или више задовољавајућег га, понеки остаде без жељеног успеха. Овамо спада уверавање, да г. Каљевић може са садашњим програмом владе сагласан бити и остати, да ће програм тај влада моћи извршити чинећи концесије агресивној парти, да се промена личности Кабинета без промене правца правда нашим особеним околностима –. Све ове опозиције изрицаше г. Новиков не као званичне и меродавне но као своје лично, приватно мишљење, да ће силе тако о нашим догађајима судити. Ја изјавих, да његове речи имам као приватно мишљење једног разумног пријатеља, којим ћемо се са захвалности моћи користити. У оправдање свог горњег тврђења рече г. Новиков, тешко ћете моћи успети с доказима, да човек, који је тридесет година умереним владама правио опозицију, за 24 сата постане искрено консервативан, и, ако заиста овим путем пође, да је поуздан, и да неће за 24 сата опет свој правац променити. На примедбу, да г. Каљевић нема свега тек 30 год. старости, одговори ми се, тешко је убедити свет о опортунитету, да он уђе у консервативан Кабинет, пре него је своју способност за то доказао. Пре се бојати, да ће цела влада за вођама опозиције клизавим путем поћи и против своје воље, дода г. амбасадор, и ма да нема ништа новога из Београда, што би нове бриге задавало, довољан је за то факт, да је садашњи Кабинет одчасти солидаран с адресом већине. На повторено[14] с моје стране оповргавање, да адреса „већине“ није акт „скупштине“ а још мање владе, да се значење садржаја тог пројекта може умесно ценити с тачке европског парламентарног гледишта, да спор породивши се између владе (прећ[ашње]) и скупштине није имао за предмет садржај те адресе по себи, но уобште принципијелно питање; да ли у скупштинску адресу могу ући и они предмети, који у престолној беседи нису наговештени, на све то одговори

14 Поновно.

г. амбасадор, да је изван сваке сумње адреса већине по садржају револуционаран акт, и да је, исто тако стоји, Кабинет садашњи, искључивши из себе личности познате и за мир гарантију дајуће, нашао за добро оснажавати се пријемом у своје коло личности из реда ауктора оног акта. Дакле овај факт довољан је, да силама бриге задаје о даљем развитку догађаја у Србији; природно је по томе, да оне остану у чекајућем држању, док садашња влада неда доказа, да заиста има воље а и снаге своја уверавања о консервативном програму у дело привести. Ја замолим г. Новикова, да нам се неизриче пресуда, док се невиди, да се она оправдава нашим поступком. Но с делом оправдања, рече, треба похитати; на што одговорих, да влада за дела прилике нема, и да ће јој скупштина сигурно тек дати прилике, да фактичне доказе о својој вољи и моћи у том обзиру донесе. Разговарајући о програму „омладине“ и о њеним назорима односећима се на савез три источне силе, г. Новиков с приметном ватром рече: За име божије, да се неповеде влада ваша за мишљењем, по коме пријатељство, једномисленост и искреност међу тим силама нису озбиљне и солидне. То би могло бити од најнепријатнијих последица. Та немају се Кнежевине жалити на ову промену наше политике, напротив силе су већ доказа дале, да је њихова алијанција по Кнежевине од очевидне користи.“ Ја уверавах Његово Превасходство, да влада моја није ничим дала повода сумњи, као да она недржи ону алијанцију за тврду и искрену и као да она неуме ценити користи, које нам отуд долазе. Хрђаве последице од погрешног схватања алијанције те бише ми повторено напоменуте с нарочитим акцентом на то, да наш рад сваку поједину силу само тако задовољити може, ако се све три њим задовоље, и да никако нерачунамо на могућност, да нас поједина од њих маколико да нам је наклоњена, одвојено од савезница осталих узме у нарочиту заштиту. Ово сам чисто и јасно тако разумео, да се неуздамо у заштиту Русије против злог расположења, које би код других савезница на се навукли. Г. Новиков ме увери, да назори три источне силе налазе подпуног одобрења несамо код Енглеске, но и код Француске и да сваки покушај на истоку, који би у противуборство с њиховом политиком дошао, само би утврдио више сагласност сила, да му у даљем развитку на пут стану. Ја га уверавах, да нема никаквог знака у нас, који би биће таковиx покушаја оглашавао и да би било неосновано закључење, да од истицања омладинских листова и од булазнења уличких политичара прими влада и у најмању меру одговорност на себе. Не би ми одговорено, то неће нико чинити, али се забринутост сила опет правда, јер виде пред собом у Србији нове непознате личности, којима су прећ[ашње] познате и поуздане без правдајућег узрока замењене, и које једнако потврђују, да су правац у политици оној својих предходника задржале, а недају доказа.

Из свега сам прибавио уверења, да ништа новог узнемирујућега није овамо из Београда достављено, да је узнемирење, које су силе услед првих извештаја о промени у Србији осећале, било врло јако и у том степену, да су се моментано успокојиле биле извештајима успокојавајућим, које оне нису очекивале, бојећи се да ће догађаји у правцу растројства незаустављно напредовати, но да сад расудивши о њима и појединим њихним моментима дубље и наслањајући се притом на подробне извештаје својих агената, почињу опет страховати, да им предстојећи састанак скупштине неће новим бригама повода дати. Поред свију изјава, да немисле оне утицати у ток наших догађаја и да желе остати чисто њихови посматрачи, неверујем, да ће оне тај програм до краја одржати, и мислим, да ће Вам заступници сила у виду савета, оцене и т.д. дати на знање назоре и жеље својих влада односеће се на наше догађаје, каошто и ономадашње изјаве г. Хофмана сматрам, да у ред ових назора и жеља иду, коме неприпадају мисли г. Новикова, јер сам му их ја као његове приватне и личне управо изнудио. Каошто чујем, г. Розен је сам собом отишао на рапорт у Берлин, г. Шишкин је тек пре неки дан свој извештај у Петербург одправио – и тако се три силе неће пре празника наших моћи споразумети коначно о држању, које им треба према нама узети, и о равногласним инструкцијама, које ће својим агентима у Београду дати. Ако се буду решиле силе, да на ма који начин утичу у

наше послове, надам се, да то неће покушавати чинити у мери, коју ми неби могли примити, и што би за нас и за њих извор нових забуна бити могао.

Овом приликом упитах г. Новикова, да ли су основани гласови новинарски, по којима руски агенти у Букурешту и Београду имају налог, да изјаве тамошњим владама назоре свог правитељства по питању о праву, да Кнежевине могу са страним државама закључавати трговне конвенције, а уједно да агенти дотичним владама на знање даду, да из тога несмеду изводити закључење, да се њихових земаља положај према порти, париским уговором утврђени, признањем оног права и у чему мења. – Г. амбасадор рече, да нема о томе никаквог званичног сазнања, а и недржи, да је такав налог нарочито одпуштен, почем је из равногласне декларације драгомана три источне силе Порти учињене политика руске владе у томе обзиру увиђавна, и агенти њени, ако им је прилика за онакве изјаведата, могли су их учинити и без нарочитог налога. Притом напомену г. Новиков разговор, који је са мном о истом предмету пре неколико недеља имао, и о коме сам ја под 10. пр. рапортирао.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 400

18.

20. децембар 1874.
Коста Цукић – Министарству иностраних дела о разговору са турским амбасадором у Бечу

Бр. 20, У Бечу 20. Декембра 1874.
Господину М[илану] Пироћанцу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,

На синоћњем свечаном дворском пријему фунгирали су уместо Књаза Хоенлоа, који због заснежених путова немогаше из Будима овамо доћи, први дв[орски] маршал гроф Лариш и Књагиња Хоенлојевица. Моја честитања Нове године Њиховим Величанствима бише примљена с подједнаком предусретљивости и у подједнакој форми, као и она од осталих страних заступника.

Десившем се у то време у главном салону турском амбасадору приступим и подуже о Његовој Светлости и Србији и о бављењу његовом – Паше – у Београду разговарајући се нађем га у обхођењу несравњиво топлијег и одрешнијег, но што то искусих на његовој свечаној рецепцији пре десетину дана. Неказах изриком, но дадох му разумети, да је главни узрок паду г. Мариновића неуспех у питању М. Зворника (које је уосталом и пад ч. Паше пролетос привело), што он с речима сажаљења, да се и уједно и друго морало догодити, пропрати, хвалећи се обхођењем с г. Мариновићем, кога је изврсност у пословима имао прилике познати још за време свог бављења у Београду (1862. год.).

Част ми је и овом приликом изјавити Вам, Господине Министре, моје особито поштовање.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1874, Ф I, П/5-II, Пов.№ 399

19.

31. децембар 1874.
Милан Пироћанац, министар иностраних дела – Кости Цукићу, о резервама званичног Беча према новој српској влади

Пр. № 17
31. Децембра 1874. у Београду
Господину Кости Цукићу
Заступнику Србије у Бечу,

Господине Заступниче,

Примио сам Ваша извешћа под бројевима 14. до 20. закључно.

У извештајима бр. 15, 17 и 19 упознајете ме у продужењу ранијих, како се још непрестано сматра тамо догодивша се промена Правителства у Србији, и после обавештења и уверавања, која сте ви дали. И ако сам ја унапред предвиђао да наша уверавања неће бити у стању да све зебње поништe на једаред, опет сам Вам одвећ захвалан што ми све упечатке и примедбе које Вам дају саопштавате. Ја неби имао заиста новога да додам ономе што сам Вам већ писао у тој цељи да би се посматрања тамошња у нашу корист изменила.

Правителство за сада нема прилике као што сте сами приметили да да стварне доказе у духу свих уверавања, а кад се такове појаве, ја ни најмање несумњам да ће се зебње г. Новикова и г. Хофмана лако да умире.

Посматрањима г. Новикова дајемо велику важност а ми их другојачије несваћамо но као старење искреног пријатеља да за времена обрати нашу пажњу на незгоде, на које би правителство имало да наиђе у извесним приликама. Ни најмање неби требало да зебе г. Новиков да ће и усљед те предпоставке, да споразумлење трију сила није сасвим искрено, у нас да наиђе на пут који омладини препоручује. Дуго ће још времена протећи док омладина доспе у Србији да своје програме остварава.

Ја сам и овде сазнао да г. Хофман по неком чувењу држи мене за непријатеља Аустро-Угарске, али опет ме је јако изненадило да је ту оцену Вама отворено могао да каже. Мени је немогуће да умотрим ни значај ни цељ тога поступка, ви сте му том приликом одговорили оно, што би му и ја сам казао. Немислим да је усљед извештаја г. Калаја тако држање г. Хофмана образовано, но и кад би било находим за врло неугодно и немогуће за једног Министра да оцене тако личне природе исправља. У самој ствари оне су неозбиљне и посве неосноване.

Шаљем Вам копију писма у односу на предмет етикета што је Г. Розен покренуо код мене.[15]

Слажем се са вашим мишљењем да треба да униформу направите и ви и г. Стеић и овим Вам одобравам.

Примите, Господине, уверење мога одличног поштовања.

Ваш [...][16] М. Пироћанац

[На полеђини]: 4/16. јануар 1875.

/Оригинал/ АС, МИД, Пс, Б, Пов. ф 1 р 1/1874.

Приредио:
др Мирослав Перишић

15 Препис писма Милана Пироћанца Г. Розену, од 31. децембра 1874. налази се у грађи под истом сигнатуром.

16 Нечитко.

УСПОМЕНЕ НА ЦАРА НИКОЛАЈА II КОД СРБА УОЧИ И ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

(2. ДЕО)

Подизање Руског дома цара Николе II у Београду, отвореног 9. априла 1933. године залагањима Руског културног одбора Александра Белића[1] представља још један израз заједничког деловања Срба и Руса. Као културно и друштвено средиште емиграције[2], говором Белића, грађевина је именована по „ономе коме наша земља највише дугује за своју слободу и уједињење" „ономе који је у страшном часу подигао спасоносну руку помоћи нашем народу" плативши „помоћ спасења Европи крвљу својом и уништењем своје породице"[3]. Формирањем историјске везе са царевином, градњом на земљишту прећашњег руског посланства и именом оног које „ће бити вечито везано са животом нашег народа"[4], „дом-споменик" овековечава и узајамна помагања руског и југословенског народа, који им је жртвовао и „последње парче хлеба"[5].

Такође, као одраз вишеструкости деловања емиграната представљају дејства остатака Преображенског пука[6] 1933. године, сједињених у Савез, најпре под покровитељством царице Марије Фјодоровне, затим велике кнегиње Ксеније Александровне. Репрезентујући дејстава цара кроз бригу о старим, рањеним и болесним припадницима, Савет Савеза је настојао да, поводом две стотине педесет година од оснивања Пука, формира специјални Фонд Императора Великомученика Николаја II, у знак сећања на „незаборављеног цара" ради давања бенефиција најугроженијим и жеље за њиховим повезивањем са „светим именом вечно жаљеног последњег шефа"[7].

Подржавалачки однос српског народа према емигрантских настојањима за овековечењем

1 Александар Белић, председник Руског културног одбора, 03. 04. 1933, Маршалату двора Његовог Величанства Краља (АЈ, Двор КЈ 74, 202/344).

2 Културне и просвете установе, библиотека, гимназија, Руски научни институт, Руско драмско позориште, канцеларија руских установа. С. Тошев, „Капитална дела руских архитеката у Београду", у: *Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова*. Том I, приредили М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994, 304.

3 Политика, 10. 04. 1933, 7.

4 Исто, 7.

5 Правда, 10. 04. 1933, 3.

6 Убијено је 73 официра и 4000 војника, а рањено 20000 војника и 180 официра. Под *Августейшим* покровительством Е. И. В. Великой княгини Ксении Александровны Союз Преображенцев, н. д., Његовом Краљевском Величанству Краљу Александру (АЈ, Двор КЈ 74, 202/29)

7 Под *Августейшим* покровительством Е. И. В. Великой княгини Ксении Александровны Союз Преображенцев, н. д., Његовом Краљевском Величанству Краљу Александру (АЈ, Двор КЈ 74, 202/30).

цара приметна су у позиву за помоћ, у материјалној форми у штампању књиге о императору, Одбора за издавање Споменице о руском Цару мученику Николи II, креираног у Београду 1933. године.[8] Наглашавањем поступака „блаженопочившег", „праведног и Богу угодног цара које је учинио за српски народ", наведени захтеви су оправдани неопходности исказивања захвалности „добротворима и спасиоцима"[9]. Одбор за израду историје за време владавине цара Николе II[10], у оквиру Друштва за ширење руске националне и патриотске књижевности, намеравао је писаним путем да креира „најбољи споменик" преминулом, отклони клевете против „великог цара и Словена" и презентује тадашњу историју Русије кроз објективно писање С. С. Олденбурга.

Њему подударна усредсређеност на „овековечење незаборавног цара-мученика" карактерише и Друштво за успомену на цара Николу II. Формирано 1928. године, под почасним председништвом патријарха Варнаве и покровитељством краља Александра[11], сопствено постојање је повезало са одржањем царевог имена „путем штампе и јавних предавања", прикупљањем „докумената, књига, фотографија, мемоара" који се односе на императора, „његову Узвишену породицу и владавину".[12] Такође, у његове циљеве спадају и материјално помагање омладине путем стипендирања „у име почившег цара"[13], „публиковање радова", сходно могућностима, ради пружања обавештења јавности о дејствима цара „на корист своме народу", „демантовање клевета"[14] и организација Музеја за успомену на цара Николу II[15].

Под руководством бившег царског генерала Вејеволожског, будућег кустоса, одбор усмерен на прикупљање предмета који су припадали цару и његовој породици (портрета, фотографија, успомена са крунисања), осветиће Музеј 7. јуна 1936. у Руском дому. Том приликом ће епископ јекатеринославски и новомосковски Хермоген и бивши царски посланик В. Н. Штрандман именовати цара за мученика и „највећег пријатеља југословенског народа" услед пружања „руке помоћи у борби са њеним смртним непријатељем"[16]. Упркос признању потребе сагледавања контекста, истицана је константност покровитељства руских императора кроз недозвољавање изрицања претњи супарника о „поновном тлачењу" већ „ослобођеног јужнословенског народа"[17] и адекватном реаговању царева услед супротних настојања.

Такође, Друштво за успомену је с циљем „поштовања свете успомене на цара-мученика" организовало парастосе у дане везане за императора, „академије у годишњице значајних догађаја из владавине и живота царске породице", предавања, „штампања у месној новинској периодици информативних билтена о сопственом раду"[18], као и „Вечери великих успомена на цара-мученика Николаја II, његову Узвишену породицу и Витешког краља Александра I Југословенског".[19] На фону непрофитабилности, награђивање „уче-

8 Лесковачки гласник, бр. 3, 20. 01. 1934, 3.

9 Исто, 3.

10 Писмо Одбора за израду историје за време владавине цара Николе II, Његовој Светости Патријарху Српском Гаврилу, 31. 05, Архив Српске Православне Цркве, Varia (1938).

11 Након атентата у Марсеју, покровитељство преузима краљ Петар II. Политика, 08. 06. 1936.

12 Митрополит Антоније, председник Управе Друштва за успомену на цара Николу II, 25. 02. 1934, Његовом Краљевском Величанству (AJ, Двор KJ 74, 20/186).

13 Митрополит Антоније, председник Управе Друштва за успомену на цара Николу II, 25. 02. 1934, Његовом Краљевском Величанству (AJ, Двор KJ 74, 20/186).

14 Кратак извештај о раду Управе Друштва, Генерал Василије Флуг, заменик председника Управе Друштва за успомену на цара Николу II, 01. 08. 1936 (AJ, Двор KJ 74, 20/222).

15 Под „Узвишеним старатељством Њ. И. В. Велике Кнегиње Ксеније Александровне", сестре цара Николе. Кратак извештај о раду Управе Друштва, Генерал Василије Флуг, заменик председника Управе Друштва за успомену на цара Николу II, 01. 08. 1936 (AJ, Двор KJ 74, 20/221).

16 Политика, 08. 06. 1936, 6.

17 Исто, 6.

18 Генерал Василије Флуг, председник Управног Одбора, 31. 01. 1940, Његовом Краљевском Величанству Краљу Петру II (AJ, Двор KJ 74, 20/293).

19 Генерал Василије Флуг, потпредседник Друштва за успомену на цара Николу II, 14. 12. 1935, Његовом Краљевском Височанству (AJ, Двор KJ 74, 202/377).

ника и ученица руске средње школе за најбоље обрађену тему“ која се односи на императора, праћено је борбом против „увредљивих изјава“[20] о Николају. Ефикасност у борби против деградирања „царске величине, макар и прећуткивањем на свечаним приликама или по школама царевог имена и историје“ путем издавања „Царског вестника“, уочљива је у прикупљеном материјалу којим се потврђује да се цар „у Русији највише и увек трудио да отклони опасност која прети Србији и да интереси српског народа буду најбоље заштићени“[21].

За разлику од наведених представа о цару, некадашњи изасланици Краљевине Србије приказују цара на другачији начин. Димитрије Поповић, посланик на руском двору, презентује Николаја II као потпуну супротност Петру Великом, сходно немогућности одржања контроле над државом, а његово понашање као невладарско, услед неодлучности и снебивања.[22] Декларисањем за „самодршца само по имену“[23] указано је на противречност између аутократских начела и реалности коју одликује царева потчињеност као општеприхваћено да „има мишљење онога ко последњи с њим говори“. Као додатни елемент императореве слабости, презентована је његова религиозност (свођена на подношење „без роптања сва зла и све несреће које се по Божјој вољи буду оборише“[24] на њега) коју је искористио Г. Е. Распућин, а сам пад монархије је посланик објаснио и оправдао тежином државног позива.[25]

Подударно Поповићевом перцепирању цара, некадашњи посланик Краљевине Србије у Бечу, Јован М. Јовановић презентује Николаја као потчињеног у сфери спољне и унутрашње политике.[26] Упркос вођењу становиштима министара спољних послова о политичкој оријентацији према словенским државама и недовољном познавању српског простора[27], његови искази као изрази емпатичности, који су прокламовани „непромишљеним“[28] услед општег контекста, биће евидентни 1908. године кроз захтеве упућене Аустро-Угарској (иако се тек 1913. свест о губитку упоришта руског утицаја у Бугарској развија), у форми „не предузимати ништа са Србијом ни противу ње.“[29] Овакав став биће поновљен поводом ултиматума 1914. у речима „па то је гнусно“[30].

Блиске Јовановићевом представљању цара, забелешке Марка П. Цемовића, изасланика упућеног на царски двор 1908, праћене су настојањима за оправдањем поступака последњег императора и израженом глорификацијом. Супротстављен оспоравању Николајевих вредности као „најплеменитијег“ саможртвованог „спасиоца“ „свесловенских осећања“[31], и престижу и Цариграду као општеизвесним поводима уласка Русије у рат, Цемовић прокламује за првенствено недовољну војну спремност и непрепуштање две српске краљевине Аустро-Угарској и Бугарској, а пресудну цареву реч последицом његове „силе и слабости“, „типичне руско-словенске осетљивости“[32].

Посланикова настојања за одређењем цара као заштитника, повезана са захтевима за помоћ упућеним током Анексионе кризе, аргументована су Николајевим надањем о могућности пру-

20 Генерал Василије Флуг, председник Управног Одбора, 31. 01. 1940, Његовом Краљевском Величанству Краљу Петру II (АЈ, Двор КЈ 74, 20/293).

21 Лесковачки гласник, бр. 38, 19. 09. 1936, 2.

22 *Срби о Русији и Русима,* приредио М. Јовановић, 672.

23 Исто, 673.

24 Исто, 674.

25 Исто, 675.

26 *Срби о Русији и Русима,* приредио М. Јовановић, 676.

27 Посланик наводи царево поштовање „ратничких способности српске војске“ и примање њихове униформе као пуковника команданта „пука цара Николе II“. *Срби о Русији и Русима*, приредио М. Јовановић, 679.

28 Приметни у Поповићевом представљању потчињености цара Извољском током Анексионе кризе. Императорев исказ о могућности непризнања анексије, резултирао је говором министра да „ће бити како он каже“. *Срби о Русији и Русима*, приредио М. Јовановић, 674.

29 *Срби о Русији и Русима,* приредио М. Јовановић, 677.

30 Исто, 678.

31 М. П. Цемовић, *Месечник мојих чланака*, Београд б. г., 8.

32 М. П. Цемовић, *нав. дело,* 9.

жања подршке[33], и делимичном мобилизацијом на руско-аустријској граници 1908. г. Указујући на истоветну акцију августа 1914. г. као на одраз руских ставова „зар ми велики словенски народ да гледамо мирно како немачка чизма пршти нашег малога брата Србина на Балкану“[34], као и претњу за нестанак Антанте 1915. године, изасланик презентује царево деловање као очински израз заштите. Цемовићеви захтеви за помоћ исказани у Одеси у форми „Спасите га, Господаре!“, услед општенародне перцепције као „Бога спасиоца“, резултираће изјавом цара „Све што сам могао учинити за српски народ, учинио сам, и све што могнем учинити, учинићу“, праћеном целивањем „свете руке другог српског цара мученика“ [35] и исказом о његовом мучeништву као вишестепеном од кнеза Лазара.

Исказивање захвалности Русима палим на Солунском фронту и у одбрани Београда 1915, кроз подизање костурнице у којој је извршен пренос и сахрана њихових посмртних остатака[36], маја 1935. дејствима емигрантског Одбора[37], одражено је током свечаности патријарховим наглашавањем жртвовања руског народа ради заштите српског, и именовањем Николаја за „неумрлог“ и „блаженопочившег“.

Неколико месеци касније, 12. јануара 1936. године, приликом откривања костурничког споменика[38] императору[39], „првог таквог, Руса емиграната, у целом свету“, патријарх Варнава је исказао значај „цара-мученика“ Николаја, сходно „сузбијању насилника који беху навалили на Србију“[40], и допринос очувању државног континуитета.

Такође, поред наведеног, русофилство црквеног поглавара оличено је и у постављању слике Николаја са краљем Петром у цркви Александра Невског након личне перцепције цара као „јединог и правог спасиоца нашег за време Европског рата“[41], и почасном председништву[42] Комитета за изграђење Руског православног спомен-храма у Бриселу, посвећеног цару-мученику Николају и његовој породици. Као представник Варнаве на церемонији отварања храма 2. фебруара 1936. загребачки митрополит Доситеј ће нагласити српску успомену на „великог Словена“ као „свету“[43] и сотеролошку.

Намесништво кнеза Павла (1934-1941) обележено англофилством стеченим образовањем и боравком у Британији[44], и противљењем комунизму[45], које се подударало у периоду 1938-1941.

33 Насупрот Столипиновој изјави да „се велика словенска Русија не сме жртвовати за малу словенску Србију“. М. П. Цемовић, *нав. дело*, 11.

34 М. П. Цемовић, *нав. дело*, 11.

35 М. П. Цемовић, *нав. дело*, 12.

36 Политика, 23. 05. 1935, 8.

37 Писмо Одбора за подизање костурнице Русима изгинулим и стрељаним на територији бивше Аустро-Угарске, сада Краљевине Југославије, као и палих у одбрани Београда, Његовој Светости Патријарху Српском Господину Варнави, 21. 12., Архив Српске Православне Цркве, Varia (1935).

38 На левој страни споменика, уграviрано је „Вечна слава императору Николају II и 2 милиона погинулих руских војника у Великом рату“. Био је израђен још један споменик, који није могао бити превезен. Испод иконе императора написано је „Овде под светом заштитом Чудотворца, храбри руски официри и војници Седмог руског пешадијског пука молили су се, борили и храбро умирали за ослобођење једноверне, братске и родне нам Велике Србије, против вероломних Бугара, који су издајнички подигли свој мач против мајке своје, ослободиоца Русије 1916-1917.“ В. И. Косик, В. А. Тесемников, *Русский Белград*, 75, 77.

39 Посвећен је и и војницима и официрима палим у Светском рату. Време, 13. 01. 1936, 5.

40 Време, 13. 01. 1936, 5.

41 Лесковачки гласник, бр. 30, 31. 07. 1937, 1.

42 Царский вестник, органъ народнаго движения за восстановленые престола Православного Царя-Самодржца, 16. 02. 1936, 2.

43 Исто, 2.

44 Н. Балфур, С. Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић. Једна закаснела биографија*, Београд 1990, 7.

45 С. Цветковић, *Југославија 1939-1941. Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку*

са поглаварством патријарха Гаврила[46], биће измењени окруживањем немачким савезницима и нацистичким притисцима за окончањем статуса неутралности. Чином одбацивања дотадашњег суштинског одређења режима – антибољшевизма и признањем Совјетског Савеза 1940. г., којим је условљен „престанак сваке активности белих Руса“ и „одузимање дипломатских привилегија“[47] Штрандману, свођено је и на незванично помињање имена Николаја.

Антикомунизам патријарха Гаврила потврђен присуством на академији Друштва за успомену на цара Николу II поводом седамдесетогодишњице императоревог рођења, 29. маја 1938. године и одражен кроз његов исказ о преминулом, подударан је тадашње постојећем обележју режима. Величање „блаженопочившег несрећног цара“ као „правог руског православног, Божјег помазаника“[48] говорима Мирослава Спалајковића и митрополита Анастасија, праћено је патријарховим именовањем руског владара за „покровитеља и заштитника словенских народа“ и „православља“. Истицањем молитви за упокојење „велике мученичке душе“ у „рајским насељима“, наглашена су надања у васкрсење „заштитнице и матере словенства и православља свете земље - Русије“[49].

Два месеца касније, 17. јула 1938. обележавање двадесетогодишњице страдања цара Николаја II и његове породице, представљаће израз величања императора и његових дејстава међу редовима емиграције. Комеморације и парастоси као одрази територијалне и географске свеобухватности развоја култа биће одржане у Цетињу[50], Бањалуци[51], Љубљани[52], Битољу[53] и руским црквама, у Београду праћене беседом митрополита Анастасија, и Панчеву, уз говор Спалајковића[54]. Његов став забележен пред Други Архијерејски Сабор Руске Заграничне Цркве 1938. године и разматрање питање канонизације, циљан на њено остварење, оличен је у представљању царевог живота као подвижничког (попут Александра Невског) и истицању сличности са Михаилом Черниговским по мученичкој смрти.[55]

Презентовањем последњег сусрета са царем и поређењем императоревог понашања са Исусовим пред сопствено хапшење, Спалајковић указује на Николајево потчињавање Божјој вољи. Осврташем на његове вредности као вође целе Русије 1914. и „Цара-спаситеља“[56], настојао је да оправда захтеве за канонизацијом, иако је приметна његова емотивна перцепција. Одређењем за хришћанску фигуру, која није одговорна за „невоље и несреће руског народа“, али јаког карактера, чија се деловања могу мерити са Христовим, посланик је резоновао „немилосрдност и неправедност“[57] према цару као подударне онима које су исказане према Исусу.

Отварањем Другог Архијерејског Сабора Руске Заграничне Цркве 15. августа 1938. године у Београду, настављеног у Сремским Карловцима до 25, предвиђено је било разматрање начина поштовања блаженопочившег цара[58] (уз приоритетно бављење могућности отцепљења заграничног живота од совјетског, услед одржања аутономије Заграничне цркве). Процедура канонизације сводила се на предвиђање одговарајућих молитви за покој душе (ако не за славу), проверу услова за проглашење и свеопш-

Другог светског рата, Београд 1999, 137; Н. Балфур, С. Мекеј, *нав. дело*, 130.

46 Интензивирани су односи са англиканском црквом. Време, 06. 05. 1940, 5; Р. Радић, *нав. дело*, 325.

47 Француска штампа, 11. 5. 1940, 206 (АЈ, Централни Пресбиро Председништва Министарског Савета Краљевине Југославије 38, 175/322).

48 Гласник, бр. 14/15, 27. 05/ 09. 06. 1938, 359.

49 Исто, 359.

50 Време, 18. 07. 1938, 9.

51 Правда, 18. 07. 1938, 5.

52 Правда, 18. 07. 1938, 6.

53 Правда, 19. 07. 1938, 13.

54 Правда, 18. 07. 1938, 5.

55 Политика, 14. 08. 1938, 4.

56 Исто, 4.

57 Исто, 4.

58 Политика, 15. 08. 1938, 6.

ту сагласност.[59] Упркос потврђеном емиграционом опредељењу као процаристичког кроз говор Н. Котљаревског о „вођењу рачуна о великом цару“[60] (попут изградње споменика у Бриселу уз помоћ кнеза Павла[61]) и именовању Николаја за мученика, неуспех проглашења на црквено-народном сабору, последица је различитости мишљења[62], предлога на Архијерејском сабору и неиспуњења предвиђених норми. Насупрот наведеном, одређење молитве с поменом имена Николаја која ће бити читана у руским црквама током служби[63] и предвиђено обележавање датума рођења, смрти и имендана[64], чини се неопходним степеном ка самом акту.

Успостављањем дипломатских односа са Совјетским Савезом јуна 1940. године праћеним уклањањем руске заставе са некадашњег царског посланства, царског грба[65] и слика царске породице[66], дотадашњи политички курс Краљевине је у потпуности измењен. Међутим, упркос признању московског режима, као одраз оформљеног става о владару представља становиште жичког епископа Николаја Велимировића забележено 21. јула 1940. године у Горњем Милановцу, о „великом, словенском, православном и племенитом цару“ који је „један од највећих пријатеља српског народа“[67]. На тај начин крунисана је еволуција памћења на императора од предратне реторике „у обновљеној Србији биће увек Срба, политичара, сељака, који ће волети цара“[68] до послератне констатације „ми га нећемо никада заборавити“[69].

Развој представе императора Николаја почевши од презентовања као миротворца 1899. године, затим током руско-јапанског рата 1904 - 1905. године и Анексионе кризе као одбрамбене, на коју ће 1914. бити надограђене перцепције цара као заштитничке и покровитељске, и 1915. сотеролошке и очинске фигуре, кулминираће његовом смрћу окарактерисаном као мученичком у међуратном периоду. Поред наведеног, дејство бугарске окупације и њеног режима у војноинспекцијским областима, представљаће важан аспект за исказивање захтева за канонизацијом. Изискујући потребу одужења цару, најбоља форма материјализације захвалности према Николају II, представљена је у перцепцији Н. Н. Хартвига „Србин је само ћутљив, и баш кад највише осећа, он ништа не уме да каже.“[70]

Милана Живановић

59 Политика, 15. 08. 1938, 6.

60 Време, 21. 08. 1938, 7.

61 Политика, 26. 08. 1938, 12.

62 Митрополит Анастасије се противио канонизацији. В. И. Косик, *Русская церковь в Югославии*, 129.

63 Политика, 26. 08. 1938, 12.

64 А. А. Кострюков, *К вопросу о подготовке канонизации царской семьи в Русской Зарубежной Церкви*, Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, Серия 2: История. История Русской Православной Церкви, № 52(3) 2013, 44.

65 Словачка штампа, 10. 07. 1940, 108 (AJ, ЦПБ 38, 176/323).

66 Италијанска штампа, 27. 06. 1940, 291 (AJ, ЦПБ 38, 176/323).

67 *Љубав је јача од смрти*, приредио В. Димитријевић, 60.

68 ADMAE, Guerre1914-1918, Serbie, вол. 379, лист 7; Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 286.

69 Лесковачки гласник, бр. 11, 15. 03. 1930, 2.

70 Политика, 01. 07. 1914, 2.

ВОЈНО СВЕШТЕНСТВО РУСКОГ КОРПУСА У ЈУГОСЛАВИЈИ

1941-1945.

Највећу војну јединицу коју је руска емиграција основала током Другог светског рата представља Руски корпус који је ратовао 1941-1945. године на територији Југославије и углавном се борио против комунистичких одреда под командом Јосипа Броза Тита. Корпус је (у прво време заштитна група) од свог оснивања имао у саставу формацијско војно свештенство под јурисдикцијом Руске православне заграничне цркве и именовано од стране Архиерејског синода и лично поглавара те Цркве митрополита Анастасија (Грибановског). Митрополит Анастасије је учествовао и у празницима, војним парадама, прво групе а затим корпуса, служио за његове војнике молебане и држао проповеди. Војни свештеници из састава корпуса јавно су се молили за патријарха Гаврила, кога су Немци интернирали, и српског краља Петра II. Поједини војни свештеници учествовали су у обнови православног црквеног живота на територији такозване Независне државе Хрватске. Припадници Руског корпуса, као и његови свештеници, избегли су изручење СССР-у и по завршетку рата углавном живели на територији САД.

Чланак је написан на основу материјала Синодалног архива Руске православне заграничне цркве из Њујорка и Архива Института за савремену историју из Минхена.

* * *

Највећа војна јединица коју је руска емиграција основала током Другог светског рата био је Руски корпус који је ратовао 1941-1945. године на територији Југославије. Једну од најмање познатих страница његове историје представља делатност војних свештеника корпуса. Међутим, он је од самог оснивања, по угледу на царску руску или Белу армију имао у свом саставу формацијско војно свештенство, под јурисдикцијом Руске православне заграничне цркве и именовано од стране Архиерејског синода и лично поглавара те Цркве митрополита Анастасија (Грибановског).

На немачки напад на Југославију априла 1941. огромна већина руских емиграната реаговала је на исти начин, прискочивши у помоћ земљи која им је пружила уточиште. Мобилисани су емигранти – југословенски држављани, а многи други су се пријавили као добровољци. Иако су активна борбена дејства трајала само недељу дана, неки емигранти су погинули у борби са Немцима, други били рањени или заробљени и одведени у логоре на територију Немачке (делимично зато се у Руском корпусу осећао мањак људи регрутног узраста). Тако је, на пример, бивши белогардејски официр на служби у Југословенској војсци мајор Александар Протопопов (потоњи командир козачке стотине и интендант Руског корпуса) по наредби генерала Драже (Драгољуба) Михаиловића дигао у ваздух мост преко Дунава и железничку пругу Будимпешта–Београд, запречивши тиме пут мађарским трупама. Због тога је одликован југословенским орденом Светог Саве, а Мађари су га касније ухапсили и преки суд га је осудио на смрт. Протопопову је успело да побегне у Хрватску, где се два-три месеца налазио у концентрационом логору.

Начелник 4. одељења Руског општевојног савеза генерал Иван Барбович, командант Кубанске козачке дивизије генерал Виктор Зборовски (потоњи командант 1. пука Руског корпуса), командант Гардијског козачког дивизиона пуковник Анатолиј Рогожин (будући командант Руског корпуса) ставили су себе и своје јединице на располагање југословенској команди. Ипак до њиховог коришћења није дошло због мучевитог завршетка борби.[1] Притом су готово сви бивши официри и војници белогардејци маштали о повратку у отаџбину. У Југославију се почетком двадесетих година 20. века доселило око

1 Прот. Михаил Протопопов. *«Живых поглотим их…». Путь от георгиевского креста к Голгофе*. Мельбурн, 2000. С. 74-75, 91, 147, 211-212.

40.000 људи, и део њих желео је да настави оружану борбу са комунистима и обнови Руску империју. Почетак рата између Немачке и СССР-а 22. јуна 1941. доживели су као повољан тренутак за остварење својих намера и иступили са иницијативом оснивања борбених јединица ради пребацивања у Русију (и каснијег стварања руске националне армије на њиховој основи).

Потребно је такође истаћи да се, у условима окупације Југославије и почетка оштрих унутрашњих националних, верских и политичких сукоба, руска емиграција обрела у трагичном положају. Остала је сасвим лишена материјалне подршке југословенске државе и постала објекат прогона и репресија, чак и физичког уништења, пре свега од стране комунистичких одреда под командом Јосипа Броза Тита, али такође, понекад, окупационих трупа и српских четничких јединица генерала Драже Михаиловића које су се борили против њих. Тако су Немци у Београду због оптужби за антинемачку делатност стрељали грофа Јефимовског, брата у то време покојне игуманије Леснинског манастира Јекатерине, инжењера Николајева, пуковника Савељева, јесаула (козачки чин у рангу мајора, прим. прев.), Приходка и друге. Комунисти су до 1. септембра 1941. убили преко 50 људи, укључујући неколико свештеника и читаве породице са женама и децом. Чак је дошло дотле да су се „козаци из Шапца, пошто су комунисти убили петорицу козака са породицама, дигли на оружје, образовали две стотине под командом стотинара (козачки чин у рангу поручника, прим. прев.) Икоњикова и бранили се заједно са немачким јединицама од комуниста који су их напали и опколили".[2]

Генерал-мајор Михаил Скородумов, који је био на челу „Бироа за заштиту интереса и подршку руских емиграната у Србији" створеног 22. маја 1941. године, трудећи се да олакша положај сународника, више пута се тим поводом обраћао немачкој команди, али му је само препоручено да изда наредбу о ступању руских емиграната у местима боравка, прво у немачке војне јединице, а затим у српску жандармерију, створену под окриљем окупационих власти. И једно и друго било је потпуно неприхватљиво за руске монархисте којима је припадао и сам Скородумов.[3]

Почетком септембра Скородумов започиње преговоре са командом немачких трупа у Србији о оснивању руске војне јединице, поставивши следеће услове: руске јединице ће носити руску униформу, неће полагати никакву заклетву, неће улазити у састав немачких јединица, неће их користити против било које државе или српских одреда генерала Михаиловића и биће пребачени у Русију. Међутим, генералу је одговорено како може да се образује само руска заштитна група намењена искључиво за заштиту привредних предузећа на територији Србије, док је стварање борбених јединица забрањено. Скородумов 12. септембра од пуковника Кевиша, начелника штаба главнокомандујућег трупама вермахта на југоистоку, добија наредбу којом се одобрава формирање Руског заштитног корпуса. Истог дана генерал, већ у својству команданта Руског корпуса, сасвим неочекивано за Немце издаје наредбу бр. 1, објављену 14. септембра у Руском Билтену. У тој наредби нема ни речи о политичким циљевима стварања корпуса ни о рату на страни Немачке: „Данас на дан Светог Благоверног Кнеза Александра Невског, Покровитеља напаћене Руске земље, остварили су се заветне жеље Руса да започну службу својој Отаџбини у Руској Војсци… Позивам господу официре, подофицире, војнике и козаке да испуне своју дужност, јер се сада отвара нова страница Руске историје. Од нас зависи шта ће бити записано на тој страници. Ако се обнови Руска Војска, обновиће се и Русија. Уз Божију помоћ и нашу једнодушност, пошто испунимо нашу дужност према земљи која нам је пружила уточиште, одвешћу вас у Русију". У наредби је такође објављена мобилизација свих емиграната од 18 до 55 година, који треба да се пријаве у Београду већ 18–21. септембра.[4] Одмах је уследила врло негативна реакција Немаца. Према писаном извештају Министарства Рајха за окупиране источне територије

2 Тимофеев А.Ю. Положение русской эмиграции в Югославии в 1941 году // *Славяноведение*. 2006. № 4. С. 53.

3 Маевский В. *Русские в Югославии 1920-1945 гг.* Т. 2. Нью-Йорк, 1966. С. 284, 287.

4 Institut für Zeitgeschichte München (IfZ), MA 1034. Bl. 310-311; *Русский Корпус на Балканах во время II великой войны 1941-1945 гг. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников.* Под ред. Д.П. Вертепова. Нью-Йорк, 1963. С. 14-15.

од 14. септембра Гестапо је генерала Скородумова скинуо са положаја и ухапсио, нагласивши притом да се пре окупације Југославије непријатељски односио према Немачкој.[5]Генерал је провео три недеље у затвору, а по изласку на слободу демонстративно се бавио обућарством и 1944. ступио у редове Руског корпуса као редов и у том својству се неколико месеци борио у његовом саставу (умро је у САД 1963. године).Опште је познато да се Хитлер током читавог рата противио стварању регуларних војних јединица од Словена, поготово Руса. Ипак, премда је руководство Трећег рајха било против те идеје, команда Вермахта је понекад преузимала одговорност и одобравала стварање таквих јединица. То се десило у Југославији, где су немачке трупе покушавале да на разне начине угуше све јачи партизански покрет. Чак је и ненаоружано цивилно становништво коришћено за заштиту телефонских линија, пруга итд. У таквим условима стварање руске јединице није било сасвим забрањено и од 2. октобра до 18. новембра 1941. чак се по инерцији називала заштитни корпус, а после – Заштитна група (нацисти нису хтели да допусте чак ни присутство речи „руски“ у називу). За њеног команданта 2. октобра именован је начелник штаба Скородумова генерал-лајтнант Борис Штејфон. Био је потчињен Немачкој привредној управи у Србији, али немачки официри нису имали дисциплинску власт у групи, и сви припадници су носили стару униформу Руске војске.

Председник Архијерејског синода Руске заграничне православне цркве митрополит Анастасије још средином септембра 1941. даје благослов за оснивање Руског корпуса, у чије редове ступају многи представници његове паствe, а 26. септембра именује протојереја Јована Гандурина за корпусног свештеника, а јеромонаха Антонија (Медведева) из манастира преподобног Јова Почајевског у Словачкој за пуковског свештеника 1. пешадијског пука. Десетак дана од почетка образовања 2. пешадијског пука, 29. октобра митрополит за његовог свештеника именује јереја Владимира Уљанцева, 23. јануара 1942. свештеник 3. пука постаје дипломац париског Свето-Сергијевског института, бивши настојатељ руског храма у југословенској Белој Цркви протојереј Борис Молчанов, а 5. фебруара за свештеника резервног батаљона именује јеромонаха Никона (Рклицког), дипломца правног факултета Кијевског универзитета, бившег официра Добровољачке армије, који је од 1921. у Југославији издавао најпре Војениј вестник, а потом Царскиј вестник. Њега је митрополит Анастасије постригао октобра 1941. и убрзо рукоположио у чин свештеника.Убрзо после почетка образовања 2. пука – крајем октобра Владика Анастасије са чудотворном Курско-Кореном иконом Мајке Божије посећује касарне корпуса ради освећења походне пуковске цркве, где га свечано дочекују постројене јединице у дворишту касарне. На Божић 1942. године 2. пук са оркестром пролази до руске Свето-Тројичке цркве у Београду, где присуствује свечаном богослужењу. Најважније одлуке одобрава Архијерејски синод. Тако Синод 23. новембра 1941. потврђује именовање протојереја Гандурина за корпусног свештеника, а 22. априла 1942. доноси одлуку о отпуштању оца Јована због укидања његовог положаја (пошто назив корпус није признат). Од тада па до краја 1942. у Заштитној групи служе наведена четворица представника духовништва: оци Антоније, Никон, Борис и Владимир. Сваки од њих духовно руководи једним од пукова, преименованим у одреде, док је резервни батаљон преобразован у 4. одред.[6]

Више од годину дана Заштитна група није званично сматрана војном јединицом. Такође је категорички одбијено да се пребаци на Исток, пошто се немачка команда прибојавала појаве веће руске јединице под командом националистички расположених официра. Већина припадника добровољно је приступила корпусу (групи), док је одређени део то учинио како би спасао породице од гладне смрти, јер је немачка команда обавезала српску владу под својом контролом да отпусти све Русе из службе.

За попуну групе примењивана је и принудна мобилизација дела официра. Капетан А. Шевченко изјавио је на саслушању у СССР-у 1946. да је приступио корпусу под претњом генерала Штејфона

5 IfZ, MA 246. Bl. 678.

6 Синодальный архив Русской Православной Церкви за границей в Нью-Йорке (СА), д. Протоколы Архиерейского Синода, 1940-1946 гг.; *Русский корпус на Балканах.* С. 39-40, 76-77.

да ће га предати војном суду у случају одбијања, а мајор А. Протопопов, такође мобилисан у новембру 1941. године, „био је велики противник нацизма, и гајио симпатију према Русији".[7] Уосталом, и знатан део добровољаца није имао нимало поверења или наклоности према Немцима, слутећи који су прави циљеви нациста у рату са СССР-ом: „Они су веровали у Русију, у њену светлу будућност, нису могли да замисле могућност освајања Русије од стране Немачке".[8]

Крајем 1941. и током 1942. године одреди Руске заштитне групе у одређеним подручјима штите од напада партизана различите, углавном привредне објекте. Притом повремено ступају у борбу са комунистичким одредима, док су са јединицама генерала Михаиловића односи неутрални, понекад чак и лојални. У зборнику сведочанстава и успомена бораца корпуса забележено је: „Јединице Руског корпуса никада нису изводиле никаква непријатељска дејства против четника генерала Драже Михаиловића већ су, напротив, увек биле спремне да им пруже сваку помоћ, премда сам генерал у прво време није схватао наше побуде и избегавао је контакте са командантом и јединицама Руског корпуса… четнички одреди су ратовали час против Немаца, час… против Титових црвених партизана, час би изненада нападали на… мање јединице Руског корпуса, коме су се стално обраћали за помоћ, углавном у вези муниције и никада нису одбијени. Јединице Руског корпуса никада нису нападале на четнике већ су, кад заједнички делују, увек морале да буду на опрезу и будно пазе".[9]

Четницима се заиста помагало, али се то понекад кажњавало. Тако је интендант корпуса Протопопов смењен и деградиран из чина мајора у поручника због тога што је одржавао везу са Михаиловићевим четницима, давао им наоружање и „јављао о кретању немачких возила с оружјем, које су партизани преотимали".[10] Већина припадника корпуса дуго је живела у Југославији, са великом симпатијом су се односили према тој земљи, и изнуђено учешће у рату на њеној територији (против извесног дела њеног становништва) код многих је изазивало унутрашњи протест.

Дража Михаиловић чак 20. септембра 1943. године предлаже 1. пуку склапање тајног споразума против Немаца; истина, команда корпуса то није прихватила. Према сведочанству историчара Јурија Цурганова, после тога се „морално-политичко стање међу Русима погоршало – били су наклоњени Михаиловићу, схватали су правичност његове борбе. Одреди четника покушавали су да одузму оружје припадницима Корпуса и агитовали их да пређу у њихове редове. Није било могуће избећи оружане сукобе".[11]

Јединице Руске групе, а потом Корпуса, делимично су се налазиле на територији Хрватске, где су више пута послужиле као уточиште православним Србима који су се спасавали од истребљења од стране пронацистичких усташа. Тако су, на пример, борци 1. одреда у лето 1942. пребацили преко Дрине и тиме спасили од смрти 10.000 – 12.000 српских избеглица које су усташе притерале уз реку и отвориле на њих ватру. Током 1943. у околини Зворника је спасено преко 1.500 људи, док је 400 рањеника добило медицинску помоћ; у јулу-августу 1944. превезено је преко Дрине и смештено у Бањи Ковиљачи више од 1.000 српске деце.[12]

Војни свештеници из састава групе јавно се моле за патријарха Гаврила у немачкој интернацији и српског краља Петра II, који у Лондону даје оштре антинацистичке изјаве. Тим поводом у лето 1942. долази до инцидента. Командант 1. бригаде генерал-мајор Данииил Драценко обраћа се 23. јуна команданту заштитне групе: „Чудно је што се свештеници наших одреда моле за оне који подржавају безбожнике бољшевике-уништитеље Русије, за оне који преко радија подржавају устанак у Србији". Он је сматрао да „свештеници, припадници Заштитне групе која се бори против комунизма и његових

7 Прот. Михаил Протопопов. Указ. соч. С. 99; Окороков А.В. *Антисоветские воинские формирования в годы Второй мировой войны.* М., 2000. С. 52-54.

8 *Русский корпус на Балканах.* С. 15.

9 Исто. С. 20.

10 Прот. Михаил Протопопов. Указ. соч. С. 163.

11 Цурганов Ю. *Неудавшийся реванш. Белая эмиграция во Второй мировой войне.* М., 2001. С. 122-123.

12 *Русский корпус на Балканах.* С. 19.

присталица“ не треба да се моле за патријарха и краља.[13]

Начелник штаба групе прослеђује Драценков рапорт митрополиту Анастасију, који 16. јула пише Штејфону како категорички одбија да престане са молитвама: „Његова светост Патријарх Гаврило који је, узгред буди речено, током свог управљања Црквом увек показивао љубав и пажњу према Руској цркви и емиграцији и не једном категорички иступао против комунизма, премда сада фактички и не управља Црквом, и даље остаје њен канонски Поглавар и зато немамо права да га на њеној територији не спомињемо… Што се тиче Краљевског дома, он није свргнут… Имајући у виду ту околност, као и то да је Српски краљевски дом увек пружао руској емиграцији своје високо покровитељство, а такође се увек истицао својим непомирљивим односом према комунизму… сматрам сасвим немогућим да укинем његово спомињање“.[14]

Треба истаћи да је Штејфон био у добрим односима са Владиком Анастасијем и придавао велики значај црквеној делатности. Командант заштитне групе активно је учествовао у пружању материјалне помоћи верском препороду у Русији. Јеромонах Никон предао је почетком 1942. од генерала председнику Архијерејског синода 3.000 динара за израду светих антиминса ради упућивања у западне области СССР-а. Митрополит Анастасије изразио је 19. марта дубоку захвалност Штејфону за бригу о црквеним потребама и саоштио да је Српски синод већ за 2.000 динара одштампао 80 антиминса, призвавши на „све припаднике Групе Божији благослов“. Јуна 1942. објављен је у 23. броју Ведомости охраној групи позив „Комитета помоћи Црквама Русије“ за прикупљање прилога ради куповине црквених утвари и богослужбених књига и њихово слање у руске храмове.[15]

Митрополит Анастасије је са своје стране учествовао у празницима, војним парадама групе, а потом корпуса, служио молебане за његове припаднике и држао проповеди. Тако је 30. августа/12. септембра 1942. године, на дан празника Светог кнеза Александра Невског владика дошао на храмовну славу походне цркве у касарнама на Дедињу и уз саслужење њеног настојатеља јеромонаха Никона и присутног свештенства одслужио свечани молебан, после кога је одржана парада. Сутрадан, 13. септембра, обележена је годишњица почетка формирања Руске заштитне групе свечаним молебаном који је одслужио митрополит Анастасије у дворишту београдске Свето-Тројичке цркве у присутству Штејфона и његовог штаба, бројних официра и стотине 4. одреда с оркестром. Владика је после молебана одржао говор у коме је „истакао пожртвовано осећање које је привукло руске ратнике у редове Заштитне групе ради оружане борбе с комунизмом“. Генерал Штејфон се захвалио митрополиту Анастасију за његове речи и „за свагдашњу пажњу према духовним потребама групе“. Свечаност је завршена парадом, а 18. октобра свој празник је обележио 4. одред заштитне групе. Тог дана су по благослову митрополита богослужење одржали јеромонах Никон (Рклицки) и протојерej Борис Молчанов.[16]

Средином 1942. партизански рат у Југославији знатно јача, и у тим условима је Главни штаб ОКХ (Врховне команде војске) принуђен да 9. јула одобри преобразовање руске привредне заштите у регуларну војну јединицу „Руски легион“ (што у ствари није учињено), а 30. новембра 1942. и стварање на основу заштитне групе Руског заштитног корпуса са знатно повећаним бројним саставом, укључивање у састав Вермахта и замену руске униформе немачком (уз очување чисто руског командног кадра). Притом је неколико војника и официра, који су хтели да напусте корпус предато војном суду.

И после реорганизације групе у корпус остаје непромењен подозрив, а често и негативан однос нацистичког руководства према њему, чак се појачавши због изнуђеног додатка речи руски у називу јединице. У наведеном зборнику сведочанстава ветерана корпуса пише: „…од првих дана формирања постаје јасна сва сложеност и тежина прилика, и започиње потмула борба са немачком

13 СА, д. 18/41, л. 36.

14 Исто, л. 37-38.

15 Исто, д. 17/41.

16 Церковная жизнь. 1942. № 10. С. 154-155; Церковное обозрение. 1942. № 11-12. С. 6-7.

партијском идеологијом и појединим немачким старешинама из редова партије, који су тежили да себи потчине Руски корпус и користе га за своје циљеве… Та борба трајала је све време постојања Корпуса, повремено се заоштравајући дотле да се јављала директна претња његовом постојању".[17]

Те исказе потврђују архивски документи. Још у марту 1942. као противтежа Заштитној групи отпочиње стварање групе помоћне полиције од руских емиграната немачког порекла (београдског батаљона) под командом хауптштурмфирера СС (пуковника) Михаила Семјонова (чија жена је била Немица). По упутству рајхсфирера СС Химлера тиме се бавио начелник његовог личног штаба обергрупенфирер и генерал СС трупа Карл Волф. У октобру 1942. група помоћне полиције бројала је око 400 људи, али су извори њене попуне у Србији били готово исцрпљени, те је у процес врбовања укључено Миинистарство спољних послова Рајха, које је 16. октобра обавестило Волфа да су у Хрватској успели да заврбују 70 људи, у Грчкој 37, у Бугарској 20, а таквих акција биће и у Румунији и Мађарској.

У свом писму нижем државном секретару Лутеру од 20. новембра 1942. Волф подробно образлаже потребу стварања батаљона помоћне полиције у Србији од руских емиграната немачког порекла под немачком командом и пронемачки политички оријентисаних управо као противтеже Руској заштитној групи. Притом генерал преноси Химлерове речи: „Руска привредна заштита делује под утицајем руског емигрантског духовништва, са чисто руском командом, наредбама на руском језику и услед тога се налази под политичким руским, пре свега монархистичкимутицајем (што је тачно утврђено и нико не пориче); сем тога, она има расно руско порекло и у њеним редовима је знатан број чисто азијатских типова. При врбовању у помоћну полицију, напротив, изричито је наглашена припадност расној крви. Стога се људи могу отети утицају руског емигрантског руководства, потчинити немачком руководству, језику команди и пропагандистички их обухватити у немачком духу као немачке припаднике по крви. То ће имати за последицу да помоћна полиција представља знатно већи допринос одбрамбеној способности немачког народа од Руске привредне заштите".

Врбовање у наведене батаљоне у шест земаља настављено је током 1943. године, али без стварног успеха. Марта 1944. преобразовани су у „Самосталну групу К", а затим, после попуне совјетским заробљеницима – у самостални пук СС „Варјаг" опет под командом Семјонова. Бројност пука кретала се од 1.200 до 1.500 војника, у лето 1944. пук је пребачен у Словенију (у рејон Љубљане), где је и остао до маја 1945. године, учествујући у борби са комунистичким партизанима. Никакву противтежу Руском корпусу та прилично мала и на војном плану безначајна јединица није могла да представља (у пролеће 1945. и она је потпала под команду Власова). Наравно да у батаљону помоћне полиције и пуку „Варјаг" није било никаквог духовништва.[18]

Убрзо после изнуђеног узакоњења Руског заштитног корпуса, 22. јануара 1943. шеф Гестапоа Милер по налогу начелника полиције безбедности и СД Калтенбрунера подноси писмени извештај о будућем расељавању руских емиграната, припадника корпуса, у коме указује: „У овом подухвату треба избећи непожељне тежње дела руске емиграције да се превремено врате у заузете источне области. Могу се искористити одговарајуће кандидатуре међу посебно поузданим емигрантима, који беспоговорно служе садашњим циљевима рајха, како би се омео општи циљ емиграната да науде немачким интересима". Никакво упућивање корпуса као војне јединице у Русију није долазило у обзир.[19]

У тренутку преобразовања Руске заштитне групе у корпус он има око 7.500 војника и Штејфону је обећано појачање од 12.000 добровољаца из редова совјетских заробљеника. Такво појачање само једанпут је послато и то у мањем броју – на Бањицу је 12. марта 1943. стигло 297 заробљеника, од којих су формиране две посебне чете. Већ 24. марта командант безбедносне полиције и СД у Београду Шаефтер пише свом претпостављеном групен-

17 *Русский корпус на Балканах.* С. 16-17.

18 IfZ, MA 304. Bl. 560-561, 580.

19 Ebd. Bl. 551.

фиреру СС Мајснеру о непожељним резултатима акције, пре свега због опасности утицаја ставова емиграната на бивше црвеноармејце, пошто се у редовима корпуса „налазе екстремне присталице цара из руске официрске и племићке касте упоредо са демократама, ортодоксни православци и представници либерално-масонских погледа".

Притом се истиче да су бивши црвеноармејци расположени не само националистички већ и империјалистички, и сукобљавају се са „козацима-сепаратистима". Сем тога, Шаефтера забрињава „ватрено занимање" за заробљенике од стране антинемачки настројеног српског становништва које се стално распитује о Совјетској Русији. Поједини „добровољци" убрзо беже из воза током транспорта, самим тим стварајући опасност да појачају „комунистичке банде у Србији". У вези религиозности новопридошлих Шаефтер пише да су бивши црвеноармејци, по њиховим речима, крштени, али избегавају разговоре о религији и често се у цркви неправилно крсте. Уосталом, они посећују храмове, сматрајући да руска емиграција нарочито тежи томе да их поново доведе у Цркву.[20]

Занимљиво је истаћи да је месец дана после тог извештаја – 26. априла, на други дан Ускрса „Београдска Тројичка црква примила младе војнике корпуса који су стигли из Русије. Одржана је свечана ускршња служба, а после ње се митрополит Анастасије обратио војницима врло дирљивим и срдачним речима". Из другог саопштења сазнајемо да је владика говорио о значају цркве у историји руског народа и навео чињенице које оправдавају одлазак Беле армије у емиграцију. После богослужења одржана је парада Београдског батаљона из састава корпуса.[21]

Чим се појавила вест о предстојећем преобразовању Заштитне групе, митрополит Анастасије шаље у њене одреде додатне свештенике из редова оних који су раније изразили жељу да се преселе у Русију, нарочито јереје Григорија Барањикова и Петра Димитријевича али им Немци то нису дозволили. Притом владика 21. децембра 1942. налаже протојереју Јовану Гандурину да једном недељно посећује немачке болнице у Београду ради пастирске бриге за рањене руске војнике који понекад ту доспевају уместо у руску војну болницу.[22]

Један од нових војних свештеника – отац Григорије убрзо заједно са настојатељем походне цркве 3. пука протојерејем Борисом Молчановом постаје учесник догађаја који изазива инцидент између Српске и Заграничне руске цркве. Српски Синод се 3. децембра 1942. обраћа митрополиту Анастасију с молбом да „у интересу добрих односа између Срба и Руса" укаже свештеницима Руског корпуса да избегавају „погрешке", којих је било 23. новембра у српској цркви Косовске Митровице, где отац Борис и отац Григорије током службе наводно нису споменули месног архијереја епископа Рашко-призренског Серафима, већ само владику Анастасија и „руско христољубиво војинство". Отац Борис 29. децембра, на митрополитов упит, јавља у рапорту да су прекори сасвим неосновани, да су он и отац Григорије уз одобрење архијерејског намесника и настојатеља црквава у Косовској Митровици понекад вршили у храму Светог Саве свеноћно бдење, божанску литургију, парастосе, опела и молебане за руски пук, али се на богослужењу Врховна црквена власт увек спомињала по обрасцу: „За православно епископство Цркве Српске и Руске, за Господина нашег Високопреосвећеног Митрополита Анастасија и Господина Преосвећеног епископа Серафима", а „христољубиво војинство" је оглашавано без спомињања националности. Штавише, руски свештеници су фактички спасили српске, ухапшене од 24. до 29. новембра. У то време су отац Борис и отац Григорије „слали војнике пука немачком команданту са изјавама како је сваком од њих потребан извод из матичних књига, које може да им изда само архијерејски намесник". Услед тога је ускоро ослобођен, а неколико дана касније и други српски свештеници.[23]

Током 1943. Руски заштитни корпус је ипак бројчано повећан, пошто је у априлу створен 1. козачки пук од емиграната и после одобреног врбовања добровољаца у Бесарабији, Буковини и рејону

20 Ebd. Bl. 542.

21 Церковное обозрение. 1943. № 8. С. 4; *Русский корпус на Балканах.* С. 115.

22 СА, д. 18/41.

23 Исто.

Одесе. Корпус је добио око 5.000 људи, после чега су Немци почели да ометају рад комисија за вербовање, и попуна добровољаца је престала. Већину новопридошлих чинили су верници и, када су батаљоне житеља Буковине, Бесарабије и Одесе први пут повели у београдску цркву, руски емигранти су зачуђено приметили да се огромна већина њих правилно крсти.[24]

Због повећања бројности корпуса требало је уредити нове војне цркве, те митрополит Анастасије 12. фебруара 1944. пише начелнику Управе руске емиграције у Србији генерал-мајору Владимиру Крејтеру да је неопходно предати за њихове потребе имовину цркве 1. Руског кадетског корпуса. У одговору од 23. фебруара речено је да је за новоосноване цркве 4. и 5. пука корпуса предата имовина, преостала после затварања храма Руског девојачког института у Белој Цркви. Владика се упознаје са списком те имовине, који је оверио настојатељ гарнизонске цркве Светог кнеза Александра Невског у Београду јеромонах Никон (Рклицки), и 11. марта издаје налог да се цркви 4. пука преда и иконостас храма Девојачког института.[25]

Истовремено са стварањем пуковских цркава попуњава се и број свештеника корпуса, премда не примају све који то пожеле. Тако се протојерej Валентин Руденко од децембра 1942. до јануара 1944. Два пута обраћао митрополиту Анастасију с молбом о свом именовању у Руски заштитни корпус, истичући да је његову кандидатуру предложио командант 5. пука генерал Гонтарјев, да у корпусу служе два његова зета и да му је једини син погинуо као припадник корпуса, али владика ипак 13. јануара именује оца Валентина у 15. козачки корпус.

Митрополит Анастасије именује 31. марта 1944. за пуковског свештника 1. пука, уместо јеромонаха Антонија, јереја Григорија Барањикова, а за свештника 4. пука – јеромонаха Никодима (световно име Николај Васиљевич Нагајев, 1883-1976), бившег генерал-мајора руске и Беле армије, који је раније боравио у манастиру Милково на територији Хрватске. Отац Владимир Уљанцев и отац Борис Молчанов остављени су као свештеници 2. односно 3. пука, јеромонах Никон (Рклицки) као настојатељ гарнизонске цркве, а за свештеника 5. пука ускоро је одређен јереј Јован Баско. Треба споменути да је 1943. издата брошура оца Никона (Рклицког) „Утеха у жалостима“, посвећена животу и учењу протојереја Јована Кронштатског, која садржи јеромонахово излагање у братству сећања на оца Јована Кронштатског и на скупштини припадника Руског корпуса.

Архијерејски Синод одлучује 31. маја 1944. да свештеници походних цркава Руског заштитног корпуса плаћају 1% пореза на приход, што раније нису давали општецрквеној каси. Владика Анастасије обраћа се 9. јуна члану Синода митрополиту Берлинском Серафиму (Љади) с молбом да међу свештеницима евакуисаним с Истока у Немачку, „ако затреба“, одабере неколико кандидата за Руски корпус. Ускоро су, у лето и почетком јесени 1944, у три пука именовани други (батаљонски) свештеници: у 1. – јереј Василиј Воскобојњиков, у 2. – јереј Владимир Могиљов, у 4. – јеромонах Викторин (Љабах) тако да је, рачунајући јерођакона Васијана из састава гарнизонске цркве, достигнут највећи број свештенослужитеља – њих 10.[26] Осим њих, при корпусном храму и у пуковима постојали су појци: дипломац Богословског факултета Београдског универзитета Борис Крицки, син архиепископа Гермогена (Максимова) Сергеј Максимов, Иван Ревенко и Николај Иванов.

Током септембра–октобра 1944. долази до битних промена у положају корпуса и његовог духовништва. После преласка Бугарске и Румуније на страну земаља антифашистичке коалиције положај немачких трупа и њихових савезника на територији Југославије постаје критичан. Руски корпус је од септембра и до краја рата принуђен да учествује у активним фронтовским борбама са регуларним војним јединицама Народноослободилачке војске Југославије, бугарским дивизијама, а у бици код Чачка чак и с јединицама 65. совјетске армије.

С тим у вези из назива корпуса избрисана је реч „заштитни“. Од 10. октобра 1944. званично се зове

24 Свидетельство М.А. Селихова автору 17 мая 2004 г.

25 СА, д. 41/43.

26 Исто, д. Протоколы Архиерейского Синода, 1940-1946 гг.; *Русский корпус на Балканах.* С. 142-144.

Руски корпус у Србији, а од 31. децембра – Руски корпус. Његова бројност износила је 12. септембра 11.197 људи – пет пукова, у сваком просечно по 2.200 људи, али је затим брзо почела да се смањује услед тешких губитака.[27] Многи погинули војници и официри корпуса сахрањени су на руском београдском гробљу код Иверске капеле.

Због приближавања совјетских јединица Архијерејски синод 7. септембра прелази из Београда у Беч. По указу митрополита Анастасија све руске парохије на челу са Епископским саветом при Управи руских православних заједница у Србији привремено су потчињене Српској црквеној јурисдикцији, док је духовништво корпуса остало „изван црквеног уједињења и предводништва".

Најзад се Борис Штејфон 25. септембра обраћа владики Анастасију с молбом да се „пуковске цркве… Корпуса, као невезане са становништвом одређене територије и које опслужују искључиво припаднике Корпуса, потчине непосредно… Архијерејском синоду Руске православне цркве преко Главног свештеника Руског заштитног корпуса". Ради остварења тог плана генерал моли да се за главног свештеника именује свештеник штаба корпуса јеромонах Никон (Рклицки) и унапреди у архимандрита. Већ пет дана касније – 30. септембра Архијерејски Синод одлучује да се отац Никон произведе у игумана са положаја корпусног свештеника.

Владика Анастасије пише 2. октобра о том указу оцу Никону, предложивши му да преузме све документе о црквама и духовништву корпуса у Епископском савету и достави Синодалној канцеларији. Истог дана митрополит шаље писмо српском епископу Мукачевско-Прјашевском Владимиру с молбом да изда налог канцеларији Епископског савета за предавање одговарајућих докумената игуману Никону.[28] Митрополитов налог није извршен, документи су остали у Београду, у Синодалну канцеларију нису стигли и вероватно су пропали. Отац Никон добио тај указ добио тек 18. јануара 1945. године, за време предаха у борбеним дејствима. Духовништво корпуса је све дотле упоредо с осталим припадницима учествовало у изузетно тешком километрима дугом походу, праћеном готово непрекидним бозбама. Игуман је 4. октобра у гарнизонској београдској цркви Александра Невског одслужио молебан пред почетак похода, и сутрадан у пратњи чланова клира (настојатеља, јерођакона Василијана, појца И.А. Ревенка, хоровође А.Н. Мушенка и црквеног тутора Г.Н. Јењко-Даровског), скупа са јединицама корпуса кренуо у Чачак и тамо стигао 10. октобра.

Испрва је отац Никон служио у градској Вазнесењској цркви заједно са њеним духовништвом, а када су код Чачка почеле жестоке борбе, српски свештеници напустили град и богослужења у цркви престала, клир цркве Александра Невског организовао је вршење божанске литургије недељом и празником у приватној кући, а те службе посећивали су и тамошњи житељи. Чланови клира доспели су 24. октобра, кренувши на опело пуковнику Б. Гескету, под ватру „Кањуша". Јерођакон Василијан је убијен, отац Никон рањен у руку и лице, а појац Иван Ревенко контузован. Истог дана игуман је одржао опело оцу Василијану уз учешће јеромонаха Никодима (Нагајева), свештеника Владимира Могиљова и сахрањен је на гробљу Вазнесењске цркве.

Надаље је клир цркве Александра Невског вршио богослужења у подруму зграде народне школе, која је такође била под сталном ватром, услед чега је 15. новембра лако рањен хоровођа А. Н. Мушенко. Понекад су богослужења вршена у просторији болнице ветеринарске чете, где су увече такође држана духовна предавања и беседе.

Јединице корпуса кренуле су 28. новембра после молебана у тежак поход преко планинских ланаца у Сарајево. Иконостас и најгломазнији делови инвентара цркве Александра Невског, услед немогућности превоза, предате су једној од чачанских православних цркава. Духовништво корпуса је током похода вршило молебане под ведрим небом, а почетком децембра погинуо је бивши појац оца Никона Николај Иванов. Јединице су 10. децембра стигле до Сарајева. Притом су, приликом уласка у град, „ненаклоњени елементи" покушали да ухапсе корпусног свештеника, претећи да ће га „на брзи-

27 *Русский корпус на Балканах.* С. 18, 24-25, 404; Окороков А.В. Указ. соч. С. 53-54.

28 СА, д. 51/44.

ну“ стрељати, а игумана је спасло енергично заузимање заповедника колоне генерала Венијамина Пуљевича.

Надаље је отац Никон око месец дана вршио богослужења у српској цркви у Кисељаку, коју су раније усташе затвориле, и руском храму у Сарајеву, чији настојатељ протојерej Алексиј Крижко је, и поред притиска хрватских власти, остао веран јурисдикцији Заграничне руске цркве. Поход је за клир цркве Александра Невског завршен на Крстовдан приспећем у штаб корпуса који се тада налазио у Добоју.

Отац Никон пише 25. јануара 1945. митрополиту Анастасију извештај у коме истиче одважност, самопожртвовање, усрдност и оданост многих свештенослужитеља корпуса, који су често своје пастирске дужности обављали на борбеним положајима, али такође с тугом саопштава о тешко надокнадивим губицима претежне већине имовине пуковских цркава. На крају извештаја игуман наводи: „Сада, после потврде свог именовања за корпусног свештеника од стране војног руководства, намеравам да успоставим одговарајућу везу са духовништвом корпуса и, пошто нема уредбе о корпусном духовништву, да привремено одредим своје односе с њим у складу са ранијим законским прописима о војном духовништву и статутом епархијских црквених судова, сматрајући да моја права и обавезе одговарају положају намесника. Молим потврду тога од стране Вашег Високопреосвештенства“.[29]

Борис Штејфон пише 20. фебруара и митрополиту, молећи да се сви свештенослужитељи корпуса награде „за храброст“, као и да се игуман Никон унапреди у архимандрита. Готово свим молбама команданта корпуса је удовољено, 14. марта Архијерејски синод доноси одлуку да се свештеник Григориј Барањиков унапреди у протојереја, игуман Никон и јеромонах Никодим да се награде напрсним крстом, свештеник Василије Воскобојњиков и јеромонах Викторин – надбедреником, а свештеник Владимир Могиљов – скуфијом. Протојерeју Борису Молчанову, свештенику Владимиру Уљанцеву и игуману Никону предат је благослов Синода. Владика Анастасије извештава 16. марта о томе Штејфона, указавши да оца Никона нису могли да унапреде у архимандрита, пошто је недавно удостојен игуманског чина. Отац Јован Баско остаје без награде, пошто је 16. фебруара поднео молбу да се ослободи службе у корпусу због здравственог стања и старости, и 13. марта ослобођен је свештеничког положаја у 5. пуку и преведен у парохијску заједницу. Борис Штејфон моли 24. фебруара митрополита Анастасија да се, уместо убијеног јерођакона Васијана, рукоположи у ђакона корпусне цркве каплар Олег Бељајев, који је 1942. завршио Богословски мисионарски курс у Београду. Владика је 13. марта на тој молби написао да Бељајев мора сам да поднесе молбу и, по свему судећи, до рукоположења није дошло.[30]

Треба истаћи да је Штејфон, искористивши затишје у борбеним дејствима, отпутовао у Немачку и 31. јануара, јавивши се генералу А. Власову, изјавио о својој спремности да му се беспоговорно потчини. Али сви покушаји Власова да издејствује пребацивање Руског корпуса у Немачку нису имали успеха, и корпус је ускоро морао да учествује у изузетно тешким борбама против напредовања Титове Народноослободилачке војске Југославије код Травника и Брчког.[31]

Почетком 1945. митрополиту Анастасију је, осим оца Никона, о свом духовном старању о јединицама Руског корпуса написало још неколико свештенослужитеља, између осталог јеромонаси Никодим и Викторин. Последњи је 25. фебруара саопштио да га је у селу Мирковци православни Хрват преклињао да сачува последњу светињу храма који су оскрнавиле усташе – мошти сакривене у горњој плочи светог престола. Отац Викторин је узео не само мошти него и иконе оштећене ударцима, а такође нагорели антиминс, нађен у другој срушеној српској цркви. Све то записнички је предао игуману Никону.

Опширан извештај владики, 8. марта, шаље свештеник 4. пука јеромонах Никодим. Он отворено саопштава о изузетним тегобама службе у прили-

29 Исто.

30 Исто.

31 *Русский корпус на Балканах.* С. 18, 26-27.

кама готово непрекидних жестоких борби, нарочито немогућности да лично служи опело многим погинулим, пошто често морају да се повлаче „без могућности да изнесу убијене и тешко рањене војнике, које партизани обично докрајче“. У условима борби богослужења су вршена за поједине омање јединице пука; у градовима и манастиру у Овчарској Бањи коришћени су тамошњи православни храмови, при чему за Србе, лишене својих свештеника (убијених од усташа или побеглих), те службе представљају „велику утеху“.

Јеромонах истиче да „православни Срби показују притом свештенику, премда и руском, такво поштовање и пажњу, какво никада нисмо видели у Србији. Само ту смо обострано осећали своје братство по вери“. Црквена имовина, коју је отац Никон прикупио у Београду и Белој Цркви и одатле однео, укључујући и поштовану икону св. кн. Владимира, пропала је када су четници напали воз у коме се налазила. Приликом повлачења из Србије нестао је свештеник Василије Никонов који је служио као санитарни подофицир. Сам отац Никодим имао је 62 године и патио је од последица рањавања још у грађанском рату. Јеромонах оштро критикује и однос пуковског руководства према свештенослужитељима, којима обично додељује место у комори.[32]

Извештај оца Никодима доноси митрополиту Анастасију у Карлсбад свештеник Владимир Могиљов, који приликом сусрета са владиком износи и личне утиске. Сем тога, у Карлсбаду је, где се тада налазио Архијерејски синод, у другој половини марта боравио и игуман Никон. Под утиском тих извештаја и разговора митрополит Анастасије 28. марта пише Штејфону прилично критичко писмо, у коме указује: „Видим да су се свештеници у најтеже време за њихову паству налазили већином у комори, онемогућени да опслужују оне којима су углавном потребни. Руководство пука у већини случајева уопште не узима у обзир значај свештеникове близине управо првим положајима, где може да да опроштај умирућим и опоје убијене. Свештеници доспевају у положај елемента који само оптерећује у походу, што им понекад без устручавања кажу одговорне старешине, док се црквена имовина сматра најмање важном. Углавном тиме треба објашњавати околност да је готово сва она изгубљена“.

Владика моли начелника корпуса да изда наредбу командантима пукова „о потреби да се коренито промени положај војних свештеника“, поготово да се не држе уз комору него уз штаб пука са најнеопходнијим стварима за вршење богослужења: антиминсом, епитрахиљем, крстом, дароносицом и богослужбеним књигама. На крају митрополит истиче: „Познато ми је колико је за Вас висок значај мисије пуковских свештеника, позната ми је уопште Ваша оданост Св. Цркви, и то ме уверава да Вашој пажњи неће измаћи изнете жеље, те ћете својом влашћу и ауторитетом отклонити настале ненормалности у положају војних свештеника повереног Вам Заштитног корпуса“.[33]

Треба истаћи да је, по договору са Штејфоном, отац Никон већ више од годину дана сачињавао нацрт уредбе о корпусном духовништву, у којој би служба војних свештеника била ваљано прописана. Тако је 17. фебруара 1944. на основу постојећих законских прописа у руској војсци и „савремене црквене праксе у Руском заштитном корпусу“ сачинио нацрт „Уредбе о управљању војним духовништвом руске војске“, који је, између осталог, садржао и следеће тачке: 1. Руским војним духовништвом управља архијерej, у својству епархијског архијереја кога бира Архијерејски сабор или Архијерејски синод и одобрава највише војно руководство; 3. Убудуће па све до увођења положаја Управника војног духовништва, тим духовништвом управља председник Архијерејског синода; 18. Свака већа јединица војне формације или управе мора да има свог свештеника са клиром и чини покретну парохију.

Игуман Никон 30. марта 1945. у Карлсбаду завршава састављање већ подробнијег нацрта „Уредбе о руском војном духовништву“. Тај нацрт чак је и размотрен у Синоду (при чему је најбитнија примедба било то што је планиран премали број свештеника на дивизију или корпус), али нису стигли да га до краја рата усвоје.

32 СА, д. 51/44.

33 Исто.

Отац Никон (Рклицки) и отац Владимир Могиљов нису се више вратили у Руски корпус. Игуман Никон остао је при Архијерејском синоду, док је отац Владимир у пролеће 1945. био духовник српског сиротишта у саксонском граду Анабергу (касније је примио монашки постриг с именом Атанасије). Корпус се последњих недеља рата, водећи тешке битке, повлачио кроз Босну и Хрватску на север.

Догађаје тог раздобља јеромонах Никодим описује у свом извештају митрополиту Анастасију од 7. августа 1945. године: „Велики пост затекао нас је ове године на обезбеђењу саобраћајница у маленом градићу Жепче у Босни. Борбене прилике су биле врло напете – гранате су улетале у град. И само је део пука могао да присуствује богослужењу … Зато је за православно српско становништво у Жепчу мој долазак био прави празник. Њихов храм, у коме сам служио и за пук, био је од почетка рата (од 1941) затворен и претворен у касарну за немачке војнике, а у њему је устројено и 'Кино'. После Немаца уселиле су се усташе. Српски свештеник нетрагом је нестао. Било је потребно много напора да се храм колико-толико уреди, али све то су изузетно брзо скупа урадили житељи и наши војници. Читаво српско становништво код мене се исповедало и причешћивало. Крштавао сам и служио опела… Односили су се према мени као према рођеном и стално ме позивали код себе". Даље отац Никодим саопштава како је при преласку у Хрватску њихова колона била бомбардована и нападана од партизана, услед чега је изгорело возило са свим црквеним и његовим личним стварима.[34]

Свештеника Василија Воскобојњикова, који се налазио при комори 1. пука, отели су комунисти – партизани 5. априла код Загреба и нетрагом је нестао (вероватно су га убили партизани).[35] У исто време је погинуо, борећи се у редовима Руског корпуса, аутор низа књига о руској емиграцији, познати педагог и новинар Владимир Даватц.

Приликом проласка кроз Загреб, 30. априла 1945, умире Борис Штејфон, на његовој сахрани у Крајнбургу заупокојену службу врши протојерej Борис Молчанов. За последњег команданта корпуса именован је терски козачки пуковник Анатолиј Рогожин. Васкршње богослужење 6. маја за све пукове врши се већ у Словенији. Наредба о капитулацији Немачке затиче корпус на положају код Љубљане и Рогожин издаје наредбу да се пробијају у Аустрију. Руске јединице, водећи борбу преко планинског превоја стижу до Клагенфурта, где 12. маја предају оружје Енглезима. У то време у корпусу је преостало 5.584 војника и официра, док су укупни губици (убијени, умрли, рањени, нестали, пензионисани због болести и дезертирали) за све време његовог постојања износили 11.506 војника и официра.[36]

Тако се завршио борбени пут корпуса. У целини се можемо сложити с његовом кратком оценом коју је недавно дао руско-српски истраживач Алексеј Тимофејев: „Руски корпус, не упрљавши руке казненом делатношћу или злочинима против цивила, … активно је и (до приспећа совјетских јединица) успешно учествовао у грађанском рату који се на територији Југославије одвијао од 1941. до 1945. године".[37]

Војници и официри корпуса распоређени су у неколико логора по селима на западу Аустрије: Насвегу, Тигрингу, Михелсдорфу и низу других. Ту је одмах започео активан црквени живот под руководством протојереја Бориса Молчанова, именованог 26. маја за вршиоца дужности корпусног свештеника. Касније Рогожин о томе овако пише: „Не могу да се без душевног узбуђења сетим како су борци Руског корпуса тежили да створе своје походне храмове у оним изузетно тешким условима. Та тежња била је спонтана. Сви пукови су на сопствену иницијативу створили своје цркве. На одабраном лепом месту у свом подручју подизан је олтар, док сам храм нису правили – молили су се под ведрим небом. Као грађа углавном су служиле гране, али све је било урађено с таквим укусом и толико много љубави је улагано у то да је испадало лепо и оригинално… Даровити иконописци сликали су прекрасне иконе, користећи у ту сврху вреће добијене од интендатуре. На тај начин Корпус је саградио укупно пет цркава, где су редовно вршена богослужења која

34 Исто.

35 Протопресвитер Михаил Польский. *Новые мученики российские.* Т. 2. Джорданвилл, 1957. С. 239-240.

36 *Русский корпус на Балканах.* С. 353, 404; Окороков А.В. Указ. соч. С. 54.

37 Тимофеев А.Ю. Указ. соч. С. 56.

би ганула наше душе и смиривала наша узнемирена срца, испуњавајући их надом и вером у бољу будућност.

На иницијативу најстаријег корпусног свештеника, оца протојереја Бориса Молчанова, приређивана су заједничка богослужења за све пукове Корпуса, која су остављала неизбрисиве утиске. Једно је било на празник „Оданија Св. Пасхе", а друго – првог дана Духова. Недалеко од Штаба корпуса, у боровој шуми је направљен привремени олтар, где су сви свештеници „саборно" служили Литургију… С обе стране импровизованог олтара сместили су се хорови 1. и 5. пука; њихово уверљиво певање као да су и птице понављале. Дим од тамјана полагано се дизао у небо. Свечана Литургија завршила се коленопреклоном молитвом хиљаде белих ратника који су преживели у ватри бојева и сада чаме у заробљеништву. Недокучиви су путеви Господњи, али тада смо Га осећали ближе током тог чаробног и незаборавног богослужења на први дан Духова".[38]

Јеромонах Никодим саопштава много занимљивих појединости о црквеном логорском животу у свом већ споменутом извештају митрополиту Анастасију од 7. августа 1945. године. Између осталог пише да редовно врши богослужења у цркви устројеној у виду колибе од прућа, за коју је иконе насликао познати београдски иконописац барон Мејндорф. У том пуковском храму св. кн. Владимира служили су, сем настојатеља, појац Иван Ревенко, који је поднео молбу да буде рукоположен у ђакона, и црквењак – бивши најстарији ипођакон владике Анастасија Борис Крицки. Осим богослужења, отац Никодим је држао предавања, двапут недељно окупљао кружок ревнитеља верске просвете и црквене службе који је основао, а такође предавао веронауку у школи за децу припадника корпуса. У завршном делу писма јеромонах саопштава: „На дан св. Владимира – нашу храмовну славу – била је свечана служба – саборна – свих војних свештеника. Певала су два велика хора. Окупили су се руководство корпуса и челници свих пукова. На моју немоћ пала је обавеза да одржим проповед". У то време је у јединицама корпуса било пет свештенослужитеља, осим оца Бориса и оца Никодима, јеромонах Викторин (Љабах), протојереј Григорије Барањиков и свештеник Георгије Трунов.[39]

Припадници Руског корпуса избегли су судбину козака или припадника Руске ослободилачке армије генерала Андреја Власова, у знатној мери страдалих по совјетским логорима. Команданту корпуса Рогожину успело је да докаже енглеској команди да су сви његови потчињени стари руски емигранти и не подлежу изручењу у СССР. Заједно са припадницима корпуса спасло се и око 70 припадника 15. козачког корпуса и 200. самосталног пука „Варјаг", који су се обрели у њиховим логорима. Од хиљаду припадника тог пука у логору код Таранта на југу Италије, у пролеће 1947. је депортовано око 800 лица која су имала совјетско држављанство. Формално је Руски корпус престао да постоји 1. новембра 1945. године, када је Рогожин издао последњу наредбу својој војној јединици (тог дана је реорганизована у Савез бивших припадника Руског корпуса).

Бивши свештенослужитељи Корпуса, такође избегавши изручење у СССР, надаље су играли приметну улогу у историји Руске православне заграничне цркве. Отац Викторин (Љабах) унапређен је у чин архимандрита, а оци Антоније (Медведев), Никодим (Нагајев) и Никон (Рклицки) удостојени су архијерејске хиротоније и унапређења у чин архиепископа.[40]

На гробљу православног женског манастира Ново Дивјејево у Спринг Валију (држава Њујорк, САД) подигнута је 1962. капела у знак сећања на војнике Руског корпуса са спомен-плочом: „Мир праху верних синова Русије. Војницима Руског корпуса и припадницима Савеза руског корпуса палим на бојном пољу 1941-1945. и преминулим у миру". На истом гробљу сахрањени су Анатолиј Рогожин и неки други официри и војници корпуса.

проф. др Михаил Шкаровски

Са руског превео Петар Росић

38 *Русский корпус на Балканах.* С. 380-381.

39 СА, д. 51/44.

40 Корнилов А.А. *Духовенство перемещенных лиц. Биографический словарь.* Нижний Новгород, 2002. С. 25, 31, 35, 86, 88-89.

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, јул 2015. Број 18

ГАВРИЛО ПРИНЦИП И САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ

на страницама америчке штампе 1914. године

THE WEATHER

THE DAILY

VOL. XLI., NO. 33. MISSOULA, MONTANA

ARCHDUKE AND WIFE SLAIN BY ASSASSIN

Heir to the Austrian Throne and Morganatic Wife Shot by Student After Bomb Misses Royal Carriage—Evidences of Greater Thoroughness Found.

SHIP RUNS ASHORE OFF COAST OF IRELAND

PIONEER DISCUSSES METHODS OF C. W. W.

LACKING IN POWDER VILLA IS HELD QUIET

BOMBARDMENT STOPS AT DOMINICAN CITY

Пажљивим прегледом америчке штампе послије 28. јуна 1914. уочава се неколико детаља карактеристичних за извјештавање америчких листова о поменутим догађајима. Амерички листови често су се ослањали на извјештаје службених европских новинских агенција које су доносиле вијести са Балкана. У неким новинским текстовима уочава се неинформисаност и површност америчких новинара, те непознавање сложених политичких прилика на Балкану. Вијести о догађајима у Сарајеву биле су честе на страницама водећих америчких листова у данима непосредно послије 28. јуна. Ипак, како је вријеме одмицало број извјештаја у којима се помињао Гаврило Принцип био је све мањи. Уредници су почели посвећивати већу пажњу догађајима из „Јулске кризе“, аустроугарском ултиматуму и објави рата Србији, те напетим односима међу великим европским силама. Поједини листови настојали су читаоцима приближити историју српско-аустроугарских односа прије 1914. и кључна политичка питања која су представљала камен спотицања између двије државе. Америчка штампа крајем 1914. наново је посветила пажњу Гаврилу Принципу и друговима у вријеме судског процеса и изрицања казни пред сарајевским судом.

ISSN 2303-5293

ГАВРИЛО ПРИНЦИП И САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ на страницама америчке штампе 1914. године

Сарајевски атентат и догађаји који су услиједили након њега имали су запажено мјесто на страницама штампе у Сједињеним Америчким Државама. Посвећеност америчких медија овим догађајима зависила је од више фактора – значаја, угледа и тиража новина, уредничке политике, али и мјеста у којем су новине штампане. Због знатног броја европских досељеника, те релативне близине Старом континенту, листови са источне обале су овим догађајима посвећивали нешто већу пажњу у односу на крајњи запад или југ државе.

Пажљивим прегледом америчке штампе послије 28. јуна 1914. уочава се неколико детаља карактеристичних за извјештавање америчких листова о поменутим догађајима. Амерички листови често су се ослањали на извјештаје службених европских новинских агенција које су доносиле вијести са Балкана. У неким новинским текстовима уочава се неинформисаност и површност америчких новинара, те непознавање сложених политичких прилика на Балкану. Вијести о догађајима у Сарајеву биле су честе на страницама водећих америчких листова у данима непосредно послије 28. јуна. Ипак, како је вријеме одмицало број извјештаја у којима се помињао Гаврило Принцип био је све мањи. Уредници су почели посвећивати већу пажњу догађајима из „Јулске кризе“, аустроугарском ултиматуму и објави рата Србији, те напетим односима међу великим европским силама. Поједини листови настојали су читаоцима приближити историју српско-аустроугарских односа прије 1914. и кључна политичка питања која су представљала камен спотицања између двије државе. Америчка штампа крајем 1914. наново је посветила пажњу Гаврилу Принципу и друговима у вријеме судског процеса и изрицања казни пред сарајевским судом.

Наглашавајући младост атентатора лист *The day book* подвлачи Принципове ријечи да се са школовања у Београду вратио у родну земљу са намјером да убије неку „важну личност“ како би тим чином изразио своје незадовољство приликама у Босни и Херцеговини. Чикашки лист је Принципа назвао анархистом.[1]

New York Tribune

Vol. LXXIV.....No. 24,607. NEW YORK, MONDAY, JUNE 29, 1914. PRICE ONE CENT

THE MAYOR'S OWN STORY OF HIS FIRST SIX MONTHS

Pledges to People Kept by Administration, He Tells The Tribune.

PUBLICITY KEYNOTE OF WORK FOR CITY

Pleased at Reforms Under Way in Police and Other Big Departments.

OFFICIAL FAMILY IN CO-OPERATION

GET RHINELANDER THIEF

Police Learn of Robbery by Arrest in Rockland County.

DRIVES MIDAIR PEPIL

High Building Has No Forces for Fire Capitals.

FIND SCHANCK GIRL DEAD IN CREEK

Treasurer's Six-Month Mystery Partly Solved When Body is Identified by Her Pin.

HAVE ARREST HABIT

Mr. and Mrs. Charles Ruhl Other with Prevention.

HEIR TO AUSTRIAN THRONE ASSASSINATED; WIFE BY HIS SIDE ALSO SHOT TO DEATH; EARLIER ATTEMPT ON THEIR LIVES FAILED

HEIR TO THE AUSTRIAN THRONE AND HIS WIFE, VICTIMS OF ASSASSIN.

Francis Ferdinand, Nephew of Emperor Francis Joseph, Killed in Bosnian Capital an Hour After Warding Off Bomb Which Injures Score.

SLAYER A SERVIAN SOCIALIST

Valley from Revolver His Archduke and Duchess of Hohenberg as They Are Driving Together in Automobile in Town of Sarajevo—New Heir, Charles Joseph, 27 Years Old.

BIG LINER STUCK BETWEEN ROCKS

Wireless Reports All Safe on California and Gunboats at Hand.

PASSENGERS TAKE ACCIDENT CALMLY

Sea Quiet, for Cavern Touch—no Water Seen in Fast Off Irish Coast.

ARCHDUKE PARRIED BOMB WITH ARM

Warded Off the Deadly Missile from Himself and Wife.

MET HIS END LATER BY BULLET WOUND

Crowd in Both Cases Tried to Make Assassins Pay Summarily for Crime.

ASSASSINATION CAREFULLY PLANNED

ARCHDUKE WAS INDIGNANT

MAGAZINE REVOLVER USED.

THE AGED EMPEROR FRANCIS JOSEPH.

WANAMAKER FLYER TESTED BY STORM

Evening star је доносећи фотографије убијеног пара и њихове дјеце 29. јуна објавио чланак у којем наводи како је полиција у Принциповом стану пронашла велику суму новца што, према писању листа, указује да је атентатор био плаће-

1 *The day book*, Chicago, no. 231, June 29, 1914, 32.

ни убица унајмљен од стране неких српских организација. Докази су наводно указивали да је атентат пажљиво планиран, те да је завјера скована у главном граду Србије.[2] Описујући атентат *South bend news times* је почетком јула објавио прве резултате истраге. Наводи се како су бомбе пронађене код Недељка Чабриновића набављене посредством мајора Милана Прибићевића и да су потицале из војног складишта у Крагујевцу.[3] *The Laclede blade* је такође пренио како су бомбе нађене код атентатора дошле из Србије, у овом случају из Београда.[4]

У истом тону писао је и *Norwich bulletin*. Лист цитира Принципа како је оружје за планирани атентата набавио од једне револуционарне групе из Београда којима није објаснио због чега му је оно потребно. Принцип је планирао да убије надвојводу на његовом путу ка Градској вијећници, али се ипак предомислио и сачекао његов повратак. Када је видио жену у колима двоумио се на тренутак. Истражитељима је објаснио како није видио резултат својих пуцњева јер су га пролазници убрзо савладали.[5]

Занимљиво је како *Harrisburg telegraph* преноси да су атентатори планирали да дигну у ваздух воз којим су надвојвода и његова пратња требали напустити Сарајево у случају да атентат у граду не успије. Овај лист наводи како је Франц Фердинанд био свјестан опасности којој се излаже током путовања кроз Босну и Херцеговину. Када је надвојвоткиња Софија упозорена на ризик путовања, изјавила је како је њено мјесто уз супруга и да ће са њим, без обзира на све, свакако путовати.[6] Информацију о плановима за минирање путничког воза пренио је и *The Ogden standard* који је Принципа именовао као плаћеног убицу.[7] *The Greenville journal* Недељка Чабриновића назива Pierre Gabrinovich и доноси његове ријечи како је бомбе набавио од групе анархиста у Београду чија имена није

знао. Лист пише како је Чабриновић након неуспјешног атентата скочио у ријеку Миљацку са намјером да побјегне, али га је окупљена маса у томе спријечила.[8]

The Washington herald је 29. јуна на двије странице детаљно извјештавао о атентату у Сарајеву. Лист је пренио рекације из највећих европских престоница које су се могле сажети у једну ријеч – шок! Енглески краљ Џорџ упутио је писмо саучешћа аустроугарском владару Францу Јозефу. Њемачки цар Вилхелм је вијест о атентату добио док је на својој јахти учествовао на једној регати на Балтичком мору. Лист пише како су вијести о догађајима у Сарајеву за више минута оставиле без ријечи папу Пија, који се након тога повукао у капелу и тамо се дуго молио. *The Washington herald* је нагласио како су надвојвода и његова супруга отпутовали у Босну упркос упозорењима на опасности које их могу чекати на том путу. Лист је кратко извјестио читаоце и о антисрпским демонстрацијама у Сарајеву које су постале толико озбиљне да је позвана војска да уведе ред и мир у граду.[9]

2 *The evening star*, Washington, no. 19.633, June 29, 1914, 5.
3 *South bend news – times*, South Bend, no. 191, July 3, 1914, 2.
4 *The Laclede blade*, Laclede, no. 8, July 3, 1914, 2.
5 *Norwich bulletin*, Norwich. no. 156, July 2, 1914, 1
6 Harrisburg telegraph, Harrisburg, no. 153, June 29, 1914, 9.
7 The Ogden standard, Ogden city, no. 154, June 29, 1914, 1.
8 *The Greenville journal*, Greenville, no. 52, July 2, 1914, 2.
9 *The Washington herald*, Washington, no. 2.820, June 29, 1914, 1-3.

THE DAILY MISSOULIAN

ARCHDUKE AND WIFE SLAIN BY ASSASSIN

JOSEPH BEARS BRUNT OF BLOW

Old Miners' Union Will Open Offices Today, Says Rumor

UNION LEADERS NOT READY YET

MANY OTHER TRAGEDIES

TELLS STORY OF BUTTE

SHIP RUNS ASHORE OFF COAST OF IRELAND

LACKING IN POWDER VILLA IS HELD QUIET

REBELS' LATEST CAPTURE

BOMBARDMENT STOPS AT DOMINICAN CITY

Веома замиљив коментар објављен је у листу *New York tribune* дан послије атентата у Сарајеву. Лист пише како је убиство престолонасљедника и његове супруге уништило наде Мађара за независност и уједно узроковало суморно расположење међу мађарским емигрантима у неким америчким градовима. Многи Мађари су од Фердинадовог доласка на трон имали велика очекивања. Док по хабзбуршким законима Софија Хотек није могла добити титулу царице, вјеровало се да би могла постати мађарска краљица. Међу Мађарима је постојало увјерење да ће Франц Фердинанд поставити свог најстаријег сина за краља Мађарске.[10] Овај лист је такође пренио Принципове ријечи како не жали због оног што је урадио, јер је тако нешто дуго планирао. Даље се наводи како је завјера против Франца Фердинанда тако добро планирана да је било немогуће да он и његова супруга живи напусте Босну. [11]

South Bend news – times у броју од 30. јуна извјештава о прогонима Срба након атентата. Уништене су многе српске продавнице и хотели. Даљом анализом текста лако се уочава да је лист објавио више гласина и непровјерених вијести. Преноси се како је у Мостару, највећем граду Херцеговине, у сукобима са муслиманима убијено или повријеђено око 200 Срба. Из Мостара је стигла и вијест о покушају рушења старог моста над Неретвом.[12] О антисрпском расположењу у Сарајеву непосредно по атентату извјештавао је и *East oregonian*. Лист истиче страховање да ће у Сарајеву доћи до масовног покоља Срба када тијела убијеног пара буду транспортована у Беч. Извјештавано је о масовним хапшењима у главном граду Босне и Херцеговине.[13] *The Anderson daily intelligencer* је такође пренио вијести о антисрпским демонстрацијама у Сарајеву и увођењу ријеког суда како би се смирило стање настало након атентата. Демонстранти који су уништавали српске радње, школе и кафане носили су пред собом слике цара Франца Јозефа и пјевали аустријску државну химну.[14] Њујоршки *The sun* писао је о протестима у Загребу и демонстрантима који су тражили оставку предсједника хрватског сабора Србина Богдана Медаковића. Више људи ухапшено је током демонстрација у Загребу, објавио је *The Sun*.[15]

Суђење сарајевским атентаторима и њиховим помагачима почело је у Сарајеву 12. октобра, а завршено је 11 дана касније. Америчка штампа је повремено, мада у кратким цртама, доносила вијести са овог процеса. Углавном су цитиране ријечи оптужених или до тог тренутка познати резултати истраге. *New York Tribune* је јавио како је полиција у Сарајеву током процеса подигла мјере безбједности на највиши ниво. Суђење је било отворено за јавност, али су у стварности већину мјеста у судници заузели полицијски агенти у цивилној одјећи. Присуство новинским извјештачима било је забрањено, осим неколико службених, провладиних агенција и новинара.[16]

Daily capital journal из Салема доноси Принци-

10 *New York tribune*, New York, no. 24.697, June 29, 1914, 2.

11 *New York tribune*, New York, no. 24.700, July 3, 1914, 3.

12 *South Bend news – times*, South Bend, no. 188, June 30, 1914, 1.

13 *East Oregonian*, Pendleton, no. 8.229, June 29, 1914, 1, 5.

14 *The Anerson daily intelligencer*, Anderson, no. 140, June 30, 1914, 1.

15 *The Sun*, New York, no. 305, July 2, 1914, 2.

16 *New York tribune*, New York, no. 24.805, October 15, 1914, 1.

пове ријечи са суђења како је одлука о атентату била лично његова, те да нико са стране на ту одлуку није утицао. Принцип је одлуку донио у Београду када је из штампе сазнао за Фердинандов долазак у Сарајево. Лист је навео како је Принципов хитац „прекинуо танку нит која је европски континент држала изнад понора рата". У истом чланку се додаје како се Европа не налази у рату због убиства које је Принцип починио, већ из много дубљих и озбиљнијих разлога.[17]

The watchman and southron цитира Принципа како није намјеравао убити жену, објашњавајући како је мотив за убиство била освета због аустроугарских репресија над српским народом.[18] *East oregonian* је објавио како је Принцип набавио оружје и границу прешао уз помоћ групе српских официра, чланова једне тајне организације.[19] *The Ogden standard* у краћој објави са суђења Принципу помиње организацију „Народна одбрана" уз чију су помоћ атентатори дошли до оружја и прешли границу. Овај лист преноси како је Гаврило Принцип намјеравао пуцати у земаљског поглавара генерала Оскара Поћорека.[20] *The Star independent* је отишао корак даље и објавио како је велика штета што „мизерне креатуре" попут Принципа једним хицем могу изазвати толико муке, назвавши његов чин лудачким.[21]

Albuquerque morning journal је, попут многих других америчких листова, објавио како Гаврило Принцип није жалио због свог дјела. Принципов чин је био начин да се свјетској јавности покаже очајно стање у којем су живјели Срби под аустроугарском управом. Лист цитира Принципа да су аустроугарске власти континуирано насртале на српску националност, културу, религију, језик и све остало што Срби сматрају светим.[22]

У чланку Evening timesa од 16. октобра 1914. наводи се како је завјера против Франца Фердинанда скована у Београду. Мајор В. Танкосић именован је за особу која је атентаторе наоружала и обучавала их у кориштењу оружја. Танкосић је завјереницима дао отров који су требали попити након извршеног атентата. Лист наводи како је Принцип надвојводу сматрао за непријатеља Срба, надајући се да ће његова смрт омогућити сједињење Босне и Србије.[23] „Нисам ништа већи криминалац у односу на све оне Мађаре, Италијане, Пољаке и Ирце који су под сличним несретним приликама у својим земљама, пратећи Кошута, Мацинија и О' Конела одлучили да се боре против тирана и тираније", рекао је Принцип на суђењу, што је 18. октобра објавио *The Washington herald*.[24]

Daily capital journal је Принципов пуцањ назвао насмртоноснијим икада који је већ однио стотине хиљада живота, иако је рат тек почео. Описујући борбе између српских и аустроугарских јединица у источној Босни у јесен 1914. године The evening star је пренио како су српске трупе очајнички намјеравале да заузму главни град земље прије него суд донесе коначну пресуду Гаврилу Принципу и друговима. У тексту „Човјек који је започео рат" *New york tribune* је 27. октобра објавио кратку информацију да је Гаврило Принцип проглашен кривим за убиство Франца Фердинанда и његове супруге.

Напетости између службеног Београда и Беча и односи међу европским силама у вријеме „Јулске кризе" често су пунили ступце америчке штампе. У једном извјештају из Београда од 2. јула 1914. напомиње се како је српска влада у сталном контакту са Петроградом надајући се помоћи Русије у случају да се Аустроугарска одлучи да војном силом казни Србију за атентат, за који се у Бечу вјеровало да је организован у Београду. Према овом извјештају, Принципов чин у Београду није схваћен као криминал, већ као акт високог патриотизма.

Daily capital journal је 24. јула, извјештавајући о бечком ултиматуму, на насловници објавио како

[17] *Daily capital journal*, Salem, September 23, 1914, 6.
[18] *The watchman and southron*, Sumter, no. 37, July 1, 1914, 6.
[19] East Oregonian, Pendelton, no. 8.202, September 23, 1914, 6.
[20] The Ogden standard, Ogden city, no. 280, October 13, 1914, 3.
[21] The Star independent, Harrisburg, no. 113, October 14, 1914, 6.
[22] *Albuquerque morning journal*, Albuquerque, no. 16, October 16, 1914, 1.
[23] *Evening times*, Marshalltown, no. 248, October 16, 1914, 12.
[24] *The Washington herald*, Washington, no. 2931, October 18, 1914, 22.

Аустроугарска захтјева кажњавање одговорних за убиство Франца Фердинанда. Лист страхује да ће због ових догађаја цијела Европа бити увучена у велики рат. У тексту се наводи како ће српски одговор званичном Бечу у многоме зависти од подршке коју ће Београд добити од својих руских савезника. Пренијета је вијест како је генерал К. Хецендорф, главнокомандујући аустроугарске армије, наредио неким корпусима да буду спремни за инвазију на Србију.

Обавјештавајући читаоце о српској реакцији на ултиматум *Honolulu star - bulletin* је 25. јула објавио како Аустроугарска није задовољна пруженим одговором, те је повукла своје службено особље из Београда. Краљ Србије и кабинет су се пувукли у Крагујевац. Пренијете су вијести из Црне Горе како ће ова земља стати уз Србију у случају аустроугарског напада. Лист је извјештавао како Русија ни на тренутак неће толерисати било какво нарушавање српске независности. Вијести о мобилизацији руских трупа су имале веома поражавајући утицај на лондонску берзу.

Поједини амерички листови подробније су анализирали односе између Србије и Аустроугарске крајем XIX и почетком XX вијека. *The daily Gate City* 25. јула преноси коментар како „ноћна мора од могућег рата цијелу Европу држи будном". Очи цијеле Европе биле су уперене ка Русији. Закључак уредништва је да су затегнути односи између Србије и Аустроугарске имали дубље корјене од самог убиства Франца Фердинанда. Указано је на одлуке Берлинског конгреса, те каснију анексију Босне и Херцеговине. Лист је писао како Србија представља главну препреку аустроугарској жељи да се домогне Солуна и јужних мора. У тексту се даље наводи како је Аустроугарска успјела да након Балканских ратова спријечи Краљевину Србију да територијално изађе на Јадранско море. Цијела Њемачка налазила се у ратној хистерији, а сви њемачки официри који су се налазили на одмору добили су инструкције од својих војних команди да буду спремни да се врате у своје јединице. Лист је извјештавао о великим демонстрацијама на берлинским улицама. Окупљени су носили слике царева Вилхелма и Франца Јозефа. Полиција је морала додатно обезбјеђивати зграду руске амбасаде. Пред зградом аустроугарске амбасаде окупљена маса је клицала у част Франца Јозефа. Преносиле су се гласине како је српски краљ Петар абдицирао. Лист је објавио како у случају рата српске војска неће покушати да сачува главни град земље.

Објашњавајући читаоцима аустроугарско-српске односе *Daily capital journal* наводи како је Босна и Херцеговина најприје 1878. окупирана, а потом 1908. анектирана од стране Аустроугарске. Мада је то значио велики ударац српским амбицијама, Краљевина Србија била је немоћна да се супростави анексији, док се Русија још увијек опорављала од губитака у рату са Јапаном. Лист описује српске намјере да изађе на море, што се и десило током Балканских ратова. Како би спријечила српски излаз на Јадран Аустроугарска је помогла стварање независне албанске државе. Лист је оцијенио да би у рату који се назирао Србија била немоћна против снажног сусједа, али је земља могла очекивати подршку Русије.

The Sun је 26. јула објавио како аустроугарски ултиматум Србији није изненађење за боље упућене у дипломатију и односе између Беча и Београда. Аустроугарска се није могла помирити са чињеницом да Србија постоји као независна држава. Лист описује аустроугарски страх што је Србија, од тренутка када се ослободила турске власти, постала језгро око којег су се окупљали Јужни Словени. Иако неупоредиво бројнија и боље наоружана, аустроугарска армија је била састављена од мноштва различитих националности и појединаца другачијих политичких увјерења за које се није могло прогнозирати како ће реаговати у случају рата. Лист истиче снагу српске армије која се огледала у јединствености, части и уједињености око истих идеала.

У тренутку када се очекивао српски одговор на ултиматум из Беча, *Washington times* је затегнуте односе између двије земље објашњавао као посљедицу многих политичких сукоба и криза

TENTH ANNUAL ARIZONA FAIR, PHOENIX, NOV. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 1914

THE ARIZONA REPUBLICAN

AN INDEPENDENT PROGRESSIVE JOURNAL

Only A Glimpse Of War Front

DISCUSSING AERIAL RAID ON ENGLAND

MEGANS HEAR PROGRESSIVE TALK ON ISSUES

DARING ACT OF FRENCH HORSE SURPRISE ENEMY

GERMANS AGAIN HAVE HARD BATTLE AHEAD

MAYTORENA'S YAQUIS GIVE GIL BAD BLOW

SAY CARRANZA HAS NOT QUIT AS PRESIDENT

PRINZIP PROUD OF HIS SLAYING OF ARCHDUKE

Steamer Sinks In Collision In The New York Harbor

PROGRESSIVES HOLD ROUSING MEETING AT WILSON SCHOOL

General Botha Finds Many Rallying To His Standard

из претходних деценија. Новинари су се дотакли Берлинског конгреса, Анексионе кризе и Балканских ратова када је Беч однио дипломатску побједу, а Србија је морала повући своје трупе са Јадрана. Аустроугарска је сумњичена да је, између осталих, била одговорна за избијање Другог балканског рата јер је подстицала бугарског краља Фердинанда да објави рат Србији. Према писању овог листа, Беч није смио дозволити уједињење свих Срба, јер би у том случају цијели југозападни дио Монархије био одвојен од власти хабзбуршке круне.

Историјом српско-аустријских односа укратко се бавио и *Burlington weekly free press*. Лист описује политичку репресију којој су били изложени Срби из Босне и Херцеговине под аустроугарском управом. Објашњавајући како се мала српска краљевина испријечила Бечу на његовом продору на југоисток Европе, лист српски народ назива жртвом аустроугарске похлепе. Аустроугарска политика на Балкану годинама је била конзистентна и у складу са политиком западноевропских сила које су настојале спријечити Русију да се учврсти на медитеранским обалама. Један од главних узрока рата између Србије и Аустроугарске била је анексија тих двају „српских покрајина", пише *The river press* половином августа 1914.

Завршавајући ово кратко излагање, преносимо још једну занимљиву вијест коју је *The Washington times* објавио крајем октобра 1914. Лист пише како је Стефан Брозовић, уредник *Народног листа*, најстаријег хрватског листа из Њујорка, добио мистериозну пошиљку у којој се налазила бомба пажљиво скривена у једном сату. Брозовић је од почетка рата добио више пријетећих писама, за која се вјеровало да су му их слали Срби. У најновијем се, између осталог, наводи: „За српске непријатеље нема другог лијека осим бомби и пиштољских метака".

др Боривоје Милошевић
Филозофски факултет Бања Лука

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ
У извештајима српског посланства у Бечу 1874 -1914

Документи
(Део 3)

20. јануар 1875.
Извештај Косте Цукића о присуствовању дворском балу, начину како је примљен и разговору са царем Фрањом Јосифом

Бр. 3, *У Бечу 20. Јануара 1875.*

Господину М[илану] Пироћанцу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,
Примио сам Ваш телеграм односећи се на отварање нар[одне] скупштине.

Прексиноћ дават је овде први овогод[ишњи] дворски бал, на који сам и ја и г. Костафор позвати били. Није досад толико униформа но управо прекорно положење агената срб[ског] и румунског у дипломатској хијерархији било узрок, који је на путу стајао њиховом саучествовању у званичним церемонијалним (нарочито дворским) приликама. Овд[ашња] влада бијаше у немалој незгоди, да у том обзиру узме иницијативу у новачењу досад. обичаја мимо осталих сила, и да доведе у сагласност задовољење наших тежња с осетљивости порте, која сигурна бијаше наћи код већине сила одобрења за своје назоре. Отвореним жалбама, налазећима на опоре протесте, против поступања с њим, које му недозвољава у поменутим приликама учествовати, одговараше се пр[ошле] године извијајућим и ублажавајућим уверењима г. Костафору, да се за његово задовољење све могуће чини, да у томе даље ићи нема ни могућности нити основане потребе, која би правдала за тим неизбежно негодовање од стране Порте, што треба чувати бар за прилике од стварне користи за његову владу и т. под. – Тек ове године и мислим у последњем часу мора бити, да је питање о мом и г. Костафора положењу у том обзиру узето наново у озбиљно размишљење. Пример руског двора, на ком се румунски агент од пр[ошле] године овамо прима с одликовањем, које се и представницима осталих незав[исних] држава указује, би добродошао основ, да се подобно положење агентима суседне две Кнежевине и овде призна.

И тако прекјуче, на сам дан дворског бала, будемо ја и г. Костафор (са женама) на исти позвати оним начином, којим се и представници страних других држава позивају, с назначењем да на escalier des ambassadeurs[1] пристанемо и уђемо, које директно воде у салон за дипломатски кор резервиран, према коме владалац пре отвора бала уобичајени серкл[2] држи.

Моја кола ушавши у обичан при оваквим приликама заплет с другима путовала су 5/4 сата до двора, ма да недалеко од овога обитавам, те зато искусих то неповољство, да на место приспех, кад се није више могло у дипломатски круг ући. Но имађах за то утолико већу сатисфакцију, што ме је гроф Андрашиј при уласку прихватио и бацајући кривицу на дворску управу, што ми улазак није олакшала, с особитом услужљивости и трудом кроз густо збијене госте провео до другог серкла, у ком се цар окружен још скоро искључиво дипломатичним кором бављаше. Ње-

1 (Фр.) свечано степениште.
2 (Фр.) cercle, кружок.

гово Величанство благоволи почествовати ме (најпре мене а затим и моју жену) уобичајеним разговором: питајући ме за новости из Београда и за здравље Његове Светлости, извештавајући о скупштини и њеном раду и изјавивши (пола у виду питања) своје учешће у општем задовољству стога, што је подгоричко питање срећно окончано. – У овом одговору уверавах Њег[ово] Величанство, да све вести из Београда потврђују редован ток послова; да се Његова Светлост као свагда у добром здрављу налази; да је скупштина своје послове већ одпочела и да се сад већином занима радом по одборима, те да накнади пропуштено време; и да је подгорички заплет срећно уклоњен, хвала за то буди заузимању сила, што својим настојавањем дадоше могућности Књазу Николи, да своје мирољубиве склоности оствари, те тим предупредише свакојако и једну неправду и велику несрећу, ма да ова по држању моје владе неби могла заузети размер, који јој се обично предсказиваше. – Разуме се, да сам овде разговор само у изводу навести могао.

Колика се важност полаже у мој појав у дипломат[ском] кругу на двору увидох и из речи бар[она] Хофмана, који ми на том успеху честита, и тим ме управо учини позорљивим на велике тегобе, које су решењу тог предмета предходиле.

Немајући уверења, да ли ме је ч. Рашид-Паша на том балу видио, а нарочито у разговору с Њег[овим] Величанством (премда је онда недалеко онде стајао), а и незнајући да ли му је јављено, да ће агенти Кнежевина (без његовог посредовања) бити на бал позвати, ја се потрудих ту наћи га и поздравити га; но имаћах несрећу бити од Њег[ова] Превасходства предусретнут с великом хладноћом и с приметнијом нерасположености но на његовој свечаној рецепцији пре више недеља а противно снисходљивости и љубазности, које ми указиваше доцније на састанцима код Књаза Хоенлоа и г. Новикова.

Изволите, Господине Министре, бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 35

21.

22. јануар 1875.

Извештај Косте Цукића о разговору са бароном Хофманом и узроцима погоршања односа између Србије и Немачке

Бр. 5, *У Бечу 22. Јануара 1875.*

Господину Министру М[илану] Богићевићу
Заступнику Мин[истра] Сп[ољних] Послова

Господине Министре,
Немогох се с г. Новиковом састати; на сутрашњој забави код њега молићу га, да ми одреди час за састанак. Разговор, који имаћах с г. Хофманом, наведох на предмет београдског етикетног спора начином да неизгледаше, као да сам га ја нарочито одпочео. Он ми даде јасно упознати узроке злог расположења немачке владе према нама, огромност и дубоки корен таквог расположења, коме је прекид сношења са српском владом била нужна и привидно праведна последица, и превелику тешкоћу, да ћемо моћи скоро опет ући у редовна сношења с владом г. Розена.

Спор око првенства међу заступницима страних сила у Београду и око значења титуле „дипломатичког агента“ био је само јавно признати узрок немачког негодовања и основ, сврх кога су све остале силе па и сама Немачка до последњег часа (држећи диплом[атске] агенте у Букурешту и Александрији) биле једног мишљења, које услед воље и непопустљивости Кн[еза] Бисмарка морадоше променити бар привидно и у делу, – за љубав одржања међусобног пријатељства. Већ за трајања Намесништва владало је у Берлину мишљење, да се српска влада клони искључиво француској политици; одкуд је оно подевено, незнам, да ли извештајима (било bona било mala fide) г. Розена или другим погрешним закључењима. Но одкад је Његова Светлост на владу ступила, онакво мишљење је у Берлину ојачало, и при свему доказивању од стране Русије и Аустро-Угарске, да је оно без сваког основа, оно се није могло ослободити а још мање потрти. Настајавање обе поменуте силе на Кабинет берлински, да једном и у Србији поста-

ви свог дипломатичког агента, остајало је без успеха под изговором, да је Књаз одвећ обузет симпатијама за Француску, и његова влада да је приступна махинацијама овог непријатеља европског мира. Г. Хофман уверавaше ме, да је живо спорена оваква оцена наших политичних одношаја као произвољна и без сваког основа, да је признавања симпатија Књаза за Француском, уколико је она природна већ по томе, што је Књаз велики део свог детињства у тој земљи провео и тамо прво васпитање примио, но да су те симпатије далеко од склоности непријатељском расположењу према Немачкој, и да је у доказ неоснованости таквих оцена признавања г. Розену истина велика ученост више но дипломатска способност, да политично питање какво коректно као државник схвати и представи. Ово све није могло потрести Кн[еза] Бисмарка, у свом заузетом већ мишљењу дати приступа друкчијим мислима пријатеља, и зауставити га у намери, да непосредне сношаје са Србијом прекине. – И у прикљученом чланку (писмом из овд[ашњег] министарства). Allg. Zeitüng-a, дала је овд[ашња] влада израза својим назорима о нашим одношајима према Немачкој начином, који ову штеди, али јој у основу поступак неодобрава.

Незнам, какву ће важност дати влада Његове Светлости овом држању немачког Кабинета према нама, и хоће ли за потребно налазити чинити кад и какве кораке за повратак редовних одношаја, али ја држим за дужност изјавити своје мишљење, да нам је хрђаво расположење од стране Немачке одвећ штетно, једно с тога што Књ[аз] Бисмарк с извршењем својих намера не остаје обично на по пута, а друго што су пријатељске нам силе призрењима према својој савезници спречене, указивати нам издашну подпору и одбрану од могућих даљих напада. Но без даљих налога ја несмем ништа у име своје владе за одклоњење зла чинити, и ограничићу се на поверљива давања обавештења и примања савета, али мислим, да би влада требало без одлагања учинити у Цариграду код немачког заступника корак у одбрану своје невиности, и тим показати велику важност, коју она полаже у добро расположење царевог правитељства према Србији. Држим, да ће се, што се пре и настајавније покаже наша жеља за измирењем, на толико мању меру моћи свести сатисфакција, коју ће Кн[ез] Бисмарк од нас као услов измирења по свој прилици захтевати, и на коју је он сигурно мишљао, пре него је оне безбројне алармирајуће чланке посредством својих публицистичких органа против нас у свет пустио.
Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 39

22.

25. јануар 1875.

Извештај Косте Цукића о страним одјецима на честе промене влада у Србији, разговорима са руским амбасадором Новиковим и бароном Хофманом и ставовима Новикова о српско-немачким односима

Бр. 6, *У Бечу 25. Јануара 1875.*

Господину М[илану] Богићевићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,
Примио сам Ваше поштоване телеграме о саставу новог Кабинета и о његовом значењу.

Несмем крити, да учестано мењање власника врховних у Србији изазива све неповољније оцене нашег стања у дипломацији, и да слаби све више и више поверење и уважење, које је наша земља у страном свету пређе уживала, па да је и повод последње промене наше владе још више ослабио веру у стабилност и у рацијоналним основима подкрепљени развитак наших државних установа и послова; али сам јасно приметио, да се у поменутим круговима последња промена наше владе примила с оним задовољством, које људи осећају, кад се у једној већ скоро извесно изгубљеној ствари изненаде изгледима на њен повољан исход. Но маколико да их овај задовољава, што је (на сваки начин прецењивана) опасност уклоњена, и што је прећ[ашњи] Каби-

нет управо сам собом свој пад привео, утолико мање можемо избећи неповољну оцену нашег стања, које недозвољава најбистријим вештацима учинити од данас на сутра поуздано коректна закључења, јер (већ по други пут) паде Кабинет, кога појединa дела народна скупштина истина осуђује, но коме опет онога дана једногласно вотира она своје поверење, у који он то вотирање скупштини поради свог обстанка предлаже, па се одма затим од послова уклања због раздора, који у његовој средини постоји. И зато могу сматрати оно задовољење као односно и управо привремено и условљено надеждом, да ће Књаз идући даље овим правцем дати земљи владу, која даје гаранције за разумну, по земљу корисну, политику у домаћим пословима и у односајима према странима. Мисли се, да ће Његовој Светлости скоро ово утолико лакше бити, што је нашим законодавцима експериментима доказано, и они се дакле уверили, да су парламентарна министарства у нас немогућа, и да се под њима борбом око власти недоспева за рад озбиљан, који је Србији нуждан пре него икојој другој земљи.

Разни листови и српски и страни поздравили су последњу промену код нас с особитим задовољством, но сваки посматрајући је са свог политичног гледишта, неки међу њима осуђивали су је као знак, да је владалац под притиском страног, по интересе земље, непријатељског утицаја и савета домаћих назадњака пошао путем либерализму ненаклоном. Избор г. Мариновића за владиног посланика у скупштини, гласови о другим знацима Књажевог благоволења и поверења према њему, и вести да су силе стране показивале отворено симпатије према Кабинету г. Мариновића, – све је то узимано за основ закључењима, да ће Његова Светлост поверити владу опет г. Мариновићу, и то како та комбинација буде околностима сазрела, да је Књаз извршити и да г. Мариновић позиву Књаза следовати може.

Ова нагађања и прорицања новина постала су предмет озбиљног размишљавања и „надања“ и у дипломатичким круговима, и ја сам о њима имао разговора и с г. Новиковом и с бар[оном] Хофманом. Прво именовани изјави ми (сад без икакве резерве), да састав Кабинета г. Чумића[3] није абсолутно могао задобити поверење сила, и да ће повратак на консервативну владу у Србији бити од стране њихове примљен с особитим задовољењем. У обзиру гласова тичућих се г. Мариновића, немогох ни једноме од обојице дати обавештења ближа и поузданија, но која су њима позната већ из новинарских нагађања. Само отворено дадох своје мишљење, да се уобште при образовању Кабинета као и у руковођењу свију наших државних послова мора избегавати начин, који даје доказе па чак и сумње, да се то ради под пресијом са стране и услед туђих савета, ма ови и најразумнији и најкориснији по земљу били; у чему ми се за право даде. Према г. Хофману (с којим на забави код г. Новикова улучих прилику за подужи разговор) имађах уз саобштења, која му ономад дадох, придодати само обавештења о садашњем министарству, његовом правцу и изгледима, да ли ће се оно пред скупштином моћи одржати, као и своје мисли о гласовима, да предстоји наименовање Кабинета под управом г. Мариновића. Задовољило га означење сад[ашњег] Кабинета као изражено династичног, која су својства у нас титула од значења таквог, да ће и његове мере у интересу реда наћи одзива у скупштини и народу, и да ће му маха дати нападе од субверзивне опозиције без млогих формалности одбијати. Што се поновљеног уласка г. Мариновића у владу тиче, приметих г. Хофману, да се у том обзиру ваља ослонити на мудрост и Књаза и г. Мариновића, да ли ће он моћи и кад опет у владу ући.

Премда г. Новиков беше још и на својој забави болестан, чега ради није дуго с гостима ни остати могао, примио је с готовошћу моју понуду, да му сутрадан на разговор дођем. Знајући да онако болестан и необучен неће бити посетама узнемириван, наумим тим се користити и наводити разговор на више предмета, па на свакоме и подуже забавити се, у чему ненаиђох на одпоре но напротив на готовост његову, да се подробно о свему извести, и (што је мање обично) да отво-

3 Аћим Чумић (1836–1901).

рније и без резерве своје мишљење о предмету говора изјави.

Следујући току идеја, који је садржајем писма г. Пироћанца од 17. тек. ПрНо 2 назначен, ја му саобштих дејствовање наше владе у подгоричком заплету и њеном настојавању, да се мир одржи; и то га је задовољило уобште, јер само неодобраваше осетљивост Књ[аза] Николе према изјави жеље Порте, да Црногорска власт испитује Турке у Спужу, јер ако би Порта то хтела тумачити на штету црногорске независности, с више основа могла би из испуњења те Портине жеље Црнагора изводити доказ за своју независност.
Саобштење корака учињеног од стране Аариф-паше према г. Магазиновићу[4] по предмету заплета нашег с г. Розеном, доведе г. амбасадора у живи пламен против Порте, који се стиша, тек пошто сазнаде инструкције, које су дате г. Магазиновићу за случај, ако би портин министар наново ово питање подадрео. На питање, јесам ли о томе бар[ону] Хофману говорио, и на мој одговор да нисам, што једном приликом састанка немадох за то времена, а другом сметнух предмет с ума, рече ми, да сам требао да то и барону саобштим; што се надам, да ћу учинити моћи на вечерашњем соарету код Кнеза Хоенлоа.

У спору нашем с немачким консулатом у Београду слаже се г. Новиков (али у поверењу) с нашим назорима, да су осуђивања нашег поступка у ствари сасвим неоснована, и сматра тврђења, да смо подчињени штетним француским утицајима као неозбиљна и неоснована подметања; која су изазвана неистинитим рапортима г. Розена и иначе погрешним схватањем стања у Србији. Бар тако он држи, јер је њему непознато било до скора, да Немачка нема у Србији дипломатичног агента, као што му и сад небеше познато, да су Аустрија и Русија склањале Немачку, да и за Србију наименује диплом[атског] агента, и да је нису на то могле склонити. (Ово ми даје сад сумњати, да ли сам ја добро разумео речи г. Хофмана о том предмету, и да није он рекавши: ми смо се трудили и т.д. – разумевао, да се његова влада трудила склонити Немачку на то). Уобште приметих, да господа из дипломације и из најзнаменитије журналистике нису скоро нимало версирана била у овом посебном питању, сигурно зато што су преокупирана пословима од већег, европског, значења. Тако су махом она преузета била уверењем, да су они неистинити, тенденцијозни, чланци по новинама, представљајући наш заплет с г. Розеном, сасвим или бар у суштним деловима основани. Зато изазиваху приметно изненађење моја тврђења, да Немачка држи „диплом[атичке] Агенте“ у Букурешту и у Александрији и то још од почетка ове установе; да је у Србији ранг између страних представника, одређен још пре седам година од стране самих ових – сигурно по упутству сила дотичних –, од свију њих, па и од немачке стране респектиран, у Београду до пре месец дана, а у Букурешту (па тако по свој прилици и у Александрији) сигурно још и сад као и досад; да је даље сва кривица српске владе у тому спору та, што неће да реши једно спорно питање међу консулима на захтевање једнога од њих и онако како овај хоће, које су питање сви консули без утицаја српске владе пре седам година решили, и у коме и сад сви осим једнога одричу надлежност тој влади.

Г. Новиков неможе да поња поступање Кн[еза] Бисмарка овако пуно раздражености и неког задовољења, да се због ситница о малу Србију таре, – после онаквих великих успеха на бојном и дипломатичном пољу, који га од ово десетину година сјајном славом пресипају; па зато држи, да је озбиљност претња привидна и основана на неком неспоразумљењу и да привременим удаљењем г. Розена нису сношења прекинута, о чему последњем он ништа више незнађаше, но што новине о томе доносише. Ја му напоменух подобан случај и у Румунији, где пре три године немачки Консулат прекиде непосредна сношења с рум[унском] владом и с овом неколико месеци комуницираше преко нем[ачког] посланства, Порте и рум[унске] агенције у Цариграду, но овакво преписивање постаде скоро и немогуће и – смешно, те Немачка скоро настави стара добра сношења; па држим, да је с одласком г. Розена сад тај случај и код нас, бар фактично, насту-

4 Коста Магазиновић (1819–1891), српски заступник у Цариграду.

пио. То неможе бити, рече г. Новиков; париским уговором признато је Србији извесно независно положење и ми морамо тамо држати наше заступнике, па ни Немачка неможе се тога одрећи. На питање, зашто о ствари неговорим ген[е] р[алу] Швајницу, одговорих, да за то немам нарочитог овлашћења, а бојим се, да генерал, који никад није показивао воље, са мном о политици говорити, неће ми то дозволити, држећи и себе за ненадлежна о Србији говорити а најмање са мном, те ми тим признати положење, које његова влада (преко својих официјозних листова бар) посредно мени спори, као „агенту Србије". Ма да ми несмеде г. амбасадор дати савета о томе, што нам треба радити, те да из овог заплета изађемо (јер незна, у чему треба тражити његов прави извор, нити зна, шта ноегова влада и друге силе о томе мисле) опет недржи, да ће Немачка правити велике тегобе у изравњењу сукоба.

По речима г. Хофмана од ономад закључио сам, као да ће се случај београдски овако понаособ решити по жељи Немачке, али да ће се силе договорити још о принципијелном решењу предмета, и, пошто су све већ усвојиле назив „дипломатички агент" за неке своје заступнике (и сама Немачка), да ће оне морати одредити међународно-правну категорију ових заступника, то место (рече барон) моћиће бити између ministres résidents и Chargés d'Affaires. Иначе ако се ово неуреди, мораће се укинути досада дате титуле диплом[атичких] агената, што по свој прилици неће бити, т.ј. да све силе изреку осуду свог досад[ашњег] у том погледу поступка. На моју примедбу, да је г. Калај (наравно по упутству одавде) напустио своју досад[ашњу] титулу, одговори ми г. Хофман, да је г. Калај уступио само доајенство г. Шишкину, а да титулу дипл. агента нити је напустио, нити то може бити.

О нашем министарству водих с г. Новиковом дуг разговор, из кога најглавније мисли горе изложих. Видох његову искрену жељу, да се у нас скоро поврати стабилност у министарствима, и задовољење, да Његова Светлост непрестано полаже вредности у услуге г. Мариновића. Питање његово, неби ли се могло у нас образовати савезно (коалицијоно) министарство између пријатеља г[оспо]де Мариновића и Ристића, зачуди ме, јер оно показа непознавање г. Ристића; ја изјавих своје мишљење, да г. Ристић без крајње нужде неможе бити у влади с ким, који неби у свему његову вољу вршио.

Част ми је, изјавити Вам, Господине Министре и овом приликом уверење о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 46

23.

3. фебруар 1875.

Инструкција Милана Богићевића, министра иностраних дела, Кости Цукићу за одлазак у Берлин и пријем код кнеза Бизмарка ради побољшања нарушених односа између Немачке и Србије

Г. Кости Цукићу
Заступнику Србије у Бечу
Пр. № 4.
Београд 3 Фебруар 1875.

Г. Заступниче,
Влада Његове Светлости, видећи да се у Берлину ствари Г. Розена, Генералног Консула Немачког, млого већи значај даје него што га она по себи заслужује, дошла је до природног закључења, да је ово био само претекст да нам Немачка влада даде осетити њено неко негодовање.

Испуњени осећајима признателности према влади Њег[овог] Вел[ичанства] Цара Немачког, чије нам благоволење на срцу лежи и свесни да нисмо ни помислом а камо ли делом дали повода овом негодовању, нисмо могли остати равнодушни а да неучинимо корак к' обновлењу добрих одношаја са владом немачком.

У тој цели, добронам је дошла понуда Г. Шишкина да посредује у овој ствари. Но да неби Влада Свет. Цесар[ског] Краљ[евског] Величанства

нашла се фруасирана кад би њу обишли, ми смо такође и Г. Калаја умолили да се придружи Г. Шишкину.

У договору са њима ми смо се споразумели да Њег[ова] Светлост пише Књазу Горчакову[5] и Графу Андрашију и моли их за дејствовање код владе немачке да се ова ствар изравна, и као што сам Вам телеграфом јавио ова су писма већ отишла на њино определење. Поред тога да би дали још више доказа колику важност полажемо на наклоност Владе немачке, ми желимо да ви, Г. Заступниче, пошто владе Аустро-Угарска и Руска расветле мало питање, одете у Берлин са препоручителним писмом Његове Светлости на Књаза Бизмарка, које Вам у прилогу шаљем, и тамо непосредно ствар изравнате.

Ваш би, Г. Заступниче, задатак у Берлину био:

1), Да објасните, како влада Књажеска, почем нема код нас прописаног церемонијала у рангу између страних агената и консула, није могла утицати у питање конзулског првенства, које су они међу собом пре 7 година поставили, и које им је влада и сада, поводом овог догађаја, оставила да сами међу собом расправе, руковођени у том једином жељом, да једностраним схваћањем ствари неби навукли на себе негодовање осталих дворова који имају овде своје преставнике.

2.), Да се постарате отклонити неправедну сумњу, која нам се наноси, да је овладао код нас неки страни уплив. Ја нећу порицати да нема код нас лица, која имају симпатије према једној или другој народности, но да ове платоничне симпатије, код лица која би и на влади била, изчезавају према интересима земље. Ми врло добро знамо, а могли смо се, баш у последње време уверити од колике нам је стварне користи наклоност трију великих северних сила. Сопствени интерес а и праведна признателност неби нам дакле дозволиле да се неблагодарни покажемо и дозволимо да ма чији уплив код нас овлада, који би навукао на нас негодовање ових сила. Једном речи, код нас нити има, нити може бити каквог уплива који се овим силама неби могао допасти и

3), Односно наших унутрашњих ствари можете уверити владу Његов[ог] Велич[анства] Цара Немачког да оне ником не треба да задају ни мало бриге за мир на оријенту.
У садашњој скупштини, која је за ово кратко време два Министарства оборила, истина има доста јака опозиција, но ова је више лична и руковођена људма који се надају тим начином доћи до власти. Властољубиве тежње ових људи све више и више излазе на видик и влада неће за сада противу њих ништа да предузима, да неби их тиме направила неким мученицима и више их оснажила, већ их пушта да се сами проиграју. Но ако се види да другога лека нема, влада се неће устезати ни од распуштања скупштине ни од најенергичнијих мера да се ред у земљи одржи.

То су Г. Заступниче укратко идеје, које би ви требали у Берлину да расветлите. У њино опширније разлагање јаненалазим за нужно упуштати се почем су Вам добро познате и довољно је да Вам их само напоменем.

Поред овога ја би Вас, Г. Заступниче, молио, да расветлите и питање о путу Књажевом у Берлин.

Његова Светлост је летос, као што знате поискала и добила пристанак Цара Немачког, да му учини своје подворење у Берлину у месецу Децембру, мислећи да ће до тог времена скупштина, која се имала сазвати, свршити свој посао. Но у том месецу, ви знате с каквим се унутрашњим неприликама имала Његова Светлост борити и не само да се овај пут није могао остварити, већ се изостало благовремено извинити Његову Светлост код Немачког Двора а доцније одлазак Г. Розена учинио је ово немогућим.

Ја Вас дакле молим да објасните Књазу Бизмарку зашто Његова Светлост није могла ове зиме доћи у Берлин и зашто се није благовремено извинила, а у исто време да Га уверите да Ње-

5 Александар Михаилович Горчаков (1798–1883), министар иностраних дела Русије.

гова Светлост сматра за пријатну дужност првом приликом кад Његов[ом] Величанству буде угодно и кад унутрашње околности дозволе, да учини своје подворење Његов[ом] Величанству Цару Немачком.

Ја Вам, Г. Заступниче, ради вашег тачнија обавештења у ствари Г. Розена шаљем у препису целу коресподенцију вођену између њега и Г. Пироћанца и ако су Вам већ послати преписи неких писама од ове коресподенције; такође Вам шаљем и препис писама Његове Светлости на Књаза Горчакова, Грофа Андрашија и Књаза Бизмарка.

О времену вашег одласка за Берлин, ја Вам немогу одавде ништа казати, то смо оставили да Вам Граф Андраши и Г. Новиков кажу кад дође моменат да би ваш одлазак био од користи, зато треба да се с' њима о том споразумете и мене о резултату известите, а међутим да будете за тај пут приправни, како би могли одма поћи, чим Вам Г. Новиков или Граф Андраши буду јавили да Вам је пут за полазак прокрчен.

У исто време налазим за добро, почем се предходно са истом Господом споразумете, да известите о овом пројектираном путу и Генерала Швајница, и да га замолите, да Вас у испуњењу ваше мисије пријатељски потпомогне, и да Вас и он Књазу Бизмарку препоручи, и приступ ваш код њега олакша.

По себи се разуме да и у Берлину потражите потпору Посланика Руског и Аустриског. Примите итд.

ММБогићевић

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 65

24.

12. фебруар 1875.

Коста Цукић – Милану Богићевићу, министру иностраних дела, о аудијенцији код грофа Андрашија и молби за посредовање у српско-немачком спору; о ширем контексту спора и аспектима који су утицали на аустроугарско и руско држање

Бр. 8, *У Бечу 12. Фебруара 1875.*

Г*осподину М[илану] Богићевићу*
Министру Спољних Послова

Господине Министре,
Јутрос примих поштовани президијал од 3. тек. Но 4, са свима прилозима. Захтевану аудијенцију код грофа Андрашија, коју ми он одма даде, одпочех изјавом, да сам дошао и усмено га замолити за посредовање у нашем заплету с г. Розеном, и да потражим –, но ту ме гроф у говору прекиде речима: „Ви доцне долазите; ствар је срећно свршена и брже, но што сам се надао; синоћ примих од гр[офа] Каролија извештај о томе (који ми сав прочита), о чему сам одма и Калаја известио, а и Розен је већ овде на путу за Београд враћајући се на своју посту.“ У даљем разговору с грофом о наложеном ми задатку да у Берлин одем, нађосмо, да је тај пут засад излишан у обзиру на постојавши заплет, а свакојако још проблематичан по потреби да преговарам о путу Његове Светлости у Берлин, почем се г. Розен сад у Београд враћа и понајпре с њим преговоре о том предмету одпочети ваља. Зато враћам писмо Његове Светлости Кнезу Бисмарку адресирано, које, ако би ја ипак имао у Берлин ићи, на сваки начин преиначити треба.

Гроф Андрашиј, који ће Његовој Светлости писати у одговору на последње писмо, рече ми, да је, размишљавајући о начину, којим да одпочне изравнање између нас и немачке владе, решио поћи путем најпростијим и најкраћим, и зато је без (уобичајеног) припита, хоће ли се његово посредовање и како примити, разложио влади немачкој свој начин посматрања о пореклу, заплета (и нашој у томе невиности) и изјавио јој, како је он од стране Његове Светлости позван, да у изравнању неспоразумљења посредује, што он чинећи моли царевинског Канцелара, да неспоразумљење сматра као одклоњено, почем је спорно питање између самих Консула у Београду решено у смислу назора немачке владе. – Г. Билов је гр[офу] Каролију изјавио, да Канцелар пристаје

на посматрање ствари ове као изравнате, почем српска влада *прима сад* консулско наређење *без резерве* (!). На моје зачуђење дознадох, да су у писму г. Пироћанца писаном под 4/16. Јануара г. Розену речи: – dans les rapports avec nous la solution provisoire acceptée par Vos collègues[6] – узрок онако жестоког непријатељског расположења према нама од стране немачке владе; да у њима налази Кнез Бисмарк израза резерве, с којом ми консулско наређење о рангу примамо; и да се немачка влада од некуд уверила, да ми сад то наређење друкчије посматрамо, но што то бијаше пре два три месеца. Уверен сам, да и гр[оф] Андрашиј (а и сам Кн[ез] Бисмарк) моје мишљење о томе дели, али њему је стало до цељи, да се сукоб уклони, па се задовољава с избором пута, који је Канцелар учинио, да с чести из заплета изађе – без нашег унижења. Гроф је показао у овој ствари усрдног и ревносног настајавања и иначе врло озбиљног непоколебљивог држања у нашу корист, да сам му ја међутим поднео захвалност од стране моје владе на свој његовој радњи. Ту смо му дужни утолико више, што је одсудно одбио следовати позиву Канцелара, да се Аустро-Угарска придружи Немачкој у назорима о автономији Србије и у решењу, да се заплет наш с г. Розеном изнесе пред портин суд, као надлежни за дипломатична питања тичућа се Србије. Кн[ез] Бисмарк подкрепљавао је своје мишљење у томе околношћу, што је г. Розен немачки ген[е]р[ални] Консул у Београду по сили портиног берата; што му је гроф спорио држећи и сад, да берат г. Калају издати, нити је на очи српској влади изношен, нити је ова икад од г. Калаја тражила берат, те да га призна као аустро-угарског заступника. Ја сам грофу отворено изјавио непојимљивост за мене ове раздражености Кнежеве против нас, која јетако замашне мере према нашој автономији смерала – и која је изазвана једним простим питањем етикетним, коме ми нити смо повода дали, нити се хтели у његову расправу мешати, показавши му мој страх од те раздражљивости у случају, који би могао наступити, да се интереси Србије неподударају с онима Немачке, и да обе владе дођу у сукоб са својим понашањем у предметима стварне важности. Морам додати, да ми је гроф ове изјаве учинио у поверењу, те му наравно неби по вољи било, да о тим саобштењима што дозна немачка влада.

Без да ми се изриком признало, али из разговора с разном овд[ашњом] господом, неискључавајући из тог реда ни гр[офа] Андрашија, ни бар[она] Хофмана, ни г. Новикова – па ни генер[ала] Швајница, мислим, да коректно до закључења долазим, да цела дипломација пати од необузданости и каприца канцеларових, али да их с резигнацијом сноси, и с попуштањем где је то само могуће. Природно је, да се гроф Андрашији није према последњем наваљивању од стране Канцелара смео попустљив показати, јер би тим дементирао и поништио правац своје политике према Србији, који је он инаугурирао и кога се последично, као основе аустро-угарског и руског савеза, већ осам година држи. Чудо ми је, да је могао Канцелар и најмање на успех за свој предлог помислити знајући каквог је замашног значења исти за источну политику Аустро-Угарске а нарочито Русије, која свој стољетни правац несме због једног каприца напустити. Држим, да је, колико нама, толико и Кн[езу] Бисмарку доброшло било, видити заплет београдски окончан, јер је у томе остављен био и од својих савезника усамљен.

Имао сам прилике, да означим као врло корисно за добра сношења између Немачке и нас, кад би се г. Розен из Београда уклонио, но нисам смео ближе ту идеју опредељавати немајући за то овлашћења. Но ако ми ово дато буде, имам повода – личног – да се на предмет повратим, а надам се или бојим се, да ће г. Розен својим држањем у Београду сам скоро повода дати, да се о његовој личности може говорити.

Јутрос сам Вам телеграфом у шифрама јавио, да је заплет изравнат, што сте сигурно и од г. Калаја међутим дознали.

Генерал Швајниц показа ми се врло задовољан с исходом заплета, но осим тога што ми даде

6 У односима са нама привремено решење прихваћено од стране Ваших колега. (Прев. прирећ.)

на знање, да ће г. Розен за Београд одма поћи, чим се увери, да може гдегод преко Дунава се превести (због леда), нехтеде много и дубоко упуштати се у претрес догађаја и у давање захтеваног му савета, да ли ми треба због Књажевог састанка с царем ићи у Берлин. Он као научењак и познавач Србије употребио је моју дугу посету више на то, да прибави тачнија обавештења о нашим унутрашњим политичним тегобама, о нашим трговним одношајима а поглавито о неким етнографским и топографским питањима с балканског полуострва, која утичу у дело, које он сад спрема и које се тиче наших земаља и народа.

Чест ми је изјавити Вам, Господине Министре, и овом приликом моје особито поштовање.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 73

25.

12. март 1875.

Коста Цукић – Милану Богићевићу, министру иностраних дела, о разговору са генералом Швајницом, немачким амбасадором у Бечу, поводом држања Розена, немачког генералног конзула у Београду; о ставовима Новикова, руског амбасадора у Бечу, о дугорочним аспектима односа великих сила према Србији и српској унутрашњој и спољној политици

Бр. 9, *У Бечу 12. Марта 1875.*

Господину М[илану] Богићевићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,

Примивши Ваше поштовано писмо од 6. тек. Но5, смислим, дато ми њим овлашћење понајпре код г. Швајница корисно употребити, коме моја посета као научењаку беше добродошла и према коме ја за повод мог доласка млоге друге неполитичне предмете показах. Тек пред растанак обратих му се молбом, да ми дозволи, учинити му једно питање, које истина као велике политичне важности јако интересира моју владу, но које му јастављам неовлашћен на то но само поверљиво ослањајући се на његове познате и доказане симпатије за Србијом. По примљеној живој изјави готовости, да ће се на моје питање одговорити, испричам г. генералу, како сам од пријатеља из Београда извештен, да се у публици почиње јако говорити и отуд свакојака нагађања изводити, што г. Розен Његовој Светлости још није своје подворење по повратку учинио, премда свуда визите прави; како сте ми и Ви, Господине, ову вест потврдили но с додатком, да Вам се г. Розен на оба састанка жалио, да је слаб, чега ради ни Његовој Светлости предстати неможе, и како ја из свега овога изводим могућност, да се или није старо неспоразумљење између Немачке и Србије сасвим уклонило, или се стварају узроци новоме, који су нам непознати, и о којима треба начисто бити одма с почетка, пре него се развију до оних последица пређашњег неспоразумљења. – Г. амбасадор ме увери, да је пређашњи спор тако изравнат, да се на исти нетреба никад повраћати, а исто тако да нема повода новом каквом заплету, то он у свом положењу мора знати. – Ја захвалим г. генералу на том успокојавајућем уверењу додавши, да сам на то закључење и сам зато долазио, што г. Розен, пошто је кроз толике године у приватном животу са мном пријатељска одношења обдржавао (а та су и између наших фамилија постојала) напусти их даље обдржавати без другог повода но услед последњег званичног неспоразумљења с мојом владом, из чега изводим, да он лако преноси утицаје из званичних одношаја на приватни живот и обратно. Г. Швајниц разумеде ме, и стави ми питање о натурелу г. Розена изјавивши, да га он држи за човека хипохондра, који као такав све догађаје посматра начином мимо других људи. Ја слегнувши раменима нехтедох се упуштати друкчије у оцену нарави г. Розена но повторивши од прилике она горе наведена извођења из нашег приватног живота. – Приликом разговора о познатим чланцима аугзбурских „Allg. Zeitung“ о Србији и Црној Гори, који се пре десетину дана публицираше, и велику сензацију у дипломацији учинише, дођосмо на нагађања, да је чланке по некима

г. Розен писао, што ја као неосновано одбијах, чему се г. Швајниц придружи рекавши, да је г. Розен обећао у новине не писати, но тек пошто издејств. државне службе иступи. То ми даје мислити, да је г. Розен за своје пискарање по новинама имао са својим предпостављенима разговора, а и да је његов излазак из др. службе близу извршења.

Г. генерал ми обећа, да ће се по предмету учињеног му саобштења даље коме треба обратити и мени резултат јавити. Ја држах за нужно наново му рећи, да моје питање као сасвим приватно и поверљиво узме – на што ми он одговори, да ће га тако и сматрати, па у том смислу и даље кораке чинити и тако и резултат мени јавити. Недржах за умесно у овој првој прилици чинити г. Швајницу даље примедбе о г. Розену; за то ћу употребити прилику, кад примим од њега обећани одговор, а међутим ћу покушати, да се немачкој влади другим путем наша потреба и жеља односно г. Розена до знања доставе.

Ја сам пропустио дуже време писати Вам о утиску, који чине овде гласови о политичним догађајима код нас, и то понајпре зато, што управо незнам, шта би Вам могао о томе писати новога, што ви неби знали. Незнајући шта на полагана ми питања да одговарам, нисам тражио прилике, да се састајем с личностима, које су својим положењем позване, да од мене потраже обавештења у нашим догађајима, нарочито о намерама владе у обзиру на скупштину и о предстојећој промени Књажевог Кабинета. Да је Његова Светлост по последњем предмету имала конференције с г[оспо]дом Ристићем и Милојковићем[7] знало се у извесним круговима пре, него је ствар постала публична посредством новина, и на питања о основаности и могућности таквих комбинација заклањао сам моје незнање правог стања ствари за околности, да о томе немам никаквих извештаја из Београда осим познатог демантија у зван[ичним] новинама. – Није ми познато, како ће остале – западне – силе предусрести остварење поменутих кабинетских комбинација, а да су му, у најмању руку узевши, ненаклоне три источне силе, о томе сам подпуно уверен, и држим, да прилике имате и од њихових тамо заступника о томе се уверити при свему тврђењу, да се оне немисле у наше унутрашње послове мешати и да им је зато свака личност, којој Књаз владу повери, добродошла. Неискључујем могућност па чак ни вероватноћу, да ће ове три силе својој ненаклоњености оним комбинацијама дати и осетљивијег, јаснијег, израза, који може и до репресалија ићи. Ја неби желио, да се овај мој страх узме као мородаван основ за држање владе, али ми је дужност некрити га и молити је, да се о основаности његовој ближе извести код тамошњих заступника страних сила, који, држим, да се неће уздржавати, дати Вам о назорима својих влада тачна обавештења. Форма за овакав припит може се изабрати, да небуде никако зазорна, и да одговор невеже нашу владу у слободном даљем раду. На сваки начин боље је унапред сазнати и последице каквог намерног дела, лакше их је онда, ако су неповољне, ублажити а често и обеснажити. Ја изриком повторавам, да незнам ништа извеснога о њима тврдити, али на она закључења долазим гласовима, који до мене допиру из приватних извора, или које налазим у аустро-угарским официјозним листовима и дописима. Ја их налазим правдана и држањем г. Новикова према мени у новије доба. Г. амбасадор, пошто ме је ближе познао, одликоваше ме, каошто Вам је, Господине Министре, одчасти познато и из мојих извештаја, неко време поверљивим отвореним саобраћајем, а сад говорећи о нашим догађајима, нарочито о поменутој кабинетској комбинацији, постаде опет уздржљив у давању свог мишљења, и изражава опет ова лаконичним и теоријским фразама, којима тек треба свезу међусобну и практично значење погађати. Г. Новиков поверио ми је из разговора, који је на последњој аудијенцији с царем Фр[ањом] Јосифом имао, да се Његово Величанство јако интересира за Његову Светлост Књаза нашег, и да врло цени Књажеву државничку и владалачку мудрост и лојални карактер, који осигуравају Књазу цареве симпатије и Србији његову подпору – и као у свези с реченим после једне паузе, коју ја испуних одчасти изјавама признања,

7 Радивоје Милојковић, министар правде.

додаде г. амбасадор: „Код Вас се неводи рачун о расположењима сила“! Ово беше изречено с неким сарказмом,и ма да ја протестовах изјавама, да је неумесно мешати јавно мишљење у Србији, које образују наши кафански политичари с оним, које исповедају влада и разумни грађани, и да оно прво неће никад у Србији бити владајуће, упаде г. Новиков речима: „По свему излази, да је код Вас свака влада могућа!“ На моје разлагање тегоба, с којима увођење институција правне државе има да се бори с народним представништвом духа патријархалног – и анархичног, и кроз које су све земље морале проћи с мање или више штете, одговори г. амбасадор: „Све би добро било, да време и околности хоће да Вас чекају, али сте ви у тој политици нихања млого пропустили и пропустићете још и више, а овако угодне околности по вас, ово повољно расположење сила према Вама, незна се, да ли ће икад и кад опет наступити!“ У целом разговору бијаше држање г. Новикова хладно и преко, расположење иако пуно израза незадовољства али уједно и резигнације и уверења, да се ток наших догађаја неможе зауставити, и да зато он нежели, у празном разговору о томе речи трошити. Несмедох се – бар не том приликом – упустити у тражење ближег саобштења из разговора, који је он с царем имао, и јаснијег формулирања назора, који три силе имају према догађајима сада у Србији као и према њиховим даљим евентуалностима, но мислим, да ће све то бити познато и г[оспо]ди[ну] Шишкину и Калају, и да ови неће о томе према Вама тајну правити. Али ако за ствари приличније нађете, да се ја овде не само о предстојећем ближе известим, него да дам и она горе наспоменута предходна објашњења о нужности предстојећих кабинетских комбинација, то молим за нужна упутства и за саобштење основа оне нужности, ако се т.ј. они гласови заиста обистинити морају.

Чест ми је, уверити Вас, Господине Министре, и овом приликом о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 88

26.

18. март 1875.

Коста Цукић – Милану Богићевићу, министру иностраних дела, о појединим страним тумачењима новијих односа Србије са суседним државама и односима српског кнеза и опозиције

Бр. 11, *У Бечу 18. Марта 1875.*

Господину М[илану] Богићевићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,
У свези с мојим последњим писмом од 14. тек. Но 10. имам да допуним податке о намерама познатих зломишљеника новима, које сам из истог извора прибавио, и да разлоге своје дам за вероватноћу оних намера, који се с више страна као основани правдају. Мађарски незадовољници нису после пада Мађарске у 1849. год. никад престајали, тражити савезнике за своју ствар код Срба с обе стране Саве и Дунава, и ако су млоги и напоследку већина постепеним измирењем с Аустријом прешли у коло задовољника, још је остала знатна партија, која се није овима придружила, и која се нада помоћу незадовољних становника Угарске, немађарске народности, до своје цељи доћи, обећавајући овима за случај успеха задовољење свију њихових народњачких тежња. Како се која гомила незадовољника с Аустријом измири, одма и заборави и на своја обећања, но свагдашњи остатак незадовољних Мађара продужаваше своје агитације, и налажаше веровања код млогих Срба и Румуна (нарочито у Угарској), који према томе и своје политично држање спрам владе удешаваху. У Србији, бар за време владе блаженопоч[ивших] Књажева, нису мамљења мађарских незадовољника одзива нашла. Наваљивању ових за владе Књаза Милоша беше лако Књазу Наследнику избегавати, да одсудног одговора да, али по доласку свом на престол Књаз Михајило даде им на знање, да такве агитациге немогу на његову подпору рачунати. Ово знам усигурно, јер сам ја извршењем ове изјаве почаствован био. Ако је доцније између оних агитатора и Књажеве вла-

де по који пут и неко зближење довођено, оно се свакад разбијало о познату вољу Књаза; – то беше нарочито за време рата 1866. године. Превратна мађарска партија поздравила је с истим задовољством повратак Обреновића у Србију и долазак Књаза Михајила на владу, као и убијство овога пошто се уверила, да њене намере немају код њега изгледа на подпору; да ли се та партија и више притом огрешила, незнам, каошто ни то незнам, како је она с владом Н[амесни]штва стајала. Имам тврдог основа уверен бити, да иста партија боље изгледа за своје циљи сад у Србији нема, но што их имађаше под Књ[азом] Михајилом, као ни да је њено расположење према владајућем Књазу сад боље но пређе. Како су овострански угарски „патријоти“ разне народности с тим начисто, да се само путем преврата владајућа у Угарској партији може оборити, и да би агресивна влада у Србији (и Румунији) притом највеће подпоре за ту циљ указати могла, то је и Кошутовцима и Милетићевцима понајпречи задатак сад, створити у Србији стање за себе корисно, и почем по толиком напрезању остаде без успеха сав труд њихов, да се у Србији на власт доведу људи од агресивне политике, „патријоти“ у њиховом смислу, то им ништа друго неостаје, но заменити самог владаоца удеснијом личности, а ова је Књаз Никола. Ова потреба увиђа се код њихових пријатеља и у Србији, и, као што у пређ[ашњем] писму напоменух, вође наших „патријота“ налазе у извршењу тих планова још једино могуће задовољење својих властољубивих и себичних тежња, а светина се лакоми за „народном политиком“, коју би Књ[аз] Никола према Турској и према свима вел[иким] силама, нарочито према Аустро-Угарској, инаугурирао. Незнам, да ли ексдиктатор мађарски дели изненађење својих пријатеља у Србству с обе стране Саве и Дунава, али ови су у сигурно држали, да комбинирани, узастопни, непребројни – напади на министре Његове Светлости у последњим сесијама народна скупштине морају за последицу имати или – у најмању руку предаше Књаза у њихове руке или његов пад, при свем том што су у исто тако сигурном држању досад више пута варани бивали: по осуђењу касацијоних судија 1864., по држаној омладинској скупштини у Београду 1867. и после народне скупштине те године, а нарочито по извршеном убиству Књаза Михајила, када се полутарност њихова у делу и њихова револуцијонарна невештина доказа тим, што се морадоше задовољити обећаном им и указаном им заштитом од судског гоњења и одличијама од стране Намесништва. Ове мисли, које сад на жалост нашој историји само припадају, узимам за предмет спомена овде, да покажем само лакомисленост тих људи и њихову лакост, с којом се они свакад у већ искушане погрешке враћају, и с којом они улазе и у највећа злочинства, окуражени већ једном приликом, где их после једног огромног зла дела постиже – награда.

Поузданост, с којом су ти непријатељи Књажеви лак успех својих намера очекивали, и сагласност међу Кошутовцима, Милетићевцима и нашим „патријотима“ у понајближој цељи, на постигнућу које им свима требало радити, докази су, да је њихово предузеће размишљено и комбинирано, и да услед претрпљеног сад фијаска на скупштини неће они пропустити на извршењу својих намера с толико већом енергијом и даље радити, непрезирући, по обичају, никакво средство, које их к цељи води. Одкуд би се иначе могла извести природна свеза познатих појава, да за предлогом у скупштини о уређењу наследства Књажевог достојанства у Србији следује у „Застави“ кандидација Књ[аза] Николе за српски престо и уједно тврђење једног од најпоузданијих агената Кошутових, да једино замена Књаза Милана Књазом Николом у Србији може остварити тежње његове партије у Угарској, која је у том обзиру с нацијоналном партијом угарских Срба сагласна, као и да ће она замена пре, но што се обично мисли, извршена бити. Како иначе да се објасни она живост, непрекидност, дрскост и необузданост у нападима Књажевих влада од стране познатих викача у скупштини, непосредних органа и повереника вођа наше опозиције, кад они утврдо знају, да у Србији народ неможе ни у добру ни у злу помислити Књаза одвојено од владе и кад они, док су у власти, сами ове назоре – ако одчасти и погрешне – јавно исповедају. Неварају се они ни у томе, да је

Књазу и целом свету познато, да скупштински букачи само по команди дејствују, а команданти су толико разумни и лукави, да неби с агитацијама тако далеко ишли и себе компромитирали, да нису били уверени о сигурности успеха својих агитација. С поуздањем у успех они су све мостове за собом спалили, и сад немајући изгледа, да задобију код владајућег Књаза веровања у њихову лојалност, морају, гоњени страшћу за власти, дело своје наставити и до цељи доћи, каошто рекох, ма којим средством то било. Ја, који сам био свакад противан мерама владе у очи јако падајућима и идућима на сигурност личности Књажеве налазећи страх од опасности какве као неоснован, обузет сам сад уверењем, да има тог реда опасности за Његову Светлост, и да су мере за одклоњење опасности те преко нужне. Треба овде у рачун узети и живост којом се финансијски одбор одупираше, дати министру полиције и најмањи кредит, кога је поглавито опредељење, да лакше дозна мутње по земљи против сигурности Књаза и владе управљене. Овај појав је утолико значајнији, што је одбор друге кредите за обстанак и будућој влади нужне одобравао а овај не, сигурно решен да и овој будућој влади опет одобри.

Чест ми је, уверити Вас, Господине Министре, и овом приликом о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 94

Приредио:
др Мирослав Перишић

СЈЕЋАЊЕ СВЕШТЕНИКА НИКОДИМА НОВАКОВИЋА НА ПРОГОН У ТОКУ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Десетог августа 1914. године почело је слање првих политички сумњивих лица у логор Арад. Интернирци су прво одвођени у Брод, гдје су чекали даљи транспорт. Први воз са затвореницима за Арад кренуо је 15. августа 1914. године.[1] Међу првим интернирцима, упућеним из Босанског Петровца у Арад, био је свештеник Никодим Новаковић.

Никодим (Василије) Новаковић је рођен 1864. године. Рукоположен је у Рељевској цркви, као свршени богослов Рељевског богословског завода, 9. маја 1893. године за ђакона, а већ 15. јуна за свештеника. По рукоположењу одређен је за помоћника брату Кости Новаковићу у парохији петровачкој.[2] Након смрти Косте Новаковића постављен је за администратора протопрезвитерата петровачког. За пароха петровачког постављен је 15. јула 1899. године.[3] Митрополит Евгеније Летица поставио га је у мају 1901. године за протопрезвитера петровачког. Крајем 1941. године са породицом је избјегао у Београд, гдје је остао до краја Другог свјетског рата, када се враћа у Босански Петровац. Убијен је 8/21. новембра 1947. године, у Сувају код Босанског Петровца, при повратку кући са службе. [4]

Био је оптужен за непоштовање Аустроугарске монархије почетком Првог свјетског рата, због чега је трпио страшан терор аустроугарских власти у Босанском Петровцу. Командир аустроугарске жандармерије у Босанском Петровцу, Рагуж у извјештају жандармеријском центру у Бањалуци, поднио је извјештај против три петровачка свештеника. Међу оптуженима било је и име Никодима Новаковића: *У посљедње вријеме у петровачкој чаршији осјећа се све већи отпор нашој власти. У томе су нарочито активни свештеници Никодим Новаковић, Владо Кецман и Лука Прошић из смољанске парохије. Често се састају по приватним кућама и сједе до касно по ноћи. Шећу по граду дигнуте главе, не поздрављају никога из наше власти, а када су државни празници никада не истичу државну заставу на својим кућама, а на тај начин, српском заставом означавају сваку државну и вјерску светковину Србије и Црне Горе.*[5] Свештеници Никодим Новаковић и Владимир Кецман били су у истражном притвору мјесец дана. Након истражног притвора, Никодим је депортован у логор Арад, а Владимир Кецман стављен под сталну присмотру.[6]

Никодим је описао своју голготу из Првог свјетског рата, а везану за прогон и тамничење од стране окупационих власти:[7]

По сарајевском атентату на Фердинанда Хабзбуршког који је био 15/28. јуна 1914. овђе је у Петровцу проглашен пријеки суд 2. јула и. г. Истог дана сам ја са моја два сина стављен под кућни затвор. Овај је затвор трајао до 1. августа исте г. 2. и 3. јула обноћ када сам спавао у свој(ој) кући дошли су ми жандари и претраживали кућу али

1 Владимир Ћоровић, Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског Рата 1914–1918, Београд – Сарајево, 1920, стр. 83.

2 *Босанско-херцеговачки источник*, бр. 6, 1893, стр. 255.

3 *Босанско-херцеговачки источник*, бр. 14, 1899, насловна страна.

4 Бошко М. Бранковић, Црква Светог пророка Илије у Смољани, Бања Лука – Босански Петровац, 2012, стр. 109–111.

5 Владо Д. Кецман, Ријека живота (родослов Кецмана), Бања Лука, 1998, стр. 36.

6 Исто, стр. 36.

7 Како је рукопис тежак за читање, неке ријечи аутор није могао да прочита и оне су обиљежене црвеним упитником, али, то не умањује вриједност рукописа нити на било који начин ускраћује читаоцима могућност да разумију текст сјећања Никодима Новаковића.

тако без обзирно да су све у креветима упирали дјеци у очи бајонетима, из чега су ми дјеца добила страх, да се је једна ми кћерка тешко сада од тога нешто излијечила, а један ми синчић од 12 година и сада пати од те болести. 4. јула политички пристав Билић (или Бичић?) са три полицајца и једним поднаредником претражио ми је кућу при чему је и дијете на спавању из колијевке извадио.

За све вријеме овога кућног затвора правили су ми све могуће неугодности као демонстрације са комшијама (...?) машући на кућу и вичући: „доље разбојник, доље велеиздајник и. т. д". Не само да сам ја имао кућни затвор, него ни остала ми породица није смјела од силе жандарске излазити из куће.

Први августа по ноћи дошли су ми у кућу војнички чиновник са више жандара, те полиције и шуцкора пак ме извели кот. области одаклен ме оправише (...?) са три жандара у Бања Луку. На овоме путу од Новог до Бања Луке на свакој станици нападали су нас војници вичући: „Во ист поп", а жандари су ме сакрили у марвински купеј и тако ме од војника сачували. Од Петровца до Бања Луке нијесам добио нити су ми дали ништа за јело и пиће него тек у Бања Луци сутра дан увече. Ту су ме затворили у самицу војничког затвора са свим влажну. Овђе сам био до 19. августа да нијесам видио ни сунца ни мјесеца, (...?) чистоме се ваздуху (...?). Ту су ми долазили неки (подчасници?) те ме плашили са: „Ту (...?)" и страшили ме да ћу бити објешен.

Из Бања Луке су ме отпремили у Бихаћ. На путу су ме затворили у Новом у вече гдје сам био у затвору други дан до после подне. Овђе ми нијесу дали ни освежење, ни јести, ни пити нити ишта простријети, него сам на голу поду преноћио без ичега и икога. Сутра дан ме отпреме у Крупу гдје преноћих као и у Новоме. Из Крупе ме допреме у Бихаћ и затворе у окружни затвор. Овде је (...?) (...?) (...?) (...?), јер да сам направио војничку непослушност. Под истрагом останем 2 мјесеца и 8 дана те ме осуде на два мјесеца затвора и ако је код очевида на лицу мјеста од кот. и окруж. суда установљено да се није имало чути што је прошли дана наведено. Код осуде урачунају ми истражни затвор али ме непустише него и даље задржаше у затвору док не дође са стране наређење да се пошаљем у Арад. На путу до Арада у који пристижем управ на св. Луку 31. окт. 1914. имао сам нападаја и пријетњи од којекаквих војника, али ми је ипак најгоре било што сам морао своје ствари, које су ми биле сувише тешке сам носити по жељезничким станицама и до (...?) војничких касарни. У Араду био сам 7 мјесеци и 10 дана гдје сам трпио као и сви (...?). Тада ми је дошло од врховног суда сарајевског преинака осуде у којој ми је казна од 2 мјесеца затвора повишена на 5 мјесеци тамнице са сваки 14 дана 1 дан поста.

Из Арада сам под бајонетима /један је војник био шваба а други мађар/ допремљен у Бихаћ. У Бихаћу сам обучен у робијашко одијело – затворен међу разбојнике/ мјесто сам имао до неког Јована (...?), који је био на смрт осуђен/.
Када сам затвор (...?) отпремљен сам међу (...?) интернирце у Жегар крај Бихаћа, гдје сам био до фебруара 1916. г. када сам кући пуштен. Када сам кући дошао дозволио ми је кот. престојник Пачовски да могу само отићи у цркву али да несмијем ништа радити. Овако сам (...?) (...?) шест недјеља док савјетник црк. суда г. Јокановић није дошао случајно овђе (...?) престојника пак ми је дозволио да могу у парохију али се нигде ни мало задржавати. Међутим на катехизацију нијесам смио ни дању ићи. И тако сам остао до прољећа 1918. када сам ја и без дозволе почео ићи у чаршију. Катехизирати такођер сам почео почетком другог семестра 1917. (...?) г.

Усљед читавог овог страдања добио сам болест али морам служити пошто су ми дјеца необшкрбљена /четверо/. Двоје у (...?).

Бос. Петровац 29. децембра 1918.
Никодим Новаковић
протопрезвитер [8]

Приредио:
др Бошко М. Бранковић

8 Архив Србије, Збирка Вариа, V– 3632.

СЕЋАЊЕ И ОПОМЕНА
Споменик и спомен-костурница браниоцима Београда у Првом светском рату

Споменици као маркери времена и хватачи сећања, због својих многоструких форми утиснутих како на уметничком, тако и на политичком, културном и социолошком плану, представљају спону између прошлости и садашњег тренутка. Успостављање „патриотског култа“ формираног у време Француске револуције, почетком двадесетог века у европским оквирима досеже врхунац. У нашој средини култ бораца палих за отаџбину везује се за почетке споменичке културе и буђење националне обнове у деветнаестом веку. Све до тада „колективно меморисање“ у спрези је са подизањем цркава, манастира и гробља – као топоса националног идентитета. Погинулим борцима посвећују се меморијалне целине са мисијом да се кроз идеју смрти и жртве промовише рађање нације као „колективног субјекта историје“.[1] Један од првих националних споменика српске културе подигнут 1848. год. – „Меморијал Ослободиоцима Београда 1806.“, постаје „јавни топос националне меморије“

1 Мирослав Тимотијевић, „Меморијал ослободиоцима Београда 1806.“, у *Наслеђе* (Београд: Завод за заштитиу споменика културе, 2005), 9-34.

успостављајући континуитет са тековинама Првог српског устанка. Појава овог и сличних споменика најавила је нове инструменте колективног сећања, промене у односу државе и цркве, „измештање сећања" са гробова на споменичке целине, чиме они мање евоцирају смрт, а више подсећање на саму идеју нације.[2] Појам смрти потискује се у други план у циљу пропагирања политичких образаца. Споменичка гробља прокламују идеју тзв. „егземпларне смрти", што више није страдање обичног човека, већ оног који даје живот за целу државу, обезбеђујући себи право на вечни помен и сећање.

Војни меморијали као дела непокретне културне баштине настајали су са циљем очувања културно-историјског континуитета једног народа. Неговање традиције ослободилачких ратова, споменика и спомен-обележја, војних гробова – њихово очување, заштита, презентација и валоризација спада у домен важног државног интереса.[3] Хронолошки оквир настанка тј. грађења меморијалних целина које чувају спомен на Балканске ратове и Први светски рат, протеже се од 1912. до 1942. год.[4] Током Другог светског рата уништен је делимично или у потпуности велики број ових споменика. Подизани као спомен-чесме, костурнице, капеле и цркве у доба Балканских ратова и по окончању Првог светског рата, смештени су на различитим локацијама, у великом броју и изван територије Србије. Чувајући спомен на Велики рат и његове жртве, налазе се у непосредној близини вођења битака и страдања српске војске и народа. Препуштени зубу времена и недовољној бризи државног врха у деценијама које су надолазиле неки од ових споменика били су запуштени, полако тонући у заборав. Рестаураторско-конзерварвторски радови предузимани у току последњих десетак година обновили су колективно сећање на војне меморијале, а неке од ових објеката уврстили у категорију културних добара од изузетног значаја.

Национално питање, као један од од горућих проблема Југославије у међуратном периоду, врховна власт покушавала је да измири прокламујући идеју „једног народа са три имена." На крају Првог светског рата, Србија и српска војска излазе као победнице, Аустроугарска се распада, а њени делови улазе у састав новоформиране Краљевине СХС. Тада се јавила дилема на који начин славити и обележити победе српске војске. „Прихватајући српску војску као ослободиоца" нова држава „покушавала да је искористи за приближавање свих народа од којих је била створена."[5] То доводи до даљег питања до које мере је подизање неког меморијалног споменика било величање српства, а у којој мери југословенства? Бригу и надзор над војничким гробљима, подизањем споменика и костурница водило је Министарство вера, касније Министарство правде.[6] Поред тога што је постојао законски установљен оквир за подизање и одржавање војних меморијала, Краљевина СХС није имала довољно финансијских средстава којима би обезбедила њихово очување. Из тог разлога од кључног значаја било је прикупљање добровољних прилога које на себе преузимају борачка удружења или Одбори посебно формирани за ту прилику. Њихово оснивање било је у јасној спрези са државном пропагандом, а чланови су углавном били виђенији људи - министри, посланици и други припадници државног апарата, чиме је Држава јасно показивала и обезбеђивала своју контролу и ауторитет. Новчани прилози пристизали су из читаве земље, како од појединаца, тако од хуманитарних и привредних организација. Са своје стране држава је такође донирала одређена средства преко Министар-

2 Александра Павићевић, „Споменици и/или гробови: Сећање на смрт или декорација", у Етнографски Зборник (Београд: Етнографски зборник САНУ, 2008), 50.

3 Спада у надлежност Министартва за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Републике Србије: http//www.minrzs.gov.rs/cir/o-ministarstvu.

4 Више о војним меморијалима: Дејан Ристић, „У славу јунака", *Одбрана* (специјални прилог бр. 26), Београд: Новинско-издавачки центар Војска, 2007.

5 Ненад Лајбеншпергер, „Српско југословенство и локалпатриотизам приликом подизања кострурница на Мачковом камену у Крупњу", у *Етнографски зборник* (Београд: Етнографски институт САНУ, 2008), 197.

6 Ненад Лајбеншпергер и Ђорђе Мамула, „Споменици у Првом светском рату између државе, закона и појединца", у *Српске студије* (Београд: Центар за српске студије, 2014), 209.

ства вера и Министарства Војске и морнарице. Прилоге су давали срезови, општине, као и сам Краљ. Осим новца честе су биле донације у виду грађевинског материјала неопходног за опремање костурница.

Поред тога што је држава формално стајала иза подизања и вођења рачуна о спомен-обележјима, постојао је велики број војничких гробаља који је већ у првим послератним годинама био запуштен и обрастао у коров. Да би се организовало преношење посмртних остатака у костурнице, Министарство вера је 1931. год. наложило да се провере подаци на терену. Поред бројних проблема који су искрсли том приликом, неповратно је изгубљен идентитет великог броја сахрањених војника, пошто се са надгробних споменика (уколико су постојали) због небриге и пропадања није више могао ишчитати текст, нити имена погинулих.[7]

Имајући све ово у виду, не чуди чињеница да је немали број посмртних остатака ратних жртава остао неидентификован. Тринаест година по окончању Великог рата, кости страдалих бораца из времена Балканских и Првог светског рата окупљене су на једном месту - у „Спомен-костурници бранилаца Београда 1914-1918." У њу су пренети посмртни остаци српских војника са војних парцела на Новом гробљу, Дунавском кеју, као и са Ташмајданског гробља крај цркве Св. Марка у Београду. С обзиром на то да држава није предузела очекиване кораке када је у питању подизање споменика који би чувао спомен на њихове пале саборце у одбрани Београда, иницијатива за његово грађење потекла је од „Удружења резервних официра и ратника" које је у Краљевини Југославији било најмоћније ветеранско удружење.[8] Посебна активност овог елитног Удружења које је окупљало ратнике, а пре свега официре српске војске, била је у домену очувања сећања на ратне догађаје. Архитекта Момир Коруновић, председник аеро-клуба Тадија Сондермајер, директор филијале Народне банке у Скопљу Тодор Васојевић, Арчибалд Рајс, као и готово целокупно руководство Београдске општине, били су најистакнутији чланови Удружења. Идеја очувања Отаџбине, одржавање живих успомена на рат, сећање на имена погинулих и рањених, као и преношење тог залога младим нараштајима, били су основни постулати на којима је почивало Удружење.[9] Активности Удружења огледале су се у објављивању пригодних књига, фотографских албума, грађењу споменика и костурница, као и репрезентативних објеката са идејом подсећања на ратне догађаје.[10] Замисао да Удружење резервних официра подигне костурницу и споменик браниоцима Београда, потекла је од њеног председника – Милана Ђ. Радосављевића према чијој идеји је изграђен споменик. Отпочело је сакупљање добровољних прилога, а средином тридесетих година прошлог века јавности је представљен пројекат споменика камене хриди на којој стоји српски војник са шајкачом. Одбивши жељу припадника Удружења да споменик буде постављен у центру Београда, државни врх изабрао је за локацију Ново гробље, смештено на тадашњој периферији Београда. Иако је најшира јавност пружила подршку Удружењу, између осталих и декан Техничког факултета у Београду Бранко Поповић, држава је споменик окарактерисала као „исувише српски." [11]

Костурница и споменик ослободиоцима Београда налазе се на месту Срспког војног гробља које се формирало одмах после Првог светског рата на великом простору изнад старог комплекса Новог гробља.[12] Одлука о подизању Ко-

7 Ненад Лајбеншпергер, 216.

8 На споменику стоји натпис: „Браниоцима Београда Удружење резервних ратника и официра 1931."

9 До 1933. год. под патронатом Удружења завршена је изградња Ратничког дома, организован је конгрес ФИДАК-а (Међународне федерације ратника из савезничких земаља) 1929, уређено је и проширено француско војничко гробље у Београду, подигнута костурница на Новом гробљу, као и низ мањих костурница и споменика у Србији.

10 Данило Шаренац, „Удружење резервних официра и ратника 1919-1941", у *Историја 20. века* (Београд: Институт за савремену историју, 2011), 28-33.

11 Бојана Ибрајтер-Газибара, *Споменик и спомен костурница браноцима Београда 1914-1918* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2014), 5.

12 Нада Живковић, „Стање костурнице и споменика браниоцима Београда 1914-1918. на Новом гробљу", у *Гласник друштва конзер-*

стурнице донета је 1921. год, а њено подизање трајало је више од једне деценије. У оквиру Новог гробља смештено је више целина које чине војничка гробља из доба Првог светског рата, чија је изградња и уређење завршено 1931. год.[13] Читав простор који окружује Споменик ослободиоцима Београда чини Алеја хероја организована у три целине. На простору око Спомен-костурнице, у периоду после ослобођења Београда 1944. год, почиње сахрањивање најистакнутијих учесника НОР-а и народних хероја Југославије.[14] Алеја је уређивана у периоду од 1928. до 1971. год, када је званично формирана. У почетку се простирала само на простору десно од споменика, а током времена полако је проширивана.

Меморијалну целину посвећену ослободиоцима Београда сачињавају споменик и крипта. Камено постоље споменика изграђено 1929, а 1931. год. постављена је фигура војника-победника. Монументална композиција овог спомен објекта доминира великим делом комплекса Новог гробља чувајући успомену на велике жртве српског народа и догађаје који су обележили епоху. Споменик је свечано освештан 11. новембра 1931. год, на Дан закључења примирја у Првом светском рату. Тог дана сећање на пале ратнике почело је процесијом на Француском и Италијанском војном гробљу, а завршило се код Српске костурнице. Свечаности су присуствовали Његово величанство Краљ Александар I који је положио венац, потом представници Владе и Војске Краљевине Југославије, Београдске општине, хуманитарних, културних и др. удружења, дипломатски кор, преживели ратници, као и породице погинулих.[15]

На дан освећења, Српска костурница предата је на чување и бригу Београдској општини. У Књигу са подацима о сахрањенима уписана су имена 3.5229 идентификованох ратника.[16] На првој страни стоји натпис: „У славу и част палих за краља и Отаџбину резервних официра и ратника, подиже ову костурницу... над њом и уписа у ово народно јеванђеље и свих другова-Браниоца Београда палих 1914. 1915. и 1918. године свих оних јунака из ратова за ослобођење и уједињење 1912-1918. год. који су помрли у Београду од задо-бијених рана, сахрањени у овој костурници... Нека би овај споменик и овај џиновски гроб са хиљадама костура у њему био златна колајна, која ће вечито стајати на прсима гордог Београда...“.[17] Посмртни остаци идентификованих ратника смештени су у засебне урне са именима, док су остаци преко 1000 неидентификованих жртава стављени у посебну крипту. Свод централне одаје ослања се на стубове на чијим капителима су исклесана лица српских ратника са кацигама на главама, међу којима су рељефи са мачевима овенчаним ловором.

За пројекат и извођење Споменика високог 18,5 м. и тешког готово 3000 кг., заслужни су руски архитекта и вајар Роман Верховски и српски вајар Живојин Лукић. Као учесник у Првом светском рату Верховски је са великим пијететом приступио пројектовању спомен-костурнице. Не треба изгубити из вида да се у послератном периоду постепено рађају снажни подстицаји за за „отпочињање живе градитељске активности, која је изменила урбани лик Београда.“[18] Поред домаћих архитеката, нова стилска остварења доносе и руске архитекте - емигранти, формирани у елитним школама у Москви и Петрограду, налазећи после октобарске револуције уточиште у Југославији. На сличан начин, по завршетку студија на Петроградској Императорској академији, Верховски доспева 1920. год. у Београд, где наставља самостално да пројектује. Осим спомен костурнице, његовог највећег пројекта, Верховски је дао идејно решење за споменик Императору Николају II и руским ратницима 1914-1918.[19] Вајар Живојин Лукић, као званични

ватора Србије (Београд: Друштво конзерватора Србије, 1996), 42.

13 Аустро-угарско, италијанско, француско и бугарско војно гробље.

14 Један од првих хероја сахрањених на овом месту био је генерал Иван Милутиновић (1901-1944).

15 Београдске општинске новине, 11.11. 1931, бр.21-22.

16 *Ново гробље у Београду: отворно сведочанство историје*: по-

водом 125 година од оснивања (Београд: ЈКП Погребне услуге, 2011), 21.

17 Нав. дело, 21.

18 Марко Поповић, *Хералдички симболи на београдским јавним здањима* (Београд: БМГ, 1997), 88.

19 Александар Арсењев, „Руска емиграција у Југославији. Избор

сликар у служби Врховне команде такође је био је учесник у Првом светском рату. После усавршавања у Москви, постаје по повратку у земљу активни члан уметничког удружења „Лада“ и истиче се првенствено радом на камејама и медаљама. Поред интимног приступа скулптури, на посебан начин бавио се и архитектонском и меморијалном пластиком, што се најбоље очитује на Споменику ослободиоцима Београда. Монументални монолит споменика над костурницом симболизује снагу српског народа, ослобођење и победу. Бронзани делови скулптуре коју је радио Живојин Лукић ливени су у Артиљериско-техничком заводу у Крагујевцу 1930. год.[20] На споменику доминира фигура српског војника са пушком у једној, а заставом у другој руци, спремног да брани своју отаџбину. Српски двоглави орао исклесан у маси постамента, сведене је форме и без сувишних детаља, замишљен као симбол победника под којим леже трофеји – оборене непријатељске заставе и пали аустријски орао. Светла боја камена и тамна боја бронзе у којој су рађени пали трофеји симболизују победу добра над злом. Постављање оригиналног топа на споменик није иновативно решење. Примери споменика са постављањем војних реквизита, попут ђулади, топова и граната, чести су на меморијалним објектима подизаним у међуратном периоду на територији Грчке, Бугарске и Француске.[21] Крст као најзаступљенији симбол смрти и страдања представљен је на свим врстама спомен-обележја, те Споменик ослободиоцима у том смислу не чини изузетак. Транспонован је у три облика – на застави, кроз став војника са раширеним рукама, као и на самом споменику.

Током 19. века јавни споменици подизани су широм Србије, али тек од краја Првог светског рата долази до интензивније изградње у знак сећања на изгинуле ратнике, у циљу јачања националног идентитета и подстицања свести југословенског народа. Тако је у Краљеву на централном градском тргу уз много полемика подигнут споменик српском војнику посвећен изгинулим официрима у ратовима 1912-1918. год. Иако је идеја за његово подизање иницирана још по завршетку Другог Балканског рата, до њене реализације дошло је тек тридесетих година прошлог века, у време када су и Београдски ослободиоци добили свој меморијал. Када је држава саопштила да нема новца за подизање споменика српским војницима у Краљеву и Београду, Солунци су сами почели са прикупљањем средстава. Томе су се противили шпекуланти, незадовољни да споменик буде постављен на градском тргу у Краљеву где се налазила тадашња пијаца. Одолевајући притисцима, а највише захваљујући упорности и залагању већ поменутог Милана Ђ. Радосављевића, фигура српског војника коначно је постављена у самом центру града на камену громаду коју запљускује море. Незавршени споменик од милоште прозван у народу „Милутин“, стајао је на централном градском тргу све до 1960. год. када је из идеолошких разлога на иницијативу локалних власти уз велико негодовање становништва измештен на војно гробље. Ту је остао све до 1982. год. и након уређења и реконструкције градског трга враћен је на првобитно место.

Широм Европе у периоду после Првог светског рата градили су се споменици „незнаном јунаку“, док се на нашем поднебљу неговао посебан вид успомене на пале ратнике. На нашој територији костурнице су у највећем броју подизане у западној Србији и Македонији где је изведено највише ратних операција. Један део расут је и изван граница Србије у преко двадесет европских држава и у мањим броју изван њихових граница.[22] У годинама по завршетку Великог рата у европским размерама „култ палих за отаџбину“ постао је један од главних елемената свих патриотских манифестација. Дух времена, као и велика жртва коју је Србија поднела у ратовима 1912-1918. год. изискивала је потребу да се ти догађаји овековече у виду подизања спомен-обележја. Основна симболика огледала се

из библиографије“, у *Руска емиграција у српској култури XX века.* Зборник радова. Т. 2. (Београд: Филолошки факултет, 1994), 240.

20 Нав. дело, 42.

21 Бојана Ибрајтер-Газибара. Нав. дело, 5.

22 2003. год. започета је израда Регистра непокретник културних добара из доба ослободилачких ратова.

у приказивању универзалне жртве и њеног заначаја, која се шаље као јасна порука посматрачу. Завршетак Првог светског рата и стварање југословенске државе представљали су за Београд преломан историјски тренутак. Војничка гробља подигнута на Новом гробљу током прве половине 20. века, конципирана су по моделу „Меморијала ослободиолаца Београда 1806". Делећи сличну судбину, далеко су слабије посећивана у односу на меморијалне компексе изван гробља. У том контексту „Спомен-костурница Ослободилаца Београда 1914-1918" деценијама је била затворена због страха од крађе и скрнављења. У Извештају „Завода за заштиту споменика културе града Београда" из 1996. год. констатовано је драматично лоше стање у коме се објекат налазио: „Комплетна унутрашњост костурнице плива у води у висини једног степеника... јако лоше стање у ентеријеру Костурнице, са потпуно трулим касетама са костима ратника...." Министарство рада и социјалне политике 2005. год. са Секретаријатом за културу града Београда финансирало је рестаураторско-конзерваторске радове на Костурници. Поред предузетих радова и проглашења за споменик од националног значаја за Рерублику Србију, Костурница бранилаца Београда остала је слабо посећена и похођена од државног врха само за националне празнике. И данас велики број људи није упознат са чињенцом да је испод монументалног споменика, а иза скривених гвоздених врата, у уским дугим ходницама исписана историја страдања српског народа из периода Првог светског рата.

Горана Стевановић

Литература:

1. Арсењев, Александар. „Руска емиграција у Југославији. Избор из библиографије". У *Руска емиграција у српској култури XX века*. Зборник радова. Т. 2. Београд: Филолошки факултет, 1994.

2. Живковић, Нада. „Стање костурнице и споменика браниоцима Београда 1914-1918. на Новом гробљу". У *Гласник друштва конзерватора Србије*. Београд: Друштво конзерватора Србије, 1996.

3. Ибрајтер-Газибара, Бојана. *Споменик и спомен костурница браноцима Београда 1914-1918*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2014.

4. Лајбеншпергер, Ненад. „Српско југословенство и локалпатриотизам приликом подизања кострурница на Мачковом камену и у Крупњу". У *Етнографски зборник*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2008.

5. Лајбеншпергер, Ненад и Ђорђе Мамула. „Споменици у Првом светском рату између државе, закона и појединца". У *Српске студије*. Београд: Центар за српске студије, 2014.

6. *Ново гробље у Београду: отворно сведочанство историје: поводом 125 година од оснивања*, уредник Милан Брдар. Београд: ЈКП Погребне услуге, 2011.

7. Павићевић, Александра. „Споменици и/или гробови: Сећање на смрт или декорација" У *Етнографски зборник*. Београд: Етнографски институт САН, 2008.

8. Поповић, Марко. *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*. Београд: БМГ, 1997.

9. Ристић, Дејан. „У славу јунака". *Одбрана* (специјални прилог бр. 26). Београд: Новинско-издавачки центар Војска, 2007.

10. Тимотијевић, Мирослав. „Меморијал ослободиоцима Београда 1806." У *Наслеђе*. Бр. 5. Београд: Завод за заштитиу споменика културе, 2005.

Емисија РТРС и Андрићевог института „Рат за цивилизацију“

Први светски рат инаугурисао средства масовног убијања

Разговор водио Мирослав ЛАЗАНСКИ, 03.02.2015.

ЛАЗАНСКИ

Наш гост је историчар професор доктор Светозар Рајак са лондонске Школе економије и политичких наука. Професоре настављамо нашу дискусију коју смо започели још пошле године о Првом светском рату, његовим рефлексијама на данашње време 2014 годину, ако смо апсолвирали већ неке битке тог Првог светског рата, 1918 Версајски мир итд. Колико је тај мир обезбедио једну стабилност у Европи и колико су Немачкој наметнуте ратне репарације и сва ограничења која је Немачка добила били нека врста фитиља који је букнуо после 1933 године?

проф. др РАЈАК

- Задовољство ми је да будем у овој емисији. Знате шта? Оно што заокупља пажњу историчара и људи који нису историчари су ти велики сукоби у последњих сто година. Свет је имао два највећа сукоба у историји, остао је систем хладног рата који није био отварање ратних сукоба али је и те како утицао на то што се у свету догађало, а још више утицало на то што се догодило након престанка хладног рата. Први светски рат и оно што би хтео да напоменем, а то је врло често нагодбе које се чине и праве или креације новог међународног система након великих сукоба врло често су увод и доводе до нових... -

ЛАЗАНСКИ

Заметак новог рата.

проф. др РАЈАК

- Управо тако, заметак новог рата и можда је, пошто се догодило са Версајским уговором и нагодбом након Првог светског рата, у великој мери, као што многи историчари кажу, узроковало Други светски рат. Чак многи историчари говоре о томе да је постојао један рат од 1914 до 1945 са једним периодом мира од две деценије. Нагодбе након Првог светског рата силе победнице су настојале да наметну мир Немачкој по својим условима. Да би успеле да наметну мир који је одговарао пре свега Француској

повело се питање кривице за Први светски рат, нормално да је кривица та која одређује судбину земље која је изгубила рат, ако је крива за избијање тог самог рата. Као резултат тога Немачкој су наметнуте репарације. Оно што је интересантно јесте да су од почетка и током самог Версајског процеса, и врло брзо након завршетка Версајског процеса, настале несугласице између савезника пре свега Велике Британије и Француске, а ускоро и Сједињених Америчких Држава око тога у којој мери заиста треба казнити Немачку, у којој мери Немачка мора да одговара за то. Ту је питање позиције које Немачка заузима у Европи као централна европска сила, до које мере би слабљење те Немачке, потпуно слабљење довело до одређеног вакума који може да изазове непредвиђене последице. Не треба заборавити још једну чињеницу којом се којом су се политичари током Версаја бавили, а то је Бољшевичка револуција у Русији, Током дискусија у Версају се доста причало о Бољшевичкој револуцији и о томе какву то опасност представља за Европу. У много чему, то што се догађало након завршетка Версајског процеса и питање Немачке, како ће оно бити, до које мере Немачка треба да буде ослабљена, је било везано и за једну нову опасност у оквиру међународног система, а то је постојање бољшевичке Русије. -

ЛАЗАНСКИ

Ви као историчар да ли можете прецизно да одвојите кад су у питању нагодбе после ратова, потписивање свеобухватних мирова као што је био Версајски мир итд. До које мере, да ли можете да одвојите прецизно или мање прецизно до које мере иде нормално узимање ратних репарација од државе која је изгубила рат, а када почиње кажњавање које вређа понос једне државе, једне нације. Јел ајде Немци су рекли не да само што су Версајским миром добили намет у виду репарација које је немачка економија морала да исплаћује, него су и понижени као нација, као држава. Да ли се у Версају ишло свесно на понижење, је ли то било понижење и да ли се из тог понижења родио Хитлер?

проф. др РАЈАК

- Прво, свако кажњавање рађа и контрареакцију, повређеност, с друге стране мора се разумети да је кроз сам ток Версајског процеса, постојало велико незадовољство или различите концепције како то треба да се заврши међу савезницима победницама. С једне стране сте имали Француску, која је вукла белег из 1870. као резултат једног понижења, која је желела да Немачку доведе на тај ниво да не може више никад да угрози Француску. С друге стране Велика Британија која је гледала на Немачку као будући стожер неке стабилности у Европи и није била заинтересована до те мере да се Немачка заиста доведе у положај потчињене силе у Европи. Сједињене Америчке Државе су као што знате врло брзо након краја Версајског процеса изашле из даљих преговарања и изашле су из упоште једног политичког миљеа Европе под називом изолационизма и тако даље, што ја не би назвао потпуном изолацијом и у великој мери су били заинтересовани након двадесетих година, поготово крајем двадесетих година да се стабилизује ситуација у Немачкој. У сваком случају да је тај осећај губитка, понижености, помогао Хитлеру да својом ревашистичком политиком, идеологијом, наметне немачком народу као неко ко ће их поново подићи на ноге и довести у позицију силе која је и била 1914. То је сигурно ту нема никакве дилеме. Да ли је то заиста морало тако да буде то је друга ствар. Ја апсолутно у том тренутку не искључујем једну нову реалност у Европи то је постојање Совјетског Савеза, постојање бољшевичке државе у Европи, коју Европа и силе тадашње виде као претњу стабилности и претњу уопште економском и политичком систему који желе да наметну свету. Немачка ослабљена, Немачка у центру Европе у сва-

ком случају је бивша сила која више не може да парира једној таквој опасности као што је Совјетски Савез. Нова идеологија која задире у основе и доводи у питање основе система које постоје у свету и међународних односа тада. -

ЛАЗАНСКИ

Ја сам Вас то питао у контексту и ових историјских детаља, рецимо капитулација Немачке у Првом светском рату потписано у оном вагону у Компијенској шуми, а онда је Хитлер 1941. односно када је поразио Француску на почетку Другог светског рата када је Париз односно Француска потписала капитулацију исто тај вагон, исто у том вагону су сад француски генерали потписали капитулацију. С друге стране погледајте шта се нама у СР Југославији десило 1999. године мировно војно- технички споразум у Куманову је потписан је управо на Кумановском пољу где је српска војска однела велику победу и заправо остварила границе краљевине Србије, на истом том пољу постављен је шатор где је југословенска војна делегација потписала онај војно- технички споразум из Куманова. Да ли се свесно бирају такви моменти, такве локације да би се противник понизио?

проф. др РАЈАК

- Што се тиче Куманова, не могу да тврдим, то не знам, али је то нешто што се врло често понавља и победницима. Историјске аналогије никада нису далеко, а поготово онима који након пораза, након тога што су понижени покушавају, или нова победа их ставља у положај силе поново изнова или оправдава све оно што су заступали као што је случај са Хитлером који је са тим потписивањем велики део Немачке нације убедио у исправност тог пута да је он заиста Немачку поново извео на пут велике силе. И то је сигурно то што се тиче Хитлера, апсолутно је било нешто што је он имао на уму чиме је желео да покаже да с тим чином брише све оно што се Версајем и Првим светским ратом успоставило. -

ЛАЗАНСКИ

Докторе Рајак, да ли Ви мислите да су покушаји ревизије узрока Првог светског рата прва степеница у покушајима ревизије узрока Другог светског рата?

проф. др РАЈАК

- Лично не сматрам да је покушај ревизије Првог светског рата пут ка ревизији историје Другог светског рата.
Други светски рат је по много чему другачији с друге стране Други светски рат је био у време када се догодило нешто за што апсолутно и немогућа ревизиј, то је Холокауст. -

ЛАЗАНСКИ

Али већ имате неке западне историчаре који кажу: Да између Стаљина и Хитлера није било никаквих разлика. Стаљинизам и нацизам, имате резолуцију Европског Парламента која практично изједначава стаљинизам и нацизам.

проф. др РАЈАК

Јесте ал то је нешто друго, то ја не доводим у везу са ревизијом Другог светског рата, то је нешто што доводим у везу са питањем система који се успоставио након краја хладног рата у коме је Јаначек прогласио да је то крај историје, значи један систем који је такав и најбољи такав не подржава, не подлеже никаквој ревизији, не постоји потреба за његовим ревидирањем на било који начин. У том контексту сваки симбол или историјска личност која је везана или може да се веже за терор, за диктатуру и тако даље, се настоји повезати како би се све што је супротно систему у коме се ми данас налазимо,

је нешто што је анахроно, што није природно, са чиме свет мора да се бори и што свет не сме да дозволи да се понови. Мишљења сам да то није покушај да се ревидира Други светски рат, али јесте у функцији промоције садашњег система, међународног система, економског система, политичког система и вредности које тај систем носи и садржи у себи. Либералне слободе, економија базирана на тржишној економији, слободна трговина, глобализација и ако многи историчари доводе у питање ове. . . Сам појам глобализације, до које мере је свет био више међузависан и глобализован пре Првог светског рата него што је то данас.

ЛАЗАНСКИ

Рекли сте да неки историчари сматрају да заправо Први светски рат није ни престао да се он наставио до1945. Године, са једним малим периодом мира али да Адолф Хитлер није постао канцелар, да је рецимо успео као сликар и да је био примљен пошто је био одбијен два пута на Ликовној академији, Ви као историчаршта би рели, да ли би пут историје ишао тим правцем?

проф. др РАЈАК

Да је примљен на Академији можда би било боље. Да су професори који су примали нове ученике на Академији прогледали кроз прсте историја би можда изгледала другачије. Питање Другог светског рата као наставка Првог светског рата поготово актуелизовано у доба контраверзе Фишера, контраверзе Немачкој, јер једна од основних теза Фишерових је била: да су Немачки циљеви, ратни циљеви у Првом светском рату су били врло слични, да су ратни циљеви у Другом светском рату представили наставак циљева из Првог светског рата. Он је био први који је показао на то и многи историчари, кажем, су мишљења да смо у ствари од 1914. до 1945. године да се свет налази у једном рату са периодом примирја од двадесет година од 1918 до 1939 године. Склон сам мишљењу да су многи од циљева у Другом светском рату тј. почетком Другог светског рата били слични циљевима супернације на европском континенту. Немачка као светска владајућа велесила стварање сопственог простора, интересне сфере и тако даље, то у сваком случају, да је то веома слично.

ЛАЗАНСКИ

Ево Шпигл је написао прошлог лета да је Хитлер можда био у праву. Да ли су све Хитлерове идеје данас остварују? Имате Европску унију, од Атлантика до Урала, то је идеја заједничког европског економског простора која је била промовисана, мислим 1937. године, управо у време Хитлеровог режима, конференције Минхен.

проф. др РАЈАК

- Мислим оно што је промовисано у доба Хитлера као сфера немачког утицаја је једна ствар, али заиста мислим да је неукусно поредити оно што имамо данас у Европи са немачким циљевима или Хитлеровом идејом како Европа треба да изгледа. Европска унија или Европска заједница је нешто сасвим друго од тога како је Хитлер замишљао организацију Европе и како би та Европа изгледала под Немачком или нацистичком влашћу. -

ЛАЗАНСКИ

Мислите да и данас Европска унија доминантно под немачким утицајем?

проф. др РАЈАК

- Немачка је свакако најјачи фактор у Европској унији и оно што се догодило након Другог светског рата поготово након почетка хладног рата

када се ишло на обнављање Немачке. Идеја је била да се Немачка, и ако су постојали планови, чак у Вашингтону су постојали планови, да се при крају Другог светског рата Немачка сведе на ниво пустиње... међутим данас Немачка сигурно заузима можда најважније место, главно место у Европи, до те мере да много што шта што се догађа у Европској заједници Берлин може да диктира на основу своје снаге економске и политичке.

ЛАЗАНСКИ

Добро, можда ја мало банализујем ту врсту погледа али када погледам да су они тражили, дакле, нацистичка Немачка да је тражила Европу од Атлантика до Урала, да нема граница, да је слободан проток људи, идеја и капитала, да је једна валута за целу ту европску заједницу од Атлантика до Урала, само се није звала евро него немачка златна рајс марка. Кад погледам да су границе данас на простору бивше Југославије које су успостављене биле управо за време Хитлера 1941- 1945, дакле, Велика Албанија се опет прави, а правила се за време Хитлера и Мусолинија!? Онда као посматрач не као историчар ја то онда увек кажем, па чекајте ово смо све видели ово је све виђено.!

проф. др РАЈАК

- Знате једна мала ситница, питање Европе од Атлантика до Урала, ја мислим да је једно цивилизацијско настојање и мислим да је то нешто што би Европа требало да оствари, то је говорио Де Гол, то говори и Путин.

ЛАЗАНСКИ

Само што је Де Гол имао посебну позицију!?

проф. др РАЈАК

- Али постоји ту мала разлика, а то је како је ту јединствену Европу замишљао Хитлер, како је замишљао Де Гол и како је велика већина становника Европе желела да то изгледа данас или у будућности али у сваком случају, поготово у конзалацији нових међународних односа у конзалацији нове економије у свету, у конзалацији глобализације и тако даље. Јака Европа је свакако фактор који може, може да се суочи и може да парира свим другим светским економским и политичким силама. Мени је то једна идеја, један сан који је врло вредан пажње у колико је базиран на демократским односима у колико је базиран на равноправности, у колико је базиран на користи за све не само за поједине. -

ЛАЗАНСКИ

Може бити базиран на користи за све ?

проф. др РАЈАК

- Па знате шта ја мислим, да може да буде базиран на корист за све у колико се поставе поставке које гарантују то. Као што је демократски систе сан или идеја. Врло је тешко рећи да било где постоји заиста прави демократски систем и ако је по својој суштини демократски систем сам по себи није облик најправедније владавине. У демократском систему имате владавину већине у којој мањина мора да се потчини. У том контексту ја апсолутно мислим да... с тим по мом мишљењу Европа без Русије на може да буде Европа и мислим да је из одређених разлога политичких и тако даље Русија ван те Европе, ван тих интеграционих процеса који се догађају. Ако смо могли 1945- 1946. увиђајући да изолујући Немачку поново можемо довести до раваншизма и појаве неког новог Хитлера као што се то догодило тридесетих година и онда смо настојали да Немачку укључимо у европску интеграцију, да је умрежимо у ту Европу и то се показало као један добар пут. Не видим зашто, мислим да је једна велика греш-

ка учињен до краја хладног рата што се то није догодило са Русијом. Русија није постала део европских интеграција, процеса за Европу, за Европску заједницу.

ЛАЗАНСКИ

О томе није одлучивала Европа, одлучивала је Америка хоће ли Русија бити део Европе или неће.

проф. др РАЈАК

- О томе су одлучивале политичке околности стратегије, калкулације, они који су у свету у том тренутку имали највећу тежину. Управо оно што се кад говоримо о тим неким нагодбама након великих светских сукоба ја то свакако сматрам и хладни рат то је један велики светски сукоб који се водио другачијим средствима, он је предтављао светску конфронтацију, оружану конфронтацију размера као што је то био Други светски рат али у датом тренутку оно што се и што данас многи признају аналитичари чак и политичари који су тада учествовали у прекрајању Европе након краја хладног рата, да је велика грешка била што Русија још тада није. . . пропуштен је велики тренутак да се Русија интегрише у европске процесе и да постане део Европе. На жалост оно што се догодило, једноставно што се догађало раније, да су победници понети заносом своје победе и ако мислим да нико не може да се назива победником 1989. године, јер се Совјетски Савез једноставно урушио кроз сопствене контрадикторности система и тако даље... Погрешно је мислити да је неко победио али велики део политичара тада се повео са тим заносом победника и да може све да се прекраја. При том то су све људи који су одрастали чији је политички профил, људски карактер, личности су формиране у доба хладног рата, који очигледно нису могли да искораче из тог система и да сада сагледавају неки свет следећих 40–50 година у следећем веку и тако даље. Ви сте имали можда много већи напор и можда сте имали способне људе 1945. - 1946. када су се правиле Уједињене нације, кад се правио нови економски систем Брентон Вудс систем, који су размишљали 40- 50 година унапред. На жалост мислим да су у тренутку када је дошло до краја хладног рата, ми нисмо имали визионаре, имали смо политичаре.

ЛАЗАНСКИ

Добро др. Рајак, Москва је неколико пута предлагала нову безбедоносну архитектуру у Европи, значи да буде интегрисани систем неке европске безбедности да би и Русија била укључена у то. Русија никад озбиљно није била третирана са тим понудама, не само што су Руси пар пута рекли:Ок па хајде примите и нас у НАТО, па да сви будемо НАТО. Ја увек тврдим да НАТО без Русије јесте аутоматски НАТО против Русије и сад на крају ће бити Гаврило Принцип крив за све и за украјинску кризу и за нову фазу хладног рата и за евентуални конвенционални рат на тлу Европе.

проф. др РАЈАК

Као што сам и раније рекао, историја је врло згодно оруђе политике. Крајем хладног рата, мислим да је недостајало визије мислим да је недостајало...

ЛАЗАНСКИ

Али сад нема те визије. Ко од европских политичара има визије, Британци не видим ни јадан предлог, Немци потпуно су погнули главу, Французи, то није она Де Голова Француска.

проф. др РАЈАК

Знате шта? Оно што се догађало задњих пет до десет година је једна нова политичка реалност, јачање Русије након њеног слабљења крајем

хладног рата почетлом деведесетих итд. Сада имате политику и оно што је по мени парадоксално, највише говори у прилог томе до које мере ми заиста немамо политичаре који су у позицији или који могу да сагледавају процесе или да сагледавају оно што би могло да се ради у свету или изазове који су пред светом следећих 20-30-50 година, јесте да је резултат ово што сада имамо, значи да је Русија остала не интегрисана остала ван Европе, да се сада поново говори о новом хладном рату. Сама та чињеница да неко говори о новом хладном рату, говори да је његов политички профил или његово гледање формулисано у оквирима хладно- ратовског неког посматрања и хладно- ратовског образовања и гледања на ствари у свету. Мислим да је то погрешно.

ЛАЗАНСКИ

Мислите да није нови хладни рат на делу?

проф. др РАЈАК

Не, хладни рат као систем, као одређени систем са одређеном структуром је постојао од 1945- 1989. године или до 1991. до краја распада Совјетског Савеза, али мислим да то није хладни рат. Позив или алузије на хладни рат служе у политичке сврхе да се прикаже Русија као законити или природни непријатељ Западу.

ЛАЗАНСКИ

Запад Русију тако и третира.

проф. др РАЈАК

Па у овом тренутку заоштравање око Украјине код многих политичара на Западу, кажем, објашњава се на тај начин, начин да је Русија природни непријатељ, да је Русија експанзионистичка сила, да се од Русије може само очекивати даљи експанзионизам итд. Мислим да то није нешто, мислим да је поред свега што је у дневним новостима, што су вести које добијају највеће покриће у дневним гласилима итд. Исто тако мислим, да постоји један велики број људи међу интелектуалцима, међу политичарима који виде да ово није добар пут, да Европа, поготово у колико жели да даље продубљује и шири тај сан о једној Европи о заједничкој Европи, не може да постоји ван Русије. Да је прво једна сарадња, сарадња са Русијом неминовна, мислим да је та свест заиста преовладава сада у многим срединама у Европи и у Немачкој, Британији и Француској и тако даље и да кад тад ћемо морати да размишљамо на један нов начин не више хладно- ратовски, не више на начин из 1945. или 1989. ни 1970. године, већ на један сасвим нов начин где би смо ишли за неким већим просторима где се исто тако ствара један нови међународни систем који је мултиполаран чије обрисе још увек не можемо да сагледамо у потпуности.-

ЛАЗАНСКИ

То је супер, то су лепе жеље али Американци на желе да се створи мулти-поларни свет, они и даље инсистирају на уни-поларном свету.

проф. др РАЈАК

- То је јако разумљиво ни једна сила која је доминантна на жели да се одрекне своје доминације из многих разлога, из политичких, економских и тако даље. Доминација Америке везана је и за доминацију долара као светске валуте, према томе само нарушавање политичке доминације довешће у питање и положај долара и тако даље, што може имати несагледиве последице за америчку економију и за светску економију. Нико се не одриче своје предности.

ЛАЗАНСКИ

Да поготово ако је супериоран. Ја сам био 1987.

године гост Бундесвера Немачке војске и у министарству спољних послова Немачке у Бону, тада сам разговарао са једним немачким високо рангираним функционером спољних послова кога сам га питао: Како гледате на кризу у тадашњој Југославији СФРЈ, то је већ 1987. година већ смо имали кризу и то. Он каже: Нас то не интересује ми смо још две Немачке државе подјељење, нас интересује само то како да се ујединимо са ДДРом не гледамо на Балкан . Онда ме погледа и каже: А кад се ујединимо нека Вам на Балкану Бог помогне, а каже то није за објављивање. И ево га Гаврило Принцип се поново остварује.

проф. др РАЈАК

- Видите једну ствар, што је још Ждрел рекао: Постоје неки стокови ти токови историјски који трају и нису везани за једну, две или три декаде и тако даље, који чак премошћују различите међународне системе и векове и постоје интереси, постоје силе земље које те своје интересе дефинишу врло рано и које онда током свог трјања настоје да максимизирају те интересе. Ви сте после Првог светског рата имали један нови феномен на Балкану, то је да се створила прва успешна федерација на Балкану, заузела највећи део Балкана и ако је то био сан многих од почетка XIX века, борба за ослобођење од Турака широм Балкана, то се тада створило. На овај или онај начин Југославија, та која је постојала док је постојала, она је заузимала највећи део Балкана и она је била фактор стабилности на том Балкану. У тренутку када се светски систем мења, када се односи снага, баланс снага у свету мењају Балкан који је био и који остаје стратешки врло важан позиција у свету у сваком случају јесте предмет и циљ сваке силе или сила или одређених владајућих интереса који желе да контролишу сваку стратешку тачку у свету. Како Балкан тако и Средњи Исток или неки други или Централну Америку или неки други стратешки, стратешко место на свету. Због тога је Југославија по престанку хладног рата 1989- 1990. била у великој опасности. На жалост у самој тој Југославији нису постојали интегративни процеси који су могли да одрже ту и такву државу у једном новом окружењу и различитих интереси су довели до тога да се та држава распала и да је Балкан у ствари једно место где се интереси мешају, где се надмећу, где мале државе покушавају да дефинишу своје интересе, неке успешније, неке мање успешне. Мислим да Србија још увек није успела да дефинише који су то њени средњорочни, дугорочни интереси политички, економски, да види које су то стратегије које би требало да се бави и којима треба да настоји да максимизира. Кад се праве такви планови онда се размишља пуно година унапред не следећу годину ил две године. Потребно је мењати у држави што шта припремати људе на то образовање је можда најважнији чинилац за мале земље које омогућава остварење управо таквих неких стратешких циљева. -

ЛАЗАНСКИ

Историчар господин Радош Љушић тврди да је Гаврило Принцип направио медвеђу услугу српској нацији, српском народу са Сарајевским атентатом јер то је довело до стварања после Версаја краљевине Југославије, а у тој краљевини Југославије се српски дух утопио у југословенство, што је после проузроковало све проблеме српске нације. Како Ви гледате на ту тезу?

проф. др РАЈАК

- Знате шта, ја не би желео да коментаришем шта је колега Љушић рекао, ја бих хтео да изнесем неко своје мишљење. Прво апсолутно нисам поборник да је Србија крива за Први светски рат, мислим да нико, да ни један озбиљан историчар у свету то не доводи у питање и не тврди тако. Мале земље не могу да изазову велике светске сукобе, нису у таквој могућности.

Да не говорим о Србији у том тренутку каква је била после Балканских ратова. Историчари морају да разјасне до краја позадину Сарајевског атентата, мислим да још увек има простора, јако пуно простора за то, на жалост у овој години је мало историографских дела било базирано новим истраживањима, новим документима. Један од ретких, таквих докумената који се појавио и који је отворио неке нове просторе за размишљање за историчаре је управо документ у књизи колеге Перишића о дојави која је постојала 17. јуна о могућности атентата а која је прослеђена у Загреб који је опет прослеђен у Беч, и ништа се није предузело. То је нешто што заиста отвара простор за једна нова размишљања и за то да се стварно утврди позадина атентата, али не заступам мишљење да је Србија могла да буде кривац за Први светски рат апсолутно ни у ком случају. Знате шта, ревизија историје се чинила и чиниће се и свака земља, поготово ако постане сила настоји да наметне и своју историју и своје тумачење. То је под знацима навода легитиман процес постоји увек и биће увек питање што ми то знамо о историји Рима или Хититима из египатских извора или касније на питање колико је то веродостојно и како је то. . . За мене није ништа чудно ако би Немачка данас која је заиста водећа сила у Европи не само свој политички кредибилитет него и свој културно- историјски кредибилитет покушала да доведе на исти ниво. У исто време не нама историчарима, на свакоме је да заиста то што се тиче историје изборимо да се базира на изворима, на правилном тумачењу а не на политички мотивисаним тумачењу. -

ЛАЗАНСКИ

Ми већ сад имамо, рецимо у школским уџбеницима на територији Босне и Херцеговине, о Гаврилу Принципуда једни уче децу да је био терориста, други да је национални херој, а с друге стране имате одређене међународне центре моћи који инсистирају на уџбеницима историје

за цели Балкан мислим за подручје бивше Југославије осим Словеније да буде унифицирано како они издиктирају из центара моћи.

проф. др РАЈАК

- Знате шта, стварање унифицираних тумачења историје за мене је јако опасно то је увек доводило до трагедије. Сваки пут када покушате да прикажете на други начин, када знате да створите кривца то ствара осећај погођености. С друге стране, у исто време ти управо ти узроци који су довели до рата или су довели до великих трагедија, престају да буду део памћења и дозвољава се могућност понављања исте грешке, због тога мислим да сваки покушај унифицирања који је у ствари покушај стварања политичке подобне историје, а то је и у социјализму било погубно и доводило је до тога да су се многе ствари регенерисале да су се рецимо 1991. пробудиле ствари које су требале да постану само део историје и да то друштво превазиђе. Према томе апсолутно сам противник унифицирања. Једна ствар која је провејавала током ове године и и кроз обележавања стогодишњице у Европи је био покушај одређених кругова да се створи једна помирљива историја о узроцима Првог светског рата које би било у функцији промоције Европске уније једне нове европске реалности где више нема непријатеља и тако даље. Мислим да је то погрешно, ништа не смета нити ће то сметати као што смо видели, да и после Другог светског рата и свега што се догодило, Немачка је доживела један препород и мислим да је управо захваљујући томе што су многи Немци хтели да се суоче са тим шта је значио Други светски рат управо себи омогућили једно ново место у овом свету, не само политички него културно да не говоримо о економском плану и тако даље. Према томе ја мислим да сваки тај покушај заташкавања, сваки тај покушај гурања у заборав неких историјских чињеница, да је он погрешан и на дуги рок погубан. -

ЛАЗАНСКИ

Добро Ви имате ситуацију да рецимо Немци имају историјски комплекс кривице према јеврејској нацији и то је логично. Шест милиона Јевреја убијено али немају никакав историјски комплекс према српској нацији, да ли је шест хиљада људи убијено у Крагујевацу, Краљеву, Ваљеву и а стотине хиљада на другим мјестима једнако, иако наравно бројчано није једнако према шест милиона убијених у Аушвицу и осталим логорима, али злочин је злочин?

проф. др РАЈАК

- Свака жртва је по мени подједнака и свака жртва захтева да пијетет и да се према њој на неки начин свет одужи. Ако говоримо о томе зашто осећај према Холокаусту на убиство Јевреја, а не према другим то није тачно. Имате шесдесетих година прошлог века и Немце који су долазили у Крагујевац да обиђу те споменике. Ја мислим, и ако то можда изгледа доста чудно, али ја бих прво то питање поставио нама, на који начин чувамо успомену на сопствене жртве. Ево ако Ви покушате да погледате сада на многим порталима на интернету где се наводе цифре о цивилним и војничким жртвама у току Првог светског рата и имате податак на пример о цивилним жртвама, ратним злочинима и разарањима, видјеће те набројане су све земље и између осталих и Србија. Имате у оквиру Отоманске империје око милион и по жртава резултат геноцида над Јерменима и резултат турског грађанског рата који се тада догађао. Имате за Белгију број од неких 20- 30 хиљада али нема ништа о Србији. -

ЛАЗАНСКИ

Да.

проф. др РАЈАК

- Ви данас немате, ево стогодишњица је била сјајан тренутак да се на пример поведе акција сећања, да се извуку из заборава сећања у селима у Србији, у градовима у Србији у породицама по породичним историјама како је ко завршио. Шта ми до дана данашњег чинимо... Колико ја знам ми немамо прецизну цифру о цивилним жртвама . Војничке жртве су доста добро пописане захваљујући војсци и евиденцији коју је војска вршила, а цивилне жртве немамо. Ми знамо за злочине, ми имамо документа о злочинима над цивилним становништвом Мачве, око Шапца, бомбардовање Београда које је било један од првих ратних злочина, али ми немамо ништа више о томе, о томе се не негује успомена. То није питање национализма то је наша хуманистичка обавеза. Не заборављајући своје жртве ми дајемо пијетет свим жртвама по свету. -

ЛАЗАНСКИ

Слажем се али кад сам Вам споменуо однос Немачке према Израелу и према Србији нисам то спомињао, наравно да немачки амбасадор дође и у Крагујевац и да њихови представници и амбасадори увек су присутни на Великом часу, није то спорно тај ајд да кажемо фолклорни део али погледајте у контексту задњих тридесетак година када су били проблеми за српску нацију па и за Југославију. Немци су увек били уз оне који су вршили сукцесију, рецимо када је у питању рат у Босни и Херцеговини и Хрватској, а и Косову. А рецимо погледајте званичну немачку политику када је у питању сукоб Израела и Палестине никада ни Бон ни Берлин нису стали на страну Палестине увек су држали страну Израелу, значи да одемо у овај фолклорни део од овог званичног.

проф. др РАЈАК

- С једне стране то је резултат политичке реалности, крајем хладног рата оно што се догађало у Југославији, оно што се сад дешава на Средњем Истоку, питање Израела, на који начин су израелски интереси уско повезани са интересима и америчким и неким интересима у Европи. Постоји сигурно ту и тај моменат осећаја обавезе, немачке кривице према Јеврејима.

ЛАЗАНСКИ

А према Србима не постоји.

проф. др РАЈАК

- Према Србима не постоји исто тако према жртвама у Русији.

Русија је изгубила јако пуно људи. -

ЛАЗАНСКИ

Добро Руси су њима вратили, совјети су њима вратили крајем Другог светског рата!

проф. др РАЈАК

- Ја управо мислим да то враћање, питање да ли је неко некоме вратио, управо мислим да је ту једна велика грешка. То што ми нисмо вратили, што нисмо окупирали Немачку, па нисмо убили одређен број цивила мислим да то иде нама на част.

ЛАЗАНСКИ

Слажем се.

проф. др РАЈАК

- А с друге стране кад говоримо о томе, прво ми морамо да поштујемо своје жртве. У ком је стању Јасеновац сада? То је трагично, па како ми можемо да захтевамо од некога да поштује

нас ако ми сами не поштујемо. Зашто у нашем протоколу кад долази државник, неки високи не стоји да треба да положи венац у Крагујевцу, то је једно велико стратиште. То протокол може да уведе и да сваки државник, па онда ће и немачки државник кад дође у посету нашој земљи пошто је то део протокола обићи рецимо Крагујевац...

ЛАЗАНСКИ

То је наш поданички менталитет. Ви знате за догађај из Палате Србије бивша Плата Савезног извршног већа на Новом Београду када је долазила једна делегација из Немачке, и онда су оне фреске које симболизују битку на Сутјесци и Неретви оне су прекривене платном да се чланови немачке делегације ваљда не би увредили и што то приказује битку на Сутјесци или битку на Неретви!?-

проф. др РАЈАК

Немачке делегације безбројно су долазиле у ту Палату, годинама. -

ЛАЗАНСКИ

За време Титове Југославије и није им сметало и није нама сметало, сад смета?

проф. др РАЈАК

- Па то је управо оно због чега сам рекао оно што сам рекао то управо на неки начин доказује да ако Ви то чините не може нико да вам дође и да вам диригује у вашем граду, у вашој Палати федерације. Да ли ћете да имате то ако то није увредљиво за неког, а то не може да буде увредљиво јер то је само један пијетет жртвама овога народа, према томе то не може да смета. Ми први треба да поштујемо сами себе и да поштујемо наше жртве и успомене. Мислим да је ту први и основни проблем, а онда да захтевамо, тако ће се и други понашати.

ЛАЗАНСКИ

Да ли су српске жртве из Првог светског рата валоризоване, вредноване како то доликује ?

проф. др РАЈАК

- Не, уопште положај Србије, улога Србије у Првом светском рату, као и факат да је Србија била прва жртва тог Првог светског рата, апсолутно нису валоризоване, није била присутна током обележавања стогодишњице Првог светског рата. Но многи су то искористили у Европи ради промоције Европске заједнице . Ради креирања једне политичке, коректне историје за целу Европску заједницу.

ЛАЗАНСКИ

Је ли је могуће креирати политички коректну историју?

проф. др РАЈАК

- Немогуће, немогуће, мислим то је апсолутно немогуће, не може се историја мењати и како год је Ви фарбали или ревидирали не може. Ми у ствари избегавамо да учимо из историјских грешака и тагедија које смо имали. Колика је била наша продукција у историографији, колики је био наш наступ политички, као државе која је промовисала слику о себи која је промовисала истину о улози Србије током Првог светског рата!? Непостојећа је. Ја се не сећам да је ишта урађено...

ЛАЗАНСКИ

Добро, радио је Андрићев институт, радио је Архив Србије, био је један округли сто у Београду, ево сад ова изложба..

проф. др РАЈАК

- Андрићев институт је један од тих ретких, по мени изузетака, као и Архив Србије који су учинили у оквиру својих могућности али то нису државне институције. Када се раде те велике промоције свуда у свету онда држава мора да стоји иза тога. Ја се не сећам да се по нашим амбасадама, да су промовисани филмови да је закупљено време на ВВС-у да би се приказао документарни филм, али то захтева средства то захтева улогу државе. Ја сам исто тако против оног резона који каже: Ми немамо сада довољно пара, сада смо у кризи. Управо позитивно промовисање, позитивне слике о земљи утицаће на позитивне политичке односе других према вама, утицаће на позитивно економско- пословни амбијент ваше земље јер вас не гледају више као некога ко је не уређен ко је примитиван, ко је непријатељ, малте не Европе, већ вас гледају као некога ко је цивилизацијски припада том, тој Европи и који има заиста једну богату културу, богату историју и који тиме може да се поноси. Значи то је као улагање које доноси вишеструке користи да не говорим о политичким користима које би донеле овој земљи одређене однос одређене притиске везано за актуелне проблеме који су око нас у Србији. Ја не признајем тај изговор нема се пара не може се. Да вам кажем једну ствар, Белгијанци су на највећи могући начин промовисали своје цивилне жртве и велика та прослава која је одржана, европска прослава почетком августа у Белгији и 28. октобра када је одржана ново обележавање управо у Белгији поводом завршетка битке код Ипре, једне од пресудних битака у Првом светском рату 1914. године где је била позвана Ангела Меркел где је изјавила: Да она се пијететом односи према цивилним жртвама, према томе шта су немачки војници урадили у Белгији. Али Белгијанци су то наметнули . Зашто ми своје жртве данас не поштујемоу том контексту, колико се прича онашим цивилним жртвама? Сећам се у оквиру Андрићевог института приче о Ваљевској болници, па толико је било људи који уопште нису знали за пример Ваљевске болнице и њене хумане улоге у првом светском рату. Ево данас, кад се у Европи управо у контексту те промоције европске помирљиве заједничке историје промовише с један мали детаљ из 1914. то тако звано Божићно примирје. Ви знате да су спонтано на фронту су војници престали да пуцају једни на друге на Бадње вече, почели су да певају песме једни другима и у јутро су се појављивали нису пуцали једни на друге, дружили су се, размењивали поклоне, правили заједничке ручкове. Говори се чак да је одигран и фудбалски меч, то је анегдотално нема чврстих доказа да су играли фудбал али је УЕФА направила споменик у Белгији тој једној утакмици да ли се догодила или није није битно. То се наводи као светски пример до које мере у страхотама тог једног рата, једног страшног сукоба, једне страшне кланице где људскост проговорила. -

ЛАЗАНСКИ

Можда зато што није било идеологије ?

проф. др РАЈАК

- Ми имамо пример Ваљевске болнице да су се заједно лечили и једни и други, имате пример да су долазили добровољци из читавог света, значи да се свет и добра воља и хуманост целог света сјатило у једном, у једно мало место, трагично подвргнуто страшним страдањима. Те слике тог страдања тифусара су језиве, описане су и имате да су наши лекари умирали лечећи аустријске заробљенике где аустријски лекар после тога добио признање наше где је лечио, остао је ту и лечио све оболеле и једне и друге. Ето то је пример који се врло рано, то се догађа крај септембра, октобра, новембра и децембра до јануара месеца 1915. године. Први за мене пример хуманости. -

ЛАЗАНСКИ

Можда зато докторе Рајак што Први светски рат имао пак нешто витешког од барона Арихофена, има нешто витешког за разлику од Другог светског рата који је био више идеолошки.?

проф. др РАЈАК

- Ништа Први светски рат није имао витешки, мислим те приче о витештву у Првом светском рату за мене су заиста флоскуле јер знате шта Први светски рат је инагурисао средства масовног убијања, не само бојне отрове, митраљез... -

ЛАЗАНСКИ

Па добро то нам је технолошки напредак.

проф. др РАЈАК

- Масовне клаонице, Ви знате да су губитци били 50 - 60 000 војника у једном дану то је била страшна, страшна клаоница. -

ЛАЗАНСКИ

Али нисте имали концентрационе логоре нисте имали плинске коморе.

проф. др РАЈАК

- Имали сте логоре нисте имали плинске коморе али то не значи да је ово био много више витештва у овом рату него што је било у оном рату. Пример овога Божићног примирја јединице које су се братимиле и са једне и са друге стране у року од неколико дана након Нове године су склоњене на друге фронтове. -

ЛАЗАНСКИ

Имали сте пилоте који оборе другог пилота па слети и види да ли је сишао жив и тако.

проф. др РАЈАК

- То су изоловани примери, таквих примера имате у сваком рату али разлика по мени између Другог светског рата и Првог светског рата јесте што је систематско индустријско убијање у Другом светском рату доведено на један ниво који је не забележен у историји цивилизације и то је једна ствар. Друга ствар што су цивилне жртве биле далеко веће него што су биле у Првом светском рату и што је он био глобалан, значи много много већи.

ЛАЗАНСКИ

Надајмо се да неће Гаврила Принципа и у том контексту да оптужују.

ОТВОРЕНА ИЗЛОЖБА СЛИКА ПЕТРА ЛУБАРДЕ

Изложба слика Петра Лубарде отворена је у недјељу 28. јуна у галерији „Лубарда“ у Андрићевом институту.

Фото: С. Гарић

Директор Андрићевог института Емир Кустурица рекао је да је галерија отворена прије годину дана и да је прва идеја била да носи назив „Лубарда“.

„Идеја је била да се међу великане, који су стигли у најмлађи европски град, призове највећи међу свим сликарима, а Лубарда за мене представља нашег најбољег сликара“, објаснио је Кустурица.

Он је истакао да галерија данас има најзначајнију премијеру својих слика, а то је изложба Лубардиних слика.

„Срећан сам што у галерији добијамо најљепше слике које смо сањали и да сви могу уживати у ономе што представља сам врх наше умјетности“, каже Кустурица.

Академик Матија Бећковић рекао је да је Петар Лубарда у сликарству оно што је Његош у поезији. Према његовим ријечима, Лубарда је најкрупније име српског сликарства и да је било среће био би свјетско име.

„Оно што је на крају његовог живота било – то је рушење капеле Ловћен, и он је тада насликао своју славну слику `сумрак Ловћена`“, рекао је Бећковић.

Он је појаснио да Петар значи камен, а Лубарда топ, те да је он био камени топ.

Фото: С. Гарић

Ђина Лазар, сестричина Петра Лубарде, рекла је, отварајући изложбу, да је један од пројеката Фондације „Петар Лубарда“ рад са ученицима средњих школа, који је постао традиционалан, те да се сваке године укључују нове школе и да се Лубарда приближава новим генерацијама.

„Андрићград је најлепши доказ стремљењу, ово је оаза културе, која је подигнута у част и поштовање великанима, а ове вредности које су нам подарили треба да остану вечно присутне друштву и да се њихове поруке преносе даље“, навела је Ђина.

Она је истакла да би сви требало да понесу једно сјећање о човјеку који је својом огромном енергијом оставио осликану историју, битке и борбе, животиња и људи, да би створили бољу будућност.

Изложби су присуствовали представници Фондације „Петар Лубарда“ из Херцег Новог и представници куће „Легата“ из Београда.

Срна

Фото: С. Гарић

УЗ ЊЕГОША И АНДРИЋА
Матија Бећковић и Емир Кустурица открили споменик Николи Тесли у Андрићграду

Фото: С. Гарић

Уз нобеловца Иву Андрића и владику Петра Петровића Његоша, још један великан од овог Видовдана је међу зидинама Андрићграда! Књижевник Матија Бећковић и режисер Емир Кустурица, открили су споменик српском проналазачу, научнику, великом Николи Тесли.

На свечаности у каменом граду на обали Дрине, у празнично поподне, на главном тргу Андрићграда наступило је Културно уметничко друштво „Грачаница“ из Чикага, чули су се звуци песме „Тамо далеко“, великом броју присутних, оних који су дошли да учествују у свечаности, обратили су се Матија Бећковић и Емир Кустурица…

Откривању споменика високог 1,25 метара, који доминира тргом, присуствовао је и аутор, академик Никола Кока Јанковић.

Фото: С. Гарић

Фото: С. Гарић

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, јул 2015. Број 19

ФРАНЦУСКО ВИЂЕЊЕ СРБИЈЕ 1914-1915.

У овом и наредним бројевима Историјских свезака објављујемо најзанимљивије одломке из књиге Луја Леополда Томсона *Повлачење Србије октобар–децембар 1915* (Thomson, Louis L., *La Retraite de Serbie: (octobre-décembre 1915)*, Paris: Hachette et Cie, 1916). Томсон је био француски официр британског порекла, који је боравио у Србији 1915. године у саставу француске војне мисије. Током свог боравка у Србији 1915. године Томсон је правио белешке, које је за време рата објавио као посебну књигу.

Предговор Томсоновој књизи написао је француски историчар и слависта Ернест Дени (Ernest Denis). Денијев *Предговор* објављујемо засебно јер, иако је писан наменски, нуди своје виђење одређених збивања која су до данас остала тема противречних тумачења. Ту се, пре свега, мисли на узроке Првог светског рата, политику великих сила и њихових савезника, сплет бројних интереса и амбиција који су се укрстили на Балкану, али и на потезе саме Србије, њене циљеве и могућности и последице до којих је све то довело. У време када су два поменута аутора писала исход Првог светског рата још се није назирао.

ISSN 2303-5293

СРБИЈА ИЗМЕЂУ САВЕЗНИКА И НЕПРИЈАТЕЉА

(Француски историчар Ернест Дени о Србији 1914–1915)

Предговор

Од свих трагичних епизода у садашњем рату, ни једна није оставила тако болан и дуг утисак на наше душе као пропаст Србије прошле јесени. Тај осећај се може објаснити различитим разлозима, политичким и емотивним.

*

Пре свега, српски народ је заслужио дивљење читавог света због чудесног јунаштва својих војника и оданог става својих политичара. Извештачено резоновање, уз помоћ којег адвокати Аустрије или Бугарске покушавају да прикрију апсолутно прост узрок, не може никако изменити стварне чињенице. Сви њихови напори распршују се пред неколико очигледних констатација.

Могуће је да су српска надања била превелика и да је њихов патриотизам био преамбициозан, али то није важно. Треба само сагледати да ли су њихове жеље биле узрок неопрезних потеза, који би могли да оправдају нападе њихових непријатеља. Тако против њих није поднет, нити се може поднети, нити један бар и привидан доказ, нити уверљив разлог. Довољно је прегледати једнолично запевање двора у Софији да би схватили колико су детињасте њихове тврдње, а што се тиче наводних жалби двора у Бечу, документа која је сам издао показују њихову невероватну глупост. Хоће ли икада бити у потпуности расветљено убиство Франца Фердинанда? – Можемо слободно да сумњамо у то. Ипак, једна ствар је неоспорна: нестанак надвојводе престолонаследника није уопште ишао на руку интересима Југо-Словена. Напротив, проузроковао им је озбиљне невоље. Такође је установљено да је српска Влада – уз дискрецију коју у сличним случајевима намеће међународна пристојност – указала Будимпешти и Бечу на неугодности и опасности које представљају њихове прославе у Сарајеву. У таквим околностима, аустријски ултиматум био је само глупа провокација и изазов бачен у лице здравом разуму човечанства.

Суочена са најдрскијом опоменом, влада краља Петра Карађорђевића, уместо да одговори одбијањем оптужбе – на шта је апсолутно имала право – довела је до крајњих граница дух попустљивости и скоро да се повиновала. Њене уступке, који су могли да униште династију, Аустрија није разматрала нити је расправљала о њима. Одговорила је на њих бруталном објавом рата и одмах започела бомбардовање Београда, који је био отворен град; током осамнаест месеци, непрестано га је уништавала, са идиотском и злочиначком упорношћу, као што су Немци поступили према Ремсу. Пред таквим чињеницама и најскептичнији и најнезаинтересованији морали су да признају да присуствују добро смишљеној завери: Аустрија је, на наговор Немачке, желела да уништи један народ, чији је једини злочин био то што није издао словенску традицију и што је одбио германско старатељство.

Од тог тренутка, нови инциденти су много јасније приказали планове тевтонског империјализма. Да би покорили свет, требало је да Немачка, суверена на линији од Хамбурга до Багдада, завлада Дунавом и његовим притокама. Пошто је загосподарила Бугарском и Турском, суочила се са отпором Београда, а Београд се тада појавио, као у 16. веку, када је заустављао отомански

напад, као једно од чворишта светске битке.

Тако је већ по почетку непријатељстава Аустрија послала своје јединице у напад и у три наврата је изгледало као да су њене војске надомак освајања тврђаве која је им стајала на путу. Њени покушаји су одбијени, а последњи се завршио катастрофално. После битке код Рудника[1], Пођорекова војска је избачена ван граница, у потпуном расулу; Срби су стекли на десетине хиљада заробљеника и на стотине топова. Чудесна победа која је изгледала још сјајније ако се помисли да у то време војна моћ Немачке није била озбиљно начета и, чак и после победе на Марни, ретки су били они у свету који су сумњали у њену недодирљиву супериорност. Победа на Руднику је са радосним фанфарама окончала ту 1914. годину, током које се нагомилало толико рушевина и која је свуда другде у душама оставила застрашујућу перспективу. Надирање Немачке прекинуто је управо у суштинској тачци. Бугарска, која је чекала само знак да се придружи Турској, уплашила се и почела да оклева. Румунија, охрабрена, окупља своје снаге. Како су у истом тренутку у Галицији Руси победносно напредовали, изгледало је као да се сме надати да ће, чим Срби буду пустили своје војнике да се одморе и попунили своју муницију, бити могуће започети општу офанзиву чији би циљ била Будимпешта и под којом би се двојна монархија срушила.

*

Како су те сјајне комбинације, које су још требале да помогну улазак у рат Италијана, ишчилиле да би уступиле место жалосној и неочекиваној пропасти? Овде нећемо наћи одговор на то питање, а није била дужност ни г. Томсона да се тиме бави. Колико год наша сазнања била непотпуна, данас бар читав свет признаје да су почињене жалосне грешке, а да би се избегле, требало је имати трунчицу најосновнијег здравог разума.

Срећни су народи чије се дипломате држе препорука обичне мудрости и не буде се сваког јутра опседнути мишљу да треба да превазиђу једног Талерана или Метерниха, који, на крају крајева, нису били тако неупоредиви генији! Та обична мудрост – коју пречесто презиру – поучила би их да је погодно подржавати пријатеље и да је неупутно рачунати унапред на великодушност или интелигенцију разбојника који су доказали своју интелектуалну или моралну вредност постављањем заседе код Брегалнице или организовањем комита.[2] Да је, уместо слушања неколико надувених особа или неких псеудо-франкофила који су у Паризу преносили контроверзне вести и унапред изневерена обећања, Антанта једноставно преслушала документована мишљења која су стизала из Београда, Софија би била заузета пре но што би Фердинанд од Кобурга завршио припреме своје издаје; Бугарска би била поштеђена злочина који ће дуго притискати њену будућност; Грчка би била поштеђена болних уништења која су угрозила њен углед и покренула ужасну катаклизму хеленског света. Србија не би била осуђена на ужасна искушења са којима се и данас бори.

*

Још увек не знамо све детаље догађаја, а пре неколико месеци, јавност их је наслућивала на врло нејасан и непотпун начин. Осећала је само да смо делимично одговорни за ситуацију у којој се Србија нашла. Без икакве намере да будемо дволични или незаинтересовани, већ услед трагичног сплета неспоразума и спорости, мамили смо је обећањима које нам није било могуће да испунимо; наметнули смо јој стратегију која није одговарала ни њеним интересима, нити ресурсима; диктирали смо јој план кампање која ју је осуђивала на опкољавање и капитулацију.

Ако војска мора да положи оружје, рекао је стари краљ Петар, непријатељ ме неће ухватити живог. Као и његов суверен, српски народ није капитулирао. Војска је, захваљујући јунаштву,

1 Тај догађај је данас познат као Колубарска битка. Дени користи ранији назив.

2 Мисли се на акције бугарске војске и нерегуларних јединица против Србије.

умакла Макензеновој потери. Преуређена, реорганизована, спремна је за нове битке и може се наслутити тренутак када ће поново крочити на света поља Косова и када ће се победоносно вратити у Београд, поново освојен и ослобођен страног јарма! Али, колико смо ужасних дана могли да уштедимо нашим савезницима и нама самима, само да смо били проницљивији и одлучнији!

Симпатије које изазивају истрајност и отпорност војника Мишића, Јуришића, Живка Павловића, Степановића – имена која треба навести, а која ће бити опевана у будућим *песмама*! – једногласно дивљење неустрашивим браниоцима кланаца на Качанику и Бабуни, сажаљење које нас опхрва кад се сетимо хиљада избеглица које су, радије но да трпе нечисти додир освајача, напустиле своје куће и изгинуле у кланцима у Албанији или у Црној Гори, мешају се у нама у неку врсту мрачног кајања. Осећамо да имамо обавезу према тим невиним жртвама. Као да желимо да се искупимо, осећамо жељу да у некој мери поделимо њихове неизрециве патње. У томе тражимо начин да ублажимо наше жаљење, а истовремено и веру у неку будућу утеху и наду у потпуно одужење. Ако се не варам, то је разлог због кога француска јавност тако пожудно гута приче о томе како Србију освајају Аустријанци, Немци и Бугари.

*

Приповест коју данас објављује г. Томсон препоручује се по својим узвишеним особинама, које од ње чине првокласни документ.

Пре свега, погађа нас апсолутна искреност приповедања и одана једноставност тона. Писана сваког дана, непосредно узрокована догађајима, даје нам утисак саме живе стварности. Г. Томсон не жели да постигне ефекат, не тражи сликовите епитете и није му циљ да нас дирне. Без околишања, етапу по етапу, он нам препричава епизоде те *бежаније*, тог бега који је започео у аутомобилу који је кренуо из Шапца, а потом се наставио пешке, под новембарским кишама, кроз клисуре Бистрице нарасле од јесењих киша и превоје Чакора. Колико је већ пута, током протеклих векова, то несрећно становништво из Старе Србије и Санџака морало да напусти своју земљу и куће пред варварским хордама! Како је та раса успела да се одупре таквим искушењима! Како се, до данас, није сломило срце официра и државника који су вредно припремали бољу будућност за свој народ!

Јунаштво нигде није извештачено. Нема драматичних гестова, нити трагичних речи. Свако хода пред собом, бринући да ли ће имати снаге да издржи до краја, заокупљен само тиме да ли ће моћи да испуни најбоље што може дужност која му је поверена. Г. Томсон – а то даје његовој приповести посебну чар и драж – ни на који начин не подсећа на професионалног писца. Он не размишља о читаоцу и о ефектима које може да постигне. Као код многих официра, код којих животне потребе развијају врло истанчан осећај за реалност, његов поглед је продоран и брз; скице које своди на неколико реченица урезују се у ум као бакрорез. – „Док смо подизали коња, другови су нас престигли. На пет коњића, њихове ствари су закачене за самаре. Један од тих самара се окренуо, сандук је пао и поломио се, а из њега су испале гусле. Њихов власник их је подигао, обесио на леђа и шутнуо сандук у јаругу, поправио самар и кренуо даље! Напред! Идемо.“

Није ли то брза скица читаве Србије, која оставља све, осим своје традиције и прошлости? Немци, као ни Турци, неће зауставити глас гуслара; неће Југо-Словенима отети њихове успомене – а са тим успоменама и неукротиво поверење у будућност.

Врло је упечатљив такође и опис пуковника Божидаровића, који је командовао арсеналом у Крагујевцу! Два официра из енглеске поморске мисије тражили су стативе за мале топове које су дотле успели да сачувају. Пуковник их је одвео до гомиле аустријских топова, трофеја из скорашњих победа. – Окренуо се ка мени, пише г. Томсон, и са оним осмехом карактеристичним за Србе у тешким тренуцима, рекао ми је: „Било би штета да све ово оставимо“.

*

Г. Томсон не скрива врло искрене и дубоке симпатије које гаји према Србима. Жели да их подели са нама, јер их не идеализује. Не представља их укочене у позама светаца и не чуди га што се ту и тамо покаже понека слабост. Ако неко од његових посилних случајно (?) прода неко од његове ћебади или чак једног од његових коња, без обзира на британску крв која тече његовим венама, његова пуританска скромност неће се острвити на похлепну и лоповску расу. Када плати много скупље неколико бедних намирница или ако се грубо одговори на његов захтев: нема – нема више, нема ничега – неће почети да грди нити да приговара. Не покушава да сакрије од нас да би *бежанија* била мање смртоносна, а бржа да су током месеци који су претходили повлачењу радови на путевима били много активнији. – На крају крајева, после тако великог напора, зар би се могло замерити Србима што нису предвидели тако окрутан преокрет среће и јесу ли једини који са извесном ноншаланцијом ишчекују будућност?

Не треба заборавити да су се Југо-Словени тек ослободили турске владавине. У режиму где имовина није ничим била гарантована против најстрашнијих злочина и где су непрестано били изложени хировима господара-тирана, како су могли да развију осећај за штедњу, навику да раде редовно и стрпљиво, да се труде и буду методични? Навикли су да живе дан за дан, склонији да их нешто понесе него да улажу стални напор и сачували су много мана из ране младости, али такође и њен шарм.

Од младости им је остала једноставност, поверење и честитост. Такође имају и природну радост, мекоћу и еластичност која збуњује њихове непријатеље и која им омогућава да чудесно брзо одскоче и после најгорих катастрофа. Та раса је снажна и здрава, интелигентна, живахна и срчана.

Као што Шумадија, географски гледано, представља прелаз од динарске висоравни ка панонском басену, у тој Шумадији, која уопште није спадала у Стару Србију, а која је створила модерну Србију, брђани са висоравни, посебно из зелених и шумовитих зона, помешали су се са становницима Косовог поља и долина Мораве и Вардара. Пастири из високих крајева пренели су на своје потомке инстинкт независности, неукротив понос, своју робусну моралну и физичку свежину. Досељеници са југа, који су одрасли у сенци манастира, саборних цркава и двораца Старе Србије научили су их да поштују традицију, култ предака, да буду поносни на своју расу. У читавој земљи превладава врло жив осећај личног достојанства, инстиктивна племенитост осећања која се огледа у љубазном понашању и дворској елеганцији манира и тој врсти весеља које пружа уверење да ћемо у себи наћи унутрашњу храброст да будемо на висини задатка без обзира на тешку судбину и тежину задатка. Главна врлина Србина, она којој се диви и коју гаји пре свега јесте чојство, мужевност, храброст. Она му омогућује да никада не изгуби наду у сутра, јер ће увек остати достојан дужности коју треба да испуни.

*

У тренутку изузетне опасности, принц Александар је послао краљу Константину приватни телеграм, са питањем да ли ће Грчка испунити обећања на која се обавезала споразумом који ју је везивао са Србијом. Константин је Александру упутио следећи одговор, који преноси г. Барби, тврдећи „ако није речено баш тим речима, бар је смисао апсолутно веран изреченом“: – „Србији је у интересу само да поступи на један начин, а то је да склопи примирје са Немачком и са Аустријом. Могу ти гарантовати да Немачка не осећа никакав анимозитет према Србији. Од ње тражи само слободан пролаз. Додајем да сам врло расположен да послужим као спона која спаја две владе и да знам да ће Немачка, у том случају, извршити потребан притисак на Аустрију да Србији уступи један део Далмације“ (почетак октобра 1915. Године, *Херојска Србија*, стр. 206).[3]

3 У питању је текст самог Е. Денија „La Serbie héroïque”, који је штампан у Паризу 1916. године, у часопису *Foi et vie*, који је излазио двонедељно.

Људски речено, као што је рекао Гргур шеснаести[4] за мученика који је трпео мучење радије него да се одрекне свог Бога, можда би било боље да нису непријатеље изазивали до краја. Остаје да се сазна колико вреди живот купљен по цену неких отпадништава. Бог не врши обрачун сваке недеље, каже српска пословица; ипак, дан обрачуна долази кад-тад. Тог дана, српски народ, од војводе до простог сељака, од владара до сироте бабе која је оставила на путу своју децу умрлу од глади и хладноће, имаће право да устане пред судом историје и тражиће награду коју је заслужио својим жртвовањем и својом истрајношћу.

*

У свечаном тренутку обрачуна, Француска ће бити уз Србију. За њу смо учинили ако не све оно што смо желели, онда бар све оно што нам је снага допуштала. Своје прве победе однела је уз помоћ Крезоових топова; током ужасних епидемија које су десетковале њено становништво, наше санитетске мисије су се бориле против пошасти и зауставиле пустошење тифуса; наши авијатичари били су најоданији помоћници њеном штабу; генерал Сарај, да би је спасио од опасности која јој је претила, смелост је довео до граница необазривости и само је од њега зависило да ли ће бити отворен пут за повлачење његове војске преко Монастира и Вардара. На Крфу смо њену војску нахранили, опремили и окрепили; превезли смо је, реорганизовану и васкрслу, до Солуна. У крви и сузама се између Србије и Француске родило једно братство, *побратимство*, чија је основа апсолутна узајамна верност, оданост у свакој прилици и потпуна лојалност.

Нека будућност још више ојача везе које спајају наша два народа!

Књиге попут ове г. Томсона изврсно потпомажу савез, јер нас ближе упознају са Србима. Са те тачке гледишта, остаје драгоцен документ у прошлости, који истовремено припрема и будућност. Нека га прати срећа коју заслужује!

Е. Дени

Превела и приредила:
Александра Тадић

4 Мисли се на папу Гргура XVI (lat. Gregorius XVI, 1765–1846), рођен као Bartolomeo Alberto Cappellari, папа од 1831. до смрти 1846.

ИШЧЕКУЈУЋИ НАПАД 1915. ГОДИНЕ

У овом броју *Историјских свезака* објављујемо одломак о ситуацији у Србији 1915. године, тачније цело треће поглавље књиге *Повлачење Србије (октобар–децембар 1915)*. Књигу је француски аутор писао на лицу места, пратећи збивања на српском ратишту и бележећи интересантне детаље. Објављена је 1916. године, у склопу колекције *Mémoires et récits de guerre*, Editions Hachette, у време када је српска војска пребачена на Солунски фронт. Наслов оригинала гласи: Thomson, Louis L., *La Retraite de Serbie: (octobre-décembre 1915)*, Paris: Hachette et Cie, 1916.

Уредници француског издања књиге су на почетку дали белешку: *Циљ колекције Успомене и приче из рата јесте да читаоцима представи, живо и верно, све аспекте Великог рата. Она се обраћа свима који су способни, пошто су учествовали у најзанимљивијим догађајима, да их испричају лепим језиком, одајући утисак проживљеног. Поред историјских дела у најужем смислу, она открива саму физиономију, толико разноврсну, сваког од тих тренутака и различитих фронтова тадашње херојске епопеје.*

Предговор

После шестомесечног боравка у Србији, од априла до септембра 1915. године, учествовао сам, у октобру, новембру и децембру, у ужасном повлачењу – *бежанији* – на коју је не само читава војска, већ се слободно може рећи и читав један народ, био присиљен због истовремене инвазије Немаца, Аустроугара и Бугара, незаустављиве попут бујице.

Овде укратко препричавам те трагичне тренутке.

Циљ страница које следе јесте само да се на њима сачува тачна успомена на болне стварне догађаје. Можда ће оне бити додатни документ, проживљен, за целину која је већ знатна, оних који ће омогућити да се напише историја овог времена. Оне садрже само брзу изведбу, без икакве бриге о књижевним ефектима, белешке које сам водио сваког дана, у свакој етапи нашег наглог бега, белешке написане на брзину у случајним преноћиштима, некада и седећи на камену уз ивицу пута.

Ако се занемари оно лично у њима, схватиће се какав је био трагични егзодус једног народа и једне војске.

Војска се поново успоставила и данас може да се супротстави непријатељу, уверена у извесност коначне победе.

Што се тиче храбре мале српске нације, коју су мислили да ће убити, она није мртва! Без обзира на све патње, пред њом је живот и сјајна обећања будућности.

Л.-Л. Томсон

Српска војска

У прво време, током нашег боравка у Србији, много се причало о офанзиви, о уласку Румуније у рат итд. Али војска, десеткована тифусом, који се смањивао само да би уступио место грозници, није била довољно бројна да би чувала врло широку границу, нити да, истовремено, напада сама, посебно због сталне претње Бугарске.
Срби су стога одлучили да се држе дефанзивног

ишчекивања, где је све било предвиђено за офанзиву која се могла догодити у погодном тренутку.

Међутим, догодило се нешто што је имало значајног утицаја: Руси су изгубили Пшемисл. Какав несрећан дан за Србију! Официри са којима сам се често сретао били су дубоко разочарани. Пад тог места означавао је крај руског напредовања, најављивао евакуацију Карпата, Лемберга, док је на северу ситуација у Варшави постајала критична.

Срби су добро знали да са својом војском од 200.000 до 300.000 људи неће моћи да се супротставе аустро-немачкој војсци, привремено ослобођеној руског притиска.

Од тог тренутка, требало је да размишљају само о одбрани. Аустријанци, који нису више мрдали почев од зиме, започели су са делимичним нападима дуж читаве границе.

Један од најважнијих догодио се у Шапцу.

Источно од Шапца, на отприлике један километар удаљености, налази се шумовито острво Мишар, дужине око километар и ширине око 250 метара. Тада је било у рукама Срба, који су, услед своје мале бројности дуж читаве те дуге границе на Дрини и Сави, поставили само шеснаест људи на стражи. У ноћи 20. јуна, пробудило нас је јако пушкарање које је пратила такође јака канонада. У зору смо сазнали да су Аустријанци заузели острво, масакрирали чету, изузев шесторице људи који су побегли пливајући. Бомбардовање, које смо касније чули, било је српско. Засули су острво својим пројектилима.

У мојим белешкама пише:

„*23. јун* – Већ неколико дана приметно је кретање трупа. Три ескадрона коњице прошла су кроз Шабац. Бројне понтоне носе у правцу Табановића. Кроз град дању и ноћу пролазе вагони. Офанзива, о којој се толико причало, сада је можда постала неизбежна. Да је Румунија кренула, то би било учињено; али са Бугарском на истоку, Албанијом на западу, Аустријанцима на западу и на северу, Срби су у тешком положају да би покушали било шта. Било где да се помере, било који део фронта да отворе, ту ће бити нападнути. У Француској се то не разуме довољно".

Сваке вечери су нас упозоравали да очекујемо звук канонаде, јер су хтели да поново заузму острво. У једну недељу, у ноћи без месечине, дат је знак за напад. Око поноћи, почело је дејство артиљерије; трајало је до пола четири ујутро. Потом се чула непрекидна паљба; затим је завладала тишина и јавили су нам да је острво поново заузето. Поред тога, било је 160 заробљеника, од којих два официра; српска страна је имала незнатне губитке. Од тог тренутка, није пролазила недеља да се не зачују аустријски топови, посебно у правцу Мишара. Али нису покушали да надокнаде свој губитак.

Сазнали смо да је било покушаја сличних том од 20. јуна дуж читаве обале Дунава и Саве. Аустријанци су поново почели да опипавају своје непријатеље.

Српска војска, ако морам да дам њен преглед, састављена је од три корпуса.[1] Врховни заповедник је краљ; али у време рата, његова улога састоји се већином у томе да се прикаже пред трупама у тешким тренуцима, када његово јуначко присуство подстиче на храброст и жртвовање. Током последње кампање, у више наврата га је у тој улози заменио принц Александар, врло популаран међу војницима.

Права команда је у рукама једног врло старог генерала, војводе Путника, који је већ три пута водио Србе до победе. На тим задацима, помоћ му је пружао пуковник Живко Павловић.

Сваки корпус војске је хомоген и има исте потподеле као код нас[2]: пешадија, артиљерија, инжењерија итд.
Униформа пешадинаца је тканине боје блиске

1 Вероватно се мисли на три армије

2 „Као код нас" – тј. као у француској војсци. И остала ауторова поређења српске војске односе се на француску војску.

каки боји, али се у ствари састоји од седам боја. Та мешавина производи боју која се апсолутно уклапа са земљом. При мојим путовањима, често сам био изненађен појављивањем чете на вежби, која је излазила из поља на коме је нисам приметио. Зими, војници имају пелерине од исте тканине, а лети неку врсту потпуно једнобојне руске блузе, од каки платна, са кожним каишем везаним око струка. На глави носе платнене капе – шајкаче, од истог штофа.

Њихове пушке су маузерке, са шаржером са пет метака. Са тим пушкама наоружан је само први позив. Други и трећи позив имају лоше пушке руске производње, старинске, које се толико загреју пошто се испали десет хитаца да мора да се прекине начас пре но што се поново пуца.

Бајонет – кратак, пљоснат, који добро лежи у руци, врло је драгоцен војнику кад треба да убоде непријатеља, јер је српски војник надмоћан у борби прса у прса. Када није у употреби, постаје универзално оруђе. У Шапцу, где је ограничена удобност живота, бајонет посилног служио је у разне сврхе: за отварање конзерви, ломљење шећера, који нам је, кад га је било, дељен у главама, млевење крупне сиве соли – и могао бих бескрајно дуго да набрајам. Поред тога, пешадинац има и бомбу коју носи о пасу и која је увек спремна. Четвртастог је облика и има капислу од бакра. Када се користи, каписла се удари о неко чврсто тело (камен или кундак пушке) и броји се до десет пре него што се бомба баци. Ако се превише пожури, постоји опасност да је непријатељ ухвати и врати пре но што експлодира.

Што се тиче обуће, војници имају ципеле које личе на наше цокуле; али иако су добро направљене, нису превише омиљене међу тим сељацима, који су навикли на своје чувене *опанке*.

Опанак је врста кожне сандале, која је за Србе исто што и еспадрила за планинце са Пиринеја. Ево како се опанци праве: комад коже, у облику ђона, али који је са сваке стране шири од стопала, потапа се у воду. Када кожа добро омекша, на њу се ставља дрвени калуп, и подигне се са стране, причвршћена уз помоћ канапа. Пусти се да се осуши, скине се канап и опанак је спреман. Та сандала се држи за стопало уз помоћ дугачких ремена, који се провлаче кроз ивицу ђона и спирално шнирају до изнад глежња, дуж ноге.

Када износе ципеле, војници журе да поново обују старе опанке, који им омогућавају да ходају без бола. Током зиме 1914–1915. године, у том страшном повлачењу кроз блатњаву равницу кроз коју је било тако тешко ходати, може се с пуним правом рећи да су опанци и волови који су вукли кола обезбедили чудесну победу која је уследила.

Војници пешадије носе опасаче са фишеклијама које су исте као наше фишеклије за лов. Не постоји прописана торба. Неки имају аустријске торбе од телеће коже, са ријим спољашњим длакама. Немају резервне ципеле. Оптерећење је мало.

Када марширају, један од њих, обично циганин, иде испред свирајући виолину. У свечаним приликама као што је смотра или једноставно када пролазе испред вишег официра, исправљају се и избацују ногу у некој врсти благо наглашеног стројевог парадног корака.

Официри захтевају мање спољних знакова поштовања него код нас и допуштају да се успостави нека врста присности између њих и њихових људи које често називају *браћа*, што их не спречава да поделе неколико ћушки, уколико је брат превише тврдоглав. Када официр држи говор пред својим људима, посебно пред борбу, обраћа им се са *јунаци*. Та реч, која би код нас била претерана уколико се пречесто понавља, звучи пријатно ушима српских војника. Треба их видети тада како, затегнутих тела, слушају без даха, непокретно, речи које полако изговара њихов вођа.

Официри су обучени у боњу тканину, исте боје као и она њихових људи. Разликују се по еполетама које имају златну траку и подељене су уздужно на два дела. На еполети потпоручника налази се једна звезда, поручникова има две, еполета капетана друге класе има три звезде, а капетана прве

класе четири. Ознаке чинова виших официра су на еполетама направљеним из једног комада. Једна звезда означава чин мајора, две потпуковника, три пуковника. Нижи официри имају црвени обруб на шајкачи, а виши официри златан. Генерали имају еполете у облику златне плетенице.

Виши официри имају дугачке шињеле, са скарлетно црвеном поставом и великим реверима исте боје. Када се одмарају, официри се никада не одвајају од своје сабље – лаког оружја, елегантног облика, закачене са два прстена, која, у односу на сабље наших официра, има предност што се не вуче по земљи, уколико је не придржавају. У борби, сабљу замењују штапом који држе у руци, скидају своје еполете, стављају шајкачу коју носе обични војници и стога их је тешко препознати.

Пешадијски официри се разликују од артиљеријских по усправном порубу на панталонама; код првих он је црвен, а код других црн. Неке коњичке јединице, а посебно краљева гарда, разликују се по црним чизмама, црвеним панталонама и плавим доламама.

Почев од 1904. године, као последица новог правца у коме је усмерена политика, а који је отворено франкофилан, артиљерија се обратила нашим фабрикама и опскрбљена је нашим калибром 75.

Тешка артиљерија коју поседује српска армија састоји се од оружја заробљеног од Аустријанаца. Видео сам изузетне примерке, које вуче десет, па чак и шеснаест волова. У исто време када и топови, узета је и извесна количина муниције, али је није било довољно да би се постигао ефикасан резултат.

Санитетска служба је реорганизована после тифуса, у потпуности под командом пуковника Генчића, коме су потом помагали бројни француски официри, позивани у складу са тим колико је смањење епидемије у земљи то допуштало, да учествују у санитетским службама војске.

Посетио сам бројне пољске болнице, које су се све налазиле мало иза линије Саве и Дунава; биле су добро организоване; биле су вешто заклоњене и налазиле су се у близини путева. Биле би корисно постављене да је дошло до предвиђене офанзиве.

Авијација је скоро у потпуности била поверена француском команданту Витрау[3], енергичном и предузимљивом официру, који је службу за извиђање организовао и водио са чудесном вештином.

Истог дана кад смо стигли у Шабац, три наша аероплана атерирала су на маневарско поље. Често су се те лепе птице могле видети како надлећу град, али њихови злокобни противници нису им то допуштали. Становништво је брзо научило да их разликује и било је чудно видети како сви подижу главу према небу чим би се из даљине чуо звук мотора и како радосно вичу: *Француз! Француз!*, а у страху од бомби и узвик: *Немачки!* нестају у кућама, док се непријатељ не изгуби из видног поља. Али тог дана су се авиони спустили на тло и како се тај доста редак догађај поклопио са нашим доласком, проширила се гласина да смо дошли ваздушним путем, да бисмо избегли незгоде на српским путевима, који су толико лоши да је просто немогуће њима ићи.

Француски авијатичари, који су располагали знатном опремом, пружили су важне услуге својим непрестаним осматрањем и храбрим нападима који су престрашили Аустријанце, спречивши тако бомбардовања без војне сврхе, уперено против становништва. Сваки пут кад би се догодило такво злодело, аустријски градови су били бомбардовани, као вид репресивних мера. У више наврата су, такође, обаране непријатељске летелице. То је подстакло додатни ентузијазам код наших савезника.

Што се тиче инжењерије, не бих знао од чега се тачно састоји. Видео сам само каткад неке водове железничких чета, чија су униформа били качкети са ознаком на којој су била два крила, као што носе наши авијатичари. Сваки човек је био

3 Капетан Роже Витра (франц. Vitrat), био је француски капетан ваздухопловства, који је командовао њиховим авијатичарима у Србији.

обучен на свој начин, без оружја и носио је један пијук, други лопату, трећи мотку за бушење итд. Постојало је можда још нешто, али говорим само о ономе што сам видео. Улога тих водова била је несумњиво да уништавају оно што је могло бити корисно непријатељу. То је свакако било потребно, али није било довољно.

Воз или *комора* регрутује се реквирирањем свих најбољих запрежних кола од сељака и њихових најбољих волова. Кола су углавном добро покривена, а возари (коморџије) узимају се или из трећег позива, или међу регрутима.

Први позив, који чини активну војску, подразумева мушкарце од двадесет једне до тридесет и две године; други позив, мушкарци од тридесет и три до тридесет и девет година; трећи позив, мушкарци од тридесет осам до четрдесет и шест година. Регрути од осамнаест, деветнаест година узети су у последњем тренутку пре почетка инвазије, а узимани су чак и током њеног трајања. Никада нису били распоређени у јединице и самим тим нису ни служили. Позвали су их превасходно да би их поштедели малтретирања непријатеља и да би потом могли да их опреме и увежбају на другом месту.

Што се тиче војске, рецимо нешто и о *комитама*. То су добровољци, и мушки и женски, који жртвујући свој живот делују тероришући непријатеља, било бацањем бомби, уништавањем изолованих јединица, или уништавањем складишта намирница и муниције или путева, мостова, тунела итд. Они су, на неки начин, наследници некадашњих хајдука.

Жене, које се боре у самим редовима војске и носе војничку униформу, такође се називају *комитама*. Физички изглед младих српских жена са села погодан је за маскирање и на први поглед их је тешко разликовати од њихове браће.

Неке од тих добровољкиња истакле су се током првог и другог аустријског напада и много њих је било повређено у извидници или у борби прса у прса у рововима. У једном тренутку, биле су бројне међу рањеницима у болници у Ваљеву.

Влада не охрабрује такво исказивање патриотизма, али им је додељена извесна слобода. То је неизбежно у земљи у којој се надзор не може поредити са оним какав је код нас.

Напади нерегуларних група, који увек изазивају крваве репресалије непријатеља, чија је жртва често невино становништво, више штети него што користи војним операцијама. Аустријанци су се тога много плашили и када су ушли у Шабац, током друге офанзиве, оклевали су неколико дана пре но што су се усудили да уђу у куће, страхујући да ће наићи на комите. Доносили су на улицу столове, столице, намирнице и флаше, а док су јели и гостили се, непрестано су мотрили на врата и прозоре кроз које је неко могао да пуца на њих.

Када смо путовали у Ниш, у возу смо се упознали са једном девојком комитом.

Била је обучена у обично одело, покривено пелерином, а коса јој је била сакривена под платнену капу. Никада не бисмо погодили шта је, да нас један официр није упознао са њом. Скромна и ненаметљива, њено понашање је ипак било неустрашиво и одлучно, што је оставило утисак на нас. Већ је била два пута рањена, сада је путовала у Прилеп, у Македонију, да помаже.

Шабац је такође имао свог малог јунака *комиту*. Тај дечачић од четрнаест година прошле године се придружио јединици у којој је погинуо његов отац. Увек у извидници, био је рањаван четири пута. Принц Александар доделио му је чин наредника и поклонио му прописну сабљу, направљену по мери за њега. Његова породица, коју је издржавао уз помоћ плате, живела је у Шапцу и када је дошао да их види, на одусуству, забавио нас је његов одлучан израз – исправљао се да не би ни трунку био нижи и био врло поносан кад су му се официри обраћали са уважавањем.

(наставак у следећем броју)

Превела и приредила:
Александра Тадић

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 4)

29. април 1875.
Коста Цукић – Милану Богићевићу, министру иностраних дела, о аудијенцији код грофа Андрашија и разговору о предстојећем телеграфском конгресу у Петерсбургу и трговинском уговору Србије и Аустроугарске

Бр. 21, *У Бечу 29. Априла 1875.*

Господину М[илану] Богићевићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,
Исто јутро, кад примих Ваш поштовани телеграм од 24. тек. Но8, потражих аудијенцију код гр[офа] Андрашија, који ме с места и прими. Говорих му о оба предмета Вашег писма.

Први предмет нашег разговора бијаше предстојећи телегр[афски] конгрес у Петерсбургу, о коме гроф абсолутно ништа незнадијаше (то незнање нађох и код амбасадора Русије и Немачке), и зато од мене захтеваше нужна обавештења, која му, почем и мени појединости небијаху познате, ја у главним цртама дадох. Г. министар небијаше наравно у стању, дати ми одсудног одговора пре него би се о ствари подробно известио од својих органа, а бијаше и неко време склон, огласити се у предмету за ненадлежна, почем ће се Конгрес у Петерсбургу држати, па дакле и тамошњем форуму припада. Но пристаде опет расправу представљених му тегоба у своје руке узети, у којој цељи ме замоли, да му моје усмено престављење предмета изложим написмено у форми једног promemoria, што ја одма и учиним и сутрадан му (т.ј. јуче) пошљем. По један препис тог промемориа предаћу данас и г[оспо]ди Новикову и ген[е]р[алу] Швајницу, а један прилажем ./. овде.[1] Овај акт је репродукција онога, што сам грофу а и обојици од гореспоменуте господе говорио. Сад ћу неко време очекивати, да ми г. министар царев резултат свог дејствовања саобшти, и ако то скоро небуде, потражићу решење. Поменута г[оспо]да амбасадори још су се више за ненадлежне у овом предмету означавали, и ја им зато учиних саобштења, да га тек у датој прилици употребе, уосталом сигуран будући да ће они и без даљих повода о томе своје владе „известити".

И о трговном уговору говорих гр[офу] Андрашију (и г. Швегелу). Гроф се нада, да ће тегобе, које уговор код угарске владе налази, морати пасти, о томе ми је давао најбоље изгледе. Код г. Швегела наиђох на неку збуњеност и непријатно расположење, које објашњавам тим, што његов одлазак у Б[уда-]Пешту по овом предмету није имао очекиваног успеха. Евентуалност, да ћемо у случају, ако се уговор скоро незакључи, принуђени бити, издати, ма и привремену, нову ћумручку тарифу, г. министар је сигурно схватио био као једну од нас пређену репресалију, и зато је са живости умесност те намере побијао. Тек пошто му објасних, да ће нас на то приморати нужда реформе нашег хаоса у ћумр[ручкој] тарифи, да би ми ту нову тарифу издали у договору с Аустро-Угарском, да ће она имати само привремена живота, – настави г. министар своје мишљење о неопортунитету тог корака блажијим тоном бранити, наводећи да би тим новог повода противницима нашег уговора дали, да се овоме и даље противе с успехом. На моју примедбу, да нам је тешко у овој неизвесности дуго

1 Није сачуван у грађи.

чекати, нити можемо пред идућом скупштином бранити се од напада против сад[ашње] тарифе, одговори гроф, да ће се скупштина на јесен састати, а угарска влада ће по повратку Његовог Величанства, и најдаље за неколико недеља, дефинитивно изјаснити се морати, прима ли уговор са Србијом или не. Пошто се ово изјашњење добије, закључење самог уговора, рече, биће посао од неколико дана.

О форми пуномоћства постоје управо правила, на која се свакад немотри. У Берну имала је већина одсланика страних држава пуномоћства издата од самог суверена. Г. Шерер хтеде да употреби ваше писмо, које му предадох, као акт пуномоћства за мене, од чега га одвратих изјавом, да сам нарочито пуномоћство донео. Румунски одсланик донео је пуномоћство од г. Басреска; амерички од Гранта, руски од самог цара. Ова сам ближе загледао. Пуномоћство, посланику Књ[азу] М[ихаиловичу] Горчакову издато, написано је било на пергаменту и на руском језику, оно почиње: Ми Александрь Николаевичь etc. сљедују све титуле цара, које заузимају скоро целу прву страну; и титуле пуномоћника су све изложене. Акт је подписао цар а контрасигнирао држ[авни] Канцелар Књ[аз] Горчаков; на акту је велики држ[авни] печат. Одвојено на једном табаку изложено је то пуномоћство у франц[уском] преводу, и одостоверено је подписом Канцелара и малим држ[авним] печатом.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

Изволите, Господине Министре, бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 153

28.

6. мај 1875.

Информација Косте Цукића о питању ковања српског сребрног новца у Аустроугарској и реакцији Порте; осврт на питање присуствовања Србије на телеграфском конгресу у Петерсбургу

Бр. 22, *У Бечу 6. Маја 1875.*

Господину М[илану] Богићевићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,
Овај пут имађах тегобе с аудијенцијом код гр[офа] Андрашија. Одма по пријему Вашег прекјучерашњег телеграма захтем аудијенцију, но како у тај час цар грофа к себи позове, то се и моја аудијенција сведе на неколико речи, да сутрадан опет дођем. Овај дан беше за пријем дипломата одређен, и тако сам свео аудијенцију управо само на један предмет, односећи се на протест портин против наших новаца, замоливши г. министра да предмет телегр[афског] Конгреса сутрадан с г. Мариновићем пространије претресе, мени пак да у неколико речи каже, има ли изгледа за остварење наших жеља.

Како је од велике важности било знати, под којим је В[еликим] Везиром Порта протест против наших новаца подигла, то узех себи слободу, телеграфом о томе се од Вас известити. Ја сам овај предмет грофу на овај начин представио: Као што је Порта 1868. год. једном циркуларном нотом код гарантних сила протестирала против ковања наших бакарних новаца (она је – колико се опомињем – онда протест подигла већ против „намере“ Србије да те новце кује, дакле можебити још у 1867. год.), тако је нашла за добро, и сад против ковања српских сребрних новаца рекламације подизати. Од гарантних сила примљен је био протест 1868. год., без да су му оне дале какве последице; једини в[елико]брит[ански] ген[е]р[ални] консул учинио је од тога саобштење српској влади, и изазвао је ове одговор, да су новци, мере, тегови – средства трговине и другог пазара, у ком је обзиру Србија автономна земља, и у чему мешање Порте ничим се неправда. Влада отом[анска] при свем том опет подиже сад примедбе против истог поступања Србије, а почиње се и дипломацији жалбама на Србију обраћати. Она даје истина својим рекламацијама сад блажију форму захтевајући, да Србија само извести Порту о ковању новаца, и да потражи њено саизволење, да српски новци и по

Турској могу циркулисати. Али како Србија од прве владе Књ. Милоша има независну од Порте новчану тарифу, коју је више пута према потреби земаљске трговине доцније регулирала, и по којој су се „и Турци, до скора у Србији живећи, управљали"; како Порта од скоро 50 год. овамо бригу о овом средству обртном у Србији неводи, нити се старала за штете, које су у више пута срб[ска] влада и народ морали поднети од страних лоших монета, којима је често Србија била прибежиште; како од скоро 50 год. у Србији готово искључиво циркулирају страни – нетурски – новци; – то је влади утолико чудноватије, да се Порта сећа сад у ствар утицати, кад Србија намерава издањем земаљских новаца једанпут за свагда се спасти од тешких незгода, које је од циркулирања страних монета трпила, као и да се Порта опет меша у послове срб[ске] владе, ма да је једном без успеха такво мешање покушавала, и ма да по никаквом основу на то мешање права нема. Позив њен, да Србија захтева за своје новце дозвољење, да по Турској могу циркулирати, врло је необичан; он прикрива можебити намеру, да Порта у одговору на оно захтевање Србије, изрече друго нешто, н. п. своје одобрење, што су новци ковани, дакле нешто што се ни тражило није. Српска влада ће примедбу Порте на овим основима одбити, и моли ц[а]р[ску] и кр[аљевску] владу, да је у том духу подпомогне за случај, ако би се Порта и овај пут опет гарантима протестом обратила. –

Гр[оф] Андрашиј зачудио се, што није Порта својим протестирањем понајпре се обратила грофу Зичију, него ген[е]р[алу] Игњатијеву [2], јер ако ко у том предмету има да Порти одговора даје, то је поред Србије Аустро-Угарска, која се саизвољењем, да се срб[ски] новци у ц[арској] кр[аљевској] ковници кују, учинила саучесником у делу. Г. Министар ми рече, да по принципу и по објашњењу, које му о предмету дадох, суди, да смо ми у праву, Портино захтевање као неумесно пристојним начином одбити, али коначни ми суд свој о предмету неможе казати, пре него га простудира. – Данас пак казао је он г. Мариновићу своје мишљење, да смо ми у том обзиру подпуно на правом путу.

У смотрењу нашег участвовања на телегр[афском] Конгресу налази гроф тегоба за испуњење наших жеља; у основу рече имамо право на то, форме усвојене на прећ[ашњем] Конгресу отешчавају нашу ствар, но она још није коначно решена, и како је Русија (као домаћица Конгреса) позвана, да иницијативу у нашу корист одпочне – што је она и учинила – има изгледа још на наш успех, почем су нам две друге северне силе наклоне. – Треба нам дакле на решење још који дан причекати.

Г. Мариновић полази у Среду за Букурешт; а лађе послаће свој последњи рапорт Његовој Светлости.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 173

29.

13. мај 1875.

Коста Цукић – Милану Богићевићу, министру иностраних дела, о разговору са грофом Андрашијем и руским дипломатама; питање српског сребрног новца и учествовање Србије на телеграфском конгресу у Петерсбургу – предмет одлучивања великих сила

Бр. 23, *У Бечу 13. Маја 1875.*

Господину М[илану] Богићевићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,
У мом последњем президијалу јавио сам, како је гр[оф] Андрашиј резервирао, дати своје одсудно мишљење о кораку Порте против ковања наших новаца, док ствар неби простудирао, а уједно и то, како је у разговору с г. Мариновићем о том предмету изјавио, да смо по његовом мишљењу

2 Николај Павлович Игњатијев, гроф, генерал, руски државник и дипломата.

на правом путу у том обзиру. Држим, да је г. Мариновић у свом извештају и резултат свог разговора с грофом и с г. Новиковом о овом предмету разложио, а тај се своди на то, да ми у свему независно од Порте ићи можемо, уколико нисмо изриком каквим међународно важећим актом ограничени. Хоћемо ли кад и докле у тим манифестирању наше независности ићи, зависи само од опортунитета, у оцену која се силе, при свем свом добром расположењу према нама, нерадо упуштају бојећи се саодговорности за последице. При свем том ја сам прошлог Петка ишао и у овд[ашње] Министарство и у руску амбасаду, и од бар[она] Хофмана немогох ништа новијега дознати ни у обзиру на портин протест ни у односу на споразумљење сила, да на предстојећем петербуршком Конгресу учествујемо; ништа више незнадијаше ми казати ни г. Васиљчиков, који одсуствујућег г. Новикова заступа; али обојица ми обећаше, да ће ме одма известити о ономе, што по тим предметима буду дознали. Ма да ово обећање одма држах, да се неће испунити, пропустих неколико дана пре него би Вам о томе писао.

Ствар наших новаца држим за свршену, и да немам никаквих даљих саобштења од овд. дипломата очекивати; она ће се сад у Цариграду даље расправити, и назори сила о њој могу и непосредно у Београду изјављени бити. Питање овде опет понављати, држим за узалудан труд и неуместан поступак, те зато узех слободу, јуче Вам онај телеграм о томе експедирати.

Ствар Конгреса телеграфског задаје замета дипломацији, што ми хоћемо нашим захтевањима један већ удешен посао да реметимо, зато га се сваки отреса и задовољава се, што нас с неким основом може на (далеку) руску владу као домаћицу Конгреса упутити, која је позвана, да ово наше захтевање на чисто изведе, и која је, по речима г. Мариновића, у том смислу посао и одпочела; – о резултату кога можемо извештени бити по свршетку „дипломатског“ Конгреса, онда дакле када ће и решење по нас (можебити) повољно остати без практичне за нас вредности. Ја ћу при свем том ових дана наново припитати, је ли и шта по овом предмету у Петербургу наређено, ма да држим, да ће се наређење понајпре непосредно у Београд доставити.

Овде се још бави г. Шишкин, а дошао је с фамилијом и г. Карцов.[3]

Изволите, Господине Министре, и овом приликом примити уверење мог особитог поштовања.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 185

30.

[…] мај 1875.

Коста Цукић – Милану Богићевићу, министру иностраних дела, о разговору Јована Мариновића са Бизмарком

Maj 1875 *Bel. од Wien*

Ministre Boghichevic Belgrade

Мариновић говорио је с Бизмарком и другима и врло је задовољан пријемом. Немачка саглашава се да дођемо на Конгрес ако на то пристају Аустрија и Русија. Цар је одобрио да наши официри ступе у немачку војску. –

Zukits[4]

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов№ 189

31.

16. мај 1875.

Коста Цукић – Милану Богићевићу, министру иностраних дела, о повољном ставу аустроугарске владе по питању српског сребрног новца и учествовању Србије на телеграфском конгресу у Петерсбургу; Влада Аустроугарске признаје дипломатски статус српском представнику у Бечу

Бр. 24, *У Бечу 16. маја 1875.*

Господину М[илану] Богићевићу
Министру Спољних Послова

3 Н. А. Карцов, руски дипломатски агент и генерални конзул у Београду.

4 Депеша је шифрована.

Господине Министре,
Идох данас у овд[ашње] Министарство по последњи одговор на питање, које Порта својим протестом против наших сребрних новаца подиже, и поради обавештења о изгледима, да на предстојећем телегр[афском] Конгресу дипломата у Петербургу буде и Србија заступљена. Као што предвиђах, оба предмета стајаху у истој фази као и пређе.

Гроф Андрашиј упитан од барона Хофмана сврх мог тражења, изјављује ми истим путем, да аустро-угарска влада са својим назорима о нашем праву, своје новце ковати, стоји на оном ступњу на коме се и ми сами находимо; доказ најочевиднији за то је њено саизвољење, да могосмо наше бакарне а сад и сребрне новце ковати у царској ковници. Досад овд[ашњој] влади није од стране Порте још никаква изјава по том предмету учињена, а ако и кад то буде, да ће се Порти – а и другим силама одговор дати у познатом за наше право повољном смислу.

Ни о предмету телеграфског Конгреса незнадијаше ми г. Хофман ништа новијега казати (а тако ни у руској амбасади). „Предмет је у рукама руске владе, рече барон, на сваки позив њен у корист Србије ми ћемо се пристанком одазвати; ми таквим поступањем остајемо само следствени нашим досадашњим назорима о положењу Србије, јер смо сами с њом досад више подобних конвенција закључили." Ја нехтедох барона оставити у мишљењу, да нам није позната разлика у значењу досад закључених конвенција и предстојећег дипломатичког Конгреса, додавши своје мишљење, да ће се питање можебити, у нашу корист решити, кад већ буде доцкан, да се ми решењем користимо, но и то да ће нам бити повољније, но да се реши што против нашег захтевања. Уосталом ми ћемо остати с нашим назорима о спорном питању стални, ма у ком смислу решење испало, нити ћемо се устезати, уређивати нашу телеграфску струку по обштеусвојеним напредним основима.

Трећи предмет мог разговора с г. Хофманом беше вербална нота овд[ашњег] Министарства, коју синоћ примих, и коју данас званично као и њен прилог у препису под Но 139. шаљем. Из експедицијоног листа Министарства видох, да је исти акт свима овде станујућим представницима страних сила достављен. С два гледишта има ова нота важности за нас. С једне стране ту, што је употребљен званични назив „дипломатички агент" у једном акту, дипломатичне природе, од стране овд[ашње] владе, која побрајајући постепено стране *дипломатичке* представнике (после познатих зимушњих контроверза) даје том називу опет званично дипломатично значење и одређује му и ранг међу дипломатима, па те своје назоре даје на знање и управљање свима дипломатичким представницима сила; с друге стране важан је тај акт зато, што је он и мени – и румунском агенту – (других дипломатичких агената овде и нема) саобштен, и тим изражава признање мог дипломатичног карактера од стране овд[ашње] владе, и даје то признање као основано на највишем решењу Његовог Величанства на – управљање. Ја сам пролетос президијално јавио под Но 6., како ми је барон Хофман о намери своје владе говорио, да се називу „дипл[оматички] агент" у дипломацији изради званично признање и хијерархични ранг између ministres résidents и chargés d'affaires, али онда бијаше говор о диплом[атичким] агентима у Србији, Румунији и Египту наименованима од стране великих сила, а сада се обратно говори о заступницима ових земаља код једне вел[ике] силе. Зато потражих на извору овог новог наређења његово објашњење. На постављена у тој цељи питања одговори ми г. Хофман, да Аустро-Угарска остаје при томе, да се међу дипломатичке представнике страних држава уведу и дипломатички агенти као нова категорија међународно признатих дипломата, и да се овима у дипломатичној хијерархији да место између min[istres] résidents и chargés d'affaires (en pied), ово последње зато, што начин и форма њиховог акредитирања стоје у нечем ниже испод начина и форме акредитирања ministres résidents, а у нечем више над начином и формом акредитирања chargés d'affaires. Ministres résidents акредитирани су од владаоца код владаоца. Chargés d'affaires акредитирани су од министра код министра. Ди-

плом[атички] агенти доносе lettre d'introduction или de recommandation од владаоца на владаоца, или од министра на владаоца или од владаоца на министра, то писмено заступа им кредитиву, но зато стоје они над chargés d'affaires.

Ни о званичности назива ни о рангу дипл[оматичког] агента није у новије време ништа међу силама преговарано ни углављено; но Аустро-Угарска решивши тај предмет за себе и за своју потребу износи га пред свет као усвојену од једне вел[ике] силе норму смерајући на то, да и остале силе подражавањем, практичним поступањем, без теоријских разлагања и формалних преговора исту норму за себе приме, и да ова тим путем дође до међународно-правне снаге. Аустро-Угарска држи у Србији и Румунији дипломатичке агенте, па признаје и српском и румунском агенту у Аустро-Угарској одговарајуће место у дипломатичној хијерархији.

На ова објашњења рекох барону, да по последњим речима одпада потреба питања, које му хтедох о томе положити, уколико се ово најновије наређење односи на мене и г. Костафора, јер, ма да нема других дипл[оматичких] агената у Аустро-Угарској осим нас двојице, опет нисам сигуран био, да се овим актом и важно питање о нашем јавном положењу уједно решило. Г. Хофман ми повтори уверења горе наведена, и ја му на то рекох, да сам се хтео, пре него би влади мојој ову по нас повољну новост доставио, о правом њеном значењу известити, и сад ми остаје само молити га, да с моје стране међутим прими велику захвалност, коју смо дужни његовој влади одати на овом новом знаку благонаклоног расположења према нама, које нам је утолико драгоценије, што ће поступак Аустро-Угарске, као суседне Србије и Румуније и као дакле највише интересиране вел[ике] силе у одношајима с нама, бити меродаван и за остале силе, те ће и ове скорим истим назорима приступити.

Ја Вам ништа о тој новости телеграфом нејавих зато, што ми немогуће бијаше целу ствар с мало речи представити.

Сами ћете моћи оценити, хоће ли нужно бити, да се од стране наше владе на овом акту Аустро-Угарске њеној влади изрази нарочита захвалност преко мене или преко Консулата или иначе.
Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 191

32.

26. мај 1875.

Коста Цукић – Милану Богићевићу, министру иностраних дела, о разговору са руским амбасадором Новиковим у вези са унутрашњом ситуацијом у Србији и питању ранга дипломатских представника Србије и Румуније у Бечу

Бр. 27, *У Бечу 26. Маја 1875.*

Господину М[илану] Богићевићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,
Нисам могао ништа дознати новијега о стању, у коме се предмет нашег трговног уговора налази; – оно, што новине о томе доносе, незаслужује ни најмање вере; један једини дописник (а тај као да је из овд[ашњег] м[и]н[и]ст[арст]ва сп[ољних] посл[ова]) аугзб[у]р[шких] обштих новина казао је истину с показаним познавањем ствари. Уобште ни угарска ни аустријска влада неће лако моћи одолети наваљивању партије, која у најнеограниченијој мери захтева за спасење целокупне монархије заштитни систем. Владе су се спремиле за борбу, но бојим се, да ће је моћи с успехом издржати.

Г. Новиков интересира се јако о стању нашем, и врло су га последње вести из Србије задовољиле. Указани Његовој Светлости на путу свуда пријем пун чисте усрдности и оданости од стране народа, акт позорљивости и учтивости Порте, да пошље у Алексинац два своја виша чиновника ради поздрава Књаза, и вест, да се наша разборитија публика решила, образовати

формално политичну партију за подржање данашње владе, јасни су знаци за г. амбасадора, да ће се садашњи Кабинет у интересу династије и поредка дуго држати моћи. Г. Новиков рече ми, да ће одма те новости доставити у Емс Његовом Величанству, које се јако интересира за све, што се тиче Књаза Милана и Србије.

Од г. Новикова дознадох, да је гр[оф] Андрашиј без договора са „својим пријатељима" изнео опет назив „диплом[атички] агент" у једном јавном акту пред дипломацију, и да ова примивши тај акт тим није изразила свој пристанак на усвојење те нове категорије „дипломатичних званичника", а још мање у том смислу да тај назив припада по праву заступницима Србије и Румуније у Бечу или другде. Дипломација ће, мисли он, признати н[овом] п[остављеном] меклембуршком заступнику титулу „дипломатичког агента", ако вел. Херцог таквог заступника овамо пошље, и она ће му признати место између min[istres] résidents и chargés d'affaires, каошто ће и оне државе, које у Букурешту, Београду и Кајиру држе дипломатичке агенте, овим страним заступницима тамо такве титуле и признавати. Г. Новиков као познати велики конзервативац у дипломатичним питањима схвата предмет чисто са свог гледишта, и неверујем, да га у томе још више утврђује та околност, што је Аустро-Угарска и сад без споразумљења с Русијом и Немачком, следствено свом поступку у 1868. год., учинила један корак даље на задовољење жеља Србије и Румуније.

При свему настајавању немогох ни у министарству ни у руском посланству што више о телегр[афском] Конгресу дознати, но што се у новинарским извештајима налази. Нико ми неуме казати, да ли две конференције или једна и каква у П[етерс]бургу сад станују, т.ј. да ли дипломатична или технична или обадве, као и уобште што господа из више дипломације, после толиког говора и разлагања о предмету том, још незнају, шта смо ми по тому захтевали, и шта нам одобрено шта не.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 215

33.

27. мај 1875.

Коста Цукић – Милану Богићевићу, министру иностраних дела, о почетку рада и карактеру телеграфског конгреса у Петерсбургу; коментар о изостанку Србије

Бр. 28, *У Бечу 27. Маја 1875.*

Господину М[илану] Богићевићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,

Приложени допис „Nord"а[5] из П[етер]сбурга поуздан је извештај о отварању телеграфске конференције и о њеној првој седници, он је уједно и први јасан акт, из кога не само ја сазнадох праву природу и задатак п[етерс]буршке телеграфске конференције, но који ће о васцелу вишу дипломацију, ни руску од тога неизузимајући, обавестити, да није знала, зашто је, мучећи се у теоријским фразама, сумњала, да ли имамо права у овој конференцији и ми учествовати. Конференција је чисто технична с правом, да дипломатично закључену конвенцију модифицира, каошто је она то чинила и на конференцијама 1868. и 1871. године, по чему излази, да 1865. дипломатично закључени акт неће се предходно неким дипломатичним конгресом уништити или на неколики основних точака свести, па да за израђење стручне конвенције нарочита административна конференција посао настави. Држим, да приступу египатског посланика у конференцију никакве примедбе предходиле нису, па да би тако и наши и румунски одсланици тамо добродошли били. Срећа је за нас још, што показаним незнањем и нехатности дипломације није у ничему наше какво право повређено;

5 Чланак „Russie – Conférence télégraphique internationale de Saint-Petersbourg" (исечак из листа „Nord", сачуван је у извештају).

Србија је званично као и све остале „државе“ позвана била на учествовање у конференцији, што свог одсланика није послала, није тим своје право напустила, премда би боље било, да га је сад употребила, и тим му за будуће прилике нове основе створила. Да нису већ осам дана од отварања конференције прошли, и сад би било још време, да се наш одсланик у П[етерс]бург пошље, но већ је доцне за то. Уосталом нећу пропустити, а да г. Новикову непредставим забуну, у коју нас пријатељска дипломација увуче, и која ће нам служити као поука, да се убудуће с мање поверења у њу сами побринемо за одржањем наших права.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 217

34.

17. јун 1875.

Коста Цукић – Милану Богићевићу, министру иностраних дела, да коначни преговори о трговинском споразуму са Србијом могу да започну тек после закључења трговинског споразума Аустроугарске и Румуније; о личности кнеза Вредеа, новоименованог аустроугарског дипломатског представника у Београду

Бр. 32, *У Бечу 17. Јунија 1875.*

Господину М[илану] Богићевићу
Министру Спољних послова

Господине Министре,
Држах, да ћу и према постојећим призрењима моћи већ потражити потребни ми одговор односећи се на нашу трговну конвенцију, те зато јуче идох г. Швегелу, кога ненађох, јер је морао због болести у својој фамилији напрасно одавде одпутовати, имајући се с пута до који дан али на кратко време овамо вратити. Зато се састадох с бароном Хофманом, но овај ми, као што упола и предвиђах, немогаше без г. Швегела ништа позитивнога одговорити, ово утолико мање што је и гр[оф] Андрашиј тог дана имао на пут поћи. Г. Хофмана је мишљење, да се наши преговори немогу одпочети пре него се конвенција с Румунијом закључена усвоји од обостраног народног представништва (аустријског и угарског). Но почем је ово његово лично мишљење, то ме умоли барон, да по повратку спута гр[офа] Андрашија, што ће бити у почетку Јулија, покушам опет извести питање о закључењу наше конвенције начисто, нарочито у смотрењу обећаног ми писменог уверења и одређења дана за састанак на конференцију. До тог времена вратиће се с пута и г. Швегел, који је као стручњак за реферирање предмета надлежан. Почем из речи барона закључих, да ће се тешко хтети с нама посао одпочети, пре него што буде конвенција с Румунијом закључена постала публичним актом, па дакле да је овд. владама најмилије, да се о румунској конвенцији као свршеној ствари неговори, нити да се она као такова већ сад узима за базис преговора и преписке, то изјавих барону, да ће се моја влада задовољити просто изгледом на пробабилитет, да ће се наши преговори после ферија одпочети. Таквом изјавом она ће, ако и не подпуно, захтевању народне скупштине морати одговорити.

Г. Хофман ми је наименовање Књаза Вреде за Београд представио као знак особите пажње његове владе према нама, означивши Кнеза као човека врло од отмене породице и из каријере дипломатске, од велике способности и одличне нарави. Г. Вреде, исходећи од матере рускиње, говори руски савршено и нада се за кратко време српски научити. Он ће у Београд доћи при концу нашег Јунија, да преда своје кредитиве, па ће се опет овамо вратити на десетину дана, да набави нужно му за тамо покућанство. Тако ми он сам рече.

Представио сам се новодошавшем француском амбасадору грофу Волеу[6], који ме је врло предусретљиво примио извештавајући се потанко о

6 Погрешна транскрипција. У питању је Шарл Рејмон де Сен Валије (Charles Raymond de Saint-Vallier) (1833–1886), политичар, дипломата.

свему тичући се Његове Светлости и Србије.

Чест ми је и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Јучерашњи шифровани телеграм, односећи се на моје одсуствовање, примих јутрос. Захваљујем на његовом садржају ако се будем могао њим користити, јавићу Вам у своје време.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 244

35.

28. август 1875.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, новом министру иностраних дела Кнежевине Србије, о реакцији аустроугарских званичника и руског амбасадора у Бечу на политичку нестабилност у Србији, нову владу у Београду и на почетак устанка у Херцеговини

Бр. 37, *У Бечу 28. Августа 1875.*

Господину Ј[овану] Ристићу [7]
Министру Спољних Послова

Господине Министре,
Тек јуче у јутру могох овамо приспети, и одма по подне предузех моје посете. Нађох г. Хофмана, г. Новикова и код њега г. Волеа и г. Букенена, с којим последњим само површно с принципијелним оценама ситуације имађах разговор о садашњим догађајима.

Барон Хофман дочека ме с изјавом задовољства, што сам се опет на ово место повратио, и што су изгледи за одржање поредка и мира у Србији превагу узели, које се нада и од мене потврђено чути. Ја му укратко разложих хаос, у ком се земља наша кроз више недеља налажаше, и кога величину опасности ја тек дошавши у Београд могах увидити, и објасних му, како су и Његова Светлост Књаз а и сви његови и земље пријатељи за најудеснije нашли, да се сад повери влада личностима садашњег Кабинета, које ће понајпре и у нар[одној] скупштини наћи подпоре за одржање мира и поредка у земљи и за повратак редовног стања, у коме тек само земља може напредовати. С таквим програмом примила се садашња влада управе и она се нада, да ће и код гарантних сила наћи предусретљивости –. „Излишно је, прекиде ме барон, да Вама разлажем назоре моје владе односно Србије, они су Вам познати; ми нисмо позвани, мешати се у Ваше унутрашње послове, нама је свака влада, којој Књаз своје поверење поклони, добродошла; Ви своје потребе и тегобе најбоље познајете, свако наше мешање у исте било би штетно и за Вас а и за нас; ми се само можемо радовати консолидирању стања и власти код Вас, јер нам то даје гаранције за мир, који да се одржи, лежи у интересу целе Европе.–"„Назори царске владе, одговорих, познати су мојој влади и иначе, а и из мојих рапорта и нарочито из мојих усмених објашњења, која сам пре неки дан отворено г. Ристићу дао; и ја представљајући потребу, да гарантне силе буду према садашњој српској влади предусретљиве, нетражим од њих неограничено поверење, – такво би тражење било бесциљно –, него молим само, да се без предопредељења и без да се неузму у призрењење садашње околности, које су се јако измениле, чини оцена о садашњој влади, која би се чинила уобште о свакој новој, да се т.ј. дела њена дочекају, и да се о њима суд учини с призрењем на тегобе, у којима је нова влада земљу затекла, и из којих је извући, није лак посао. У интересу свог обстанка, што је једноветно с одржањем мира, влада садашња, ма да је спречила за убудуће прелазак оружаних чета из Србије у Босну (и осталу Турску), неможе спречити, то отворено признајем, прелазак појединих оружаних лица преко границе, и нада се, да зато неће изазвати ничиј прекор". – Г. Хофман увери ме, да ниједна влада није у стању на пут стати појединим људима, да преко границе кришом прелазе, да је он баш дан пре такву жалбу Рашид-Паше против Србије као неумесну одбио, и да нико неможе одговарати за оно, што се без његове воље догађа. Уосталом ће, рече, силе својим држањем настати, да влади

7 Јован Ристић (1831–1899).

српској олакшају постигнуће задатка, да земљу успокоји, имајући вере у мудрост Књаза и разборитост његових садашњих органа.

Барон ми уједно даде ближа обавештења о стању, у ком се налази пацифицирање Херцеговине од стране дипломације. Ја Вам то јутрос телеграфом јавих, немогавши од умора то још синоћ учинити. Није ме зачудило поновлење спомињање и похвала одавања једнако још коректном владању Књаза Николе, који је, по мом уверењу, више утицао на распаљивање побуне но Србија, али ме је изненадило уверавање од г. Хофмана и амбасадора руског и француског, да се они надају усигурно успеху посредовања од стране вел[иких] сила између Порте и побуњеника, ма да ми је досад само позната граница попуштања, на која се Порта склања, а немогу знати захтевања појединих побуњеничких вођа. – То ће комисари редом на месту (у Требињу, Гацку, Столцу и Невесињу) потражити, и у тој цељи сутра се на пут из Мостара кренути. Пошто овако високе личности упразно неговоре, долазим на закључење, или да су им захтеви побуњеника познати и да су они умерени, или да Порта у својим концесијама даље иде, но што се досад мислило, или напоследку да се досад неко површно и принципијелно споразумљење већ углавило, које потребује само формалног и тачнијег утврђења. Врло је могуће, да је Књаз Никола у овом предходном споразумљењу од стране побуњеника посредовао, и да се због тих услуга њему и одају оне похвале од стране дипломације, која му зато и праште све, што је досад за распрострањење побуне учинио.

Код г. Новикова затекох г. Волеа, који се дан пре мене са свог одпуста вратио. Оба господина интересоваше се за све појединости последњих догађаја у Србији, и ја им дадох по могућству задовољавајућа обавештења. Неповољно ми бијаше, што са сваким од њих немогох понаособ говорити одма по мом повратку овамо; млого питања наших има, која се немогу подједнако представити заступницима руском и француском. Напоменух им и забуну – и трвење, које владаше међу београдским консулима због питања о инструкцијама, и незгодне последице отуд за озбиљно положење, у коме се Србија нахођаше, и које консули отешташе својим неизмереним држањем и говором према нама и својим надмудривањем између себе. Уверих их, да су млога лица од значења у Србији, па чак и неки чланови пређ[ашњег] Кабинета, једино из држања и говора већине консула дошла на закључење, да су гарантне силе наклоњене рату против Турске, и да то оне јасно на знање дају, само им неприличи, да то и отворено кажу. Г. Новиков осуди, објашњавајући г. Волеу мрачним примедбама ривализирање и мудричење консула у дипломатским питањима, такво поступање и повтори ми уверавања, да су вел[ике] силе једнако искрено сложне, да мир у Европи одрже. Г. Воле нађе за добро топлим изразима, позвавши се на заслуге Француске за Србију, препоручити нам мир, додавши да је то искрен савет Француске и „њених пријатеља".

На крају држим за нужно додати, да је судећи по упечатљењу, које су на мене учинили ови разговори по видимом бар измирен с последњим догађајима у Србији а Посланик руски не; У ствари самој пак да и први прима догађај само као неповољни fait accompli. [8]

Примите, Господине Министре, овом приликом уверење мог особитог поштовања.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 372

36.

1. септембар 1875.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о реакцијама званичника и страних дипломата у Бечу на „престолну беседу" у Београду

Бр. 38, У Бечу 1. Септембра 1875.

Господину Ј[овану] Ристићу

Министру Спољних Послова

8 Шифрован је део пасуса „ови разговори...неповољни".

Господине Министре,
Ваш телеграм о престолној беседи примих тек у Петак у јутру, и одмах га саобштих писмом барону Хофману и г. Новикову. Подобна саобштења с мојестране незадржано се телеграфом достављају на знање Њег[овом] Величанству и гр[офу] Андрашију а тако и Императору и влади његовој у Петербург. Тако је било и с овим сад. Утисак, који ће учинити престолна беседа на дипломацију, могаше се подпуно сазнати тек пошто беше овде познат цео текст беседе. И зато тек јуче могах што о њему дознати. Да је овакав акт недељу дана раније на свет изашао, дипломација би усклицавала од радости и задовољства; сад пак, пошто је с толико страна прибавила уверења о мудром и енергичном заузимању српске владе за ред и мир и о подобном расположењу духова у нашој народној скупштини, дипломација налази у престолној беседи само јавно пред народом формално констатовано потврђење онога, што је итако очекивала, и зато јој је при оцени беседе само разум без утицаја осећања меродаван био. При свем том беседа се са задовољством примила, и одаје јој се похвала и за вешто прелажење преко оних точака, које су – по немачком телеграму – остале нејасне и двосмислене. Сад се с нестрпљењем очекује адреса скупштине и држање њене већине према влади, за обстанак које – бар засад – сви се приметно јако интересирају.

Овом приликом могао сам прибавити објашњења о томе, зашто је дипломација променила своје мишљење о изгледима за успех консуларног посредовања у Херцеговини. Идеја посредовања поникла је без саучешћа ген[ер] р[ала] Игњатијева, и зато јој је он, убедивши о свом мишљењу и своје колеге у Цариграду, одрицао сваку практичност и целисходност. Под упливом назора својих шефова и дотични консули су се у том смислу изражавали, но окуражени настојавним препорукама бечког и петербуршког кабинета и нарочито по учињеном испиту ствари на лицу места, консули променише своје мишљење, и дадоше својим владама уверења, да ће њихов посао имати жељеног успеха. Отуд вера у успех и у вишој дипломацији.

Молим, да ме неоставите без упутства и вести, које би интересирале овд. владу и посланике, јер без тих немам повода ићи им, те да што корисnога за нас од њих дознам.
Чест ми је, Господине Министре, и овом приликом уверити Вас о мом особитом поштовању.

КЦукић
/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 383

37.

2. септембар 1875.
Информација Јована Ристића, министра иностраних дела, Кости Цукићу о расположењу у Србији поводом устанка у Херцеговини и претећем нагомилавању турских трупа на граници према Србији

Президијално
Г. Заступнику Србије у Бечу
ПрНо1.
2 Септембра 1875. *у Крагујевцу*

Екс. истог дана Ђ.ССимић

Г. Заступниче,
Кад је садања влада 19 пр. мес. примила у своје руке управу државних послова, она је затекла, како изнутра у земљи, тако и споља, једно већ створено стање ствари, у оцењивање кога ја нећу да се овде, упуштам, јер немам намеру да продужим ону, досада често употребљавану практику, по којој су предходници увек били критиковани од својих заменика.

За то ћу одмах да покушам упознати Вас укратко са положајем, који смо ми нашли, кад смо, поверењем Кнежевим позвани, примили управу државних послова.

На западној граници Србије, у Босни и Херцеговини, устали су наша једнокрвна браћа, да с оружјем у руци протестују противу злоупотреба турских власти. Са свим је природно, да је овај устанак морао у нашем народу изазвати најживље симпатије према устаницима. Ми смо

затекли врло живо одушевљење нашег народа према својој борећој се браћи. Ово одушевљење било се почело појављивати у сасвим видљивој форми. У Београду вијале су се оружане гомиле и развијене заставе.

Затекав овакво стање и расположење духова а не желећи ни у колико да предрасуђујемо решењу Његове Светлости и Народне Скупштине, ми смо се ограничили на то да уклонимо све спољне знаке раздражености, очекујући да у решењу, Кнеза и Народне скупштине, нађемо мерило за наш будући рад.

Наредили смо, да се строго одржава мир и поредак на источној граници Србије, али, докле ово одржање реда и није скопчано са великим тешкоћама на истој граници, према Бугарској, где устанка нема и где су неки покушаји, да се мир поремети, одмах и осујећени од стране наших власти, – дотле је далеко теже постићи исте резултате на нашој западној граници, према Босни и Херцеговини, где се устанак појавио на *самој нашој граници*.

Морајући да држи рачуна о расположености нашег народа и о живим симпатијама његовим за своју суседну браћу, влада Кнежева није могла на овој страни да наређује строге репресивне мере које би лако могле да произведу сасвим противно дејство од онога, које би се имало њиме постићи. Али да би се одржање реда и на тој страни по могућству осигурало, влада се нашла побуђена, да пошље тамо једнога од наших виших чиновника, који ће се старати да се и тамо ред одржи.

У исто време наређено је да се са бегунцима, који би перипетијама устанка били нагоњени да на наше земљиште пређу, поступа подједнако човечно, без разлике вере и народности.

Ова наредба показала је већ у две прилике своје добро дејство. Седам турских трговаца из Скадра и два низама, нашавши се између царске војске и устаника, пребегли су на нашу страну и ту су нашли сасвим предусретљив пријем. Низами су предани на реверс најближој турској власти, а трговци су, по њиховој жељи спроведени у Београд, где се налазе, очекујући да из Трста приме новаца, којима ће се у своју постојбину вратити. Тако исто једна каравана од 60 коња, која је носила војничку опрему у Сарајево, била је испред устаника принуђена да пређе на наше земљиште. И она је примљена с предусретљивошћу и одпраћена је, по изјављеној жељи, у Нови Пазар.

Међутим, док се ми старамо да нашим понашањем избегнемо свако хрђаво тумачење наших намера и да не дамо повода неоснованим сумњама, дотле Турска прикупља војску на нашим границама. Врло је природно, Г. Заступниче, да се овим прикупљањем турске војске само увеличава раздраженост нашег народа и пробуђује у њему страховање, као да нас Турска мисли напасти. Влада Књажева доводи се тиме у алтернативу, или да, ради успокојења духова у Србији, и сама нареди мере за одбрану, што и народ сам тражи, или да навуче на себе прекор као да интереси народни налазе у њој слабог заштитника.

Из ових побуда ми смо захтевали од Порте, да обустави даље кретање војске према нашим границама и да умањи број већ сакупљене војске, и добили смо на то од вел[иког] везира уверавање, да Порта никако нема намеру да на нас нападне и да прикупљање војске на нашим границама представља само једну меру смотрености према растећој раздражености духова у Србији. Али ова уверавања Вел[иког] везира, ако и могу можда успокојити владу Кнежеву односно намера Портиних, нису ипак у стању да сасвим растерају сумње, које прикупљање турске војске на границама Србије пробуђује у нашем народу. С тога сам ја поново препоручио нашем г. Заступнику у Цариграду да од Порте тражи обуставу ових мера на нашим границама, као акт мудрости и смотрености. Јер ако би се ово прикупљање војске продужило, и ми би били принуђени, ради успокојења нашег света, да прикупимо нашу војску на свима угроженим тачкама, а ви знате, Г. Заступниче, како у случајима, где

две војске стоје једна према другој и најнезнатнији догађај може бити повод да се мир поремети и изазове катастрофа, којој се последице не могу догледати. Од мудрости Портиних државника ми се надамо, да ће оценити тежак положај, у коме се данас налази Кнежева влада и да неће хтети да га још више отежавају мерама, које не налазе оправдања у стању ствари у Србији.
Можда је и до Вас допрео глас, који се на Порти разнео; као да је из Србије послато устаницима 6 топова и 500 пушака игле њача. Ја Вас могу уверити, Г. Заступниче, да је овај глас сасвим неоснован. Ми имамо позитивног уверења да нам не фали ни један једини топ, а није нам ни у колико познато ни да су пушке устаницима послате.
Докле ово писмо добијете, ви ћете имати у рукама и беседу, којом је Његова Светлост Књаз отворио народну скупштину 27 пр. мес. Може бити да ће се појединим речима из те беседе замерати од стране тамошње дипломације. Али ја мислим, Г. Заступниче, да се акта овакве природе као што је престолна беседа, не мере по појединим речима, него по духу, којим дишу, а тај дух у престолној беседи Кнежевој извесно у садањим приликама није могао наћи блажег израза. То ће нам, уверен сам, признати сви, који хоће безпристрасно да оцене прилике, у којима је данашња скупштина отворена, и тежак положај, у коме се влада налази према одушевљености нашег народа за његову страдајућу и борећу се браћу.

Овакво је, Г. Заступниче данашње стање ствари у Србији; и ја Вас молим да га ви тако и представљате у свима разговорима, које би приликом имали са тамошњим дипломатима. А ако би се ово стање у ичему изменило, ја ћу Вас одмах о томе известити.

Његова Светлост вратила се прекјуче у Београд. Међутим скупштина продужава свој рад и ја Вам могу, не предрасуђујући ни у колико њена решења, казати да је сваки од скупштинара проникнут озбиљношћу данашњег тренутка.
Одпочињући овим моје сношаје с Вама, мени је мило, Г. Заступниче, да Вас могу уверити о моме особитом поштовању.

[Без потписа]
/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 385

38.

3. септембар 1875.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговорима са бароном Хофманом и амбасадором Новиковим о ситуацији у Херцеговини, односу Србије према устанку, растућој напетости између Турске и Србије и о могућој реакцији великих сила

Бр. 39, *У Бечу 3. Септембра 1875.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,
Од дужег времена проношаше се по новинама глас, да ће Петар Карађорђевић ставити се на чело једне чете у Херцеговини, те да се борбом против Турака рехабилитира у Србству и задобије симпатије за своје претедентске намере. Како синоћни листови донеше вест из Београда, да се они гласови потврђују с тим даљим дометком, да млади Карађорђевић намерава кроз Босну у Србију упасти, то, ма колико да вести неверовах, нађох за нужно, о томе Вас телеграфом известити. Г. Новиков, који ме у телеграфирању затече, увери ме, да је оно јутро био у министарству, и да му ништа тога рода није саобштено, но при свем том ни он није искључавао могућност основаности оног гласа. Данас сам се известио од г. Хофмана, да ни најновије званичне вести, јутрошњи телеграми из Дубровника, Мостара, Невесиња и других места, тај случај неспомињу, и да ће по томе глас неснован бити; него да је измишљен и да се подгрејава од партије превратне, која таквим застрашавањем мисли принудити владу србску на акцију против Турске.

Синоћ подоцкан дође ми Ваш телеграм о упаду Турака на два места у Србију. Садржај прекомерно осакаћеног и зато нејасног телеграма саобштих одма г[оспо]ди Хофману и Новикову (г. Швајниц још у пољу живи). У разговору с баро-

ном о овом предмету, изазван на то мојим оценама о случају и о држању Турске према нама, изјави ми он, да случај сматра као природну последицу трвења између две непријатељске популације, без да су дотичне владе у истом умешане. „Али, рече, почем о томе говоримо, иначе неби Вас нарочито тражио за такво саобштење, морам Вам изјавити, да се Ваши одношаји према Турској све јаче комплицирају тим, што влада ваша непрестаје оружане чете у Босну слати". Ја показах моје зачуђење, да се тим гласовима верује; повторих му, како сам од Вас, Господине, при поласку отуд примио најпозитивнија уверења, да садашња влада никако немисли узалудним трошењем људи и новаца подхрањивати борбу једну, која нема изгледа за успех, и како сам имао прилике видити и акт министра унутр[ашњих] дела, којим се властима препоручује да прелажењу оружаних лица у Босну на пут стају. „Зато, рекох, биће том гласу извор неко неспоразумљење; можебити из преласка неколико оружаних лица долази се на закључења, да оружане чете прелазе. Ове може влада контролисати, али и појединим особама препречити пут, да у Босну непређу, ствар је немогућа; то сам предвиђао и ту немогућност контролисања предсказао сам му – барону – на првом састанку по мом повратку из Београда. Довољно је, држим, да српска влада као влада неиде на руку побуњеницима, а што она није у стању, па и што се неосећа за позвану, на штету свог обстанка, водити за Турску строжију полицију, но што је ова сама води, за то је нетреба по правди кривити". – „О томе и није говор, рече барон, но о четама, које се јавно, и то сад у Шабцу уместо у Београду спремају, и од којих је једна пре неки дан, каошто знате, од Турака страдала". – „Ја незнам о томе ништа више, но што се из новина могло дознати, одговорих, али ћу се ближе известити; међутим мислим, додадох, да се спремање чета небрка с образовањем логора по Србији, које је последње влада, каошто чујем, приморана била наредити услед претећег држања Порте према нама. Ова уместо да све своје силе употреби на угушење побуне, и тим уклони повод и за агитације по Србији, предузима оне мере као од беде, а прикупља знатну силу код Ниша, које неможе друго опредељење бити, но да Србију нападне – земљу, из које је пређе неколико стотина људи у четама а сад неколико појединих лица побуњеницима у помоћ отишло". – „Ви се, рече г. Хофман, с те стране немате нимало Порте бојати; она је дала свима силама тврду реч, коју је можебити досад и писмено потврдила, да нема никаквих агресивних намера против Србије и да је нишка војска једино одбрани намењена; о томе мора и г. Магазиновић бити извештен". – „Познато ми је, рекох, то уверавање Портино, но она је исто везана за један врло важно изражени услов, т.ј. ако је Србија својим држањем на агресију неизазове; по томе може она прелазак досадашњих чета и особа узети, да је онај услов наступио, и да она има права Србију одма напасти." – „То неће бити, одговори барон; Порта се коректно држи на терену трактата, она има сувише поштовања и зазирања од великих сила, без чијег саизвољења она несме тако према Србији поступити. Али се Порта заиста спрема на основу париског уговора тражити помоћи од в[еликих] сила против онаквих поступака од стране Србије, и в[елике] силе неће моћи одрећи помоћ, која Порти по праву уговора припада. Зато постаје ваше положење озбиљно и све озбиљније, што се в[елике] силе више у неприлику доводе, да одређења пар[иског] уговора на Вашу штету употребе". – Ја изјавих уверење, да ствари нису дотле дошле, и да се сад. влади неће на терет метати, што је за време одсуства Књаза и кроз десетину дана безвластија у Србији прешло у Босну неколико стотина бескућника. „Уосталом, рекох, треба и нашу одбрану саслушати, ја ћу о оним гласовима и о нашем разговору г. Ристића известити, и надам се, да ће се и он њима зачудити као неоснованим". – „Ја имам, рече барон, подпуне вере у Књаза и г. Ристића, да неће допустити, те да ствари ваше дођу до оног неповољног исхода."

Данас Вам ово телеграфирах, а сутрашњом поштом тек ово ћу писмо одправити моћи.

Ако и неверујем, да ће за досадашњицу силе дати икаквих последица портиним жалбама на нас, држим, да је Порта у стању, такве жалбе

подићи и да ће их моћи подкрепити доказима о подхрањивању побуне с наше стране: депозицијама заробљеника, отетим оружјем, извештајима власти и т.д. Али по мом мишљењу штетно је по нас, кад се такве жалбе узму за предмет дискусије између в[еликих] сила, па ма резултат ове испао и без осуде наше. По пар[иском] уговору имају силе извидити жалбу Порте, која ће сигурно тражити, да оне на дипломатичном путу учине пресију на нас, па ако пресија остане без успеха, да се реши оружана интервенција, коју би имала понајпре Порта или и Аустро-Угарска извршити. Немогу помислити, да ће икад до овога доћи, али, каошто споменух, довољно је штетно за Србију, ако се само о могућности тога јавно разговори поведу; већ то би било равно победи Порте над нама и губитку престижа, који желимо нашој автономији сачувати.

Г. Хофман ми као доказ за опремање чета у Босну наведе, задржавање Стратимировића у Шабцу, који о свом послу нимало тајну недржи. И г. Новикову је то познато; он и Влајковића притом спомену саветујући, да се таквих нечистих људи, који нас само компромитирати могу, треба чувати. Г. Новиков у доказ, како је и сад. влада наклона подхрањивању побуне у Босни, наведе речи г. Грујића, који је г. Карцову изјавио полезност ове побуне за Србију с те стране, што ће се наша земља очистити од људи, који су свакад само нереду одани, јер сви такови одоше на бојна поља. Ја немогох достављење г. Карцова друкчије побијати но примедбом, да треба знати, кад је г. Грујић и на који начин оно, уосталом истинито мишљење, изрекао, можебити узгред и без сваког значења – ; према чему и речи оне свакад други смисао имати морају. Даље рекох, да Србија има понајвише Порти захвалити, што таквих становника у већој маси има, они су махом бегунци из турских области.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 388

39.

6. септембар 1875.

Аналитички осврт Косте Цукића Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о деликатном међународном положају Србије изазваном устанком у Херцеговини и предлози за деловање према великим силама

Бр. 40, *У Бечу 6. Септембра 1875.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,
Како примих Ваш прекјучерашњи телеграм, односећи се на одправљање оружаних чета из Србије у Босну,[9] саобштих га г[оспо]ди Хофману и Новикову у свези с разговором, који с њима о том предмету имађах. Тако достављах јутрос г. Хофману и садржај Вашег синоћњег телеграма односно повтореног напада од стране Черкеза на нашу мирну источну границу. Г. Новикову, који ми опет сам по новости дође, учиних данас исто саобштење, користивши се притом одчасти и садржајем поштованог президијала од 2. тек. Но 1., који јутрос примих, и који мислим ових дана узети за предмет усмених објашњења с бар[оном] Хофманом или с грофом Андрашијем, ако ми могуће буде, с њим се по повратку његовом овамо састати.

Незнам, да ли је и уколико овд[ашња] влада услед даваних јој у последње доба обавештења променила своје мишљење о учествовању садашњег Књажевог Кабинета у подхрањивању побуне по Босни и Херцеговини (то је скоро немогуће из речи и држања бар[она] Хофмана извести), али сам уверен с основом, да она подпуно цени тегобе нашег министарства у садашњим околностима и да се клони свега, што би његово положење још више отештало желећи му, да се у интересу европског мира одржи и да ојача. Несумњиво

9 Од како је садашња влада примила послове, није до сада ни једна једина чета прешла Дрину. То је позитивно. Ристић." (Вид. телеграм министра иностраних дела од 4. септембра 1875. у Крагујевцу, АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II)

је, да је оцена о нама од стране Аустро-Угарске и њено држање према нашој земљи и влади у садашње доба од највећег значења несамо код Русије и Немачке него посредно и код целе Европе, и ја се том њеном наклоном расположењу, основаном на мудрој правој државничкој оцени околности, утолико више радовати морам, што се тиме, каошто знате, нисам надао. Налазим, да је овај факт велики за Србију добитак у садашњим приликама, које су у скоро сваком обзиру за нас неповољне, и да можемо наше интересе наслонивши се на њега унапредити.

Колико је г. Новикову познато, нити је Порта, нити су усташи ни одређени консули и из далека начисто с програмом, како ће се ова размирица расправити. Силе су посредовале надајући се, да тим зауставе даље проливање крви, па да онда оне и њихове комисије траже полако и на миру начине, како ће Порту с побуњеницима измирити, и њихове међусобне одношаје за убудуће уредити. Но силе су се у рачуну преварile; несамо да се проливање крви није пресекло, него се од оног доба борба још више распалила па и на Босну распростpла; у Србији и Црној Гори створило се стање узрујано, кога се исход неможе предвидити; понеке четовође усташа нису ни приступне консулском посредовању, а и између осталих невлада сагласност у њиховим жалбама и захтевима; *ништа* се још незна, на какве се концесије према Христијанима Порта склања, можебити она има сакривену мисао, да сво посредовање као дипломатичну беспослицу изигра; нити су се силе споразумеле о мерама, којима би дејствовале на једну или другу страну, да приме наређење, које се за добро нађе да буде усвојено. Може зима наступити и пролеће доћи, а да дипломација са својим посредовањем у Босни и Херцеговини није ни стопу напред корачила.

По *мом* мишљењу посредовање српске владе с изгледом на успех било би дипломацији добродошло, а успех би био сигуран по мери утицаја, који влада код побуњеника има и који би још задобити могла, и по мери споразумљења с Црном Гором за заједничко рађање. Ови услови за успех посредовања непостизавају се сад лако, но Србија може изгубљену важност у Христијанству сад само на тај начин задобити, и зато јој на тој цељи треба радити. Тек тако опет ојачана може она у корист христијана код Европе се заузимати, и њено заузимање ће се утолико радије примити, што је она понајпре у стању изнети на среду за измирење програм услова, које обе стране примити могу. Незнам, је ли влада по пређашњој намери, да ближе споразумљење између Србије и Црнегоре поврати, што и предузимала, али налазим, да такав корак неби несамо сад пред Европом био зазоран, него да би се као у интересу будућег спокојства учињен и добро примио. Обште и отворено се показује неверовање у Портину искреност и моћ, да херцеговачкој побуни задовољавајући исход да, а колико се поуздање вере има у успех консулских комисија, види се отуд, што се по свакидашњем добром или хрђавом гласу отуд мења и вера у могућност успеха комисије. Дипломација је улетила у један заплет као посредница, из ког се с чести неможе сад да извуче, и зато би јој добродошла била мачија помоћ у томе, утолико пре помоћ од Србије, која се као понајпре позвана притом сматра. Каошто је пре шест недеља од стране сила с великом готовости примљено настајавање Његове Светлости Књаза, да в[елике] силе посредују у херцеговачкој размирици, тако ће с још већом готовости ове примити предлоге Србије, да се садашњем заплету крај учини. Разумно мешање Србије у расправу заплета биће за силе једна подпора према Порти и један основ за њихово заједничко дејствовање. Разуме се по себи, да српска влада овакву улогу примити неможе с изгледом на успех, пре него би своје положење у земљи утврдила и пре него што би до споразумљења на Цетињу и до утицаја код побуњеника дошла.

Синоћ примих из Београда овај телеграм: „Заступнику Србије господине Цукићу Wien: пошљите nachnahme најновијег система дугу с хиљаду леворијер с 500 метака остргуше сав пребор Милојевић.“ Од кога је телеграм и по каквој намери мени адресиран, незнам; ако пошиљач није имао намеру да тим владу српску

компромитира, показао је сасвим своје безумље. Чест ми је, Госп. Мин[истре], и овом приликом изјавити Вам моје особито поштовање.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 398

40.

13. септембар 1875.
Информација Јована Ристића Кости Цукићу, министру иностраних дела, о даљем заоштравању ситуације на граници са Турском и оружаним провокацијама са турске стране

Президијално.
Г. Заступнику Србије у Бечу
Пр. Но 2.

13 Септембра 1875. *у Крагујевцу*

Екс. ист. дана Ђ.ССимић

Г. Заступниче,
Из мојих телеграма познато Вам је, како су у последње време учестале повреде наших граница од стране пограничних Турака.

На нашој источној граници, у окрузима Краинском, Црноречком и Књажевачком, Черкези не престају упадати у нашу земљу и отимати стоку нашим пограничним становницима. Тако су у поменута три округа само до 7 ов. мес. отели Черкези нашим људима преко 40 комада крупне и 250 комада ситне стоке. При томе се догодило у окр[угу] Црноречком, да се једна чета од 20-30 Черкеза, од којих је више њих било на коњима, сукобима са нашим људима и пушкарала с њима, при чему су три Черкеза погинула, од којих су двојицу остали собом у Турску однели, а трећи је остао у рукама наших људи. На другим опет местима, у окр[угу] Књажевачком, пуцали су Турци на наше стражаре, и на Грамади забранили су сваки међусобни саобраћај. У округу пак Крушевачком, као што ћете видети из приложеног у копији извештаја команданта бригаде Крушевачке, 300 Арнаута напали су 8 ов. мес. на нашу караулу „Раван“ и пушкарали су се с нашим стражарима, док није овима притекло у помоћ једно одељење народне војске, која границу чува. Поред тога чује се да су у Прокупљу и Куршумлији апсеници из затвора пуштени, и наоружани у цељи да Србију узнемирују.

Подобни догађаји збивају се и на нашој западној граници, на Дрини. И тамо Турци не престају пуцати на наше стражаре или на пограничне становнике, који би својим послом поред Дрине ишли. Шта више, као што Вам је познато из моје депеше од 3 ов. мес. Турци су покушали да на једном месту, код Карауле Дубоке Јаруге више Прњавора у окр[угу] шабачком, пређу на нашу страну, при чему су одбијени од стране наших стражара и народне војске. А опет из моје депеше од 7 ов. мес. познато Вам је како су низами, – дакле редовна турска војска – прешли у наша острва на Дрини „Брасину и Ковиљачу“, која су од неколико година у спору између нас и Порте, и која су се по узајамном договору одржавала у стању неутралности, па су заузели та острва и одатле пуцају на наше људе, који би се приближили Дрини.

Поводом ових нападања Черкеза и заузећа оспорених дринских острова, ја сам препоручио нашем Заступнику у Цариграду, да захтева од Порте евакуацију речених острова и предупређење черкеских упадања, и добио сам од њега 10 ов. мес. одговор да су од Порте издани налози валијама босанском и подунавском у смислу наших захтевања. Ја сам препоручио дотичним начелствима да пазе и да ми јаве, ако и кад ти налози буду извршени, али до данас немам од њих никаквог одговора.

Ова насртања Турака на нашу земљу с једне стране, а с друге стране прикупљање големе турске силе на нашим границама код Ниша и Видина, почињу у очима нашег света узимати карактер изазивања, и застрашавају наше пограничне становнике у толико више што имамо поуздано извешће из Алексинца да је главни командант нишке војске долазио пре неколико дана на нашу границу, прегледао бродове на Морави, и

дао очистити ово поље од усека, који се на њима налазе, дакле једном речи предузимао мере, које предходе преласку војске.

Застрашен оваквим појавима наш погранични народ хтео је већ почети да се сели са границе даље у унутрашњост Србије, што би, да се остварило, могло целу земљу узрујати.

Да би ово предупредила и да би одговорила општем захтевању, које тражи одсудно мере за одбрану, влада Књажеска била је принуђена, да ради успокојења нашег света, да нареди, да се у цељи подкрепљења наше одбране, скупи нешто наше војске у Алексинцу. Али и ове мере, које су у неколико алармирале конзулско тело у Београду, и које можда могу онеспокојити тамошњу дипломацију, тако се од стране нашег народа сматрају као недовољне према све јачој концентрацији турске војске код Ниша и Видина, да се немојте чудити, ако чујете да се оне и појачавају. Влада књажевска, ма да верује уверавањима вел[иког] везира, да Турска не мисли на Србију напасти, не може да не води рачуна о расположењу народа у Србији.

Докле ово писмо добијете ви ћете имати у рукама и цео текст адресе, коју је депутација скупштинска предала Његовој Светлости 10 ов. мес. Дознавши, да се у Београду, међу тамошњим заступницима страних сила, разнео глас, да се поред ове јавне адресе, налази још и нека тајна, ја сам нашао за потребно да Вас мојим данашњим телеграмом известим о неоснованости овога гласа, који лако може наћи приступа и у тамошњим дипломатским круговима. Ја овде могу да само повторим оно, што сам Вам већ у телеграму казао. Било је истина потребе да се држи тајно саветовање, ради споразумљења између владе и скупштине о извесним питањима, али није било потребе за тајну адресу. Адреса, која је поднесена Кнезу и предана јавности, за владу је једини меродаван акт, а овај и ако тражи коначан лек, за умирење побуњених турских провинција, никако не предрасуђује пут тога умирења, него оставља Књазу и влади да нађу најсходнији начин, стављајући им на расположење сва средства, која буду за то потребна.

У смислу ових инштрукција изволте тамошњим заступницима сила, ако би било потребе, објаснити и значај скупштинске адресе и шиљање наше војске на границу.

Овом приликом морам Вам приметити да ми никако није познато, ко је онај Милојевић, од кога сте добили телеграм, који сте ми изволели саопштити вашим писмом Но 40.

Примите, Г. Заступниче, уверење мог одличног поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 412

41.

13. септембар 1875.
Процена Косте Цукића упућена Јовану Ристићу, министру иностраних дела, на могуће реакције Беча и великих сила на даље заоштравање између Србије и Турске

Бр. 41, *У Бечу 13. Септембра 1875.*

Господину Јовану Ристићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,
Она два пасажа из адресе скупштинске, које ми изволисте по телеграфу доставити, саобштио сам одма написмено овд[ашњој] влади и заступницима свију осталих гарантних сила. Амбасадори Француски и енглески захвалише ми писмом на саобштењу; од стране генер[ала] Швајница дође ми лично гроф Денхоф на захвалност и на разговор, јер се генерал једнако још у пољу бави; грофу Робиљану[10], који к мени по новости о адреси дође, могах писмо у руке дати.

Утисак, који је адреса учинила на дипломацију, извесно је, ако и релативно цењен, добар. У стра-

10 Le comte de Robilan, гроф, дипломата.

ху, да адреса непримора владу на акцију, или да јој неослаби положење, дипломација је примила адресу са задовољењем, које јој у другим приликама неби поклонила. Сва се њена тежња своди сад искључиво на одржање мира, и све јој је добродошло, што иоле остварење оне тежње подпомаже. Велика је срећа за Христијане, што су в[елике] силе у посредовање улетиле, иначе би се чиниле невеште и најгрознијим мерама Порте, којима би се мир повратити и осигурати могао; толико су оне све редом преузете жељом, да се у Европи мир одржи. И ако покушано посредовање остане заиста без успеха, каошто се сад сви почињу бојати, могу силе лако се опет склонити, да оставе Порти подпуну слободу у избору средства за утишање побуне и за осигурање мира. Једино немадох досад прилике, с лордом Букененом о овој теми говорити обширније, али ми рече свију осталих представника в[еликих] сила истиче тај сагласан резултат: мир, – ма по коју цену. Нико неодриче своје симпатије према патњама Христијана, нико не штеди Турску својим осудама, нико се ненада могућности, да ће се стање у Босни и Херцеговини поправити, - неки отворено признају, да је ово само с престанком Турске могуће – , али опет свима је најпреча циљ одржање мира. Решење наше скупштине изражено у адреси саобразило се у главноме расположењу в[еликих] сила и нужди околности, но на сваки начин припада скупштини и влади српској заслуга, што су од оног расположења рачун водиле. Ја бар овде на ту заслугу акцентуирам и тражим јој признања на тај начин, да в[елике] силе у корист Христијана код Порте својим заузимањем подејствују, јер тек с успехом овога може се спокојство у Србији, као услов општег мира, осигурати.

Гроф Андрашиј толико је у делегацијама пословима заузет, да немам надежде, скоро га видити; незнам, да ће га идућег Понедељника, као на његов дан примања, моћи и сви амбасадори приступна нађи.

Од овд[ашње] владе дође ми извештај, да је она по мојој молби по Угарској испитивала, да ли П[етар] Карађорђевић прави какве мутње на штету Србије, и да је резултат истраге показао оне гласове као неосноване.

Ово Заступништво нема скоро никакве своје библијотеке; ономад морадох са стидом то признати пред г. Новиковом, кад ми у разговору о париском уговору потражи текст овога. Знате, Господине, да су збирке уговора огромна дела, која више стотина фор[инти] стају, и која појединии неможе лако из своје собствености набавити. Предлог мој за трошак око инсталације овог З[а]ст[упништ]ва лежи, каошто чујем, од лане пред скупштином нерешен.

Чест ми је, и овом приликом изјавити Вам, Господине Министре, уверење о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5–II, Пов.№ 413

Приредио:
др Мирослав Перишић

НЕПРИЈАТЕЉСКА ТЕШКА АРТИЉЕРИЈА У ТОКУ ОФАНЗИВЕ 1915. ГОДИНЕ

„Дебела Берта" на српском фронту

Током припрема за октобарску офанзиву на Србију 1915. године руководство над операцијама аустро-немачко-бугарских снага преузео је немачки фелдмаршал Аугуст фон Мекензен *(August von Mackensen, 1849-1945)*. Мекензен је на северном фронту имао на располагању 11. немачку армију генерала фон Галвица (Max Karl Wilhelm von Gallwitz, 1852-1937) јачине три корпуса и Трећу аустроугарску армију коју су чинила два аустријска и један немачки корпус. Граница зоне дејстава Треће аустроугарске и 11. немачке армије налазила се у висини Панчева.

Фелдмаршал је потпуно игнорисао раније Поћорекове планове о главном удару из Босне и одлучио се да форсира Саву и Дунав (план који је још 1914. године предвиђао и српски Генералштаб), с тим што би на источном делу фронта, у погодном тренутку, 1. и 2. бугарска армија угрозиле позадину и бок српских бранилаца.

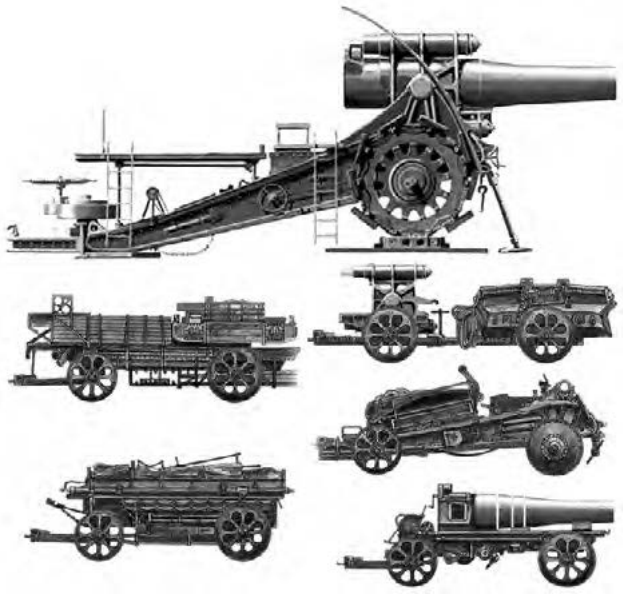

Немачки „М-уређај" – мерзер 420 мм М1913 „Дебела Берта"

Поучен поразним учинком аустроугарских офанзива током 1914, а високо ценећи борбене способности српске војске, Мекензен се трудио да напад започне разорним ударима најтеже артиљерије, чиме би пешадији олакшао форсирање река. Аналаизирајући операције у Белгији, Француској и Русији, Мекензен је пошао од претпоставке да је, у циљу безбедног форсирања река, неопходно прво разорити сталне фортификацијске објекте дуж обала - Београдску и Смедеревску тврђаву те виталну зону за комуникацију Дунавом – положаје на улазу у Ђердапску клисуру.

Пред рат и током прве две године операција, немачка фирма „Круп" је на захтев Генералштаба, развила тешка оруђа, тзв. „разбијаче тврђава", и то тешке обалне мерзере SKM *(schwere Küstenmörser)*:

- *28-cm SKM L/12 i.R.* и *28-cm SKM L/14 i.R. (in Räderlafette,* са лафетима на точковима);
- *30.5-cm SKM L/8 (ß, Beta-Gerät,* Бета-уређај), масе 30 t, домета 8,2 km, масе гранате 410 kg;
- *30.5-cm SKM M.1909 (ß, Beta-Gerät 09,* Бета-уређај 1909), масе 45t, домета 12 km, масе гранате 410 kg;
- *30.5-cm-Haubitze M1913 L/17 i.R. (β, Beta-Gerät,* Бета-уређај на лафету са точковима), масе 24,5t, домета 12 km и масе гранате 330 kg,

те кратке морнаричке топове KMK (kurze Marinekanonen):

- *42-cm KMK M1914 L/12 (γ, Gamma-Gerät,* Гама-уређај), масе 150 t, домета 14 km, масе

гранате 1160 kg, те

- *42-cm KMK M1912 L/16 i.R. (M-Gerät, 42-cm-Mörser, Minenwerfer L/16 in Räderlafette* – М-уређај, мерзер или минобацач на лафету са точковима), масе 42,6 t, домета 9,3 km, масе гранате 800 kg.

Још током рата, ова тешка оруђа су понела популарни назив „Дебела Берта" (*Dicke Berha*), и колоквијално се и данас тако третирају чак и у стручној литератури. Истовремено, аустроугарски војни врх је у „Шкодиним заводима" у Плзењу наручио развој мобилних тешких опсадних мерзера калибра 305 mm - 30.5-cm *Belagerungsmörser (Škoda 305 mm Haubitze)* M1911, масе 24.9-26.3 t, максималног домета 12.3 km и масе гранате 385 kg. Немци су ову тешку артиљерију први пут употребили у Белгији против одбрамбене линије Лијежа (Liege) коју је чинило 12 утврђења, затим, против одбране Антверпена (*Antwerp: Fort Wavre-Sainte-Catherine, Fort Koningshooikt, Fort Waelhem, Fort Lierre, Fort Kessel, Fort Broechem, Fort Breendonk)*, Намура (*Namur*), Њупорта (*Nieuport*), Ипра (*Ypres*) и Диксмудеа (*Dixmude*), док су у Француској дејствовали против отпорних тачака Лијувил, Стангел, Комерси, (*Fort de Liouville, fort Stengel, Commercy*), Во (*Vaux*), Дуомон (*Douaumont*), форова око Мобежа *(Maubeuge: Fort Leveau, Heronfontaine, Cerfontaine, Sarts)* и Нансија (*Fort Mannonviller*, 40 км удаљен од Нансија). На Источном фронту, у августу 1915, уз помоћ тешке артиљерије заузете су руске тврђаве Новогеоргијевскаја (*Новогеоргиевская крепость, Twierdza Modlin*), Осовјец (*Крепость Осовец, Twierdza Osowiec, Festung Ossowitz*) и Ковно (*Ковенская крепость, Kauno tvirtovė, Festung Kowna*).

У циљу спровођења офанзиве на Србију, са Источног фронта, из Русије, повучено је чак 13 батерија калибра 280, 305 и 420 мм. О Мекензеновој предострожности говори чињеница да су тешка оруђа на Западном и Источном фронту употребљена против нових или реконструисаних, модернизованих утврђења, грађених по тадашњим фортификацијским плановима, уз

Аустроугарски 305 мм Мерзер М1911 у екстеријеру Војног музеја у Београду

примену обичног и армираног бетона, док су на обалама Дунава лежале две давно превазиђене, запуштене тврђаве – Смедеревска из XV, те Београдска, последњи пут озбиљније реконструисана у XVIII веку. По свему судећи, Мекензен је првенствено рачунао на психолошки ефекат; већ на Западном фронту ова монструозна оруђа су имала разарајући ефекат једино у случајевима када су из њих погађана складишта муниције; но, на Французе и Белгијанце гранате, чији фијук је подећао на кретање трамваја, имао је страховит психолошки ефекат.

Немци и Аустријанци су пред октобарску офанзиву у рејону Баната распоредили 11. Армију генерала Галвица (*Max Karl Wilhelm von Gallwitz,* 1852-1937), коју су чинили X резервни корпус генерала Коша (*Robert Paul Theodor Kosch,* 1856-1942) - 101. генерала Краевела (*Richard Karl Friedrich Bernhard von Kraewel*, 1861-1943) и 103. пешадијска дивизија генерала Есторфа (*Ludwig Gustav Adolf von Estorff*, 1859-1943), IV резервни корпус генерала Винклера (*Arnold Feodor Alois Maria Gustav von Winckler*, 1856-1937) – 11. баварска пешадијска дивизија генерала Кнојсла (*Paul Ritter von Kneußl,* 1862-1928), 105. генерала Еша (*Adolf von der Esch*, 1861–1937) и 107. пешадијска дивизија генерала Мозера (*Otto von Moser,* 1860-1931), те III Корпус фон Лохова (*Ewald Constantin Ferdinand Friedrich von Lochow,* 1855-1942) - 6. дивизија генерала Родена (*Richard Herhudt von Rohden,* 1857–1931)

те 25. резервна пешадијска дивизија генерала Јароцког (*Thaddäus Simon Joseph Johannes von Jarotzky*, 1858-1938).

Истовремено, на простору Срема стационирана је 3. Армија генерала Кевеша (*Hermann Koevess von Koevesshaza*, 1854-1924) коју су чинили група Сорсић (*Adalbert-Béla Sorchich von Severin*, 1860-1930), 62. пешадијска дивизија генерала Масфелда (*Franz Kalser Edler von Maasfeld,* 1860-1942), аустроугарски VIII корпус генерала Шојхенстела (*Viktor Graf von Scheuchenstuel,* 1857-1938), немачки XXII резервни корпус генерала Фалкенхајна (*Erich von Falkenhayn,* 1861-1922), XIX корпус фелдмаршала Тролмана (*Ignaz Freiherr Trollmann von Lovcenberg*, 1860-1919), те засебне групе Хаштајна (*Heinrich Haustein von Haustenau,* 1860-1916) и Мразека (*August Mrázek Edler von Wacht,* 1853-1931). Према немачким изворима, ове снаге су располагале са око 500 артиљеријских оруђа, којима српска одбрана ни по броју ни по моћи ни приближно није могла парирати.

Аустријски мерзер 305 мм. који је бомбардовао Београд 1915. год., укопан на обали Дунава, између села Батајнице и Старих Бановаца у Срему

Полубатерија 305 mm SKM бр.6 капетана Буха са једним оруђем 305 mm M1913 L/l 7 i.R између Батајнице и Старих Бановаца, октобар 1915.

У састав 11. Армије деташирана је батерија 420 mm КМК бр. 1 (*kurze Marine KnBt 1*) капетана Солфа (*Ferdinand Eugene Solf,* 1876-1928) са два оруђа 42-cm КМК M1914 L/12 *(Gamma-Gerät, Гама-уређај)*, батерија 420 mm КМК бр. 2 капетана Бекера *(Karl Heinrich Emil Becker,* 1879-1940) са два и полубатерија 420 mm КМК бр. 4 капетана Хауна *(Haun)* са једним оруђем 42-cm КМК M1914 L/l2, те 420 mm КМК бр. 6 *(kurze Marine KnBt 6)* капетана Бауера *(Bauer)* са оруђима 42-cm КМК M1912 L/16 i.R. *(M-Gerät, 42-cm-Mörser, Minenwerfer L/16 in Räderlafette* – М-уређај, мерзер или минобацач на лафету са точковима), затим, полубатерија 305 mm SKM бр.6 капетана Буха *(Buch)* са једним оруђем 30,5-cm-*Haubitze M1913 L/l 7 i.R. (Beta-Gerät*, Бета-уређај на лафету са точковима), те полубатерија 280 mm SKM бр.8 капетана Шефера *(Schäfer)* са једним оруђем *28-cm SKM L/14 i.R.* (са лафетима на точковима).

Код 3. Армије, у саставу XIX корпуса, налазила се аустроугарска 305 мм батерија бр. 20, код XXII. резервног корпуса – 305 мм батерија бр. 17, те код VIII корпуса – 305 мм батерије бр, 1, 5, 11, 12, 14 и 15, све са по две опсадне хаубице-мерзера *30.5-cm Belagerungsmörser (Škoda 305 mm Haubitze)* M1911.

У зони према Београду непријатељ је, на просторији Борча-Овча-Панчево (у близини Панчева) поставио једну батерију од два аустријска мерзера 305 мм Шкода M1911. На просторији Земун-Сурчин и Батајница-Бановци распоређене су 4 батерије од по два мерзера 305 мм (Бежанијска Коса), између Батајнице и Старих Бановаца - полубатерија 305 mm SKM бр.6 капетана Буха са једним оруђем 305 mm M1913 L/l 7 i.R. (Бета-уређај на лафету са точковима, аустроугарска посада), а код ‘’Балкош-салаша” (између Батајнице и Добановаца) – полубатерија полубатерија 420 mm КМК бр. 4 капетана Хауна са једним оруђем 42-cm КМК M1914 L/l2. Ово оруђе имало је могућност транспорта само помоћу железничких шина. Истој групи придодата је 420 мм КМК батерија бр. 6. капетана Бауера од два мерзера M1912 L/l6 i.R. који су у току ноћи између 6. и 7. октобра постављени код Земуна.

Артиљеријска припрема за прелаз река започета је 22. септембра/5 октобра у 13:00 часова. Ватра тешких оруђа 305 и 420 mm углавном је била усмерена на руску батерију №.10. Но, након само 19 хитаца, мерзер „Гама” Четврте полуба-

терије код Балкош-салаша је, услед истрошености цеви, постао неупотребљив. Без обзира на то, током истог дана уништена су сва оруђа руских батерија №.10 и №.11, при чему је погинуло 80% артиљераца. Једна граната калибра 420 мм је у 13:30 часова пала на простор Београдске тврђаве али није експлодирала. Након рата, она је састављена и до отварања зграде Војног музеја била је изложена испред цркве Ружице. Након отварања музеја, 20. априла 1937, пренета је на плато испред тадашње музејске зграде (данас Завод за заштиту споменика), где је стајала све до отварања нове поставке музеја у бившем Војно-географском институту, 20. октобра 1961. Коначно, изложена је у склопу ентеријера као један од ретких споменика страдања престонице у октобру 1915.

Немачки Гама-уређај – мерзер 305 мм.

КМК батерија бр. 1 капетана Солфа са два „Гама" уређаја 420 мм *(kz. Mar.Kn.Bt.1, 42-cm Gamma-Great)* и полубатерија 280 mm SKM бр. 8. са једним тешким обалним мерзером „Бета" на лафету са точковима капетана Шефера постављене су према Смедеревској тврђави. Опет поучени искуством стеченим на Источном фронту, када су код тврђаве Осовјец два тешка „уређаја" изгубљена услед дејства руских оруђа далеко мањег калибра, Немци су у овој зони поставили једну макету „Гама уређаја" која би привлачила ватру српске артиљерије. Занимљиво је да је на српске трупе код Смедерева већи психолошки учинак имало дејство минобацача калибра 280 мм, док су их гранате 305 и 420 мм чиниле релативно равнодушним.

Батерија бр. 2. са два оруђа 420 мм „Гама" инсталирана је у зони операција 103. пруске пешадијске дивизије, код Банатске Паланке. Радило се о батерији којом је командовао капетан Карл Бекер. Један од разлога за употребу тешких оруђа на овом делу фронта био је тај што су Немци знали да се на њему, уз српску артиљерију, налазе и батерије руског Одреда за заштиту Гвоздених врата. Бекер је, иначе, био један од најпознатијих немачких балистичара и све време је у сатаву немачке Артиљеријске комисије сарађивао са концерном „Круп" на развоју хаубица 420 мм, те на изради балистичких таблица гађања за њих. Након рата је докторирао на балистици и радио као професор на берлинском универзитету. Када је Хитлер дошао на власт, враћен је у војску и стекао је чин генерала. Но, када је увидео да нацистичка Немачка срља у нови светски рат –Бекер је извршио самоубиство.

Немачка 11. Армија је, после дводневне артиљеријске припреме, 7. октобра отпочела форсирање Дунава код Рама, Базјаша, Костолца и Смедерева. Капетан Бекер је 7. октобра, од 6:25 до 6:40 часова, дејствовао по положају једне застареле српске батерије система Де Банж *(De Bange)*, постављене на брду Горица, те по самом граду Рам. Укупно је испалио само 5 граната: према сопственој изјави, првим хицем је уништио српску батерију а гранате које су пале на Рам изазвале су огроман психолошки ефекат на становништво.

Током читавог рата Немци су успели да оформе само 11 КМК батерија; при томе, укупно је произведено 12 мерзера типа „М" и 10 типа „Гама". Након рата није сачувано ни једно оруђе тако да је разумљиво колику вредност представља граната у Војном музеју. Ништа рећи није ни аустријски мерзер Шкода М1911 калибра 305 мм, који је изложен у екстеријеру Војног музеја. Истина, ово оруђе је претрпело извесне модернизације 1930. године али тиме није изгубило на историјској вредности.

Интересантно је да су Аустријанци мерзере 305 мм користили у пропагандне сврхе, како би демонстрирали своју надмоћ. Тако је током рата објављена фотографија мерзера М1911 у дејству са поптисом: „У зору 7. августа (1914) капетан Рибесам из заклона у кукурузном пољу крај Земуна испаљује први артиљеријски хитац против Београда" *(30.5-cm-Mörserbatterie Hauptmann Riebesam feuert in einen Kukuruzfelde bei Semlin am 4. Avgust /1914/ abends die ersten Mörserschüss des Krieges auf Belgrad ab.)*. Но, мерзери 305 мм нису коришћени у борбама око Београда 1914 године а капетан Рудолф Рибесам *(Rudolf Riebesam)* је био официр батаљона бр. 1 тврђавске артиљерије у Тренту *(Festungsartillerie-Bataillon Nr.1, Trient)*, који је био опремљен опсадним оруђима калибра 120 мм. Сличан пример наводи и немачки капетан Карл Бекер: „У зиму 1914-1915 године у дворцу Шенбрун изложен је сет цртежа који приказују аустријске војнике који припремају хаубице (305 мм). У лето 1915 године Аустријанци су од ове цртеже штампали у виду колорисаних разгледница са потписом 'Наше хаубице са моторном вучом у Белгији" *(… in the winter of 1914-15 a set of drawings placed in the Schönbrunn palace, representing the work of the Austrian mortars. In the spring of 1915, these were reproduced in colors, and issued in a very fine portfolio form, under the title 'Our Motor-drawn Mortars in Belgium).*[1]

Макета „Дебеле Берте" на положајима код Смедерева, октобар 1915 године

Бранко Богдановић

1 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, Књ. 9, 1915. година.: *Други период: Аустро-немачка офанзива до ступања Бугарске у акцију*, Београд, 1926, 6, 40, 50; *Österreich-ungarische Kriegsberichte*, Heft 7: *Die Eroberung von Belgrad 1915*, Wien, 1917, 19; *The Field Artillery Journal*, No.3, Vol. XII, May-June 1922, *The 42-cm. Mortar: Fact And Fancy*, Lecture by Captain Becker, German Army, 229; Д. Миленковић, *„Шумадијска дивизија I позива 1915", I*, 76-78; Lukáš Visingr, *Německé obléhací dělostřelectvo: „Tlustá Berta" a její příbuzní.*

ПРВИ МУЗЕЈ ВЕЛИКОГ РАТА

У Царском селу, у близини Санкт Петербурга, отворен је музеј „Русија у Великом рату“. То је први руски музеј чија је поставка у потпуности посвећена Првом светском рату.

Три године и 292 милиона рубаља

Историја музеја почиње у време последњег руског императора Николаја II. Када је 1911. обележавана 200-годишњица Царског села, летње резиденције царске породице, Николај II је добио драгоцен поклон: колекцију гравира, слика, икона и карата које су приказивале војну историју Русије од најстаријих времена. Ове драгоцености руском императору је подарила Јелена Третјакова, удовица Сергеја Третјакова, брата оснивача познате Третјаковске галерије у Москви. Император је био одушевљен поклоном и наредио је да се сагради посебна зграда за „Ратни архив Русије“, односно музеј војничке славе Русије. Изградњу ове својеврсне „палате ратова“ финансирала је Јелена Третјакова.

Од првих дана учешћа Русије у Првом светском рату у архив су пристизали трофеји са фронта који су касније постали основа колекције музеја. Зато је архив преименован у музеј Великог рата. Царева Палата ратова је завршена почетком 1917. али су музеј већ 1918. затворили бољшевици. „Тешко је замислити како се осећала Јелена Третјакова која је драгоцену колекцију сакупљала скоро целог живота и потрошила велики део свог иметка на изградњу музеја који је радио само годину дана“, каже Јелена Таратинова, директор музеја-резервата „Царско село“. „Нико не зна шта се са Јеленом Третјаковом догодило након затварања музеја. Једноставно је нестала.“

Здање Палате ратова је враћено музеју „Царско село“ тек 2010. Одмах је одлучено да се зграда реновира и да у њој поново буде отворен музеј Великог рата. Обнова музеја је трајала три године и коштала 292 милиона рубаља. Новац је обезбеђен из федералног буџета.

Ретке заставе

У центру музејске експозиције је модел француског ловачког авиона типа „Њепор-17“ који се активно користио у тадашњим борбеним дејствима. Макета авиона је причвршћена за свод музеја на коме се још могу видети избледеле фреске, откривене током рестаурације испод слојева малтера.

Богату колекцију музеја чине војне униформе, фотографије, оружје, различити предмети из ратне свакодневице и разноврсни документи. „Униформе и одећа су најинтересантнији део експозиције сваког музеја, каже старији научни сарадник Државног музеја-резервата „Царско село“ Алексеј Рогатњев. „Посетиоци музеја их са посебном пажњом разгледају јер су то тродимензионални предмети различитих боја, а не само слике у две димензије. Униформе најбоље дочаравају атмосферу тог времена и ратну свакодневицу.“

У једној од музејских сала у стакленој витрини су изложене парадне униформе и мундири чланова царске породице. Свако од њих је водио пук (око 4000 људи).

У музеју се чува изузетно драгоцен и редак ек-

спонат: црно-жуто-бела застава царске Русије. Будући да је за поседовање ове заставе све до краја Другог светског рата била прописана казна стрељањем, данас су заставе са царским грбом из времена Великог рата права реткост.

На мањем екрану који се налази на зиду сале може се прочитати преписка Николаја II и Вилхелма II: ту су телеграми послати непосредно пред почетак сукоба, у којима руски император моли немачког кајзера да спречи рат који је на помолу. Николај II се потписује као Ники, како би Вилхелма подсетио на њихово пријатељство. За сада су телеграми доступни само на руском језику, као и све остале историјске информације које посетиоци музеја могу прочитати на великим мониторима. Планирано је да се у наредних шест месеци појави и верзија на енглеском језику.

Тигањ штити од метака

Међу експонатима је и обичан гвоздени тигањ какве су пилоти стављали испод седишта да би се заштитили од метака. На сачуваним фотографијама могу се видети пси и коњи са гас маскама. Изложене су и гас маске које је управо за време Првог светског рата конструисао руски научник Николај Зелински.

У музеју се чува оригинални „Ford T Touer“ из времена Првог светског рата и аутомобил из ексклузивне серије „ Ford Model T“ који је америчка фабрика „Ford Motor Company“ производила од 1908. до 1927. До данас је сачувано мало оваквих аутомобила јер су се релативно брзо кварили.

Почетком 20. века у руској војсци се први пут појављују ауто-јединице. Када је почео Први светски рат било је 5 ауто-јединица, 6 специјалних штабних ауто-јединица за потребе војног ресора, као и једна ауто-јединица за обуку.

На фронту су биле ангажоване две ауто-јединице и мотоциклистичко одељење. Исти број мотомеханизованих јединица налазио се и у резерви. Руска војска је користила теретна, санитетска и штабна возила произведена у „Ford Motor Company“.

До новембра 1917. у руској војсци је било већ 22 ауто-јединице и скоро 10.000 аутомобила. На основу карактеристика аутомобила изложеног у музеју можемо претпоставити да је произведен између 1908. и 1914.

У Палати рата постоји и галерија портрета витезова Ордена светог Георгија Победоносца. Ово одликовање могли су да добију не само племићи, него и обични војници за исказану храброст. У време Првог светског рата појавио се термин „масовни хероизам“. Због великог броја носилаца Ордена светог Георгија у сваком пуку се гласало чији ће се портрет наћи у галерији. Током Првог светског рата Георгијевски крст (награду за ратне заслуге и исказану храброст за ниже чинове) добило је милион и по људи.

Ирина Кружилина

ПРИЧАЋЕ ШПАНЦИМА

Гости из Мадрида одушевљени Андрићградом

Фото: Срна

У Андрићграду је боравио директор Културног центра „Кућа за читаоце“ из Мадрида Цезар Антонио Молина заједно са књижевном критичарком Мерцедес Монмани.

Руководство Андрићграда прошетало је са гостима из Мадрида главном Улицом Младе Босне, а потом су посјетили књижару „Или-или“ и споменик Иви Андрићу на Тргу Николе Тесле.

Након што су се задржали поред споменика Петру Другом Петровићу Његошу на истоименом тргу у Андрићграду, обишли су и цркву Светог кнеза Лазара.

Монманијева је Библиотеци Андрићевог института поклонила књигу „По границама Европе“, за коју је пролог написао писац Клаудио Магрис. Цезар Антонио Молина рекао је новинарима да је одушевљен Андрићградом, те посебно истакао значај и улогу Факултета лијепих умјетности.

„Након читања Андрићевих романа, који од-

лично објашњавају заједнички живот на овим просторима кроз културу, религију, расу и сукобе који симболизују саму Европу, одлучили смо да посјетимо Андрићград“, рекао је Молина.

Он је навео да је ово врста ходочашћа за све који су прочитали неку Андрићеву књигу, истичући да је Андрић интелектуалац који је симболизовао све вриједности на којима се заснива ЕУ.

Молина је истакао да је идеја Емира Кустурице да направи град културе вриједна сваког поштовања и да је цијели комплекс изузетно модеран, али и важан, посебно због студената који долазе из цијелог свијета.

„Кустурица је изузетан човјек. Упознали смо се у Мадриду, гдје је Кустурица постигао велики успјех у Центру лијепих умјетности“, каже Молина.

Он је најавио да ће по повратку у Мадрид писати о Андрићграду у најпознатијим шпанским магазинима и дневним листовима.

АНДРИЋГРАД:

ХЕРБАРИЈУМ КАПЛАРА ИЗ ВЕЛИКОГ РАТА КУСТУРИЦИ НА ДАР

Фото: С. Гарић

Хербаријум који је Милутин Ристић, један од 1.300 српских каплара, направио током Великог рата беруђи биљке на Кајмакчалану и осталим ратним попришитма, његове кћерке желе да поклоне прослављеном српском режисеру Емиру Кустурици и „Андрићевом институту".

Једна од четири Ристићеве кћери Божана Јовић 93 каже да је то заједничка жеља јер цијене Кустурицу и његов однос према српском народу.

„То нам је жеља јер ценимо Кустурицу и његов рад, његов однос према српском народу и уверене смо да ће он разумети вредност тог поклона", каже Јовићева за „Политику".

Она је нагласила да је велики дио вриједне хербаријумске збирке њен отац завјештао Војном музеју шездесетих година прошлог вијека, гдје сада не знају шта је са њим.

Управо стога жеља ње и њених сестара је да остатак збирке, која има изузетну емотивну и историјску вриједност, заврши у рукама човјека који ће умјети да је цијени – Кустурице.

Фото: Еурографика

АНДРИЋГРАД: Одржана манифестација

ПЈЕСМЕ АНДРИЋГРАДУ

Фото: Срна

На Византијском тргу у Андрићграду одржана је завршна манифестација првог конкурса „Пјесме Андрићграду“ у организацији Књижевног фонда „Свети Сава“ из Источног Сарајева.

Организатор манифестације Божидар Шкобић рекао је да је на конкурс стигло више од 170 пјесама, а у књигу – зборник „Пјесме Андрићграду“ уврштено је 50 пјесама.

„На конкурсу је награђено осам пјесника, иако је било много добрих пјесама“, рекао је Шкобић и додао да је велика част што је Андрићград стао уз пјеснике и да се, уз финансијску помоћ, објави Зборник.

Шкобић је навео да је прво мјесто освојила Јасмина Јанковић из Београда, друго мјесто Љиљана Фијат из Новог Сада и треће мјесто Момчило Бакрач из Врбаса.

„Ово је добар почетак једне лијепе традиције, јер су на конкурсу учествовали пјесници из више од девет земаља“, додао је Шкобић.

Предсједник Књижевног фонда „Свети Сава“ Недељко Жугић рекао је да је на манифестацији пјеснику из Рудог Радомиру Јагодићу додијеље-

Фото: Срна

на Повеља Књижевног фонда „Свети Сава“ за благодарна дјела подарена српском народу.

„Овакву Повељу до сада смо додијелили Дари Секулић, Емиру Кустурици, Добрици Ерићу и данас Радомиру Јагодићу“, додао је Жугић.

Пјесник Радомир Јагодић изразио је захвалност за додијељену Повељу и истакао да ће наставити да ради за добробит српског народа, као што је и сам назив Повеље која му је додијељена.

Другонаграђени пјесник Љиљана Фијат из Новог Сада рекла је да је изузетна част била писати о Андрићграду, а да је ово уједно прилика да посјети градове у Српској.

„Сама чињеница да постоји могућност да овде дођем била је инспиративна за мене, а Андрићградом и ћупријом сам одушевљена“, рекла је Фијатова.

Менаџер Андрићграда Ђорђије Шипчић рекао је Срни да је ово једна у низу манифестација посвећених Иви Андрићи и његовом лику и дјелу.

„Драго нам је да се овакве манифестације обиљежавају у Андрићграду и надамо се да ће оваква пјесничка дружења постати традиционална“, додао је Шипчић.

На овом пјесничком сусрету своје пјесме рецитовали су бројни учесници Конкурса, а организатори су најуспјешнијим додијелили награде и признања.

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, август 2015. Број 20

In memoriam:

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ (1928-2015)

У суботу 29. августа у Београду је преминуо Милорад Екмечић један од највећих српских историчара чије је дјело обиљежило историографију друге половине двадесетог вијека. Екмечић је био историчар који је лекције из историје схватао прије свих. Остаће забиљежено његово виђење да је историја БиХ обиљежена вјерским сукобима као и његова кључна теза везана за БиХ, да треба секуларизовати друштво. У једном разговору пре неколико година Милорад Екмечић је изјавио: „Живимо у затишју пред буру. Ја не знам од чега ме је више страх, од затишја или од буре која ће једном доћи".

ISSN 2303-5293

In memoriam:

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ (1928–2015)

У суботу 29. августа 2015. у Београду је послије краће болести преминуо академик Милорад Екмечић, једна од најдоминантнијих фигура новије српске историографије.

Рођен је 4. октобра 1928. у селу Пребиловци код Чапљине у којем су усташе 1941. извршиле стравичан злочин над Србима бацивши у јаму Голубинку око 600 херцеговачких Срба, међу којима и многе чланове породице Екмечић. Основну школу је завршио у Чапљини, а гимназију у Мостару. Родитеље је изгубио у рату. Од јесени 1944. до половине 1945. био је припадник НОВ. На Свеучилишту у Загребу дипломирао је 1952. Исте године биран је за асистента на Филозофском факултету у Сарајеву. Докторску дисертацију Устанак у Босни 1875—1878. одбранио је 1958. у Загребу. На Филозофском факултету у Сарајеву предавао је до избијања рата у Босни и Херцеговини.

Муслиманске снаге су ухапсиле Екмечића заједно са породицом па је неко вријеме био затворен у логору за Србе у Основној школи „Вратник“. Успио је пребјећи на територију Републике Српске, а потом је дошао у Београд гдје је радио као редовни професор Филозофског факултета. За дописног члана Академије наука и умјетности Босне иХерцеговине изабран 1973, а за редовног 1981. Члан Српске академије наука и умјетностиван радог састава постао је 1978, у радни састав преведен је 1992. Био је дописни члан Црногорске академије наука и умјетности од 1993, као и члан ван радног састава Академије наука и умјетности Републике Српске од 1996. Био је члан Сената Републике Српске. Екмечић је од 1993. био предсједник и оснивач Одбор за историју Босне и Херцеговине, Одбора за историју српске револуције 1804–1830, Одбора за историју 20. вијека, Одбора за сакупљање грађе о геноциду против српског народа и других народа Југославије у 20. вијеку и Одбора за историју 19. вијека.

Био је носилац Ордена части са златним зрацима Републике Српске и Ордена Светог Саве I степена. Добитник је Кочићеве награде, Вукове награде, 27-јулске награде БиХ, награде ЗАВНОБИХ-а, награде Владимир Ћоровић, награде Српске књижевне задруге,Ордена Светог Саве и других признања.

Милорад Екмечић је иза себе оставио више капиталних историјских монографија и стотине научних расправа и чланака од којих су многи преведени на стране језике. Простор који имамо на располагању даје нам могућност да поменемо тек неке од његових радова. За двотомно волуминозно дјело Стварање Југославије објављено 1989. добио је награду недјељника НИН за науку и публицистику. Докторска дисертација Устанак у Босни 1875–1878. до данас је доживјела више издања и уз дјело Васе Чубриловића представља до сада најуспјелији и најсадржајнији приказ овог историјског догађаја. Екмечића су снажно привлачила питања везана за Први свјетски рат и страдања српског народа у њему. Као резултат таквих истраживања настало је дјело Ратни циљеви Србије 1914. Са В. Дедијером, И. Божићем и С. Ћирковићем приредио је Историју Југославије у издању београдске Просвјете 1972, а двије године касније објављену у Њујорку.

Са професером Екмечићем сам имао прилику да приватно разговарам само једном, али веома дуго у његовом стану у Београду. Спојио нас је његов пријатељ и мој ментор бањолучки професор Ђорђе Микић који је сматрао да ће ми разговор са угледним академиком бити од користи у вријеме када сам припремао магистарски рад. Иако крхког здравља и слабо покретан Екмечић је задржао изузетну менталну свјежину и готово очинску бригу за стање историјске науке у Републици Српској.

У посљедњим интервјуима датим домаћој штампи Екмечић је коментаришући политичка кретања у свијету упозорио да се глобални мир одржава само онда када постоји равнотежа сила, којом се онемогућава да једна од њих добије свјетску доминацију. Без длаке на језику говорио је како се Србија налази у општој кризи са ужасним посљедицама које је приватизација у привреди оставила на читаво друштво. Књигу Дуго кретање између клања и орања завршио је реченицом: „Будућност гледамо кроз таму“. Савремени политички и друштвени догађаји потврђују истинитост и актуелност ове тврдње. Осим вриједних историографских радова Екмечић нам је у наслијеђе оставио велику животну мудрост као својеврсни путоказ за будући рад. Генрације студената и колега који су проучавали његова дјела остају му трајно захвални.

др Боривоје Милошевић,
Филозофски факултет Бања Лука

ПРОМЕНЕ ПРЕМА СРПСКОЈ ОДГОВОРНОСТИ ЗА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА

Као што је већ двадесетих година на Западу дошло до изражавања спремности да се Немачкој олакша осећање кривице за рат и умање репарације како би се заједнички одупрло бољшевизму, а тридесетих отишло и корак даље у прећутном толерисању ревизије Версајског уговора зарад „аписмента", време хладног рата утицало је на преиспитивања, заједничке декларације историчара и мењање хипотеза. На једној страни биле су потребе хомогенизације западног блока, помешане са жељом да се на новим фрустрацијама поражених у оба рата не створи нови набој. На другој, поједине кризе између два блока које су претиле да прерасту у „врући рат" подстицале су интерес да се наново истражује искуство како су велике силе „склизнуле» у катастрофу самоуништења 1914. године. Историчарима није могла да промакне трка у наоружању, потреба одржања равнотеже и друге форме већ виђеног. Годишњице, почев од 1964, 1984, 1984, биле су такође добар повод. Ратови на Балкану деведесетих година и нови распоред снага нису прошли без одраза на ову тему. Дакле, једном речју, геополитика је најчешће била та која је подстицала или утицала на трендове.

Више историчара је у протеклом времену упозоравало и на политичке прилике у СР Немачкој које су утицале на ток расправа. Нова истраживања политичке, а посебно социјалне историје у Немачкој довела су у питање традиционална геополитичка тумачења узрока рата (опкољеност, угроженост). Родила се тзв. „Фишерова контроверза", која је од многих лоше виђена па је учињено све да се доведе у питање, потре или маргинализује. Овај тренд, више умерен, почео је доласком Хелмута Кола на место канцелара и одласка социјалдемократа са власти 1981. године. Неки конзервативни историчари почињу слободније позитивно да пишу о немачком национализму. „Велики број Немаца схватио је да се коначно завршава раздобље оправдавања и кривица" за далеке ратове, пише историчарка Аника Момбауер. Поново се открива „родољубље", као дуго непристојна реч.[1] О томе историчарка Мери Фулбрук (1999) пише: „Западнонемачки канцелар Хемлут Кол, уз сарадњу историчара Михаела Штирмера и Андреаса Хилгрубера, као и филозофа -историчара Ернста Нолтеа, улагао је велики труд осамдесетих година да популарну историјску свест обликује у интересу 'нормализовања' немачке прошлости и изградње новог националног идентитета преко селективног приказа и новог тумачења прошлости по музејима и изложбама, али и преко чланака и књига."[2]

Наравно, та настојања нису се тицала само Првог светског рата, већ су проширена и на теме Другог светског рата и других раздобља. Уједињење две Немачке било је само додатни подстицај грађењу новог националног идентитета.

Слом Совјетског Савеза и нова геополитичка ситуација те рат на Балкану дали су нови импулс. Пружила се шанса да се „пронађе" „прави кривац и реметилачки фактор" који је и онда, 1914, посвађао Европу и увео је у рат. Паралелно, почела је да наступа идеологија глобализације, која је у свом корпусу имала глорификовање некадашњих мултиетничких и мултиверских империја (осим царске Русије). Некадашње тежње за економским ослобођењем и људским правима, које су се остваривале устанцима и борбом, постају нелегитимни „национализми". Националноослободилачким покретима одузима се њихово историјско значење и они се поистовећују са национализмом и шовинизмом савременог доба. И опет не сви „национализми" подједнако. Грчки, бугарски, ал-

1 Аника Момбауер, *Узроци Првог свешскограша, Спорења и сагласносши*, CLIO, Београд, 2013 (у ориг.: *The origins of the First world war, Controversies and consensus*, Longman, 2002) str. 156—157.

2 Mary Fullbrook, *"Dividing the Past, Defending the Present: Historians and National Identity in Two Germanies"*, у: Stefan Berger at al. (eds.), *Writing National Histories: Western Europe since 1800*, London, 1999, pp. 217-229 (наведено према: A. Mombauer, српско издање, стр. 157,184).

бански, мађарски, румунски, пољски, италијански и југословенски као да нису спорни. Напротив, спорaн је само један – српски. Било је потребно само склонити по страни озбиљне историографске резултате и посегнути за некадашњим ресурсима аустроугарске пропаганде и ревизионизма, или повући паралеле онда, 1914, и „сада" Сарајево, Сребреница.

Током деведесетих година и у овом веку објављено је више важних књига, чланака и тематских зборника који третирају ову тематику.[3] Концентрисали смо се само на оне који уже третирају или преиспитују поводе и узроке избијања Првог светског рата, а не његово целокупно трајање и форме. Ови радови обухватају још већи број парцијалних тема на свим језицима. Осврнути се на сва нова или нека допуњена издања, која дневно излазе, захтевало би много више простора. Сви радови имају по једно поглавље или део посвећен „Јулској кризи 1914" или „Сарајеву 1914". Аутори се ту ослањају на она тумачења која су њима блиска, износећи често један стандардни сет најпознатије литературе.

Уопштено, могло би се устврдити да су у протеклих двадесет година опстала три већ позната тренда: један који је етаблирала нова историографија, примарно у Немачкој и Аустрији око империјалних корена, првенствено немачке тежње да се изврши нова прерасподела моћи; други, умерени конзервативизам који респектује нова открића, али жели да укаже на меру угрожености Немачке и Аустроугарске у „скорој будућности" и које су следствено биле присиљене на „превентивни рат», и трећи, који жу ди да цео проблем избијања рата сузи на Балкан, који је почев од деведесетих година, по трећи пут у једном веку, постао парадигма за све проблеме света и основна саставница медијскопропагандних сатанизација. Условно би постојао и четврти тренд – да се правилније испитају сразмере доприноса осталих учесника кризе и рата. Ако би ширили тему, могло би се уочити да постоје и други трендови. У првом реду ту су новија теоријска и примењена разматрања националног и националних идентитета, са дефинисањем „старих», „нових» и „закашњелих" нација, потом цео ланац различитих интереса за теме „сећања", „масовног страдања", „економије", „миграција", „историје полова" и др.

Пишући о истраживачким резултатима немачког историчара Фрица Фишера, његовим књигама *Посезање за светском моћи, Савезу Елита и др*., историчар Андреј Митровић је истакао да је Фишер својим продубљеним истраживањима довео у питање три догме немачке националне свести које су се успостављале од Сарајевског атентата, па у целом међуратном периоду. Прва догма је да је Рајх од 1914. до 1918. водио одбрамбени рат, штавише да је то била „борба за опстанак». Друга догма – да Рајх није изазвао Први светски рат. Трећа догма, којој су две претходне служиле као подлога – да је нацистички Рајх, дакле и неспорно немачко изазивање Другог светског рата, нешто несагласно целој ранијој немачкој историји, нешто што је изузетак, случајност.[4]

3 R.J. W. Evans and Hartmuth Pogge von Strandmann (eds.) *The Comming of the First World War*, Clarendon Press, Oxford, 1991; Samuel R. Williamson, *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*, New York, 1991; John W. Langdon, luly 1914: *The Long Debate, 1818-1990*, Berg, New York/Oxford, 1991; V.R. Berghan, *Germany and the Approaching of War in 1914*, St. Martin Press, New York, 1973 (1993); Holger H. Herwig, *The First World War Germany and Austrian-Hungary 1914-1918*, Arnold, 1997; Annika Mombauer, *The origins of the First world war, Controversies and consensus*, Longman 2002; Annika Mombauer, *Helmut von Moltke and the Origins of the First World War*, Cambridge University Press, 2001, 2003, 2005; Keith Wilson (ed.), *Decisions for War*, 1914, St. Martin's Press, New York 1995; Annika Mombauer (ed.) *Forging Collective Memory. Governments and International Historians through Two World Wars*, Berghan, Oxford 1996; Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1913-1913 Prelude to the First World War*, Routledge, 2002; Richard F. Hamilton, Holger H. Herwig (eds.), *The Origins of World War I*, Cambridge University Press, 2003, 2007; Rut Henig, *The Origins of the First World War*, (3th ed), Routledge 2003 (1. издање 1993); David Fromkin, *Europe's Last Summer: Who Started the Great War in 1914?*, New York, 2004; James Joll & Cordon Martel, *The Origins of the First World War* (3th ed.) Longman, 2007; Jay Winter, Geoffrey Parker and Mary R. Habeck, *The Great War and the Twentieth Century*, Yale University Press, 2002; Jay Winter, Antoine Prost, *The Great War in History: Debates and Controversies*, 1914 to the Present, Cambridge University Press, 2005; Stefan Schmidt, *Frankreichs AuBenpolitik in der julikrise 1914* (Munich, Oldenbourg, 2007); Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power 1898-1918*, Penguin, London, 2010; Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*,The Belknap Press, Harvard, 2011; Christopher Clark, Sleepwalkers: *How Europe Went to War in 1914*, Allen Lane, Penguin, London, 2012; Sean McMeekin, July 1914. *Countdown to War*, Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 2013; Margaret MacMillan, *The War that ended Peace, The Road to 1914*, Random House, New York, 2013; Max Hastings, *Catastrophe. Europe goes to War 1914*, William Collins, 2013.

4 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 15.

Фишер је установио да је постојала тежња за постизањем светске моћи са припадајућим циљевима, који су се зависно од услова мењали, али не битно (Imperium Germanicum). Са својим сарадницима, Гајсом на првом месту, установио је све активности које су водиле јединoм „решењу" како се не би пропустила шанса да се атентат искористи као повод за рат. Кроз књигу *Савез елита* показао је да се основни циљ спољне политике – светска доминација није променио од 1871. до 1945. године. Конзервативци су током расправа са њим понешто ублажили међуратне ставове. На једној страни, одговорност су приписали групи око генерала Лудендорфа и пангерманистима, а остале су амнестирали, а на другој, почели су уводити категорије као „превентивни рат", „урачунати ризик" или „поликратски хаос" (професори Андреас Хилгрубер /Andreas Hillgruber/ и Волфганг Момсен/Wolfgang Mommsen/). Почетком осамдесетих година очигледно се није могло истрајавати на старом миту у целини, па су се његове саставне тезе почеле појављивати у новим формама. Сам Фишер остао је у трајној дискусији (борби) из дубоког уверења да се та прошлост и те како тиче Немаца, немачких суседа и целог света.[5] Колико је приземних удараца морао овај борац да истрпи, слично професору Кантровицу излмеђу два рата. Поменимо само да је министар спољних послова Герхард Шредер (Gerhard Schroder), поступајући по савету старијих конзервативних историчара, Фишеру одузео средства за путне трошкове за планирану туру предавања по Сједињеним Америчким Државама које му је доделио Гетеов институт. Ову турнеју је доајен немачких историчара Герхард Ритер (Gerhard Ritter) упоредио са „националном трагедијом".[6]

Професор Бергхан закључује да је после много година расправа међу историчарима око одговорности за избијање рата у августу 1914, у току којих су немачки историчари или кривили Тројну антанту или све подједнако за склизнуће у понор, Фишерова контроверза произвела резултат који је данас широко прихваћен у научној заједници која се бави непосредним узроцима рата – царска палата у Берлину гурнула је Европу преко руба. „Ти људи су недељу дана пре 1. августа, заједно са јастребовима из Беча, својевољно погоршали кризу, иако су били у најповољнијој могућности да је примире и демонтирају". Пратећи научне резултате Фишера и следбеника може се, по Бергхану, констатовати да постоји широки консензус да се током критичних недеља најважнији конфликт одвијао између војних и цивилних личности Рајха. Круг око Молткеа није хтео да пропусти прилику која се указала „да се среде рачуни са Антантом".[7] Његов аустроугарски колега Конрад је у периоду од 1. јануара 1913. до 1. јуна 1914. године 24 пута тражио рат против Србије.[8]

Ови погледи ушли су и у немачке уџбенике (сем у Баварској) за време владавине социјалдемократа.

Историчар Џејмс Џол (James /Joll) у својој често навођеној студији о узроцима рата додаје још један важан моменат - психолошки фактор («the mood of 1914») – као „круцијални фактор» који је стајао иза суноврата Европе у хаос, мада се ограђује да се он може приближно проценити и да се разликовао од земље до земље, од класе до класе. Џол закључује да је на сваком нивоу постојала вољност да се прихвати ризик или прихвати рат као солуција за читав низ политичких, социјалних и међународних проблема. По њему, ваља се окренути и истраживању менталитета европских владара и њихових поданика „јер ће на крају објашњење за узрок рата ту лежати». Категорије као што су страх, напетост, фрустрираност, надања маса да ће им бити боље, лепше, богатије итд., треба узимати у обзир.[9] Историчарима није промакао тај фактор, али су уочавали намерно произвођење масовне психозе у одређеном правцу. Медији су потпаљивали ратна расположења, на која су владајући „морали да одговоре". С друге стране, медији су у Немачкој и другим државама пређуткивали да су антиратне демонстрације ништа мање масовне. Дехуманизација непријатеља, расистичке примесе, инсистирање на „вишим" и „нижим" цивилизацијским нивоима, „природним правима", „немачком кул-

5 *Исто*, стр. 46, 47, 49.

6 H. Herwig, *н. ч.*, стр. 304.

7 H. Herwig, *н. ч.,* стр. 304.

8 Dedijer, *Sarajevo*, str. 238. Не рачунајући период од 1906. до 1912, амерички историчар Фау је израчунао тај број према сопственим Конрадовим казивањима. Конрад је тежио да се јужнословенско питање реши силом и превентивним ратом против Србије.

9 J. Joll, *The Origins of the First World War*, London 1984 (1996), према првом издању стр. 196 (наведено код: V. Berghanh, н. д., стр. 289).

турном духу" насупрот „словенству", све је то било део „стања духова 1914", када се ломило - ићи у рат или смирити кризу.

Уз историографију каква се деценијама етаблирала кроз полемике, али и увођење нових форми промишљања и рада на изворима, данас смо сведоци да постоје и неки други трендови, мање научни, а више одраз свог времена. Рекли бисмо, дела са политичком мисијом. Историчару са овог простора не могу да промакну дела намењена широј публици, код глобалних издавача, која оживљавају реторику међуратне (поражене) Европе. Након „кратких историја» Босне и Косова, које су политичари делили новинарима и мање упућеним сарадницима, сада, пред стогодишњицу, појављују се дела која „откривају" дуго скриваног кривца за рат – „српски национализам", „конспирацију" против једног уређеног и цивилизованог царства које је било носилац прогреса и стабилности на Балкану. Открива се, тако, да је у корену свега Гарашаниново „Начертаније" из 1844, пројекат „Велике Србије", страст и склоност за убиствима владара (1903, 1914) итд. Једном речју, „откривен је» поново тај најодговорнији фактор нестабилности и „једини" реметилачки фактор на Балкану, који има уграђену малигну „менталну мапу".[10]

Професор Милорад Екмечић је у више наврата упозоравао на мистификације које су биле плод међуратних расправа о „ратној кривици", а које су постале баштина националних и националистичких идеологија. Један такав пример је олако баратање интерпретацијама Гарашаниновог „Начертанија". Пројекат изразито међународног порекла, са редакцијама државника који су имали повод да се сарадња са Хрватима прикрије пред Аустријолд, почео је у Немачкој и Аустрији тридесетих година да се оцењује као почетак „српског пројекта». Деловање повереника Народне одбране 1908-1914. изједначило се са некадашњим активностима Гарашанинових агената, који су контактирали, углавном, са истакнутим личностима. У другој намери, да би поткрепили идеју о дугом трајању југословенства, српски и југословенски историчари су му такође приписали трајност и перманентност на путу ка заједничкој држави.[11] Документ који је евидентно остао затурен у Гарашаниновим папирима и ван оперативне употребе до поновног открића и објављивања 1906, почео се интерпретирати не само као извор српског империјализма (хегемонизма) већ и етничког чишћења у најновијем времену. Посебно су тезе аустроугарских носталгичара биле подлога за писање о њему у време НДХ. Овакво разумевање настојаће данас да оживе неки историчари, у жељи да кривицу за рат виде у српској конспирацији и руским тежњама.[12]

Колико је политички контекст деведесетих година био присутан када су квалификације српског национализма у питању пратимо и у сјајној и иновативној књизи Најла Фергусона (Niall Ferguson) Pity of the War. Пишући укратко о настајању националних држава на Балкану и Европи у XIX веку и односу сила према њиховом настанку и ширењу, он каже да српска влада није била тако подложна руској доминацији као бугарска, али је „њена политика била агресивно националистичка и експанзионистичка». И даље каже, оно што је Пијелдонт учинио педесетих и Пруска у Немачкој шездесетих година XIX века, то је Србија хтела почетком XX века на Балкану – „да прошири своје територије у име 'јужнословенског' национализма".[13] Нема ни речи о националноослободилачком фактору, тежњама других ка Србији; постоји само из Србије ка окружењу. Да будемо праведни, то се не види ни у случају осталих – говори се само о територијама. Примећује и цинично држање империјалних сила, које су Грке и Србе виделе као „успешне против Турака, али само до границе које

10 Christopher Clark, *Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Allen Lane, Penguin, London, 2012, pp. 3-5,13-22, 26, 71-76.

11 Roderich Gooz, "*Das osterreichisch-serbische Problem bis zur Kriegserklarung Osterreich-Ungarns an Serbien 28 Juli 1914*", y: V. E. Fischer, V. Carl Bohm-Schon, *Die Vorgeschichte des Krieges, 10,* Berlin,1930 (наведено према: М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије, 2.* издање; После њих јавио се генерал Саркотић, гувернер Босне током рата, у књизи *Der Banja Luka Prozess, 1*, Berlin, 1933; О новим инструментализацијама и правом контексту Гарашаниновог „Начертанија" видети: Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, Београд, 1993.

12 M. Grmek, N. Didara, N. Stimac (eds.), *Le nettoyage ethnique. Documents his-torigues sur une ideologic serbe*, Paris, 1993, p. 57-80 (наведено код: D. Batakovic, „*Nacertanije llije Garasanina: problemi i znacenja*", y: *Dijalog povjesnicara istoricara, 1,* приредили Hans Georg Fleck и Igor Graovac, Zagreb, 2000, str.109-125, nap. 32); Christopher Clark, н. g., 22.

13 Niall Ferguson, *The Pity of the War. Explaining World War I, Allen Lane*, Penguin Press 1998 (1999), према Basic Book, 1999, str. 144.

су Силе дозвољавале."[14]

Манфред Раухенштајнер (Manfred Rauchensteiner) ће у својој књизи (1993) навести, у стилу „модерне", да је Франца Фердинанда „убио терориста који је био под српским утицајем». Аустроугарски државници су били сигурни у умешаност српске владе у убиство надвојводе, пише он, што се тек потврдило кроз папире Солунског процеса 1917 (однете 1941. из Југославије – прим. М. Б.). Тако се сазнало да је један број чланова владе знао за планирани терористички чин.

Британски историчар Марк Корнвол (Mark Cornwall) ће у првој половини деведесетих година дати своје вехементне оцене о улози Србије. Рат је, по њему, био добродошао српској влади јер ју је решио унутрашњих брига. Србија је, према „доказима", била много тврдоглавија и независнија „него што су историчари замишљали ... у јулу 1914. Србија је била спремна да одбије аустријске захтеве који су били у супротности са статусом суверене и 'цивилизоване' државе (у оригиналу – прим. М. Б.)... Због тога је влада срочила (у оригиналу: по сопственом мишљењу – прим. М. Б.) веома помирљив одговор, који је ипак био пун резерви ... Краљевина је била спремна 25. јула да уђе у ризик локалног рата са Аустроугарском ... До краја јула 1914. године Пашић је знао да се Велика Србија може остварити само кроз огањ све-европског рата. Сама Србија помогла је да се тај рат догоди јер током Јулске кризе није била спремна да се врати у положај аустроугарског сателита (sic!)." [15]

Да ли је посреди незнање, или набеђеност, или нешто треће. Већ би реакције на ултиматум који су сами Аустроугари и Немци означавали као „неприхватљив" морале водити овог историчара супротном закључку од онога који износи. У Британији, Русији и другим државама омдах су препознали његову праву природу. Аустроугарски амбасадори су у метрополама, после његовог предавања, могли чути коментаре да је то „ужасан документ" и да је срочен само са једним циљем – да доведе до рата. Дакле, лако су одгонетнули његову праву природу, која је и водила његове творце. Када су 26. јула у европским престоницама добили на увид садржај српског одговора, у реакцијама се видело поштовање српског напора да се сачува мир до крајњих могућих граница. Ако је можда некоме „спорaн» коментар руског министра спољних послова Сазонова: „Превазилази сва очекивања по умерености и жељи да се Аустро-Угарска задовољи. Ми не видимо какви би још захтеви могли бити ... изузев ако бечки кабинет не тражи изговор за рат"; или, ако је некоме „некомпетентан" коментар бугарског премијера Радославова „да се Србија у свом одговору на аустријску ноту показала врло помирљива и да је учинила све уступке који су могући"; или, ако је „пристрасан» коментар у француском Министарству спољних послова, где је аустроугарском амбасадору изјављено „да је по општем уверењу Србија ишла до крајњих граница, те с тим више има разлога надати се да Аустро-Угарска неће учинити ништа непоправно",[16] ако одговор заиста није био сусретљив и отварао врата дипломатском решењу, како онда објаснити да је нота највећи утисак оставила у дипломатским круговима у Берлину, на Двору и међу протагонистима рата. Канцелар Бетман је имао проблема да Кајзера поново подстакне на рат након што је његово расположење после читања помирљивог српског одговора на аустроугарски ултиматум потпуно променило. „Он је одлучио да су сада сви разлози за рат отпали". Кајзер „више није желео да Аустрија изазове рат". Био је спреман да напусти Аустроугарску, ако га она започне. Али његов министар рата Фалкенхајн, према властитим белешкама, охладио га је подсетивши га да „он више не контролише ствар". И Бетман је сматрао да Кајзер више није у позицији да се меша. Точак се закотрљао.[17]

Ово је на многим местима могао прочитати и Марк Корнвол. Тада би му закључци били другачији.

Горњи наводи нису само коментар на олака нагађања Марка Корнвола. Једнако могу ићи као коментар на исте спекулације Манфреда Раухенштајнера, који српској влади приписује непомирљивост и у одговору на ултиматум. „Брижљиво срочени одговор на бечки ултиматум требало је да буде

14 *Исто.*

15 Mark Cornwall, "*Serbia*", у: K. Wilson (ed.) *Decision for War,* pp. 83-84 (према: А. Момбауер, српско издање, стр. 177,188).

16 *ДСПКС, књ. VII*, 2, *стр. 671, док. 562; стр. 682, док. 586; стр. 686, док. 594.*

17 A. Mombauer, *Helmut Moltke*, pp. 198-199.

прихватљив европским владама, али ни у ком случају није био безусловно прихватање захтева који су упућени Београду. Из чињеница да је Србија почела мобилизацију више сати пре слања одговора на аустријски ултиматум види се да је српска влада била свесна последица свог одговора."[18] Каква конструкција! Да ли се заиста ради о омашци, или незнању. Мобилизација је у Србији наређена 25. јула у 21 час, са почетком 26. јула, два и по сата након изјаве Аустроугарског посланика да су односи две земље прекинути. У Аустроугарској је 25. јула у 21.23 наређена мобилизација за план „Б" свих осам предвиђених корпуса, са почетком 28. јула. Тај декрет потписао је лично цар Франц Јозеф.[19]

Кристофер Кларк такође износи, као и Манфред Раухенштајнер, али се на њега не позива, да је аустроугарском посланику Гизлу било јасно да прихватање ултиматума „неће бити безусловно. Наредба за српску мобилизацију је била на снази од три сата тог поподнева, градски гарнизон је изашао уз велику буку да заузме брежуљке око града, Народна Банка и Државни архив су евакуисани из Београда у унутрашњост, и дипломатски кор је био већ припремљен да следи владу у Крагујевац, на путу за Ниш".[20]

У овом детаљу греши и Жан Жак Бекер. И он погрешно наводи да је мобилизација у Србији била наређена 25. јула у 15 часова, чак три сата пре предаје одговора на ултиматум, јер није имала никакве илузије како ће бити дочекан њен одговор на ултиматум.[21]

Било је гласина и процена које су стизале у Беч да је мобилизација била наређена већ 24. јула у 16 часова. Тако је јављао аустријски обавештајац из Шапца преко команде XIII корпуса у Загребу, што је примљено у 23.30 часа тог дана. Поред ове вести Конрад Хецендорф бележи и да је 25. јула стигла друга вест, да је у четири сата после подне наређена општа мобилизација. Ово последње личи на Гелинеков извештај који користи Кларк.[22] Било је гласина и међу самим Србима да ће бити проглашена мобилизација, или да је већ проглашена (а није била – прим. М. Б.), увек из „поверљивог" извора.

Ипак, питамо се зар није неки српски извор првог реда био примеренији за ову осетљиву интерпретацију од простог обавештајног нагађања или накнадног дипломатског сећања. Стога подсетимо како су стварно текли догађаји. У Србији је после увида у садржај ултиматума одмах схваћено какав циљ има. Министар војни Душан Стефановић почео је предузимати мере предострожности, али је премијер Пашић отклонио предлог хитне мобилизације:

„Видећи по садржини ултиматума сву озбиљност ситуације, још истог дана без знања Председника владе саопштио сам свима командантима дивизије да прегледају припрему за мобилизацију и да се сви официри који су на одсуству и боловању позову натраг у своје команде. Позвао сам заступника начелника Генералштаба пуковника Душана Пешића и наредио му да се одмах позове војводу Путника и пуковника Живка Павловића из Главног генералштаба, који су били ван земље на лечењу, да се најхитније врате у Отаџбину. Свим окружним пуковским командама наредио сам да прекину рад на регрутацији и да се врате у своје команде. Лично сам позвао команданта Дунавске дивизије пуковника Анђелковића и саопштио му да изведе све трупе београдског гарнизона у логоре. 12. јула (25. јула) пре подне отишао сам код г. Пашића. – Шта да радимо са војском, господине предреднице, да ли да мобилишемо? – питао сам га. С руком на бради, премишљајући Пашић ми је одговорио: – За сад ништа не дирајте. Вечерас ће се знати. Вратио сам се у министарство и наредио да се одмах извршви евакуација београдског војног млина за Ниш и да се спреме наређења: да железнице пређу у војне руке, да се минира савски жељезнички мост и да се спреме за штампу подаци о аустроугарској војсци који ће се раздати нашој војсци."[23]

18 Manfried Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers: Osterreich-Ungarn und Erste Welt Krieg*, Graz, Vienna and Cologne, 1993, S. 85 (према: А. Момбауер, српско издање, стр. 178,188).

19 M. Radenkovic, *Cerska operacija, Beograd*,1953, str. 62-23.

20 C. Clark, h. g., стр. 467. Мада је овај навод очито мешавина процена и нагађања, те накнадних сазнања (око евакуације дипломата) аутор се позива (нап. 44, стр. 650) на извештај аустроугарског војног аташеа из Београда 25. јула 1914 (Kriegsarchiv Wien, AOL, Evidenzbureau, 3506, 1914, као и на мемоаре руског дипломате у Бечу: N. Shebeko, *Souvenirs. Essai historique sur les origines de la guerre de 1914*, Paris, 1936, p. 231). Шебеко наводи, вероватно по неким бечким гласинама: 3 сата после подне (trois heures apres midi).

21 Jean- Jacques Beker, n. d., str. 75. Бекер не наводи извор за ову тврдњу.

22 Conrad von Hetzendorf, *n.d.*, *vol. IV*, str.109,110.

23 Душан Стефановић, „*Пред буру... (Београд у првим данима Светског рата)*", у: *Агонија Београда у Светском рату*, Београд, 1931, стр. 3-15; ДСПКС, књ. VII, св. 2. стр. 645, док. 522. Министар

Тек када се Пашић вратио од Гизла и придружио министрима који су га чекали у Председништву владе у Ристићевој кући, сви сем Стојана Протића, сазнали су да нема више наде и да је све готово. Била је то трећа седница владе тога дана која је трајала до 19 часова.[24] Наређене су припреме за евакуацију владе и сазив скупштине у Нишу. Према белешкама министра војног Стефановића, он се после састанка вратио у Министарство војно и ту заједно са пуковником Крстом Смиљанићем у 19 часова написао наредбу за мобилизацију.[25] Потом су у Министарству војном до десет сати увече припремани укази о формирању Врховне команде и њен одлазак за Крагујевац, сведочи Стефановић. У документима војних команди бележи се да је мобилизација наређена у 21 час, са почетком сутрадан.[26] О тој вести своју владу хитно је обавестио британски посланик Крекенторп у 22 часа.[27] Србија је 26. јула била облепљена плакатима.

Ако се примени логика Раухенштајнера или Кларка, да је Србија унапред била убеђена да њен одговор неће задовољити и тобож наредила мобилизацију пре предаје одговора; онда је аустроугарска влада, убеђена у неприхватљивост својих захтева, већ унапред саставила писмо којим се српски одговор одбија, посланик је већ био укрцао ствари на брод за Земун пре предаје одговора, а аустроугарски Генералштаб је наредио мобилизацију 25. јула у 21.23 часова. Што је најзанимљивије, једна влада о тако деликатном питању оставља ствар на процену генералу, барону Владимиру Гизлу. Не сматра за потребно ни да види одговор, а камо ли да га простудира па донесе одлуку. Све је за њу обавио њен посланик у Београду фон Гизл.

Наравно, ниједан амбасадор, ма каква личност био, не би могао сам да предузме тако далекосежан одговор да није имао прецизне инструкције. Историчар Андреј Митровић наводи и коментар немачког посланика у Београду фон Гризингера (v. Criesinger) о одјеку одговора на ултиматум, како га је видела тамошња дипломатска заједница:

„Након што смо српски одговор подробно и у миру размотрили, у кругу колега који су се сакупили код мене владало је јединствено уверење да је барон Гизл пребрзо отпутовао. Свима нам се чинило да је Србија веома далекосежно изишла у сусрет захтевима и да је томе био несразмерно кратак рок у коме је наш аустроугарски колега проанализирао уручени му одговор. Наиме, сви смо ми сматрали да би нама требало више времена, па смо закључили да је он унапред добио налог да отпутује уколико, да тако кажем, Ултиматум не буде глатко прогутан. У међувремену је српски одговор био објављен и учврстио нас у томе да смо тачно разумели [зашто је Гизл отпутовао]."[28]

Историчар Макс Хејстингс наводи да је Владимир Гизл заиста 7. јула, пре повратка на дужност у Београд, добио од Бертхолда прецизне инструкције: „Како год да Срби буду реаговали на ултиматум [који се тада писао], ви морате прекинути односе и мора доћи до рата".[29]

Занимљиво је приметити да Кристофер Кларк, признаје да је ултиматум био креиран тако да буде одбијен и да је Гизл добио инструкције да одбије српски одговор без обзира на његов садржај.[30]

(Део из књиге М. Бјелајац, 1914-2014. *Зашто ревизија. Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата,* Одбрана, Београд 2014)

Др Миле Бјелајац

војни преко МИД 11/24. јула 1914 упутио позив свим официрима у иностранству да се врате у земљу.

24 *„После треће седнице владе",* Политика, 13 (26) јула 1914.

25 Архив САНУ, бр. 8701, Фасцикла 1, стр. 2. Дневници и папири министра војног пуковника Душана Стефановића.

26 Овог дана у 21 час примљено је наређење команданта Ибарске див. области Пов.О. Но 1, којим се саопштава Његовог Величанства Краља указ о мобилизацији целокупне наше војске. Као први дан мобилизације одређена је недеља 26. јула (по новом календару) *(Ратовање Петог пешадијског пука „Краља Милана" 1912-1920,* Ваљево, 1998, стр. 37 (*према Оперативном дневнику пука*); M. Radenkovic (генерал), n. d., str. 62—63; А. Митровић, *Србија*, стр.81 (влада је 25. увече прогласила мобилизацију); Александар Стојићевић, пуковник за ђшт. послове, *Историја наших ратова За ослобођење и уједињење од 1912-1918, год. (Ток операција и примена снабдевања)*, Београд, 1932, стр. 25; *Српске Новине, 13 (26) јули 1914, Указ о мобилизацији од 12 јула.*

27 *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914 (BD), Vol. XI, June 28th - August 4th, 1914, Items 1-299, Doc 130, Tig 54*, Mr Crackanthorpe to sir E. Cray, *Belgrade, July 25,1914. D 10 PM/ R 11.30 PM: "Mobilisation ordered"*.

28 А. Митровић, *н. д.*, 80, нап. 151 (према: J. Griesinger, "*Die kritischen Tage in Serbien*", Berliner Monatshefte, 1930, No. 9, str. 839-840).

29 Max Hastings, n. d., *"The Descent to War"*, p. 45 (*'However the Serbs react to the ultimatum [then being drafted], you must break off relations and it must come to war.'*).

30 C. Clark, *h. g.*, str. 57, 467.

ПОЧЕТАК ОФАНЗИВЕ НА СРБИЈУ 1915.

Француски лекар у Шапцу септембра-октобра 1915. године

У овом броју *Историјских свезака* објављујемо четврто и пето поглавље књиге Луја Леополда Томсона *Повлачење Србије (октобар–децембар 1915)*, који се у Србији налазио у својству члана савезничке санитетске мисије. Књигу је француски аутор писао на основу свог дневника вођеног на лицу места, пратећи збивања на српском ратишту и бележећи интересантне детаље. Објављена је 1916. године, у склопу колекције *Mémoires et récits de guerre*, Editions Hachette, у време када је српска војска пребачена на Солунски фронт. Наслов оригинала гласи: Thomson, Louis L., *La Retraite de Serbie: (octobre-décembre 1915),* Paris: Hachette et Cie, 1916. У тексту су курзивом дате речи које је он писао у оригиналу – на српском. Имена српских официра давао је само иницијалом, због војне цензуре, јер је књига штампана током рата.

IV
Назнаке олује

Прошло је неколико месецу у Шапцу. Ја сам имао много медицинских обавеза, за које сам рекао да о њима нећу много говорити. Потом се постепено хоризонт замрачио. Почели смо да осећамо да смо изложени много конкретнијој претњи. Схватили смо да озбиљни догађаји, који се одвијају далеко, могу имати изненадне и грубе последице.

Новости, песимистичне и оптимистичне, стизале су нам са закашњењем и као да смо их примали незаинтересовано. Живели смо дан за дан, у незнању које је могло бити забрињавајуће, да смо о томе размишљали. Супротно томе, та неизвесност створила је много ближе односе у нашем малом окружењу и ми смо лако пристали на њу.

Посао се настављао: тифусна грозница је заустављена уз помоћ вакцинације и, крајем августа, у неку руку ју је заменила мочварна грозница – маларија. Срећом те су у тој болести озбиљни случајеви били релативно ретки, јер су, у једном тренутку, скоро сви боловали од ње.

Споменућу само моје најближе окружење: мој ордонанс, мој преводилац Лазар, Милица, сироче које је долазило сваки дан код нас у кућу, жандарм Александар и екипа од четири аустријска затвореника која је била под нашом надлежношћу – сви су се разболели скоро у исто време. Моја жена и ја смо успели да избегнемо болест.

Више није требало вршити дезинфекцију: моје људе задужио сам да затрпавају огромне баре са водом у граду, у којима су се множили комарци, који су ширили епидемију.

Крајем лета, осетили смо знатно поскупљење намирница. Увек смо имали само црни хлеб, лошег укуса и лоше умешен, који смо већ плаћали скупо, 40 француских сантима за килограм. Постао је ужасан, јер су га правили од буђавог брашна и није био добро испечен. Пилиће, који су били мали и мршави, било је лако добити претходних месеци, али су се продавали за 4 или 5 франака за килограм.

Пиринач, којим овде хране живину, коштао је 2 франка за фунту. Цена гриза је била иста. Кромпир је поскупео на 50 француских сантима по килограму. А потом га више није било. Нико није обрађивао земљу, а наговештавала се оштра зима, како због хране, која је постала проблем, тако и због приближавања хладноће, коју смо већ почели да осећамо у септембру и која је подједнако оштра као и неугодна врућина током лета. Жене и деца су били врло једноставно обучени и често су им недостајале најнеопходније ствари.

Један пуковник из Војске спаса, господин Говарс, чија је помоћ већ омогућавала бројним женама и девојкама (укратко, свима које су тражиле запослење) да поштено зараде мало новца, имао је иницијативу која је требало да реши, скоро у

потпуности, велико питање намирница. Тражио је и добио од Парламента право на увоз без царине свих животних намирница које су признате као неопходне, а потом и њихов бесплатан превоз железницом до Ваљева, а отуда коњским запрегама. Те намирнице, које ће Холандија и Америка давати по најнижим ценама, требало је да стижу преко Солуна и да се продају угроженим становницима по набавној цени. Неколико хиљада франака, које су богати трговци уступили без камате, требало је да омогуће куповину првог транспорта и да потом буду надокнађене приходом од продаје, са идејом да буду позајмљене други и трећи пут, уколико би систем давао добре резултате, све док се не промени ситуација која је стварала потребу за тиме.

После тих договора, г. Говарс је одмах отишао у Солун да би покренуо остварење свог плана, а додаћу и да је начелник Шапца једног дана добио обавештење да ће роба бити испоручена. Авај! То је било почетком октобра и већ смо предузмали мере предострожности за евакуацију из града оно мало ресурса који су се у њему налазили. Начелник је послао телеграм са молбом да се пошиљка обустави и био је у праву што је то урадио.

Али немојмо ићи превише унапред.

Питање одеће је било делимично решено пријемом два велика сандука, добијених од Француско-српског одбора: у једном је била постељина, у другом мушке кошуље, гаће, чарапе. Ништа за жене нити децу. А у Шапцу више није било ни једног мушкарца, осим војника, којима смо већ дали све што је могло да им одговара.

Са друге стране, Срби се не служе постељином, јер немају кревете и спавају обучени. Зато смо дошли на идеју да чаршаве употребимо за израду кошуља. Бројне девојчице, беспослене услед затварања школа, похрлиле су и брзо се бациле на учење шивења, под надзором жена и девојака које су то знале; оне су, са друге стране, биле плаћене да и саме раде на предметима који су дељени, у складу са потребама, дечацима, малој деци и старицама које нису биле способне да држе иглу.

Захваљујући средствима која је једна енглеска добротворка, лејди Пеџет, послала као помоћ угроженима, известан број девојака је тако стекао редовни и осигурани приход.

Најугроженијима су сваког дана у натури дељени хлеб, месо, млеко, јаја итд.

Почетком јесени, Шабац се вратио у релативно добро стање, пошто је прошла најгора несрећа. Улице и куће су биле чисте. Смртоносне епидемије су престале. Болница је била врло цењена и радила је врло добро. Живот је био скуп, али су скоро све жене могле да зараде мало новца. Предузете су мере предострожности да свако може да набави неку храну и огрев. Међу свима је владало извесно задовољство.

Али то није могло да потраје. Пред Србијом су била још бројна искушења!

Читам шта сам забележио у дневнику:

„Чују се гласине да је Бугарска дала негативан одговор Антанти и да је окупирала Зајечар и Неготин, у бугарско-аустријском теснацу, код границе са Румунијом. Трупе из наше области крећу за Ваљево и потом незнано где, верујемо на бугарску границу.“

Антанта је покушавала да уреди ствари, нудећи Бугарској Македонију и луку Кавала, уколико крене са нама.

И даље смо се надали, али ја нисам имао поверења у то. Делио сам осећање већине Срба.

Поново читам моје белешке, на брзину бачене на папир:

9. септембар – Неуобичајено кретање трупа. Пролази коњица, топови које вуку по шест волова одлазе у правцу Ваљева. Отишла је наша јединица првог позива и заменила је јединица другог позива. Физичко стање људи није добро, њихове пушке више не вреде много. Загрејају се после десет испаљених метака. Да ли то значи да смо остали напуштени у Шапцу? Вести су противречне, али су сви забринути.

Антантину ноту је Србија прихватила, али је Бугарска одбила. У случају да се она придружи Централним силама, говори се о офанзиви против ње свих балканских суседа које помажу Француска, Русија и Енглеска. Наиме, ако би се затворио пут ка Солуну, не само Србија, већ би и Русија остала за два месеца без пута за снабдевање, јер је Архангелск већ од новембра затворен због леда. Остао би Владивосток, али колико је то удаљено! За то време, Бугарска тактизира, а Русија се повлачи.“

У том тренутку, Србија је била спремнија него икада пре у својој историји.
Епидемије су заустављене, војска је обновљена после месеци одмора и вежбања, њени арсенали су били добро попуњени, била је прави адут у рукама Антанте.

Ниједан Србин са којим сам разговарао није се заносио причом о добрим намерама Бугара: „Са њима се може само силом“ – говорили су – „нема договора са вуковима.“

Србија је била спремна, њене трупе су трепериле од ишчекивања да се залете на браћу кривоклетнике. Бугарска није била мобилисана, али су њене непријатељске намере биле извесне. На само једну реч, та храбра српска војска згазила би непријатеља као змијско јаје.

Са друге стране, иако су нас Аустријанци засипали с времена на време, као и друге градове на фронту, њихове снаге нису биле концентрисане и Бугарима у помоћ није послата никакава ефикасна снага.

Пустили смо да прође неко време.

У Шапцу, добростојећи људи који су се вратили током лета, поново су паковали свој пртљаг и кренули ка унутрашњости, чак и према Београду, где су мислили да ће бити безбеднији, иако је то било подједнако близу фронта, али је одатле бар било лакше побећи, захваљујући железници.

Сви су послали неки пртљаг да буде на сигурном месту. Ја сам спаковао велику количину оружја коју сам скупио или која су ми дали моји пријатељи српски официри. Поред колекције празних граната, свих облика и свих димензија, имао сам другу, фантастичну колекцију старих и модерних бајонета, турских, руских, аустријских, српских, различитих величина и модела. Стари српски бајонет био је дуг, шиљат и троугласт, доста сличан нашем. Модерни, као и аустријски бајонет, личи на онај енглеске војске, кратак и пљоснат. Имао сам такође врло чудне сабље-бајонете, дужине отприлике 60 центиметара, врло широке: то је, изгледа, оружје аустријских болничара. Додајте томе пола туцета различитих пушака, предмете од гравираног бакра, турске и српске, старе посуде, вазе, чутурице итд, до једне чудне лампе, направљене од гранате. То је напунило шест сандука.

24. септембар – Јуче, у недељу вече, Аустријанци су нас бомбардовали. Неколико граната је пало на град. Канонада је престала кад је пала ноћ. Легли смо мислећи да ће се сигурно наставити у зору, али нас је већ у пола један ноћу пробудило јако бомбардовање и стална ватра из ручног оружја и митраљеза. Зрна су звиждала изнад куће, док су се око ње распрскавале гранате. Обукли смо се на брзину, предвиђајући могуће искрцавање трупа. Многи становници су напустили своје куће и побегли у околна села. Јутрос сам сазнао да је Лазар, мој преводилац, одвео своју породицу у Јевремовац, где има пријатеље.

Командант Б. је дошао да нам прави друштво и попили смо кафу, радосно ћаскајући јер нисмо ништа боље могли да радимо док се тутњава није окончала.

Јутрос су нас обавестили да нико није повређен. Српски официри су ми рекли да нису пуцали нити из пушака, нити из топова. „Чекамо и ћутимо – кажу смејући се – слушамо и чекамо“. Тако је мудрије, а и немамо довољно муниције да би је наслепо трошили током ноћи. Ако је циљ бомбардовања био да се открију положаји српске артиљерије, онда је било узалудно.

Нашли смо метак који се забио у командантову ограду. Други су улетели у апотекаркину кућу. Није било велике штете, само неколико поломљених прозора. Ипак, више породица је напустило град а бројна кола натоварена намештајем упутила су се у Ваљево.

Од свитања, болницу су запосела возила која су дошла по болеснике. Пустили смо известан број да оде.

Време је топло и лепо. Не чује се више ништа и заборавили смо да смо на фронту.

Какво изненађење! Око поднева смо видели свадбену поворку која је долазила из правца суседног села. Дугачка колона кола, најмање десет. Кола са младожењом била су на челу. Младић, обучен у свечано одело, седео је поред свог старог оца. Млада се возила у другим колима, у друштву кума и девера (брата или пријатеља младожење). Коњи и кола били су окићени везеним пешкирима, који су се вијорили као заставице. У осталим колима су се возили гости, а младићи су ишли испред и иза каравана.

25. септембар – Капетан Д. из Богатића премештен је у Обреновац. Његов помоћни, поручник Б. послат је у српску војску. Шабац остаје најсевернија тачка медицинске мисије у Србији. Капетан Д. је дошао да нас види: поверио нам је на чување санитетски материјал из Богатића.

Бугарска је огласила мобилизацију. Грчка такође. Тај последњи догађај нас умирује: наиме, Грчка је везана са Србијом уговором о савезништву. Ако Бугарска нападне Србију, Грчка је дала реч да ће притећи у помоћ Србима. Колико год мало могли Савезници да учине, то ће задржати Бугарску, док ће Србија моћи да се позабави искључиво одбраном обала Саве и Дунава. Питао сам мог пријатеља начелника, г. Лазића, да ли мисли да ће Шабац бити одбрањен. „Да, можда кратко“, одговорио је.

Пред том обесхрабрујућом вероватноћом, одлучио сам, пошто за три дана треба да идем у Београд (да бих излечио зуб који ме грозно мучи), да понесем са собом мој пртљаг и да га сместим на безбедно у Рачи... Релативно безбедно, јер ништа није сигурно! Ако, као што се претпоставља, дође до опште офанзиве дуж Саве, Дунава и Дрине, ако Бугари нападну на истоку, а Албанци се умешају на југозападу, бићемо скоро потпуно опкољени. Срећом те ће нас Грчка покривати на крајњем југу.

Замислите напад на Француску, који би почео истовремено на фронту у Сабл д'Олону на западу, па се наставио горе на север, дуж обале канала Ла Манш и сишао на исток дуж наше границе до Монака. А да је уместо Атлантског океана, област Сабл у Шпанији, планинска земља, без путева, без ресурса, насељена врло непријатељски настројеним становништвом. Такав је проблем са којим ће се Срби суочити на почетку ове нове кампање.

26. септембар – Синоћ, током вечере, страховита експлозија је потресла читав град. Вечерали смо. Прозори су задрхтали, тањири заплесали. Мислио сам да је експлодирало складиште муниције. Али мој храбри Александар, у ноћном опходу, ушао је да ми објасни порекло те неочекиване буке. Аустријанци су бацали насумице стабла дрвећа да би разбили мине које су на Сави поставили руски артиљерци. Једна од њих је експлодирала.

Много људи и даље наставља да напушта Шабац. Рекли су нам за незванично циркуларно писмо, које се обраћа виђенијим људима у регији и саветује их да се дискретно повуку ка унутрашњости. Начелник је, међутим, добио наређење да умири становништво и да га обавеже да остане.

Шеф наше јединице, командант Б. добио је депешу о прекоманди у српску војску.

Због, моје путовање у Београд. Пошто сам од сада сам, не могу да напустим ово место и за сада одустајем од одсуства.

29. септембар – Одлазак команданта. Остајем сам у мисији у Шапцу.

V
Последњи дани у Шапцу

6. октобар – Прошло је недељу дана од командантовог одласка. Догађаји сустижу једни друге и ове белешке, које сам почео да водим у релативном миру, можда ћу окончати у сред борбе. Бугарска и Грчка су мобилисане пре четири дана. Силе су послале ултиматум Бугарској, налажући јој или да се демобилизује, или да крене на Турску. Постављени рок је истекао јуче у четири сата, а све води ка томе да ће, као одговор на то, Бугарска напасти Србију. Са друге стране, Аустријанци и Немци морају да нападају дуж читавог фронта на Дрини, Сави и Дунаву, не би ли савладали Србе са леђа.

Овде сам на правом месту да или будем погођен мецима и шрапнелима, или да будем заробљен, што је много незгодније. Ниш је нем, не даје никакве наредбе. Остати, ако Аустрија победоносно нападне, или не остати, то је сада питање. Ако бих знао да ће ме оставити на мом месту да и даље вршим дужност лекара, не бих оклевао. Са друге стране, ако бих преко ноћи био експедован у неки замак у Аустрији, то ме уопште не би обрадовало!

Једна становница Шапца, која се изненада вратила из заробљеништва у Аустрији, потврдила ми је да Немци шире гласине да имају милион људи које ће послати на нас. Немци морају да нападну

границу од Румуније до Обреновца. Остатак Саве и Дрине повериће Хрватима и Мађарима. Потоњи догађаји су потврдили ову информацију, у погледу распореда и националности трупа. Што се бројности тиче, верујем да је била претерана. Али је приметна вештина којој су прибегли да у земље врате особе задужене да шире такве гласине. Наравно, када буду делимично потврђене, већ уплашена јавност повероваће да је све тачно.

Што се тиче других вести, нема ништа из Русије, која је у последње време постигла неколико успеха. Са француске стране, знатно напредовање се чини извесним. То ће бити битка у Шампањи.

У Солуну се искрцао сер Ијан Хамилтон, командант трупа на Галипољу, заједно са својим штабом.

Начелник ми је послао две воловске запреге и саветовао ме да преселим моје личне ствари. Послао сам два сандука са мојом најдрагоценијом одећом, постељином, ципелама, намирницама итд, и „сувенирима" (старим и савременим оружјем). Искористио сам и прилику да пошаљем и један сандук са стварима поручника Л, који је оставио овде и четири паковања серума и лекова.

Кола само што нису кренула, кад је одјекнула огромна експлозија. „Још једна мина!", помислио сам; „монитори желе да прокрче себи пут!" Али тек што сам то помислио, почело је право бомбардовање. На улици је завладао метеж, помешан са крицима: „Монитори! Монитори!" А потом се неко време чула само бука коју је производила канонада.

При обичном бомбардовању, оружје је доста удаљено и чује се само распрскавање граната. Али кад су у питању монитори, а радило се заиста о њима, који су се налазили на 600 метара од нас, такође се добро чуо и звук испаљивања и слетања пројектила. Постепено смо се привикавали и могли смо да кажемо: „Сад су погодили начелство, сада телефонску централу, а сада болницу...", када се одједном сручи лавина гипса, пропраћена заглушујућом буком: „Ово је погодило нас!" Граната је пала на собу Лазара преводиоца.

Када је изгледало да се све умирило, бројни људи су припремали возила и брзо товарили у њих своје најдрагоценије предмете. Између осталих, апотекарка је дотрчала до нас да се опрости. Делимично је била потрешена, а делимично се и смејала, јер, чим би се бомбардовање завршило, сви би почели да се шале на тај рачун, и рекла нам је: „Причала сам вам каква је била *бежанија* прошле године. Сада ћете видети другу *бежанију*, а можда ћете и учествовати у њој."

Убрзо су возила кренула у низу. Упозорење је овај пут било озбиљно, а становништво, које је толико пропатило прошле године и које није желело да поново види *Швабе* од којих је стрепело, није чекало још једну опомену.

Из Шапца и села изнад града одлазила је читава поворка. Колица на којима су седели нагомилани деца, старци, теписи и сандуци, пратила су жене које су гониле стоку. Никада не бих поверовао да такав покрет може да се организује у само неколико сати. Људи су журили: хтели су да стигну, пре но што падне ноћ, до села у унутрашњости. Сав тај свет кретао се у тишини кроз нашу улицу, која је још јуче врвела од живости.

У предвечерје смо схватили да смо скоро једини остали у нашој улици. Сва врата су била затворена. Две или три особе, које још нису отишле, изашле су из својих кућа са ћебадима и свежњевима, у којима су сигурно били предмети до којих им је било највише стало, и поздравиле се са нама, одлазећи да спавају у суседним селима.

Ако вечерас буду бомбардовали, овај град ће остати пуст. *Бежанија* је почела.

7. октобар – Провео сам ноћ у болници, одакле су избезумљени болесници желели да побегну. Довели су неколико рањеника, међу којима човека коме је рука била скоро ишчупана и дете са разнетом руком, којима сам морао да извршим ампутације. Два старца су била убијена.

Изгледа да су Срби, под претњом напада са монитора, морали да напусте аду Мишар. Конвоји рањеника који су долазили из правца Дреновца, где је било јако бомбардовање, заустављали су се овде, а пошто сам ја једини лекар, провео сам читаву ноћ превијајући их. Инсистирао сам да остану они који ми нису изгледали као да се могу транспортовати, пошто су били рањени у главу, у стомак или у грудни кош; али српске власти нису хтеле да их пусте да ту бораве, проценивши да је Шабац превише изложен, и слали су их даље чим је свануло. То је било врло неугодно за те несретнике.

Начелник округа, г. Лазић, сматрао је да болницу треба евакуисати. Сви болесници биће послати кућама, осим најозбиљнијих, који ће бити смештени у релативну сигурност у селу Велико Вранско, удаљено 8 километара одавде.

8. октобар – По болеснике је дошло четрнаест воловских запрега. Искористио сам то да утоварим санитетски материјал из мисије. Сво болничко особље је отпуштено, осим Душана, младог болничара који остаје са мном. Две болничарке, Ружа и Ната, не знају куда да иду. Саветујем их да се придруже конвоју који води економ. Он је своју породицу је послао у Ваљево.

У Великој Вранској, болница је смештена у школу. Кажем „смештена", али је у стварности престала да ради после два дана, а болесници су упућени у Ваљево.

9. октобар – Монитори су се поново појавили током ноћи, кретали су се ка северозападу, где су обезбеђивали искрцавање Аустријанаца у Кленак, на 15 километара одавде. Њихови војници су се ушанчили иза насипа, који Срби не могу да нападну због ватре која се отвара са монитора.

У току ноћи су ми довели нове конвоје рањеника.

Отишао сам да видим болеснике у Великој Вранској. Школа је живописно смештена усред једног воћњака и, када сам стигао, било је чудно видети како сви једу, скоро радосно, испод једног великог дрвета. Да није било рањеника и топа који се непрестано чуо на неколико километара од нас, изгледало би као пикник.

Враћајући се из Вранске, нашао сам потпуно нову аустријску пушку, бачену на путу. Вероватно је бацио неки војник који се враћао из Кленка.

По повратку, поразговарао сам са капетаном који је био на ади у тренутку када је евакуисана. Људи су били сакривени у својим рововима на обали и нису могли да се мрдну, а да их монитори, који су били изнад њих, не заспу рафалима: „Имали смо утисак да су нека огромна чудовишта поред нас", испричао ми је. Није ми било тешко да му поверујем.

Прича се да су отправници послова земаља Антанте напустили Софију. Отправник послова Русије, наводно болестан, једини је остао.

10. октобар – Прексиноћ смо болницу оставили у потпуном нереду: слама је била свуда, а делови гвоздених кревета растурени. То је утисак који оставља одлазак у журби. Спалио сам сламу и очистио све. Сале су опране, паркет је премазан петролејем, кревети су поново намештени. Ако нам остане Шабац, болница ће бити спремна за рад. Ако будемо морали да одемо, Швабе, кад буду ушле, бар неће помислити да смо побегли.

Више немам болесника. Шта је остало у Шапцу? Најсиромашнији и Цигани. Ох, бомбардовање боље лечи него лекови. Нико више нема времена да се лечи. Али сваког дана стижу рањеници из Дреновца, Црне Баре и осталих контактних тачака на Сави и на Дрини. Не задржавају се: после превијања, упућују их даље.

Напустили смо нашу кућу, јер смо сада апсолутно сами у овом делу града. Срби предосећају да ће доћи до искрцавања и кажу да ћемо издржати неколико сати борећи се на улицама, што ће омогућити трупама да се престроје. Сместили смо се поред начелника. Све те куће су празне и можемо да бирамо.

Ипак, стижу нам утешне вести. Изгледа да се француске трупе искрцавају у Солуну и довозе топове са којима ће се супротставити Бугарима. Говори се о 20.000 људи. Мислим на кањон Вардара, одсуство путева, ту једину пругу у близини бугарске границе. Та помоћ ми изгледа тако далеко од нас!... То су ипак добре вести. Потом, у Дреновцу, близу Кленка, Аустријанци су добро начети, иако се још увек држе, кажу ми рањеници који стижу одатле, иза свог насипа одакле не могу да их истерају. Топ грми у даљини, али и у непосредној близини. Кажу да се нешто догађа у Београду и у Обреновцу. Регрути, који су већ два пута позивани и отпуштани, данас пролазе у великом броју. Овај пут се неће вратити.

Када сам ишао да видим неколико преосталих болесника на шабачким улицама, нашао сам две велике неексплодиране гранате калибра 155.

11. октобар – Ново бомбардовање. Граната је уништила кућу на 60 метара од наше старе куће, а у њу су шрапнели кроз прозоре ушли у собе. Милица, која је ишла по воду на артерски бунар, видела је три гранате како падају поред ње и право је чудо како их је избегла.

Пре неколико дана, позвала ме је Милицина

баба, зато што јој је унука била болесна. Када сам дошао, предамном је била врло дирљива сцена. У дворишту, у кола је био упрегнут бедни килави коњић и већ је било утоварено неколико пакета и сандук у коме је било све што је *баба* поседовала, а она се спремала да тамо смести дете. Али је оно, са јаким нападом маларије, дрхтало и цвокотало зубима и није могло нити да говори, нити да устане. Па ипак, Милица и *баба* су хтеле да оду, толико су се плашиле поновног сусрета са Швабама. Када се девојчица умирила од кинина, посаветовао сам их да оду у болницу у Великој Вранској и оне су одмах отишле. Али тамо, већ сутра, нису имале шта да једу, а нису могле ништа ни да купе, пошто нису имале новца. Милица се стога вратила да ме нађе у Шапцу, где смо, сваког дана, као што сам већ рекао, могли, захваљујући лејди Пеџет, да делимо намирнице, једини ресурс који је одржавао толико несрећника у животу.

Сваког јутра је храбро путовала и тако успевала да нахрани своју стару *бабу*.

Двеста аустријских заробљеника, међу којима четири официра, а потом и два митраљеза прошли су овуда. То је плен борбе у Бадовинцима, близу Лешнице. Тај подвиг је дело команданта Икс..., кога смо упознали летос.

Борба је била тешка, Аустријанци су прелазили Дрину у бројним чамцима. Срби су их напали пре но што су успели да ступе на тло и потопили су им чамце бацајући бомбе на њих.

Командант је лично стигао током поподнева. Још увек је свеж, расположен и полетан. На моја питања одговарао је слежући раменима – осмехнуо се и растали смо се уз чврст стисак руке. Зна да сам пријатељ, погођено подједнако колико и он озбиљношћу догађаја који су почели да прете његовој земљи.

Изгледа да је непријатељ заузео Београд, Обреновац и Смедерево. Бугарска не мрда и чека повољан тренутак.

Начелник је телеграфисао за мене пуковнику Божидаровићу, команданту арсенала у Крагујевцу, молећи га да пошаље некога по мој аутомобил у Рачу и да га чува да мени буде на располагању.

14. октобар – Од прекјуче смо на миру и у незнању, јер не примамо никакве вести, ни од мисије, нити од Срба. Начелник каже да не зна ништа и чини се да га брига изједа. Становништво је такорећи напустило Шабац. Једино кретање је пролазак рањеника, најчешће ноћу.

Седми српски одред, који је био у Дреновцу, стављен је сада у резерву у Јевремовцу.

Прича се да су Баварци заузели Београд, а да се Грци противе проласку англо-француских трупа. Стално се чују гласине о бугарским нападима на линији Солун-Ниш код Врања.

16. октобар – Област се празни сваког дана: бежаније непрестано смењују једна другу. Видим како пролази шеф станице на узаној прузи Шабац-Лозница. На његовим колима је каса. – „Куда идете?“, питам га. – „Да оставим сандук на безбедно.“ – „А возић?“ – „Готово је, више не ради. Јуче смо уништили локомотиву.“ – „Значи да одлазите?“ – „Да, али... вратићемо се.“ Ошинуо је коња бичем и отишао.

Читав дан, бомбардовање је близу, западно.

Поподне је начелник дошао код мене (виђамо се често). Вести никада нису биле боље. Французи су постигли велики успех у Струмици. Непријатељ не напредује преко Дунава и Саве. Бугари су потиснути, а Срби су ушли на бугарску територију.

Поред тога, најзад је примио вести од своје жене, која је била остала у Београду. Један жандарм, који ју је одвео у Врњце, вратио се овде и прича нам како је заузимање Београда било брзо и неочекивано. Врло насилно бомбардовање трајало је тридесет и шест сати. Све је уништено. Има много погинулих, посебно оних који су у том тренутку покушавали да побегну.

Граната се распрсла у соби госпође Лазић неколико тренутака пошто је напустила своју собу, да би се сакрила на нижим спратовима.

Све у свему, све те вести нису на нас оставиле лош утисак. Али је око десет сати начелник добио обавештење да Богатић мора бити евакуисан током ноћи. Предвиђа да ће му сваког тренутка стићи слично обавештење и за Шабац.

У поноћ, искочио сам из кревета чувши куцање на врата. Мој жандар Александар донео ми је начелникову поруку: „Мислим да још вечерас можете мирно да спавате, али будите спремни за покрет сутра у свитање.“

Превела и приредила:
Александра Тадић

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 5)

42.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о коментарима политичара и дипломата у Бечу о ситуацији у Србији

Бр. 43, *У Бечу 17. Септембра 1875.*

Господину Јовану Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
У продужењу мог последњег извештаја имам додати, да лорду Букенену нисам ни ишао, последовавши савет г. Новикова; ген[е]р[ала] Швајница ни гр[офа] Денхофа ненађох у Бечу, но генерал ми сутрадан сам дође у посету, јединог од представника в[еле]сила нађох још генерала Робиљана.

Г. посланик имађаше већ (тал.) превод целе адресе и извештај о тајној адреси. По оцени његовој неколико пасажа адресе су – trop fort[1]; и ја признадох, да су plus fort[2], него што се из извода телеграфског могло закључити, али да треба смисао њен у целоме и у главноме а не начин израза у оцену узети, па ће адреса задовољити свакога, који се за мир интересира. Адреса оваква, каква је, рекох, управо је с тегобама постигнути компромис између две партије, које тим остављају мудрости Књаза и владе, да о спорном предмету реше са знањем, да се од ових мир одржати жели. Све је тако, рече гроф, али исте фразе, које се у Вашој адреси налазе, употребио је био Краљ В[иктор] Еманујило у својој престолној беседи уочи објаве рата Аустрији. Ма да напоменух грофу разлику ваге, на којој се мере речи српске скупштине, и којом се служе редактори европских престолних беседа, он се недаде пореметити у уверењу, да ће се адреса свуда примити као акт владу на рат позивајући. Генерал се непоказа убеђен ни мојим речима, да тајне адресе нема, ма да му ја наводих, да је влада врло добро учинила, што је дискусију о адреси држала у тајној седници скупштине, која се у Србији у праву и позвана налази, на сва уста своје мишљење о Порти – и в[еликим] силама изрећи и своје жеље исказати, и необзирући се на призрења парламентарне пристојности ни на то, да ли је икоја влада у стању, такве жеље извршити. Једини навод поремети грофа, да скупштина није имала потребу у тајној адреси се изражавати, почем је у јавног све, што је имала, исказала - т.ј. по мишљењу грофа и жељу за рат.

Г. посланик нађе за добро опоменути ме, да се чувамо агената, који нам се као пријатељи показују, а овамо, ако и не отворено, својим начином подхрањују код нас тежње за рат. Он ту подразумеваше сигурно руске агенте, међу које меша уједно званичне представнике руске владе с онима личностима, које с разним полит[ичким] партијама у Русији неку свезу обдржавају. Напомену ми опасност погрешног држања, да се силе источне могу засад раздвојити у назорима о источној политици, и да нам против њиховог неблаговољења ико на овом свету може помоћи, те зато нам се овога врло чувати треба. „За случај, рече, да Вас Порта нападне, знајте, да ће Вас она пре сатрти, ако може, но што би Вам и одкуд каква помоћ дошла, јер има сила, који би се таквој вашој судбини од свег срца радовале (ту циља генерал на Аустро-Угарску)“. Саобштавам Вам, Г. Министре, ово из разговора с гр[офом] Робиљаном више у тој цељи, да констатирам неке

1 (Фр.) прејаки.
2 (Фр.) јачи.

његове назоре односеће се на оцену политике Русије и Аустро-Угарске.

Генерал Швајниц примио је дата му обавештења о четама и тајној адреси са захвалности и показивао је задовољење с датим му објашњењем. Шта више он о тајној адреси ништа ни знао није, пошто г. Саурма о томе ништа није јавио био, и зачуди се, да се неки дипломати због тога толико узрујали, неоставши дужан њихову осетљивост као беспослену брижљивост иронијама пропратити. Почем сви конзулски извештаји из Београда иду преко Беча у Берлин, то је доказ, да барон Саурма о тајној адреси уобште има сасвим друге назоре но остале његове колеге. Генерал ће још неко време у пољу остати, али ме замоли, да га држим у току наших догађаја.

Молим, да изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 420

43.

22. септембар 1875.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са руским амбасадором Новиковим; осуда Србије од стране Новикова и негирање постојања наклоности руског народа према српском

Бр. 47, У Бечу 22. Септембра 1875.

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Г. Новикова немогох од више дана овамо видити, или што му због послова неидох или што га код куће ненађох, а ни он ми неуказа чест посетом по обичају, кадгод се у Србији важни догађаји збивају. Ово посљедње доведе ме до предосећања, да је г. амбасадору састанак са мном постао без вредности, пошто је он с друге „поузданије“ стране о догађајима у Србији боље извештен. У мојој предпоставци се непреварих. Г. Новиков ме предусрете изјавама жестоких осуда владања Вашег и целог Кабинета, и продужи у истом тону наш дуги разговор с толико јачом опорином, колико се више ја трудих, да га на друкчије мишљење повратим. Да би у својим изјавама и оценама више неограничен био, он често (по обичају) повтораваше, да ми неговори као руски агент, па тако тражаше и од мене моја лична мишљења – одбијајући званична као без вредности, јер истичу из непоузданих извора. Изгледаше ми, као да је своје мисли досад у себи угушавао, и да му је добродошла била прилика, да их може изговорити и тим неку тегобу са срца скинути. И заиста г. амбасадор, убеђен да је наша садашња влада орган „омладине“, „нихилиста“, „федералиста“, који су непомирљиви с назорима правих државника и непријатељи интересима мира и реда, није сад ништа друго учинио, но изјавио своје мишљење, које је о њој свагда имати морао, и које је за неко време мање или више у себи задржавао. „Ви ми говорите, рече, да је сад влада јака и у стању мир одржати, а она непрестаје из убеђења или из страха од једне шаке викача, против воље свог Књаза, против жеље и расположења целог Вашег народа, противно саветима в[еликих] сила, једнако угађати тој партији и тим држати земљу у грозничавом стању, давати – сујетне – надежде усташима у Турској, нарушавати мир целе Европе. Г. Ристић као члан јаке владе, као државник, примивши се власти, требао је да се отворено изјасни за мир, а не да исповеда на једну страну „тајно“ мир а на другу рат спремајући се јавно за исти. Последица такве дволичне политике биће, да ће неколико хиљада усташа више на месарницу турску отићи, да ће растројство и анархија у Србији обладати и Књаз се немогућним учинити. Европа неналази у г[оспо]ди Ристићу, Стевчи и њиховим друговима но у јединоm Књазу јемства за срећу Србије, и та господа онда су само патријоти и државници. Кад себе сматрају за средства а не за циљ своје отаџбине“. Ово би речено као одговор на мој навод, да би неразумно било, да је влада таквим brusque[3] – понашањем одма изазвала – без нужде – против себе све „викаче“ и тим се спочетка немогућном учинила. На моје уверавање, да влада ништа нечини против

3 (Фр.) Наглим, изненадним.

Турске, но што јој сама дужност одбране земље налаже, и на моју примедбу, да се Турској незамера, што читаве корпусе војске на српским границама скупља, што њихови житељи па и власти српску границу вређају и што она против ових повреда неће мере да нареди, одговори г. Новиков, прекинувши ме, турска војска се концентрира само у цељи дефанзивној; а што је ваша граница вређана – тим сте квитирани за оно, што сте ви чинили и што још чините. – „Зашто, рекох, верујете Турцима све, што кажу, а нама неверујете. Турци говоре вагно, да им се границе с наше стране вређају ненаводећи као ми дан и места таквих повреда, и при свем том се пре њима верује. Према читавим корпусима турске војске ми смо – то из приватних извора знам – неколико логора с односно незнатним силама ради успокојења нашег житељства подигли, па смо опет ми криви". – „Ви сте криви, одговори г. Новиков, јер то чините при свем том, што сте уверени, да Порта немисли на Вас нападати, она савесније поштује трактате а и иначе зна, да је Србија за њу осичњак, у који је опасно дирнути. Уосталом могуће је, да је концентрирање војска од стране Порте заиста имало доброг дејства на вашу ратоборну владу, јер ми се Рашид паша јуче – иронично – похвали, да од пет дана нема извештаја о новим упадима Срба на турску границу". – „Хвала, рекох, Рашид паши, што и сам почиње признавати, да се Турска неузнемирава од Србије, то ће успокојити и дипломацију – „. „То неће, одговори г. амбасадор, г. Ристића занима сад идеја отвореног рата с Турском; он мисли, да засад осујети само успокојење Христијана те да се побуна одржи до на пролеће, а донда ће се он спремити, да отворено на Турску нападне; сад тражи зајам нуждан за тај рат". На моје речи, да о томе ништа незнам, рече ми он: „Ви можебити незнате, али ја знам, па знам и с ким се тај зајам преговара, могу Вам и личности именовати". – Ја повторих, да о томе ништа незнам више, до толико, да ми са више уосталом обскурних лица као за посредовање зајма нудило, и да сам их ја одбијао. Међутим, додадох, и за одбрану од напада, којим нам Турска прети, треба нам новаца, и ја, кад би био министар, пре свега би на то мислио познајући слабе готовине у нашој државног каси, ма да сам за одржање мира заузет. Г. Новиков опет раздражено рече, ко тражи зајам, тај хоће рат, то је јасно, Србија нема потребе иначе од зајма. Да Ц[рна]гора сад зајам диже, имало би и другог смисла, она треба новаца за исхрану толиких хиљада сиротиње, која се у Црнугору склонила, Србија те потребе нема. Ви или незнате, за кога се цељ зајам прави, или и кад би ме уверавали, да се за рат неправи, морате ми признати право да друкчије мислим, јер би Ви говорили на основу уверавања г. Ристића, који свим својим досад. поступањем доказује, да велику важност полаже на симпатије викача, а неосврће се на потребе Европе, на савете в[еликих] сила, на интересе и своје земље и свог Књаза и других држава. – На моје зачуђење и упињање да неоснованост овакве оцене докажем, г. амбасадор, једнако у говору прекидајући ме, изјави: „Сво је правдање узалудно, догод г. Ристић и његови другови у влади непрекину своје тесне свезе с партијом, које вики и бушењу имају захвалити своје садашње положење (и неосврћући се на моје познато и сад повторено му уверавање, да смо и ја и г. Мариновић Књазу саветовали, да Вама повери образовање министарства) – настави он даље с ватром, дотле немогу очекивати они од нас подпоре, јер би ми онда радили против наших и општих интереса, с којима да се и ваши сложе, ваша је брига, па ако ово неузможе бити, имате Ви последице тога сносити, а сигурно ми не; само нетреба мислити, да ће Европа подчинити своје интересе призрењима на удобност и на жеље једне или друге од ваших партија или њихових вођа. Немојте се варати, да Ваша снага лежи у оним елементима, који Вам сад аплодирају, што рат хоћете (у омладини и у федералистама аустр.); неверујте гласовима, да руски народ с Вама симпатизира; лаже сваки, који тако говори; руски народ непознаје ни Вас ни Херцеговце, и он ће свакад уз владу ићи, а само ће се неколико занешењака повести за журналистима, који онако громовито о руским симпатијама трубе."

Ја Вам ово укратко вечерас и телеграфом јављам полажући велику важност на овакве изјаве г. Новикова, који, каошто наведох, често примећаваше, да нема налога, то ми говори-

ти званично, и да све узмем као његово лично мишљење „основано на познавању мишљења његове владе и Императора“.

Тел[еграфски] Кореспонденц биро јави ми телеграфом мало пре о предстојећој промени нашег Кабинета и пита, шта је у ствари. Ја одговорих, да незнам ништа, али и да неискључујем могућност истине гласа.

Молим, Господине Министре, да изволите и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 436

44.

22. септембар 1875.

Информација Јована Ристића, министра иностраних дела, Кости Цукићу о разговору са аустроугарским дипломатским представником у Београду Вредеом; тумачење војних мера српске владе изазваних гомилањем турских трупа на граници према Србији

Президијално
Г. Заступнику Србије у Бечу
ПрНº 3.
22 Септембра 1875 у Београду
Експ. истог дана ЂССимић
Господине Заступниче,
Из ваших последњих извештаја видео сам како су у Бечу алармирани мерама, које је влада Књажевска била принуђена да у последње време нареди, ради успокојења нашег народа и ради евентуалне одбране наших граница.

Не мање узнемирене нашао сам ја овдашње заступнике страних сила, када сам пре недељу дана, дакле пре премештаја народне скупштине, дошао у Београд, ради неких објашњења, која сам имао да дам Његовој Светлости Књазу.
Одмах по мом повратку похитали су главнији овд[ашњи] консули, да ми изјаве своје зебње због ситуације, која се њима чинила веома опасна. Ја сам се потрудио да им дадем објашњења, која ће их, надам се, успокојити односно наших намера.

Највише алармиран од свију њих учинио ми се Кнез Вреде. Њему се ситуација учинила нарочито опасна, па је покушао да о њој уопште говори, што сам ја одбио, замоливши га да изнесе факта која му се виде највише алармирајуће природе.

Тада је г. Вреде обратио моју пажњу на један оглас Управе вар[оши] Београда, који је пре неколико дана изишао у „Српским Новинама“ и којим се војницима београдске народне бригаде забрањује удаљавати се од својих кућа, без предходног одобрења њихове војене команде, а уједно наређује им се, да буду тако спремни, како би сваког часа могли измарширати.

Овај оглас учинио се Кнезу Вреде нарочито опасан знак за данашњу ситуацију. Он у њему види подпуно „Marschbereitschaft“ наше народне војске. Ја сам покушао да заступнику аустро-угарском објасним ову меру, која је управо више мера мирољубива, него ратоборна. Као што знате, у нас је, због садашњих прилика, било учестано вежбање народне војске, но влада је нашла за потребно, да то вежбање обустави; али, имајући на уму, гомилање турске војске на нашим границама, није могла пропустити, да не помишља на одбрану земље, за случај каквог напада, и да у тој цељи нареди да наша народна војска буде спремна, како би, ако би било потребе, могла одмах поћи да брани границе наше земље.

Кнез Вреде предлагао ми је да тај оглас и објаснимо у смислу ових мојих речи, но ви разумев, Господине, а да Вам ја и не кажем, да нисам могао усвојити предлог, којим би се створила прецеденција, која би нас до тога одвела, да будемо наведени сва и свачија крива тумачења јавно исправљати.

Затим је Кнез Вреде прешао на шиљање наше војске на границу, у коме он као да види неко изазивање Турске, с наше стране. Ја сам му на то одговорио: да ми ово чинимо само у цељи одбране, према све јачем и јачем концентрисању турске војске на нашој граници. Ми смо, рекао сам му, захтевали од Порте, преко нашег Заступника у Цариграду, да обустави ово скупљање војске, које раздражује наш свет и пробуђује у њему страховање од могућег напада турског. Али на ово наше захтевање, одговорио је вел[ики] ве-

зир нашем Заступнику: да Порта не мисли одустати од ових мера, докле год на нашој источној граници не буде имала 75.000 војске, и то 25.000 код Видина, а 50.000 дуж нишке границе. Према оволиком скупљању турске војске на нашим границама, рекао сам, шта је нама друго остало, него да ради успокојења нашег света пошљемо нешто наше војске на угрожене тачке, а могуће је да ћемо је и више морати да пошљемо по мери умножавања турске војске. Ове мере дакле, далеко од тога да су изазивање, наређене су једино у цељи одбране и успокојења нашег народа, који је, као што Вам је то познато из мог последњег писма, хтео већ почети да се са границе расељава. А да ми имамо основа бојати се евентуалног напада од турске војске, томе је један доказ и поступак главног команданта нишке војске, који је, као што сам Вам писао, долазио на нашу границу и прегледао бродове на Морави.

Најпосле је Кнез Вреде говорио о четама, које из Србије у Босну прелазе, те тамошњи народ на буну дижу. Ја сам на то одговорио г. Вреде-у, да ми није познато, да ли су какве чете прешле из Србије у Босну, пре него што је данашњи кабинет дошао на управу државних послова, али да га могу уверити да, одкако смо ми на влади, ниједна чета није из Србије у Турску прешла. Данашњи Кабинет, трудећи се да одржи сигурност на граници, нарочито источној, изложио се, да најблаже кажем, осуди јавног мишљења у земљи; а што турске власти, сваку у Босни најавившу се чету устаника називљу „Српском“ или „из Србије прешавшом“ четом, то оне чине или што мешају појам племенске народности са појмом политичке народности, или што би раде биле да на Србију баце одговорност за последице своје зле управе.

Држао сам за потребно г. Заступниче да Вас упознам са овим мојим разговором са Кнезом Вреде, како би и ви, у датим Вам приликама, објашњавали с истог гледишта тамошњим дипломатима мере које је влада књажеска била принуђена да нареди, ради обезбеде наших граница и успокојења нашег света.

Примио сам сва ваша поверљива писма до Но 46 закључно. Ја Вам могу само с признавањем споменути колико ценим одговоре, које ви тамо дајете о нашем положају, – и пре него што од мене објашњење примите. Догађаји, а још више гласови развијају се тако брзо, да често и телеграф претичу. Нарочито морам споменути да сте добро објаснили узроке, који су привели премештај скупштине, као и шиљање војске на границу. Ово се не само није догодило услед „декрета“ скупштинских, но скупштини није о томе шиљању ништа ни јављено. То је довољно да Вас убеди до ког су степена неосновани гласови о садашњој ситуацији наше земље.

А да бих Вас поставио у стање, да подобне лажне гласове можете још с већом јачином побијати, имам част послати Вам под ./. копију писма, које сам под данашњим управио нашем Заступнику у Цариграду о неоснованости извештаја, које Порта добија од својих подчињених власти.

Примите, Г. Заступниче, уверење мога особитог поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 435

45.

8. октобар 1875.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о разговорима са аустроугарским званичницима и руским амбасадором Новиковим; признање да дотадашње интервенције код Порте нису уродиле плодом; очување мира у Европи – битан чинилац савезништва европских сила; размишљање Цукића о условљености европског поретка интересима великих сила

Бр. 51, *У Бечу, 8 Октобра 1875.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примио сам по г. Вл[адимиру] Стојановићу поштовано писмо од 1. тек. Но 4., а међутим дође ми и неколико Ваших телеграма односећих се на венчање Њихових Светлости.

Г. Стојановић обавестио ме је о току млогих наших догађаја у последње доба, који су овде по већем делу били или непознати или у раз-

ним посве противуречивим представама познати. Но при свем том остало ми је млого од тога тамно и нејасно, почем ни у поменутом писму ни у речима г. Стојановића ненађох знакова, по којима би и нагађањем до веће светлости доћи могао.

Добар пријем, новом Књажевом Кабинету од стране скупштине указах, задовољио ме је врло, и бар одчасти оправдава моју предпоставку и означење Кабинета, као бар по главној личности из већине скупштинске пониклог. Но из тога незакључавам, да ће, по примеру других земаља, и убудуће скупштина с истим поверењем влади на сусрет излазити, нарочито у приликама, где ће јој то од највеће потребе бити. Међу те рачунам тежак положај, који се влади ствара агресивним држањем Порте и особито њених помесних органа. Ја сам нашао за добро, саставити један излог о последњим нападима на нашу југо-западну границу и предати по један г[оспо]ди Хофману и Новикову изјавивши им познате Вам узроке, из којих то пре неучиних и умоливши их, да у интересу одржана мира подејствују, те да ова изазивања од стране Турака престану. Оба господина уверише ме, да се са стране њихових влада све могуће код Порте чинило, те да овакви напади на Србију престану, но опет, поред свега уверавања од стране Порте, да су најстрожији налози у том смислу издати и да ће за убудуће такви напади престати, обећаше ми они, да ће чињене кораке поновити; – г. Новиков шта више рече ми, ма да је и г. Карцов у том смислу и у Цариграду и у Петерсбургу дејствовао, ја ћу такође Ваше захтевање у Петерсбург – ако желите и телеграфом доставити. При свем том што и ова гда увиђају опасност, коју такво поступање турских органа изазвати – мора, признају са неком резигнацијом, да њихово дејствовање престаје с примљеним уверењем од Порте, да је она склона дотичне налоге одпустити; дакле да више успеха њихови кораци обично немају но они које г. Магазиновић по истом предмету чини. Уосталом, рекоше, често одриче Порта основаност наших жалби, а в[елике] силе немогу на свакој точки преко својих агената истину констатирати, те да би својим представама јачу снагу дале.

Да заиста од друге половине Августа нису оружане чете из Србије у Турску прелазиле, говорих опет и г. Хофману и г. Новикову. Први признаде основаност мојих толиких уверавања о томе, потврђених му одскора и с других страна, као и неправду, која се досадашњим неверовањем мени а особито г. Ристићу чинила. Г. Новиков примио је моју изјаву о томе можебити као основану, али никако као задовољавајућу, јер остало држање пређ[ашњег] Кабинета имало је по успех предузете пацификације побуњених крајева исто дејство, као да су оружане чете тамо у помоћ слане.

Ја се сигурно нисам довољно јасно изразио, кад сте речи г. Новикова узели као сасвим од подчињене вредности мишљења приватног или приватног лица. Г. Новиков радо употребљава фразу, да нешто говори не по упутству но као по свом личном нахођењу; али мишљење руског амбасадора нарочито на овој точки у садашње доба држим свакад скоро за подударно с мишљењем његове владе чак и онда, кад он неби додао, да тако говори „познајући намера Књаза Горчакова и Императора“. Ја сматрам шта више, да речи г. Новикова, макако да их он као на личним назорима основане представља, немогу се друкчије помислити но у духу назора његове владе и његовог суверена говорене, јер он као амбасадор неможе овима противне назоре имати. Па како сагласност у политичном правцу „засад“ подпуно влада између три источне силе, који је и цела остала Европа, радо или нерадо, усвојила, држим, да се речи једног од најглавнијих фактора садашњих политичних веза могу узети бар као одјек расположења свију савезница а и остале Европе. Ова сагласност у политичном правцу Европе доказала се пристанком свију сила на заједничко дејствовање код Порте ради пацификације Херцеговине и на предају идентичне ноте нашој влади. У оба случаја Енглеска је истина доцније и против воље уз остале силе пристала, али је тек пристала.

Излог Ваш, Господине Министре, односећи се на расположење наших полит[ичких] партија, скупштине и народа, разумем, да је учињен искључиво у цељи мог обавештења, те се неосећам дужан, о њему ни овде ни иначе даље говорити, и то утолико мање што су из досадашњих пре-

зидијала моји назори познати. Неналазим никако за опортуно, о предметима излога чинити овде употребу, ова би у најбољем случају остала без успеха, а по свој прилици изазвала би расположење по нас врло штетно. Европа има своје обште интересе и свака в[еле]сила има своје посебне, који се обште поштују, јер непотиру у свом садашњем облику и изразу оне првопомењуте, и сва је Европа заузета, да се у постојећем стању ништа немења, јер свака промена може сагласност сила порушити. Одржање мира један им је од главних фактора оне сагласности; сваки покушај да се мир наруши садржи опасност у себи, да се она сагласност поруши, да се оштете интереси европски и појединих сила. Когод против мира иде, тога несматрају силе друкчије но као непријатеља свог и обштег. Отуд долази неочекивано (односно) добар пријем сад[ашњег] Књаж[еског] Кабинета у дипломацији, кога ће се оцена и убудуће скоро искључиво правити по његовој вољи и способности, да мир одржи. О овој теми неприма Европа дискусију, она је поставља као аксијом. Ко усхте и узможе своје интересе и своје држање да удеси према назорима и интересима Европе, тај се прима у друштво, које је на сваки начин јаче и претежније од појединога; ко тако неће или неможе, томе само зло од Европе предстоји. Тако посматра дипломација стање Европе и наше, и према томе изриче она суд о назорима и жељама наших појединих партија, наше скупштине па и целог народа.

Зато ћу се уздржавати од говора о могућности нашег рата с Турском па ма и у смислу, да је он одложен. Али како предстоји прављење зајма, што ће се пред скупштину изнети и публичном ствари постати, ту се нећу од говора о томе моћи уздржати. Већ покушах пред г. Хофманом ту евентуалност споменути, но осетих тако хрђав пријем, да одма разговор на други предмет скренух, како неби осујетио извршење неких обећања – о чему ћу ниже говорити. Г. Новикову учиних такође површно о томе саобштење означивши за циљ зајма исхрану бегунаца, измирење ванредних трошкова војених у прошл[ом] лету а и допуну наших арсенала. Г. амбасадор неприми изјаву нимало повољно, предсказа јој велику узрујаност у дипломацији, кад се буде дознала, и нове мере пресије од стране Порте. Пошто ћу се ја на овај предмет скоро овде повратити, држим, да ће потребно бити и тамошње консуле на исти спремити, давши ми на знање такве побуде зајма, које су мање зазорне но ратна спрема. Уосталом ја предвиђам такве тешкоће удејствовању зајма, да ми се успех мање но сумњив чини. Почем му в[елике] силе неће бити наклоњене, имају оне, бар на континенту, толико средства на расположењу, да извршење његово под иоле задовољавајућим нас условима, па можебити и сасвим, осујете. О овој моћи европских сила могу и наши финансијски капацитети нужна обавештења дати, и ова се сигурно неће подударати с изгледима, које нам за ту операцију предсказују неке интересиране банкарске куће или нарочито притом више интересирани ништа нерискирајући посредници.

Услед Ваше примедбе на давана с моје стране обавештења овд[ашњим] дипломатима о новом Књаж[еском] Кабинету, о чему имаћах чест телеграфирати Вам, треба да Вам, Господине Министре, нека објашњења поднесем. Изразом „изричем моје лично мишљење“ хтео сам да означим, како немам ни налога да захтеване одговоре дајем, ни знања о томе. Какви су назори и програм моје владе у обзиру на питање о рату. Али почем морадох нешто говорити и то с неким основом, то изјављивах „своје лично мишљење“ о том, без да оно и у чем прејудицира владину политику. Притом сам у главноме оно казао, што аустр. влада и руски амбасадор (о чему се и из мојих пређашњих извештаја уверити можете) сваком приликом узимаше за основ својим назорима о нашим догађајима, т. ј. веру Русије и Аустро-Угарске у мудрост Књаза. Те речи узе поново јуче г. Хофман као главни основ за разговор, који са мном вођаше, а познато је, како се г. Новиков једном изрази, да је Књаз Европи једино јемство за срећу Србије. Морам предпоставити, да се моје речи нису добро разумеле, кад се у њима налази смисао, да се странима даје повода мимо владе на владатеља се обраћати, и то ма да се такова намера или погрешка потире речима у истом ставу даље наведенима, да је Књаз саставио парламентарни Кабинет, као израз мишљења скупштине. Уосталом бијах

у положају, да морадох скупштинској већини већу важност давати но што је она по мом уверењу има, јер ми требаше с неким логичним вероватним амовима објашњавати, да нерекнем правдати, замену пређ[ашњег] Кабинета новим и то одговарајући на примедбе, да сад[ашњи] Кабинет неноси на себи више јемства за мир но пређашњи; – а мир је Европи сад животна потреба.

Говорих овој двојици господе и о предстојећим нам тегобама, које ће за нас изазвати навала у Босну толико турске војске, која ће се са србске границе скоро уклонити. Господа ме по дугом и живом мом настојавању немогоше дати надежде, да је могуће што по том предмету код Порте чинити, јер она у Босну с војском улази, да у својој области мир поврати и утврди. Тек на представку, да ми тражимо благост у поступању од стране Порте у интересу човечности и мира, да се неби овај у Србији нарушио, и да се у томе саображавамо политици, коју је Европа у обзиру на Херцеговину усвојила, даде ми се уверење да ће се у смислу представа дејствовати. Ове побуде ја сам често досад наводио, но свакад ми је одговарано, да наше држање одчасти побуњеницима и у Босни и у Херцеговини сујетне надежде даје. И сад кад додирнух потребу, да се сто пре крајеви побуњени успокоје, те да би се и Србији могло жељено спокојство повратити, би ми опет одговорено, да би Србија сама највише притом подејствовати могла тим, да избегава свако непријатељско држање према Порти. В[елике] силе чине све могуће за успокојење Херцеговине, али немају изгледа за успех, и г. Новиков мисли, да силе неби биле противне, кад би их Србија у овом предузећу могла својим упливом код усташа подпомоћи. Излишно би дакле било, да србска влада формално и јавно в[еликим] силама изјави жељу и своју потребу, да се Херцеговина што пре пацифицира; ако она што више неучини, то би врло мало допринело к успокојењу побуњених предела, а донело би јој сигурне и велике штете у симпатијама тих предела. Дејствовање наше владе преко консула и преко г. Магазиновића имало би истог дејства код дипломације без оних штетних последица.

У разговору с бар[оном] Хофманом о потреби, да се турска војска са србских граница уклони, и да она диригирана одчасти у Босну избегава поступање, које би једва стишане духове у Србији наново на акцију распаљивало, споменух тешкоће наше владе, које јој предстоје, што толике бегунце хранити мора, и што једнако ради успокојења пограничних житеља треба још дуго да обдржава на граници јаке страже – то све пошто су готовине државне касе летошњим догађајима исцрпљене. Недржим, рекох, да ће Србија моћи ове ванредне потребе подмирити без помоћи зајма. Барон ми одсечно на то одговори, да заиста неможемо од Порте захтевати умањење њених средстава одбране, кад се ми сами за рат спремамо. Ја истина ово одрицах, но за боље нађох, уједно разговор о тој теми прекинути. Ја држим, да је овд[ашњој] влади позната наша намера зајам правити, и да јој је та од дужег времена позната.

Нетреба, мислим, сматрати, да је одзив турске војске са србских граница тако решена ствар, да ће се то скоро и у знатној мери извршити. Порта ће своје снаге на нашој граници само постепено и утолико смањивати, уколико ми будемо наше припреме за рат умањивали, задржавши опет на извесним точкама појача одељења војске, која у свако доба лако и за кратко време на Србију кренути може.

Ја сам г. Стојановићу у подужим разговорима о разним нашим питањима моје назоре саобштио, и надам се, да ће Вам их он моћи тачно доставити.

Чест ми је, Господине Министре, и овом приликом уверити Вас о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5- II, Пов.№ 470

46.

11. октобар 1875.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о разговору са бароном Хофманом; обавештење о гаранцијама Турске великим силама да турска војска неће вршити упаде на српску територију

Бр. 55, *У Бечу 11. Октобра 1875.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Спремивши нову серију података о нападу Турака на нашу границу, одем јуче барону Хофману, да му писмени излог о томе предам и наше жалбе усменим представама подкрепим. Но тек што одпочех говор о цељи мога доласка, а барон ме прекиде изјавом, да је предмет жалбе „срећно и коначно“ расправљен, и саобшти ми депешу графа Зичија, који јавља, да је В[елики] Везир услед живих и озбиљних представа тамошње више дипломације односећих се на повреду српских граница од стране портиних власти дао представницима в[еликих] сила најјасније (les plus explicites) и најпозитивније уверење, да је свима командантима турским одпустио најстрожији налог, како се под њиховом личном и озбиљном одговорности неби убудуће српска граница вређала, по чему и В[елики] Везир да јемствовати може, да се Србија одсад неће од стране Турске обеспокојавати. С оваквим резултатом, рече г. Хофман, можете и Ви и ми задовољни бити, после оваквих јасних безусловних уверења – која наново повтори – нема никаквој сумњи више места, да се она неће и оправдати, и кад би Порта овако силама свечано задату реч погазила, онда престаје вредност сваких дипломатичких угодба и формалних обвеза. Ја захвалих барону на заузимању у овом предмету изјавивши му, да ћу Вам то, ма да сам уверен, да сте Ви од г. Магазиновића о свему већ извештени, телеграфом саобштити, на што ме и он позиваше.

Г. Хофману оставих при свем том онај мој писмени излог, а тако и г. Новикову, више као акт спомена на неповољна времена.

Г. Новиков ће се тек данас из поља вратити; ово писмо нећу експедирати, пре него се с њим састанем, ако ово буде могуће.

Међутим примих Ваше писмо од прекјуче Но 6 с новим подацима турског насиља, која су ми из телеграма већ позната била. Како ми дође и телеграм, који потврђује, да од три дана мир на граници влада, то немислим ове податке о насиљу турском представницима осталих сила саобштавати, али ћу г[оспо]ду Хофмана и Новикова о томе известити, да је од три дана овамо српска граница од Турака мирна, и тим доказ дат, да је заједничко посредовање в[еликих] сила на Порту дејства имало. Ово држах за нужно учинити као одговор на иронију, с ком се јесенас Рашид паша хваљаше, да од више дана Срби нису турску границу вређали.

Г. Новиков се саглашава с мојим мишљењем, да ће Турци заиста сад престати с нападајима на нас; и да су они последњих дана по саизвољењу Порте своје нападе учестали били, да тим прибаве себи и пред светом сатисфакцију за летошње нападе претрпљене од наших насртача. Г. Новиков нада се, да је последњом угодбом одклоњен сваки casus belli између Србије и Турске – засад; а шта ће на пролеће бити, рече, сам бог зна. О стању побуне и о послу пацификације у Херцеговини мање се говори и пише, а и у дипломацији незна се ништа више, но што и у новинама стоји.

Г. Новиков ми рече, да ће се по свој прилици император скоро у Петербург вратити. Ја нагађам, да тому могу и друго што а и политични послови па чак и такви заплети повод бити.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 485

47.

29. октобар 1875.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о разговору са бароном Хофманом и Швегелом о питању трговинског уговора са Аустроугарском и градњи железничког моста на Сави

Бр. 58, *У Бечу 29. Октобра 1875.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Склоност овд[ашње] владе, да с нама закључи

трговну конвенцију, као и с Румунијом, бијаше услед промене министарства нашег у Августу месецу врло охладнила. Ја сам о томе известио у своје време г. Ристића, и држао сам, да услед нове промене нашег Кабинета нису назори Аустро-Угарске у том обзиру измењени. Зато се изненадих пре неки дан одговором г. Швегела на учињено му о том предмету питање, који гласаше, да је он готов с израдом пројекта наше конвенције, и да је спреман, да одпочне преговарања о њој. Ради веће сигурности своје учиних и бар[ону] Хофману питање, да ли је влада његова сад склона, ступити у преговоре за закључење трговне конвенције са Србијом – почем је под министарством г. Ристића ту склоност одрицала. Г. Хофман, изрекавши енглеску пословицу да његова влада „има дела а не личности пред очима", рече, да сад нема никаквог повода таквом устезању од стране његове владе, и да је ова готова дотичне преговоре с нама одпочети. Ја му изјавих са захвалности, да ћу Вас о томе известити и упутства тражити, за која овим и молим.

Ма да сам за немогуће држао, да је Аустро-Угарска с Портом што о жељезничком мосту на Сави код Београда уговорила, изискао сам од г. Швегела опет обавештења о том гласу, и примио сам најпозитивнија уверења, да о том мосту нити је што преговарано, нити би преговарања смисла имала; он може бити предмет преговора између Србије и Аустро-Угарске, што је већ и био, а никако између ове и Порте.

Из разговора закључавам, као да би овд. влади по вољи било, кад би се у Србији питања неполитичне природе а замашнијег интереса подстакла, н.п. трговни уговор, концесија жељезнице – и тим се духови у скупштини и у публици од политичне борбе и интригирања на поље по земљу пробитачнијих послова навратили. Да неналази у таквом посматрању нашег стања објашњења и она готовост овд. владе, да с нама трговну конвенцију закључи.

Наименовање г. Комундура недоводи се у никакву свезу с догађајима на осталом балканском полуострву.

Чест ми је, изјавити Вам, Господине Министре и овом приликом уверење мог особитог поштовања.

КЦукић

[На полеђини]: примљ. 31. октобра 1875.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 516

48.

12. новембар 1875.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о ставовима званичног Беча према закључивању трговинског уговора са Србијом и о извозу оружја у Србију

Бр. 60, *У Бечу 12. Новембра 1875.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примио сам поштовано писмо Ваше од 6. тек. Но 9.

По предмету трг[овинског] уговора нисам даље никакве изјаве овде чинио у очекивању Вашег коначног упутства. Неналазим за умесно неизазван овде јављати, да се питање у основу и у појединостима од наше стране наново у претрес узме, пошто је оно у основу већ решено и по томе и пројект за дискусију спремљен. Овај је у главноме саобразан конвенцији закљученој између Румуније и Аустро-Угарске, и као такав има изгледа, да буде „протурен" кроз оба овозем[амљска] законодавства. Одступања од те конвенције могу бити примљена, ако су мотивирана заиста особеностима одношаја између Србије и Аустро-Угарске, па било да се ове клоне у корист једне или друге од уговарајућих страна. У колико ове особености нису у пројекту предвиђене, могу се у исти увести при претресу његовом, и по мом мишљењу у нашем је интересу приступити што пре одпочетку преговора и закључењу уговора, јер находим сам уговор као акт за Србију од превелике користи. Он није за Аустро-Угарску толико важан, као онај с Румунијом закључени, и зато се нетреба надати а још мање бојати наваљивања с њене стране у том обзиру. По мом мишљењу требало би се овом сад изјављеном готовости овд[ашње] владе користити и што пре закључењу оног уговора приступити, који је за нас од ползе и народно-еко-

номне, а далеко више од политичне вредности.

Пре него учиних званично корак код овд[ашње] владе за пропуштај оне две на аустро-угарској граници узапћене пушке, идох г. Хофману, да се усмено о „природи“ оног поступка ђумрука известим. Г. Хофман ми рече, да њему није ништа познато о каквог „општој мери“ односно извоза и провоза оружја у Србију, и свођаше све значење оног поступка на постојеће овде правило, да сваки, који оружје носи, мора за то имати „оружни пасош“, и тако ме позва, да му случај доставим, како би се нужна наредба у смислу нашег захтевања могла издати. Зато ме изненади јуче одговор овд[ашњег] М[и]н[и]ст[арст]ва, о коме данас званично пишем, и који је тог смисла, као да заиста постоји забрана провоза оружја за Србију. Ја ћу се ближе о томе усмено известити.

Изјава руског „правит. весника“ адресирана је заиста била на домаћој потреби на руске шовинисте из неке слабости владе према њима и без сазнања држ[авног] канцелара. Генерал Игњатијев по својој склоности, да се важнији послови с извесном лармом врше, „допринео је таквим поступањем млого томе, да се оној изјави већа важност давала, но што је она изражава, и која је сад, пошто се обистинило, да он није онакве разговоре с В[еликим] Везиром и султаном ни водио, на праву меру сведена. Тако налазе објашњења и речи г. Новикова, да је она изјава кабао хладне воде за агитаторе и оне, који се надају, да ће царева влада по њиховим жељама своју политику удешавати.

Рашид-Паша, на опросној посети, коју му учиних, давао је уверења о свом пријатељском расположењу према Србији и о својој оданости према Његовој Светлости, молећи ме да га благонаклоном спомену Књаза препоручим.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 552

49.

17. новембар 1875.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу о разговорима са бароном Хофманом и руским амбасадором Новиковим о незваничним наговештајима аустроугарског запоседања Босне и Херцеговине и о стању односа Србије и Турске

Бр. 61, *У Бечу 17. Новембра 1875.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Барон Хофман ми на састанку, који с њим пре три дана имађах, повтори пређе дато уверење, да с аустро-угарске стране заиста непостоји никако забрана на извоз и провоз оружја у Србију, и објасни ми догодивши се случај с оне две пушке као просту последицу постојећих прописа о оружном пасошу, које је ђумрук, изазван на то сигурно нејасном декларацијом експедитора (који је пропустио означити, да су пушке за потребу наше владе) у овој прилици аплицирао. Што ми је онако стиличиран одговор од М[и]н[и]ст[арст]ва овд[ашњег] дат, објашњава се тим, што онај, који је ноту писао и подписао, није знао за разговор, који сам ја пређе с бароном о предмету имао, па је дао захтевању мом значење простог и обичног тражења дозвољења, да се оне две пушке могу кроз Аустро-Угарску провести. Да се неби овај немили случај без решења и даље отезао, позвао ме г. Хофман, да телеграфским путем прибавим име ђумрука, који нам оне сметње прави, те да он одма пропуштај пушака нареди. Ја Вам по 14. тек. телеграфирах, но до овог часа немам одговора.

Том приликом запитах барона, ма да, рекох, гласове сматрам као нагађања новинарских политичара, да ли имају они неког озбиљнијег основа, који се односише на интервенцију у Босни и Херцеговини – под извесним евентуалностима – од стране Аустро-Угарске, па чак и на подужу војену окупацију ових земаља. Г. Хофман ми одговори, да су та новинарска брбљања без сваког озбиљнијег основа; гр[оф] Андрашиј није ни у длаку одступио од свог познатог досадашњег програма неинтервенције; основ те његове политике је не спречавање но подпомагање слободног развијања народа у отоманском царству,

таква политика једина одговара и интересима Аустро-Угарске. Сва нагађања у другом правцу или су измишљена подметања или плод фантазије плитких политичара […].[4]

Г. Новиков ми такође најпозитивније потврди, да досад ни речи није било о посади Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, и ова би, рече, такву понуду сила, ако би она и могућа била, одсудно морала одбити, јер то захтевају њени интереси. – Али, додаде да Ви одпочнете решење источног питања, за што се живо спремате, онда нисам сигуран, да ће то проћи без сваке интервенције; незнам каква или какве ће оне бити и на чему ће се ствар зауставити, али ће онда много којешта наступити, што сад нико, који није пророк, неуме предсказати, и што ће многе изненадити. – Ваше ствари, рече г. амбасадор, по новијим извештајима опет су пошле на горе, Ви се са свом снагом спремате за пролеће. Одговорих, да ништа о томе новијега немам. – Ко је тај Влајковић, рече, кога је г. Каљевић, стрепећи од непријатељства Милетића и Н[ово]садске омладине, послао као посредника, да га с овима измири? Одговорих, да о томе незнам ништа више, но што су новине донеле; а Влајковић биће сигурно онај исти познати, прећ[ашњи] руски, официр. – Какав је то Бекер у вашу војску сад примљен? Одговорих, да личност непознајем, но да сам из прив[атног] извора дознао, да је то неки официр, који је служио у руској, мехиканској и египатској војсци, и да је способан и многим декорацијама одликован војник. Тако чујем, да му је летос поверена била команда једног одељења наше војске на граници. – „Ви поверавате организацију ваше војске којекаквим авантуријерима, – баците се још њима у наручја!“ – Данас тек дознадох, да је речено лице на препоруку Игњатијева у службу примљено још пре година дана то ћу накнадно Новикову казати.[5] На питање, како стоји ствар нашег зајма, рекох, да после оног, што је овде покушавано, ништа даље незнам. О успеху мисије г. Христића рекох да ништа више незнам, но што у новинама има. – „То је зло, рече г. Новиков, баш зато, што Ви ништа незнате, за мене је доказ, да се много којешта и то опасно га збива, јер се неби од свега толика тајна правила. Г. Христић саставши се с г. Јонином рекао је овоме, да је исход његове мисије задовољавајући; но ми незнамо, какво значење да том задовољењу дамо; његово задовољење може значити наше незадовољење у највећем степену“. – Да немислите, рекох ја у шали, да је г. Христић определио Књ[аза] Николу, да с 10.000 Ц[рно]гораца усташима у помоћ притекне – као што то новине наговешћују? – „То незнам и неверујем, одговори, Књ. Никола ради по свом разуму; пустивши неколико стотина Ц[рно]гораца да у бају учествују, он је своју потребу задовољио, да даље иде није вероватно“.

На моју примедбу, да Порта, каошто и новине потврђују некреће по обећању војску с наших граница, одговори г. амбасадор (као и пређе једанпут), да би она то одавна учинила, кад би јој било могуће. За кретање војске треба новаца, а тих нема Порта, која би волила, да оне људе, што их држи на српској граници употреби против усташа.

Генерал Швајниц, пошто му на обште питање о новостима из Србије неумедох ништа казати, извештаваше се подробно о предмету мисије г. Христића. Ја му ову објасних, да за главну циљ има нотификацију женидбе Његове Светлости, а уз то да изравна неке храпавости у нашим одношајима, које су последњи догађаји створили, но које су извесне политичке партије умеле с успехом против српске владе експлоатирати. Генерал, који Србију и Ц[рну]гору из личног посматрања добро познаје (а зна и српски), по дужем разговору о нашим догађајима и стању изрече ту значајну оцену: „Желити би било Вашим незадовољницима, да искусе практично гаранције слободе, какве у Ц[рној]гори постоје“! – додавши – Књаз Никола би све, који неби умакли, повешао!

Чест ми је Господине Министре, и овом приликом уверити Вас о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 569

50.

21. новембар 1875.

4 У наставку је шифровани пасус.

5 Део реченице „препоруку...казати“ шифрован.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о могућем економском притиску аустроугарске владе и питању зајма за Србију

Бр. 62, *У Бечу 21. Новембра 1875.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примио сам поштовани президијал од 15. тек. Но10, а тако прекјуче и Ваш телеграм, као одговор на моје телеграфско питање, о коме имам овде додати, да сам га учинио у споразумљењу с г. Христићем, што ће Вам и он потврдити, ма да сам му облик дао, као да се само с моје стране поставља. Међутим г. Христић је решењу строго следовао. Шта сам ја по истом предмету искусио, јавићу другим писмом.

Јутрошње новине донеше телеграм из Београда, по коме је г. Министар Финансије Његове Светлости предлог владин о трошарини пред скупштином находећи се повукао натраг с изјашњењем, да ће овај предмет с новом ђумручком тарифом заједно скоро скупштини поднети. Неке новине доносе и свој премиер о томе и везују на такве тежње владе и њену кризу. – Ја се осећам дужности мојом обвезан, да Вам моје зебње изјавим од последица правца, којим влада, каошто по свему изгледа, мисли у овом питању поћи. Издање нове ђумр[учке] тарифе било је већ предмет мог разговора с гр[офом] Андрашијем, каошто се из мог презид[ијалног] извештаја од 29. Апр. т.г. Но 21. обавестити можете. Благим начином додирнута та евентуалност изазвала је онда одсудни одпор овд[ашње] владе у блажијој форми, но што Вам га је Кн[ез] Вреде изјавио пре неколико дана. Да ће Аустро-Угарска, која је у тим питањима према нама најпопустљивија гарантна сила, против наших намера наћи подпоре код свију сагаранта, а најрадоснији одзив код Порте, то је извесно. Ако би српска влада и могла одолети протестима свију, Србија неће моћи одолети репресалијама, које се под пристојном формом, која неизражава никакво непријатељство, против нас могу употребити, и које одчасти једна велика партија једнако овамо, као у интересу Угарске лежеће, проповеда. Под видом да у Србији влада куга стоке, може Аустрија ставити на увоз стоке из Србије забрану или велики контумац, тако и на коже, вуну и друго.[6] Колику је повику произвела била само обустава пловитбе, што је само вређало више удобност и то тек путника и неколико трговаца.[7]

Саме политичне оштете земље услед таквих протеста довољне би биле, да нас определе на напуштање неких материјалних користи од већег замашаја. Али се ово последње од нас нетражи, но нам се даје прилика, да као и свака друга, и најсилнија, држава осигурамо наше интересе међународним уговором и да у овоме признамо призрења и на интересе друге уговарајуће стране. Тако све државе раде, како може и сумње бити, да ми такође тако нетреба да радимо? Читам у новинама, како се неки наши народни економи размећу с пледоаријама за заштитни систем у интересу *српске урадне индустрије* – која, по мом знању, нити постоји нити има *могућности*, да *сад* и *на тај начин* постане. Али сам читао у новинама и да је мајоритет угарских народних представника *интересиран*, т.ј. неговори само по теорији и напрасно, да се по могућству до крајности отешта у Угарску увоз неке стоке, жита и другог сировог производа из Србије (и Румуније). Задатак је дакле обе владе, да и једним и другим оваквим тежњама *у интересу обе стране* на пут стану. О теоријским назорима и најнеоснованијима, има дискусији места; ова непотребују признање ничије за свој пуноважни обстанак, али да се они у практични живот уведу, требају они пристанак свију, чијих се интереса они додирују, па ма тај пристанак био од добре воље или приморан.

Разумех данас од Думбе да Управитељство Кредитног завода заиста зато се нехтеде упуштати у преговоре, што је са мном било посао одпочело; но он незна опет, да ли би сад хтело оно наставити са мном преговоре одпочете.[8] Овдашња влада рече извештавала се о тим преговорима код познате дружине.[9] – Одговор сам (о коме

6 Део реченице "влада...и друго" шифрован.
7 Делови реченице „ обустава пловидбе" и „и то тек...трговаца" шифровани.
8 Део реченице „Думбе...завода" шифрован.
9 Део реченице „Овдашња...о тим" шифрован.

Вам писах) још једнако дужан дати.

Брошуру Вам шаљем. Неупутно јој подмећу Молинарија[10], Родића[11] или друге важније личности уз владу стојеће као ауктора. Она је плод фантазија обичних новинарских политичара.

Прилажем и једну нотицу Fremden-Blatt-a о радњи г. Вл[адимира] Јовановића.[12] Ја сам *убеђен*, да су понуде Јокића тако без изгледа и озбиљног основа, као да их и нема.[13] У тим питањима и посредници морају бити финансијски матадори.[14]

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 574

51.

27. новембар 1875.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о политичком значају економских односа Србије са другим државама и важности њиховог правног регулисања

Бр. 65, *У Бечу 27. Новембра 1875.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Следујући позиву, који сте ми изволили учинити у Вашем през[идијалном] писму од 20. тек. Но 11, чест ми је поднети Вам овај извештај.

Уколико наши одношаји са страним владама односећи се на њихове поданике у Србији (и наше поданике у странству), нису уређени трактатима, непосредним споразумљењем, практиком (usus-ом, која се уместо у abussus изметао), они су утолико давали повода непрекидном трвењу између самих власти, што је ове често привољевало идеји, да се нарочитим писменим актом спорни одношаји расправе и одчасти уреде. Тегобе у одношајима тим осећале су се најјаче према аустр. властима не зато, што су оне биле нашим жељама и назорима најнеприступније, него зато што су тешки случаји између њих и наших власти због суседства обе земље били најмлогобројнији; и тако истину признајући могу по искуству тврдити, да је аустријска влада као најпопустљивија у том обзиру према нама прво а и једина склоности показала, да једним писменим уређењем оне заједничке тегобе одклони или их бар на мању меру сведе. По мом знању на томе предмету радило је више мешовитих комисија. Непомињући ону, која је на саставу прве српске ђумручне тарифе радила, и о којој ће г. Ј. Гавријловић моћи дати најпоузданија обавештења, непомињући ближе ни оно споразумљење односеће се на надлежност беогр[адског] варошког суда за суђење страним (аустријским) поданицима у мешовитим грађанским парницама, прва је комисија по истом предмету одређена радила 1860., па 1861. године у Београду, затим 1868. у Бечу, најпосле под Намесништвом опет у Београду, о којој последњој г. Бошковић ближег знања има.

Све ове комисије имале су у задатку, да уреде наше одношаје са странима уобште, у те спадају и наши трговни одношаји; и све оне искључиво су с аустријским пуномоћницима преговарале с изгледом, да ће све остале силе оно, што је с Аустријом уговљено, без сваког устезања подписати и за себе обвезним признати. Бар су нам у

10 Антон фон Молинари (Anton von Mollinary) (1820–1904).

11 Гавро Родић (1812–1890), генерал, далматински намесник.

12 Прилози нису сачувани.

13 „Понуде Јокића", „...посредници...матадори" шифровано у алинеји.

14 О радњи В. Јовановића у Бечу писао је Ј. Вашченко у свом писму упућеном Цукићу: „Чујем барем по новинама, да је дошао у Беч Владимир Јовановић, да тражи два милиона дуката за српско правитељство. Будући сам у стању за Србију наћи новаца, колико Србија само захоће, то Вас овим писмом молим, да ми јавите, по колико по сто мисли Србија да плаћа или уопште да ми у користи Ваше земље јавите, какове су условије тога зајма. Ако је г. Јовановић још у Бечу, то молим, да ми јави: 1. сумму какву жели, 2. условија и гарантију зајма, 3. На колико година. Све ће се моћи у кратком времену свршити, јер се има за Србију новаца добра. После када узнам условија хоћу њему одма телеграфом јавити, где и како ће почети ову ствар, јер ми је стало, да учиним услугу Србији. Ако није г. Јовановић у Бечу, надам се, да ћете ово моје писмо јавити Вашему правитељству, да се усљед тога може штогод користног за српску владу учинити. Ако би г. Јовановић био отишао већ у Париз, молим, да ми саопштите његов адрес, да могу њему јавити што могло би за њега бити користно у тој владиној мисији.Остајемь Вашим преданимь слугомь Јов. Вашченко Большая Морская д. 36. кв. 7. St Petersbourg. P.S. Молим покорно поздравити од мене г. Стеића. Петроградь. 10. Ноября 1875. (АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 541)

том смислу давана обећања. Како је Русија 1868. и зашто ово питање с нама расправила, наћићете објашњења у преписки с руским консулатом у Београду вођеној Маја (?) 1868. год., и у мојим извештајима подношеним исте године из Беча (Марта) нарочито у последњем, који по повратку у Београду (Априла) написах, и који, мислим, као врло пространи о томе говори.

Тежња наших влада свакад беше та, да се једном конвенцијом укине или бар ограничи консулатска јурисдикција, економна питања имаћаху за њих подчињене вредности. Странима беше баш до противнога више стало. И зато се ова два, сасвим хетерогена, питања слише у једно. Нашим владама беше до тога стало, да се с пожртвовањем економних користи успеду у својим пречим потребама, у укинућу стране јурисдикције, Аустрији и Аустро-Угарској лежаше на срцу више изаћи из прекерности економних одношаја, који постајаху између ње и Србије, за успех чега она радо одпушташе од неких својих права у јурисдикцији, која практицирати и за њу бијаше незгодно, и којима та опасност предстоји, да ће их само време као тражививша се без сваке накнаде потрти. Међутим утицаше као даљем обстанку јурисдикције постојећи штетан пример у Румунији, у којој de facto те нема, а тако и држање несамо румунске но и српске владе, које одређиваше ђумручке тарифе и декретираше подобне терете, који и на стране падају, без сваког призрења на претензије страних сила и на Портине трактате. Шта више влада српска је у разговору свуда отворено признавала, да је ђумр[учку] тарифу од 1863. год. издала не толико из призрења на финансијске користи наше држ. касе, колико да тим манифестира независност Србије од трактата, који је Порта са силама две три године пре тога закључила, и да тим принуди силе, да са Србијом понаособне трговне трактате закључи. А кад се ова на то реше, влада је имала намеру, да уређење трговних питања подуслови уређењем тегоба од јурисдикције и од других одношаја са странима долазећих. Аустро-Угарска је каошто је горе споменуто, у двапут пристајала, да ова питања с нама начисто изведе; но оба пута преговори остадоше без резултата, што је утолико више сажаљевати, што се под владом гр[офа] Андрашија можемо надати могуће највећој попустљивости у томе од стране Аустро-Угарске, у којој има толиких и тако јаких партија сасвим противних назора.

Међу побудама, да се српско заступништво у Бечу оснује, извођен је и задатак овога, да наше сваковрсне одношаје са странима посредством једне конвенције у ред доведе. О томе има спомена и у инструкцијама, које су ми пред полазак за овамо под Пр. Но 1 дате. Шта је по том предмету овде даље рађено, налази се у преписци, коју сам с гдом министрима водио. Ради олакшице изналаска у тамошњој архиви појединих писама навешћу овде само њихове Но и датуме, а млого је и усмено преговарано приликом бављења г. Мариновића у Бечу 1874. године, а нешто и јесенас с г. Ристићем у Београду. Моји су президијали у 1874. години од 24/9 Но 1, 29/9 Но 2, 10/11 Но 9 у 1875. од 16/4 Но 17, 29/4 21, 21/5 26, 3/6 29, 5/6 30, 17/6 32, 24/6 33, 28/6 34, 14/8 36, 29/10 58 и даље најновији. Министарски президијали су у 1874. од 4/6 Но 1, 7/10 Но 6, 2/11 Но 13, 11/11 Но 13а, а у 1875. од 24/4 Но 8 и најновији под Вашим министарством.

Пројект конвенције израђен је овде у Министарству, и његов ми је текст непознат. Пројект наше владе заједно с примедбама, које је г. Мијатовић на рум[унску] конвенцију правио, шаљем овде у препису.[15] Овај пројект, држим, да је резултат преговора држаних у Београду између пуномоћника српских и аустро-угарских, и даље настављених с г. Калајем.

Ја сам свакад мишљења био, да се трговни од[но]шаји одвојено од питања јурисдикције, или боље рећи предходно, нерешавају, но да се оба предмета један за други вежу. Овог сам мишљења и сад, и ако се то никако постићи неможе, држим, да треба овим трговачким уговором бар у принципу осигурати укинуће стране јурисдикције у Србији условивши, да се коначно уређење тог питања мора за годину две такође извршити. По расположењу сад[ашње] аустро-угарске владе према нама судећи надам се, да ћемо у овим тежњама успети.

Но остављајући питање јурисдикције, као да непостоји на страну, закључење трговне кон-

15 Није сачувана у фонду.

венције између Србије и Аустро-Угарске само по себи је у интересу Србије. Неузимајући ствар с те стране, да је Србија једина земља у Европи, и можебити у целом странима приступном свету, коју у том обзиру никакви уговори према странима невежу, и према којој ни ови нису ничим везани, и да се то можебити неће трпити, ако би Србија својим поступком туђе интересе сувише вређала, налазим, да је влада позвана у сваком случају већ из призрења да заштити интересе земље од самовоље стране, извући земљу из овог чудноватог стања, које се на дуже време неможе ни тако држати. И кад би ово у нашем интересу било, неби могли борбу с јачима и с целим светом до краја и с успехом издржати. Али утолико мање треба на какву борбу да мислимо, пошто само уговором можемо наше интересе у заштиту узети. Српски производи долазећи од сточарства и нешто од земљоделства (о другима, непостојећима, да неговорим) налазе већ на суседним и даљим страним пијацама на тако јаку конкуренцију, да им предстоји опасност и чак пропаст, ако уговорима неосигурамо њихов увоз у стране земље. Ја Вам напоменух, у једном пређашњем писму, како су и колико су интересирани читави сталежи од уплива у Угарској, да се отешта увоз оних српских производа у њихову земљу. Овоме се само уговором може на пут стати, у коме ће се наравно осигурати и то, да на стране урађевине у корист државне касе наплаћујемо увозну ћумручину (финансијску), али и да њихов увоз неотештавамо изванредним (заштитним) ћумручинама у интересу неке уображене будуће српске урадне индустрије, која ће некада, пошто се млоги и млоги услови испуне (ако се уобште неки и испуне), у живот ступити. Из призрења на неке будуће неизвесне користи неможемо дозволити, да нам се измакну оне сигурне, које већ у рукама имамо, и које се према степену развитка земље природне, а притом у опасности стоје, да се умање или потру. Уосталом има грана урадне индустрије, које понајпре могу у Србији оживити, и нико нас неспречава, да за те тражимо нека изузетна наређења. Било би истина подпуно озбиљно и оправдано тражење заштитних мера за тог рода радње, које већ у земљи постоје, и ту би се могли надати сигурном успеху; али можебити даће нам се та призрења и у односу на неке радње, о којима мислимо, да ће скорим у Србији оживити моћи. По мом мишљењу сва мука око ових је без цељи, она одуговлачи само закључење уговора, кога се сила и тако само на десет година простире; за то време, ако Србија буде срећна, да утврди сад постојеће урадне радње – помоћу заштите, може тим успехом задовољна бити: јер свака радња треба капитала, радне снаге, вештине и предузимача, а у овима нема изобиља у Србији, те да би се њене сировине и други помоћни материјал и средства на разноврсне начине у земљи могли с успехом прерађивати.

Колико нам економних користи од трговног уговора предстоји, политичне су толико исто велике, ако не за наше стање и у садашње доба и веће. Дугогодишња борба српских влада око признања наше автономије у том обзиру остајала је без успеха; све су силе сагласне с Портом биле, да је наша дужност просто портине трактате извршивати. Једва лане, на предлог гр[офа] Андрашија и по његовом живом настојавању, поставише три источне силе према Порти то наше право у виду, како га ми желимо, и то по дугој борби, јер се Порта непопустљиво одупираше. Остале силе (по мом знању) само су ћутањем успех наш санкцијонирале, но ма како ово било успех је само формалан и још не коначан и неоспорим. Последњу реч дала је Порта, на што није реплицирано. Према околностима рад три силе или је покушај без успеха остао, или је решена ствар, коју као такову силе оставише без реплицирања на портине протесте. Тек ако и пошто фактичним уговором наше право освештамо, постаје оно неоспорно. Наша автономија уосталом диже се уобште још више закључењем једног новог међународног акта, и даје нам маха, да је у згодним приликама и даље ширимо.

Неверујем, да ће Аустро-Угарска с нама закључити трговну конвенцију, која би се у млогоме разликовала од оне с Румунијом закључене. О узроцима тога имао сам чест у једном скорашњем президијалу моје Вам мисли изложити. Надам се, да сам овим укратко одговорио позиву, који сте ми изволили у горе споменутом президијалу учинити.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, ФІ, П/5-II, Пов.№ 584

52.

29. новембар 1875.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о аустроугарском плану решења херцеговачке кризе и његовом могућем дугорочном утицају на међусобне односе трију великих сила

Бр. 66, У Бечу 29. Новембра 1875.

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Пошто је покушај за пацификацију Херцеговине посредством консулске комисије остао без резултата (за какав се исход млоги криве, међу којима смо и ми), решиле су три источне силе, да се оне о моду реформа и концесија усташима, које се имају у Херцеговини увести, споразуму, па имајући унапред (по општем стању и држању остале Европе судећи) на то пристанак и других великих сила, да свој елаборат као заједнички, и под јемство Европе стављени Порти и Христијанима октројирају. Порта истина намерава овај корак три силе осујетити издањем реформа побудом собственим, и нада се утолико пре успеху, што је на то окуражавају и држање неких сила, које завидљивим оком прате велемоћност три савезнице, и савети неких дипломата, који своју радиност и успехе у пословима радо на видик износе. Но при свем три силе ће, мисли се, своје кораке ухитрити и намеру портину осујетити. По свему изгледа да у том послу главну улогу игра, као суседка и непосредно интересирана в[еле]сила, Аустро-Угарска, у други тек ред долази Русија; на што ове две пристану Немачка се саглашава. – Програм ће, мисли се, изнет бити пред Порту као заједнички предлог три силе, усвојен и од осталих сила (драговољно или не) у интересу општег мира; па држи се, као природни исход тог корака, да Порта – а ни побуњеници – неће одолети моћи овако тешкој навали три силе – па и целе Европе, него да ће предлог морати примити. Да ће оне три силе за успех посла свом својом снагом навалити, па у случају непријема њиховог предлога на противеће се и другим снажнијим средствима дејствовати, мисли се, да је ствар решена.

Пројект је израдио Андраши у смислу говори се по христијанство тако штедром; и либералном да ће не само европска но чак и руска дипломација морати зачудити се као неком необичном појаву у историји држава, па бојати се да ће и неки извесни одпор произвести.[16] Наравно ово све посматрајући с гледишта државничког. С друге стране ће предлог морати Порту поразити више но икакав до садашњи корак Европе према њој чињен.[17] Он се од неколико дана налази већ пред Императором и државним руским канцеларом и са зебњом очекују отуд решење о том.[18]

Пут ерц[херцо]г[а] Албрехта[19] у Петерсбург и здравица, коју је Император Цесару напио, сматрају се обште као неоспорни докази за чврстоћу алијанције, која између ових сила постоји и која је сад при предстојећем одсудном њиховом кораку у херцеговачкој ствари утолико нужнија.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом примити уверење мог особитог поштовања.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф І, П/5-II, Пов.№ 589

53.

5. децембар 1875.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу о руском прихватању аустроугарског плана за решење херцеговачке кризе

Бр. 67, У Бечу 5. Декембра 1875.

16 Делови реченице "Пројект...у смислу", „по христијанство...европска", „руска...зачудити се", „па бојати се", „неки извесни...произвести", шифровани.

17 Делови реченице „предлог...више но", „Европе...чињен" шифровани.

18 Део реченице „већ пред...о том" шифрован.

19 Надвојвода Албрехт Фридрих Рудолф (1817–1895).

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Према садржају Вашег поштованог президијала од 25. пр. Но 12. говорио сам с бар[оном] Хофманом и по овом разговору нађох за добро дати у лист овд[ашњег] бироа полит[ичке] кореспонденције објашњење вести, да предлог о трошарини находећи се пред нар[одном] скупштином није зато од владе натраг узет, што она намерава заменити га предлогом, у ком ће се и закон о трошарини и о неким заштитним ђумручинама тражити. И тако се овај предмет може сматрати, да је тим објашњењем окончан.

На питање, је ли заиста дошао од Русије одговор на предлог Андрашија и је ли исти задовољавајући рече ми барон да је одговор подпуно задовољавајући приспео и да сад аустр[ијски] Мин[истар] И[ностраних] дела и посланик руски о појединостима споразумевају се ово поглавито односно на пацификацију усташа.[20] Махмуд-пашина хитрина, да издањем познатог фермана о реформама учини излишним посредовање три силе, биће узалудан труд Новиков бејаше сасвим резерван ништа ми нехте саопштити од појединости програма, што би за Вас ново било.[21] Обоица се у том слажу[22] да ће се с извршењем похитати и тим предупредити сви противни планови, који би имали бити на пролеће извршени. Међу тим Књаз Црногор[ски] неколико дана по одлазку Филипа Христића с Цетиња питан од овдашњег Министра Иностр[аних] дела (телеграфом) о свом држању и намерама према догађајима у Херцеговини похитао је дати му најљубазнија уверења да он остаје веран политици три цара.[23]

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 596

20 Делови реченице „дошао...Андрашија и“, „задовољавајући... споразумевају се“ шифровани.

21 „Новиков...саопшти“ шифровано.

22 Шифровано.

23 Делови реченице „Међу тим Књаз“, „по одлазку...о свом“, „у Херцеговини...три цара“ шифровани.

54.

12. децембар 1875.
Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о водећој улози Аустроугарске у решавању кризе у Херцеговини
Бр. 69, У Бечу 12. Декембра 1875.

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
О програму три источне силе још се ништа незна. Лорд Букенен каза ми, да ће се по речима гр[офа] Андрашија програм још пре Божића силама саобштити, а г. Новиков ми напротив рече синоћ, да то није учињено – још (сутра је Божић), и да се неће моћи учинити. Г. Новиков мора бити у овом послу врло дискретан, да нисам могао наваљивати, да ми што ближе саобшти. Из разговора о томе могах само толико извести, да програм има за циљ два предмета, понајпре и (рекао би) поглавито пацификацију побуњених племена и предела, а затим наређења – реформе – , које ће јемства дати, да се за убудуће подобни догађаји предупреде. У обзиру на садржај ових наређења утолико је извесно, да она неће стајати много над али и ни испод нивоа оних реформа, које султанова ирада изриче, дакле по томе, шта програм порти октројира, непостоји толика неизвесност колика по томе, како се мисле и пацификација и реформе у дело привести и њихов обстанак гарантирати. Букурешки трактат је основ сад. политичне независности Србије, и по њему могла је Србија остати оно, сто је пре 1815. год. била; начин, како је трактат извршен, створио је ову Србију.

Што Аустро-Угарска руководи целу ствар, обећава сигурност успеха заједничког дела пред Европом, која једнако помало подозрева Русију у обзиру на себичне њене планове у Турској, ако и не у оној мери, каошто то беше у пређашња времена. Ни Немачка као у Турској непосредно неитересирана в[еле]сила нема тог позива, да у овом делу предњачи као Аустро-Угарска, чије се глас као суседке и из призрења на једноплеменост њених и оних народа у сев[ерној] Турској мора од целе Европе поштовати, те она – Евро-

па, одчасти и против своје воље, неможе одказати подпору, коју три источне силе буду од ње за свој програм тражиле.

Дипломација се беше доста успокојила односно на догађаје у Србији видећи, да је скупштина једва једном одпочела радити послове – државне. Оставка г. Јанковића нешто, о чему ме изволисте телеграфски известити, а увелико интерпелација о затвореној двојици Срба у Босни, и особито неизмерени говори о томе у скупштини, зададоше нове бриге. Ја сведох догађаје ове на обичну важност њихову; влада је примила на се т.ј. да жалбу – можебити основану – даље извиди, чим се скупштина задовољила; држане беседе нестоје под ничијом контролом, оне су излив осећања према турским властима већ тим оправданог, што код њих овакве неправде нити су први случај, нити ће бити последњи; ја сам, рекох, задовољан, што под таквим догађајима за стабилност власти у нашој земљи нису се скупштинске беседе штетне показале. – О оставци г. Јанковића неумедох дати никаквих објашњења.

Молим Вас, Господине Министре, да будете и овом приликом уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 612

55.

27. децембар 1875.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о даљем држању у тајности аустроугарског плана за решавање кризе у Херцеговини; аналитичко размишљање о факторима који могу утицати на успех аустроугарског плана

Бр. 70, *У Бечу 27. Декембра 1875.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Неписах Вам ништа већ од две недеље, све једнако у очекивању, да ћу нешто ближе дознати о познатом програму гр[офа] Андрашија. Ово време имаћах прилике виђати се почешће с разним члановима овд[ашњег] дипломатичног тела, на пријему за нову годину код Кн[еза] Хоенлоа, на амбасадорској рецепцији (de trois jours)[24] код Аариф-паше и код г. Волиеа и иначе, а опет небеше ми могуће докучити што ближе од оне по нас тако важне тајне. С изузетком највиших органа овд. владе и представника друге две савезнице предмет беше тајна за свакога, и зато нико о томе ништа незнадијаше. Г. Новиков на издалека додирнуто питање о томе апелирајући на моју разборитост, да ћу га извинити што из дужносних призрења мора још ствар у тајности држати, увери ме, да се програм неће јавности предавати, пре него се силама па затим, по њиховом пристанку, и Порти саобштио буде. Силама је већ саобштен и оне су га, каошто се наглашава, неке као Француска и Италија примиле, а В. Британска ће га, нико несумња, такође усвојити.

Крајње је време, да се програм у дело приведе. Само његово опредељење изискује, да то буде пре појава првог пролећа извршено, а зато треба још предходни пристанак и Порте и устаника. Савезнице су се с редакцијом акта дуго занимале, јер овај мораде управо трипут императору Александру на примедбе поднашан бити. По забринутом држању Новикова судећи савезнице нису преиспуњене надеждом, да ће њихов програм лако бити примљен на Порти а још мање од стране устаника.[25] Навали свију сила Порта ће за кратко време подлећи, јер силе, ако су сагласне, имају средства у рукама, да је на то принуде. Али средства за пресију на усташе нити су тако проста нити од сигурног дејства; при избору и употреби њиховој имају се млоги обзири у оцену узети. Силе неће сигурно хтети повторити летошњу комичну игру, у којој њихови агенти трчаше за шефовима усташа у цељи, да их на мирење с Портом склањају. Поновљена пресија на Србију а нарочито на Црнугору, да строгим уздржавањем од учешћа у устаничкој ствари овој одузму свако подхрањивање с те стране, употребиће се по свој прилици, али неће имати

24 (Фр.) тродневни.

25 Део реченице „По забринутом...судећи“ шифрован.

жељеног дејства. Но ово средство комбинирано с тим, да се у исто доба пресече свака комуникација између Далмације, Хрватске и Славоније с једне и побуњених крајева с друге стране осигурава утолико поузданијег успеха намерама велесила, у колико ће оно подпуније и строжије моћи бити употребљено. Но њему је понајближа циљ, да доказаној турској немоћи олакша *пацификирање* побуњеног народа, истина и силом али начином човечним у Европи усвојеним, те да се намерене реформе завести могу. Али колико је растојање од ових планова у глави и на хартији до њиховог извршења у дело?! Окупација војена онако дуге границе, те да је херметично затвори, неће, мислим, Аустро-Угарску мање трошка стати, но што би јој требало да поседне саму Босну и Херцеговину, а више ће раздражити незадовољство њених славенских народа, који са својих симпатија с устанком христијана пре ће у својој опозицији према садашњој влади наћи нових савезника но да ће их изгубити. Опасност за овд[ашњу] владу с те стране биће заиста озбиљна, ако Турци, по свом начину, при покоравању побуњених крајева почну опет свирепо с' христијанима поступати, и ако приведење реформа у дело доиста наиђе на неодољиве тегобе. Да је и овакав исход ствари могућ, па и вероватан, то задаје бриге баш в[еликим] силама у истој мери као и садашње њено још нерасправљено стање, јер се компликације из тога следујуће још сада немогу предвидити. Природно је, да Аустро-Угарска као притом понајближе интересирана сила, од неповољних евентуалности највише и страхује.

Примио сам и Ваше писмо од 15. тек. Но 13 и телеграм, којим сте ме изволили известити о одложењу скупштинских седница преко прошлих празника.

Телеграм о нападају Турака на нашу границу употребио сам само за саобштење у разговору о непоузданости јемства, која нам Порта даје за одржање добрих сношења.

Да је г. Вл[адимир] Јовановић овде био у повратку за Србију, дознао сам из „Fremden-Blatt"-а; кад га у хотелу потражих, он беше већ одпутовао.

Овамо је долазио неки Милија Јовановић, пенз[ионисани] срески старешина, да од цара тражи пензију за услуге царевини учињене 1848/9. у борби с Мађарима, у којој је и он као предводник једне чете с одликовањем учествовао. Ја га од намере одвраћах, но неуспедох; шта је даље овде свршио, незнам, као ни то да ли се у Србију већ вратио.

Шаљем препис ./. једне верб[алне] ноте[26] овд[ашњег] министарства; начин у њој изложени могао би се ваљда и код нас усвојити при пропуштању увожења предмета за потребу консула.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 629

56.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о иницијативи грофа Андрашија везаној за односе западних сила и Порте после устанка у Херцеговини; о погледима званичног Беча на ситуацију у Босни и Херцеговини

Бр. 1, *У Бечу 11. Јануара 1876.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примио сам телеграм односећи се на саобштење, које сте учинили Књ[азу] Вредеу[27] о немогућности засад жељезничке свезе између Аустро-Угарске и Србије. Очекивах објашњење тога поштом, но то ми још недође, а нужно ми га је имати, пошто ми је цела преписка наше владе о томе, с аустро-уг[а]р[ским] консулатом непозната и посве нова ствар. Идох бар[ону] Хофману с изгледом, да ће он о предмету разговор почети, и тако ме ближе са ствари упознати, но он то неучини, а ја га наравно немогах питати.

Дође ми и више Ваших телеграма о току претреса држ[авног] буџета у скупштинским седницама, које би дипломацију својим карак-

26 Није сачуван у грађи.

27 Никола Вреде, дипломатски агент и генерални конзул Аустро-угарске у Београду.

тером у млого већу бригу бацале, да она није одвећ преокупирана пројектом грофа Андрашија. Изгледа, као да поред овог пројекта унутрашње тегобе, нарочито оне између обе половине царства, па и догађаји на страни и чак напредовање в[елико]британског надмоћија у Египту, играју улогу подчињене вредности за овозем[аљску] врховну владу. Овакви назори налазе одзива и код овд[ашње] стране дипломације. Бар[он] Хофман ми прекјуче рече, да је ВБританска тек дан пре пристала у основу на заједнички рад по грофовом пројекту, и да ће одма и представници свију великих сила у Цариграду учинити кораке код Порте, те да и она пројект прими. Посланицима је остављено, да се договоре о начину, којим ће на Порту дејствовати у корист пројекта, и зато се још незна, хоће ли они то учинити радећи колективно или понаособ, усмено или писмено. Наравно је, да се незна ни то, како ће се Порта овом позиву Европе одазвати. Од Новикова само толико дознадох да је Порта у свом пређе показаваном одпору јако омекшала.[28] Но утолико више бриге задају дипломацији усташи, о којима се сумња, да ће саветима в[еле] сила просто и налако следовати. Принудне мере против њих су и тешке и скупоцене, и морале би ићи до – нечовечности, те да имају успеха; али ово, као лек гори од болести, неслаже се с цељи грофовог пројекта. Очевидно је, да се овде спрема неко кретање војске за југ, но незна се, у којој цељи. И по мнењу генерала Швајница који познаје све оне пределе скоро немогуће је с успехом затворити аустро-угарску границу према западној Босни и према Херцеговини.[29] На сваки начин лакше би се извршила поседа тих предела аустро-уг[а]р[ском] војском но херметични затвор границе и прекид саобраћаја преко ње. Војска би у овом случају имала да обдржава кордон и према својој популацији каогод и према страној; налазила би се дакле између две ватре. Но кад би и Порта на ову страну окупацију пристала, питање остаје једнако тугаљиво за дипломацију, јер се унапред немогу предвидити последице таквог корака а лако се могу изазвати тим таквог рода нове компликације, које за целу Европу а нарочито за Аустро-Угарску од велике штете бити могу. Зато управо нико и неговори радо о томе, шта ће се радити, ако побуњеници неприме посредовање Европе. Г. Магазиновић биће у стању, да Вас пре извести но ја о тексту пројекта гр[офа] Андрашија.

На телеграм тичући се беогр[адског] дописника овд[ашњег] Korrespondenz-Bureau-у одговорих Вам телеграфом, замоливши за нова упутства. У писму од 12. пр[ошлог] неспоменух онај израз Dra Хиршфелда, шефа оног бироа, штедећи дотичну особу, која је за мене једнако тајна остала. Непознајући личност нисам се могао упуштати у давање даљих објашњења о њој. „Прљавост“ њена уосталом изводи се из начина, на који је она од реч[еног] шефа тражила награду за своје дописе, без да су ови (по речима шефа) биро и најмање задовољавали.

О Петру Карађорђевићу зна се, да је у Босни био у једној чети више хајдукујући но војујући, али незна се, да ли је још тамо или где иначе као ни то, одкуд му и оно мало новаца, што му требаше за одпочетак четовања. Бар[он] Хофман ми рече, да ће се Карађорђевић, ако се оружан где на овој страни појави, обезоружати и с границе стражарно удалити.

Телеграфирах Вам о удадби Књагиње Јулије[30], која је из тога велику тајну правила тако, да се ни овде у њеној палати по свршеном венчању ништа извеснога о томе није знало. Чујем, да је Књагиња печатаном објавом овд[ашњој] и угарској аристокрацији на знање дала овај нов свој брак, пошто је венчана и у Белгију одпутовала била. Њен пређашњи одношај још за живота пок. Књаза Михајила према Књазу Карлу Аренбергу[31], садашњем супругу, познат је, он је тешњи постао био с одласком Књагиње из Србије и са смрћу поч. Књаза, али из свега није се и брак раније извести могао, јер је овоме одсудно противан био шеф фамилије дука Енг. Аренберг. Како је овај лане умро и главарство породице пређе на сина му 3-4 године стара, то Књ[аз] Карло искупи задату реч Књагињи, како рок жалости за умрлим му братом прође и венча се с Књагињом.

28 Део реченице „Од Новикова...да је“ шифрован.

29 Део реченице „И по мнењу...пределе“ шифрован.

30 Јулија Хуњади де Кетељ.

31 Карло од Аренберга (1831–1896), кнез.

Ако се удеснија прилика неукаже, послаћу Вам по Штајнлехнеру нове шифре наравно под печатом. [32]

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№16

57.

25. јануар 1876.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о разговорима вођеним на дворском балу

Бр. 4, *У Бечу 25. Јануара 1876.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
На синоћњем дворском балу, на који сам (са женом) позивницама за дипломатско тело нарочито удешенима позват био, буде ми у држаном cerle-у[33] као и осталим члановима истог тела од стране Њихових Величанства указана чест, да су и цар и царица са мном говорили. Његово Величанство после кратке изјаве задовољства, што ме опет види, извештаваше се о здрављу Његове Светлости Књаза и о тегобама, с којима се у одговарању свом владалачком позиву има да бори, додавши да Књаз у свом стању заслужује општег саучешћа и искрене жеље, да оне тегобе престану. Ја сам на поједине ставове царевог говора давао кратке одговоре: да је стање здравља Његове Светлости повољно, да су тегобе заиста врло велике, и да би оне и за земље старијих и више утврђених установа биле тешке, тим теже за наше стање, и да се надати, да ће се оне одклонити, чим посредовањем великих сила садашње прекорно стање на истоку узме ма на који начин известан, задовољавајући, правац. – Њено Величанство, по свој прилици као ближе непосвећено у политичним догађајима из наших крајева, ограничило је разговор искључиво на моју личност.

Кнеза Вредеа нађох на том балу, и у подужем разговору примих од њега обавештења о неким нашим догађајима у последње доба, а поглавито и поименце о томе, зашто је г. Јанковић оставку на свој портфељ дао, и у ком сте смислу Ви Аустро-Угарској изјавили непристанак наш на жељезничку свезу. Том приликом приметих код истог господина уверење, да ће српска влада, хтевши нехтевши, на пролеће у какву акцију против Турске ући, при чему се моје противно мишљење разлозима побијаше. Наравно је Кнез у том смислу и својој влади изјаве чинио, што је морало бити већ и цару рапортирано, јер је Његово Величанство, држећи општи cerle, задржало Кнеза на разговору најмање 20 минута, кад с највишим достојницима у томе по неколико минути само проведе, и при оном разговору, држим, да је Србија, ако не искључиво, а оно сигурно поглавито била предмет његов. Да ли је то овако било, бићу може бити у стању што поузданије дознати, кад ми Кнез на посету буде дошао. У синоћним листовима изађе текст познате ноте гр[офа] Андрашија, извађен из Köluische Ztg-a. Г. Новиков ми потврди, да је текст аутентичан, и да је до публичности дошао нечијом индискрецијом (он мисли на самој Порти). Ово је дипломацији доста неповољно, јер она је заиста хтела да тим енглеској влади учини по вољи, што би Краљица при отварању парламента прекосутра прва ову велику тајну свету одкрила. Ја Вам непослах тај текст, јер ћете га у новинама раније читати, а и нетелеграфирах Вам извод, што би овај морао врло неподпун испасти.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

26. Јануара. Дође ми Амерички консул с коначним одговором о зајму.[34] Одбијајући поново од себе свако учешће у одређењу услова прија-теља паризки рече да тражи 7 по сто интереса са 70 емисија остављајући нама да одредимо количину амортизације која се у горњој цифри

32 „Штајнлехнеру нове шифре“ шифровано.

33 (Фр.) кружок.

34 Реченица шифрована.

не подразумева.[35] Ја изјавих своју сумњу да ће се моћи на тај начин посао удејствовати.[36]

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1875, Ф I, П/5-II, Пов.№ 629

58.

26. јануар 1876.
Информација Ђорђа Павловића, министра иностраних дела, Кости Цукићу о зајму за војне потребе и о савету Русије

Поверљиво
Господину К[ости] Цукићу
Заступнику Србије у Бечу.
26 Јануара 1876 у Београду

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова

Г. Заступниче,
Пред полазак скупштина је у тајној седници изабрала контролни одбор од 17 лица, од којих 9 морају бити на окупу. Влада са одбором овлашћена је да закључи зајам на страни, кога процент са свим осталим трошковима може ићи до 10 на сто. Као гаранција, могу се дати облигације Управе фондова. Ако се са зајмом на страни не би успело, да се може у земљи учинити принудни зајам до 18 милијона динара. Ради најнужнијих војених припрема, Влада се може послужити новцем Управе фондова и готовином државном. Данак да се може покупити до конца Марта. Мере ове, као потребне у данашњим приликама, не значе, да се скупштина тиме за рат решила.
У осталом, Русија нам је световала, да за пролеће будемо спремни, за сваки случај.
Примите г. Заступ[ниче] итд.[37]

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 46

59.

2. фебруар 1876.

Мишљење Коста Цукића о процени кнеза Вредеа, аустроугарског дипломатског представника у Београду, влади у Бечу да ће Србија наредног пролећа ући у рат са Турском

Бр. 6, *У Бечу 2. Фебруара 1876.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Предмет Вашег поштованог президијалног писма од 23. пр. Но 1, текао је, каошто из овога видох, у оном смислу, у ком сам га ја нагађајући схватао и овде представљао, и у нечему неподударно с назорима о томе од стране Кн[еза] Вреде-а, који у непристанку владе – и скупштине,– да сад о вези жељезничкој уговара, налази новог доказа за нашу решеност, пошто пото на пролеће у акцију ући. Не мало је утврђењу тог мишљења код Кнеза допринело Ваше усмено тврђење, да скупштина није о грађењу жељезнице сву бригу већ на владу пренела, задржавши за себе само право ратификације, где управо та ствар томе противно стоји, т.ј. скупштина је ону власт већ заиста на владу пренела, па сад је влада неупотребљава из горњих побуда – можебити с новим друкчијим пристанком (– ратоборне) скупштине. Из разговора, који сам и поново с овим господином имао, уверио сам се, да је рапорт, који је он влади и суверену свом о нама поднео, пун доказа не само о томе, да ће Србија на пролеће ући, с вољом владе или против њене воље, у какву акцију против Порте, него и о томе да поред попустљивости владе сваки другог рода нереди и катастрофе у Србији маха узети могу. Колико се оваквим изјавама лица, које с места догађаја као ревносни пратилац њихов долази, вере поклањати мора, говорићу даље обширније другом приликом.

Г. Вреде је други дан после дворског бала имао код Њег[овог] Величанства нарочиту аудијенцију, које је предмет, каошто се предпоставити може, што уосталом и он сам отворено каже, скоро искључиво Србија била. Кнеза сам прексиноћ још на балу код гр[офа] Андрашија видио, но нисам могао с њим говорити, и незнам, кад ће за Београд поћи. Гласове о његовом

35 Делови реченице „услова...нама“, „амортизације која се“, „не подразумева“ шифровани.
36 Део реченице „на тај...удејствовати“ шифрован.
37 У већем делу цело писмо шифровано.

одзиву на садашње посете побија он као сасвим неосноване.
Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 64

60.

16. март 1876.
Ђорђе Павловић, министар иностраних дела – Кости Цукићу о сумњама Београда у искреност Беча да спречи деловање Петра Карађорђевића; о званичном уверавању српске владе датом кнезу Вредеу у Београду да Србија неће напасти Турску; о непоузданости руске политике према Србији

Заступнику Србије у Бечу
Г. К[ости] Цукићу
Но 8.
16 Марта 1876 г. у Београду
Г. Заступниче,
Ваша поштована писма 25, 26, 27 примио сам, последње поштом јуче, а прва два тек данас. Донео их ми је син г. Штајнлехнера. На питање моје, кад је дошао г. Штајнлехнер, рече ми, да је дошао још у Суботу, но писма су дошла тек јуче са стварима. Ја ћу бити слободан да Вам приметим, да од сада, при пошиљању писама преко приватних лица, приметите, да писма собом носе, а не да са стварима писма иду, да би се избегли сви могући случајеви.

У вези мога предпоследњег писма, у ком сам Вам јавио, да је Кнез Вреде изјавио Његовој Светлости, како је издан налог, да се Петар Карађорђевић интернира, где се нађе, – чудно ми је, да то до сада још није учињено, и да се он слободно по Аустрији креће, где му је воља. После те изјаве Кнеза Вреде, имамо једно писмо, у ком нам се јавља, да је Карађорђевић једно вече провео до неко доба ноћи код Сахера у Бечу, са две аташе-а из турског посланства, и да је после дошао један Андрашијев чиновник из Министарства, где су сви заједно конферирали. Све ово доведено у везу, даје нам доказа о тенденцијама аустриске политике спрам нас.

Што се тиче медаља и памфлета, немамо још од никуд гласова да су где дошли или се растурују.

Прошле Суботе 13 о.м. долазио је у Министарство Кнез Вреде, коме сам у име владе, на тражено изјашњење (Но 6) дао одговор: да Влада Српска нема намере нападати на Турску, нити ће шта чинити, да смета В[еликим] Силама у њиховој акцији око умирења побуњених крајева у Турској. После дужег разговора Кнез Вреде полазећи рече: да мисли лично, да је оваква изјава задовољавајућа, међутим, да није сигуран, како ће је оценити гроф Андраши. Јуче је долазио г. Карцов код Његове Светлости а после код мене, те је саопштио телеграм који је добио од Новикова и који гласи, да је Русија подпуно сложна са Аустријом. То је одговор на тражено мнење из Петербурга, услед чињеног корака од стране Кнеза Вреде. Његова Светлост по саопштењу поменутог телеграма казала је г. Карцову, да Влада Руска води политику, која одговара њеним назорима, – међу тим не може се уздржати а да не примети, да налази за чудно, да се једно говори у Петрограду, а друго у Цариграду, друго опет у Бечу, и да би природније било, да се отворено говори и ради, а да се не узима један начин, који ничега јасног у себи нема. На послетку додала је Његова Светлост, да сажаљева такво понашање спрам њега, који је доста доказа дао, колико му је стало, да сљедује саветима Русије. –

– Ја Вам благодарим г. Заступниче на пошиљању извора из Бечких новина, које се спрам нас својом доследношћу одликују. Али ме је јуче изненадило, што нађох у Neue freie Presse наредбу Намесника у Прагу, која се односи на забрану провоза у Србију од 600.000 наручених Шасповљача, при свем томе што је у Београду сваком позната ствар да досада никакво оружје није наручено. Неки генерал Бердан из Берлина, лиферант оружја, долазио је у Београд и нудио оружје, али његове понуде нису примљене. Он је код више конзула бивао на ручку, нарочито код Кнеза Вреде, и отишао је одавде не свршивши ништа. То је факт. При свем том, треба на јавност изнети нашу ратоборност и парадирати пред Европом и Портом са којекаквим излиш-

ним наредбама. У неколико да се разумети, што Аустро-угарске новине пишу, али да се једна државна власт упушта у новинарске каламбуре, износећи један специјал измишљени факт, то не поњам.

Примите г. Заступниче и т.д.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 191

61.

16. март 1876.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о привременој забрани извоза оружја из Аустроугарске у Србију

Бр. 28, *У Бечу 16. Марта 1876.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Из мог синоћњег телеграма изволили сте разумети, каква је мера у Аустро-Угарској предузета у обзиру на извоз и провоз оружја за Србију и Црнугору. Барон Хофман ми то саобшти као у виду апелирања на нашу пријатељску разборитост, с којом ћемо хтети при оцени мере узети у обзир околности, због којих је овд[ашња] влада исту употребити морала. Истина извоз и провоз нису забрањени једном општом наредбом и коначно, него су привремено подвргнути сметњама, кад би се оружје у маси хтело у Србију и Црнугору увести, а неби се за сваки појединi случај имало нарочито дозвољење. Практичне користи ја неувиђам у овом разликовању. Обадве мере су тог смела, да извоз и провоз оружја нису дозвољени, па било да се мера зове забрана, општа и формална, или обустава, привремена и у већим количинама, кад број није опредељен. На питање, да ли се и револвери подразуму у оно оружје, рече барон, да су и они оружје, замоливши да ненаваљујемо засад с тим захтевима, изглед је итако, да мера неће дуго обстати. Знајући из искуства, како се подобне наредбе врше, и да овозем[аљској] власти у круг забрањених предмета узимаху и оне, које могу као оружје послужити, или из којих се може оружје и војени материјал фабрицирати, као: гвожђе, запрега колска, сумпор, кожа –, упитах, да ли се и на те предмете неће забрана распрострти, на што ми барон одговори, да се забрана односи само на оружје а не и на материјал, из ког се фабрицирају оружје и остала убојна средства, а тако не и на друге војене потребе. Ово није за мене јасно, јер често није могуће одредити или остаје ствар спора, да ли су предмети „саставни делови“ оружја, дакле да под забрану иду, или су прост материјал за фабрикацију оружја, те зато да су од забране изузети. Зато би мишљења био, да се у случајима набавака влада предходно утврдо осигура, да се исте неће у забрањене предмете рачунати, како би се предохранила од штета, које је лако могу постићи.

Г. Хофман ми потврди, да је стари Карађорђевић[38] зато напустио Угарску, јер му је полиција тамо сувише досађивала. За Петра Карађор[ђевића] рече барон, да се незна, где је, но да ће по свој прилици бити гдегод у Босни скривен.

Молим Вас, Господине Министре, да будете и овом приликом уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 192

62.

16. март 1876.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о позитивној реакцији Бечa на званичну изјаву министра иностраних дела Кнежевине Србије дату Вредеу да Србија неће напасти Турску

Бр. 29, *У Бечу 16. Марта 1876.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Дипломација је пуна радости услед постигнутог успеха у Београду. Гр[оф] Андрашиј је одма по пријему Кн[ез] Вредеовог извештаја о Вашем

38 Александар Карађорђевић (1806–1885), кнез Србије од 1842. до 1858.

изјашњењу тичући се рата између Србије и Турске одпутовао у Теребеш на одмор од званичних послова. И целој осталој дипломацији светли се лице пуно задовољства, да је засад опасност за општи мир одклоњена. Како у јучерашњи Понедељак г[оспо]да амбасадори (у одсуству министра) потрчаше сви барону Хофману, да велику новост на самом извору сазнаду, то имађах прилике ту видити заступнике Вбританског, руског, француског и турског, који држећи наравно мене такође као извор у равној мери поуздан, колико је то и барон Хофман, обраћаше ми се честитањем и питањима о појединостима, тога сада најважнијег догађаја. Срећом бијах ја раније примљен од бар[она] Хофмана, који ми је прочитао депеше и Кн[еза] Горчакова и Кн[еза] Вредеа, те се тако избавих неповољног положења, у ком би морао признати, да ми је предмет питања непознат. Овако пак могох ући у ток њиховог разговора, објашњавајући догађај својим мишљењем, да Књаж[евска] влада никад није била решена за рат, но да није смела допустити, да је догађаји, којих излазак нити се могао предвидити, нити је у њеној власти лежао, изненаде неспремљену, и зато је она у последње доба више пажње поклањала војним спремама земље.

Г. Новиков, с којим сам се и понаособ састао, врло је задовољан, што је нашој влади сад дат јасан доказ, да је он свакад подпуно схватао политику свог суверена и његовог канцелара, и да су дакле они извори нечисти били, из којих је наша влада црпила савете за своје држање у политици последњег времена. Но зато г. амбасадор, ожалошћен дознањем разних појединости, признаје, да је грешио кривећи за млого којешта српску владу, где је ова лако могла бити преварена и дотле, да није могла друкчије поступити.

И јуче и јутрос примих један званични пакет, но ненађох ни у једном писама односећих се на изјаву, коју сте учинили г. Вредеу. Будите уверени, Господине Министре, да сам се тек по тешкој борби решио, ово Вам писати, и да сам нашао, да би против моје дужности поступао, кад би и даље о томе ћутао. Несамо о у речи стојећем догађају бијаху сви заступници гарантних сила од својих агената извештени, него и иначе они се отуд одржавају у сазнању и мање важних случајева, које можебити наша влада држи одчасти као тајну. Ја иако нисам очекивао, а држим, то би био једино коректни пут, да ја, као дипломатични агент Његове Светлости, дам гр[офу] Андрашију одговор на питање, које Вам је учинио његов агент, бар сам се надао, да ћу о томе бити извештен пре него све овд[ашње] и европске новине ту новост донесу. Немогу помислити, да Вам други послови нису дозволили, и мене о случају бар известити, јер знам, да је овај посао за министра спољних послова постао првог реда у садашњем моменту. Немогу ни на то мислити, да у незадовољству с оданости и ревности, које у служби показујем, намеравате оним занемаравањем то незадовољство Ваше наговестити ми; за ово има краћег и јаснијег пута, те да се и излишности ове посте и неудесности мог обстанка на њој израза да. Напоследку немогу држати, да сматрате за недозвољено или бар за некорисно обдржавати Књажевог дипломатичног агента у Аустро-Угарској у сазнању бар оних послова, које ова велесила непосредно по најважнијим политичним питањима са Србијом води, кад обште признати обичај и обште поштована правила дипломатичне службе то прописују, и пошто сам ја већ узео слободу напоменути Вам, Господине Министре, тешкост мог положења, кад сам о догађајима у Србији, као њен заступник, мање, нетачније или бар доцније обавештен, него што су то несамо овд. влада и заступник Русије као више у нашим догађајима интересирани, већ и заступници других гаранта – и новинари. Но како ништа без узрока небива, молим, да ме изволите о истом обавестити и по потреби олакшати, да из овог положења изађем. Позивајући се на Вашу увиђавност и правичност надам се, да ми нећете замерити, што сам о овом предмету отворену реч повео.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 189

63.

24. март 1876.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о протеривању Петра Карађорђевића из Аустроугарске; анализа поставки политике Аустроугарске и Русије према Србији; незадовољство Цукића због недовољног и неправовременог информисања од стране Министарства иностраних дела у Београду

Бр. 32, *У Бечу 24. Марта 1876.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примио сам по г. Ђ[орђу] Симићу Ваше поштовано писмо од 16. тек. пр. Но 8. Дужан се осећам, обширније Вам на исто одговорити, али почем због болести нисам у стању млого се шифрама служити, мораћу мој одговор, колико је могуће, скратити.

Нисам могао предпоставити, да ће се г. Штајнлехнеру таква сметња у путу случити, те да моја писма по њему раније послата доцније у Београд стигну, но она доцније по пошти експедирана. Уосталом поступићу по Вашем упутству и предајући убудуће познатима писма за Београд умолићу их, да иста уза се носе.

Изјава Кн[еза] Вреде-а о интернирању П[етра] К[а]р[а]ђ[орђевића] потврђена ми је овде, и ја немам узрока о њеној искрености и основаности сумњати; она истиче из политике аустро-угарске, која све сметње предузетој пацификацији с пута уклањати мора, а таква је сметња без сумње и бесмислено владање Карађорђевића. Што се то досад није још извршило, држим на основу датих ми уверења, да је томе узрок једино та околност, што се, одкад је она заповест издата, личност она није могла у Аустро-Угарској ухватити, јер се по свој прилици од тог доба једнако у Босни находи. Но ако је нашим органима познато, да се иста личност слободно по Аустрији (и то још нарочито по Аустрији, где је полиција савршенија и поузданија) креће и бави, где јој је воља, то би одржање наших добрих одношаја с царевином изискивало, да њеној влади покажемо, како сами њени органи вршећи злочесто више налоге осујећавају њене намере и доводе прве основе њених међународних дужности и њених пријатељских одношаја према Србији у сумњу. По мом уверењу није добро, оставити овакве сумње неразбистрене; оне се иначе умножавају и јачају на штету обе а нарочито слабије стране, немајући пореклом ни озбиљнога ни оправданог основа, и нарасту под ћутањем обе стране и необјашњене до огромних размера, ма да су одма спочетка расправљене, могле бити сведене на једно лако објашњење. Будите уверени, Господине Министре, да се ја неби упуштао у претресање овог предмета, кад неби држао, да ми, док сам на овом месту, у дужност спада, настајавати, да се добри одношаји између обе земље недоводе у стање, које је са сваким даном доцније све теже исправити, а на дуго се без осетних штета за земљу, за њену владу, па и за њеног владаоца немогу поднети. Немојте ми узети за зло, јер то чиним из чисте оданости према Његовој Светлости и уверен, да тим испуњавам једну дужност, што морам означити, да је политика на осећањима основана у овом питању врло опасна, и да закључења, која се изводе из непоузданих података, сигурно само штетне за нас последице имати морају. Колико да неверујем основаности извештаја, да је П[етар] Карађорђевић с чиновником Посланства Турског и грофа Андрашија овде договоре држао, неискључујем могућност тога, али искључујем ту, да се то догодило са знањем или по упутству Посланика а још мање грофа Андрашија.[39] Такво ниско дело било би обште осуђено као монструм међународног понашања, којој се осуди неби изложиле личности нижег положаја тим мање први министар једне в[елике] силе, но ако при свем том има ближих доказа за оно, што ја као немогуће држим, ја ћу радо признати своју крајњу неспособност у пословима;[40] но при свем том молим за доставлење ближих података те да се ни¬скост овака обелодани.[41] На сваки начин треба ствар коренитије и озбиљније, држећи се чисто објективности, испитати и онда се на једну или другу страну решити; само је невоља овако на по' пута нерашчишћену оставити. Ово

39 Делови реченице „П. Карађорђевић...Андрашија", „са знањем... Андрашија" шифровани.
40 Шифровано „нижег...но ако".
41 Исто, „за...обелодани".

је моје мишљење, које, опет молим, немојте узимати као наметање савета од стране непозванога. Напротив ја се на овом месту налазим својом дужности позван на ове изјаве, које неби чинио, да се оне тичу наших одношаја према Порти или Румунији.[42]

Да се медаље и памфлети неће засад експедирати, имао сам част пређе јавити Вам као и то, да се медаље, почем има судског решења о њима, сад свуда, где се у Аустро-Угарској ухвате, секвестрирају. Од памфлета недобих још ниједан егземплар, те да се и за њих подобно решење издејствује, а извршна власт без тога, неможе употребити силу за дознање њиховог сместишта нити за њихово узапћење. Но како ме је позната личност уверавала, да ће први егземплар памфлета, кад се буде њихово разашиљање решило, мени у руке доћи, те да узимам времена учинити нужне кораке за њихово узапћење, пре него се они растуре, то ми ништа (ни мени а ни полицији) друго неостаје, но чекати – с поверењем, да ме извесна личност неће преварити. О искрености и ревности овд[ашње] полиције немам дакле узрока сумњати; њено владање у овом послу је по мом уверењу сасвим коректно, и полиција ма које уређене европске државе неби ревносније и лојалније понашање у подобној прилици могла показати; да ли би друга каква полиција умела вештије у ствари поступити, немогу ни ја нити ко други овако пресудити. Зато поново морам молити, да ми изволите саобштити податке који у подкреплење ваших сумња о лојалности овд. владе говоре.[43]

Познато изјашњење, које сте 13. тек. дали г. Вредеу, саобштено ми је овде – а тако је и у новинама публицирано и свој европској дипломацији достављено – у подпунијем тексту т.ј. и с тим трећим ставом (о коме ви спомена у писму нечините): да сада чињење војене набавке имају за цељ, допунити наше обичне војене спреме, које су у последње доба занемарене биле. Из мог ранијег извештаја знате, да се гр[оф] Андрашиј и цела дипломација оним мишљењем задовољавају узевши га наравно као свечану изјаву српске владе, да се обвезује земљу у миру одржати. Но зато опет силе нису сигурне да ће се мир моћи заиста одржати поред овладавших расположења за рат и поред продужења даљег распаљивања духова у истом правцу.[44] По мом уверењу закључавајући из начина, којим ми то изјашњење (без сваког објашњавања његовог значења) до знања достављате, и ја нисам на чисто какво значење влада српска свом изјашњењу равна, ако на то реч дође, тврдити да је оно у корист мира јасно изречено но да нико за одржање мира јемствовати неможе ово наравно као моје лично мишлење.[45]

Нисам никад сумњао, да може разногласности бити у вишим политичним напорима између императора и њихових канцелара с једне и г. Новикова, овако скрупулозног, лојалног и одличног царског агента с друге стране. Ја сам увиђајући опасност долазећу од противног мишљења узимао себи слободу, може бити и сувише се у мојим извештајима на правдање овог уверења повраћати, и сад се само још кајем, што нисам, нетражећи овлашћења од Вас, на своју одговорност учинио код г. Новикова корак, да се оним дипломатичним обманама одавно крај учини. Наше положење било би сад куд камо повољније. Имам уверења да је владање Карцова и Новикову сад сасвим познато и да је овај стога изван себе и правду нам као преварени ма одаје сажаљевајући и гризући се, да смо с оне стране оштећени, с које се само добру надати могосмо.[46] Он је одавна сумњао и од мене тражио објаснења, али ја сам избегавао то дати, и тек пошто је он појединости похватао, давах му одговоре, да је већином добро извештен.[47] И сад је морао примити извештај о последњем састанку Његове Светлости са Карцовом, јер ми се од више дана, почем ја због слабости неизлазим, једнако заказује да ће к мени доћи, сигурно да и о томе говори.[48] Пошто немамо права жалити се у овој ствари на Русију и Њеног Суверена чије нам је пријатељство свакад искрено било но имамо с њим заједно сажаљевати да нас њихови органи навести могоше против намере Импера-

42 Исто, „наших...Румунији".
43 Исто, „податке...говоре".
44 Исто, „силе...духова у".
45 Исто, „нисам...изјашњењу", „тврдити...мишлење".
46 Исто, „Имам...овај".
47 Исто, „Он је...објаснења".
48 Исто, "Његове...дана", „једнако...доћи".

тора, то ћу ја објаснити г. Новикову да се онај израз сажаљења односи изриком на понашање разних органа руске дипломације, која је овако по нас штетну дволичну игру према нама играла.[49] Знам, што сам Вам одавна већ у мојим извештајима и јавио, да се од јесенас овамо г. Новиков да чини кораке против овакве политике код самог Цара руског незнајући још до кога је кривица, а само знајући да Цар за то незна а јели што радио и израдио, није ми познато;[50] и сад се опет спрема на тај корак, а можебити да га је већ и учинио, али из његових речи закључавам, да није о успеху сигуран. Личности у руским службама находеће се у таквој су[51] у својим положењима протекцијама, личним и другим неким заслугама и призрењима испреплетене и утврђене, да им је тешко прићи, те да се отуд покрену, за успех у томе обично се нарочити путови и средства морају изабрати, а тако обратно тешко је и спасти онога, коме се вешто знало доскочити, осујетивши му оне чврсте наслоне.

Што је намесник у Чешкој издао забрану на провоз 60.000 шасповљача, доказ ми је, да мера, сходно речима б[а]р[она] Хофмана, није општа; дакле је за наше потребе мање неповољна. Осталом по гласовима, који из Београда овамо стижу, предпостављам, да ће се овакве посебне наредбе убудуће јако учестати. Ја неразумем, што називате ову наредбу излишном; ја би желио, да су оне излишне, али знајући да заиста имамо потребе са стране оружје набављати, налазим наредбу као за нас врло штетну, и на жалост бојим се, да овд[ашња] влада неће од ње одустати ни онда, кад јој се будемо обратили за саизвољење, да нам се нека партија оружја кроз Аустро-Угарску пропусти. Да се неби у куповине влада упуштала, рачунајући, да ће купљено сад моћи кроз Аустро-Угарску или преко Русије у Србију унети држим за дужност напоменути, да су изгледи за мање но сумњиви.[52]

Извесно сандуче с фишецима још неможе се експедирати, г. Новиков је у томе нерешен, да ли се то може под садашњим околностима учинити; остављено је решење до мог састанка с њим и договора, на који начин да се посао без зазора изврши.

Чест ми је, уверити Вас, Господине Министре, и овом приликом о мом особитом поштовању.

КЦукић

Овај пакет понеће са собом г. Ђ[орђе] Симић тек у идућу Недељу 28. тек., јер при свем том, што је писмо одчасти шифрирано, волим га по прилици експедирати.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 213

64.

29. март 1876.
Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о подозривости Беча према политици српске владе чему је додатно допринело каменовање аустроугарског конзулата у Београду а о чему Цукић није био обавештен од стране свог министарства

Бр. 35, *У Бечу 29. Марта 1876.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примивши Ваш налог од пр[ошлог] Петка односећи се на Љубибратића, недржах га за тако хитан, по самом његовом тексту судећи, да га морам одма извршити, те зато замолих прекјуче за његову допуну. Но како ни данас немадох одговора, несмедох оставити налог и даље неизвршен, те тако одох бар[ону] Хофману. Из мог данашњег телеграма изволилисте сазнати у главноме досадашњи резултат тог корака. Представих барону питање у поверењу, какве би последице царева влада дала изјави српске владе, да се Љубибратић пусти у Србију, почем његова породица захтева од Књажеве владе то заузимање за Љубибратића, као за српског поданика. Барон ми на то рече, да ми коначног одговора на питање неможе дати, но да ће ствар предложити

49 Исто, „на Русију...чије“, „имамо...навести“, „намере Императора“, г. Новикову да се“, „руске дипломације“.
50 Исто, „јесенас...против“, „самог Цара руског“, „Цар...што“.
51 Довде реченица шифрована.
52 Делови реченице „кроз...унети“, „изгледи...сумњиви“ шифровани.

на решење гр[офу] Андрашију, премда предвиђа, да ово неће моћи повољно испасти. Ми немамо јемства, да неће Љубибратић, пуштен у Србију, сутрадан у Босну прећи, с вољом или против воље српске владе, и тим створити нове сметње и тако тешкој пацификацији, за коју несамо три царевине него и цела Европа налази везане своје највеће интересе. Дозволите ми, додаде г. Хофман, да Вам отворено говорим о стању Србије, ја Вам нећу ништа новога имати казати, јер је оно и Вама познато, но жао ми је, што о томе морам Вам неповољним за Вас начином говорити. Стање Ваше земље задаје нам највећу бригу; на Вашу владу несмемо више рачунати; она је немоћна, да се незна у чијим је рукама власт данас, а још мање се предсказати може, шта ће се из свега овога сутра извести. Од таквог стања предстоје Вашој земљи велике опасности, и ми немајући више начина дејствовати на решавајуће факторе у Србији, морамо се озбиљно састарати, да сахранимо наше и европске највише интересе. Ми ћемо, надам се, имати довољно снаге, да у томе успемо. Наш консул имао је налог, да у име наше и Русије, наше искрене савезнице, саветује Вашој влади политику мирољубивости и поштовања европских интереса, али ово тако јасно настајавање несамо је остало без успеха него је оно било узрок, да цар[ски]-Кр[аљевски] Конзулат у Београду буде предмет једног јавног скандала, који је дотле теран, да се, каошто извештај Кн[еза] Вредеа од данас гласи, светина камењем на Конзулат и његове служитеље бацала. Ово је увреда за царску владу, која за то мора тражити озбиљног удовлетворења свом повређеном достојанству; и ако јој се оно по жељи неда, Аустро-Угарска умеће пристојећу јој као велесили сатисфакцију сама прибавити.

Наравно није барон ово изговорио у овој форми без прекидања, и ја колико да сам спреман био на замерке и осуде изложене у првом делу оног говора, толико сам изненађен био новости и нападу на Конзулат и увиђајући акутност зла, које услед последњег догађаја владу и земљу постизава, ма оне притом и невине биле, изјавих своје сажаљење, што се то догодило и што немогу значење догађаја да ублажим с позивом на поуздане податке, но само чиним то у предпоставкама, да је под недовољном обазрељивости полиције неразумна светина својим дечурлијским страстима оваквог израза дала, који ће влади највише неповољан бити. Зато се, рекох, надам, да ће влада себе ради најживље настати, да кривце пронађе и казни подвргне.

Значајно је притом што барон овај догађај везује за изјаву, коју је Кн[ез] Вреде Његовој Светлости и влади Књажевој учинио, и што га, тако рећи, представља као последицу познатих разговора приликом учињене оне изјаве. На овом гледишту ће аустро-уг[а]р[ска] влада утолико чвршће стајати ако су путем комераже они разговори од стране непоузданих повереника владиних пренети у публику у форми претераној и изопаченој. Свакојако догађај ће имати тешке последице за владу – ако је т.ј. достављење основано у свему – и мени је жао, што необавештен немогу ништа допринети, да се оне последице, ако не сасвим одклоне, а оно бар ублаже.

Молим, да изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 225

65.

29. март 1876.

Министарство иностраних дела – Кости Цукићу о демонстрацијама испред аустроугарског конзулата у Београду и инструкција Цукићу како да делује по том питању

29. Марта 1876.
Agence Serbe Vienne

Оставите засад Љубибратићеву ствар. – Синоћ пред 10 сати десила се демонстрација пред аустријским конзулатом које је неколико минута трајала. Био сам код Вреде-а, те му засад изјавио сажалење. Наређена је строга истрага. Њега сам молио да његове људе из Конзулата, који су присутни били, испита. Саопштите барону Хофману ову ствар, изјавите засад сажалење, с тим, да ће се од наше стране све могуће чинити, да крив-

ци казну не избегну.

[Без потписа]

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов№ 227

66.

31. март 1876.

Извештај Косте Цукића – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о састанку са бароном Хофманом; информација да је раније упућен налог министра спољних послова Аустроугарске представнику у Београду да затражи сатисфакцију за нанету увреду уз прецизирање форме у којој она треба да буде учињена

Бр. 37, *У Бечу 31. Марта 1876.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Ваш поштовани телеграм од 29. тек. (10 ½ ч. у вече) примио сам 30. тек. (у зору) т.ј. јуче, и саобштио сам истог дана његов садржај бар[ону] Хофману, каошто сте изволили из мог јучерашњег телеграма сазнати. Он је саслушао потанко разлагање телеграма и изјавивши ми захвалност на саобштењу рече, да ће одма исто и г. министру до знања доставити, и прибилеживши у главним цртама учињену му изјаву, и додавши, да ће исту гроф сигурно са задовољством примити, али да се, по његовом мишљењу, извршење већ издатих Кн[езу] Вредеу инструкција неће у овом току моћи задржати. „Наш консул је, рече, каошто сам Вам још јуче саобштио, одма извештај о догађају г. министру поднео, и овај је из призрења на повређено достојанство Аустро-Угарске морао тражити, да се овој што подпунија и што скорија сатисфакција за нанету увреду да; налог је консулу у тој цељи већ синоћ одпуштен и прецизирана му је форма, у којој треба да захтева удовлетворење, по чему држим, да се то писмено захтевање сад већ налази у рукама ваше владе, кад ми о томе овде говоримо, дакле да ће доцкан бити, што на већ учињеном решењу сад мењати". Г. Хофман је далеко блажијим тоном јуче о предмету говорио но прекјуче. На моје изјаве, да је влада одма сутрадан по догађају код г. Вредеа чинила кораке а уједно и мени налог одпустила (који ми је тек после поноћи до руку дошао), да овде непосредно дејствујем ради објашњења и извињења догађаја, барон одговараше, да заиста сажаљева, што сад по његовом мишљењу нема начина, да се већ одпуштено решење од извршења задржи.

Бојим се да је при одређивању тражене сатисфакције ушла у рачун само ова увреда. Но држим да ће бити одредба и – са страним нашег новинарства за публику иначе и на држање владе Српске у последње време уобште.

Чест ми је, изјавити Вам, Господине Министре, и овом приликом уверење о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 269

67.

1. априла 1876.

Информација Министарства иностраних дела у Београду да је упућена сатисфакција у форми како је тражила аустроугарска влада

1. Априла 1876.
Agence Serbe Vienne

Тражену сатисфакцију за демонстрацију прошле недеље пред Аустро-Угарским Консулатом влада је данас потпуно дала: једном нотом и изјавом у Српским новинама. Писмом опширније.

[Без потписа]

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II Пов.№ 227

68.

3. април 1876.

Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о састанку са бароном Хофманом који је изјавио да је српска влада пружила тражену сатисфакцију

Бр. 40, *У Бечу 3. Априла 1876.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примивши Ваш телеграм од прексиноћ неидох (због В. Петка) јуче но тек данас бар[ону] Хофману, да „констатирам" и овде повољни исход непријатног догађаја од пр[ошле] недеље. Барон ми са задовољством потврди, да је Књаж[евска] влада са свом готовости дала захтевану сатисфакцију, и „да ће се гр[оф] Андрашиј по свој прилици тим задовољити". Овај додатак ме немало обеспокоји, и ја индиректно потражих објашњења утолико пре, што налажах, по собственом уверењу, да је захтевана сатисфакција блага нарочито према оценама увреде, какве од самог барона имаћах прилике слушати, и коју ми благост г. Новиков тим објасни, да је гр[оф] Андрашиј хтео нов доказ дати и добром, пријатељском расположењу Аустро-Угарске према Србији, захтевавши само просто опозване увреде, које је непосредно Аустро-Угарској а посредно и свима велесилама нанета. Г. Хофман одговарајући на моје наводе, како се несамо Књажева влада него и сво разумно грађанство у Србији гнушава од подобних јуначких дела уличких и кафанских политичара која су за земљу само од штете, извести ме, да се она демонстрација није случајно и изненадно догодила, него да је о њој недељама раније о њој говорено, и да је по тексту неких претња имала и сама личност Кн[еза] Вредеа бити предмет инсулта, како би се његов обстанак у Београду учинио немогућим. Логика оваког умствовања показује истина довољно нискост извора, из којих су она истекла, али претње нису могле за полицију остати тајна и пуштене су да се у дело приведу, тако рећи са пасивном санкцијом од стране полиције.

Ово разлагање било би ми разумљиво при мотивирању тражења сатисфакције, но пошто је ова у извесној мери захтевана и „подпуно" дата, може она горе споменута резерва, да ће се т.j. гроф датом сатисфакцијом можда задовољити, имати само тог значења, да се може говор о истом предмету и доцније наставити у цељи, да се од срб[ске] владе захтевају нека јемства, како се неби подобни догађаји више повторавали.

Могуће је, да је и то „нагађање" основано, да је т.j. Министар Аустро-угарски захтевао удовлетворење у мери оној као за дипломатичне назоре довољно, али да се војена партија која је јака и графу Андрашију врло непријатељска тим не задовољава и ову прилику као добродошлу употребљава, да обстанак Министра Сп[ољних] послова и цела Министарства потресе, па зато се за случај потребе жели оставити питање још за неко време отворено.[53]

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

4/4. Оба јучерашња писма надам се, да ћу до прекосутра моћи по прилици каквој експедирати.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 239

69.

5. април 1876.
Коста Цукић – Ђорђу Павловићу, министру иностраних дела, о разговорима које је имао са грофом Денхофом и Новиковим, руским амбасадором у Бечу; преовладава уверење да ће у пролеће Србија ући у рат са Турском; о ставу Русије према могућем рату

Бр. 41, *У Бечу 5. Априла 1876.*

Господину Ђ[орђу] Павловићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Предмет овог писма тако је по будућност Србије важан, да би Вам га желио и скорије и подпуније разложити, но што ћу у стању бити то учинити написмено и одчасти у шифрама. Његова важност баш уздржава ме од намере, да Вам овај извештај подносим у каквом другом очекивању до једино у том, да влада и тај узме у обзир као обавештење, којим се при решавању о предмету може користити. Моји лични назори у питању овом влади су познати, и утолико је мање по-

53 Шифровано „министар...незадовољава", „министра...потресе", „питање...отворено".

требно исте овде повторавати, што они падају пред назорима владе, која је многостраније у питању обавештена, и према којој се осећам дужан, олакшати јој решење подношајем нових података за решење главног питања одвећ значајних.

Са сваким даном све више преоблађује опште уверење, да ће Србија још овог пролећа ући у формални рат с Турском. Оно се све јаче утврђује и у дипломацији, која махом из тога изводи и предсказује највеће опасности и за Србију и за европски мир. Истина немам од аустро-угарске владе на овај предмет односећих се других директних и јаснијих изјава, до оних, које ми је бар[он] Хофман чинио досад у више прилика нарочито у последње доба приликом оцене стања у Србији, али су оне по здравом разуму и свесно узете сасвим јасне. Још јасније су назори о томе изражавани од стране овд. заступника других велесила а нарочито од г. Новикова и графа Денхофа, који ме и о назорима Аустро-Угарске обавестише.[54] Разговор и разговоре, које држах с г. Хофманом, имао сам част доставити Вам.

С Гр[офом] Денхофом водих дуг разговор о предмету но пола академички,[55] каошто је познато, неизлази радо у питању из граница резервног посматрача. Али с г. Новиковом у трипут имадох разговоре врло обширних, отворених и живих као никад досада.[56] Такве исте држах и са г. Татишчевом а с обоицом и Стеић.[57] Резултат тога свега несмем отворено писајући разложити, а немогу га ни шифрирати, стога ћу саопштењу дати вид мог собственог умствовања а њиховом говору изглед општег туђег опонирања.[58]

Цела Европа упиње се из све снаге, да мир одржи. Нико у томе није више интересиран но Русија, и свака друга велесила, ако би и осетила велике штете од рата, које се унапред проценити немогу, има опет и неке могуће изгледе на извесне користи, које истина нестоје с губитцима у сразмери, али су тек опет користи. Русија једина нема ових изгледа. Њој је абсолутно немогуће, узети учешћа у европском каквом рату. Она би за тај случај видила се осуђену на ту унижавајућу и њен задатак поништавајућу улогу, да остане мирни гледаоц развића најважнијих европских догађаја; јер и дипломатично посредовање прима се само од онога, који је у стању своју реч подупрети бајонетима, а она, каошто рекох, налази се у абсолутној немогућности сад на своју војену снагу апелирати. Од двадесет година овамо Русија се једнако прибира и унутрашње развија и крепи, она се с највећим напрезањем спрема, да скорим може заузети у светским догађајима пристојећу јој улогу, али за то још није спремна; и кад би се приморала, да овако у какву акцију уђе, изложила би се опасности, да буде повраћена у стање горе, но оно после Кримског рата, и да види сва своја пожртвовања кроз двадесет година на спремање утрошена осујећена и потрвена. Само непријатељ Русије непријатељ православна славенства може њу гонити да у акцију сад уђе.[59] Русија је за ових двадесет година стварала за своју будућност нужно положење почевши од својих острва с Јапаном граничећих се дуж целе границе до Дунавских ушћа; ово положење је још ровито, и треба да се утврди, те да за њу буде нова сигурна снага а не терет и предмет забуне и слабости, каошто би то сад било за случај каквог рата. Њено војено устројство још је лабаво и недозрело, њена војена спрема још је врло полутарна и далеко недовршена, а нарочито њене жељезничке пруге тако су још испрекидане и неизведене, да су земљи на терету, без да могу економном развитку и војеној потреби од користи бити. То све чини, те Русија више него ико стрепи од помисла, да на акцију какву приморана буде. Сви се добро сећамо опасности, коју прошле године хтеде Немачка да за општи мир изазове, а тако и журније, с којом император похита у Берлин, те да ову опасност од Европе – и Русије одклони. Свима нам је познато и живо заузимање императора и његовог Канцелара, да се устанак херцеговачки локализира и стиша. Никоме се неодриче право имати симпатија са страдајућим православним сла-

54 Шифровано „а нарочито...обавестише“

55 Довде реченица шифрована.

56 Шифровано „Али...врло“, „досада“.

57 Реченица шифрована.

58 Шифровано „Резултат...писајући“, „шифрирати...туђег“.

59 Исто „непријатељ...уђе“.

венством у Турској, али Русија с пуним правом сматра као увреду сумњу о њеним симпатијама за исту ствар и у толико истој мери. Она је те симпатије делима доказала, оне су са задатком Русије срасле. И ако ико права има, бирати начин и време, како ће и кад тим симпатијама израза дати, има га заиста понајпре Русија као представница идеје православија и славенства. Зато ће се љуто преварити и Херцеговци, Бошњаци и Бугари, и Црнагора или Србија, ако присвајају себи право, да они питање оно реше у очекивању, да ће Русија морати на остварење решења пристати. Овакво прецењивање самог себе било би увреда и понижење Русије, кад последице тога и неби биле скопчане с великом опасности за њену будућност, а овако морају се заиста означити као понашање непријатељско према једној, да нерекнем јединој, поузданој и свагдашњој пријатељској велесили, што она заиста незаслужује. Ако је извор оваквом понашању само неразум, с којим се неуме или неће да поњају његове опасне, пропасне последице понајпре за виновнике истога, оно опет незаслужује мање праведне осуде, јер ће остати просто један лакомислени покушај без постигнућа цељи, један узалудан потрошак и тако слабе снаге, којим ће се само непријатељи користити, и који ће остварење жеља нашег народа на далека будућа времена одгодити, а *можебити и за навек га осујетити*.

Горе разложено стање Русије објашњава подпуно интерес, који она полаже у алијанцију три цара као у јемство за одржање мира у садашње доба; оно чини појмљивом њену зебњу од свију догађаја, који би у стању били ону алијанцију пореметити и разлабавити. Руска влада стрепи од помисли да гроф Андраши падне и да Аустро-Угарска напусти[60] дуализам. Ова евентуално стање може свагда наступити, на њеном остварењу живо раде и јаке стране и три домаће партије међу којима је војена од највећег значења (у томе с другима сложна) тако да јој се с тешком муком Цар аустриски сам противи несигуран, да неће од данас до сутра тој тешкој, сложној навали морати подлећи.[61] То би ужасан удар био за Русију а за нас био би поништавајући; ево како: Какво ће држање заузети Аустро-Угарска према евентуалности, да Србија сад уђе у акцију, неможе се потанко и са извесности предсказати.[62] Ни сам гр[оф] Андрашиј није с тим посве начисто. Док је он на влади, ова ће *у најмању руку* свим средствима настати, да успех те акције осујети, и биће у томе од *свију* сила подпомогнута и подржавана, у очекивању да Србија буде од Порте потучена и у стање доведена да бар задуго неће моћи мир рушити. Овакав исход рата Европи је најповољнији, јер неремети status quo, он садржи најмање опасности у себи за општи мир како је Русија немогућна што је опште познато.[63] Неуспе ли Порта да Србију „пацифицира", или буде ли она тучена и приморана, чинити Србији концесије, онда наступа опасност за европски заплет, који се још можебити тим може избећи, да ако гр[оф] Андраши на влади још остане, Аустро Угарска у корист турске интервенције оружијем но ако услед тих догађаја дође до власти која друга нарочито војна партија, онда ће се интервенција извршити по свој прилици и скоро сигурно за рачун саме Аустро Угарске што ће може бити мирно поднети цела Европа па чак и Русија немогући се томе силом противити.[64]

Ни Европа целокупна ни поједине државе у њој немере догађаје наше и евентуалне исходе њихове друкчије но с гледишта њиховог утицаја на европски мир, који сад у интересу сваке велесиле понаособ лежи. Свако комбинирање, да ће се оне појединце током догађаја моћи навратити на друго гледиште, погрешно је, а понајпре оно, по ком би се оне могле интересирати за интересе Србије и њених тежња и за спасење њено у случају неповољног исхода рата. Иако нема опасности да би у овом случају Порта могла од Србије начинити пашалук, али нико са стране неби је сметао, шта више с неких страна би у томе била и подржавана, да

60 Довде реченица шифрована.

61 Шифровано „Ова...наступити", „и јаке...партије", „војена...значења", „Цар...противи".

62 Исто, „То би...био би", „;...ево како:"

63 Исто, „како је...познато".

64 Исто, „ако г. Андраши...но ако", „која друга...извршити", „рачун...противи".

Србију поврати у стање од год. 1830. – само ако зато буде имала снаге. Зато нетреба у *никојем* случају рачунати на подпору са стране (у случају несреће), па било да би се ова очекивала од сложне Европе или од поцепаних алијанција, или од Русије. Треба се с *поузданости* ослонити искључиво на своју снагу, и спреман бити, да се у *неповољном* случају истом непријатељ одбије, као и да се у *повољном* исходу задобивено одврати против силе и Порте и Аустро Угарске.[65] Овако та ствар[66] стоји и никако друкчије. Ко у другом смислу закључења прави, сигурно се вара; ко у другом смислу надежде даје, просто неистину говори по незнању или у злој намери. Пораз би био за руску владу да се источно питање без њеног учешћа решава, јер има уверења, да се оно тако не може по нас корисно решити и ни она га не мисли без нас решавати но сад тому нема могућности, а пред немогућности падају сва даља резонирања.[67]

Ваљало ми је још у почетку писма јавити, да сам на питања о расположењу владе у обзиру на рат одговарао, да по последњим изјавама моје владе, она једнако стоји на тачци дате декларације; али на питање како је, мимо званичних изјава из Београда, моје лично уверење о томе, да ли ће се у Србији моћи савладати ратоборна струја, нисам могао одрицати опасност, која по мом личном уверењу одржању мира предстоји, молећи да се ово мишљење, као на приватним извештајима и на предпоставкама и комбинацијама из далека учињеним основано, неузме као базис за какве озбиљне закључке. На даља питања, да ли мислим, да ће Србија Порти формално рат и прва огласити, или ће чекати у томе на Порту, па и без оне објаве у борбу ући, и даље да ли ће се Србија ограничити на дефанзивни рат или ће офанзиву као главну циљ узети, и напоследку је ли народ за тај рат одушевљен, – одговорих, да војник нисам нити потанко знам, како се борбе одпочињу и каквог значења имају, али мислим по искуству које имам, да се, кад је двома до боја, лако нађе или начини повод за први удар с доказом, да је за то противник крив па и зато, што се неке предходне форме нису испуниле; да даље у офанзиви често лежи дефанзива и обратно, и да ће се како на којој тачци по једном или по другом начину и у Србији по свој прилици војевати, и напоследку што се одушевљења народа за рат тиче, ја неверујем, рекох, познатим разметањима наших фразера, али сам уверен, кад они, који то решити имају, земљу једном у рат увуку, да ће се тешко моћи наћи Србин, који неће са свом оданости и са сваким пожртвовањем са своје стране допринети, да се рат с успехом води.

Јуче после поноћног воскресења били смо код г. Новикова на пасхалном обеду, на који осим нас Срба и неких руских достојника од војене и дипломатичне струке беше и виртембершки посланик позват. Г. амбасадор напи, мени говорећи, једну здравицу у корист мира, позвавши ме да његовим речима подпуно верујем, јер су оне репродукција говора његовог високог суверена. И приликом примања честитања за орден (В. Крст Ал[ександа] Невског), који му је оног дана подарен, учини г. Новиков алузије на исти предмет рекавши: „Император хтео је несамо да награди тим моју оданост, коју му у служби показујем као савестан и веран вршиоц његове политике, него је хтео овим видљивим знаком и друге да увери, да је све, што сам у последње доба радио, чињено подпуно по његовој вољи – јер то нехтедоше неки да верују."

7. Априла. Немавши прилике да раније ово писмо експедирам, тек га данас довршујем у намери, да га предам г. полковнику Протићу, који довече или сутра у јутру за Београд полази и који ће с предајом сва три последња писма моћи Вам понешто и усмено из вођених о овим предметима са мном разговора саобштити.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№242

Приредио:
др Мирослав Перишић

65 Исто, "одврати...Аустро Угарске".

66 Довде реченица шифрована.

67 Шифровано „за руску...учешћа", „не може...решавати но".

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, септембар 2015. Број 21

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Нова сазнања

У овом броју Историјских свезака Редакција објављује списак интернираних свештеника Српске православне цркве у логоре у Бугарској и Аустроугарској, са уводним текстом о значају новоистражених докумената у Архиву Српске православне цркве

Вешање свештеника Петра Лазаревића, пароха из Козлука код Зворника, у кругу касарне у Тузли 11/24. августа 1914. године

ISSN 2303-5293

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Нова сазнања

Архив Српске православне цркве јесте најмлађа установа културе у Српској православној цркви.[1] Настао је практично после потписивања Протокола о сарадњи чији су потписници били Свети Архијерејски Синод Српске православне цркве, Министарство културе и информисања Владе Републике Србије и Архив Србије 14. децембра 2007. године. Протокол који су потписали директор Архива Србије др Мирослав Перишић, министар културе Војислав Брајовић и митрополит црногорско-приморски Амфилохије Радовић (као заменик тада оболелог патријарха српског господина Павла) је предвиђао да архивску грађу црквеног порекла, која је 1989/1990. године изнета из зграде Патријаршије Српске и смештена на галеријски простор Цркве Св. Марка у Београду коначно треба заштитити, обрадити и ставити на коришћење и располагање истраживачима.[2] После 2007. године радило се на развијању инфраструктуре црквеног Архива, обезбеђивању новог прихватног депоа, покушају раскрчавања и идентификације архивске грађе која је нестручно остављена да пропада на хорској галерији другог по величини православног храма у Београду, Св. евангелисте и апостола Марка. О неким резултатима на сасвим новом пољу црквене архивистике јавност је била обавештавана.[3]

Први резултати истраживања поменуте архивске грађе нашли су своје место у издањима објављеним поводом стогодишњице почетка Првог светског рата и напада Аустроугарске на Краљевину Србију. Архивисти у Архиву српске православне цркве су у несређеној архивској грађи у цркви Св. Марка у Београду пронашли документа са класификационим ознакама и хронолошким одредницама из ратних година 1914. и 1915.[4] То је био довољан знак да се снага усмери на обраду ових докумената, а званични захтеви за истраживање исте буду прослеђени вишим црквеним инстанцама, којима ће бити удовољено, односно црквена архивска грађа ће историчарима коначно бити стављена на увид.[5]

Архив Српске православне цркве иако је централно тело које се бави заштитом и сређивањем архивске грађе на читавом простору јурисдик-

1 За време патријарха Варнаве Росића (1930-1937) ударени су темељи многим институцијама културе у нашој помесној Цркви, или су већ постојеће установе усавршиле и унапредиле свој рад. Један практично програмски текст др Радована Казимировића, објављен 1930. године говори о „Новим задацима Патријаршије", заправо о оснивању Патријаршијске библиотеке, Штампарије, Живописне школе, Музичке школе и Црквеног музеја. Сем црквене музичке академије све установе и данас постоје и имају добру традицију рада. Али, ни тада нико није размишљао о архиву. (Р. Казимировић, *Нови задаци наше Патријаршије*, „Весник – недељно црквено-политички лист", 31. август 1930, стр. 1). Било је спорадичних формирања архивских фондова, у виду легата који су остали иза великих људи, свештеника и професора богословља који су делали и стварали у нашој средини, али се то није организовано чувало под кровом централне црквене архивске институције. Патријарх Гаврило Дожић је подигао наменску зграду у Сремским Карловцима за Библиотеку Српске Патријаршије, са друге стране црквени архив је радио под сводовима Патријаршије, спонатно и просторно се ширећи, али организоване архивистичке делатности није било.

2 Радован Пилиповић, *Архив Српске Православне Цркве – ка почецима црквене архивистике*, Београд 2013, стр. 6.

3 И. Мићевић, *Историја међу голубовима*, Вечерње новости, 23. новембар 2007; Исти, *Историја заборављена на звонику*, Вечерње новости, 25. август 2011; Александар Апостоловски, *Звоник крије највеће тајне СПЦ*, Политика, 24. фебруар 2013; Исти, *Тајни списи истеривача духова СПЦ*, Политика, 24. фебруар 2014.

4 Управа Архива Српске православне цркве је у години обележавања стогодишњице Првог светског рата објавила књигу Српска православна црква у Првом светском рату – одабрана документа, Београд 2014, а поједини документи црквене провиниенције објављени су у зборнику архивске грађе о Колубарској бици чији су приређивачи: Слађана Бојковић, Милоје Пршић и Радован Пилиповић, *Извештаји о великом злочину 2 (Документи о аустроугарским зверствима уочи и после Колубарске битке)*, Београд 2014, стр. 105-113.

5 Најсвеобухватнији је свакако заједнички рад Радмиле Радић и Момчила Исића, *Српска Црква у Великом рату 1914-1918*, Београд – Гацко 2014.

ције СПЦ, што се тиче Првог светског рата, није рекогносцирао документацију из поменутог периода у свим епархијама. Спољна служба је истраживала делимично на простору Републике Хрватске (Епархија далматинска) и Босне и Херцеговине (данашње епархије Бихаћко-петровачка и Зворничко-тузланска), што се преточило у поједине објављене историографске радове.[6]

Архивско наслеђе у које улази документација централних тела и органа црквене управе Православне цркве у Краљевини Србији веома је важно сведочанство о токовима националне историје у годинама Првог светског рата. Православна црква Краљевине Србије делила је све ратне напоре нације. Канцеларијско срце црквене управе и администрације – Београдска конзисторија (Духовни суд) премештено је из Београда, по одлуци Св. Архијерејског Сабора 6. августа 1914. године, најпре у Крагујевац, а касније у Параћин. И архивска грађа Духовног суда из Београда се такође селила о чему имамо сигурних сведочанстава:

„Услед ратних прилика у земљи где су сва погранична места била у опасности због напада непријатеља преко Саве и Дунава, а нарочито Београд, који је био први на удару, овај је суд морао један део своје архиве и благајну Духовног суда и Арх. Сабора, као и драгоцености из Митрополије пренети у Крушевац на чување, по наређењу Господина митрополита... При овом пресељавању судске архиве и благајне суд је морао учинити извесне материјалне издатке за куповину сандука, плаћање кола за шиљање истих, као и плаћање чиновника који је са благајнама, архивом и драгоценостима и ишао у Крушевац, Крагујевац, Ниш и Параћин“. [7]

Не треба подсећати колико је архивска грађа српског црквеног порекла веома мало коришћена у науци, а разлози за њено (не)коришћење, довољно су познати нашој како стручној, тако и широј јавности. Ова документација која се овде објављује баца додатно светло на ратне прилике у Србији 1914. и 1915. године. Из мирних месеци 1914. године, дакле у првој половини године, пронађена архивска сведочанства показују педантно регистратурско пословање у Београдској конзисторији, тј. Духовном суду Архиепископије и митрополије Београдске.

Архивисти Архива Српске православне цркве су у расутој грађи идентификовали и реконструисали предмете који имају следеће класификационе ознаке (од Ф I до Ф VIII), односно оне са којима је рађено до јула 1914. године. Међу архивским књигама постоји и један Регистар који се односи на године 1914. и 1915.[8] Предмети из ратних месеци 1914. године и предмети који су се решавали у 1915-ој, све док се краљ, краљевска влада и целокупна државна управа, са војском нису повукли из окупиране Србије, немају класификациону ознаку, него само датум, што је и разумљиво због брзине канцеларијског посла и тада присутне ратне психозе.

У архивској документацији из фонда Конзисторије за време Првог светског рата има значајне грађе, која може попунити наше сазнање из српске националне историје поменутог периода. То историјско сазнање се проширује не само одређеним детаљима, него и значајним широко повученим линијама. Пред очима историчара се појављује судбина свештенства, затим избеглица, материјална страна живота из ратног доба. Све је на једном месту у поменутом архивском фонду и могуће је сагледати, осмотрити, али и извући одређене закључке. Архијерејска власт се, као и увек, обраћала потчињенима преко наредби, расписа или окружница. Досадашње издавање архивске грађе црквене провенијенције није могло да рачуна са документима и архивалијама из ратног периода (после 1914. године),

6 Радован Пилиповић, Милош Матијевић, *Митрополија Зворничко-тузланска уочи и за вријеме Првог свјетског рата*, Београд – Тузла 2014. У овом каталогу дат је попис од 110 архивистичких експоната, на првом месту архивских докумената, од којих се на живот ова Епархије, која је била поприште и у зони ратних операција, односи 14 докумената. Ту су свакако она документа из канцеларије митрополита зворничко-тузланског Илариона Радонића. Види и: Р. Пилиповић, *Прекаја – парохија у Босанској Крајини (1878-2008)*, Бања Лука – Босански Петровац 2009, стр. 73-82, на основу јединог архивског фонда који је сачуван целовито на простору Босанске Крајине, а то је Српско-православно парохијско звање Прекаја, Роре и Преодац (1881-1918).

7 Архив Српске православне цркве, Varia (1915), Духовни суд Главној контроли о пресељењу црквене архиве у унутрашњост Србије, 15. фебруар 1915. године.

8 Радован Пилиповић, „Духовни суд митрополије београдске 1836-1915. године (прелиминарна историјска белешка, класификациони план и методолошко упутство)“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 5 (2013), стр. 58.

јер таква грађа није сачувана.[9] Митрополит Димитрије је, између осталог, издао значајне окружнице које се тичу проблема црквеног живота у ратним приликама. Овде се наричито истичу окружнице митрополита Димитрија да се може радити за време заповедних празника док траје рат[10] и о забрани да се инвалидима наплаћују црквено-административне таксе.[11] Такође, за литургичаре је занимљива и важна преписка везана за освештавање водице у приликама епидемије и зараза.[12]

У грађи постоје спискови интернираних и избеглих свештеника; подаци о материјалној помоћи која је током рата пружана свештенству, а посебно избеглом и њиховим породицама, као и другим избеглицама. Постоје извештаји свештеника и настојатеља манастира о крађама црквених ствари и уништавању црквене архиве 1914. године од стране непријатеља. Тако, парох из Шопића Харитон А. Поповић пише својим претпостављенима 17. јуна 1915. године:

„Парохиске књиге, архиву свештеничку и црквену непријатељски војници, спаљивали и цепали па онда бацали у барама и по путевима, те остатак ових књига, при одступању непријатељске војске, сељаци су покупили и предали општини Чибутковачкој; а нешто има и књига код цркве. За сређивање архиве и протокола треба да се уложи много труда и време пробави; јер ниједне књиге нема у целости, а такво је стање с рачунима и архивом.“[13]

Личне људске судбине у вртлогу рата имају посебан тон и осенченост. Тако врбички парох, Божидар Јокановић, крајем децембра 1914, сведочи о приликама у Шумадији:

„Ваше Високопреосвештенство, Од 11. новембра текуће године до 6. овог месеца опевао сам више до 400 лица у три овд. војне болнице и двема парохијама које опслужијем и у којима је било тада настањено око 30-40.000 избеглих породица из округа где су вођене ратне операције. Дакле, за 24 дана из дана у дан опевао сам свакога дана више од 10 лица по становима и гробљима, осим крштења и других свештено-радњи и богослужења у празничним данима у цркви. Многе нужне свештено-радње вршио сам 17 дана и у буковичкој парохији, колико сам могао доспети, јер је надлежни парох био напустио парохију, када је непријатељска војска била на неколико километара пред Аранђеловцем.“[14]

На који начин је свештенство разумевало своју друштвену улогу у ратним временима најбоље се види из једног пасуса годишњег извшештаја Николе Божића, окружног проте београдског:

„Свештенство је у овим тешким данима било на висини свог позива. Делило је са паством и добро и зло и очински се старало да ублажи јад и чемер, и да утеши ожалошћене, а помогне бедне и невољне. Српски свештеник родољубљем својим посведочио је, да је достојан следбеник оних великих предака својих који су узимали видна учешћа у ослобођењу и стварању Србије. Не гледајући на све патње које подноси са породицама својим са несрећеношћу свога стања и борбе за насушни хљеб, умео је да се узвиси и да се сав заложи за паству своју и да јој свуда добрим примером предходи“.[15]

Треба поменути да се у архивским материјалима сачувала и грађа која је настала у раду Српске цркве о црквеном животу и делатности војних свештеника на Крфу и на Солунском фронту.[16] Занимљива је кореспонденција свештеника и свештеномонаха који се лече по иностранству са својим црквеним властима. Многи су тражили новчану помоћ:

„Услед болести ја се данас налазим у Францу-

9 У значајној едицији Архива Епархије браничевске која покрива период од 1836. до 1941. године, последњи том је за нас овом приликом битан, а то су: *Одлуке и решења Сабора, Синода и Епархије браничевске 1931-1941*, приредили Мирослав Лазић и Зоран Ранковић, Пожаревац 2013. Аутори и издавачи грађе у овом зборнику нису публиковали грађу из Првог светског рата, јер је нису сусретали.

10 Архив СПЦ, Varia (1915), АЕБр. 238, 13. фебруар 1915.

11 Архив СПЦ, Varia (1915), АЕБр. 128, 26. јануар 1915.

12 Архив СПЦ, Varia (1915), Намесник посавски бр. 22, 23. фебруар 1915. АЕБр. 196, 10. фебруар 1915.

13 Архив СПЦ, Varia (1915), Парох шопићки Харитон А. Поповић начелнику среза колубараког о страдању архиве и црквеног инвентара, 17. јуна 1915. године.

14 Архив СПЦ, Varia (1914), Молба Божидара Јокановића митрополиту Димитрију за одсуство, 14. децембра 1914. године.

15 Архив СПЦ, Varia (1914), Молба Божидара Јокановића митрополиту Димитрију за одсуство, 14. децембра 1914. године.

16 Архив СПЦ, Varia (1914), Молба Божидара Јокановића митрополиту Димитрију за одсуство, 14. децембра 1914. године.

ској на лечењу где сам дошао из Солуна, где сам био војни свештеник, у I пољ. болници Тимочке дивизије. Овде ме третирају као свештеника и у друштву сам официра, али ја се сам себе стидим. Ја представљам овде свештеника српске цркве или бар треба да га представљам, но са чиме? Сва су се надлештва постарала за своје чиновнике, па чак и приватне установе помажу се, само смо ми из монашког реда остављени сами себи“!?[17]

Положај избеглих свештеника који су били размештени по Француској, чини се, да је био најосетљивији. Свештеник Светислав Жујовић писао је митрополиту Димитрију: „У име свештеника, који живимо злом судбом својом у јужној Француској, слободан сам замолити Ваше Високопресовештенство, да учини корак код Владе Његовог Величанства Краља нашег да нас запосли било на какав посао или ако то није вољна а оно да нам да новчаних средстава као додатак биру било у виду дневница било као позајмицу на наша имања у Србији. Да је ово могуће Владе Њ. Величанства сведочи то што је издата наредба од исте владе Народној банци, да се чине позајмице трговцима свим из Србије „који су богато живели у Србији“.[18]

Црквене власти су биле упознате са лошим стањем свештеника у интернацији. Михаило Поповић, председник Београдског духовног суда на основу дописница направио је детаљан извештај митрополиту Димитрију:

„Михаило архимандрит боговађски у карти вели: “Оголео сам. Молим пошаљите ми хаљине и рубља“;

Радован Петковић свештеник вел-орашки пише: „Потребно ми је одело и веш, јер немам шта више да носим“;

Богољуб Јовичић свештеник лочићки пише: „Братски да ти се исповедим, толико сам остао без одела, да ме срамота од самога себе, а камоли од друштва“;

Велимир Савић протојереј врањски у карти вели: „Учините да не постанем очајник“;

Духовни Суд Архиепископије Београдске
Бр. 6.
3. јануара 1915. год.
у Београду / Параћину.

ЊЕГОВОМ ВИСОКОПРЕОСВЕШТЕНСТВУ АРХИЕПИСКОПУ БЕОГРАДСКОМ И МИТРОПОЛИТУ СРБИЈЕ ГОСПОДИНУ ДИМИТРИЈУ.

На основу прибављених извештаја од окружних протојереја, среских намесника и старешине манастирских, Духовни Суд Архиепископије Београдске саставио је списак парохиских свештених лица и свештено-монаха која су изсвојих места избеги у друга места епархије Београдске, и тај списак учтиво шаље под ./ приложен Вашем Високопресовештенству с извешћем, да је већина од ових свештених лица и пре постојеће наредбе отишла на своју дужност, а онима која још нису отишла саопштена је наредба да то одмах учине.

СВ.АЕБр.1960.

Писар-ђакон,

За председника Дух.Суда
члан-свештеник,

Духовни суд Епархије београдске извештава митрополита Димитрија да се свештеници, померени са својих парохија услед ратних дејстава, враћају на своју дужност, 3. јануар 1915.

Милан Радонић свештеник бељински пише: „Пошаљите што од одела, јер ове две године све издерасмо“;

Сима Буквић протојереј округа штипског, са још 8 свештеника у карти вели: „Остали смо потпуно без одела“;

„Михаило Милићевић, Гаврило Милошевић, свештеници чланови Духовног суда, пишу ми и моле, да им се од одела пошаље што ма и половно било“.[19] И тако даље. Знало се о страдању свештеника и о непријатељским репресалијама. Тако Витомир Видаковић, парох из Пожеге пише о смрти клисурског свештеника Вељка Танкосића: „Мој таст Вељко Танкосић, свештеник Клисурски, у ср. ариљском, окр. ужичком обешен је – убијен у Ужицу са више угледних сељака.

17 Архив СПЦ, Varia (1914), Молба Божидара Јокановића митрополиту Димитрију за одсуство, 14. децембра 1914. године.

18 Архив СПЦ, Varia (1914), Молба Божидара Јокановића митрополиту Димитрију за одсуство, 14. децембра 1914. године.

19 Архив СПЦ, Varia (1914), Молба Божидара Јокановића митрополиту Димитрију за одсуство, 14. децембра 1914. године.

Вешање свештеника Петра Лазаревића, пароха из Козлука код Зворника, у кругу касарне у Тузли 11/24. августа 1914. године

Моја жена и таштa пишу ми из Пожеге да је он умро. Међутим, Миливоје Марковић, најугледнији ужички грађанин, који је инерниран у Мађарској у једном писму упућеном свом сину медицинару у Швајцарској вели: И мене су хтели послати на Доварје (то је ужичко гробље), као што су послали попа Вељка Танкосића и више угледних сељака"! [20]

Сада већ објављени материјали, од којих су најважнији спискови свих свештеника и свештеномонаха који су убијени уз демонстрирање оне бруталности од стране бугарског, аустро-угарског и немачког окупатора, а која би била неспојива са европским хришћанским одгојем могу бити допуњени и проверени документарним изворима првог реда.[21]

Неки пронађени спискови избеглих, војних и интернираних свештеника на звонику цркве Св. апостола и евангелисте Марка додатно говоре о вишедеценијској занемарености и небризи за архивско наслеђе. У децембру 1920. године патријархов секретар ђакон Братислав Маринковић тражи упутство од патријарха Димитрија шта да ради са таквим списковима које је нашао „у старој архиви"? Добио је одговор да се они имају чувати у „Архиви Патријаршије".[22]

Обнова архивске делатности у Српској Православној Цркви, покренута 2007. године, интензивирана 2012. године, требало би да одговори том завету и заповести патријарха Димитрија Павловића, човека који је делио са својим народом Албанску голготу 1915-1916. и Васкрс Србије 1917-1918. године, да се прворазредна архивска документа чувају у Патријаршијском Архиву.

20 Архив СПЦ, Varia (1914), Молба Божидара Јокановића митрополиту Димитрију за одсуство, 14. децембра 1914. године.

21 Архив СПЦ, Varia (1914), Молба Божидара Јокановића митрополиту Димитрију за одсуство, 14. децембра 1914. године.

22 Архив СПЦ, Varia (1914), Молба Божидара Јокановића митрополиту Димитрију за одсуство, 14. децембра 1914. године.

Закључак

Први светски рат се надовезао на балканске ратове. И тада се свештенство, парохијско, али и монашко, у највећој мери одазвало и ставило у ратни распоред, прихвативши напоре и укључивши се у подухват читаве нације. Борба са неколико пута јачим непријатељем исцрпљивала је људске и материјалне ресурсе Краљевине Србије. Архијерејске власти и свештеници поставили су се у службу одбрамбене државне политике. Црква је морално потпомагала борбу, проповедајући и говорећи, понајвише кроз примере својих духовних делатника и пастира да је заштита нападнуте отаџбине света дужност која се поклапа са Божијом вољом. Наравно, и која је у складу са настојањима и тежњама претходних генерација. Гнев непријатељских аустроугарских и бугарских агресора нарочито је био усмерен на Српску православну цркву.

Институција Српске цркве је практично била творац и одржавалац српског националног идентитета. Обрачун са Србима могао је да буде потпун само ако се потре духовна основа српског националног идентитета. То су показале и почетне репресалије, спровођене према свештеницима који нису били у саставу војних формација. На почетку рата, првих месеци 1914. године убијен је у Требињу свештеник Видак Парежанин, у Тузли Петар Лазаревић, затим 1916. године у Ужицу Вељко Танкосић... Разарање храмова у зони ратних дејстава било је страшно и праћено зверствима према цивилном становништву: Шабац, Лозница, Обреновац, Смедерево и друга места. Сачувана архивска грађа која се налази у Архиву Српске православне цркве у Београду представља документарни извор првог реда о свим тим питањима.

МА Радован Пилиповић
Архив Српске православне цркве

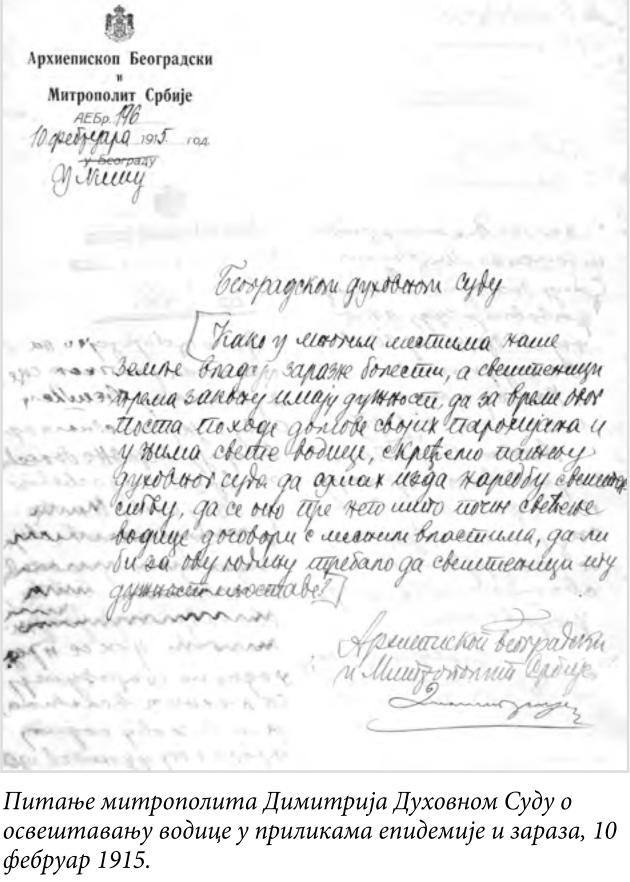
Архиепископ Београдски
и
Митрополит Србије
АЕБр. 176
10 фебруара 1915 год.
~~у Београду~~
У Нишу

Питање митрополита Димитрија Духовном Суду о освештавању водице у приликама епидемије и зараза, 10 фебруар 1915.

Именовање Драгомира Милосављевића, пароха из Превешта за војног свештеника, 1. јул 1915.

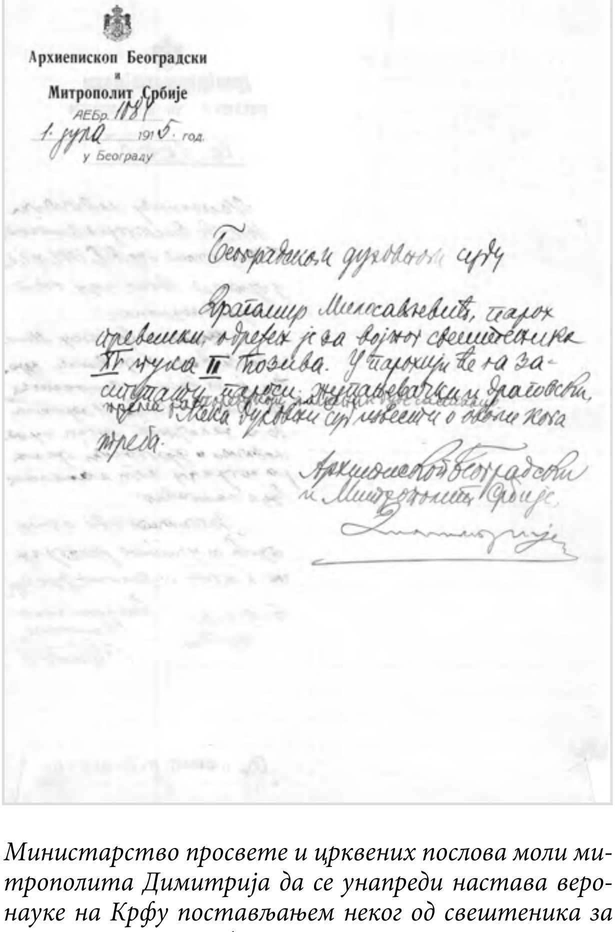
Архиепископ Београдски
и
Митрополит Србије
АЕБр. 1081
1. јула 1915. год.
у Београду

Министарство просвете и црквених послова моли митрополита Димитрија да се унапреди настава веронауке на Крфу постављањем неког од свештеника за катихету, 7. новембар 1917.

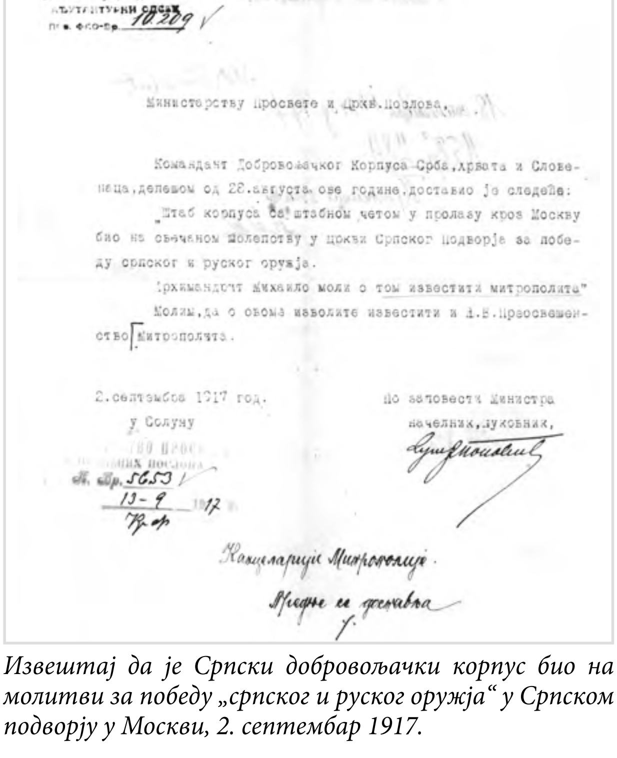
Министарству Просвете и Цркв.Послова.

Командант Добровољачког Корпуса Срба,Хрвата и Словенаца,делом од 28.августа ове године,доставио је следеће:
„Штаб корпуса са штабном четом у пролазу кроз Москву био на свечаном молепству у цркви Српског Подворја за победу српског и руског оружја.
Архимандрит Михаило моли о том известити митрополита"
Молим,да о овоме изволите известити и Њ.В.Преосвештенство Митрополита.

2.септембра 1917 год.
у Солуну

По заповести Министра
начелник,духовник,

Извештај да је Српски добровољачки корпус био на молитви за победу „српског и руског оружја“ у Српском подворју у Москви, 2. септембар 1917.

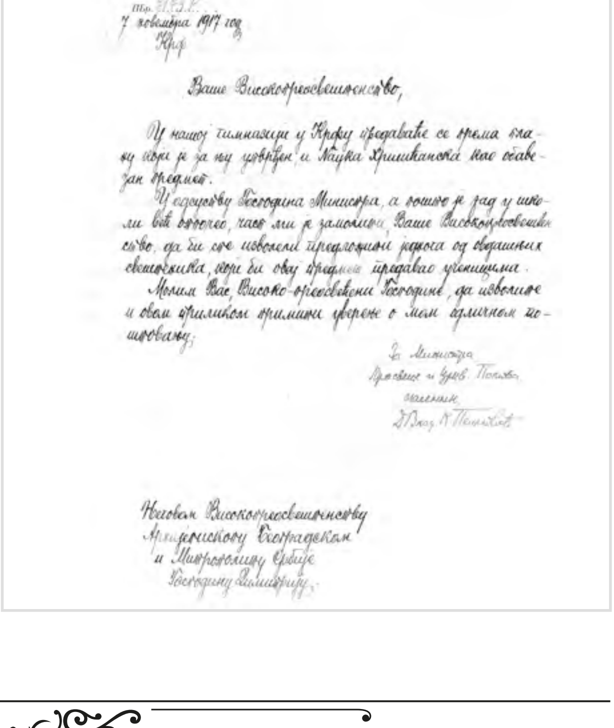
Министарство просвете и црквених послова
Краљевине Србије
7 новембра 1917 год.
Крф

Ваше Високопреосвештенство,

У нашој гимназији у Крфу предаваће се према плану који је за њу утврђен и Наука Хришћанска као обавезан предмет.

Нјеговом Високопреосвештенству
Архиепископу Београдском
и Митрополиту Србије
Господину Димитрију

ПРИЛОЗИ

Интернирани свештеници у Бугарској

Ваша Светости,

Част ми је известити Вашу Светост да сам међу старом архивом нашао списак интернираних наших свештеника у Бугарској у току последњег рата и молим за наређење где ће се овај списак чувати.
Љуби Вам св. архијерејску десницу

ђакон Брат. Маринковић
в. д. секретара

Његовој Светости Патријарху Српском
Господину Димитрију

На полеђини:

Патријаршија
Српске Православне Цркве
П. Бр. 315
11/24. децембра 1920.
у Београду

Чувати у Архиви Патријаршије
Патријарх Српски и
Архиепископ Београдски
Димитрије

Списак интернираних свештеника у Бугарској
у Ески-Џумаји

Тек. број	*име и презиме*	*занимање*	*место службовања*
1.	Војислав Катић	свешт.	професор Богословије у Призрену
2.	Михаило Недић	прота	из Пирота
3.	Танасије Урошевић	//	из Прокупља
4.	Јосиф Спасић	//	из Приштине
5.	Атанасије Поповић	//	Крива Паланка
6.	Петар Лазић	//	секретар конзисторије у Призрену
7.	Динул Поповић	свешт.	из Србова – Брза Паланка
8.	Димитрије Грујић	//	из Угровице – Брза Паланка
9.	Јаков Вукотић	//	Мајдан-Пека
10.	Алимпије Ђорђевић	калуђер	из Вратне
11.	Панта Поп-Ристић	свешт.	из Сиге – Жагубица
12.	Драгутин Марковић	//	Мишљеновац – Кучево
13.	Коста Илић	//	Миљевић – Голубац
14.	Владислав Стевановић	свешт.	Породин – Жабаре
15.	Андра Степановић	//	Вел. Лаоле – Петровац
16.	Исаија Богдановић	игуман	Витовница
17.	Драгољуб Поповић	свешт.	Бучје – Књажевац
18.	Јован Цветковић	//	Подгорац – Бољевац
19.	Димитрије Тодоровић	//	Гложане – Свилајнац
20.	Сава Миловановић	//	Дубница
21.	Живојин Миловановић	//	Стењевац – Ресава
22.	Димитрије Леринчанац	//	Плажане – Деспотовац
23.	† Агатангел Хиландарац	монах	умро
24.	Периша Ерић	свешт.	Ћуприја
25.	Таса Ђорђевић	свешт.	Извор – Ниш
26.	Атанасије М. Поповић	студент теолог	Алексинац
27.	Милан А. Јовановић	свешт.	Корман
28.	Драгомир Јаковљевић	//	Сталаћ – Крушевац
29.	Риста Поповић	//	Моклиште – Пирот
30.	Видан Ћирић	//	Клусура – Пирот
31.	Иларион Јовановић	//	Дивљан – Пирот
32.	Сава Камперелић	свешт.	Прокупље
33.	Василије Протић	//	Дубово – Прокупље
34.	Лукијан Ђорђевић	јером.	манастир Вета – Пирот
35.	Иван Христић	свешт.	Луче – Куршумлија
36.	Гаврa Поповић	//	Буnуша – Лесковац
37.	Трајко Поповић	//	Бошњаци – Лебане
38.	Љуба А. Поповић	//	Гор. Жапско – Врања
39.	Стојко Поповић	//	Ристовац – Врања
40.	Васа Т. Поповић	//	Лебане
41.	Стојиљко Цветковић	//	Гојница - Сурдулица
42.	Стојан Николић	//	Кијево
43.	Христифор Поповић	//	Власотинце
44.	Јован Ратковић	//	Добровиште – Власотинце
45.	Арса Ф. Поповић	//	Гор. Јабуковац
46.	Аранђел Стојановић	//	Ораовица – Лесковац
47.	Јевта Тодоровић	//	Лесковац
48.	Марко Чунковић	//	Скопље
49.	Петар Милић	//	Скопље
50.	Апостол Поповић	//	Приштина
51.	Петар Поповић	свешт.	Приштина

52.	Јордан Т. Поповић	//	Куманово
53.	Сима Серафимовић	//	Куманово
54.	Јован Поповић	//	Куманово
55.	Василије Д. Поповић	//	Орахово – Жеглигово - Куманово
56.	Радоје Тодоровић	//	Рачинце // //
57.	Манасије Трајковић	//	Стојковац – Крива Паланка
58.	Алекса Пешић	//	Радовница //
59.	Радојко Величковић	//	Црвени Град //
60.	Младен Поповић	//	Козији До //
61.	Стојица Поповић	//	// //
62.	Аксентије Поповић	//	// //
63.	Стојиљко Стокић	//	// //
64.	Василије Поповић	//	Доња Лешница
65.	Никола Радојковић	//	Прешево
66.	Младен Диитријевић	//	Берово – Брегалница
67.	Трпко Петовић	//	Вратница – Тетово
68.	Нилола Симоновић	//	Сиричина – Тетово
69.	Јован Петровић	//	Небрезово – Тетово
70.	Панта Аћић	//	Прилеп
71.	Трпко Трајковић	//	Миково – Прилеп
72.	Марко Илић	//	Градешница – Прилеп
73.	Трајко Јовановић	//	// //
74.	Тодор Стојевић	//	// //
75.	Најдан Димитријевић	//	// //
76.	Васиљ Поп- Димитријевић	//	Маловиште – Прилеп
77.	Милан Поп-Георгијевић	свешт.	Струга
78.	Ђорђе Станковић	//	Ђевђелија
79.	Димитрије Стојановић	//	//
80.	Атанас Поповић	//	Куманово
81.	Аврам Љешевић	//	Пожаревац
82.	Иван Атанацковић	//	//
83.	Атанасије Илић	ђакон	//
84.	Милосав Марковић	свешт.	Пољана – Пожаревац
85.	Милан Бранковић	//	//
86.	Андра Божић	//	Вуковац – Жагубица
87.	Петар Радивојевић	//	//
88.	Стојан Атанасијевић	//	Скопље
89.	Љуба Ф. Поповић	//	Свилајнац
90.	Богдан Ђуричић	//	// враћен
91.	Чедомир Миленковић	//	Чубра – Неготин
92.	Милан Поповић	//	Брусник – Неготин
93.	Петар Шундић	//	Јасеница //
94.	Јанићије Поповић	//	Губеревац – Лесковац
95.	Јанићије Калуђеровић	//	Куманово
96.	Михаило Тасић	//	Тукеровац
97.	Ђорђе Камперелић	//	Лесковац
98.	Петар Никодијевић	//	Соко-Бања
99.	Михаило Х. Поповић	//	//
100.	Живан Јовановић	//	Соко-Бања
101.	Александар Новаковић	//	Власотинце
102.	Светислав Рачић	//	Салаш
103.	Младен Милијевић	свешт.	Трњане – Неготин
104.	Милан Вељковић	//	Глоговица //
105.	Глигорије Стојановић	//	Мрђеновац – Шабац
106.	Милан Вучковић	//	Манојлица – Ниш

107.	Риста Поповић	//	Габровац
108.	Јанићије Живковић	//	Винарце – Лесковац
109.	Петар Ж. Поповић	//	Речка – Неготин
110.	Живојин Станковић	//	Мокрања //
111.	Стојан Мијатовић	//	Лучка – Салаш
112.	Душан Станковић	//	Копривница //
113.	Димитрије Стаменковић	//	Гор. Вртогош – Врања
114.	Михаило Стевановић	//	Гумериште – Врања
115.	Атанас Поповић	//	Крива Паланка
116.	Милан Кнежевић	//	Горњани – Доњи Милановац
117.	Филип Гавриловић	//	Дофце – Гостивар
118.	Филип Поповић	//	Сретково
119.	Захарија Јанчевић	//	Пожаране – Гостивар
120.	Михаило Угриновић	//	Маврово //
121.	Ставра Спирић	//	Никифорово //
122.	Лазар Максимовић	//	Зубовче //
123.	Богоје Угриновић	//	Таимиште //
124.	Марко Поповић	//	Галати //
125.	Милан Поповић	//	Вратина //
126.	Риста Деловић	//	Папратиште – Велес
127.	Стојан Анђелковић	//	Богомиле //
128.	† Трифун Радивојевић	//	Призрен
129.	Милош Карић	свешт.	Штубик – Неготин
130.	Јован Коцић	//	Житорађе – Прокупље
131.	Никола Казимировић	//	Јабуковац
132.	Арсеније Богдановић	//	Тресонче – Дебар
133.	Момир Тодоровић	//	Горска //
134.	Јован Тешић	//	Кожељ //
135.	Тодор Јорданoвић	//	Кожње – Скопље
136.	Никола Поп-Петровић	//	Скопље
137.	Атанас Софудос	//	Кочани
138.	Стеван Димитријевић	прота, ректор Богосл.	у Призрену
139.	Манојло Чемерикић	свешт.	Призрен
140.	Петар Поповић	//	Ресан
141.	Милун Стојадиновић	//	Лесковац
142.	Петар Милошаковић	//	Мосна – Крајина
143.	Божидар Пандуровић	//	Медвеђа – Свилајнац
144.	Крста Т. Поповић	//	Вел. Крчимир – Ниш
145.	Василије Поповић	//	Личје //
146.	Атанасије Д. Поповић	//	Вел. Боњинце
147.	Алекса Поповић	//	// //
148.	Ђура Вељковић	//	Љуберађа
149.	Вуле Милојевић	прота	Дервен – Сврљиг
150.	Сава Савић	свешт.	Вел. Градиште
151.	Стеван Пајевић	//	Зелениково
152.	Момир Ковачевић	//	Блаце
153.	Захарија Константиновић	//	Ж. Поток
154.	Богосав Поповић	//	Куршумлија
155.	Стојан Стошић	свешт.	Куршумлија
156.	Анђелко Војиновишћ	//	Д. Речица – Прокупље
157.	Стојан Поповић	//	Петровац //
158.	Борис Атанасковић	јерођакон, чин. дух. суда	Београд
159.	† Живко Ивановић	прота	Пожаревац
160.	Стеван Поповић	свешт.	Александрово
161.	Арса Ф. Поповић	//	Буштрање

162.	Младен Поповић	//	Врање
163.	Стеван Поповић	//	Косанчић – Лебане
164.	Јевтимије Поповић	//	Печењевци
165.	† Милутин Јеленић	//	Д. Милановац, умро
166.	Добривоје Лучић	//	Турија
167.	Милан Ђорђевић	//	Шапине – Пожаревац
168.	Димитрије Миленовић	//	Леновац
169.	Живан Средојевић	//	Божевац
170.	Михаило Ђурић	//	Мелница – Петровац
171.	Антоније Стаменковић	//	Мачкатица – Врања
172.	Милен М. Јаћић	//	Нересница
173.	Јован М. Николић-Протић	//	Смољинац –Пожаревац
174.	Јован М. Поповић	//	Црна Трава
175.	† Аврам Миловановић	прота	Алексинац, умро
176.	† Андра Љубичић	//	В. Градиште, умро

Бачковски манастир
(пошта Станимака)

1.	епископ Доситеј	Ниш	
2.	Милутин Коцић,	ђакон	//

Софија

1.	† Митрополит Нићифор -	рашкопризренски	умро
2.	Епископ Сергије	Шабац	

(Архив СПЦ, Varia 1920)

Интернирани свештеници у Аустро-Угарској
Нежидер - Nezsider

Тек. број	*име и презиме*	*занимање*	*место службовања*
177.	Лукијан Бирчанин	јеромон.	Слепчевић № 8302 gr. III. b
178.	Љубомир А. Поповић	свешт.	Лозница 689 VI враћен
179.	Милан Бранковић	//	Врчин 690 III враћен
180.	Аћим Секулић	//	Бели Поток 691 6
181.	Живота Обрадовић	//	Вранић 692 III
182.	Александар Лазаревић	//	Ритопек 693 III ослобођен
183.	Софроније Р. Петровић	//	Баре (крај.) 694 III
184.	Богдан Лукић	//	Бресница 695 III враћен
185.	Милан Радоњић	//	Бељина 697 III
186.	Светозар Радовановић	//	Лесковац (беогр.) 698 III
187.	Бошко Миловановић	//	Јовање 699 III
188.	Иван Јанковић	//	Миличиница 700 III
189.	Павле Големовић	//	Годалица 701 III b 4
190.	Аврам Миљковић	//	Стопања 709 III
191.	Радослав Марјановић	//	Ђураково – Курјака 830 III
192.	Сретен Ивановић	//	Лозница 706 6
193.	Лазар Турубатовић	//	Бела Река 916 III
194.	Јосиф Ракић	//	Крушевица (топл.) 919 III b 6 ослобођен
195.	Јован В. Госпић	//	Пријепоље 622 III
196.	Данило Шиљак	//	Поблаће (пријеп.) 620 III b 6/a ослобођен
197.	Нићифор Цвијетић	//	Сјеница 696 III
198.	Душан Балшић	//	// 703 III
199.	Милојко Алексић	//	Рајетић (раш.) 912 III

200.	Михаило Ј. Јевђевић	//	Прибој (прије.) 623 III ослобођен
201.	Прокопије Петровић	свешт.	Кузмичево № 917 gr. III b
202.	Илија Прлић	//	Вучитрн 918 III b 6/a
203.	Неофит Симић	//	Гуча 1203
204.	Радован Петковић	свешт.	Вел. Орашје № 1096 III b 6/a
205.	Михаило Радуловић	//	Моравци (рудн.) 708 II b X
206.	Драгољуб Вујковић	//	Голобок 1097 III 6/a
207.	Петар А. Петровић	//	Голубац 598 II 13
208.	Велимир Савић	прота	Врање 8295
209.	Дамаскин	јером.	Благовешт. 705 III 6
210.	Мирон Стефановић	монах	Драча 915 III
211.	Михаило Новаковић	јеромон.	Раковица 8305 III
212.	Кипријан Пирић	//	Копорин умро
213.	Сава Р. Тодоровић	//	Каленић 8300 III Kumst.
214.	Владимир Виторовић	свештеник	Чачак 8296 III b X ослобођен
215.	Илија Павловић	//	Крагујевац 1098 III
216.	Урош Оцокољић	//	Каона (чач) 1025 III
217.	Чеда Нукилић – Никић	//	Јаребице (подг.) 709 6
218.	Никон Лазаревић	игуман	Каленић 8264 III b 8
219.	Владимир Пешић	свешт.	Марковац 1090 II
220.	Драгомир Б. Стојановић	//	Вел. Плана 1087 III
221.	Алекса М. Петровић	//	Шабац 595 I
222.	Милета И. Поповић	//	Јагњило 1118 I враћен
223.	Саватије Божић	//	Краљево 605 II b XIII ослобођен
224.	Михаило Поповић	прота	Смедерево умро 10 XII 1914
225.	Светозар Поповић	свешт.	Лозовик ослобођен
226.	Чедомир Вићентијевић	//	Бранковина 600 III
227.	Маринко Јанковић	свештен.	Прахово (краг.) № 664 gr III b
228.	Љубомир Костић	//	Уб 995 III
229.	Коста Поповић	//	Нови Пазар 1213 III
230.	Чеда Бањанин	//	// // 11094 III
231.	Василије Марић	//	Сјеница 996 III
232.	Јосиф Ћирић	јеромонах	8299 III
233.	Драгослав Ђурић	свештен.	1005 III
234.	Никола Серафимовић	//	Трнава (чач.) 1202 III
235.	Војислав Марковић	//	Рача (краг.) 1029 6
236.	Милош Ранковић	//	Бељак (студ.) 1221 III
237.	Богдарн Максимовић	//	Градац (раш.) 1211 III
238.	Душан Милићевић	//	1223 III
239.	Исаило Мацеравић	//	Краљево 1210 III
240.	Бора Милосављевић	јеромон.	8304 6
241.	Милутин Поповић	свештеник	Бргуле 1191 III
242.	Војин Поповић	//	Наупара 1178 III
243.	Јован Ајдачић	//	Ивањица 1206 III
244.	Никола Д. Илић	//	Стрaгри умро
245.	Самуило Ђ. Стефановић	//	Никољака (новп.) 914 III
246.	Чедомир Ђорђевић	//	Топола 993 III
247.	Тома Бурковић	//	Железник (беогр.) 1010 III
248.	Владимир Протић	//	Нови Пазар 1207 III
249.	Владимир Пурић	//	Радојевић (прије.) 997 III
250.	Петар Магазиновић	//	Враново 1088
251.	Живота Величковић	//	Нови Ацибеговац 1089
252.	Зарија Бојковић	//	Дабинац (власот.) 1052
253.	Коста Ставановић	свештеник	Параћин № 1243 gr III b ослобођен
254.	Игњат Миливојевић	//	Митровица 1132 III 6/a враћен

255.	Вукајло Божовић	//	Колашин 1140 II ослобођен
256.	Светозар Петровић	//	Бранковина 1218 III
257.	Стојан Милошевић	//	Пирот 5097 III
258.	Глигорије Мартић	//	Рашка 1180 III
259.	Живојин Алексић	//	Чачак 702
260.	Милан Павловић	//	Глибовац 1219 III
261.	Лазар Миловановић	//	Крњево 1095 III ослобођен
262.	Живко Грујић	//	Кос. Митровица 1138
263.	Божидар Јовановић	прота	Београд 1120 1
264.	Антоније Пурић	свешт.	1244 III
265.	Велимир Марковић	//	Београд 1257 I
266.	Војислав Михаиловић	ђакон	Крагујевац 1103 III
267.	Драгољуб Глишић	свешт.	Белушић 1204 III
268.	Данило М. Јовановић	//	Свилеува 1002 III ослобођен
269.	Ђорђе Јовановић	//	Мојсиње 1249 III премештен у Болдогасон
270.	Јелисеј Јовановић	јеромон.	Милешево 1165 III
271.	Јордан Божовић	свешт.	Придворица 931 II
272.	Љубомир Митровић	//	Београд 1256 I
273.	Милан Петровић	//	Наталинци 1247 ослобођен
274.	Милоје Илић	//	Грбице 1025 III
275.	Мина Јовановић	јеромон.	8298 III b 6
276.	Миладин Зарић	свешт.	Сеча – Река 1252 III
277.	Радомир Кречковић	//	606 III
278.	Стеван Миличић	//	Врдиле 1209 III ослобођен
279.	Теофило Кукурековић	свештеник	№ 1003 gr III b
280.	Теодосије Јоргић	јеромонах	1196 III
281.	Чедомир Чакаревић	свештеник	704 I b 3 ослобођен
282.	Милоје Плавшић	//	1144
283.	Илија Пурић	//	1046 III ослобођен
284.	Митрофан А. Илић	јеромонах	Жича 913 III
285.	Арсеније Ћендић	свештеник	Горачић 1204
286.	Зарије Протић	//	Осечина 686
287.	Коста Бунарџић	//	Врдила (жич.) 1280
288.	Данило Живгаревић	јеромон.	943 III
289.	Божидар Попвић	свешт.	Гроцка 1255 III b 4
290.	Богољуб Аћимовић	//	Градац (жич.) 710 I
291.	Чедомир Мајсторовић	//	Самаиле 1201 III умро 3. III. 1918
292.	Стојица – Стојан Вељковић	//	1217 III
293.	Љуба Никетић	ђакон	Крушевац 1279 III
294.	Илија Поповић	прота	Мионица 1276
295.	Теофило Стефановић	игуман	1270 III
296.	Сергије Пантић	ђак. Мон. школе	адреса преко јером. Саве Тодоровића
297.	Сергије Јокић	јеромон.	1291
298.	Рафаило Марковић	архимандрит	1177 III
299.	Коста Поповић	прота	Љубинић 1030 умро
300.	Митар Трифковић	ђакон	1224
301.	Стеван Стевановић	свешт.	из Добре 1298 III ослобођен
302.	Давид Парлић	//	1136
303.	Љубодраг А. Јовановић		В. Шиљеговац

У Ашаху – Aschach

Тек. број	*име и презиме*	*занимање*	*место службовања*
1.	Паун Протић	свешт.	Каменица № 19010 gr 4 b 46
2.	Сима Буквић	прота	Штип 19328 V 7

3.	Владимир Ђурковић	свешт.	Лапово 19004 IV 46
4.	Милан Трипковић	//	Крчмаре 19007 IV 46 ослобођен
5.	Никола Јовић	//	Бајевац 19002 IV 46
6.	Живојин Ристић	ђакон	Јагодина 19334 IV 56
7.	Богољуб Јовичић	свешт.	Лоћика 12996 V 7 враћен
8.	Младен Вукићевић	//	Јагодина 19348 IV 46
9.	Милош Јеротић	//	Ваљево 19009 IV 46 враћен
10.	Владимир Марковић	//	Опачић – Драгово 19326 V 46
11.	Спасоје Р. Протић	//	Г. Буковица 19003 V 7 ослобођен
12.	Јован Поповић	//	Радљево 19005 V 7 враћен и умро
13.	Петар Петковић	свештеник	Звездан № 19325 gr V b 7
14.	Станко Ивановић	прота	Ваљево 19006 V 7
15.	Стеван Поповић	свешт.	Драчић 19001 V 7 ослобођен
16.	Јован Д. Поповић	//	Макрешане (круш.) 14565 V 7 ослобођен
17.	Михаило Јанковић	архимандр.	Боговађа 19485 V 7 ослобођен
18.	Вукола – Никола Јевђевић	свешт.	Прибој 13173 V 7 враћен
19.	Доситеј Павловић	јеромон.	12887 IV 46
20.	Димитрије Спасић	свешт.	Белољин 14551 IV 46
21.	Милан Р. Илић	//	Владимирци 19011 IV 46
22.	Михаило Вићентијевић	//	Ваљево 19008 IV 7 ослобођен
23.	Севастијан Путник	јеромон.	Љубостиња 19013 IV 46
24.	Мирон Митровић	//	Боговађа 19482 V 7 враћен
25.	Мелентије Мешовић	//	Бања 13172 V 7 ослобођен
26.	Јован Кара – Матијевић	прота	Нова Варош 13174 V 7 враћен17.

У Болдогасону Boldogassony (Hongrie)

Тек. број	*име и презиме*	*занимање*	*место службовања*
1.	Фотије Јосифовић	јеромон.	№ 27086 gr b 18
2.	Јанићије	//	Рајиновац 27071 65
3.	Гаврило Милошевић	свешт.	Београд 40191 IV 65
4.	Прокопије Вековић	протосинђ.	Беране 30760 враћен
5.	Настас Радовић	свешт.	Трнавци (Жупа) 41125 IV 65 враћен
6.	Станојло Ковачевић	//	Брђане (Љубић) 40900 IV 65
7.	Обрад Поповић	прота	Скопље 31922 IV 65
8.	Ђурђе Јовановић	свешт.	Мојсиње 41199 65
9.	Радисав Ружичић	//	Београд 42070

У Хајнрихгрину (Heinrichsgrün; Bömen, bei Graslitz)

Тек. број	*име и презиме*	*занимање*	*место службовања*
1.	Љуба Никетић	ђакон	Крушевац № 1033 gr B.H.b премештен у Нежидер
2.	Илија Поповић	прота	Мионица 188 19 X премештен у Нежидер
3.	Тихомир Радовановић	ђакон	Крагујевац 1016 Lager A. Notbaracke I
4.	Љубодраг А. Јовановић	свешт.	Вел. Шиљегов. премештен у Нежидер
5.	Милан Д. Миљковић	//	Ђунис 1032 B. пуштен
6.	Сергије Јокић	јеромон	4626 III 19 премешт. у Нежидер

У Араду – Arad

Тек. број	*име и презиме*	*занимање*	*место службовања*
1.	Харитон Поповић	свешт.	Шопић Ptarres in Mil. Starfanstadt im Arad/4. Ungarn
2.	Никола Прокопић	//	// //

† ослобођен 20 [год. осуде?] и премештен у Цеглед код интернираних

У Карлштајну – Karlstein (Nider Osterreich)

Тек. број	*име и презиме*	*занимање*	*место службовања*
1.	Захарије Чејовић	свешт.	ослобођен
2.	Јован Жугић	//	ослобођен
3.	Коста Љешевић	//	ослобођен
4.	Милан Михаиловић	//	ослобођен
5.	Мирчета Галовић	//	ослобођен

У Цегледу – Czegled (Ungarn, Hussar Kaserne)

Тек. број	*име и презиме*	*занимање*	*место службовања*
1.	Михаило Милићевић	свешт.	члан духов. суда из Београда
2.	Драгомир Ј. Илић	свештеник	из Бегаљице
3.	Павле Стојеновић	//	// Шапца
4.	Драгић Михајловић	//	// //
5.	Љуба Л. Поповић	//	// Катуна
6.	Сергије Поповић	//	// Варварина
7.	Бранко С. Поповић	//	// Ћићевца
8.	Михаило Јаковљевић	//	// Крагујевца
9.	Манијло Крстић	//	// Вел. Пчелица ослобођен
10.	Душан Херкаловић	//	// Пирота

Извори и литература

Архивски фондови

Архив Српске Православне Цркве (Београд)
Фонд *Varia* (1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1920)

Библиографија

Апостоловски А., *Звоник крије највеће тајне СПЦ*, Политика, 24. фебруар 2013.

Исти, *Тајни списи истеривача духова СПЦ*, Политика, 24. фебруар 2014.

Бојковић С., Пршић М., Пилиповић Р., *Извештаји о великом злочину 2 (Документи о аустроугарским зверствима уочи и после Колубарске битке)*, Београд 2014

Мићевић И., *Историја међу голубовима*, Вечерње новости, 23. новембар 2007.

Исти, *Историја заборављена на звонику*, Вечерње новости, 25. август 2011.

Одлуке и решења Сабора, Синода и Епархије браничевске 1931-1941, ур. Мирослав Лазић и Зоран Ранковић, Пожаревац 2013.

Пилиповић Р., *Прекаја – парохија у Босанској Крајини (1878-2008)*, Бања Лука-Босански Петровац 2009.

Пилиповић Р., *Архив Српске Православне Цркве – ка почецима црквене архивистике*, Београд 2013.

Пилиповић Р., Матијевић М., *Митрополија зворничко-тузланска уочи и за вријеме Првог свјетског рата,* Београд-Тузла 2014.

Пилиповић Р., Матијевић М., *Војно свештенство у ослободилачким ратовима Србије 1804-1918*, Београд 2015.

Пилиповић Р., *Духовни суд митрополије београдске 1836-1915. године (прелиминарна историјска белешка, класификациони план и методолошко упутство)*, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, бр. 5 (2013), стр. 48-60.

Радић Р., Исић М., *Српска Црква у Великом рату 1914-1918*, Београд-Гацко 2014.

Српска православна црква у Првом светском рату – одабрана документа, ур. Радован Пилиповић, Београд 2014.

ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА 1914/1915.

Слике страдања и поруке хуманости

У организацији Архива Србије и Међуопштинског историјског архива Ваљево, а под покровитељством председника Републике Србије господина Томислава Николића, у Ваљеву ће 30. и 31. октобра 2015. године бити обележена стогодишњица Ваљевске болнице – симбола страдања и хуманости у Првом светско рату. У ваљевском архиву ће 30. октобра бити отворена изложбена поставка *Страдање и хуманост. Ваљевска болница 1914/1915*, а 31. октобра ће, такође у Ваљеву бити одржана Међународна научна конференција под истим називом. Редакција *Историјских свезака* у овом и следећем броју објављује делове текста из каталога изложбе о Ваљевској болници, аутора Велибора Видића. Каталог ће бити објављен у октобру ове године.

Реке избеглих и прогнаних, реке рањених, реке болесних, сливале су се ка Ваљеву, у исто време и страшној и блиставој капији наде и искушења. Стотине и хиљаде мртвих напуниле су сеоска и градска гробља и није било довољно ни запрега којима би одвезли покојнике. По селима жене са нејаком децом и старима тешком муком копале су раке по њивама око кућа, виноградима и воћњацима и у њих сахрањивале своје најмилије. И сасвим непознате, никад виђене. Та мала, породична гробља од којих ниједно није старије од 1914. године, и данас, својом бројношћу непогрешиво одређују линију до које је тада стигла аустроугарска војска и бежећи од ње, избегли народ.

У то страшно време за српски народ, било је тешко за Србе изван Србије, а још теже за народ у њој. Велики круг патње и наде центар је имао у овом граду. Народ са обе стране Дрине и Саве и већег дела Западне Србије, највећи део српске и аустроугарске војске, рањени, болесни, заробљени... скоро сви су у неком времену били у овом граду. У времену смрти, наду у живот је једино и непрекидно чувала Ваљевска болница. У њој и око ње се непрекидно жртвовала сва снага, знање и нежност у напору да се савладају ране и болести. Како се невоља повећавала тако је и расла ова болница окупљајући око себе домаће и стране лекаре, сестре, обичне, мале и велике људе, жене, мештане и придошле, како је она расла просторно обухватајући сав град, тако је расла и нада и свест у људима да се мора помоћи сваком унесређеном. При том испољена хуманост, надрасла је и стварне, велике резултате у спашавању људских живота, надрасла је све верске и политичке ограде, сваку себичност. Било је то време достојно античких хероја, доба части и несебичног пожртвовања када се живот жртвовао да би се другом помогло. Ваљевска болница је била тада, не само највећа болница у Србији већ и место највеће националне и појединачне драме сваког човека.

Ваљево није било планирано да постане велики болнички центар а ни место где ће се сместити Врховна команда српске војске јер се сматрало да ће се на правцу према Дрини и Сави водити само мање борбе. Велики ратни сукоби и насиље над становништвом непријатељских војника који су са највећом снагом напали управо из тог правца, довели су до вишемесечне националне трагедије која је центар имала у овом граду. Скоро свакодневно су десетине хиљада избеглих и рањених српских и аустроугарских војника и заробљеника, носили свако своју личну драму, и били истовремено и учесници општег националног страдања и њеног ускрснућа.

Град је већ имао доста искуства што се тиче организације и лечења рањеника јер су за време балканских ратова у Ваљеву збрињавани рањеници који су до његових болница са Косова и из Македоније превожени возовима. И пре ових ратова, у Ваљеву су постојале две болнице: Окружна болница за грађанство и стална Дринска војна болница за војна лица. Војна болница се налази-

ла у Поп Лукиној улици где се у савремено доба налази управа шумског газдинства „Борања“ и ваљевска „Ерозија“ и у свом саставу је имала више помоћних објеката у припадајућем дворишту. Ваљевска Окружна болница се налазила у истој улици, у данашњој згради Историјског архива и делу зграда који припада војној амбуланти. У плановима које је правило санитетско одељење почетком 1914. године, у Ваљеву се, у случају рата, могло сместити 2.210 болничких кревета с тим да се за потребе болница искористе остале зграде јавних установа.[1] Почетак рата је довео до измене ових планова. Прво зато што се рачунало са далеко мањим бројем рањеника, јер се није очекивао главни напад преко Дрине и друго, што се морало да одустане од неких планова за оснивање резервних болница. Тако је на пример зграда Основног суда а раније Окружног начелства, првобитно била планирана за болницу, претворена у седиште Врховне команде која се преселила у Ваљево. Тиме је планирани смештајни простор умањен за 500 кревета. Огроман број рањеника који је почео да пристиже после великих крвавих сукоба од Љубовије до Обреновца. а нарочито у области планине Цера, сваког дана је пристизао у Ваљево. Имајући велико искуство из Балканских ратова, српски санитет је поставио бројне пољске болнице у близини непосредног ратног дешавања, како би хирурзи могли одмах да укажу потребну помоћ. На тај начин, због брзе и делотворне помоћи, спашени су многи животи, нарочито ако се узме у обзир да су сви рањеници морали додатно да пређу пут од око 80 километара до Ваљева. Од тренутка рањавања до потпуног збрињавања у Ваљеву обично је било потребно три дана.

По указаној помоћи у близини ратишта[2], бројне колоне запрежних возила натоварених са тешким и лакшим рањеницима кретале су се ка Ваљеву. На свим путевима који су ишли према граду, од Лознице, Шапца и Уба ишле су колоне воловских и коњских запрега а највећа, скоро непрекидна, од Доњег Црниљева, преко Коцељеве и Голе Главе. На том путу патње и наде рањеници су најчешће били препуштени сами себи и својим мукама. Пратиоци кола нису могли пуно да им помогну, осим у најосновнијим потребама, а медицинско особље које је сачекивало или повремено пратило понеку групу у транспорту није имало могућности нити услова да им олакша патње. Једина нада је било Ваљево са својим болницама и лекарима. За време Церске битке било је нешто преко 11.000 рањених, лакше и мање повреде нису евидентиране тако да се може рећи да су скоро сви рањени са непознатим бројем болесних стигли у ваљевске болнице.

Да би збринуле све рањене и болесне, у Ваљеву су основане резервне болнице: прва у касарни 17. пука (касарна код „Јадра“), друга у Артиљеријској касарни (данас Медицинска школа), трећа у касарни Петог Пука, (порушеној крајем Другог светског рата), четврта у згради Гимназије. Нешто касније основана је у септембру пета резервна болница у згради данашњег Вишег суда и шеста у зградама Дринског дивизијског магацина (у простору гарнизона до Љубостиње). Како су у складишта Дринске дивизије увек довожени и најтежи рањеници од којих су многи били на ивици живота, као и лакши који су по извршеном првом прегледу и указаној помоћи упућивани у остале болнице или на воз за евакуацију, видело са да је ту била потребна стална лекарска екипа. Тако је и овај, у почетку тријажни центар претворен у резервну болницу. Број рањеника је у граду сваког дана растао. Било их је прво две па пет а ускоро и седам хиљада, без обзира на свакодневно упућивање санитетским возом из града према унутрашњости. По повећању ратних дејстава у септембру, стање је постајало сваким даном све теже. За потребе смештаја рањених и болесних влада је одобрила да се могу одузимати прво кафане, хотели и школе а потом магацини и све остале одговарајуће зграде. Првобитни планови којима је предвиђано да се поједине врсте рањених и болесних смештају у одвојене резервне болнице

1 Војни архив, фонд Војске Краљевине Србије, 3А, к.124/1/1

2 Прву помоћ на ратишту су пружали болничари, а затим су рањеници преко завојишта у близини стизали до пољских болница које су имале хирурге. По указаној помоћи, рањеници су превожени до болничких центара. За време Церске битке највећа српска болница се налазила код цркве у селу Криваја а нешто мања у Текеришу, док се аустроугарска налазила у старој циглани села Милине на Церу.

морали су бити делимично промењени. У почетку су најтежи рањеници издвајани и смештани у Окружну болницу и околне зграде које су њој најближе, нешто лакши у сталну Дринску војну болницу а остали по распореду који би добијали. Трећа резервна болница у касарни Петог пука је била припремљена да прима болесне војнике а остале резервне болнице војнике са мањим повредама. По указаној помоћи, највећи део рањеника је упућиван даље у унутрашњост малим санитетским возовима, према Крагујевцу, Нишу и осталим центрима са војним болницама, где је по плану било припремљено скоро 50.000 болничких места.

У свим болницама у Србији је недостајало лекара и осталог медицинског особља, лекова, санитетске опреме и може се рећи свега, што је требало рањеним и болесним. Још на почетку рата у познатом реферату, Лазар Генчић је писао да је „српски санитет и за нормалне прилике веома слаб, за рат је он сасвим недовољан. Нема примера у војној историји да је овако велика војска... пошла у рат са овако малим бројем лекара". Санитетског материјала није било довољно и због тога што су аустроугарске власти пред рат зауставиле и присвојиле један, плаћен и преко њене територије упућен контигент таквог материјала. Заплењено складиште турског санитета у Куманову 1912. године, брзо се трошило. У Ваљеву је после доласка првих рањеника скоро свега понестајало па су тамо остали болнички центри упућивали своје резерве. Оно што је највише недостајало били су лекари којих је ионако било премало: у први мах је на располагању војсци било 409 а касније је мобилисан и преостали 61 лекар.[3] Временом, доласком лекара добровољаца из иностранства то стање се донекле поправило.[4] У Ваљеву их је било у почетку 26 али је у болницама радило само 10 јер су остали радили при администрацији Врховне команде. Српска влада и национални Црвени крст су још раније упутили позив за помоћ у медицинском особљу и санитетском материјалу Међународном Црвеном крсту али је већа организована помоћ почела да стиже у другој половини септембра једино из Русије и Грчке.[5] Пре те помоћи стигли су појединци одазивајући се позиву. Један од првих је био Аријус ван Тинховен који је са медицинском сестром Де Хроте био распоређен у Ваљевску окружну болницу још пре пристизања првих рањеника. Био је веома искусан ратни хирург који је и Балканске ратове провео као лекар у српској служби. За њим је стигло неколико интерниста лекара добровољаца из Швајцарске који су распоређени у другу резервну болницу у Артиљеријској касарни. Дужност су примили већ 3. септембра 1914. Била је то група састављена од различитих националности којој су се придружиле и две Рускиње лекарке. Једној од њих је сачувано име – докторка Сошинска. Међу њима је био и касније познати швајцарски политичар Морис Жанере (Maurice Jeanneret) који се са Србима повукао 1915. године и преко Италије вратио за Швајцарску.[6] Нешто касније дошло је још неколико добровољаца из исте земље. Било је и таквих, нарочито из Русије, који се нису пријавили српским властима у иностранству нити по доласку у земљу. Једноставно су дошли, пријавили се у ратне јединице или отишли у неку болницу да раде па о многима не постоји никаква евиденција. Тек накнадно из мемоара сазнајемо о некима од њих, као о храброј болничарки Дарји Коробкиној[7] из Петрограда која је стигла још у августу и доктору Барбарошкину који је радио у болници у Алексинцу. Многа имена добровољаца који су дошли у Ваљево још увек су нам непозната.

Још од првих дана рата највећи терет у стручном и организационом облику је пао на Окружну болницу и њене лекаре, Селимира Ђорђевића и Ван Тинховена. Они су непрекидно прегледали рањенике у пријемном, тријажном центру, указивали неопходну помоћ а затим су их распо-

3 А. Недок, *Српски војни санитет у Првом светском рату*, Београд, 1914. стр.50.

4 Већ 31. октобра 1914. године је, по записима министра војног Стефановића, било 595 лекара и 233 медицинара.

5 Позиву српског Црвеног крста поред Русије и Грчке, одазвали су се Француска, Италија, Холандија, Јапан, Румунија, Швајцарска, Турска, Аргентина, Чиле, Велика Британија и САД.

6 Како су међу собом говорили углавном на француском стекао се погрешан утисак да се радило о француској мисији.

7 На положају је спасила животе многима а свој је дала 2. октобра 1914. на Гучеву.

рећивали по осталим болницама. Оне најтеже, са најтежим повредама, доктор Тинховен је издвајао како би их лично оперисао. Нажалост, на хируршком одељењу у болници било је само 60 болничких места али је тај број стално повећаван због великог прилива тешких рањеника. Једне ноћи их је стигло чак 800 рањених одједном. У хируршком одељењу су радили тада само др. Тинховен, сестра Де Хроте, три Српкиње и два студента, од којих је само један био студент медицине.[8] Крајем августа стигао је из Холандије остали део искусне медицинске екипе др. Тинховена, две сестре и два болничара. Доктор Селимир Ђорђевић је не само био лекар у својој болници већ и у свим другим, био је управник Окружне болнице али и свих резервних болница у граду. У сваком тренутку је знао где кога мора да пошаље од лекара, сестара, где је шта потребно од опреме и лекова до хране и осталих потреба.

Ваљевска Окружна болница је била центар свих догађања, ако би неко рекао да иде у болницу, знало се која је то болница иако их је у граду било још седам. Лекари ове болнице су примали рањене и болесне у тријажном центру, указивали им прву помоћ и распоређивали даље по болницама. Ту су стизали захтеви и молбе и одатле су давани распореди лекарима, особљу, Одбору за дочек и помоћ рањеницима. Та болница је била и остала једино место за мештане и придошле где су могли да очекују лекарску помоћ, једина која није била посвећена само војницима. Имала је најбољу опрему па чак и рендген апарат који је допремљен одмах из Ниша јер је био потребан за проналажење заосталих делова муниције по телу.[9] Доктор Селимир Ђорђевић је неуморно ишао од једне до друге болнице, одазивао се позивима да прегледа и лечи у мору придошлих, рањене, болесне и уморне. Био је лекар са великим стручним и организационим способностима и светао пример осталом медицинском особљу. Несебично се прихватио свих обавеза и био човек који је све знао и којег су сви знали. Његов лик су запамтили скоро сви рањени и болесни, у великом напору организације лечења и осталог збрињавања, био је основна и најважнија особа. По пристизању руске мисије 27. септембра, део његових брига је преузео др. Аврам Винавер који је постао управник пете резервне болнице у згради данашњег Вишег суда где је та мисија радила. На челу те мисије је био др. Сичев. Доктор Тома Леко је постављен за управника новоосноване, шесте болнице у складишту Дринске дивизије а нешто касније др. Александар Савић је почео да обавља дужност управника четврте болнице у Ваљевској гимназији. После битке на Церу, др. Јован Стричевић, који се предао Србима, преузео је дужност управника друге резервне болнице. Хируршки захвати су обављани и у Дринској војној болници где је радио др. Јордан Стајић, који је био један од првих школованих српских хирурга, и др. Љубиша Вуловић. Управник те болнице је био др. Павле Војтех а касније др. Љуба Стојановић. Пожртвована и преко својих могућности била је млада лекарка, због залагања и стручности одликована у Балканским ратовима, Ваљевка, Драгиња Бабић. Као већ искусан ратни лекар, јер је већ била управник резервне војне болнице у Ваљеву у претходним ратовима, знала је много о ратним повредама и начинима збрињавања. Рат је Драгињу затекао на месту општинског лекара па се свакодневно налазила при Окружној болници где је неуморно лечила сугрђане, придошле, болесне и рањене. Њена брига за сугрђане и болесне није се заустављала само на пружању медицинске помоћи, бринула је и све њихове бриге. Забележено је да је за време епидемије тифуса, вративши се у свој град на сопствени захтев,[10] не само лечила већ и хранила, доносила огрев и ложила ватру својим пацијентима.

Огроман пријем рањеника није могао оставити без акције грађане Ваљева, нарочито ако се узме у обзир њихово патриотско расположење. Самоиницијативно су основали „Одбор за дочек и помоћ рањеницима“ на чијем челу је био

8 Веома кратко, крајем августа и почетком септембра у болници је помагао заробљени Чех из Прага, Хајнрих Пруска, асистент породиљства.

9 Како се његова испорука догодила непосредно иза доласка др. Тинховена и како је он њиме руковао, раширила се нетачна вест да га је он и купио.

10 М. Радојчић, *Бабићи из Ваљева*, Гласник МИАВ, бр. 40. Ваљево, 2010, стр. 31. По повлачењу из Ваљева пред Колубарску битку, била је распоређена на место управника болнице у Пироту.

Милан Матић са члановима ужег одбора Ристом Топаловићем, Костом Марковићем, Милутином Дојчиновићем, Миланом Зарићем и Димитријем Милићем. Захваљујући иницијативи овог одбора, који је окупио велики број грађана, организовано је снабдевање рањеника и болесних. И дању и ноћу су дежурали на раскрсницама, обилазили болнице испраћали санитетске возове за евакуацију и нудили рањене и болесне са свиме што су имали. Грађани су доносили одбору а они су даље делили чај, бурек, печење, шећер, хлеб, сланину, воће, тегле слатког од шљива, дуван, флаше ракије и коњака... Организовано је и прикупљање новчаних прилога којима су помагане и бројне избегле породице. У одбор су приступиле сасвим анонимне и ћерке и жене најугледнијих грађана. Од неких су сачувана само имена: Радојка, Љубица, Надежда, Војка, Јела, Мара, Коса Корач, З. Зарић, Д. Ђуранић, госпођица Перка Араповић, ћерке господина Бирчанина, В. Поповића, Саве Николића, Б. Цветојевића. Са њима су биле и ћерке Живојина Мишића. Све су оне, поред послова у дочеку и испраћају рањених и болесних, биле ангажоване због недостатка болничког особља у раду у болницама. Већина од њих је већ имала завршене болничке курсеве или су се на брзину обучавале па су превијале и неговале рањене и болесне али помагале и при операцијама. На иницијативу Одбора, градске власти су одузеле све фијакере од приватних лица како би се рањени и болесни могли превозити од тријажног центра до болница и од болница до железничке станице. Како је потреба за превозним средствима, због евакуације рањених на санитетски воз, била све већа убрзо су одузета сва расположива кола без запрега. Одбор је успео да подигне код железничке станице павиљон од дасака у коме се непрекидно кувао чај, супа и остала храна. Одбор се побринуо да се сви рањеници приликом евакуације послуже а за те потребе је набавио чај и све што је било потребно. Такође су набавили дуван у сандуцима и пакетићима, делили га рањеним приликом евакуације и по болницама недељом и понедељком.

За време Церске битке тешки задатак збрињавања рањеника је једва обављен, лакши рањеници су опорављани и враћани на фронт, тежи су или остали у Ваљеву или су евакуисани малим санитетским возовима према Младеновцу а потом даље ка Крагујевцу или Нишу. У почетку је постојао само један воз са преуређеним вагонима у које су могли да се сместе тешки рањеници и неколико вагона за лакше рањенике. Воз је путовао од четири до шест сати и могао је да превезе око 400 рањеника. У пратњи сваког воза је био један лекар, дванаест болничара и један подофицир. Погоршањем стања на ратишту после преласка српске војске преко Саве и поновног преласка аустроугарске војске преко Дрине, број рањеника се вишеструко повећао. Непрекидне крваве борбе на Гучеву, Борањи и нарочито на Мачковом камену сваког дана су односиле застрашујући број живота и и увећавале вишеструко број рањених. Тада су ангажована још два воза али су и они били недовољни. О броју и именима рањеника није се могла водити евиденција, како је ко стизао на ред за преглед тако је и збрињаван. Упућивани су у болнице или на воз где је превоз је био организован а лакше рањени су морали сами да нађу пут до одредишта.

Рањеници су свакодневно све више и више пристизали, било их је прво до две, пет а потом седам и више хиљада. Ваљево је тада постао град који се сасвим посветио збрињавању рањених и болесних, болнице и припадајуће зграде су непрекидно расле, увећавале се, тако да се сав град претворио у огромну, јединствену болницу. Лекари и болничари, којих је било премало, ишли су од једне до друге резервне и сталне болнице, од свратишта до магацина и кућа и указивали помоћ. Све болничка места су била попуњена, болесне и рањене су стављали по ходницима, неусловним просторијама а затим су за потребе болница искоришћене кафане „Јадар“, „Гросд“, код „Топаловића“, „Благојевића“, „Браће Гроздановић“, „Браће Марковић“, „Русија“, „Београд“, „Балкан“, „Петроград“, „Посавина“, хотели, „Секулић“, „Таково“ и „Гранд“, Основна школа... Сваки делић простора је био заузет. Начелник српског санитета Лазар Генчић је о томе овако писао: „Многобројни рањеници лежали су на патосима и то само негде на сламњачама, иначе само

на слами или сену са или без икаквог покривача. Лако рањени су целог дана били закрчили ваљевске улице и прикупљали су се око завојишта ради превијања а у подне и увече око казана ради исхране, а тешко рањени чекали са очајањем ред да буду прегледани, превијени, боље смештени и евакуисани у позадину".[11] Девојке и жене Ваљева су преузеле огроман део посла. Како су трагедија и потпуни слом санитета висили у ваздуху свакодневно, само су појединачна херојска дела давала извесну наду. Више је појединачно пожртвовање и потпуна, несебична преданост лекара и осталог особља помогла да се спасу бројни животи и избегне потпуни слом него што је то учинила државна организација. Девојке и жене су збрињавале рањенике, помагале при операцијама, правиле гипсане завоје чак и за веома компликоване преломе. По нестајању санитетског материјала извршена је реквизиција по ваљевским апотекама у власништву Тадића и Прикелмајера. У реферату од 13. септембра Генчић наводи да већ има близу 40.000 рањеника у Србији, да је потпуно изостала помоћ страних друштава црвеног крста и страних лекара и да поједини пукови немају ниједног лекара. Стога је тражио да се са стране хитно доведу лекари и обезбеди санитетски материјал.

Схватајући сву трагедију српског народа и потребе за њеним превазилажењем, отпочеле су бројне активности у пријатељским земљама како би се указала потребна помоћ. Руски Црвени крст, Словенска и Руска добротворна друштва, Кола милосрдних сестара и бројна друга удружења и појединци, (од којих су се изузетно ангажовале жене бившег и тадашњех руског посланика у Србији, госпођа Хартвиг и кнегиња Трубецки), прикупили су огромну помоћ и опремили више хируршких и епидемиолошких болница. Мисија Петроградског словенског друштва је опремила хируршку болницу која је стигла у Ваљево и већ 27. септембра, одмах по доласку почела да ради у згради суда. Руска мисија, како су је звали, била је изванредно опремљена и потпуно финансирана од Петроградског друштва. Била је састављена од 30 особа а у саставу је имала 3 лекара, 8 медицинских сестара, 4 медицинска техничара и 2 неговатељице. Имала је свој рендген кабинет и малу, покретну цркву.[12] У згради суда где је смештена, поставила је 100 болничких кревета и пошто је главни лекар, Н. И. Сичев био веома искусан хирург, знатан део најтежих рањеника је упућиван њему да их збрине и то углавном оних, којима је била потребна хитна операција. Мисија је приступила послу у веома драматичном периоду после крвавих борби на Гучеву и Мачковом Камену када је у Ваљеву бивало у више наврата од 8 хиљада до 10 хиљада рањеника. Њена помоћ коју је пружала све до повлачења српске војске и пада Ваљева била је драгоцена. Искусни Сичев је успео да евакуише преосталих 75 болесника и да сачува сву опрему и људство. Рад је болница привремено наставила у Зајечару а касније је премештена у Крагујевац одакле се са народом и војском повукла преко Албаније. Пре доласка Руске мисије познато је да се у Ваљеву налазило још око 10. септембра неколико руских лекара и да су помагали при лечењу али није познато куда су даље били упућени. Највероватније је да су били распоређени при пољским болницама или превијалиштима у близини ратних положаја.

Једна од најзначајних организација за помоћ српском народу, која је започела своју активност у том времену, тачније 23. септембра 1914, био је Српски потпорни фонд (The Serbian Relief fund). Овај фонд је у свом седмогодишњем раду прикупио озбиљну помоћ у новцу, санитетском материјалу опремао хируршке а потом и епидемиолошке болнице, помагао избегле, народ у окупираној земљи а потом нашао снаге да учествује у обнављању разорене земље по ослобођењу.[13] Сва помоћ која је долазила из САД и Канаде, долазила је преко организација у којима је највећу улогу имао Михаило Пупин српски већ тада познати научник. Србија вероватно није имала никада особу, тако предану раду и идеји и са толико утицаја, које је ширила истину о Србима. Преко Српско-Америчког комитета Црвеног крста чији

11 Војни архив фонд војске Краљевине Србије, 3А-124/1/4

12 Г. И. Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912-1917*. Београд, 2010. стр. 129

13 На иницијативу Мабел Грујић, Дарије Прат, леди Пецет, Елизабете и Ани Христић основано је удружење које је имало подршку најутицајнијег дела српске и британске јавности. Од фебруара 1915. радило је под покровитељством британске краљице.

је био председник заједно са Јеленом Лозанић покретао је бројне акције и успевао да ангажује разне хуманитарне организације и појединце. Део те прикупљене помоћи стизао је и до Ваљева и његових болница.

Заједно са бројним рањеницама и већ придошлим избеглима из Босне и Срема, у Ваљеву су биле и избеглице које су дошле из ратом захваћеног подручја, Шапца. Лознице и села између Дрине и Саве. Са собом су донели страшне, скоро невероватне приче о злочинима које је починила аустроугарска војска. Сведоци су причали о живим запаљеним по затвореним кућама, везаним за стогове сена и сламе, убијаним и сахрањиваним одмах ту где су изгубили живот. „Сељанке долазе да обиђу своје мртве мученике сахрањене свуда по воћњацима" сведочи Рајс о оном што је видео и што ће ти исти гробови после заувек о томе сведочити.[14] О бројним убиствима деце и жена, одвођењу у ропство, ломљењу вратова заробљеним војницима, силовањима… Преживели су тврдили, што се касније и видело по саставу јединица које су починиле најгоре могуће злочине, да су их углавном починили Хрвати и Мађари. Двојност Аустроугарске монархије се огледала и у посебним јединицама са територија аустријских и мађарских земаља, па се тако видело да јединице „аустријских Немаца" скоро уопште нису учествовале у злочинима.

Општинске власти су водиле рачуна да се и најмањи могући простор искористи за њихов смештај и да их снабде са храном и оделом. Околна села су такође била препуна. Понуђену могућност да се евакуишу даље у позадину мало ко је искоришћавао, надајући се да ће рат престати и да ће се што пре вратити на огњишта која им од Ваљева нису била далеко. Већ дуже време су се водиле упорне рововске борбе са великим обостраним жртвама, цео септембар и октобар. Тада је једна од највећих драма већ и онако измученог народа, вероватно и највећа током целог рата почела да прелази у скоро потпуно уништење становништва. Време смрти је почело тако што је 6. новембра, под страшном артиљеријском паљбом разнета већина српских преосталих одбрамбених положаја. Српска војска уморна, десеткована, без довољно муниције кренула је у повлачење. Испред ње, са њом, измешани са војним колонама, кренуо је скоро сав преостали народ из Азбуковице, Подриња, Мачве, Посавине, Тамнаве и Подгорине ка Ваљеву. Жене које су једине биле радно способне товариле су на кола старе, децу, најнеопходније што су имали и кретале у неизвесност. Дуге колоне су примећивали и аустријски аероплани који су извештавали да те колоне стоје или једва миле код Каменице, Коцељеве, Уба и на прилазима Ваљеву, углавном на успонима и мостовима. Очајни војници су напуштали привремено јединице пролазећи у близини својих кућа, како би некако помогли најмилијима. Тиме су ризиковали смртну казну и додатно слабили могућности одбране. Жене су на кола често товариле ситну стоку, или су је терале испред себе знајући да ништа неће наћи када се буду враћале и да би од нечега могли да живе у збегу. Знало се да су у првом преласку непријатеља постојале и посебне јединице које су организовано пљачкале сточни фонд и осталу имовину и претеривали је преко Дрине. Страх од сигурне и болне смрти био је јачи од наде да ће бити поштеђени. Знало се за страшна мучења којима су били изложени сународници, о вађењу очију, убијању деце и свему оном што је и свет касније сазнао из извештаја Арчибалда Рајса и записа бројних странаца. Непрекидно, дању и ноћу, журно су се кретале једином могућим путем, ка Ваљеву, колоне нејаке деце, жена и старих, гладни, исцрпљени и препуштени сами себи. Залихе хлеба и брашна које су носили биле су недовољне, у својим торбама и колима скоро да ничег више није било. Журило се ка граду који је и сам једва састављао крај са крајем и био на ивици беде; велика складишта брашна у Прахову где је превожено лађама из Русије, била су предалеко а у околини се тешко могло било шта купити па ни брашно.

Др. Тинховен, који је водио дневник наводи: „А после ужаса с почетка рата народ се у смртном страху дао у бег. Поподне видимо како пристижу те чемерне поворке, на хиљаде и хиљаде њих са

14 А. Рајс, *Шта сам видео и преживео у великим данима*, Београд, 1925, стр. 57.

женама и децом, са болеснима, сакатима, пешице, исцрпљени, са понешто спашених ствари на грбачи, у колима са покућством... Изгладнели су, жедни, а хране скоро да више нема за те бескрајне збегове... Избеглице се у бескрајном низу вуку улицама, из очаја седају, падају да више не устану". [15]

Бројни гробови око кућа, по воћњацима, на путевима и свим могућим местима, који су већ обележавали Подриње и Мачву, у крајевима који су претрпели ратне страхоте, ширили су се путевима којима се кретао избегли народ. Често није било никога ко би могао нити имао чиме да одвезе покојнике на гробље, што се касније догађало свуда у време епидемије тифуса. Нејаке жене су са старима копале плитке, привремене раке које су се касније претварале у стална гробља. Сада их је већ било на сваком кораку и у Ваљеву и око њега. Очигледно потрешен др. Тинховен, гледајући несрећу око себе каже: "Изгладнели мученици кретали су се данонoћно и падали од исцрпљености. Колико је само деце умрло на овој голготи? Родитељи би ископали малу раку и крстом од гранчица означили гроб свог љубимчета. Видео сам на стотине и стотине таквих, једноставних крстова од гранчица..." [16]

Фронт се није могао више држати, војска се повлачила ка Ваљеву, али ни њега није могла озбиљније да брани. Врховна команда и Влада су на заједничкој седници 8. новембра одлучили да наставе борбу одбијајући предлоге за капитулацију који су изгледали као једино прихватљиво решење. Само појединачни, очајнички отпори бранилаца омогућили су да се повлачење не претвори у потпуну катастрофу. На несрећу избеглог народа отпочеле су кише, путеви су постали расквашени а жене и деца бежећи ка Ваљеву и даље од њега у слабој и мокрој обући и одећи последњом снагом су покушавали да дођу до спаса. Многи од њих, деца, стари, болесни застали су и заувек остали на неком пропланку поред пута. Ваљево је било капија наде и спаса за све избегле, за све рањене и болесне, за све који су се повлачили. Град је постао тада оно што ће бити непрекидно више месеци касније, не само место страдања него и место наде. Већ од раније је то био град болница, свака улица је била болничка авенија са скоро свим припадајућим зградама, механама, хотелима, кућама, магацинима, школама, све је било у служби лечења, али се тада Ваљево претворило у нешто много више него што је обавеза предвиђала. Пожртвовање грађана и медицинског особља у све већој и већој несрећи нису утрнули и претворили се у себичност и страх, већ су синули у најлепшој светлости. Солидарност и хуманост су се извили изнад свакодневне несреће и постали највиша вредност скоро сваког човека. Медицинско особље, сестре, лекари, обичан народ, скоро да никог више није било ко није био спреман да да свој живот како би спасао туђи. Или да му бар продужи наду. У данима који су донели још већа искушења та ватра племенитости и пожртвовања није никад утихнула, на место палих, долазили су други; помоћи и спасити био је једини циљ.

Бројне колибе око Ваљева у којима су били претходни избегли, добијали су непрекидно нове становнике. Снабдевање храном је скоро потпуно престало јер су сви магацини били празни, а опет делили су се последњи залогаји. Град је растао непрекидно, у њега се улазило у дугим, непрекидним колонама, застајало, остајало или продужавало даље после одмора у истим таквим колонама или препуним возовима. После одлуке Врховне команде и Владе о наставку рата, дошло је до евакуације Ваљева и његових болница. Новопридошли рањеници више нису примани у болнице већ су одмах усмеравани на воз за евакуацију. Узнемирено и уплашено становништво је спремало своје, углавном млађе чланове породица и слало их у унутрашњост. Исељавање службе и саме Врховне команде је било отежано због великог броја људи који се кретао истим правцем и војске и коморе која се повлачила. Поред путева кретале су се по још две, три паралелне колоне невољника на колима, али је на мостовима и успонима морало све да стане. Војска је заустављала и на крају сасвим прекинула кретање избеглог становништва док мостове не пређу комора и остале јединице и тиме преостали народ

15 Тинховен, н.д, 53.
16 Исто, стр. 85.

довела до очаја. Идући колима, пешице, са децом у наручју, стоком коју су многи терали, сав тај народ је стао. Димитрије Туцовић је у својим последњим дневничким белешкама записао:

„Најтеже је у ноћи било гледати грдне поворке и збегове народа што бежи... Комора зауставља њихове возове да би се она извукла. Војска промиче мимо њих, и они чекају у ноћи на друму и крај друмова, по шумарцима и гудурама, јаучу и пате се. Мртва деца леже покрај пута; напуштена и бачена од матера које не знају шта ће са њима; она су скапала од студи и угинула у блату. Друга лутају по народу и цвиле за загубљеном мајком. Све се то слило у слике које ни најтврђе срце не може да поднесе. А глас жена: „Ви одосте а нас остависте“ – убија вољу за животом“.

Потпуно заустављене колоне избеглог народа, било на путу или на мостовима, стигле су аустроугарске снаге које су, такође, зауставиле њихов повратак ка углавном спаљеним огњиштима. Били су сметња за пролазак њихових јединица. И тамо где су се враћали није било хране. Огромна аустроугарска војска се већим делом снабдевала пљачком од чега је највише било изражено одузимање стоке. Већ помињани Чех Ванчура и о томе извештава: „Зачас се раније прашњав пут претворио у блатњаве дубине без дна, време је хладно и на моменте ветар баца читаве потоке кише у очи. По том времену креће се бесконачни број породица, већином прилично обдарених децом. Жене босе или у лошим опанцима, свака испред својих кола вуче волове, а ако је неко старији из породице, позади тера стоку... Како ти људи, тако и њихова запрега дуго нису јели и тако уз највећи напор настављају напред. Деца напола гола стискају се једно уз друго на колима, тресу се од зиме и глади и непрестано плачу. Сами од себе, желећи да се загреју и да нешто добију од наших војника, силазе с кола и боси претражују блато... Сав хлеб смо већ поделили, а стално само чујемо ‘молим леба’ од тих малих човечуљака“. Нико никада неће моћи да преброји све те тужне дечје жртве, бројне помрле на страшном путу, избегле из Босне и Срема што су заједно са народом између Дрине и Саве, бекством узалудно тражили спас. Поразни бројеви који показују мањак становништва по окрузима 1916. у односу на 1910. годину, не рачунају природни прираст становништва нити пострадале који су избегли у Србију.

У великој журби, само неколико сати пре уласка непријатеља у Ваљево, под топовским насумичним гранатама евакуисани су последњи рањеници и болесници а остали су само на смрт рањени и болесни, неколико лекара и болничара и мали број несахрањених лешева. Ваљевска Окружна болница је евакуисана за Чачак а потом за Ниш, одакле је болничко особље заједно са Руском мисијом из Ваљева премештено у Зајечар. Болесни и рањени су остали у нишким болницама тако да се касније у Ваљево вратила само медицинска екипа са опремом. Дринска стална војна болница је евакуисана у Крушевац где је смештена у зграде мушке и женске гимназије и у кафанама „Цар Лазар“ и „Таково“. Када је доктор Сондермајер био у посети овој болници у Крушевцу 9. јануара 1915. затекао је болесне од тифуса лекаре Милана Стајића и Љубу Стојановића. Тада је имала 141. болесног и 124. рањеног војника који су били без кревета са свега 15 мадраца. Рубља је имала довољно, добро снабдевену апотеку али са мало завојног материјала. Поред поменутих лекара из Ваљева су у овој болници били још увек и са њом се касније вратили у Ваљево још и Светислав и Наталија Николајевић. Заробљеници Срби, Јован Поповић и Гаврило Барак такође су били тамо као и три медицинара од којих су два била Аустроугари.[17] Болесни и рањени Дринске војне болнице се, као и рањени Окружне болнице, нису вратили у Ваљево као што су то учиниле медицинске екипе. Бригу о њима су преузели лекари у Нишу и Крушевцу.

Непријатељску војску су у Ваљеву сачекали и предали јој болнице само са тешко рањеним и болесним војницима који нису могли да издрже евакуацију: др. Милован Башевић, др. Аврам Винавер, руска докторка Сошинска и неколико болничара.

(наставак у следећем броју)

Велибор Видић

17 Архив САНУ, Дневничке белешке др. Сондермајера, 14559-I-2

ПРОСЛАВА ИЛИ ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СТОГОДИШЊИЦЕ

Историчар који је своје капитално дело посветио историји стварања заједничке државе јужних Словена, политичкој, културној и социјалној историји, ослободилачкој борби и утицају великих сила на Балкану, осматрајући трендове обележавања стогодишњице који нас већ дуже време запљускују, поставља питање: Да ли прослава, обележавање, или обнова ратне атмосфере Сарајевског атентата и Првог светског рата 1914-1918?[1]

Био би сигурно неким аспектима узнемирен и забринут велики историчар кога смо у предвечерје ових годишњица изгубили – Андреј Митровић, писац најтемељнијих студија о немачкој и аустроугарској политици према Балкану и Србији почетком XX века. Био је одличан познавалац немачке, аустријске и српске грађе и литературе, историчар који је размењивао живу реч са Имануелом Гајсом и другим немачким и аустријским историчарима, високо цењен у тим круговима. О политичким трендовима се и сам изјашњавао, добро их наслућујући.[2] Данас би својом одмереном речју сигурно био критичар професионалног посртања и његове социјалне промоције. На његове ставове о утицају политике на питања узрока Првог светског рата и прилагођавања историчара, вољно или невољно, да учествују у тим подухватима, подсетио је новинар Политике Драган Вукотић. Андреј Митровић је својевремено у недељнику Време рекао да политичари стварају климу или постављају директне захтеве, то јест забране (или предности) за одређена тумачења. Изнео је примере када су се историчари по упутама својих влада „договарали", а потом је један, савестан и осебујан, Фриц Фишер то нарушио новим истраживањима и професионалном етиком. Поручио је тада: „Једна држава, једно друштво, не губи престиж признавањем историјске истине о себи".[3]

Владимир Дедијер, писац светски познате књиге *Сарајево 1914*, проглашене 1984. године од Њујорк Тајмса (*New York Times*) књигом године, пред крај живота слутио је нове турбуленције у свету, па и жртвовање историјских истина о карактеру Првог светског рата. У белешкама публицисте Слободана Кљакића из маја 1989. године остало је забележено: „Велике силе ће немилосрдно настојати да задовоље своје империјалне апетите и да остваре доминацију... Мали народи и државе тражиће своје место под сунцем, а велики ће од њих тражити да се одрекну свог моралног блага, пре свега борбе за правду и истину. Све ће то подржавати историчари упрегнути у кола дневне политике, којима притиче већа или мања синекура из касе моћника. Критична историографија биће на великим искушењима, мораће да води тешку борбу против историјског ревизионизма".[4]

Кљакић бележи да је Дедијер тврдио да ће бити обновљене конструкције империјалне политике и „науке" да су Србија и Срби одговорни за Први светски рат. Када је Кљакић, помало наивно, изразио чуђење како ће то бити могуће кад је он у својој књизи то одавно разрешио, а књига је добила престижна признања, добио је одговор човека великог искуства:

„То су рекли озбиљни историчари, морални и одговорни пред истином. Политику великих сила те две ствари не интересују. Оне би да буду

1 Милорад Екмечић, *„Да ли прослава, обележавање, или обнова ратне атмосфере Сарајевског атентата и Првог светског рата 1914-1918?"*, Печат, бр. 295 и 296/2013, стр. 25-35, стр. 23-31.

2 Андреј Митровић, *„Немачки издвојен корак"*, Борба, 15 јули 1991 (наведено код: Cedomir Strbac, *Africki zapisi* 1988-1992, Beograd, 2013, str.366).

3 Д. В., *„Професор Андреј Митровић о „прекомпоновању" историје"*, Политика, 11. новембар 2013.

4 Сл. Кљакић, *„Ревизија прошлости у режији великих сила"*, Политика, 9. јун 2013, стр. 10 и 11.

невине у историји. За њих су увек кривци мали народи и државе које се боре за правду, слободу и једнакост. Моћни дуго памте и осветнички су расположени."[5]

У српској јавности било је током 2013. и почетком 2014. године различитих коментара поводом промовисања једног броја књига која су добиле оцену „ревизионистичке", више у политичком, него стручном смислу. Усудили би се да устврдимо да је реаговање пре произашло из њихове нападне промоције у појединим срединама него што су оне некакав изузетак у стручној средини. Било је и раније књига које би заталасале струку својим радикалним хипотезама, али ретко су оне постајале ствар глобалних медија. Данас пратимо да о таквим књигама говоре политичари, додељују ауторима одликовања. Аргументи са страница књига постају преко ноћи дневнополитички аргументи. У српској средини јавила се бојазан да је посреди нека друга намера, тим пре што се баш у тим књигама о којима смо писали у претходним поглављима на један стручно сумњив начин сва сложена прошлост узрока Првог светског рата преваљује на Србију и њен наводно „малигни национализам". Њена целокупна историја XIX и XX века почела се тумачити у складу са политичким оценама карактера ратова на тлу Југославије 1991- 1999. године.

Уз Србију се издваја Русија. „Руска мобилизација је злочин који је покренуо рат", јер, ето, то је могао остати локални сукоб Аустроугарске и Србије. Русија је крива што тог „парију" 1914. године није пустила низ воду. На једној страни се инсистира да више ниједан народ после сто година не би требало да буде оптерећен осећањем кривице, сви су једнако патили, сви једнако страдали, а онда се волшебно упире прстом на две државе, две нације које су у овом тренутку ван Европске уније или тачније ван тзв. Међународне заједнице. Да ли је то најава „нове политичке коректности" за нови период Хладног рата?

С нелагодом се питамо да ли оваквим „методом" не идемо до релативизације оцена о Другом светском рату. Па сви смо једнако криви. Сви смо једнако патили, немачки и јапански градови су немилице рушени, једнако као Лондон, Ротердам, Ковентри, Варшава, Београд. Па Француска, Велика Британија и Италија препустиле су 1938. Немачкој судбину Чехословачке, слично као што је Русија пристала 1909. на анексију Босне и Херцеговине и приморала Србију да се формално сагласи. Зашто нису тако наставиле 1939? Лакше ће се доказати да су Француска и Велика Британија наговестиле рат Немачкој, а не обрнуто. Нису пустиле низ воду Пољску и тиме сачувале европски мир. Сетимо се „аргумента" да је Русија починила злочин против мира јер није пустила Србију низ воду. Версајски мир је био „неправедан", посебно у члану 231. Версајски мир је створио неприродне државе, као што су Југославија и Чехословачка. То смо слушали у јесен 1991. године.

Забринутост је изазвана и уношењем појма „тероризам" у оцену о деловању омладинских организација на тлу Аустро-угарске, са директном асоцијацијом на Ал-Каиду, моћан сим-бол данашњице, свеобјашњавајући појам за терор, суровост и експортовање џихадиста. Одрицао се у многим од тих књига, или коментара на њих, оправдани карактер супротстављања колонијализму и империјализму оног времена. Довољно је подсетити како су се у једном тренутку заталасали духови на питању да ли је Гаврило Принцип био терориста иди херој, симбол борбе за слободу. У неким реаговањима, са претензијама да се представе као рационална и без страсти, он је био идеалиста који је прескупо коштао српски народ и целу Европу. Писац Владимир Кецмановић је на ово иронично реаговао текстом „Ако је Принцип био скуп, колико је коштао Обилић?". Владимир Пиштало, писац, опомиње истим поводом на речи Иве Андрића да су се слободарске идеје у Босни развијале упркос, а не захваљујући аустријској окупацији. „Да је Гаврило Принцип, уместо да пуца, пожелео да клекне пред Франца Фердинанда и да му уручи краснописну 'представку' о положају ... босанских кметова, он би

5 Исто.

се обрео у Кафкиној причи 'Пред законом'."[6] Да ли је потребна дигресија – тентатор и саучесници били су суђени за „велеиздају", а не за тероризам. Поглед на оптужницу то јасно показује.

Забринутост је била провоцирана брзином и масовношћу реаговања на објављивање писма гувернера Босне и Херцеговине генерала Оскара Поћорека министру Билинском, 28. маја 1913, у коме се сугерише да не би требало пропустити прилику да се среде рачуни са Србијом. Неколико београдских историчара (Мирослав Перишић, Мирослав Јовановић) подсетило је на ово писмо и ускоро изазвало лавину реаговања у домаћим, али првенствено у медијима Аустрије и Немачке. Писмо као да је покварило неке друге трендове, мада је само једно од десетина сличних докумената које указују да је у једном кругу људи рат био жељен и да су га пропагирали као најкорисније решење. Историчар који нас је прерано напустио, Мирослав Јовановић, поводом тога је изјавио: „Сведоци смо појаве књига које крајње релативизују досадашња тумачења Првог светског рата, стављајући у центар тих нових тумачења Србију, а иза ње Русију, као главне узрочнике његовог избијања. Али овакви документи те ревизионисте демантују. Из три разлога Аустроугарска је хтела рат против Србије: да поврати свој нарушени статус велике силе, да себе докаже као савезника Немачкој, те да реши питање јужнословенских народа у тој монархији за шта је Србију доживљавала као реметилачки фактор."[7]

Већина немачких и аустријских медија, или њихови саговорници, трудили су се да истакну како сам документ није релевантан и да не доказује бог зна шта. Минхенски *Зидојче цајтунг* је оценио да је тиме, изгледа, пропао покушај Београда да се растерети приписане кривице (А ко га је оптеретио? – прим. М. Б.), док дневник *Велт* пише да су предлози као Поћореков „мало значили". *Велт* износи други „аргумент" – да Аустрија средином 1914. уопште није била спремна за рат, пошто су пропали покушаји решавања „Јулске кризе". Немачки таблоид *Билд* је означио објављивање као покушај Србије да „докаже" невиност за Први светски рат, и сугерише да је Принцип (продужена српска рука, а не аустроугарски држављанин), пуцњима покренуо Први светски рат, а да данас Београд жели да се ослободи сваке саодговорности. Оштро пише и *Тагесшпигл*, показујући да је писмо у садашњем тренутку подршка оним снагама у Србији које критикују „неправедно и безразложно проглашавање Србије а приори кривцем за Први светски рат". Аустријски *Клајне цајтунг*, поводом објављивања писма и изјава директора Архива Србије Мирослава Перишића, пише да „Србија на тај начин жели да покаже своју невиност у Првом светском рату, те да се и даље заноси у старом националистичком размишљању". *Клајне цајтунг* сматра да се Србија, што се више приближава дан обедежавања стоте годишњице атентата, све више бори за своју улогу жртве немачко-аустријске агресије на почетку Првог светског рата. Листови помињу оцене и најаве познатог режисера Емира Кустурице, иницијатора оснивања Андрићевог института, у негативном тону, желећи да га представе лаиком.[8]

Немачки *Тагесшпигл*, поводом српских реаговања на Кларкову књигу која је добро примљена у Немачкој, износи „да је проблем са Србијом око прихватања историјске истине у томе што је на свим странама у Европи постигнута дистанца од традиционалних националних историјских прича, док у Србији овај процес тек предстоји". И у специјалном броју посвећеном Првом светском рату недељника *Шпигл* Србија је добила истакнуто место. *Шпигл* констатује да је баш уочи стогодишњице сазрело време да се преиспита „Фишерова теза" о немачкој одговорности, па се у том светлу набрајају историчари који наглашавају недостатке Русије (Шон Мекмикин), Француске (Штефан Шмит), али и свих великих сила (Кристофер Кларк). Српски

6 *Полемика о Гаврилу Принципу,* Политика, 15. септембар 2013, стр. 15; В. Пиштало, „*Принцип и Процес*", Политика, 25. јануар 2014, стр. 3; *Две трећине грађана Принципа сматра херојем* (Анкета „Нинамедије" за Политику), Политика, 15. септембар 2013, стр. 15.

7 *Поћорекова најава рата годину дана пре извршења Сарајевског атентата*, Политика, 6. и 7. јануар 2014.

8 „*Nemački i austrijski mediji o ulozi Srba u Velikom ratu: Srbija 'dokazuje' nevinost*", Novosti (Frankfurt), 13. januar 2014.

званичници се у тексту означавају као сиве еминенције Сарајевског атентата.[9]

Евидентно је да у једном делу Европе постоје трендови да се измени култура сећања на Први светски рат, избришу разлике између победника и побеђених. У уводнику француског месечника *Историја (L'Histoire)* поводом обележавања Дана примирја 2013. године стоји порука: „Не долази у обзир да се слави победа над Немцима, нити да се истиче жртва оних који су умрли за отаџбину". Управо је Француска иницирала и планирала комеморативне свечаности 2014. године, које почињу у Сарајеву 28. јуна културним манифестацијама, а наставиће се војном парадом у Паризу 14. јула, у којој ће учествовати 72 земље учеснице Првог рата, без обзира на то којој страни су припадале. Обележавање ће се завршити 11. септембра, отварањем меморијалног центра на северу земље, за 600.000 француских и војника других нација који су ту погинули.[10]

Франсоа Митеран је немачком канцелару Колу, 22. септембра 1984, рекао да нема разлике између француског и немачког војника зато што је њихов заједнички циљ био да се најбрже врате кућама. Садашњи председник Франсоа Оланд не жели да заостане.[11] Да ли је то била спољашност или уверење знаће будући историчари. Ове данашње може да подсети на активности француског министра Аристида Бријана и немачког колеге Штреземана из двадесетих година.

Та политика помирења и пружене руке огледа се и у темељима концепције музеја „Перон" на северу Француске, који је основан 1992. године. Намера је била да се историја Великог рата прикаже другачије, а не као след битака. Тенденција је да се покаже да је мање важно бити победник или поражени, већ је далеко важније показати како се радило о масовној погибији. На тај начин се исказује да су и победници и поражени имали много више заједничког. Као ехо тог тренда данас се ћацима у Француској у немачко-француском заједничком уџбенику из историје, који није доминантан, „Први рат представља кроз његове апсурде, брутализацију маса, слике живота у позадини, женама у рату, животу војника у рововима, утицају на живот деце. Акценат је на цивилима", наводи историчар Алексис Труд (Alexis Troude) са Универзитета у Версају.[12]

У музеју „Перон" налази се Међународни центар за историјска истраживања посвећен Првом светском рату, који окупља француске, америчке, немачке, британске, руске, белгијске, ирске, израелске и италијанске историчаре. На његовом челу је доајен Жан Жак Бекер, а међу потпредседницима његова ћерка Анет Бекер, са Паришког универзитета, Џеј Винтер (Jay Winter) са Јела (Yale University), где предаје историју Првог светског рата, Герд Крумајх (Cerd Krumeich) редовни професор у пензији Универзитета у Дизелдорфу.

Велика Британија је припремила најсвеобухватнију церемонију. Држава је одвојила чак 55 милиона фунти како би се широм земље одржале церемоније, реновирали музеји, организовале ђачке екскурзије, сакупила и дигитализовала нова архивска грађа.[13] Савремена политика свакако има своје место у комеморативним програмима, па се тако наводи да присећање на заједничко страдање делова некадашње Империје не иде у прилог шкотском референдуму о независности, заказаном такође за следећу годину.

За разлику од британских 55 милиона фунти које је влада наменила за активности током обележавања стогодишњице, *Гардиан* 2. марта 2014. упозорава да је немачка влада одвојила свега четири милиона евра за све активности. Фран-

9 Драган Вукотић, „*Неодољива привлачност нове истине*", Политика, 15. јануар 2014 (између осталог према: *1914 Die Ulnheimliche Aktualitat des Ersten Weltkriegs, Der Spiegel - Serie uber Europeas Ur-Kastrophe*).

10 Ана Оташевић, „*Сви су жртве, хероји се не помињу. Политика на Вердену, попришту велике битке Првог светског рата*", Политика, 17 и 18. новембар 2013.

11 *Исто.*

12 *Исто.*

13 О. Манојловић, (наведено према: "*Centenary News provides an overview of European First World War Centenary plans so far*" http://www.cen-tenarynews.com/article?id=1026, објављено 4. августа 2013 (приступљено 25. новембра 2013).

цуска је одвојила 60 милиона евра, Аустралија је одвојила 50 милиона евра, а Нови Зеланд је обећао 10 милиона. Лист истиче да су то средства која треба да помогну да се обележи да је у једном времену страдало 37 милиона људи – погинулих или рањених. У Бундестагу је поводом једног посланичког питања откривено да Ангела Меркел неће учествовати на заједничким комеморацијама и да ће само два министра, Штајнмајер (иностраних послова) и Мас (Heiko Maas), министар правде, бити представници Немачке. Први ће крајем априла учествовати на дебати у Француској, а други ће учествовати на манифестацијама у пограничном француско-немачком региону. Посланик Севин Дагделен критиковала је политику која није ништа предвидела за обележавање рата на Источном фронту: „Необично је да немачка влада организује догађаје у Бенину и Боливији, те подржава манифестације у Јужној Африци и западној Африци, али за Источну Европу има у плану врло мало". Дегделен је рекла за Гардијан да је чудно да „милиони жртава Првог светског рата у Пољској, Белорусији, Украјини и Русији се не појављују као довољно значајна чињеница за немачку владу. То је скандал". Критичари међу историчарима такође опомињу да је Источни фронт неоправдано запостављен. Они који су подигли глас сматрају да би Немачка требало да учини више од онога што је понудила.[14]

Велика средства која се у свету одвајају утрошиће се на подупирање документарне продукције, серија, филмова и слично. Биће објављени томови докумената и зборници радова. Део средстава биће одвојен за пригодне изложбе и путовања. Средства ће бити коришћена за обнову спомен-обележја и уређење војничких гробаља.

Са заједничким (европским) сећањем не иде лако, упркос израженим жељама неких политичара и неких историчара. Неке од иницијатива из 2012. и 2013. године су у пролеће 2014. године „прикочене". Према најавама из медија, неће се одржати заједничка европска комеморација поводом годишњице Првог светског рата. Поводом тога анкетирани су историчари. Џон Хоумс (John Homes), са Колеџа Тринити у Даблину, изјавио је да се показало да је национални контекст увек важнији за сећање на рат. „То сећање је јаче и континуирано код победничких нација, посебно у Француској и Великој Британији. У Немачкој је обрнут случај." Анета Бекер истиче да постоје разлике у сећању на рат унутар саме нације, као на пример у Француској. Тамо није све исто у сваком од региона. Герд Крумах сматра да је сећање живо у Британији, Француској, Аустралији, Новом Зеланду и Канади. Историчари подсећају да треба водити рачуна и о малим земљама као што је Мађарска (драстично смањена после рата) или Пољској.[15]

Проблем се отворио и на Балкану. Иницијатива Историјског института у Сарајеву да са још неколико других институција направи мултидисциплинарни скуп у коме би била обухваћена контроверзна историја, на неким странама, а пре свега у Београду, виђен је као извесна инструментализација са политичким предзнаком. Бити декор подизању споменика Францу Фердинанду, суделовати на радним скуповима и слушати „нову" историју која наступа последњих година, у којој се повод за рат прометнуо у узрок рата, а улога Србије одредила као круцијална за кланицу која је наступила у августу 1914, стављао је историчаре и њихове институције у дилему. Општа релативизација великог корпуса знања које су сабирали историчари из времена Југославије (па и Сарајева), знања које је дало прилично уверљиву слику контекста присуства Аустроугарске на простору Босне и Херцеговине, њене окупације и анексије, свих устанака и побуна, потом злочина који су почињени над властитим поданицима 1914, релативизација оквира из кога је потекао Гаврило Принцип и омладински покрет (југословенског предзнака), нису се чинили као добра препорука за атмосферу у којој би се дебатовало. Колеге из Бањалуке су се такође негативно одредиле према иницијативи, што је представљало додатни фактор.

14 Philip Oltermann, "*Germany's low-key plans for first world war centenary criti-sised*", Guardian, Sunday 2 March 2014.

15 *Има ли Европа заједничко сећање на Први светски рат*? Vesti B 92, subota 1. 3. 2014, Izvor: BETA.

Сумњу је изазвало и повлачење или резервисан став најављених учесника и суорганизатора из Европе (нпр. Француске, односно институција у Бриселу које је требало да дају финансијску подршку). Одбијање института из Београда да буду присутни као суорганизатори је, извесно, разочарало организаторе из Сарајева. Ствар је дошла и у медије и била расправљана некад са жаром, а некад уз нетачне чињенице. И то се свело, уместо аргументоване дебате, на дневну политику.[16] Како год, историчари из Београда могли су да оду ако су видели свој стручни интерес да учествују, тако углавном и путују свих ових година по свету. Биће присутни на више међународних конференција о Првом светском рату, поред поменуте у Сарајеву, на неколико конференција у Београду, потом у Бањалуци и Загребу. Биће као појединци учесници на конференцијама у Европи и шире.

Можемо да се питамо да ли се заборавило ко су били генерали Филиповић, Варешанин, Поћорек, Саркотић или сам надвојвода Франц Фердинанд? Како су стигли у Босну? Упркос недавним и данашњим поделама у којима је и сам учествовао, академик Мухамед Филиповић из Сарајева је крајем 2013, гостујући на електронским и у штампаним медијима више пута поновио поводом релативизовања личности Гаврила Принципа и његовог дела: „Гаврило Принцип био је борац за слободу своје земље и против њене окупације, чији је симбол био аустроугарски престолонаследник Франц Фердинанд". Такође, осврнуо се на атмосферу у Сарајеву и уствrдио „да не разуме потребе одређених снага из БиХ да аболирају своје окупаторе" и нагласио да се „атентат не може упоредити са тероризмом". Развијајући своју мисао рекао је „да не мисли да државе које су иницирале да се на Видовдан 2014. године низом манифестација у Сарајеву обележи 100 година од Првог светског рата желе добро, ни БиХ, ни народима који у њој живе. Мислим да они желе да оперу свој образ и своје руке, јер су они такође саучесници и произвођачи Првог светског рата". [17]

Ипак, не би смео да се стекне утисак да је све усмерено у једном правцу: ревизија по сваку цену, у име помирења. Тиме би свакако била избрисана велика цивилизацијска тековина накупљеног знања. Ако постоје извесни, препознатљиви политички трендови за ревизијом историјске свести, укључујући „наметнути осећај кривице" код неких, то свако обележава време у коме живимо. Али, обележје времена су и велики историјски пројекти објављивања историјске грађе, отварање научне дискусије и сабирање постојећих знања на легитиман научни начин на веб-сајтовима. Српски историчари и поједине институције су такође укључене. Поменимо вредан пројекат, који у оквиру међународне сарадње спроводи Народна библиотека Србије – сајт <www.velikirat.nb.rs>. У плану је одржавање бројних научних конференција током 2014. године, на којима ће се расправљати контроверзе и различити аспекти Првог светског рата и његовог наслеђа.

Управо један од поменутих историчара који су укључени у рад музеја и центра „Перон", Герд Крумајх, рекао је у интервјуу за паришки дневник *Монд* да је „крај хладног рата омогућио Берлину да поново постане политички чинилац који се рачуна, чему одговара повећано интересовање за процес одлучивања". Немачки историчар подвлачи да нема „нових извора" који би водили значајним помацима у тумачењу одговорности за рат, већ су у питању различите интерпретације.[18] Док пишемо ове редове, имамо у виду најаву да ће 14. марта 2014. Крумах имати сусрет уживо са аустралијским историчарем Кристофером Кларком, после уводне речи немачког министра Франка Валтера Штајнмајера (Frank-Walter Steinmeier) на трибини Немачког историјског музеја. Етаблирани немачки историчар ће моћи директно да упути критике које

16 Miroslav Edvin Habek, „*Husnija Kamberovic: Sarajevski atentat i danas služi za raspirivanje razmirica*", Novosti, br. 739,17. 2. 2014.

17 „*Гаврило Принцип је био борац против окупатора*", Политика, 4. децембар 2013; У истом духу Филиповић је говорио на округлом столу Федералне ТВ из Сарајева, у емисији у којој су учествовала двојица организатора скупа и др Слободан Шоја, бивши амбасадор БиХ у Паризу.

18 А. Оташевић, Политика, 15. март 2014.

је јавно давао поводом Кларкове и других књига и затражи објашњења. Разговор ће модерирати новинар *FAZ-a* Петер Стурм.[19]

Директор бечког Државног архива Волфганг Мадертанер је у више наврата за аустријске и светске медије последњих месеци, поводом све присутнијих полемика око одговорности за рат, изјављивао да је „Аустрија у обавези да као сукцесор монархије Хабзбурга јасно и разумљиво призна кривицу". Тим поводом је у интервјуу за београдску Политику изложио, по њему, више непомерљивих чињеница: „Беч је тражио прилику да сачува престиж и поврати кредибилитет велесиле, тако што ће започети ограничени, регионални сукоб и, и наравно, изићи као победник из тог 'малог' рата [...] У том контексту је Италија дуго времена била приоритетни циљ за генерала Фон Хецендорфа и његове следбенике [...] Да би се потом окренуо Србији. Кад је у ратни календар Хабзбуршке монархије унесен нови приоритетни циљ – успостављање контроле над целим Балканом, то јест преузимање турских територија – Србија се обрела на путу као препрека [...] Питање је наравно да ли би генералу Фон Хецендорфу пошло за руком да у том тренутку оствари зацртани циљ да до атентата није дошло (...) Али, атентат је изведен и монархија је добила повод за рат који је желела и тражила. [...] Останимо при чињеницама које су важиле до 2010. године – Аустроугарска и Немачка су криве за рат."[20]

У анкети Би-Би-Сија (BBC) „Ко је крив за Први светски рат?" одговарали су еминентни историчари, њих десет. Међу њима били су Макс Хејстингс, Ричард Џеј Еванс (Sir Richard). Evans), Хедер Џонс (Heather /ones), Џон Рол (John Rohl), Гер-хард Хиршфелд (Gerhard Hirschfeld), Аника Момбауер, Шон Мекмикин, Катриона Пенел (Catriona Pennell), Гари Биефилд (Cary Sheffield) и Дејвид Стивенсон (David Stevenson). Већина историчара је остала привржена ранијим ставовима о доминантној немачкој одговорности, уз Аустроугарску, која је одавно желела обрачун са Србијом.[21]

Макс Хејстингс је поновио своје више пута изречене ставове да га нису „уверили аргументи против Србије", те да не верује да је Русија желела европски рат 1914, јер су руски лидери знали да би били у много јачој позицији за две године, када окончају програм наоружавања. Слично суди Џон Рол, који означава Немачку и Аустроугарску и подвлачи да Први светски рат „није избио случајно нити зато што је заказала дипломатија", већ као „резултат завере влада империјалистичких земаља Немачке и Аустро-Угарске, које су се надале да ће Британија остати изван сукоба". Аника Момбауер је поновила „да рат није био случајна незгода". „Обе владе (немачка и аустроугарска - прим. М. Б.) су знале да је скоро извесно да ће Русија доћи да помогне Србији и да ће то претворити локални сукоб у европски, али били су спремни да преузму тај ризик." У групи историчара за које нема сумње у примарну одговорност Немачке и Аустроугарске су и професори Гари Шефилд и Дејвис Стивенсон. Стивенсон тако понавља утврђено мишљење да је Немачка главни кривац и сноси највећи део одговорности „подршком Аустро-Угарској да нападне Србију, иако је знала да ће сукоб ескалирати [...] Без Немачке подршке Аустро-Угарска не би деловала тако драстично". Др Катриона Пенел такође криви Немачку и Аустро-угарску. „Ултиматум Србији од 23 јула био је формулисан тако да је било практично немогуће прихватити га."

Хедер Џонс сматра Аустроугарску, Немачку и Русију главним кривцима „чији су ратоборни политички и војни лидери изазвали Први светски рат". По њој је атентат, какви су тада били уобичајени у Европи, био само изговор за рат да освоје и униште Србију.

19 http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Aussenpolitik/Cedenkjahr2014/Veranstal-tungsreihej914-2014/140314Julikrise-1914.html

20 Милош Казимировић, „*Хабзбург је хтео и добио рат*", Политика, 15. јануар 2014, стр. 1 и 4.

21 *Би-Би-Си: Ко је крив за Први светски рат*? ТАНЈУГ, Из Лондона, среда 12. фебруар 2014; *World War One: 10 interpretations of who started WW1*, BBC News Magazine, 12 February 2014.

V овој анкети је и Шон Мекмикин био нешто флексибилнији у односу на тврдње у својим књигама о доминантној руској одговорности. Ту је ближи Кларковом миииљењу да је одговорна „шесторка" у саставу Аустроугарска, Немачка, Русија, Француска, Британија и Србија. Он верује да су и Немачка и Аустроугарска покушале да локализују балкански сукоб, али да су Русија и Француска учиниле да тај конфликт прерасте у европски рат, а Британија у светски. Слично становиште изнео је немачки историчар са Универзитета у Штутгарду Герхард Хиршфелд. Редослед почиње са Аустро-угарском, а наставља са Немачком и Русијом. Србија је на крају.

Једини експлицитан у тврдњи да је Србија главни кривац био је Ричард Џеј Еванс: „Србија је сносила највећу одговорност за избијање Првог светског рата. Српски национализам и експанзионизам били су најдубље реметилачке силе, а српска подршка терористима 'Црне руке' била је крајње неодговорна. Аустро-Угарска сноси мало мању одговорност због паничне и претеране реакције на убиство наследника хабзбуршког трона".

После свега изложеног и прочитаног, можемо да закључимо да данас паралелно постоје тежње да се, на једној страни, дограђује на постојеће и признате темеље науке о Првом светском рату, а на другој, да смо сведоци помодног, које свесно или несвесно води протагонисте да оживљавају некадашње политичке расправе под параваном „научног", сада у новим околностима, када у неким срединама постоји жеља да се докину „последњи трагови неправедног Версаја" или да се напишу „компромисне верзије" које не би производиле лоша осећања унутар нове Европе. За Исток то не важи.

Др Миле Бјелајац

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 6)

70.

6. мај 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са бароном Хофманом о резултатима завршене конференције у Берлину; о искљученој могућности интервенције трију великих сила (Аустроугарска, Немачка и Русија) у Босни; о приморавању Порте на реформе; о намерама трију великих сила да се ситуација у Босни врати у стање status quo ante

Бр. 51 *У Бечу 6. Маја 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Јуче се вратише и гр[оф] Андрашиј и г. Новиков из Берлина и бар[он] Хофман из Б[уда]пеште, а већ данас опет одпутоваше господа Андрашиј и Хофман у Б[уда]пешту, где се и Његово Величанство од јуче находи, а г. Новиков у Феславу на одмор бар на неколико дана.

Кроз неко време находиће се заједничко министарство спољних послова у Б[уда]пешти због тамо сазваних делегација – обе половине царства, а и због утврђења нове погодбе о изравњењу између Аустрије и Угарске, те ће се и извршење закључења, учињених на берлинском састанку, уколико то у задатак Аустро-Угарске спада, из Буда-Пеште наређивати.

С г. Новиковом, који са састанка с гр[офом] Андрашијем непосредно оде у Феславу, немогох се састати, но имађах среће од бар[она] Хофмана примљен бити на четврт сата разговора пред његов полазак за Б[уда]пешту.

Из мога синоћњег телеграма изволили сте сазнати у главноме резултат мог разговора држаног с бар[оном] Хофманом о раду берлинске конференције. На моју молбу, да ме о закључењима конференције, ако је и уколико је то дозвољено, обавести, барон ми рече, да су закључења, док на њих неби и остале три велесиле свој пристанак изјавиле, управо још тајна; али да ми међутим у поверењу може саобштити, да су реформе гр[офа] Андрашија, пр[ошле] зиме усвојене, и сад као једини базис при преговорима служиле, и да су само модалитети њиховог извршења на конференцијама претресани и углављени; (– о тима имадох чест писати Вам под 24. пр. No 46); но од ових модалитета искључена је страна оружана интервенција, додаде г. Хофман, а тако и сваког рода присаједињење (Réunion) беше употребљени израз, а не Annexion – могуће је, да је онај израз нов дипломатични terminus technique, и да означава сједињење једне области – или дела њеног – с другом под истим сузереном, за разлику од анексије, која означава присаједињење каквог земљишта са посве страном независном државом). На моју примедбу, да о племенитости и користи реформа у грофовом пројекту изложених нема сумње, али је општа поузданост код свију, који Турску познају, слаба у лакост и могућност њиховог удејствовања, г. Хофман одговори, да заиста догађаји последњег доба у Турској такве оцене увелико правдају, но да силе имају чврстог поуздања, да се помоћу новог, дужег, примирја, и пошто се усташима одузме подпора Црнегоре, а и пошто црногорске војводе и друге вође устанак напусте – може и мора утишање побуне постићи. Силама је задатак, да се у Турској status quo поврати и с поправком стања тамошњег житељства и даље одржи. Силе ће у овом задатку успети, јер је побуна у последње доба искључиво подхрањивањем са стране одржавана била.

У мом президијалном извештају Но 46 споменута потреба усменог споразумљења сврх неких точака, о којима се путем преписке нису Кн[ез] Горчаков и гр[оф] Андрашиј могли сагласити, имала је, и сад држим, за предмет заиста нека захтевања усташа, која је ваљало модифицирати, али ће та потреба, мислим, бити понајпре и поглавито мерама које су се имале спрам Црне Горе употребити те да ова престане устанак подпомагати.[1] Овај део закључења биће важнији.

Телеграм Ваш односећи се на говор, који држасте према консулима приликом прављења првих посета, саобштио сам у сходној форми и овд. министарству и г. Новикову. На питање моје, како је она изјава схваћена, одговори ми г. Хофман, да је он исту саобштио и Њег. Величанству и гр[офу] Андрашију у Берлин и да се она сматра као подпуно задовољавајућа према постојећим околностима, па да под тешкоћама, с којима се влада српска борити има, нико и неможе и несме што више од ње захтевати, но што је она оном изјавом сама изрекла.

Напоменух му, да ми у новије доба ништа нејављате о упадима турским у Србију и предпоставивши радо да ће тому узрок бити енергично заузимање гр[офа] Зичија, изјавих барону моју захвалност на корацима код Порте у нашу корист чињенима.

О Карађорђевићу незнадијаше ми ништа новијега казати.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 343

71.

8. мај 1876.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу о разлозима именовања нове владе у Србији; о све учесталијим упадима Турака на српску територију; о намери нове владе да поред мирољубиве политике према Порти настави војне припреме у циљу одбране од евентуалне турске агресије; о неуспелим покушајима нове владе да обезбеди страни зајам

Президијално.
г. К[ости] Цукићу,
Заступнику Србије у Бечу
Пр. No 11.
8. Маја 1876. у Београду

Г. Заступниче,
Хитни послови, које сам имао да посвршујем, кад сам примио моју нову дужност, принуђавали су ме да се за наше међу собно споразумљење служим путем телеграфа, и тек данас доспео сам да се овим путем с Вама у свезу ставим, те да Вас подробније обавестим о извесним лебдећим питањима.

Ја сам Вам већ телеграмом јавио, да су ме одмах у почетку, кад је нови кабинет образован, овд. страни заступници питали: какви су узроци изазвали промену владе, а нарочито какво држање мисли нова влада заузети односно спољњег питања? Ма да је питање било слабо дискретно, ипак ми међународна пристојност није дозволила да на њега неодговорим, и ја сам изјавио, односно првога: да је промена кабинета изазвана потребама сасвим унутрашње природе, а односно другога: да нови кабинет нема никаквих агресивних намера према Турској. Међутим додао сам узимајући у обзир да је Србија од свуда опасана турском војском, да се сваки час догађају упадаји Турака у нашу земљу и најпосле, да се мусломански фанатизам у Турској све јаче распаљује, као што су то најбоље засведочили промена владе у Цариграду, за коју се каже да су је Софте изазвали и која је довела на управу личности са познатим непријатељским расположењем према Србији, као и последњи догађаји у Солуну, – нова влада не мисли и не може учинити никакву измену у војничким спремањима, која је затекла и којима је циљ, да осигурају Србију противу каквог могућег нападаја од стране Турске. Али при свем том, ми не мислимо приступати концентрацији наше војске, докле год не би било симптома, да нас Турска мисли напасти. Изволте се и ви, Г. Заступниче, инспирирати овим идејама и у приликама, или ако би били питани, изволте давати одговоре у овом смислу.

1 Шифровано „спрам...важнији“.

Овде Вам могу приметити да је нови кабинет овога пута боље примљен од овд. заступника него што је то био јесенас. И ако се зна, да ми од јесенас нисмо променили ни наше тежње ни правац наше политике, опет су наши односи према овд[ашњим]консулима у опште добри, из узрока, које сте ви врло добро оценили у једном од ваших последњих писама. –

Као што знате, Г. Заступниче, већ од јесенас почело се радити на закључењу државног зајма на страни ради измирења потреба изазваних овим изванредним стањем земаљским. Међутим сви преговори, који су у тој цељи вођени са разним страним капиталистима, остали су без успеха, и нова влада, кад је примила управу државних послова, затекла је ово питање још нерешено. Разуме се, да јој је прва брига морала бити да набави потребне фондове за покриће досад учињених не малих трошкова. И пошто се, према данашњем новчаном стању европских пијаца и према приликама, у којима се Србија данас налази, не да очекивати, да би се под повољним условима нашао зајам на страни, влада се решила, – не напустивши међутим ни преговоре са страним капиталистима – да прибегне унутрашњем зајму, који ће се у најближем времену на поједине грађане разрезати. А што је досада од стране појединих стављано држави на расположење, то је било сасвим драговољно и без формалног позива од стране владе, који ће тек сад последовати.

Још јесенас, кад је већина од лица из данашњег кабинета била на влади, обраћали су јој се београдски трговци, с молбом да се мораторијум прогласи. Међутим у оно време, кад су тешкоће биле тек у почетку, влада није нашла за умесно, да ову молбу уважи. Али од оног времена прошло је више од 7 месеци, а за то време владала је код нас потпуна стагнација у свима трговачким и индустријским пословима, тако да је фактички завладала немогућност исплате дугова. Ако би поверилац покушао, да путем судског извршења до наплате свог тражења дође, имање дужника продавало би се у бесцење, тако да би дужник савршено пропао, а поверилац се неби за своје тражење намирио.

Према таквом стању ствари, где већ *фактички мораторијум* постоји, проглашење *формалног мораторијума*, не само да не предрасуђује ни мир ни рат, него се показује као једна спасоносна мера, како за дужнике, тако и за саме повериоце, јер дајући првима времена да се приберу и своје послове у ред доведу, поставља их у могућност, да после извесног времена своје повериоце потпуно измире. У овом смислу ја сам објаснио ову ствар и г. Кнезу Вреде, кад ме је о њој питао, и он је потпуно уважио моје разлоге, изјавивши само од своје стране молбу, да мораторијум што краћи буде.

Међутим, г. Заступниче, проглашење формалног мораторијума није још *свршена ствар*, и с тога ћете ви овим објашњењима послужити се тек онда, кад чујете да је мораторијум формално проглашен. А онда изволте у овом смислу објаснити имораторијум и друге мере, које би можда владајуће изванредне прилике изазвале у интересу одржања јавне сигурности.

Напоследку налазим за сходно известити Вас, ради знања, да поводом учестаних упадаја Турака на наше земљиште и наших жалби због тих упадаја, учињен нам од стране Порте предлог, да мешовита једна комисија извиди, како те наше жалбе, тако и турске жалбе, због упадаја Срба у Турску, и да смо ми пристали на тај предлог Портин. Чим дакле буде од стране Порте одређено лице за ову комисију, и ми ћемо наименовати нашег комесара, тако да ће комисија моћи одпочети свој рад.

Ваша писма до закључно No 50 примио сам.

Ограничавајући се за данас на горња достављења, мени је част, Г. Заступниче, молити Вас да примите уверење мог особитог поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО,1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 353

72.

11. мај 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, да су одлуке Конференције у Берлину још непознате но да је из разговора са грофом Новиковим посредно закључио да су три велике силе уверене у снагу свог дипломатског притиска на Турску ради смиривања ситуације у Херцего-

вини а у циљу опстанка турске царевине и осигурања мира у Европи

Бр. 53, *У Бечу 11. Маја 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примио сам јутрос Ваша поштована писма од 7. и 8. тек. No 11. и 12. и хитам на иста Вам одговорити по г. Стејићу, који сутра за Београд полази. Предмети президијала No 11 такве су природе, да ме о неким важнијим питањима обавештавају за случај, кад будем потребе имао о њима говорити. Појединости разних опредељења при извршењу унутрашњег зајма и при прогласу мораторије тек ће сигурно моћи се из закона о томе сазнати онда, кад се овај буде публицирао; па како су те појединости од великог значења, то молим, да ми се у своје време и до знања доставе: – Одређење мешовите комисије за извиђај пограничних сукоба биће у дипломацији врло добро примљено као мера за осигурање мира – и без вере, да ће се Порта с одређењем комисара журити, и да ће комисија задовољавајућег резултата свом раду дати.

Предмет президијала No 12 чини повећи део преписке, коју сам с г. министром Павловићем имао, и поред онога, што сам у више прилика о оној страни истог предмета писао, која се тиче искрености извесних, указиваних нам услуга, држим за дужност и опет изјавити своје уверење, да се неправда чини више стојећим личностима сумњајући у њихову искреност у том обзиру и утолико већи ако се ова неискреност тера и до нелојалности па чак и до перфидне какве политичне комбинације. Страни, то је извесно, посматрају цео овај предмет као без особитог значења и неделе нимало наша осећања. Поред тога рад власти ограничен је земаљским законима, за које се заклањају најуспешније њихови нарушитељи у земљама, где су извесне слободе уједмчене, тим пре у онима, где ови налазе симпатије па и подпоре код самих нижих а нарочито код најнижих органа власти. А да ово бива заиста, имам доказа и из собственог искуства а и признања од више стојећих власника баш на исти предмет односећег се. Г. Стејић ће Вам усмено о овоме моје мисли јасније моћи разложити.

О закључењима берлинске конференције незнам ништа ближе и даље од оног јавити, но што сам Вам досад писао и што сте из говора гр. Андрашија, држаног у делегацијама, по новинама нашли. Г. Новиков, с којим се прекјуче пре његовог поласка за Пешту видох, и који је врло скрупулозан чувар тајне, ништа ми извеснога и позитивно новога о томе нехтеде казати, нити га ја тим начином и у тој цељи питах. Али из разговора уобште о том предмету приметих на њему особиту поузданост у успех пацификације и изванредну безбрижност, да ће Србија или Црнагора утишању побуне тегобе правити. Мило би ми било, кад би ова безбрижност, коју и на бар[ону] Хофману приметих, налазила извора у вери, коју дипломација има у српску владу и њено будуће држање; али ништа немогох с поузданости констатирати, осим да је дипломација окуражена успехом споразумљења у Берлину почела више ценити а можебити и прецењивати своју снагу, коју намерава сад употребити на успокојење побуњених турских области и на осигурање обстанка Турске и европског мира. Г. Новиков мислим, имаће у Пешти у договору с гр[офом] Андрашијем да углави појединости процедуре односеће се на примирије, које се у Херцеговини има закључити, као и на мере, које Црнагора треба према устанку да преду¬зме – јер је и г. Бож[а] Петровић у Пешту позван –, а и иначе о свему да се сагласи, што постигнућу задатка заједничког води.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Сад ми баш јавише, да се по неким телеграмима из Београда на дан[ашњој] берзи и иначе у овд[ашњем] трговачком свету учинила велика аларма о проглашеној у Србији мораторији.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО,1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 364

73.

19. мај 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру ино-

страних дела, о изузетно повољном пријему вести у Бечу, Лондону, Паризу и Берлину о збацивању султана Абдул Азиса и доласку на престо султана Мурата

Бр. 55, *У Бечу 19. Маја 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Јучерашња велеважна вест из Цариграда наградили радознали свет за дуготрајуће политично мртвило, које свуда владаше услед тајинствене процедуре дипломације са закључењима берлинске конференције. Вест је приспела у Беч око једног сата по подне и могла је још на берзи као основ спекулације употребљена бити. Ја је дознадох из вечерњих листова и одма Вам је телеграфирах у предпоставци, да то г. Магазиновићу неће могуће бити. Доцније сазнам, да су једно за другим три телеграма о истом догађају овамо приспела, представљајући одчасти различито његов ток, но у томе саглашавајући се, да је султан Абдул-Азис[2] на општу жељу (народа) збачен, и синовац му Мурад за султана проглашен, на обште задовољство. Исто се вече дознаде, да су и берзе у Лондону, Паризу и Берлину вест поздравиле hausse-ом,[3] све у надежди да ће и политични и финансијски послови у Турској под [...][4] несуманутим султаном поћи бољим путем.

Јутрос донеше неке новине глас, да су по извештају, који је овд[ашњем] м[и]н[и]ст[арст]ву спољних послова (сада у Пешти) по телеграфу из Цариграда приспео, софте прећ.султана удавиле, но то се по тачнијем испиту показа као неосновано, о чему имађах чест Вас известити. У министарству ми демантираше истина ону прву версију само на том основу, што о томе ништа још из Б[уда-]Пеште овамо није јављено, а ч. Аариф-Паша дементира је такође у тој предпоставци, што би он о њој имао ближег сазнања, кад би основана била. Ја абордирах[5] г. амбасадора фразом пуном сажаљења за догодивше се, но изазвах таквом оценом догађаја највеће његово удивљење, и – исправку, да је догађај напротив радостан, почем задовољава сво житељство турског царства без разлике вере и народности.

Нико још нема подробнијих вести о начину извршења ове промене у Цариграду, али се из свега закључава, да је она дело нових министара и шерих-ил-ислама, и да су ови као увод у ову драму наредили били и оне сцене са софтама. Исто тако се ништа неможе предсказати о држању, које ће нов султан заузети према страним силама а поименце у питању унутрашњих реформа и пацификације; али, почем људи радо верују оно што желе, то се млоги надају, да ће под новим султаном намере велесила наћи доброг пријема, а сви налазе у промени султана свакојако задовољавајућих основа у свима обзирима, јер се има пред собом владалац, који је бар при себи. На сваки начин ће амбасадори своје погодбе и договоре с гр[офом] Андрашијем у Пешти држане за неко време систирати, и понајпре новостворени терен у Турској сондирати морати, да им неби сва досадашња и будућа радња око Кн[ез] Горчаковљевог програма без цељи остала. Пре промене султана бијаше предвешћено, да ће послови у Пешти у току ове седмице готови бити, и амбасадори и шефови мнства спољних послова се овамо повратити; али нови догађаји недозвољавају више никакав поуздан рачун.

Могуће је, да ће се ова господа дотле овамо преселити, али без да су своје послове окончала. Толико сам које другим послом које новинарским репортерима у раду прекидан био, да ћу Вам ово писмо тек сутра експедирати моћи.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Чујем, да је г. Костафор, овд[ашњи] рум[унски] заступник, дао на ово звање оставку; он се бави од дужег времена у Букурешту. [...][6]

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 401

2 Абдул Азис (1830–1876), турски султан.

3 (Фр.) скакање цена, пораст цена вредносних папира на берзи.

4 Нечитко.

5 Aborder (фр.) прићи, ословити, напасти.

6 У наставку: списак шифара.

74.

23. мај 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о многобројним контактима са дипломатским представницима у Бечу; о њиховом неподељеном мишљењу, и поред његових уверавања у супротно, да се Србија спрема да отпочне рат са Турском; о оптужбама грофа Новикова на рачун „српске агресивне и неодговорне политике" која води ка рату са Турском

Бр. 57, *У Бечу 23. Маја 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Ових дана имаћах прилике састати се с више господе из дипломације, а са некима и двапут. У министарству говорих с бар[оном] Dépont-ом,[7] који заступа шефове политичног одељења; г. Новиков прими ме – пола болестан – одма по доласку из Пеште а пре поласка за Феславу; гр[оф] Волие, који је још у великој жалости имаћаше такође доброту примити ме на подужи разговор; и с ч. Арифи-Пашом и Фалкон-ефендијом имаћах прилике подуже се разговарати. – Главни, скоро искључиви, предмет разговора беше наравно улазак Србије у рат с Портом. Разговор се вођаше с мање или више ватре и горчине, и са замерањем и осуђивањем такве намере српске владе у блажијој или оштријој форми, како се која личност својим положењем осећаше мање или више позвана, да о ствари своје оцене изрази, и како која својим друштвеним одношајем према мени и по својим титулама пријатељства према Србији држаше, да јој је дозвољено, изјавити ми своје назоре отворено и без извесних обичних призрења или увијено и с неким уздржавањем.

Према свима ја стајах и остадох на тачци уверења, која од Вас досад имам, и зато тврђах да влада нема агресивних намера и подкрепљавах говор свој разлозима. Природно је, да нигде неуспех, задобити вере у поузданост мојих навода, јер се против њих наводише млога и млога позната и покривена дела владе, која неоснованост мојих назора доказују, и зато се моји докази у најблажију руку оценише као добре тежње једног оптимисте. – Мораторија, принудни зајам и ванредни прирез, ангажирање руских генерала и масе страних официра, образовање својевољачких чета и заповест издата им, да се за неколико дана имају спремити на покрет, прекообичајно напрезање у војеној спреми, кретања војених одељења по Србији, чак и неке јавно изговорене речи Његове Светлости и млого још друго навођаше се као неоспорљив доказ, да је рат на прагу, и да влада улазивши с издацима уз толике материјалне жртве и раздраживши духове таквим својим поступањем имала је поизодавна зрело смишљени план да у рат уђе, па ће по свему судећи за кратко време заиста у исти и ући, нити га управо, кад га сад и неби желила, може више избећи.

Стојећи на горе споменутој тачци трудих се побити одчасти навођене гласове као факта одчасти њихово тумачење у оном смислу. И ако несмем с математичном сигурности, рекох, тврдити, да знам намере владе и да предскажем све могуће евентуалности, али из свега наведенога несмем извести доказ, да је српска влада за агресивни рат решена. Она је одкривено на знање дала консулима, да ће војене спреме за сваки случај (а то сад све силе раде) наставити; ове изискују већих жртава новчаних, но што је Србија у стању редовним државним приходима подмирити, зато је зајам у помоћ узет, каошто се том средству у целом свету прибегава; зајам изнеће – ако се подпуно удејствује – 12 мил. динара, и, колико чујем, *једва* ће покрити куповине у цељи спреме *већ* извршене, влада дакле још нема ни динара за вођење самог рата, а без даљих већих сума несме ни мислити на одпочетак рата; мораторија је у интересу самих кредитора издата и доказ за то мишљење је, што се они сами том мером задовољавају водећи рачуна о тешкоћи околности; ванредни прирез иде у ред спрема за свеколике евентуалности, које могу наступити без иницијативе од стране Србије; мени је познато, да је *један* руски генерал ангажиран и ова мера иде у ред оних мало пре споменутих као и ангажирање више страних официра, ако је то истина, јер ја

7 У писму Ј. Ристића, министра иностраних дела, Пр No 18 од 10. јуна 1876. се помиње и као барон Dupont.

за то бар незнам, а држим, да ће њихов број као и млого друго којешта бити обична новинарска хипербола, то исто мислим и о гласовима, који се на спремне својевољачке чете односе, бар ја сам досад чуо само за једну чету, која је још лане образована, и које чланови, да нису тако у Србији задржани, били би одавна у редовима бораца по Босни и Херцеговини; кретања војена чине се ради замене трупа, које границу чувају, и без којих би Србија при свој „мирољубивости Порте и при свој гаранцији велесила“ имала у прошлој зими више стотина а можебити и хиљада својих житеља мртвих *више* а више хиљада своје стоке и друге имаовине *мање*; тако напоследку и речи, које је Његова Светлост о рату – каошто чујем, изрекла, погрешно се схватају, јер су по мом сазнању из приватних извора оне изговорене у смислу условном, н.п. том, ако будемо принуђени на рат, борба ће бити à outrance,[8] ако морамо ући у борбу, сад смо спремни, да ћемо и победи се надати моћи. Све досад предузимано чињено је у духу закона и у цељи спреме за случај да Србија небуде у стању рат избећи; но овај немора она изазвати, каошто се говори, да влада иначе неби у стању била толике издатке оправдати, јер досадашње издатке нема потребе, као већ скупштином одобрене, ни правдати, напротив ова би се потреба односила на даље издатке за сам рат нужне, а све досад навођено у доказ, да је влада за агресивни рат решена, по мом уверењу и познавању ствари, и с обзиром на Ваш досадашњи говор и на разум владе незначи за мене, да је рат неизбежан. Одбијах тврђења, да је агитацијом самих српских влада створена раздраженост за ратом у Србији; истина је, рекох, да народ – у нас сељаци – неби владу нагнали на рат, та инициdатива ни у другим земљама неизлази из народа, но народ је подложан утицају јавног мишљења, које мањина ствара, и лако се овлада ратоборном струјом, коју је стање у Турској само створило и све је јаче и *јаче* подхрањује. Европа је једва једном сама јавно огласила Порту као виновницу овог стања у Турској и сад би више но смешно било тврдити, да усташи по Херцеговини, Босни и Бугарској иду на бојна поља – тек да угоде политици српских министара; а још би смешније било, замерати српској влади, што се у ово време, кад је Србија са свију страна обкољена турском војском, и кад ова сваки час српску границу вређа, српске житеље убија и српску имовину ништи и пљачка – та влада неистакне у јавност као апостол портине мирољубљивости и што се тим уједно пред својим народом неозначи као заштитница турског status quo, којим именом Европа назива сваколика турска свирепства, безакоња, корупцију и преживљеност. Још се мање сме захтевати, да Књаз српски ту улогу на се прими.

Промену збившу се у Цариграду непримих као успокојавајућу, јер су њом на власт дошли преставници турског шовинизма. И гр[оф] Волие и бар[он] Депон позиваху се на париски уговор, који нас од подобних турских велеитета подпуно закриљава (– као и сви уговори, што до згодне прилике уговорено гарантирају, рекох), и последњи ми саобшти једну изјаву Хусејин-Авни-паше (по свој прилици према гр[офу] Зичију), у којој он признаваше, да је истина свакад пређе био за мере, да се васалне земље понајпре силом безопаснима учине, али да је сад мишљења, да ову безопасност треба створити благим, пријатељским, понашањем Порте према њима и озбиљним реформама у самој Турској.

Немогу рећи, да су моје речи г[оспо]ду дипломате умириле, али су их на сваки начин у некој мери успокојиле и задовољиле, што има *могућности* још за представу нашег стања у интересу мира. Томе је понајвише допринела вест о одређеној мешовитој комисији, која има да извиди узајмне повреде границе. О томе, за чудо, незнадијаше ништа ни бар[он] Депон, који саобштење одма достави у Б[уда-]Пешту, ни Арифи-паша, ни г. Новиков.

Овај последњи при свем том непопушташе у јасним и жестоким осудама владе, и њене „велесилне политике“, да у више пута устајах и опраштах се у намери, други пут доћи му, кад ће му могуће бити, хладнокрвније се разговарати. Он нам предсказује, да ћемо погрешно у политици рачунајући изненађени бити рђавим резултатом наших дела. Изјавивши (по обичају) да ми неговори у име своје владе, но као приватан човек и придатељ умоли ме, да од његових речи

8 (Фр.) до краја, огорчено.

нечиним званичну употребу, јер се и тако савети његови и његове владе у Београду непоштују, где омладина тон даје, и где говор ген[е]р[ала] Чернајева[9] и дружине му више вреди но говор Његовог Величанства Императора. Могуће је, рече, да се Император при свем том опет склонио, о Србији мислити и говорити, то ће Вам моћи казати г. Карцов, који ће у Понедељак овуда из Емса долазећи пропутовати, састаните се с њим, али то Вам могу уверење дати, да по Србију неће добро бити, кад цар руски престане о њој говорити. – Дошавши на распростирање гласова по Србији, да нас Русија на рат подстрекава, рекох му, у доказ да то неизлази од владе српске, мислим, да би се Књазу и влади највећа услуга указала, кад би се с руске стране подпомогло противно томе тврђење, да т.ј. Император саветује влади мир; јер заиста нико у Србији несме ни помислити, да ушавши у рат с Турцима тим дође у сукоб с вел[иким] силама па чак и с Русијом.

Г. Новиков и овом приликом прављаше сравњења између Србије и Ц[рне]горе у корист ове, но ја му као и досад побијах основаност закључења, да је тому ко други крив, но разне институције, које у тим двема земљама постоје, те је зато положење Ц[рне]горе у том обзиру повољније, што она стоји на ступњу, на коме се налажаше Србија 1835. год.; а што су српски државници у доброј намери и чак с подпором Русије од тог доба сви на томе радили да Србији све боље институције дају – које нису на добро махом испале, зато се неможе садашњи Књаз и садашња његова влада одговорном чинити.

Г. Карцов, кога ћу умолити, да Вам и ово писмо преда, донеће Вам важније и поузданије податке о политици и назорима Русије, да одпада потреба, да Вам и ја даље сад о томе пишем.

Приликом последњег састанка (јуче) с бар[оном] Депоном, напоменух му предату м[и]н[и] ст[арст]ву молбу моју за мапе. Барон ме увери, да је молба даље одправљена и мисли, да ће се захтевању повољно одговорити, премда налази у том кораку не баш млого склоности наше за мирољубљиву политику. Ја одбих такво тумачење и тврдих напротив, да корак говори пре за мир но за рат, јер упоследњем случају влада неби се устезала поред издатака од више милијона издати и неколико стотина фор., да своје официре одма нужним картама снабде; а овако је она само посредник изјављених јој од официра жеља, које ће се тек после – можебити десет двадесет дана задовољити моћи.

Ваш телеграм о новом упаду Турака на Јавору саобштих и бар[ону] Депону и г. Новикову; први је саобштење доставио у Б[уда-]Пешту додавши моју молбу, да се оно гр[офу] Зичију ради даљег поступања до знања достави.

Исти телеграм и у свези с извештајем о одређеној мешовитој комисији узех за повод састанка с г. Х., те да му говорим о Петаковићу, јер сам с њим од више месеци сваку свезу прекинуо био. Ненађох га; али саобштење учиних његовом помоћнику. Незнам, је ли оно употребљено; ја га бар нигде у овд[ашњим] листовима ненађох. Што је иста вест – о мешовитој комисији – изашла оног дана у Augsb. Allg. Ztg., неможе том непријему узрок бити, јер су аугсб[у]р[шке] новине тек затим овамо приспеле. Новост о мешовитој комисији тако је важна, да су морали бити још важнији узроци, који нису дозвољавали употребу вести.

Сутра очекујем телеграм из [...][10] ; захтевао сам, да мисе накнадно поднесе писмено и легализирано уверење[...][11].

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 426

75.

26. мај 1876.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, да одобрава уверавања која је Цукић пружао страним дипломатама о жељи Србије да не уђе у рат са Турском; информација о појачаној агресивности Турске и зверствима која се чине према хришћанском становништву у Херцеговини и Бугарској

9 Михаил Черњајев, руски генерал.

10 Недешифровано.

11 Исто.

Г. Заступнику Србије у Бечу
Пр. No 14
26 Маја 1876 у Београду
Експ. 26/5 1876. ЂСС.

Г. Заступниче,
Примио сам Ваша писма, до закључно No 57, које сте ми по г. Карцову послали, и благодарим вам на вашим брижљивим извештајима.

Из вашег последњег писма видео сам, да сте у разговору са тамошњим дипломатима, држали исти говор, као и ја према овд[ашњим] страним заступницима; а што се тиче успеха, није ни онај већи, који сам ја овде постигао. Ви сте им врло добро објаснили мере, које је влада књажевска према данашњим приликама морала да предузме, а које још никако, не значе, да Србија има агресивних намера према Турској.

Све што је досада наређено има за циљ: обезбеду Србије противу могућег напада турског. Ми смо скоро годину дана искали, да престане устанак у Босни и Херцеговини, али он не само да није престао него је данас јачи него пре. У Бугарској се устанак диже на све стране, и фанатизам Турака, нарочито башибозука, незна за границе. Као што нам г. Магазиновић јавља, свирепства које Турци у Бугарској чине, превазилазе сваку меру. У Клисури су башибозуци поклали целу школу од 120 ђака, све мале мушке и женске деце. – А турска влада не само што не стаје на пут таквим безакоњима, него напротив непрестано диже башибозуке и раздаје им оружје.

Кад се поред овога узме у обзир, да је Србија опасана турском војском, и да се сваки час догађају упадаји Турака на наше земљиште, – онда би доиста српска влада била веома не смотрена, кад не би помишљала на могућу одбрану земље и у тој цељи наређивала нужне мере.

Ако се пак ове мере са извесних страна претерују за то не можемо ми одговарати. Тако је н. пр. сасвим неоснован глас о ангажовању великог броја страних нарочито руских официра. До сада је од Руса само генерал Черњајев примљен у нашу службу, а неколико других официра, који су такође примљени у нашу војску, то су Срби, који су или служили у којој страној војсци, па сада желели да пређу у нашу службу, или су досада били код нас у цивилним службама, па су ради комплетирања кадрова, изазваних новом поделом наше народне војске на дивизијске команде, преведена у војну струку.

Исто су тако неосновани гласови, који се распростире о кретањима наше војске. Ми засада немамо војску ни на самим границама нашим као што сте ви мислили, а поједине бригаде, које су се у Делиграду измењивале, слале су се тамо ради копања шанчева, дакле чисто у цељи дефензиве.

У осталом, према замућеном стању Истока и према све озбиљнијој ситуацији Европској, за коју нико не може знати, како ће се развити, доиста не сме нам нико замерити, што се спремамо, да сваки евентуални напад на нашу земљу одбијемо, – и ми ћемо наш рад у томе правцу продужити.

У прилогу имам част послати вам ради вашег знања и управљања, копију од писма, које сам прекјуче послао г. Магазиновићу.
Примите и. т. д.

[Без потписа]
/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 442

76.

31. мај 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о наглој и позитивној промени расположења међу дипломатама у Бечу проузрокованог вестима из Београда о смиривању напетости између Србије и Турске, као и због смањења напетости између Енглеске и Русије настале услед политике европских сила према Порти

Бр. 60, *У Бечу 31. Маја 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Ваше поштовано писмо од 26. тек. No 14, примио сам, и захваљујем на уважењу мог држања и говора овде као сагласног с Вашим назорима и држањем према тамошњим представницима

страних сила.

Превртљивост у расположености дипломације равна је увелико оној, која се у критичним временима на берзи примећава; жалост и радост тако се брзо и често сустижу и замењују, како послови и најмање на горе или на боље пођу. Уместо суморних, забринутих, опорих лица, на која се свуда пре недељу дана наилажаше, сад се виђају само светлећа, задовољна, пријатна. Овој промени су узрок дипломатични резултати „постигнути у Београду" и одклоњење „опасности за даље споразумљење између сила", која долажаше од супротних назора политичких између Русије и Енглеске. У оба обзира дипломација је својим успехом задовољена.

Понајпре сазнадох о поновљеним у Београду корацима дипломације у интересу мира од г. Хофмана, који имаде доброту прочитати ми телеграме Кн[еза] Вредеа на предмет односеће се. По тима изгледаше ми, као да једини аустро-угарски агент није по примеру својих колега поновљене представе чинио. Барон Хофман показа се дејствовањем дипломације у Београду задовољен но не у том степену, као ген[е]р[ал] Робиљан, г. Новикова и Фалкон-ефендиј, с којима о томе доцније говорих. Ја радо остављах господи задовољство уверења, да је дипломација својим последњим настајавањем у Београду нешто ново и више задовољавајуће постигла. По мом знању и уверењу влада српска стоји у том обзиру на оној тачци, на којој она стајаше и пре овог најновијег настајавања дипломације, и која може само онда друго, ново, положење заузети, ако и кад се у извесним околностима, од владе независећима, каква измена догоди. И тако с те стране, мислим, нема сад ни веће ни мање опасности за мир, но пре што је бијаше. – Но „опасности за одржање и даљег споразумљења између сила" било је последње недеље заиста доста велике. Непопустљиво навађивање Русије, да се меморандум Кн[еза] Горчакова одма и без призрења на догодившу се међутим промену у Цариграду Порти нотифицира, умало неотуђи сасвим Енглеску осталим велесилама, и тек под вероватним изгледима, да ће Енглеска отуђивши се и Француску а можебити и Италију за собом повући, склони се услед још живог настајавања Француске. Књ[аз] Горчаков на попуштање, да се предаја меморанда Порти одложи, док нови Султан, који је већ амнестију одобрио и на примирије пристао, својом иницијативом непокуша уведењем пространих реформа усташе задовољити и умирити. Овим попуштањем, које се и лепшим именом назвати може с обзиром на постигнуту главну цељ, но које неискључава ни назив ешек, Књ[аз] Горчаков је опет Енглеску Европи задобио и осигурао јој сагласност и између осталих сила – но докле и под каквим даље модалитетима, то се сад још незна. Енглеска итако усваја многе тачке меморанда, да се сагласност међу силама подпуно утврди, треба да се оне сложе и сврх осталих тачака. Овом резултату може се доћи само путем концесија, које би једна страна другој у спорним питањима учинити морала, и које досад при свој доброј вољи и поред толиког склањања са стране немогаше учинити. Ово погађање око концесије има изгледа да постане излишним, ако сам Султан по својој иницијативи меморандум усвоји и у стању буде у дело га привести. Засад сви говоре, да ће се Султан овој потреби Европе одазвати хтети и моћи и ма да они, с којима поверљиво о томе говорих, и сами у поузданост тих очекивања сумњају – као и други људи, који Турску познају – опет се засад задовољавају и самим добитком времена, као што и сваки човек, коме извесно зло прети, у одлагању налази надежде и за одклоњење зла. Ово зло, што Европи грози, општи је рат, од кога сви, незна се ко више, стрепе.

Сврх тога, је ли Србија новог Султана признала или му бар ступање на владу честитала, био сам с млогих страна питан. Из овд[ашњих] новина сте можебити видили, како је то питање по мом објашњењу представљено, т.ј. да промена личности султана Србију правно недодира, а честитање има се узети као прост акт званичне учтивости. Само г. Новикову имађах прилике саобштити из Вашег послед. писма оно на предмет тај односеће се.

Примите, Госп. Министре, и сад уверење мог особитог поштовања.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 485

77.

10. јун 1876.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу о намери српске владе да пошаље изасланика Филипа Христића у Цариград са задатком да се изнађе „основа за трајно споразумевање са Портом“; да су сукоби и политичка несигурност у Цариграду довели до одустајања мисије Христића; о бојазни да на Порти јача струја која жели уништење Србије и да је то разлог гомилања турских трупа на граници према Србији

Г. Заступнику Србије у Бечу
Пр. No 18.
10. Јунија 1876. у Београду
предана г. Стеићу у руке да је однесе г. Цукићу 10/6 1876.

Госп. Заступниче,
Мојим писмом од 4 ов. мес. ПрNo 16, известио сам Вас, о решењу Његове Светлости да пошље у Цариград нарочитог одасланика, у лицу г. Филипа Христића, ради покушаја да се нађе основа за трајно споразумљење између Србије и Порте. Ви сте могли одмах разумети да мисија г. Христића није могла имати за циљ, само да Порти даде објасњења о оружању Србије, јер би онда морала само повторити оно, што је већ речено у одговору Књажевом на први телеграм вел[иког] везира, – него је напротив г. Христић имао да учини Порти позитивни предлог по коме би се учинио једном за свагда крај ненормалном стању у суседној нам провинцији Турског царства, и који се састоји у познатој идеји српске политике, т.ј. у административном присаједињењу Босне Србији.

Међутим, од времена, кад су измењени телеграми између вел[иког] везира и Књаза, збили су се у Цариграду неки нови догађаји и дошла су нам с више страна таква извешћа о расположењу Портином према нама, да смо се нашли принуђени, мисију г. Христића најпре одложити, а затим савршено напустити.

Покољ Министара у Цариграду дао нам је доказа да тамо још траје она фанатична струја, коју су Софте инаугурисале збачењем најпре вел[иког] везира а после и самог Султана Абдул-Азиса, и да духовима тамошњих државника још не влада она помирљивост и хладноћа у оцењивању прилика, која је неопходно нужна за погодбу, какву смо смерали Порти предложити.

И само држање вел[иког] везира није такво да би нас окуражило на мисију г. Христића, јер не само што вел[ики] везир у свом иначе помирљивом и куртоазном одговору, на телеграм Његове Светлости ни једном речи не дотиче се наговештене му мисије, него од тога доба сасвим очигледно избегава састати се са нашим заступником у Цариграду, само да се неби морао упустити с њиме у третирање послова.

Поред тога, као што ми г. Магазиновић депешом јавља, Енглески посланик, који данас потпуно влада ситуацијом у Цариграду рекао му је: „Ако Филип Христић долази овамо, да тражи администрацију Босне, он неће ни саслушан бити.“ Ова изјава Енглеског посланика, у свези са оном коју је Вама учинио г. барон Dupont, даје нам мислити да би сасвим узалудна била мисија г. Христића.

С друге стране опет долазе нам, и од г. Магазиновића и од других, гласови по којима Порта, у исто време кад нам даје уверавања о очинском расположењу Султана и његове владе према Србији и њеном Књазу, и у пркос уверењу, које јој је Књаз дао, предузима мере, по којима се даје позитивно закључити да је у Цариграду на дневном реду познати план Хусејин-Авни-Паше, по коме ваља пре свега уништити Србију, као тобожњи извор свију устанака у Турској.

Не само што се на границама нашим нагомилава редовна турска војска, него Порта, ненадајући се ваљда да ће редовном војском савладати Србију, оружа противу нас Арнауте, Черкезе, Курде, и по последњем телеграму г. Магазиновића, и Помаке, у намери да с овим разузданим и дивљим четама пљени и пустоши Србију, док би њена редовна војска с нашом мегдан делила, и да тако нашем народном благостању нанесе ударе, од којих би се оно тешко опоравити могло.

Све ово, у свези једно с другим, даје нам уверења да мисија г. Христића не би, при данашњим приликама, имала никаквог успеха, и да би за нас значила само губитак времена, којим би се Тур-

ска користила, да своје спреме према нама доконча и да нас нападне. С тога се Његова Светлост и решила да мисију г. Христића сасвим напусти.

Нашао сам за нужно, да Вас упознам са данашњом нашом ситуацијом, која све озбиљнија постаје, како неби били изненађени догађајима који лако могу наступити и које ћете ви према, овоме, што Вам јављам тако разумети. Уосталом ако би они доиста наступили, ја ћу Вас о томе известити.

Примите, Г. Заступниче, уверење мог особитог поштовања.

П.П. Чинили смо кораке и код Румунске владе о питању непријатељства на Дунаву. Данас ми је г. Стурза саопштио одговор г. Когалничеана, који уверава, да ће чинити све што може, да се и с те стране одржи неутралност Румуније, а та би била компромитована, ако би се непријатељства на Дунаву отворила. Он обриче, да ће у том правцу настати и код представника гарантних сила у Букурешту и преко својих агената у Цариграду, Бечу, Берлину и Петрограду. Ви би сте се могли ставити у додир с Румунским агентом у Бечу, ради успешније заједничке радње у томе питању.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 557

78.

13. јун 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о уверености званичног Бечa да ће Србија ускоро отпочети рат против Турске и неизвесности како ће се Аустроугарска у том случају држати према Србији

Бр. 64, *У Бечу 13. Јуна 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Јуче Вам телеграфирах о гласовима овде распростираним о начину, којим се мисли код нас рат с Турском одпочети, то учиних зато, да се одтога начина одустане ако се заиста мислило тако радити, почем он није више тајна.[12] Вест имам од бар[она] Хофмана, кои више у мир не верује и који ми на питање какву ће[13] узети в[еле]силе према том рату и да неће оне из познатих призрења повући из Србије своје заступнике, одговори да о томе[14] досад још није било размишљавано но мисли да ће њихово држање бити[15] међутим посматрајуће а Аустро-Угарска мора ради своје сигурности од револуционарног пожара још предузети нарочите мере за своју безбедност. И он и г. Новиков и посланик руски (немачки) мисле да Христић неће ићи у Цариград.[16]

Крајње узнемиравајући гласови из Србије, потенцирани тенденцијозном народњачком штампом Угарске о мутњама међу овостраним Србима, произвели су јаку сензацију у овд[ашњим] и страним финансијским и дипломатичним круговима, и биће сами по себи довољни основ аустроуг[а]р[ској] влади, да према Србији, нарочито у обзиру на пограничнн саобраћај, нареди врло строге мере. Иначе неби се могли разумети разлози, с којима исте новине означавају дела нека као велеиздајство, кад она у подобним приликама по овозем[аљским] законима нису као кажњива сматрана бивала. Својевољци су досад и за папу и за Дон Карлоса по А[устро-]Угарској купљени и за њих зајмови прављени, без да се то као зло дело сматрало; да ли је аустр[оугарски] консулат успео пре двадесет и више година расписани „добровољни народни зајам“ и у Србији пласирати, незнам, али да је на томе врло настајавао, обште је познато као и то, да млоги српски (и други страни) грађани имају аустријске држ[авне] обвезнице без да се зато пред својом власти сматрају као повређачи земаљских закона. Карактеристично је, што и органи овозем. влада, оне разлоге народњачких угарских листова без критике и као основане примају.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 977

12 Део реченице „тога...тајна“ шифрован.

13 Довде шифровано.

14 „повући...о томе“ шифровано.

15 „но...бити“ шифровано.

16 Од „а Аустро-Угарска“ до краја пасуса шифровано.

79.

15. јун 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о незадовољству Аустроугарске и осталих великих сила и њихова бојазан да све извеснији рат између Србије и Турске може угрозити општи европски мир; о неизвесном држању Аустроугарске у случају рата; о својим напорима да предочи званичницима у Бечу да турско гомилање трупа на граници према Србији и зверства која се чине приликом упада турских трупа у Србију као и у Бугарској, неминовно воде турско-српском рату

Бр. 65, *У Бечу 15. Јуна 1876.*

Господину Јовану Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примио сам Ваше поштовано од 10. тек. No 18 по г. Стејићу. Из мог телеграма од 12. и из писма од прекјуче изволили сте видити, како је у овд[ашњим] дотичним круговима већ обладало било уверење, да г. Ф[илип] Христић неће у Цариград послат бити. Ову диверзију у намерама Књаж[евске] владе држах за умесно, одма с почетка неодрицати, али не на основу каквих обавештења с Ваше стране, но по собственој оцени околности, које су се у последње доба створиле, и које немогућим чине успех сваког покушаја, да се запетост између Србије и Турске путем договора уклони. При онако јасно и повторено израженим жељама Европе и Његова Светлост и Ви лично, рекох, чинили сте све могуће, да мир буде одржан, и до пре неколико недеља бијаше и моје уверење, да ће се у томе успети; али после промене и убиства султана, које изврши за Србију опасна млада турска партија помоћу мусулманског фанатизма, после покоља турских министара и образовања крволоких арнаутских и черкеских чета и свакојаких баши-божучких хорда, које некажњене свуда, нарочито у Бугарској, од месец дана христјане пале, робе, бешчесте, кољу – после свега тога немогаше ни Књаз ни његова влада остати мирни гледаоци догађаја с уверењем, да непрекидно мложење турске силе око Србије нема значења непријатељских намера од стране Порте. Нарочито она свирепства по Бугарској од стране баши-божука произведоше у Србији општи страх, да Порта оним новоорганизираним четама спрема подобну судбу и народу у Србији, и приморашe владу, да предузме и последње мере за своју сигурност од такве напасти. Како Порта, или што неће или што неможе, недаје гаранције, да се она свирепства неће повторавати и даље распространити, наступило је, рекох, по мом уверењу, сад стање у нашим одношајима, да сваког часа, и услед каквог случаја, могу непријатељства оружијем одпочета бити. С које ће стране и којим случајем то изазвано бити, незна се, али је колико Књажевој влади толико и Порти немогуће сад више тај сукоб предупредити. Према бар[ону] Хофману исправих овом приликом погрешност гласа, да Србија намерава изазвати сукоб неким странпутицама, и уверих га, да ће и у овом обзиру, као и у свему досадашњем поступању, она показати своју лојалност – ако је дозвољено, овим изразом уобште само дело именовати. По изјавама, које од Вас имам, рекох, неби смео тврдити, да се још и сад неби могао улазак у оружано непријатељство предупредити, али по познавању околности држим обстанак мира за немогућ. По мом уверењу обстанак самог Књаза и династије изигран је, кад би влада поред свега догодившег се и поред садашњег расположења Порте и њених најновијих мера предузиманих против Србије и целог христјанства радила на стишању земље – у корист турског беснила. Код нас је сад, рекох, пропаст династије равна пропасти земље; и зато нема државника у Србији, који би смео на своју одговорност саветовати Књазу попустљиво држање према Порти и онда, кад она одсудно одбија споразмети се о начину, да се за убудуће створе гаранције, које су једине у стању осигурати дуготрајно спокојство и Србији и царству, које је неспособно само га утврдити. Ово увиђа и Европа; она је покушала изванредним у међународној практици необичајним посредовањем мир у Турској повратити; њени су труди остали осујећени услед неспособности Порте, да добром вољом и собственим радом Европу у томе подпомогне, и ако је обстанак досадашњег стања у Турској за Европу извор млогих

неповољности и извесних зебња, он је за Србију поништавајући по њену егзистенцију. Пред таквим изгледима на своју сигурну пропаст неможе се у рачун узимати опасност, која јој доћи може од неуспеха одпора, којим ће још покушати одбити претећу јој напаст од стране Турске. Бар не после свију средства употребила она и последње за одбрану и спас свог живота; бар је испунила своју дужност начином, којим се и свака друга држава у подобним приликама служи. Такво је, често повторавах, моје схватање стања ствари, по коме им ја, који сам познат као партизан мира, неби предмет друкчије схватао ни руководио, ни онда, кад би позван био, да у садашњем моменту о њему решим.

На овај начин изјављивах у честим разговорима последњих дана своје мисли о предмету, који данас у првом реду занима овд[ашњу] дипломацију. Ова, за чудо, почиње примати с неком резигнацијом наступање догађаја, које је она с познатим усиљавањем желила одклонити. Такво спокојство њено мене пре узнемирава но да ме куражи; оно ми је знак, да се дипломација и за тај случај оружала средствима, кога ће наш рад спречавати.

Посланикталијански ме у поверењу учини позорним на опасност овог ћутања Аустро-Угарске.[17]

На ономадашњем састанку с бар[оном] Хофманом напомену ми он могућност доласка турских оклопница у Дунав, да нас с леђа узнемиравају и наше вароши руше. Ја означих такво предузеће Порте као несмислено, детињско, продуцирање своје слабости а не снаге, али зато као опет могуће; но непоклањах му особите пажљивости, да ми и ген[е]р[ал] Робиљан исту евентуалност као могућу тог дана ненапомену. Пошто у вечерњим листовима читах, да је ескадра оклопница примила налог из Цариграда за архипел одпутовати, држах за потребно телеграфом Вас о оној евентуалности известити.

И у првом разговору, а подробније на данашњем састанку, питах бар[она] Хофмана о томе, како Аугарска мисли сматрати такав корак Порте, да турске оклопнице по једној међународној реци еволуције војене извршују, објаснивши му да ће те лађе – по матици реке – час српском, час угарском страном а најмање средином путовати моћи. Барон одговори, да тај корак Порте није још известан, и да га је он само као неку могућност споменуо; због чега да овоз[емаљска] влада није ни размислила о томе, како ће ако заиста наступи, сматрати. На сваки начин она неће моћи дозволити, рече, да монитори с угарског земљишта (с овостране половине реке) Србију нападају, нити да кугле из српских топова до у угарско земљиште допиру. На моју примедбу да су монитори убојнице, које се обичним топовима, каошто их ми имамо, ненападају, но који се или сабљом у руци абордирају, или торпедима уништавају, па да ће се и Србија овим средствима служити – положивши торпеда наравно по путу на српској страни лежећем – , што ће сваку пловидбу морати спречити, одговори г. Хофман, да ми незна засад одговора дати, док влада по учињеној студијипитања, неби решила, како ће га сматрати. – Монитори управо били би средство, да уђуте батерије, које би са српских обала сметале прилазу турских бродова транспортирајућих војску, муницију и т. д. за напад Србије.

Посланици с којима у поверењу о ствари говорих тврде даАустро-Угарска као неутрална неможе дозволити Турским војеним бродовима пловидбу дунавску.[18]

Ларма, коју угарска штампа диже против покушаја појединих лица, да српски зајам у јужној Угарској пласирају, даде ми повода, почем и власти тој ларми наредбама строгих мера следују, да г. Хофмана замолим, у цељи мог собственог обавештења, за објашњење, да ли се заиста кораци појединих у корист српског зајма и на којим основама сматрају као против интереса А[устро-] Угарске управљени, и монархији непријатељски. Г. барон ми одговори, да мере владе његове нису изазване самим зајмом, но начином којим се извесно тајно и организирано друштво служи, да за српску војску самовољце и за српску војену касу новце по јужној Угарској купи „приморавајући тамошње житељство, да за ту цељ жртве подноси“. Власти имају у задатку, да народ тамошњи обавесте, да се он претња ових агента нема бојати, ако се њиховим захтевима и неодзове.

17 Алинеја је шифрована.

18 Исто.

Влада има у рукама доказа о овим недозвољеним мутњама, и биће у стању учинити мутљивце безопаснима. Ја неспорих умешност мера против тих организираних изнуђавајућих агитатора и одрицах солидарност српске владе с њима, али изјавих својестраховање, да А[устро-]Угарска сам рат, ако до тога дође, несматра као довољни повод за строге мере против Србије, пошто рат тај није сагласан с мирољубивом политиком царевине. Г. Хофман ми одговори, да је његова влада своје назоре у обзиру на тај рат у више пута изразила говорећи нам: да све, што Србија у том смислу буде предузела, она то искључиво на своју одговорност чини; А[устро-]Угарска и сад стоји на тој тачци према овом питању и остаће на њој дотле, док је неби околности промењене позвале, да предузме мере, које ће јој диктирати призрења на одржање собствене сигурности; и онда ће само Његово Величанство са својом владом имати решити, какво ће држање заузети А[устро-] Угарска према измењеном стању ствари. – Мени се неучини у свима појединостима довољно јасан овај одчасти академички одговор г. Хофмана, и зато формулирах питање у конкретнијем облику умоливши га за обавештење: мисли ли А[устро-]Угарска остати у строгој неутралности и при наступившој борби, почем ме велика вика по угарским новинама и начин оцене неких догађаја у јужној Угарској доводе на мисли, да овостр. влада и пре одпочетка рата сматра намере Србије као хостилне овој монархији. – На то ми одговори барон. А[устро-]Угарска ће остати неутрални посматрач догађаја и српско-турске размирице дотле, док неби агитације омладине комбиниране са српским покретима изазвале опасност и за А[устро-]Угарску.

Два пријатељска посланика обратише ми пажњу наопасност ако дамо повода Аустро Угарској за оправдано наступање неутралности против нас.[19]

Иако немам основа мислити, да ће влада хтети рачунати на неке користи, које јој од оних агитација могу доћи, држим за дужност обратити Вашу пажњу и на могућу злоупотребу, која би се у тим приликама могла с именом владе чинити, и која би по нас од велике штете била. С једне стране навлачили би тим непријатељство А[устро-] Угарске на нас, а с друге одбијамо симпатије Европе и њених влада од нашег предузећа; јер ове стране се и од најсветије цељи, како се за њено постигнуће узимају у помоћ револуцијонарна и друга њима свима или појединима неповољна средства.

Аустрија шаље много војске нарочито муницију на нашу границу но то је за сад безопасно јербо мора поштовати неутралност због Русије и Енглеске (?)[20] које су се у том обзиру споразумеле.

Частми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о момособитом поштовању.

КЦукић

16. Јуна. Што ми се наговештаваше за турске оклопнице испуни се одчасти у другом виду; каошто из данашњег мог телеграма видосте, Порта је својој дунавској флотили и војсци налог издала, да буду сваки час спремна, да на заповест упадну у Србију. Можебити су о овом случају и она господа овако мислила, кад ми говорише о оклопницама. Треба што се пловидбе тиче ствар начисто с А[устро-]угарском извести, бар то је моје мишљење. Оно, штоја говорих отоме бар[ону] Хофману, није довољно.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 988

80.

16/28. јун 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о информацији да је турској војсци и флотили дунавској наређено да буде спремна за упад у Србију

№ 4907.
16/28 Јуна 1876.
Министру Ристићу Београд

Данас телеграм из Цариграда јавља да је војсци и флотили Дунавској заповеђено да буду сасвим спремни за упад у Србију.

Цукић

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№592

19 Исто.

20 Алинеја је довде шифрована.

81.

17. јун 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о информацији да су турска војска и дунавска флотила добиле наређење да буду у приправности за напад на Србију; о неопходности и значају да по отпочињању непријатељстава, информације које ће стизати новинама у Бечу долазе пре свега из српских извора

Бр. 66, *У Бечу 17. Јуна 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Капетан Богдановић није у Бечу, послах му поруку да к мени дође[21] но још немам одговора.

Како ће по дознању Његова Светлост данас поћи за Параћин, а сутра издати манифест, то ће, држим, одма затим ући Србија и у сам рат. У интересу нашем биће, да вести о догађајима буду овде обзнањене из наших извора пре, него би се то учинило по изворима турским. Ово се тиче и телеграма а и подробних извештаја, који ће се поштом новинама слати. Зато молим за наредбу, да се ово редовно и прилежно чини било преко мене или непосредно полит[ичкој] кореспонденцији. Редакција „Tageblatt"а, листа врло распрострањеног и нама наклоњеног, моли за саизвољење, да може послати једног нарочитог репортера (једног Чеха, који је већ у Србију долазио) у наш главни стан, наравно под условом да извештаје своје, телеграфске и друге, пре експедиције подноси на цензуру дотичном команданту. Она моли за што скорији, *телеграфски*, одговор, разуме се преко мене, јер репортер неби желио рискирати, да узалуд доле путује.

Ја сам за добро нашао учинити, да се у Polit[ische] Korresp[ondenz-y] пропрати у једном допису тежња Србије, да Босну у своју администрацију прими, као ствар стара и чешће покушавана, коју Турска није никад одсудно одбијала, но само је као „тада" неопортуну – одлагала. Чланак ће многе новине репродуцирати.

Јуче ми би оно о турској заповести, издатој војсци и флотили, доказано, и ја Вам то одма телеграфом јавих; накнадно читах у вечерњим листовима, да је телеграм цариградски од прекјуче, и да је заповест издата дунавској флотили и *целој* војсци, да буду на први миг спремне за упад у Србију.

Dr Dönhoff ми данас долази и ја[22] објасних наше одношаје према Порти и узроке, који те приведоше, начином у мом јучерашњем писму изложеним. Чудо, да нико од дипломације није сасвим начисто с правом Порте, да војене лађе у Дунав шаље, нити с правом А[устро-]Угарске, да томе на пут стане, премда нико неодриче Србији право, да у том случају на српској половини реке – небринући се за пловидбу – све могуће препреке у цељи одбране постави. – Овом приликом дознадох, да се стање у Цариграду једнако погоршава, и да су сви изгледи, да понајближа будућност неће проћи без нових катастрофа. Министри султанови нити смеду фанатизам мусулмански сувише стишавати и злоупотребе на пречац укидати, нити фанатизам распаљивати и досадашњи неред равнодушно гледати, и тако су у крајњој забуни.

Капетан Богдановић ми мало пре дође, он пристаје на понуду него мора размислити о начину како да овде раскрсти и како да у Србију пређе.[23] Међутим мисли, да се због тих тегоба неможе кренути на пут пре петнаест дана. О овоме нетелеграфирах; ствар сад није хитна, а требаше је написмено ближе објаснити.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№607

82.

18. јун 1876.

Јован Ристић, министар иностраних дела – Кости Цукићу, информација да је рат између Турске и Србије започео, о савезништву Србије и Црне Горе и нади да ће се у рат укључити и Срби у Босни и Бугарска, о нужности да Цукић што пре информише о држању Аустроугарске према Србији, о карактеру њене неутралности о суко-

21 Реченица довде шифрована.

22 Исто.

23 Алинеја шифрована.

бу и посебно да ли ће допустити турској дунавској флотили да нападне Србију са Дунава

Г. Заступнику Србије у Бечу
ПрNo 19
18 Јунија 1876 у Београду
Експед. истог дана по г. Бели-Марковићу
ЂСС
Г. Заступниче,
Док ово писмо добијете, ви ћете већ из телеграма знати да се морало прибећи крајњим средствима и да је рат између Србије и Порте постао дело. Тиме уједно сва даља радња прелази у руке војника, и наш задатак има се одсада састојати у томе, да многима посао олакшавамо.

Шта је предходило овоме делу, то ћете најбоље видети из приложене копије писма Његове Светлости Књаза Вел[иком] везиру, од 10 ов. мес, и из копије упутстава, која сам под истим даном послао г. Магазиновићу. Знамо, да је курир, по коме смо ова писма послали, стигао јуче у Цариград, и имамо извешћа, да је писмо Књажево предано Вел[иком] везиру и саопштено Министру Иностраних дела; али да они нису дали на њега никакав одсудан одговор.

У место да Вам објашњујем зашто смо морали прибећи рату, ја имам част послати Вам у прилогу један екземплар прокламације Књажеве на народ српски, која ће Вам дати сва потребна обавештења и тиме Вас поставити у стање, да наш поступак браните према свима, који би га осуђивати могли.

У осталом ступајући у акцију, ми нећемо бити сами, него у формалном савезу са Црном Гором, чија ће војска са своје стране оперирати у истој цељи. Изволте дакле Црну Гору сматрати као нашу формалну савезницу и тако се према њој понашати. Сматрајте и држите овај савез као тајну.

Исто тако имамо узрока надати се, да ће остала наша браћа у Босни, старој Србији и Бугарској бити с нама у борби противу нашег општег непријатеља; те тако, улазећи у акцију смемо се надати успеху, ако Бог хоће.
Наша слаба страна је Дунав. Има извешћа, по којима се даје закључити, да нас Турци мисле с те стране напасти, помоћу војених параброда, које имају на дољњем Дунаву. И ако надлежна лица тврде, да су ти турски параброди тако конструјисани, да не могу уз Ђердап изићи, ипак су, колико је могуће, наређене мере да се и с те стране осигурамо.

Међутим главно питање остаје то, хоће ли Аустрија допустити да турске убојне лађе плове Дунавом, на коме је слобода пловитбе ујамчена париским трактатом. Ово је питање у толико важније, што има места на Дунаву, где параброди само аустријском половином реке могу пловити.

За нас је дакле најважније да знамо: како ће Аустро-Угарска схватити своју неутралност, т.ј. хоће ли бити једнака за обе стране, као што то права неутралност собом доноси, или ће једну ратујућу страну фаворизовати више него другу, што би управо искључило појам неутралности.
Ја Вас зато молим, Г. Заступниче, да се на надлежном месту обавестите о оба ова питања: како ће Аустрија своју неутралност схватити и практиковати и да ли ће дозволити да нас Турска с Дунава нападне, па да ме одмах о томе телеграфом известите. А и ја ћу се код овд[ашњег] Аустро-угарског Агента о томе известити.

Том приликом, дајте разумети коме треба, да ћемо ми, ако би нас Турска с Дунавске стране напала, бити принуђени, да Адакале бомбардујемо. Тако би се борба на Дунав пренела и од слободне пловитбе на Дунаву не би више било речи; а то Аустрија, само ако хоће, може својим заузимањем код Порте предупредити.

Ради могуће ваше употребе имам част послати Вам у прилогу један састав о неутралности на рекама, са гледишта међународног права.
Од писма Књажевог на вел[иког] везира можете чинити употребу, какву за сходно нађете, а упутства моја г. Магазиновићу задржите за себе, ради вашег управљања. Исто тако немојте ни од прокламације чинити употребу, док Вам ја не јавим да је обнародована.

Његова Светлост Књаз отишао је јуче ујутру к војсци на Делиград, где је стигао синоћ у 10¾ часа у најповољнијем здрављу. Преноћив' на Делиграду, Његова Светлост отишла је јутрос у Алексинац. Са утврђењем Делиграда Књаз јавља, да је задовољан.

[Без потписа]
/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 612

83.

19. јун 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, да је бечка штампа углавном заснивала тумачење разлога за рат између Турске и Србије на Цукићевим информацијама; да је гроф Андраши започео консултације са осталим европским силама о питању права Порте да користи Дунав за ратна дејства против Србије; о штетном писању штампе у Аустроугарској да јачање словенских држава на Балкану угрожава интересе Аустроугарске

Бр. 67, *У Бечу 19. Јуна 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу

Министру Спољних Послова

Господине Министре,

Примих Ваш телеграм оодласку Његове Светлости и учиних од њега употребу.

Прилажем један број Pol[itische] Korresp[ondenz-a][24], у ком је публицирано по усменом објашњењу с моје стране (одчасти погрешно, нарочито у историчном погледу) разлагање, да је сад[ашње] захтевање Србије од Порте стара ствар, која се више пута узимала за предмет разговора и преговора између Србије и Порте, и коју ова није никад овако одсудно као сад одбијала. Чланак је по свима важнијим новинама – одчасти телеграфом растурен. Дописници и редакције „допуне и разложе“ дата им обавештења, да често немогу да познам, је ли публикација из мог извора или из ког другог потекла. Тако се учинило и с датим им разлозима о турској флотили и предстојећој нужној сметњи, коју ће Србија услед тога пловидби – посредством батерија и торпеда – на пут стављати. Синоћне публикације о том предмету већ држах, да су на основу мени непознатих података састављене, но јутрос се уверих, да су оне само репродукција мог саобштења – по обичају „дотерана и углађена“. У осталом питање је и журналистику и – дипломацију јако узрујало, и данас чујем, да је гр[оф] Андрашиј позвао к себи неке представнике сила, да се с њима разговори о правним основима Портине намере, да у једну, међународној пловидби резервирану, реку шаље убојне лађе, те тим да спречи слободну пловидбу. Ово питање ће дипломација морати узети утолико пре у претрес, што протест Румуније против турске флотиле може повода за нове заплете дати. – Ја очекујем по овом предмету упутства, без којих се нећу смети „званично“ изражавати непознајући назоре моје владе.

[...][25] Журналистика аустро-угарска усвојила је као неки аксијом (незна се чиј, и да ли основан, али свакојако довољно неразмишљен): да је ојачање постојећих славенских држава на југу Аустро-Угарске, па и само јачање ма у ком обзиру славенског елемента тамо штетно па чак и убитачно по виталне интересе монархије. И кад би ово тако стајало, сумњам, да би се политика удешења према тим основима могла бранити с тачке међународног права, с тачке морала и самог опортунитета. Само с тачке над свима међународним одношајима стојеће може једна држава тежити, да се суседним народима спречи изглед на бољу будућност зато, што је то противно неким њеним удобностима. Нерачуна се с фактима, каква би требала по нашој жељи да буду но каква јесу; најмање то може бити у обзиру на географична факта. Ти славенски народи постоје тамо, пре него је А[устро]-Угарске било; они теже за ослобођењем од турског варварства, за остварењем своје свеколике среће, и имају изгледа, да своју циљ постигну, каошто су се и аустро-уг[а]р[ски] народи од истог варварства ослобођавали. С којим образом могу ови сад повикати: Не! довољно је варварин сатрвен, даље се несме слабити, јер нама Немцима а нарочито Мађарима није „удесно“ да и они милијони славена с оне стране Дунава и Саве могу као и ми радити на развитку своје цивилизације“ – То је извесно, да се године живота османског царства у Европи већ на прстима пребројати могу; и ако се успитамо, шта да буде од тих земаља, имамо ове одговоре: или ће се оне подчинити Русији, или А[устро-]Угарској, или ће за себе сачињавати државу или државе. Нико неће тврдити, да ће ти народи А[устро-]Угарској бити удеснији као поданици Русије или као равноправни грађани А[устро-]Угарске но као за себе државу сачиња-

24 Није сачуван у грађи.

25 Алинеја недешифрована.

вајући. Ако се А[устро-]Угарска боји славенског елемента у овом последњем облику, има га се више бојати онда, кад би он равноправно с осталим њеним житељима умложио њено славенско становништво. Поред тога треба у обзир и то узети, да ти народи неће да буду ни руски а још мање аугарски грађани, дакле да би монархија присајединишти оне земље умложила себи оне патње, од којих већ страда, и распалила би тим и она трвења међу својим народностима, која су упола успавана. Кад дакле нема изгледа, да ови народи и даље остану у турском робству или да они под аугарско господарство подпадну као безвољна оруђа, која се могу по интересима немачке или мађарске народности својевољно руководити и управљати – што је пре једног стољећа још могуће било – ; онда је само узалудно, напразно, упињање оних, који налазе спасења за А[устро-]Угарску у одржању отоман. царства још за коју деценију, и само бесцељно, неплодно, за монархију штетно трошење снага око тога, да се неоствари онај ток историје народа, који је природан и једино могућ и за А[устро-]Угарску и целу Европу користан.

Само дакле онај, који интересе монархије разумно несхвати или неће да их свата, могао би А[устро-]Угарској саветовати, да на овом путу настави водити политику, која је свакад за њу штетна била. Такви политичари и патријоти уплетали су је у религијозне ратове за интересе Рима, против кога се сама сад одупире; они је определише, те кроз столећа трошаше своју снагу за одржањем Белгије, уплива у Немачкој, надмоћија у Италији и млогих ситнијих назови интереса, који се такође свакад као витални за монархију представљаше, и који је уздржаше од корисније, разумније политике за њу. А[устро-]Угарска несамо није пропала, што је Белгију, Италију и Немачку изгубила, него се тим опростила једне вечне забуне и сметње, која јој закраћаваше, да своју пажњу на исток обрати. Да се овим занимала, неби границе њене ни према Русији ни према турској царевини заиста остале ове садашње: као сигурно у најмању руку може се узети, да би она сад господарила и у јадранском и у црном мору. Погрешку своју, што није у прошлим столећима наставила играти улогу носача европске културе на исток, неможе она сад тим исправити, да источним народима, који сад сами за том културом теже, намеру осујећава зато, што се ови народи желе у свом посебном нацијоналном духу култивирати. Времена су прошла, кад се могаху одозго и закони и народност – и вера декретирати; садашњост изискује, да се рачуна с елементима оним, који су ту; и каошто А[устро-]Угарска подноси и мора подносити разне народности у свом саставу, каошто она с разумном резигнацијом прима и може примити, да јој је с једне стране сусед силна Немачка, с друге силна Русија, – да се о Италији и неговори – и каошто она удешава свој обстанак и свој напредак према овим фактима, то ће јој још лакше бити примити с разумним предрачуном и јачи славенски елемент – ма под којим видом - на своме југу и лакше ће јој бити наћи праведним понашањем према овим народима у њима савезнике и пријатеље, пуне живота и будућности но у османској преживљености и варварству, од кога нису само ти народи кроз столећа патили, него који је свој заразни рефлекс бацио и на аугарске суседе у тој мери, да А[устро-]Угарска дуго на томе радити мора, да се од њега и сама сасвим очисти. У развитку оних земаља лежи темељ напредка и А[устро-]Угарских суседних области, у њиховом доса¬дашњем мртвилу и робовању постоје узроци засталости и чаме ових провинција; није у интересу монархије хватати се за суво, труло грање но за зелено, живо и сигурно. И т.д., и т.д. и т.д.

Чест ми, је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Ово писмо шаљем по г. Штајнлехнеру, који ће сутра у јутру поћи и у Вторник пре подне у Београд приспети. Писмо ће он по доласку предати члану савске полиције на даље достављење.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 624

84.

21. јун 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о пријему код барона Хофмана коме је званично уручио копију српске прокла-

мације рата Турској; о предвиђању барона Хофмана да ће рат без обзира на евентуалне успехе на бојном пољу, бити неуспешан по Србију јер европске силе неће подржати промену стања у Европи без њихове искључиве сагласности; о упозорењу барона Хофмана да Аустроугарска неће толерисати да Србија превентивно окупира Адакале како би спречила бомбардовање од стране турске дунавске флоте

Бр. 68, *У Бечу 21. Јуна 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Г. Белимарковић предаде ми јуче Ваше писмо од 18. тек. No 19. заједно са свима прилозима, који ће ми одчасти бити врло корисни за мој овд[ашњи] рад.

Прокламацију немам потребе саобштавати никоме, пошто је она у јутрошњим листовима (који због наших догађаја сад – и после Недеље и празника – сваки дан и у јутру излазе) публицирана. Садржаји писма Његове Светлости В[еликом] Везиру и Вашег г. Магазиновићу служиће ми као основи у подпору назора наших, које ћу у претресу српско-турске размирице употребљавати морати, а тако ће ми од велике користи бити послата ми расправа о неутралности река; јер предвиђам, да се А[устро-]Угарска неће лако склонити, да наше назоре у том погледу усвоји.

Јуче идох г. Хофману, да му саобштим извод Књажеве прокламације телеграфом достављени ми; он га је (каошто сам могао дознати) раније имао, но желио је од мене имати констатирано, да у прокламацији није употребљен израз „рат", што ја по гласу телеграма могох и учинити. Накнадно видох из текста прокламације, да је заиста само на једном месту размирици дато име „рат" (– Ми неполазимо у овај рат –). Г. Хофман налази у том факту, што влада избегава дело крстити правим његовим именом, Вашу прорачуњену намеру, да Европу неалармирате у мери, коју сама ствар изјављује, но он неналази, да ћете тим успети, јер ниједан познавач међународног права неможе дело Србије друкчије именовати но рат или револуција – што ће се уосталом ближе знати онда, пошто Порта своје назоре о томе обзнани, и пре чега се силе неће решити у обзиру на посматрање, које ће оне према овој размирици имати заузети. Значајно је, што ми г. Хофман овом приликом неуспешан конац нашем предузећу предсказиваше и то на пољу бојном, а поглавито на пољу дипломатичном, додавши да без успеха на овом последњем онај први невреди, и да у садашње доба дипломација неће дозволити, да се одношаји снаге међу државама (Machtverrückungen unter den bestchenden Staaten) помичу без њеног сагласија и без призрења на интересе самих в[еле]сила уобште и њих појединих понаособ.

Моји наводи и нужда корака, учињеног ради собственог одржања и у интересу саме отом[анске] царевине, која сама није у стању оне побуњене земље пацифицирати и стално задовољавајуће им устројство дати, и којој у томе ни Европа својим посредовањем неможе помоћи, те зато ми узесмо на себе да оно извршимо, што би иначе каква страна држава силом могла извршити, и што је у овом виду најмање за Порту и за Европу зазорно, јер невређа суверенство Порте и целокупност турске царевине – ти наводи одбијаше се као неосновани ни на праву ни на обичају, почем се ником неуказује услуга против његове воље и то услуга силом оружја.

Говорих барону и о флотили на основу Вашег телеграма о том предмету; но он ме замоли за писмену изјаву, јер само такову, званично формулирану, може, рече, влада његова узети у сад. доба као предмет решавања. Томе се ја данас одазвах. Неће бити времена, да Вам препис те ноте данас пошљем; покушаћу, да концепт на машини копирам и такву Вам копију пошљем, што ако небуде могуће, остаће та експедиција за сутра.

У разговору дође реч на Адакале, тим начином да Турци могу под видом, да провијантирају овај град, ући са својом флотилом у наш Дунав и тако онда наше вароши бомбардирати или искрцати се и на неспремно житељство нападати. Г. Хофман ми примети, да ми унапред одрешно мора изјавити, да А[устро-]Угарска на никоји начин неби могла дозволити, да овај град у српске руке пређе; интереси њене пловидбе, која је на том Дунаву скоро искључива, недопуштају „помакнуће државносаставне снаге" на том делу

реке, које би Србију учинило господаром Дунава. Ја означих овакве оцене снаге и предпостављене опасности за пловидбу као одвећ неоправдане и строге. Адакале и сад није аугарско, оно лежи изван територије А[устро-]Угарске као и сва остала острва ниже Оршаве, која су такође сва у рукама нетурским; уосталом могла би се и *цела обала српска* као за пловидбу опасна огласити, јер се с њих свака лађа може напасти, и пловидба смести, па чак и Адакале с успехом туђи. Г. Хофман остаде при својим назорима, налазећи једнако опасности у таквом „помакнућу снаге".

Ја спремих јуче телеграм, којим Вам у изводу овај разговор хтедох саобштити, али ми телеграм најпре од мени најближе филијалне телегр[афске] станице па затим и од главне би враћен с изјавом, да је по захтевању српске телегр[афске] администрације сваки телегр[афски] саобраћај са Србијом од јуче после подне прекинут, те зато се ни мој телеграм неможе експедирати. Јутрос прими сам директор тај телеграм, да га по потреби до Земуна жицом а даље по експресу одправи; незнам, шта је извршио.

Г. Стејић је одређен у познату комисију; пошао је у З[аступни]штву тако велики, да га абсолутно сам немогу савладати. Од јутрос имали смо наизменце 30–40 лица да примимо, којима је требало или дати обавештења разна ма и најкраћа, или визирати или издати пасош или што уз све и на путни трошак удеиити. Поред тога требао сам ја овај президијал да напишем; он писмо за М[и]н[и]ст[арст]во овд[ашње] да препише и да у телегр[афско] надлежатељство и директору телеграфа кући оде – а сад је тек један сат по подне. При свем том кад би још он 7–8 сати морао у реченој комисији пробавити, био би за З[аступни]штво сасвим изгубљен – кроз две три недеље, колико ће онај посао комисије трајати. Зато молим, да се у комисију одреде поред г. Ненадовића овд[ашњи] техничари, који су већ у државној нашој служби били: Милосав Павловић и Стеван Чаћевић. Ову потребу изјавићу телеграфом, ако се пруга отвори; а ако то неузможе бити, молим, да се услед овог писменог објашњења наредба у смотрењу г. Стејића преиначи.

Писмо предајем г. Грињану, да Вам га преда; он полази сутра у јутру одавде и биће у Београду у Среду вече. Он ће Вам га по свој прилици доставити преко члана савске полиције.

Молићу Вас по телеграфу за пасоше; акт ће накнадно послат бити.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Г. Хофман ми и данас поручи, да Вам живо представим осетљивост А[устро-]Угарске услед евентуалног заузећа – и самог напада Адакала од стране Србије, давши ми уверење, да у Дунаву нема турских оклопница; морске оклопнице пак немогу због дубоког гажења у Дунав ни доћи, и кад би то могло бити, А[устро-]Угарска би томе противна била. Тако остаје Порти, да нас напада својим дрвеним лађама, што се по здравом разуму неможе као извршљиво предпоставити; јер би оне нападајући само у своју сигурну пропаст ишле. Ја ћу саставши се с њим, пошто примим услед овог саобштења инструкције од Вас, захтевати гарантије, да Адакале неизвршује никакве непријатељске мере против нас, и да се уобште одржи у status quo с посадом и са свим убојним средствима. Ако за добро налазите, могли би ми упутства и по телеграфу послати, јер каошто ме баш сад директор Брунер извести, прекид је наступио услед погрешног схватања наредбе од стране нашег једног телеграфисте, који је у Берн јавио, да Србија с Европом (уместо с Турском) телегр[афски] савез прекида.

Извините, што је на брзу руку и под непрекидним узнемиравањем ово писмо – свакојако написано.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 634

85.

22. јун 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о уверавањима барона Хофмана да турска флота неће ући у Дунав; о извештајима пристиглим у Беч о тешком поразу Срба код Зајечара

Бр. 69, *У Бечу 22. Јуна 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Мин[истру] Сп[ољних] Послова

Господине Министре,
Укратко Вам данас пишем о више предмета, како би писмо могао г. Рајчевићу предати.
Понајпре чест ми је приложити два званична писма, која ми јутрос г. Новиков предаде једно за г. мин[истра] Николића,[26] друго за г. Карцова.

У куверту приложена фотографија с картом г. Hümmel-a има се предати г. Мин[исту] војном; за што и молим.

Г. Хофман ми даде уверење, да турска оклопна флотила неће – и неможе – у Дунав ући, а да Порта ни с другим бродовима неће Србију нападати; почем је, рече, одпао повод решавања о праву и неправу Порте у Дунаву с војеним бродовима пловити у цељи рата, то се неће ништа о том праву на решење сила ни износити. Но ја очекујем и писмени одговор од министарства, који ћу Вам доставити. Данас ми барон неговори о Адакалу, али г. Новиков увиђа за нас највећу опасност, ако *ми* изазовемо војну с Турском на води. Аустрија је, рече, у томе тако осетљива, да би се јавно за нашег непријатеља огласила, кад би ми на Дунаву какву снагу покушали развити. Имаћах дуге дискусије с г. амбасадором о правичности, логици, неутралности –, који се појмови друкчије према Србији друкчије према Порти разумевају и аплицирају, – но неуспех приклонити га, да напусти суђење о тим појмовима основано искључиво на интересима јачега; и зато верујући у његово пријатељство узимам част и овом приликом представити Вам, да нам се треба врло чувати, изазвати непријатељство отворено од стране А[устро-]Угарске, – које влада има можебити потребе за своје утврђење у јавном мишљењу и према разним полит. и социјалним партијама, да у таквој диверзији снаге а можебити чак и спасења потражи.

Ваш синоћни телеграм о успеху ген[е]р[ала] Чернајева на Бабиној глави и о боју, који је г. Алимпић на Бељини одпочео саобштих и у новине, и г. Новикову и бар[ону] Хофману; они из приватних телеграма знадоше неподпуно о боју код Бабине главе; али ми барон с поузданошћу потврди синоћну вест, да су Турци напали Зајичар, узели шанчеви и побивши 2000 Срба остали куд камо распрштали. Ову вест донео је W. Abendblatt, но како Ваш синоћни телеграм ништа о томе неспомиње, ја одрицах основаност турског напада и успеха. Но пошто Вам то на путу из вароши телеграфирах, дознадох од бар[она] Хофмана, да је ау[строу]гар[ски] консул и гр[оф] Зичиј овамо ону пропаст нашу као извесну доставио; – ја рекох, по изворима турским; но он тврђаше, да су се они о основаности гласа морали и иначе (како?) уверити. Ја опет томе неверујем, јер и данас примих Ваш телеграм од подне, а ви неможете имати узрока нејавити ми, ма у каквој версији било, догађај на Зај[е]чару, нити је могуће помислити, да о томе до данас на подне нисте могли ништа дознати. Бојим се, да сам додатком к мом дан[ашњем] телеграму, да сам т. ј. вест дементирао учинио погрешку, те ми Ви нећете отуд глас по телегр[аму] опровргни, што је незгодно, јер новине неке (особ[ито] Pol[itische] Korresp[ondenz]) захтевају аутентични доказ о погрешности оног гласа о турској победи, т. ј. опет ориг[инални] телеграм, зато ћу Вас сад опет за dementi гласа оном по телегр[аму] молити.[27]

Молим, Госп[одине] Министре, да изволите и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 641

86.

24. јун 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са бароном Хофманом о ставу Беча према даљем заоштравању између Турске и Србије

No 2811.
24. Јуниja 1876 по новом.
Министру Ристићу Београд
Вест, да су српске чете већ прешле у Турску, исправи Барон Хофман данас новијим гласом, да је неколицини издата заповест нападом турских стража, њих бегством навести на српску територију, те тако дочекавши их ту, великом силом

26 Тихомиљ Николић, министар војни.

27 Вид. копију телеграма Министарства иностраних дела, Београд, 23. јун 1876, на француском језику. (АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II Пов.№ 640)

одбити их, па борбу као нападнути даље наставити, и тако управ на рат прећи. Сви држе да Христић неће у Цариград ићи и да је неизбежан. На питање, какву ће атитиду Аустро-Угарска за тајслучај заузети, одговори Барон Хофман: засад посматрајућу, чувајући себе од пожара.

Цукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 648

87.

24. јун 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о активностима турске пропаганде у Бечу која пласира вести о турским успесима на бојном пољу

Бр. 70, *У Бечу 24. Јуна 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Турци су врло живи с пошиљањем победоносних буљетина, па како се *махом* овде, једину Polit[ische] Correspondenz изузимајућу, радије оно прима или примати *мора*, што је Турцима у корист, то налазим за потребно, да ове услуге позитивним, јасним извештајима с наше стране контрминирам, те зато се нађох принуђен опет јуче по подне замолити Вас за демантирање нових турских победа, које овд[ашња] турска амбасада на све стране растура, но које срећом у код њених најбољих пријатеља тако мало вере налазе, да их они све баш непублицирају.

Барон Хиршфелд нам притом чини велику услугу он већином те турске цепа па почем[28] они у Polit[ische] Korrespondenz неизађу, несмеду их ни остале новине, немајући заклона за лажне публикације, да публицирају. Polit[ische] Koresp[ondenz] експедира моје извештаје одма у: Рим, Париз, Брисел, Хамбург, Köln, Berlin, München-Augsburg, Петерсбург, Москву, Букурешт, Б[уда-]Пешту –. У Лондон она нетелеграфира; за тамо у име Дра Розена доставља новости из Београда Др. Полак непосредно у Амстердам, одакле биро' Ројтеров телеграфише у Цариград, Њујорк, Лондон и остали север. Др. Розен, који ме неуморно служи, нуди, да Петаковић Ројтеровом бироу, ако то ви желите, телеграфира, само моли, да се о броју телеграма рачун води, како би он – Розен– могао свој хонорар наплатити; из кога ће Петаковићу накнадити трошкове учињене. Овај би морао, да биро' телеграме сигурно прими, експедирати исте с подписом Розена и са знаком 5 пред и 5 за дотичним датумом по обрасцу овом: (данас је 6. Јули)
Reùters Amsterdam
Текст etc etc etc Rosen.

Може се пред *Текстом* ставити и реч *officiell*.

Овди је борба партија доспела до крајности. Цар с ломи да ли да промени гр[офа] Андрашија и целу политику. – Мисли се да ће се по повратку са састанка с Царем руским[29] нешто одсудно предузети морати, у који ћемовихор јамачно и ми бити увучени, бар ће извесна партија на томенастојавати, те зато ваља свом снагом настати да јој се неда повода.[30]

Ваш јучерашњи телеграм од 11 h. 30 m. M. примих у 2 h. 10 m. S. и ма да га оневматичним апаратом у Korresp[ondenz] Buroom одма послах, нестиже он, да га у све вечерње листове овд[ашње] пошље, те зато га тек јутрос листови донеше. Но од тог доба, ево 24 сата протекоше, немам од Вас даљих извештаја; по ове ми млоги долазише, и то ћутање с наше стране неће се у нашу корист тумачити; и мене оно плаши те са зебњом чекам једнако на Ваш телеграм. Зато би Вас молио, да ме у сваком случају редовно извештавате о добру или злу, па и онда кад ништа нема; све то ја би употребио, да се неби међутим оснажили неистинити извештаји турски. Досад смо при свем злом и обштем расположењу пресе и публике (!) против нас у том обзиру у тој корисити, да се нашим извештајима више но турским верује; то треба гледати да се очува.

Част ми је и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Сад баш (4 ¼ с) примих оба Ваша телегр[ама] од јутрос 11 h. о несрећном случају с реморкером аустр[ијским] и онај од 10 h 40 м, као dementi

28 Део реченице до „па почем" шифрован.

29 Од почетка пасуса до „Царем руским" шифровано.

30 Део реченице „ваља...повода" шифрован.

турских извештаја – али тако исакаћен да сам га одма вратио на исправку.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 649

88.

25. јун 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о пријему код барона Хофмана коме је пружио објашњење о инциденту на Дунаву када је српска стража грешком пуцала на аустријски реморкер „Тиса" и да је то објашњење прихваћено; о сумњама званичног Беча у веродостојност турских извештаја о победама над српским трупама

Бр. 71, *У Бечу 25. Јуна 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Идох бар[ону] Хофману, да му изјавим сажаљење због догодивше се непажње наших стражара, који су у незнању на аустр[ијски] реморкер „Тиса" пуцали. Барон ми рече (признајући наравно да је дело само у незнању и нехотично могло бити учињено и да се срећом тим ублажава, што нико притом није погинуо) – да је гр[оф] Андрашиј преко Кн[еза] Вредеа учинио предлог нашој влади, како да се ова ствар изравна, нехтевши ми о садржини предлога што ближе казати, но да су услови, „каошто сам предпоставити морам", врло измерени (благи), те ће их влада с готовости примити моћи. – Док их неби знао, немогу о њиховој измерености ни мишљење своје дати, али ми се чини да је расположење овд. владе према нама млого боље, но што беше првих дана по објави рата. Ово њено спокојство могло би се и неузети као по нашу ствар добар знак.

Од великог значења је, што се сад у круговима владе непоклања оно веровање турским извештајима као пређе, и што је Polit[ische] Korresp[ondenz] публицирала јуче не ваш но телеграм *Кн[еза]Вредеа* (с вашим скоро у свему сагласан), као званичан извештај аустро-уг[а] р[ског] агента, дакле као неинтересираног извештача.

Он је то тако и у све новине телеграфисао.[31]

Ма да је неуморан г. Арифи-Паша с распростањавањем вести о турским победама, и ма да за њих радо и честитања прима, узалуд му је посао; ни сама N. Fr. Presse неће да прима од њега те телеграме и да се тим компромитира, и сад је спао на обскурна два листа Mustr. Extrablatt – лист фијакера и пиљара – и Tagespresse - лист мађарских шовиниста.

Влада овд[ашња] је свима агентима телеграфом наложила да под својом строгом одговорности само истину о рату овамо *јављају* недржећи ничију страну.[32] – У највећој тајности јављам Вам по једном врло поузданом извору да је овде јучерашња конференција оба Министарства на наваљивање грофа Андрашија и по дугој борби обе стране томе противне решила Србију признати и увећану с Босном ако она остане под сузеренством Портиним.[33] Ово само из призрења на Русију иначе сасвим слободна и увећана Србија неће се признати ма се с Русијом и у рат ушло.[34] Тим се објашњава и онај бољи расположај.[35]

Молим, наредите, да Петаковић и подробности битка телеграфом јавља Pol[itische] Korresp[ondenz], повољније би за ствар било из Земуна.

Да ли је она горња вест заиста истинита моћићу се тек после неколико дана известити, па једно због тога а и више зато Вам је нетелеграфирах, да не правим тим ларму немогавши је укратко по телеграфу доставити.

Ово ће писмо довече понети са собом г. Врбица.

Комисија за *кожу* одређена ради. Налог г. министра војеног Штајнлехнеру немогох испоручити, што јеовај још прошле недеље у Београд одпутовао.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 654

31 Ова алинеја је шифрована.
32 „влада...наложила да", „о рату...јављају" шифровано.
33 Исто, „У највећој...Вам", „овде...Андрашија и", „решила...ако", „под...Портиним".
34 Исто, „Ово", „"на Русију", „слободна...ушло".
35 Исто, „онај...расположај".

89.

26. јун 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о свом успеху у придобијању наклоности бечких гласила да преносе српске а не турске изворе о току ратних дејстава; о приближавању ставова Аустроугарске и Русије поводом догађаја на Балкану; о јачању јавног мнења у Аустроугарској које сматра да Беч не треба да се меша у српско-турски сукоб

Бр. 73, *У Бечу 26. Јуна 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Ваш јучерашњи телеграм примих у 8 сати, и пошто га – размрсих, јер до зла бога ми погрешно преписани или на Hughs-овом апарату репродуцирани долазе, копирах га у више егземплара и исто вече га експедирах, те могаше у јутрошњим листовима изаћи. Прост излог дела, признавање и оних случајева, где наша војска није успела, задобило нам је вере код овд[ашњих] главних журнала, који спочетка несмедоше од мене извештаје такве примати, док им непоказах оригинални телеграм. Међутим док к мени сад са свију страна по извештаје долазе, турско посланство шаље своје телеграме из једне редакције у другу и махом бива одбијано; шта више у неке несме његов служитељ ни да привири више. Оно се брзо изиграло, кад чак и N. fr. Presse тера његовог служитеља из редакције. Треба настати, да се овај кредит нашим извештајима одржи и убудуће, и пошто тако протекујош десетину дана, турске извештаје неће ниједан лист хтети као поуздане примати и публицирати.

Већ је и у журналистику допрло нешто из прекјучерашњих конференција у Шенбруну. Листови, који су одсудно до ономад били против алијанције с Русијом, сад се радују пристанку и једне и друге посебне владе на продужење политике гр[офа] Андрашија, па ма се нешто од велеитета – нарочито мађарских – и одступило. Они истина тврде, да ће Аустро-Угарска и убудуће морати резервирати себи право на одрешене руке у обзиру на догађаје наше, али више неакцентујирају с досадашњом жестином своју противност и за тај могући исход догађаја, да Србија Порту победи. Уосталом публика од уплива и сад је противна мешању А[устро-]Угарске у развитак наших догађаја као и пре, и опасност за удејствовање изравнања између обе половине Царевине постаје све већа, што се даље Мађари са својим шовинизмом усуђују аспирирати да у царству предоминирајућу улогу заузму, па да овостр. половину чак и у рат и ратне трошкове увуку. Под овим изгледима морали су угарски министри саветима гр[офа] Андрашија подлећи и на себе тешку дужност примити, да и своје земљаке на пријем те политике склоне.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 660

Приредио:
Др Мирослав Перишић

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, октобар 2015. Број 22

НЕПРИЈАТЕЉСКО НАДИРАЊЕ 1915.

Француски војни лекар о повлачењу од Шапца до Крагујевца октобра 1915. године

Аустроугарска разгледница - напад на Шабац

У овом броју *Историјских свезака* објављујемо шесто и седмо поглавље књиге Луја Леополда Томсона *Повлачење Србије (октобар–децембар 1915)*, који се у Србији налазио у својству члана савезничке санитетске мисије. Књигу је француски аутор писао на основу свог дневника вођеног на лицу места, пратећи збивања на српском ратишту и бележећи интересантне детаље. Објављена је 1916. године, у склопу колекције *Mémoires et récits de guerre*, Editions Hachette, у време када је српска војска пребачена на Солунски фронт. Наслов оригинала гласи: Thomson, Louis L., *La Retraite de Serbie: (octobre-décembre 1915)*, Paris: Hachette et Cie, 1916. У тексту су курзивом дате речи које је он писао у оригиналу – на српском. Имена појединих српских официра давао је само иницијалом, због војне цензуре, јер је књига штампана током рата.

ISSN 2303-5293

VI
БЕЖАНИЈА
(повлачење)

После начелниковог обавештења, мирно смо наставили да спавамо, али смо, према његовом савету, у пет сати ујутро били на ногама и спремали се за полазак.

Преводилац Лазар, који је поверио своју породицу пријатељима у Јевремовцу, рекао ми је да не смемо да губимо ни трен, јер су отишли сви: и руска мисија, пошта, жандармерија и начелник. Чича је седео на седишту на старом фијакеру. Драгомир је терао кола на којима је било наслагано оно неколико предмета који су нам преостали, наши прекривачи и шатор. На знак: *„Напред“,* конвој је кренуо. Топ је грмео: са леве и десне стране видели су се бели облаци од експлозија пројектила, меци су звиждали на све стране: идемо без речи и форсирамо темпо да би изашли из дуге артерије која је на линији ватре. Преко поља, две чете иду према Сави да би осигурале одступницу. Швабе су можда већ ушле у град.

Путовање је бедно. На путу, где је блато до 10 центиметара дубоко, идемо корак по корак, као и јадни људи око нас, који носе на леђима своје завежљаје од прекривача. Ноге урањају у кањугу до изнад чланака. Деца не могу да ходају. Сви су кренули гладни, јер од јуче ујутро у Шапцу више није било хлеба. Наш сироти Чича срео је људе из Табановића који су му рекли да су сви његови остали тамо, а да су Швабе прешле Саву.

Прошли смо кроз Велику Врањску да би видели да ли је болница добро евакуисана. Све је и даље било ту, у очекивању кола. Особље грозничаво трчи, док економова крава мирно пасе траву. Милица и њена бака су такође ту и јадна баба нас преклиње да поведемо малену. Наша кола су већ добро натоварена и не знамо како ћемо се прехранити, ми и наша четири мушкарца, двојица кочијаша, преводилац и болничар. Малена је толико храбра да смо се везали за њу. Кренуће са нама. Економ је обећао да ће повести бабу са собом и да ћемо се наћи у Ваљеву.

Да би замислили наше кретање, морате да живите у Мачви и да путујете по њој по кишном времену. Путеви су препуни пешака, кола и дугачких колона воловских запрега које чине *Комору*. При најмањем успону, све се блокира и морамо да гурамо кола. Кад су волови проклизали и клекли у блато, све се зауставило. Пет стотина људи прошло је поред њих не покушавајући да помогну. Дошли смо у једну крчму у којој смо нашли састојке за мршав оброк. Али кад смо сазнали да смо прошли пут за Владимировце, који скреће на лево – а договорили смо се са начелником да се сретнемо у Владимировцима – вратили смо се истим путем, у правцу Шапца. Тек што смо кренули у том смеру, наишли смо на читаву поворку амбулантних кола, које су пратила два француска мајора, Фало и Корвизи. Посаветовали су ме да нипошто не губим време: бежите што брже у правцу Ваљева, рекоше. Можда ће Немци стићи тамо пре вас.

Предвече смо стигли у Бошњак, село препуно регрута, бегунаца, евакуисаних амбуланти. Немогуће је добити ишта за јело и зато смо подигли шатор. Чим је свануло, журно смо кренули и стигли до Коцељева. Придружила нам се шабачка болница. Сва опрема је на путу, болничарке и економ, али Милицину бабу нису могли да поведу. Болничарке кажу да нас преклиње да не напуштамо малену, која је запала у велико очајање. Чича је овде нашао свог сина Владу, који има петнаест година. Само он је побегао: његовој мајци и сестрама то није успело. Радост Чиче, који се у исто време смеје и плаче је дирљива и пошто нас је молио да малишан остане са нама, не можемо да га одбијемо. Биће то још једна гладна уста.

Обавестили су нас да је г. Лазић, начелник, управо отишао из Владимироваца и да се сви повлаче што брже могу. У интендантском магацину, брашно се на џакове дели онима који желе да га узму, али колико је још ствари тамо остављено! На излазу из Коцељеве, говеда не могу да се попну уз узбрдицу, точкови се ломе, конвоји остају заглављени. Гурамо кола. Уз бес-

крајну муку, прешли смо неколико километара, а у сумрак смо се улогорили поред пута. Читаву ноћ су пролазили поред нас, а ујутро смо били поново иза конвоја.

Око два сата поподне, стигли смо у Ваљево у коме је евакуација била у пуном јеку. Сав пртљаг који смо послали из Шапца изгледа да је послат још даље. Али где? Нико то није знао.

Управо је отишао последњи воз за Младеновац, где се може прећи на велику линију. Ми морамо да стигнемо у Крагујевац.

Ово је већ четврти дан како смо у покрету. Хтео сам да сачекам долазак болничке опреме и опреме из наше мисије, али како је препоручено да се не задржавамо, оставио сам Лазара и Душана да се за то побрину.

Изашли смо из Ваљева са пуковником К. Пошто смо ишли уз Колубару три до четири километра, кренули смо пречицом и прешли брдо које је било толико стрмо да смо сви заједно морали да гурамо кола. Потом смо кренули путем који је био страшно блатњав и најзад нас је зауставила река која је толико нарасла да се преко ње уопште не може прећи. Истоварили смо сва кола и гурнули прва у воду. Људи су ушли у воду која је била дубока читав метар, подболи коње који су повукли и најзад стигли до друге обале. Вода је у слаповима улазила у кола.

Потом смо морали да пренесемо пртљаг и зато је било потребно да више пута пређемо преко испуста код малог млина. Мора да се скаче са једног на други удаљени стубић, међусобно повезане гранама. Стаза је врло примитивна и мора се пазити да се неки не промаши, јер је река ширине десет метара, доста дубока, а струја је врло брза.

Најзад смо прешли, са пртљагом и оружјем и поново смо били на великом путу ка Мионици.

За пет сати, прешли смо пет километара. Остатак дана смо провели чекајући друге официре, који су кренули другим путем, а већ су били испред нас!

Сутрадан смо наставили у правцу према Горњем Милановцу. И даље смо ишли пешке, пошто су се коњи једва кретали по дубоком блату. Небо је сиво, пада ситна киша. Још увек је велика гужва због конвоја, пешака, стада, тужне и жалосне поворке.

Увече је пуковник рекао да се улогоримо у мочвари, међутим, како су наишла француска амбулантна кола која су у Чачак превозила опрему и особље из ваљевских болница, он је отишао са њима, а ми смо кренули даље и наишли на једну механу. Ту ћемо имати бар сувљи под него на месту које нам је било одређено.

Механа је велики конак у коме некада има соба, али је најчешће то једна велика просторија где се људи који стижу смештају како могу. Ова је превасходно била пуна регрута и сви су већ

Порушена црква у Шапцу 1914.

спавали на земљи једни преко и поред других. Понудили су нам уточиште у кухињи и пустили су нас да сами боравимо ту. Поред ватре, растегли смо пољски кревет и прекриваче.

Наше особље спава у возилима која надгледа. Сутрадан је падао снег и било је много хладно. Пошто смо прешли венце Маљена, дошли смо до Горњег Милановца, где смо се срели са пуковником и осталим официрима. Неке воловске

запреге већ су се поломиле на путу. Што се аутомобила тиче, они стижу како могу.

Горњи Милановац је доста велики подокруг. По изгледу, могли би га назвати великим насељеним местом. Има две главне улице у којима се примећује неколико лепих зграда и пристојних кућа. Овде још увек влада извесно обиље: може се набавити хлеб и месо.

Заштићен природно венцима Маљена, тај град био је одређен као сабирно место за регруте. Од Ваљева смо се надали да ће се повлачење ту завршити. Али авај! Дошле су нове вести: изгледа да претња долази са југозапада, из правца Ужица. *„Бежанија“* се наставља, а нови циљ је Чачак, још даље на југу. У том правцу иде и наш начелник, кога смо срели, а и амбулантна кола. Што се нас тиче, ми крећемо на исток, пошто је наша дестинација Крагујевац.

Каква штета што морамо да напустимо тако добре позиције! Прича се да су Аустријанци већ у Ваљеву, да је Грчка објавила рат Француској – у шта сумњам – Немци напредују код Београда, а Бугари су пресекли линију код Врања.

Двадесет четвртог октобра, наставили смо проходним путем, преко брежуљака и кроз много пријатније окружење. Ушли смо у Шумадију. У даљини, са наше леве стране, међу планинским венцима смо приметили Рудник. На тој препреци се сломила прошле године аустријска офанзива. Овај пут је непријатељ, бројнији и поучен искуством, избегао тај немогући пролазак кроз Мачву и кренуо широком долином Мораве. Снага његовог људства омогућава му да подноси потребне жртве и он држи, од Београда до Младеновца, пругу коју поправља постепено, како напредује. Неколико рањеника, које сам видео, рекли су ми да је била велика битка код Пожаревца, да непријатељска пешадија није чудесна, али да напредује под заштитом застрашујуће артиљерије, којој Срби немају чиме да се супроставе.

Принуђени смо да се зауставимо на неколико километара од Крагујевца, чија светла смо видели у даљини. Наши коњи, који су ходали већ недељу дана кроз предео чији је прелазак напоран, већ су преморени. Људи су се сместили по столовима у заједничкој просторији једне механе, међу регрутима који ноћ проводе пијући. Ми, платившии, добијамо на коришћење једну велику просторију која служи као подрум, где смо се организовали за спавање.

Недеља, 25. октобар – Рано ујутро стигли смо у Крагујевац. На улазу у град, срели смо Енглескиње из Стобартс мисије, које су се спремале да евакуишу болеснике.

Главни штаб *(Врховна команда)*, здравствена служба, прес-служба, сви су већ напустили град, чији се становници такође ужурбано спремају за полазак. Сазнајемо да је наш шеф мисије такође кренуо за српским штабом у Крушевац и да морамо да стигнемо у Ниш да тамо организује-

Збег народа и рањеника 1915.

мо болнице.

Кажу да су Немци у Паланци (на 10 километара од „моје“ Раче), у Тополи и у Младеновцу. Сматрам да је посебно озбиљно што су Бугари заузели Скопље. Значи да смо одсечени од Француза. Мислим да је још увек могуће отерати Бугаре, ако би их Срби напали на северу, пошто одустану од било ког другог циља, док би их Французи нападали са југа.

Идем у Арсенал, где ме прима пуковних Божидаревић, официр отменог изгледа, тужне и достојанствене физиономије. Саопштава ми да је мој ауто ту, али да је оштећен при уласку у гаражу: „Није ништа озбиљно“ – каже. – „Наредио сам да га одмах поправе.“ Пошто сам му се захвалио, позван је на телефон. Слуша, кратко

одговара. „Непријатељски авион се упутио ка Крагујевцу из правца Лапова“ – каже. – „Јуче је његова посета имала за последицу неколико мртвих. Циља Арсенал и ако погоди муницију, то ће бити баш озбиљно“.

Док ме је понудио кафом, стигла су два енглеска официра из поморске мисије из Београда. Пошто су лоше говорили француски, замолили су ме да им преводим. Тражили су постоља за мале топове које су успели да спасу. Пуковник их је одвео до аустријских топова, трофеја из прошлогодишње победе. Окренуо се ка мени, са оним посебним осмехом Срба у тужним тренуцима: „Било би заиста штета оставити све ово!“– рекао је.

У радионицама видим ауто са поломљеном осовином. Срећем поручника Данила који се већ бринуо о мени пре шест месеци. Сада се бави мојим возилом.

Сутра ћу кренути на челу конвоја возила, у коме ће бити и ауто пуковника К. Коњи су превише уморни. Треба да се нађемо у Нишу.

Идемо у посету породици командата Јаковљевића, који нас је лепо примио кад смо били у пролазу овде, почетком године и поново смо врло љубазно примљени. Кућа је пуна избеглица из Београда. Ту су сестра и тетка госпође Јаковљевић, која је болесна. Сви су уплакани. Нека госпођа нам прича како је пре две године изгубила једног сина, другог пре осам месеци, а трећег ових дана, док јој је кћерка остала у Београду. Можда је и она мртва, јер има много жртава, жена и деце који су погинули у бомбардовању. Та несрећна жена и њен муж остаће овде, после свих тих несрећа. „И“ – каже – „Швабе могу да дођу, више нам ништа не могу!“ Тренутно је много породица у Србији у таквој ситуацији.

Осећам велику тугу (не за себе, нити за моје, јер морам рећи да смо кроз читаво ово повлачење, због начина на који смо се организовали, били група која је могла да одговори и на најгоре изазове) већ за моје српске пријатеље, јер сам видео да се остварују догађаји које сам често умео да предвидим у Шапцу, са картом у руци, разговарајући са г. Лазићем и са другим официрима.

Показивао сам им три пролаза који ће бити једини излаз за војску одсечену од Солуна. Први, од Призрена према Монастиру, али је између Љум Куле и Дебра био део који је непроходан за возила. Други, од Призрена према Скадру, а ту је све било непроходно, од Љум Куле до Скадра. Трећи, који је полазио из Пећи, имао је од тог града до Андријевице један део подједнако лош као претходни. А пут између Подгорице и Скадра постојао је само делимично.

Дакле, сада је српска војска одсечена од Солуна...“

VII
БЕЖАНИЈА АУТОМОБИЛОМ

У понедељак, 26. октобра, у 11 сати ујутро, изашли смо из Шоферске школе, помоћне зграде Арсенала. Људи су баш пожурили, док су топови већ грмели. Хангари су били празни. „Већ је било и време“ – рече један радник. „Још двадесет и четири часа и оставили бисмо вас овде. Моћи ћете да кажете да је ваш аутомобил последњи поправљен у Крагујевцу.“

Поручник Данило, који се лично позабавио том деликатном оправком, препоручио ми је да не идем преко Јагодине, већ да кренем преко Краљева. Сложио сам се са њим, јер ако ми каже да је пут тежак, значи да је њиме немогуће возити! „Пут преко Краљева је делимично лош, а делимично добар“ – додао је – „али се њиме може проћи.“

Дакле, кренули смо и ускоро смо се придружили нашим колима која су кренула још јутрос. *„Бежанија“* поново креће, или боље речено, наставља се у поворкама. Само жене возе воловске запреге, на које су натрпана мала деца, између пакета умотане одеће. Већа деца ходају, са

старцима. Стока их прати. Могу се приметити и бројни рањеници, који се вуку како могу, јер им није одређено куда треба да стигну. Немају намирнице. Често се питају: „Куда треба да идемо?“

Пут којим пролази толико конвоја, а који већ и раније није ништа ваљао постао је... шта рећи? Недостаје ми придев... Замислите сеоски пут, излокан после петнаест дана кише и проласка бројних двоколица... Овде је тако километрима. Недалеко од Крагујевца, на једној стрмини, заглавио сам се у блату, по коме су точкови буквално клизали. Пар волова ме је извукло и поново сам кренуо.

Често позивам регруте, чији је ред непрекидан. Десетак њих ми је помогло када је узбрдица била превише блатњава и крећемо се најбоље што можемо. Стигли смо конвој запрежних возила у коме је било неколико докторки и болничарки из Стобартсове мисије. Иду у манастир Студеница да тамо направе амбуланту.

Морамо да сачекамо кола, јер се не може имати много поверења у Чичу, Драгомира и остале возаче. Зауставили смо се на око 30 километара од Крагујевца. На ивици падине, подигао сам шатор за мушкарце, а ми смо се сместили у дрвену колибу неких врло сиромашних сељака. Мала деца су мислила да сам Шваба и одмах су бризнула у плач. Али то није потрајало и ови сиромашни људи су нас угостили најбоље што су могли. Смештај се састоји од две просторије, од којих је једна за нас. Под је од набијене земље: низак сто, висине око 20 центиметара, три или четири сличне столице, са три ноге. У средини собе, налазио се камин, из кога дим излази кроз кров. У једном углу, гомила кромпира, обрани кукуруз виси са стубова... То је све. Отац, мајка и четворо деце спавају на поду, без покривача.

Сутрадан нас воде до пута, захваљујући се хиљаду пута за оно што смо им оставили и желећи нам да нас Бог све заштити. Како смо отишли, тако је стигло неколико рањеника, тражећи хлеб, а потом још других... На путу су били само измучени и изгладнели рањеници. „Сутра или касније то ће бити Швабе“ – рекао је тужно и резигнирано мушкарац. – „Нека украду све, али нека оставе живе нас и малишане! О Боже, Боже!“

Кренули смо напред. Кола ће доћи за нама.

Током ноћи је падала киша и тло је сада у још лошијем стању. Али то није све: једна речица, која сече пут, а која је набујала од кише, однела је мост. Двадесетак регрута је ту, гурају кола улазећи у воду до колена. Успели смо да прођемо. Делимо „грошеве“ (новчиће од четири паре). Мало даље, стање је још горе. Сад нам помажу аустријски заробљеници. Аутомобил је уронио до изнад точкова.

Идемо дуж Мораве, чија је мирна и жута вода набујала од скорашњих киша. Од места до места, примећујемо чудне мале млинове, који се састоје једноставно од чамаца, на којима су дашчаре, укотвљених близу обале и са стране имају точак који покреће водена струја. Од обале до млина прелази се преко дебеле даске.

Прелазимо Мораву преко једног лепог дрвеног моста и ево нас у Краљеву, већем граду, са лепим школама, начелством, лепим кућама и пристојним хотелом. Недалеко одатле, Ибар се улива у Мораву и поглед који откривамо, омеђен планинама и шумама, јесте један од најлепших које сам икада видео.

Краљево је апсолутно преплављено људима и није могуће наћи никакво склониште. Не може се поставити ни шатор, јер нема места, осим уколико се не изађе из града, а киша пада толико јако да је земља препуна воде.

У хотелу, у коме уз много потешкоћа може да се добије оброк, срео сам неколико другова. Као и наш шеф мисије, долазе из Ниша или Крагујевца или Крушевца. Њихова *„бежанија“* тек почиње. Ја већ скоро петнаест дана ходам и спавам на мокром тлу. Ухватио ме је јак лумбаго. Срео сам и специјалног дописника *Дневника*, М. П. Ди Бошеа, који је стигао из Митровице. Прочитао сам са великим занимањем запис о његовом тешком путовању, у којој је врло добро описао перипетије сличне онима које смо ми доживели.

Кад је пало вече, још увек нисмо имали смештај. Киша није престајала да пада, а ја сам једва стајао на ногама.

Најзад, нашли смо склониште у једној малој кући у којој је већ било много људи који су по-

бегли из Београда. Сместили смо се у премаленом предсобљу, срећни што смо макар под неким кровом.

Сутрадан су стигли камиони и аутомобили из крагујевачког Арсенала, са радницима.

Такође су стигли, о лепог изненађења! Лазар и Душан, који су пратили нашу запрегу и који су нас најзад овде нашли, после дугог тражења. Путовали су са болницом, чија су се кола постепено ломила, а волови падали успут. У очајном су стању, пошто су тако ишли већ десет дана, стално пешке по блату, спавајући на колима, скоро уопште без хране.

Душан ће остати са економом. Што се тиче Лазара, отићи ће у Чачак, где има познанике. Више га нисам видео. Мислим да су га заробили.

„28. Октобар – Наши домаћини примају многобројне пријатеље, који су избеглице, као и они. У тој малој соби, сиромашног изгледа, са гвозденим креветима на којима спавају мајка, син и кћерка и минијатурном пећи на којој се кува, истовремено је чудно и тужно видети окупљене те младе отмене мушкарце и те елегантне младе даме, који мешају своје неодређене планове бега чак до Француске са својом надом у велики успех и велику пропаст непријатеља. Сви су радосни. Прича се да је главни штаб прве армије у Тополи, да се Немци повлаче и да је све у реду.

Скептичан сам. Док их слушам како певају и пију бројне шољице кафе, правим неке белешке: иако нисам образовани стратег, мислим да ће, ако Немци буду заузели Крагујевац и запретили Крушевцу, где се налази главни штаб, српска војска источно од Ниша бити заробљена између две ватре и мораће да се повуче, да не би била опкољена.

Сазнао сам да је Багрданска клисура заузета. То су врата отворена до срца Србије.

Да би се бар начелно пратио ток те кампање, може се замислити да је пре почетка напада, српска војска личила на орла, чија су раширена крила покривала сву територију. Глава је била у правцу Београда, Смедерева, Пожаревца. Лево крило стизало је до Шапца и Лознице. Десно крило до румунске границе, према Оршави.

Немци су одлучно напали орлову главу, начевши га озбиљно у Београду и натеравши га да се повуче из Смедерева и Пожаревца, где је борба била врло јака. За то време, извршен је блажи притисак на целину и док су се крила још држала, глава је морала да се увуче, повукавши и крила која су се склопила дуж тела.

Ми смо били у покрету који је повукао лево крило.

Са друге стране, орао је био нападнут по читавој десној страни и ту су борбе биле ужасне. Срби, који су ту окупили један део својих најбољих трупа, нанели су озбиљне губитке Бугарима: говори се о 100.000 рањених и мртвих Бугара код Неготина, Зајечара и у другим местима. Али је граница била дугачка, а Срби малобројни. На крајњем југу, Бугари су заузели Скопље.

Орао је скупљао своја крила, али је одступница одсечена.

Добри положаји се постепено напуштају, јер Немци заузимају клисуре и треба се повући да не би били опкољени. Тако је било и у Багрдану.

Тражио сам бензин, који нису хтели да ми дају. Исте вечери, становништво се избезумило када је видело у ноћној тмини како се запалио читав један део неба. Око нас, деца су плакала и људи су улазили у куће питајући се да то није цепелин. Такође су говорили: „То Крагујевац гори.“ После неколико минута, сазнали смо да је дошло до пожара у складиштима бензина. Изгорела је читава резерва и докле год је трајао пожар, један део ноћи, бринули смо се да ватра не пређе на складиште муниције, које је било у близини. Хвала Богу, до тога није дошло.

Спремили смо залихе: 12 килограма пасуља, 20 килограма кромпира, шљиве, хлеб, пиринач, месо итд.

Пуковник Ј. нам је наредио да сви кренемо ка Рашкој. Покренули смо кола и пошли.

Превела и приредила:
Александра Тадић

ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА 1914/1915.

Слике страдања и поруке хуманости

(Део други)

Епидемија

Ваљево је под окупацијом опет постало најважнији болнички центар, овај пут за аустроугарску војску. Све своје рањене и болесне на целој линији фронта слали су у Ваљево. Углавном су у исте болнице сместили своје рањене а касније и болесне. Једино су у близини Окружне болнице у Поп Лукиној број 13 у приватној кући основали своју болницу за официре. Како су имали доста војника оболелих од трбушног тифуса и дизентерије основали су болницу за заразне болести (Epidemiespital) у касарни Петог пука чији капацитети су брзо попуњени па се већ оболели нису више издвајали из осталих болница. Места где су болесници лежали, почев од кафана до болница, касније су постала жаришта одакле су се клице болести разносиле.

Све болнице у Ваљеву су биле у запуштеном стању, рањеници нису редовно превијани нити храњени, нарочито српски. Чешки болничар Јанда је забележио јадиковање једног српског рањеника који се жалио да му „Швабе“ нису дали да једе 14 дана. Окупационе власти умало нису стрељале српског лекара Винавера само зато што је инсистирао на правима и заштити заробљеника војника и лекара. Особље и управа свих болница у Ваљеву до српске победе у Колубарској бици, је било углавном мађарско и хрватско, осим особља у згради Окружног суда.[1] Познато је да је у Ваљеву било више болница од којих знамо за две, 2/16 и 3/16[2]. Прва је била смештена у згради Дринске војне болнице а друга у згради Гимназије. Бојећи се с правом гнева српских војника када буду затекли невероватну нехигијену, запуштеност и небригу за српске рањенике, команда 15. корпуса[3] је наредила замену болничког особља у згради Гимназије. Најопремљенија и Ваљеву најближа је била аустроугарска пољска болница која је пратила војне операције са обе стране реке Јадра, такозвана Feldmaroderhaus 3/8. Преко Осечине је дошла је у Каменицу нешто пре пада Ваљева, где је заузела зграду среског начелства и све веће зграде и куће за своје потребе. У свим кућама и магацинима били су сами рањеници, њих око 1.400. Поред тога било је 600 заробљених Срба – записао је тада поменути Чех Јанда.[4] По наредби команде, 6. децембра су напустили Каменицу и преузели бригу над више болница у Ваљеву, припремајући се за предају Србима. Разлог је био једноставан, већина особља ове болнице су чинили Чеси према којима су Срби имали благонаклон став, као и према свим припадницима словенских народа, слободно су се кретали као заробљеници а официрима су увек, као знак поштовања, остављане сабље.[5] Рачунало се с правом да ће целу ситуацију њихово присуство учинити прихватљивијом.

Особље којим је руководио др. Вацлав Милота је затекло потпуни хаос и неред, нечистоћу и неописиву запуштеност рањених и болесних. Око 30 Чеха је покушало да стање учини подношљивим, очистили су магацине Дринске дивизије, унели сламу на лежаје за рањенике, почели да сахрањује мртве који су већ били у стању распадања. Привремено је због хитности и немања

1 Данас зграда Вишег суда.

2 *Fra G. Cvitanović i njegov ratni dnevnik (1914-1918)*, Split.1984, str.23 i125. Аутор дневника је одређен као свештеник војне болнице 2/16 да остане уз рањене и болесне војнике па је тако и приступио новопридошлом особљу.

3 Команда 15 и 16 корпуса су биле смештена у згради начелства, у истој где је раније била српска Врховна команда.

4 J. Janda, *Moje vzpomniky na svetovou valku 1914-1918*, str.19, www.legionarjaroslavjanda.cz/denik-legionare/ приступљено, 30. јуна 2015. Дневник Чеха болничара који је заробљен у Ваљеву и у њему прележао тифус.

5 У Србији је крајем 1914. године било око 70.000 заробљеника од којих је 20.000 било југословенског порекла. Од њих се од октобра до краја децембра пријавило у добровољце, који су обавезно били упућивани у Нове области, 452 заробљеника (26 Хрвата, неколицина осталих а сви остали су били Срби).

превоза до гробља у дворишту основне школе сахрањено 60 лешева војника из зграде Гимназије и још 30 који су у међувремену пронађени. У ту гомилу су стављене и ампутиране ноге и остали делови тела.[6] Тако мала група није ни могла много да учини ако се узме у обзир да су истовремено морали да воде бригу о преко 3.000 остављених рањених и болесних и да их лече и хране. За њихову исхрану им је било остављено 20 одузетих волова и више десетина свиња. Делови српских снага су још 8. децембра улазили у делове града али је град потпуно ослобођен тек сутрадан. Сви дневници који описују овај догађај не пропуштају да помену велику нехигијену и прљавштину и неиздрживи задах лешева и трулежи, задах болести и смрти. Војници, који су до тада једва чекали да уђу у град, брзо су пролазили, скоро да су бежали од пролазника и једва су чекали да иза себе оставе грозни мирис трулежи.

Познати српски књижевник Вељко Петровић, као очевидац је овако писао: „Људи су већ с краја Пауна осетили тај непојмљиви, кужни задах. А у самој вароши просто смо морали да зачепимо носеве. И улице, и дворишта, и собе, чак и оне у којима су официри становали, биле су препуне ђубрета и измета. Сви наши дивизијски и пуковски возови и хиљаде кола, данима су извлачили наслагано гњило смеће.“ Недужни Чеси, којима је стварно пребацивано за „културу Аустроугарске“, бранили су се говорећи да су ту тек два-три дана.

„На углу је лежао мртав коњ у фази распадања, свуда су се налазиле гомиле измета у којима је врвело од гамади. Ушао сам у једну луксузну кућу у којој је све било отворено; користили су је као шталу за коње; коњски измет у спаваћим собама, свилени чаршави као коњске покривке“ забележио је и др. Тинховен који је раније и био изабран за почасног грађанина Ваљева. Његов повратак у Окружну болницу је означио и обнављање њеног рада. У болници је било преко 1.500 тешких рањеника, било их је и по таванима, подрумима, осталим зградама и свуда неподношљиви смрад. Јер ту је још увек лежало незбринуто око 400 најтежих рањеника. Већина њих је ту лежала већ двадесет дана, још увек без завоја, још увек у униформама, исцрпљена, запуштена, док им је гној цурио из кревета.“[7] Једна од ретких повољних околности била је та што је град и даље имао електрично светло. Тинховен је у својој болници предузео оно што су радили и у осталим: организовао је транспорт огромног броја болесних и рањених из своје болнице у унутрашњост. Нажалост, многи од њих су већ били инфицирани пегавцем. Тек кад је број дошао на око сто рањеника у хируршком блоку Окружне болнице, могло се приступити чишћењу свих просторија везаних за њу као и озбиљном лечењу преосталих.

О преузимању болнице у згради суда имамо више података у делу српског књижевника Вељка Петровића „Окружни суд“, тада непосредног учесника догађаја који се као добровољац борио у српској војсци. Др. Андра Ђуровић, који је тада преузео ову болницу по ослобођењу града, од лекара, Бигмајера и Чакија, помиње нетрпељивост између српских и аустријских рањеника, који су после безуспешних покушаја да се раздвоје, ипак остали да леже у истим собама. У болници су радили као лекари још Чех Јан, Пољак Збишка и један санитетски официр. Др. Ђуровићу, који је раније прележао тифус, у раду су помагали наш лекар Каленић и веома стари медицинар Раја. Као болничари, у болници су били синови познатих Бечлија, син чувеног лекара Курмајера[8] и син фон Хулдена, члана Високог савета, који су нажалост, као многи, помрли од пегавца.

Стицај околности је довео до тога да су у свим ваљевским болницама тада били скоро само аустроугарски рањеници и болесници. Бригу о њиховом лечењу је, поред остављеног, преузело српско медицинско особље. Све док је имао ко и док страх и болести нису онемогућили да се у болнице долази, грађани Ваљева су доносили различите понуде болесним и рањеним; различите поклоне, преобуку, слатко, крофне и друге колаче, све оно што је војницима могло да буде драго и да изазове радост. Исто тако је чинило и српско медицинско особље.

6 По доласку српских војника и по донекле уређеном стању у граду, ови лешеви су пренети на војничко гробље и поново сахрањени.

7 Тинховен, н.д, стр. 69.

8 Тадашњи управник бечке клинике за унутрашње болести.

Неочекивано повлачење аустроугарске војске и лоши путеви донели су нешто раније велике невоље аустроугарским властима у организацији евакуације око 12.000 рањених и болесних од приближно 16.000 колико их је било у Ваљеву. Пруга према Обреновцу је била у прекиду па су се само колима могли одвозити тежи болесници. Они са мањим повредама и који су могли да ходају морали су пешице да напуштају Ваљево. Санитетски материјал скоро да нису уопште оставили, ако се узме у обзир број остављених, чак напротив, уништили су огромне количине хране, чаја, кафе па чак и пакете помоћи за рањенике. У аустроугарским болницама остао је велики број болесних од тифуса, нарочито од трбушног. Истовремено, град је примио велики број заробљеника као и српских војника који су већ били заражени тифусом. Првих дана на те болеснике нико није обраћао велику пажњу. Случајева тифуса је било и раније, у српској војсци су примећени крајем октобра, али и у аустроугарској. Из више дневника сазнајемо да се у војничким заробљеничким логорима у Мађарској, међу српским војницима у октобру раширио тифус. Данас је тешко утврдити одакле је кренула зараза. Тифуса је увек било у Карпатима, одакле је био део аустроугарских јединица као и у крајевима према Албанији одакле су такође долазили мобилисани војници. Повратног тифуса је било много у Босни и Херцеговини и раније а пегавца повремено у току трајања Великог рата. Чињеница је, да је међу аустроугарским војницима остављеним у Ваљеву зараза била попримила велике размере а да је у српским редовима тога било изузетно мало. Ниједан оболели српски војник од пегавца није остао у ваљевским болницама које су предате 15. новембра. Др. Тинховен је, као лекар који је био изузетно упознат са развојем болести и сваког тренутка пратио њен развој, био изричит: пегавац су донели аустроугарски војници. Ако је, посматрано са временске дистанце, неутврђен први извор болести, разлози за попримање епидемије су сасвим јасни.

У Ваљеву се нашло више десетина хиљада заробљеника чија је евакуација у унутрашњост била у току, српска победничка војска која се кретала кроз Ваљево и њени рањеници, све је то стварало најповољније могуће услове за развој епидемије. Томе треба придодати и колоне избеглица које су се враћале кућама и пролазиле кроз град. Те јесени појавио се велики број вашки. Војници обеју зараћених страна у вишемесечним борбама нису могли посвећивати довољну пажњу хигијенским мерама нити су благовремено добијали преобуку. Ћебад, постељина, завоји код рањеника, није било места где их није било. Ефикасна хемијска средства за њихово уништавање нису постојала, поједине мешавине као и коришћење гаса за осветљење којим су се мазали, више су служили за одбрану од њих због непријатног и оштрог мириса. Показало се да су ваши отпорне и на кључалу воду, после откувавања одела на 100 степени целзијуса, оне су опет биле живе. Иако се преко стручне литературе већ знало да је бела ваш преносилац пегавог тифуса, па је чак и код нас, В. Кујачић писао о резултатима истраживања француских лекара Никола и Консеја, српски лекари, иначе изванредно стручни и способни, били су, нажалост, необавештени. Тим истраживањима је експериментално доказано да пегавац преноси бела ваш. Преокупирани ратом и последицама Балканских ратова из којих се скоро одмах ушло у Велики рат, а при том са занемарљивим бројем епидемиолога, нису знали шта преноси ову опаку болест. Са њом су се до тада борили углавном санитетским мерама. Мора се признати да је у српској војсци било и бактериолога странаца али да и они нису знали за поменута истраживања или нису сасвим веровали у ове тврдње. Таквих радова је било и раније, истина, нису били доказани експериментима као рад професора Никола. Оно што је вероватно најближе истини, потребно је неко време да се нека истраживања потврде и да буду прихваћена и примењена. Страдање српског народа, његове огромне жртве и резултати борбе против тифуса су потврдиле ово истраживање.

Повратни тифус се још лакше преносио од прегавца али су преносиоци били исти. Нажалост, и трећа невоља у виду трбушног тифуса је већ била на територији Србије. Услови за развој трбушног тифуса, којег је већ било много у аустроугарској војсци, били су повољни. Ширио се преко загађене воде и хране али и непосред-

ним контактом у условима нехигијене. Кроз и око Ваљева је у више наврата прошло преко сто хиљада људи, после Колубарске битке у граду и његовој околини се налазило око 60.000 заробљеника и огроман број рањеника. Сви услови су се стекли за велику епидемију и она је букнула. Тачније, Србију је погодило више епидемија тифуса који се испољио кроз своја три вида, пегави, трбушни и повратни, а потом колера, дифтерија и дизентерија.

Ваљеву је, нажалост, припала тужна улога места највећег страдања и у исто време места разбољевања и умирања; из њега је епидемија као река потекла по Србији. Главни извори заразе су били болесни аустроугарски заробљеници а потом и заражени болесници који су упућивани из Ваљева ка Крагујевцу, Врњачкој Бањи, Нишу, Скопљу, Битољу... Поред болесних и заражених аустроугарских војника, како у Ваљеву тако и у другим местима, несмотрено су смештани рањеници српске војске. Железничке станице и возови су били препуни војника, заробљеника и болесних људи који су се кретали по својим потребама. У хладном и кишовитом времену људи су тражили склоништа и збијали се једни уз друге. Бројни избегли из унутрашњости су кренувши својим кућама, по протеривању непријатељске војске, спавали по подовима механа, свратиштима и магацинима, најчешће на местима где су пре тога били бројни заражени. Ваши, које су напуштале оболелог чим би почео да добија температуру, чекале су нове жртве на свим тим местима. Пре свега пруге и путеви а потом привремене па сталне болнице, биле су главни правци и места за ширење епидемије.

Бројни избегли, нарочито из Подрињa и Мачве, нису ни имали где да се врате, јер су им биле порушене и попаљене куће, иметак разнет, без стоке и хране за њу и себе. Џон Рид је навео да су избеглице силазиле са воза и остајале ту „поред пруге, с целом својом имовином у врећи пребаченој преко рамена и ћутке посматрале рушевине својих домова.“[9] Власти су, сагледавши проблем, зауставиле повратак тих избеглица јер нису могли да им обезбеде ни најосновније услове потребне за живот. Тако се догодило да је део повратника опет застао у Ваљеву.

Већ од 13. децембра у Ваљеву се за потребе смештаја великог броја болесних одузете и последње кафане: „Венеција“, „Суша“, „Грозд“, „Српски краљ“, које су на тај начин постале издвојена болничка одељења. Немајући више где да смести болеснике, штаб Врховне команде је, не знајући како се преноси пегавац, донео катастрофалну одлуку: 21. децембра 1914. године наредио је отпуштање лакше рањених и болесних војника из свих болница.[10] Последице су биле поражавајуће. Тифус је дошао са болеснима у скоро сваку кућу или га је војник који се вратио неинфициран примио од болесних и разнео даље. Српска влада је затражила хитно помоћ страних лекара. Још раније су војне власти, знајући да уз сваку војску и велике покрете трупа иду и заразне болести, у октобру затражиле од посланстава у Паризу, Петрограду и Лондону да потраже 10 бактериолога и 20 епидемиолога са помоћним особљем. Стизале су им вести о појединачним случајевима пегавца, истина свега три оболела у различитим местима, дизентерије али и опис једне, истина непроверене тврдње да се радило о великим богињама. У време великог рата тражење лекара у земљама које су и саме водиле ратне операције је углавном било са слабим резултатима.

Увидевши да се број болесника од све три врсте тифуса повећава свакодневно и великом брзином, власти су основале Државни одбор за сузбијање заразних болести. Сам рад Државног одбора се у почетку свео на тражење начина како да се епидемија заустави у самом почетку али безуспешно. Средином децембра дошло је до развоја епидемије. Сви извештаји из болница, показали су да је у току драматичан скок оболелех, нарочито из Ваљева где је нешто касније епидемија букнула као ватра, одмах после 15. јануара, косећи све пред собом. Највише је забрињавало то што се нагло повећавао број заражених у борбеним јединицама. Немајући довољан број лекара, који се стално смањивао јер су се и они разболевали и умирали, команданти јединица су приближили Ваљеву своје пољске болнице. Тако је било

9 Ц. Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње 1975, стр. 59.

10 Војницима је давано 40 дана боловања ради опоравка.

лакше и да снабдевају јединице јер је железница била у близини. На Петом Пуку према Грабовици била је Прва пољска болница Дунавске дивизије првог позива, Прва пољска болница Дринске дивизије првог позива у Бранковини, Прва пољска болница Моравске дивизије другог позива у Пецкој и Причевићу, Друга пољска болница Дунавске дивизије другог позива у Осечини и болница 17. пука у Коцељеви. По наређењу, само су најтежи рањеници издвајани и преко ваљевских болница упућивани на даље збрињавање. Покушавало се да се лекарима из једне помогне болеснима у другим болницама.

Резервне болнице у граду, у згради Гимназије, Медицинске школе, Дивизијском слагалишту, касарни Петог пука и Окружна болница су почетком епидемије и дуже време биле једино попуњене са аустроугарским болесницима. Како су и остале зграде обнављане и чишћене у њих је приман вишак болесних из осталих болница и тек потом оболели из српске војске. Тако се догодило да су стицајем околности, већина српских оболелих војника болест у зимском периоду провели у пољским болницама под шаторима а аустроугарски у ваљевским болницама са већим бројем лекара који су им могли пружити помоћ. Ваљевско медицинско особље није ниједног тренутка правило разлику између болесних, није забележен ниједан такав случај у бројним дневницима аустроугарских војника или странаца. Лечећи њих, одговорно, савесно, са изузетним пожртвовањем, давали су своје животе. Између српских и остављених лекара и медицинског особља, развијао се искрен однос поверења. Познато је да се нарочито др. Аврам Винавер, који је имао озбиљних проблема са окупационим властима, изузетно и на сваком месту залагао да се свим заробљеним болесницима и особљу пружи најбоље што се имало. Опаке болести су косиле и једне и друге војнике, грађане, придошле, лекаре и болничаре. У страшној драми, пред ужасним и болним страдањима и искушењима, стајали су само људи, без боје униформе и без застава.

Лекари су били немоћни не само да зауставе него и да успоре болести од којих је пегавац био најопаснији. Било је дана када је у појединим болницама од 1600 примљених било болесно 1100 војника. Смртност је понегде у најтежим данима, износила и до 70% од укупног броја оболелих. Говорило се да што није изгинуло на бојишту страда од различитих болештина. Професор др. Коста Тодоровић је, говорећи о Ваљеву, записао следеће речи које су се могле односити на све болнице у Србији: „Док се у почетку епидемије сав санитетски персонал најпреданије посветио послу и вршио дужност покушавајући да ублажи беду болесника, пегавац их је немилице косио све редом. Није било дана да по који лекар не оболи и не умре. Болничари и милосрдне сестре падали су као снопље... Страх од ових болница је био такав, да су болесници кукали и преклињали да не иду тамо где се само умире. Болесници који су имали и мало снаге, напуштали су ове 'болнице' и вукући се кроз варош тражили склоништа и заклон да не гледају неописиву беду од које се човеку крв у жилама ледила."

У недостатку болничког особља болесни су често били препуштени сами себи; по улицама, кућама, шталама, на свим могућим местима по граду лежали су самртници међу лешевима ко зна кад помрлих. Преживеле рањенике од тифуса је нападала и гангрена. О тужној стварности Ваљевске болнице Рид је забележио: „Постојала је и страшна соба, пуна људи, с тифусном гангреном, ужасном болешћу.. од које месо трули и кости се мрве. Једина нада да се она заустави у томе је да се оболели део ампутира. И ова соба је пуна људи којима су трулила лица и груди. Они су јаукали и викали плачући: 'Куку мајко! Мајко божја, спаси ме'. Месо би са њих отпадало док им гангрена не би захватила срце или мозак а онда би дошла смрт у страшној агонији."[11] Цео јануар и фебруар српски народ са својим лекарима је провео у великој драми. Дирљиви су извештаји лекара које упућују Државном одбору за сузбијање зараза у којима износе своја запажања о кретању болести, пре свега пегавца, и начинима за његово сузбијање. Српски лекари се нису предавали, тражили су решења. Већ крајем јануара доктор Милан Јовановић Батут објавио је рад у којем је вашке означио као главног преносиоца пегавца, а 12. фебруара 1915. је званично проглашена бор-

11 Ц. Рид, н. д, стр. 72.

ба против вашки. Домишљати доктор Суботић је предложио да се ваши уништавају врелим ваздухом али су се са несавршеном апаратуром сви покушаји завршавали тако што би изгорело одело. Било је потребно подићи температуру на око 120 степени целзијусових да би се ваши уништиле.

Драма у болницама у граду и околини Ваљева се настављала. Вељко Петровић, књижевник, је оставио потресно сведочанство о грађанима Ваљева који су се затворили у домове: „Сви прозори застрти, капије закључане јер по тротоару, по улици, мували су се, тетурали, падали и лежали болесни војници; неки улазили црвених образа и излуђених погледа, у кошуљама, или голи-наги, испружених руку, ишли-ишли некуда, тражећи ваљда воде, бежећи од огња који је буктао у њима и разгарао бедна њихова тела. Поједини храбрији војници, хватали су болесне за руке и водили у болнице, али ко ће их тамо примити, ко задржати, ко лечити? По који натмурени грађанин само би се журно прошуњао уза зидове, заобилазећи, престрашен, згрожен од самог додира са људима, тражећи своју капију да је за собом одмах двоструко закључа."

У свим резервним и сталним болницама у Ваљеву стање је било јако тешко а најтеже је било у фебруару 1915. Скоро све медицинско особље, било домаће или страно, било је болесно или мртво. Рањене и болесне није имао ко да лечи нити да им пружи најосновнију помоћ, превије, нахрани и пресвуче; лежали су свуда у униформама које се нису мењале месецима. „Болесници су лутали по собама и ходницима, сударали се, падали и ваљали. Прозоре су проваљивали и скакали у двориште, у снег", записао је др. Андра Ђуровић. У другој резервној болници, данашњој Медицинској школи, данима је гомила мртвих војника била несахрањена. Вероватно је најтеже стање било у касарни Петог пешадијског пука. Она је још од почетка епидемије, тачније од аустроугарске окупације била претворена у болницу за заразне болести. По неколико болесника је лежало на једном кревету или у већини случајева на поду. Познати научник Хиршфелд, који је радио у овој болници, касније је о болесницима записао: „Понекад је у делиријуму неки од њих скакао и бежао у варош у кошуљи, ширећи страх и епидемију. Из наше болнице је побегло неколико болесника и удавило се у оближњој речици. Нису могли људи стићи да сахране мртве. У близини болнице слагана је гомила лешева. Било је случајева да су грешком на гомиле лешева стављали и оне у несвести."[12] Говорило се да је из ње мало ко изашао жив. Знатно боље стање је било у хируршком одељењу Окружне болнице, јер су санитетске мере и веома темељно чишћење и прање дале добре резултате. За тако нешто су заслужне и санитетске власти које су прво из ове болнице изместиле у унутрашњост вишак болесних и рањених. Болест ипак није избегао ни др. Тинховен, нити његова екипа, сви су боловали осим једне болничарке. Одмах по прездрављењу, због опоравка, др. Тинховен је са својом екипом напустио Ваљево у фебруару 1915. године.[13] Велике напоре са великим бројем добровољних болничара и болничарки у почетку епидемије улагала је Прва резервна болница у касарни 17. пука на Јадру. У њу су стизали углавном српски војници чије лечење није могло да буде изведено у пољским болницама. Болничарке су, поред бриге за рањенике и болесне, за њихово лечење и исхрану морале да воде бригу о свеукупној хигијени у касарни. Саме су прале завојни материјал и оскудне одевне предмете болесника и особља. Управник те болнице је био доктор Душан Поморишац а једна од најпознатијих болничарки у тој болници је била сликарка Надежда Петровић.

Први лекар за кога, по досадашњим истраженим подацима, знамо да је умро у Ваљеву од тифуса почетком 1915. године био је др. Јован Стричевић, управник Друге резервне болнице који се предао Србима у време Церске битке. Павле Војтех, управник Дринске војне болнице се заразио обилазећи болесне војнике 17. пука у Коцељеви, од чега је и умро у фебруару. Драгиња Бабић, рођена и одрасла у Ваљеву, иначе прва Српкиња која је завршила медицину у Берлину, умрла је следећег дана после смрти др. Војтеха 6. фебруара 1915. године. Један од највећих губитака који је град Ваљево имао, била је смрт др. Селимира Ђорђевића. Скоро до самог излечења бринуо се о здрављу др. Тинховена, рањених и

12 Л. Хиршфелд, *Историја једног живота*, Београд, 1962, стр. 56.
13 Болничар Хенкен се разболео на путу и умро по повратку.

болесних војника, заробљеника и својих суграђана. Као и Драгиња Бабић. Умро је у 19. фебруара 1915. у болници на Петом пуку. Бројни лекари у ваљевским болницама, у граду и околини су помрли од епидемије, број од преко двадесет у веома кратком временском периоду се новим истраживањима допуњује и данас. Као и за оста-

Надежда Петровић испред болнице у Ваљеву

ло медицинско особље које је попут Надежде Петровић, до последњег даха, лечило и неговало унесрећене.

Нада

На више пута упућене драматичне позиве за помоћ од српске владе и санитета, почела је да стиже обимна помоћ из иностранстава. Помоћ је пре свега била у медицинском особљу, санитетској опреми, новцу али и у осталим потребама као што су пумпе за воду, возила, хемијска средства, одећа и обућа, петролеј и друго. Најважнија помоћ је наравно била у лекарима специјалистима јер их Србија више није имала. Арчибалд Рајс је наводио, да је „четвртина српских лекара, већ и иначе малобројних, оставила животе на свом бојишту поред својих болесника". Помоћ су упућивале владе, националне организације Црвеног крста, разна хуманитарна и добротворна друштва и појединци. Велику помоћ је слао Српски потпорни фонд из Лондона и организација Болница шкотских жена, које су од укупно 14 опремљених болница са особљем и опремом које су упутиле разним земљама, Србији упутиле десет. Такође је стигло више руских медицинских екипа потпуно опремљених за борбу против епидемије. У несрећи која је погодила српски народ највећи терет су поднели српски лекари али је ова међународна солидарност кључно допринела да се та невоља савлада. Сматра се да је у оквиру ових акција у Србију дошло најмање 2.000 лица, углавном драгоценог медицинског особља.

Кључну улогу у организацији савладавања тифуса и осталих болести имао је Државни одбор за сузбијање зараза и лекари у њеном саставу. Епидемија се, како се видело, није могла савладати појединачним мерама. Пуковних Хантер, који је дошао да организује сузбијање болести, предложио је низ мера које су почеле да дају резултате. Обустављен је саобраћај, затворене су школе, постављене су дезинфекционе станице на бројним местима, нарочито на железничким станицама. Ипак, кључну улогу имао је један проналазак енглеског официра Стамерса који је помогао у масовном уништавању вашки. Мере искусног енглеског официра би свакако дале добре резултате, али не тако добре без овог проналаска. Било је то такозвано „српско буре" у коме се помоћу водене паре достизала потребна температура од око 120 степени целзијусових за убијање вашки а одело које се налазило у њему би при том било сачувано.

Међу првима је у Ваљево је дошао познати научник Лудвиг Хиршфелд који је подстакнут искључиво хуманим намерама дошао да помогне српском народу. Дошавши у најтеже време организовао је низ санитетских мера у Ваљеву из своје мале бактериолошке станице у болници на Петом пуку. Како сам каже, после страшних вести о епидемији пегавог тифуса које су стизале до њега у Швајцарској, није више могао мирно да седи па се пријавио да помогне народу који је ту помоћ заслуживао и коме је била неопходна. Већ раније је у Србију отишао његов рођак др. Клоцман који је из болнице у Смедеревској Паланци, по Хиршфелдовом доласку и сам дошао у Ваљево. Њима се неколико месеци касније придружила и Хиршфелдова жена Хана. Борба са вашкама и тифусом коју су водили српски лекари давала је резултата али нису могли и поред највеће воље и ангажовања да сасвим савладају епидемију. Потребна је била велика, општа акција на сваком месту, спровођење низа мера широм земље. У Ваљеву је Хир-

шфелд и пре проглашених званичних мера приону на посао чишћења и дезинфиковања болница, кућа и свих могућих просторија. Иако, како сам каже, велика дезинфекција града коју је он спроводио није можда дала велике резултате, много више је значила у моралном и духовном смислу за сваког човека. У стању очаја и безизлазности, Хиршфелд је својим ауторитетом пробудио наду. Почели су да га сматрају „за победничког вођу против епидемије." Оно што је можда било и најважније било је сазнање да постоји излаз из катастрофе и невоље која је задесила српски народ. „Људи у очају, измучени од епидемије, потпуно без воље усред немања средстава, осетили су се као препорођени надом" – његове су речи. То што је са Хиршфелдом у Ваљеву почело, означило је почетак рађања нове снаге и воље народа овог града за опстанком. Ништа више није изгледало немогуће без обзира на дотадашње и будуће жртве. Отпочео је низ предавања у Ваљеву о заразним болестима. У својој малој лабораторији убрзо је одгајио непознате вакцине које су се показале као тифус „А" које су биле једне од првих вакцина паратифуса „А" у свету. Како сам каже, међуљудски односи између заробљеника и Срба били су пуни разумевања. „Подвлачим да у односу на њих међу Србима није било ни трага мржње, већ су се напротив према њима односили на начин дубоко човечански."[14] Управник његове болнице је био доктор Башевић који је уједно водио бригу о свим екипама и добровољцима које су дошле из иностранства у Ваљево.

Флора Сендс је дошла у Ваљево 24. фебруара 1915. са госпођицом Симондс да помогну у спашавању оболелих и рањених. Са собом су у Србију донеле и хуманитарну помоћ коју су сакупиле у Великој Британији и САД. Био је ту, између осталог медицинског материјала од чак 120 тона, међу којима је било хлороформа, гипса, средстава за дезинфекцију, вате, газе, и чак један рендгенски апарат. Део тог материјала је стигао са њима у Ваљево. Њих две су затекле око 5.000 болесних и рањених и двојицу америчких лекара у доба највеће епидемије са којима су обе прележале тифус. Већ у јануару стигла су та два америчка лекара, Алберт Кук и Бартон Кукингем који нису били задовољни својим статусом у америчкој болници у Француској. Кук је почео свој рад у болници у згради Гимназије а Кукингем у згради хотела „Секулић" која је претворена у одељење Дринске војне болнице. Уз скромне залихе лекова и хране једва су успевали да збрину око 400 пацијената о којима су се бринули. По избијању епидемије пегавца у другој половини јануара све је почело да поприма веома лош исход. Доктор Кукингем је о томе овако писао у писму кући. „Првих месец-два људи су се још трудили да преминуле сахране пристојно. Тада је умирало свега 50 до 75 људи дневно. Касније када је стопа досегла 150 мртвих на дан а велики део становништва лежао у грозници, то више није било изводљиво. Само су товарили лешеве као цепанице на кола и одвозили их. Мртвачка кола обилазила су град што су чешће могла. Тела су бацана на њих а суморни позивари настављали су до следеће куће. Када се напуне, кола су кретала ван града. Виђао сам их како пролазе улицама; понекад је са њих висила нека глава, а руке и ноге штрчале су са стране. Тела су бацана у јаму ван града и на брзину засипана земљом. Онда су се кола и преморени коњ враћали на поновни обилазак. Јади и патње у Ваљеву су неописиви."[15]

Виделе су да није било никог ко би могао да негује болесне, па су се прихватиле тешког посла у болници у згради Гимназије. За др. Кука је било прекасно да му помогну али се зато оболели Кукингем опоравио уз њихову помоћ. Болница у коју су дошли, била је предвиђена за 250 пацијената али је у тренутку њиховог доласка у њој било преко 800 људи од чега је само 70 било рањених. Сви остали су били болесни. Тај број се касније повећавао без обзира на велику смртност. Једини лекар који је још био на ногама био је управник болнице др. Панајотовић који се херојски, данонoћно бринуо о пацијентима. У тој болници је затекла велики број Чеха који су одговорно обављали своје послове. Уз велики рад и залагање њих две, много су допринеле да се болница колико-толико доведе у ред. Стално изложене клицама тифуса и саме су оболеле почет-

14 Л. Хиршфелд, н. д, стр. 59

15 L. Miler, *Naš brat, Život kapetana Flore Sends*, Beograd 2013, str. 82.

ком марта, али су га преболеле уз велику помоћ извесног Вулија, добровољца из Ирске и доктора Кукингема.

У најтежим данима, заједно, раме уз раме, стали су српски, страни и заробљени лекари покушавајући да спашавају људске животе. Уз највеће пожртвовање, не обазирући се на свој живот, покушавали су да очувају наду и веру у највеће људске вредности. Све заставе и боје под којима су кренули у рат једни на друге, пале су пред пруженом руком која тражи помоћ и оном која је даје. Људи више нису били у међусобном рату већ у рату за опстанак. У најтежем тренутку, почела је да стиже помоћ која је на теразијама судбине превагнула ка вредностима хуманог и доброг. Помоћ која је стизала није била намењена само српским војницима и народу, делили су је са бројним заробљеницима који нису били затворени у логорским жицама, са болесницима са којима су били у истим болницама и од истих болести се лечили и умирали.

Почетком јануара 1915. године француска влада је објавила јавни позив којим је тражила сто лекара које би упутила у Србију због велике несташице медицинског особља у тој земљи. Јавило се преко 3.500 заинтересованих од којих је изабран тражени број. У њихове редове је упућено неколико познатих бактериолога. Један од њих је био и Ернест Консеј, познати научник из Пастеровог института у Тунису. Био је већ познат као истраживач који је заједно са француским професором Николом експериментално доказао да се тифус преноси преко беле ваши. Позната су и два њихова заједничка рада која су објавили почетком 1915. године а односе се на неопходне мере за заштиту војске од тифуса. Под командом пуковника Жобера та мисија се укрцала у Марсеју средином марта и почетком априла је стигла у Србију. Французи су свој рад највише усмерили на заустављање епидемије и лечење оболелих и то тако што су све особље поделили на седам следећих сектора: Београд, Ужице, Ваљево, Крушевац, Крагујевац, Зајечар и Ниш. У сваком од ових градова поставили су шефа сектора и групу лекара одакле су по двојица обилазили и најудаљенија села, ишли од куће до куће, по варошима, како би обучили становништво у борби против тифуса. Спаљивали су инфективни материјал, одећу, покриваче, вршили развашљивање, дезинфекцију и све остале неопходне мере.

Најпознатији и најугледнији члан те мисије био је професор Консеј који је као шеф сектора дошао у Ваљево, у Окружну болницу. Из његових писама које је писао породици види се да је стигао у Ниш 7. а у Ваљево 8. априла.[16] Никакве сумње нема да је већину мера које су прописивале и изводиле групе лекара по свим секторима имале његову препоруку. На железничким станицама је често организована вакцинација, дезинсекција и дезинфекција па чак и купање путника и војника у импровизованим или специјалним купатилима. Они су били први лекари који су напустили градске средине и почели да указују помоћ и по најудаљенијим селима. Увек у пару, по двојица са преводиоцем, француски лекари су прокрстарили свим ваљевским селима и по целој Србији. Из писама Консејевог колеге Г. Бланка, који је и сам био добровољац-лекар, види се да је болница пре њиховог доласка била јако запуштена и да јој је недостајала раније добра управа. У службеном Консејевом картону стоји да је био шеф бактериолошке лабараторије у Ваљеву као и лекар у градској болници. Француска мисија је у Окружној болници наследила екипу др. Тинховена и у њој је остала све до повлачења преко Албаније. У том повлачењу, због велике хладноће др. Консеј је остао без прстију на ногама. Заједно са Хиршфелдом био је једно од највећих имена бактериологије тог времена. Познато је да је у Ваљеву производио вакцине против тифуса и колере којима су вакцинисани становништво, војска и заробљеници.

Средином маја 1915. године је у Ваљево дошла и данска мисија са изванредним лекаром Теодором Мелгардом, који је био у сродству са данском краљевском породицом, али се није дуго у њему задржала. Већ од 26. јуна били су распоређени у болници у Књажевцу.

Једна од најпознатијих и најбројнијих мисија које су дошле у Ваљево је била мисија Болнице шкотских жена на челу са докторком Алис Хачинсон. Веома бројна, потпуно опремљена, са 40

16 http://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-00913354, Francois Boudier. *Vie et oevre du Docteur Ernest Conseil*. str. 42

шатора од којих су шест великих служили као болничке собе за оболеле а остали за друге болничке потребе. Мањи шатори су били намењени за апотеку, магацине, кухињу, купатила, санитарно одељење и наравно просторије за спавање и дневни боравак особља. Болница је смештена на Крушику, у близини болнице на Петом пуку која им је обезбеђивала у почетку све што им је било потребно. Особље се веома организовано прихватило лечења војника али и грађана који су долазили по помоћ. Болнице шкотских жена по целој Србији увек су издвајале један део особља и лекова за потребе цивила. Из књиге Мејбл Стобарт која је водила мисију у Крагујевцу и имала апотеку за цивилно становништво, видимо да су по лекове долазили људи који су прелазили и по: „50, 60 и чак 70 миља", како би спасили своје најмилије.[17] Исто се дешавало и у Ваљеву. Иако је епидемија била скоро савладана, болест је још увек била присутна. Једна од чланица мисије, Беси Сатерленд је оболела од пегавца и умрла у Ваљеву 26. септембра 1915. године.

Рат и епидемија су опустошили подручје између Дрине и Саве. Гледајући разлике у пописима становништва Ваљевског округа за 1910. и 1916. годину, види се мањак становништва за око 40.000, док је за Подрињски крај много већи. Ако се узме у обзир природни прираштај који није исказан, као ни део народа који је у војним јединицама или је са њом избегао, опет остају приближни бројеви. Сматра се да је број умрлих српских војника у ваљевским болницама био око 3.500, грађана око 4.000 а аустроугарских војника око 2.000. Нико није узимао у обзир смрти бројних избеглих из Подрињa, Босне, Срема који, нажалост, нису били поштеђени ни од невремена, глади, умора и болести. Бројни међу њима су оставили своје животе на обележеним и необележеним гробљима поред пута. У овај број нису ушле ни бројне смрти од последица рата и болести по ваљевским селима где је живело 9/10 становништва. Многе породице и у самом граду су сасвим истребљене па њихове смрти после рата није нико забележио. Аустроугарски окружни лекар у Ваљеву, Јулијус Роксандић је у свом детаљном извештају о здравственим приликама, навео да је на ваљевским гробљима сахрањено 45.000 лешева. Узимајући у обзир све што се о том времену зна, број није далеко од тачног.

У новој офанзиви Аустроугарске, заједно са Немачком, ослабљена српска војска, без половине својих најбољих војника који су животе изгубили или су рањени у претходној години услед ратних дејстава или болести, није могла да понови сјајне успехе. Принуђена је на повлачење према Албанији а са њом су ишли део народа и медицинског особља. Пред само повлачење, српска влада је ослободила свих обавеза по уговору страно особље, исплатила им плату за месец унапред и све путне трошкове како би се вратили у своје земље. Велики број њих није хтео да остави српски народ у најтежим данима па је са њима прешао албанску голготу. Међу њима су били бројни чланови мисија али и доктори Консеј и Хиршфелд са женом Ханом. У Ваљевској резервној болници је остало нешто преко 400 углавном тешко рањених војника са лекарима Алексом Стојковићем и Исаком Берахом. Аустроугарске власти су по новој организацији наставили рад у ваљевским болницама.

(Крај)

Велибор Видић

17 M. A. Stobart, *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere,* London, New York, Toronto, 1916., str. 68

СТОГОДИШЊИЦА ВАЉЕВСКЕ БОЛНИЦЕ:

ИЗЛОЖБА „СТРАДАЊЕ И ХУМАНИЗАМ. ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА 1914–1915“

У организацији Архива Србије и Историјског архива Ваљево, а у склопу програма обележавања сто година од Ваљевске болнице, у Историјском архиву Ваљево, 30. октобра у 16.30 часова, отворена је стална изложбена поставка „Страдање и хуманизам. Ваљевска болница 1914–1915“.

Изложбу је отворио градоначелник Ваљева Станко Терзић који је истакао да је Ваљево било место где су се крајем 1914. и почетком 1915. године одигравали драматични догађаји. Град је због близине фронта и геостратешког положаја предвиђен за један од санитетских центара Србије у који су смештани рањени у борбама, а чији је број вишеструко превазилазио број становника града. За рањене и оболеле велики значај имали су пожртвовање и напори лекара, нарочито представника страних медицинских мисија. Градоначелник Терзић је нагласио потребу изградње меморијалног центра на месту где се налазила Окружна болница, као симбола великог страдања и трагичне судбине српског народа у Првом светском рату, а са друге стране као универзалног споменика људској племенитости, хуманитости и солидарности.

На отварању изложбе говорили су и проф. др Драган Радовановић, председник Црвеног крста Србије и Велибор Видић, аутор изложбе. Проф. др Радовановић је истакао значај хуманизма и несебичног помагања оних којима је потребна помоћ и навео да искушења времена и тешке ситуације нису довели у питање морал и човечност, а да је у Ваљевској болници показна велика међународна солидарност. „Испоставило се да се иза великих битака крио много већи догађај и док су пуцале пушке на фронту, у Ваљеву, у његовим болницама, људи су пружили руке једни другима“ – изјавио је Велибор Видић.

Отварању изложбе су присуствовали: председник Републике Србије г. Томислав Николић, представници бројних амбасада, међу којима и амбасадори САД, Канаде, Француске, Холандије, Палестине, Катара, Марока, Украјине и Туниса, председник Српске академије наука и уметности академик Владимир Костић, начелник генералштаба Војске Србије генерал Љубиша Диковић, представници градова Беча и Будимпеште и друге јавне личности.

Изложбену поставку чине документи о избеглицама, злочинима над цивилним становништвом, лекарски извештаји о стању у Ваљеву, пописи лекара и болничара, добровољних и страних болничарки, статистички прегледи броја рањених и болесних у болницама, објаве и плакати о сузбијању заразних болести. Међу изложеним документима налази се и извештај доктора Јулијуса Роксандића из 1916. године да је на ваљевским гробљима 1914–1915. године сахрањено око 45.000 умрлих, као и аустроугарски упоредни статистички преглед броја становника по окрузима у Србији за 1910. и 1916. годину на основу кога се може сагледати мањак становништва у Ваљевском округу за око 40.000. На изложби су представљени документи који се чувају у Архиву Србије, Историјском архиву Ваљево и Војном архиву.

Посетиоци имају прилику да виде фотографије страдалог становништва, колона избеглица које су пролазиле кроз Ваљево, жртава тифуса, болница, санитетског особља, припадника страних медицинских мисија, призора лечења рањеника.

Поставку прати богато илустровани каталог на српском и енглеском језику. Аутор изложбе и каталога је Велибор Видић, а сарадници на изради сталне изложбене поставке и каталога су: Јелица Рељић, Веселин Милуновић и Никола Аџић. Дизајн сталне изложбене поставке: диа Озарија Лашић Марковић.

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи
(Део 7)

90.

28. јун 1876.
Министарство иностраних дела – Кости Цукићу, о зајму и овлашћењу за преговоре

Г. Заступнику Србије у Бечу
ПрНо 21.
28 Јунија 1876. у Београду
Екс. 21/6 1876. ЂСС

Г. Заступниче,
Г. Др Јордан из Мајдлинга, јавио ми је, писмом од 2 Јулија по новом, како има основаног изгледа за реализацију нашег народног зајма, у суми од 12 мил. франака са 8½, до 9% интереса и са 3% у име провизијона и других трошкова, па је молио да му се, ради бржег закључења посла пошље званично овлашћење, по коме би он могао са зајмодавцима преговарати на основу условија, која му се одвојено послати имају.

Ја Вас молим, Господине заступниче, да призовете г. Дра Јордана и да се с њиме споразумете односно понуде, коју нам он чини, известивши га, да сте ви овлашћени од Књаж[евске] владе за вођење преговора са страним зајмодавцима и да се њему може издати нарочито овлашћење, само у случају, ако има сигурности да ће се доиста доћи до закључења зајма.

Нека он дакле, у споразумљењу с Вама, продужи водити преговоре са онима, који би нам хтели своје капитале позајмити, на основу услова, које сам Вам већ телеграфом саопштио, и које Вам овде у прилогу шаљем,[1] па ако би ти преговори, о којима ћете ме ви извештавати, доспели до формалног закључења, ми ћемо г. Јордану издати и нарочито овлашћење, које он тражи.

Примите, Господине Заступниче, уверење мога особитог поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 663

91.

29. јун 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о договору „трију великих сила" да буду неутралне у српско-турском рату; о учвршћеним позицијама грофа Андрашија; о разговору са Новиковим и његовом незадовољству писањем српског листа „Застава"; о потреби бржег достављања вести о ратним операцијама

Бр. 74, *У Бечу, 29. Јуна 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

1 „Овлашћење за преговоре о зајму дато је нашем заступнику у Бечу, па на овога може и г. Јордан упутити оне, који би имали воље да нам своје капитале у зајам понуде.Услови зајма ови су: 1.Главнина може износити од 12 до 24 милиона франака. 2.Интерес са курсом, провизионом и свима трошковима око зајма, несме изнети више од 10%. 3.Отплата зајма имала би се отпочети после 5 година; а не би смела да износи више од 2% на годину. 4. За колико би година трајало отплаћивање зајма, то би показао рачун који би се могао ухватити тек пошто би се одредила мера интереса и годишње отплате. 5.Као гарантија, могле би се понудити хипотекарне облигације управе фондова, које представљају много већу вредност, него што се у зајам тражи. А као гарантија могли би послужити и рудници државни. 6. Требало би да се цела сума зајма у један мах положи. Ако то не би могло да буде, онда бар да се што краћи рокови за полагање новаца одреде. 7.Монета би морала да буде у злату, било у наполеондорима од 20 франака, било у инглеским суверенима или аустријским дукатима цес. 8.Уговор би се неби могао потписати пре, него што би се положила новчана кауција бар од 1,000.000 франака." (АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II)

Саставши се с г. Новиковом јуче могао сам из разговора с њим констатирати, да је споразумљење између три цара у интересу општег мира непоколебљиво и чврсто. Ма да г. Новиков нехтеде се упуштати у претрес појединих основа и консеквенција тог споразумљења, ја мислим, да је рајхштатски састанак наново потврдио, да се у нашој размирици с Турском засад неинтервенира нити са стране савезника нити да се дозволи такво интервенирање ма с чије стране, и да они – савезници – задржавају за себе право, да убудуће у сваком датом случају свој рад удешавају новим посебним споразумљењем, па тако последично и да реше, да ли и интервенцији и каквој има места у ком наступившем случају. Од сувише дискретног г. амбасадора немогох наравно ни толико дознати, да ли ће основ неинтервенције важити и за случај успеха Србије и присаједињења Босне и т. д. њој – под сузеренством Порте – као ни то, да ли је принцип неинтервенирања *засад* зато усвојен, да би се интервенција могла употребити у корист Србије и status'aquo (antebellum или amélioré), ако би ова била поражена.

Г. амбасадор увераваше ме, да ништа нема и да неверује о гласовима, по којима је положење гр[офа] Андрашија потресено и коге су и сви листови узели за предмет претресања, пошто се пре тога у извесним вишим круговима о њима као о некој тајни кроз дан – два говораше. Могуће је, да је положење грофово било у питању пре шенбрунских конференција, али пошто је он успео био на овима задобити пристанак обе владе на продужење досад. политике, то одпада и свака опасност за његов обстанак и то утолико пре, што је он у рајхштатском састанку нашао нове или бар осигуране подпоре за своју политику. Биће дакле, да новине сад претресају стање владе заједничке, у коме се она нахођаше пре конференција и *пре* састанка царева.

Приликом разговора о новинарским доношењима, да је затвор Милетића такође занимао оба цара на састанку, г. Новиков с великом жестином и горчином прављаше паралелу између српске владе, славенске и православне, и владе угарске, коју Срби као славенству и православију непријатељску обтужују, и која затвара и казни проповеднике убијства освећене личности императора православне и славенске Русије, док српска влада те проповеди пушта, да се по земљи слободно распростиру и т. д. Разговор је био дуг, подробније о њему можете дознати од г. М. Медаковића, у чијем је присуству вођен и који је изриком позван, да о назорима овим г. Новикова у Београду нечини тајну. – Дознао сам да је затвор Милетића наређен, пошто је г. Новиков гр[офу] Андрашију просто послао број „Заставе", у коме се цару Александру у изглед ставља убијство извршено над Абдул-Азисом.

Редактор „Polit[ische] Korresp[ondenz]"[-a] жали се, да му Ваши телегр[афски] извештаји доцне долазе и да су мање детаљирани но приватни. Код мене се нимало они незадржавају; како их примим, ја их поправим утолико, да се могу разумети (јер сви ужасно осакаћени долазе), па пневматичном поштом – која је 100 корака од мене удаљена – експедирам бироу, који се налази у главној станици пневматичне поште, те редакцији за неколико минута или за неколико секунди моје достављење до руку дође. Али ја примам Ваше телеграме 5-6 сати после експедиције у Београду и кад ми ноћу после 8 сати дођу, немогу их експедирати више пневматичном поштом, а после 11 сати никако до сутрадан у јутру. Тако синоћни телеграм о заузећу МЗворника експедиран отуд у 8 h 10 m. синоћ приспео је у Беч у 1 h 10 m. и ја сам га тек пред 8 сати јутрос могао доставити редакцији „Pol[itische] Korresp[ondenz-a]" но она га није могла више употребити, јер је иста вест приспела приватним путем још синоћ овамо неким новинама. Губитак за наше интересе је утолико већи, што у том случају несме Pol[itische] Korresp[ondenz] доцкан дошавше јој вести ни телеграфом по Европи распространити. Зато узећу слободу да Вам данас по телеграфу представим потребу што бржег достављања новости овамо. Уједно се жали редакција на то, што јој још никако недолазе подробни званични извештаји о појединим биткама, а приватних има већ по толиким новинама, ма да се зна, да би извештаји, које она публицира, били репродуцирани по свима новина Европе, као вести највише вере заслужујуће. Молим за помоћ и у том обзиру.

Гђа Љубибратићка долазила ми је с питањем,

да ли имам налога, да се поново за ослобођење мужа јој заузмем; овај ми је послао и спремљене молбе на представнике свију сила овде упућене поради посредовања код овд. владе да се он у слободу пусти; и тражио је моје мишљење и савет, да ли му треба тај корак учинити. Ја му поручих, да молбу ову може предати, али да јој се ниједна сила по мом познавању ствари ни толико одазвати неће, да о предмету а просто сама говори а још мање да га на уважење овд. влади препоручи.

О бар[ону] Мундију телеграфирах Вам пре четири дана и пошто немам одговора, ма каква, то, на захтевање познатог посредника у овој ствари, узех слободу и о томе потражити одговора путем телеграфа.

Један дипломат ми синоћ донесе глас, да је Осман-Паша[2] враћајући се у Видин, дочекан и нападнут с бока од нашег на Брегову прешавшег одељења, с губитком половине своје дивизије једва у Видин умакао. Ово је мом приповедачу саобштено јуче у овд[ашњем] М[и]н[и]ст[арст] ву сп[ољних] п[ослова] као вест, коју је ау[строу] г[а]р[ски] консул из Видина овамо доставио. Чудо ми је, да о томе немам ништа од Вас нити да новине што јављају, и неразумем узрока из ког овд[ашња] влада поверљиво саобштава телеграм, о догађајима у нашу корист, о којима ни ви немате сазнања.

Ово писмо понеће пополдне са собом г. М. Гавриловић, који ће га сутра навече послати Вама тамо по члану Савске Полиције.

Част ми је, уверити Вас, Господине Министре, и овом приликом о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 669

92.

3. јул 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговорима са бароном Хофманом, грофом Волијеом, генералом Робиљаном и румунским политичарем Балачаном, о остваренoj неутрализацији Дунава; о третирању Србије као ратујуће стране или побуњене земље; о различитом третирању Црне Горе и Херцеговине у односу на Србију и Босну; о ставу Аустроугарске да Црну Гору сматра независном земљом; о разматрању да се и Србији призна положај независне земље; о страху француског и италијанског посланика од аустроугарске интервенције уколико Србија заузме Босну

Бр. 77, *У Бечу 3. Јула 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Јуче одох бар[ону] Хофману, да се уверим, уколико је неутрализирање Дунава, ако и не принципијелно и формално, оно бар фактично и у односу на садашњи рат остварено, те тим уклоњен сваки повод нових компликација између прибрежних држава, нарочито између Србије и А[устро-]Угарске. Г. Хофман беше у стању прочитати ми телеграм бар[она] Калича од 12. тек. п[о] н[овом] од прилике тог садржаја, да му је г. Когалничан изјавио како је румунски агент у Цариграду Порти представио на усвојење следујуће наређење о овом питању. У интересу одржања слободне пловидбе и избегавања нових компликација Порта се обвезује, да ниједан њен војени брод неће у Дунаву прећи границу утока Тимока под условом, да Румунија од те тачке (Грује) па до аугарске границе (Врчерове) строго препречава прелазак чета и оружја, и да се стара о тачном снабдевању Адакала храном и осталим потребама неубојним, и под даљим условом да Србија неће нападати Адакале, које ће имати заповест, да са своје стране сваки сукоб са Србијом строго избегава. Порта је на овај предлог пристала, о чему сте Ви сигурно досад из Букурешта већ у тој цељи извештени, да дате на исти изјаву пристајања и од стране српске владе. Г. Балачан ми потврди ову вест (чини ми се на основу обавештења, која од бар[она] Хофмана има); на питање, да ли ће српска влада хтети на ово наређење пристати, изјавих своје мишљење, да хоће.

Г. Хофман ми потврди гласове о затвору Клека и моју предпоставку, да је та мера проста последица усвојене политике неинтервенције и

2 Осман-паша (1832–1900).

неутралности, која је на рајхаштатском састанку наново учвршћена. Ова се мера односи подједнако на сво приморје и на сву границу између Далмације и Црнегоре, Херцеговине и Крајине. Г. Хофман ми на питање, да се тим Црнагора и цео тамошњи војујући народ сматрају и признају као ратујућа сила, одговори, да је тако; а на питање, да ли се иста мера и исти назори примењују и на осталу границу и према Босни и Србији, рече, да се непримењују; то питање, додаде, сад се баш изнело на решење. Дакле, приметих ја, о том још није решено, да ли се Србија сматра као ратујућа сила или као побуњена земља, и како се према томе може разумевати дато ми од њега прећe изјашњење, да ће се А[устро-]Угарска у овој борби држати строго правца неутралности, и напоследку на којим се основима базира разлика чињена између Црнегоре и Херцеговине и Србије и Босне? Г. Хофман ми потанко разложи, како А[устро-] Угарска, с погледом на фактично стање ствари, сматра поодавна Ц[рну]гору као независну земљу, ма да Порта није тог мишљења, и да јој у садашњем рату мора признати положење, које Србији, као трибутарној провинцији царевине, неможе тек тако одма и просто такође признати, но да се сад о томе баш решава, како ће се Србији положење моћи у сад[ашњем] рату признати. Уосталом, додаде, његово изјашњење, прећe о неутралности А[устро-]Угарске дато, била је ова као привремена (тако и јест у ствари) означена – док се невиди, како ће Порта наше непријатељско јој предузеће означити. – Ја ћу потражити од барона ових дана ближих обавештења о решењу учињеном по том предмету, но мислим, да ћете Ви о томе од Кн[еза] Вредеа раније бити извештени но од мене.

Посланик Француски и посланик Талијански извештавајући се[3] потанко о догађајима потврдише ми истина[4] усвојење принципа неинтервенције за сад али ми крише страх од Аустро-Угарске интервенције ако ми успемо узети Босну.[5] У дугом претресању могућности и практичности средства, која би се имала употребити за реализирање те интервенције од стране Аустро-Угарске или Европе[6] показах невероватност таквог исхода догађаја; зарсе може назвати исправком стања ствари корак тај, да да Аустро-Угарска освојену од Србије Босну силом оружија од Србије отме и Порти је преда те да ова[7] заводи познате реформе, у остварење којих нико вере нема. И тако пошто би био окончан и стишан прва на осигурањумира радила, и зар неби тим изазвана била опасност, да се рат и на сву Европу распростре?

Подказано ми је да је тамошњи Аустро-Угарски консул овдаш. влади рапортирао да је наша војска зло храњена и[8] иначе рђаво држана, да је официрски кор[9] испод сваке критике и да се показује неспособан и непослушан и по вестима из Цариграда да ће до 2-3 дана Турска предузети офанзиву којој Србија[10] (при свој неуредности у турској војсци, – што се такође признаје) неће моћи одолети[11] те ће за врло кратко време морати сасвим подлећи.[12]

Ако дакле влада не жели уништити Србију он је[13] чини на оне околности пажљивом, да би се заранијe Турској сили на пут стало.[14]

Полковник Исмаилов био је код мене сутра полази даље.[15]

Дјејствовао сам те је[16] у славенским католичким листовима претресанглас о одпору католика босанских против Србије, и тај је побијан с тачке нацијоналне и р[имо]католичке; то сте могли видити из Obzora, Politik, Osten и Čech-a. Извештен сам тајно да је један чиновник из овдашњег Министарства Спољних послова послат у границу да[17] римокатолике дражи против Србије и међу њима пропагира за А[устро-]Угарску или бар за Турску.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№694

3 „Посланик...се“ шифровано.
4 „потврдише...истина“ шифровано.
5 „за сад...Босну“ шифровано.
6 „те...Европе шифровано.
7 „Аустро-Угарска...ова“ шифровано.
8 „Подказано...и“ шифровано.
9 „да...кор“ шифровано.
10 „неспособан...Србија“ шифровано.
11 „неће...одолети“ шифровано.
12 „морати...подлећи“ шифровано.
13 „влада...је“ шифровано.
14 „заранијe...стало“ шифровано.
15 Алинеја шифрована.
16 Део реченице шифрован.
17 „Извештен...границу да“ шифровано.

93.

22. јун/4. јул 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о информацији добијеној од барона Хофмана да Турска нема довољно пловила на Дунаву; о Хофмановом упозорењу да Србија не сме да нападне Адакале

№ 2279.
22. Јуна/4 Јула1876.
Министру Ристићу, Београд

Посао је тако велики да секретар не може члан војене комисије бити но могу га заменити техничари Чађевић и Павловић. Бар[он] Хофман уверава да Турска нема оклопница у Дунаву и за Дунав пловидби којој би и Аустроугарска противила се; од држаних лађа нема опасности, опомену опет да Аустро-Угарска не може дозволити никако да ми Адакале нападамо, још мање заузмемо. Молим за 20 пасоша.

Цукић
/Телеграми/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 704

94.

6. јул 1876.
Информација Косте Цукића Јовану Ристићу, министру иностраних дела, да је више стотина агената из Аустроугарске упућено у Босну да „мухамеданце" одвраћају од Србије

Бр. 78, *У Бечу 6. Јула 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Г. Заступниче,
Господине Министре,
Примих поштовани президијал од 2. тек. Но 23 с прилозима, које одма дадох да се употребе при свем том, што и ја и други познаници и стручњаци узалуд тражисмо по Аугзб[у]р[шким] обшт[инским] новинама публикацију прокламација ген[е]р[ала] Черњајева и Заха.
Врло тајно

Званичник овдашњег Министарства Спољних послова, који је послат у Босну да католике и Мухамеданце од Србије одвраћа и за Аустрију с Хрватском их склања, Русин је и зове се Макаријевић. Њему је Молинари придао млого подагената од адресе народњака.

Дао сам у новине као приватну вест, да су Мађари 6 до 700 самовољника у Босну опремили давши сваком по 5 дуката у руку, ова вест је основана на казивању једног Мађара рањеног и од Срба на Бељини ухваћеног.[18] Уосталом да је факт да су у Бељини Срби међу Турцима чули команду на немачки и мађарски.[19]

Изволите примити уверење мог особитог поштовања.

КЦукић
[На маргини:] Полк[овник] Измајлов још је овде.
/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 719

95.

7. јул 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са бароном Хофманом по питању Дунава и о држању Аустроугарске према Босни и Србији; о значају подробнијих информација о току ратних операција ради неутралисања турских лажних вести и о значају тачног информисања грчког јавног мнења

Бр. 80, *У Бечу 7. Јула 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Ваш синоћни шифрирани телеграм примих јутрос. По том и по другим предметима говорих данас с бар[оном] Хофманом, који ме предусрете новом жалбом на нашу милицију. Каошто већ пре у новинама читах, ова је опет угрожавала нападом на један аустр[ијски] пароброд; појединости догађаја потврди ми г. Хофман, у које ја пре управо неверовах, држећи да је вест обична новинарска неистина, којих су новине сада пуне.

18 Довде шифровано од „Врло тајно...."
19 „чули...мађарски" шифровано.

Ја немајући иначе сазнања о догађају говорих само уобште о незнатности његовој и о томе, да је врло просто – глупо неспоразумљење њему повода дати могло. Барон рече, да нико немисли, да се такове неуредности догађају с намером, али ако се опет повторе, влада ће његова тражити *накнаду штете*, коју би подобни напади аустро-угарским грађанима проузроковали, што је као посве умесно захтевање дозволих изјавивши надежду да до тога неће доћи. За овај разговор везах онај о таконазваном неутрализирању Дунава и напоменух барону, да још немам писменог одговора на ноту, коју потом предмету на његово захтевање писах ц[арској] кр[аљевској] влади. Он ми рече, повторавајући оно што ми о томе и пређе говори, да м[и]н[и]ст[арст]во није ни држало за нужно, давати ми писменог одговора, пошто је питање уђутано једним кратким, практичним решењем – без теоријских расправа и уговора, што би последње само с учешћем свију велесила могло бити. На то приметих барону, да смо ми у ствари с таквим решењем задовољни; оно нас осигурава од напада турског с дунавске стране а Турској осигурава спокојство Адакала и неутралност Румуније као и даље могуће заплете око дунавске пловидбе; али *формално* нас такво решење неможе задовољити. Ми смо само *дознали*, да је између Порте и Румуније *преговарано* у цељи одржања слободне пловидбе на румунским обалама неко наређење, које нама недаје *никаквог јемства*, да Порта од данас на сутра од свог *обећања* Румунији датог одустати и нас нападом изненадити, те зато морамо живити у неизвесности и држати се дуж целе обале дунавске на qui vive[20]! Да нама ово стање није повољније но уједмчена сигурност с те стране, може се лако помислити; осим што морамо извесну силу на северним границама за сваки случај припремну држати а и спремни бити сваким средством напад турски осујетити, долазимо тако и у сукоб с интересима трговине и пловидбе Румуније и Аустро-Угарске, јер нико неће моћи од нас захтевати, да под изгледима турског напада с дунавске стране бирамо за нашу одбрану таква средства, која неће слободну пловидбу спречавати; напротив моје је уверење, рекох, да пловидба *мора стати*, како опасност напада од стране турских бродова постане извеснија. Г. Хофман рече, да подпуно оцењује моје разлагање; но пошто због млогих послова није у стању опоменути се, на што је управо наређење овог питања углављено, то ће одма акта о томе простудирати и било првом приликом било писмено ме известити о стању ствари – незнајући међутим, да није већ мојој влади (по правилу дипломатичног процедирања) услед моје изјаве овде преко Кн[еза] Вредеа у Београду одговор дат. И тако ћу два-три дана у том обзиру остати још у неизвесности.

Како је г. Балачан на одпусту и одпутовао одавде, а и г. Новикова ненађох у Бечу, разговорих се с бар[оном] Хофманом о опортуности румунског мемоара, који побраја позната захтевања рум[унске] владе од Порте. Каошто се предпоставити могло, дипломацији овај корак Румуније није повољан, јер јој може новога посла и замета дати, али је она успокојена, што он није ургентан, како је Румунија дементирала глас, да своју војену снагу немобилизира у размерама, који би Порту и силе могле узнемиравати. Уосталом већина точака румунских захтевања нечини потребним мешање сила у њихово расправљање, она обухватају домаће одношаје и одчасти немогу се озбиљно узети као предмет жалбе и уговора - н. п. наименовање „Румунија“; али захтевање односеће се на острва дунавских утока неможе решено бити без учешћа велесила, јер су ушћа париским уговором Порти – не Молдавији – уступљена (што управо мени тако није познато) па ни Румунија нема права рекламирати их. Г. Хофман немисли, да ће из овога моћи какви заплети понићи, а ни да ће Порта тако лако и брзо се румунским захтевима одазвати.

Питах г. Хофмана, шта је влада његова решила у обзиру на држање према Србији и побуњеној Босни, пошто је свом држању према Црној-гори и побуњеној Херцеговини извесне основе већ дала. Барон ми и у овом обзиру на знање даде, да се влада његова решила, неусвајати каква принципијелна, општа, теоретична правила; он је сам, рече, (као [...][21] професор) био најпре мишљења, да ће потребно бити, поставити систематизирано, теоријски пунктирано правило о

20 (Фр.) ко иде?

21 Нечитко.

том држању А[устро-]Угарске, али се сад уверио, да је простије и мање замета, неследствености и сукоба изазивајуће поступање тако, да се фактично усвоје обични општи основи неутралног држања једне суседне силе према ратујућима, и да се ови наређују не општим регуламатима но онда и онде, кад и где то потреба буде. Тако ће се *подједнако* према Србији и према Босни, где сад Порта влада, поступати; неће се дозвољавати прелаз својевољцима, оружју, муницији, обезоружаће се отуд под оружјем овамо прешавша лица и интернираће се –. Ако се у току времена покажу нужне и друге подобне мере, оне ће се наредити опет подједнако, – тим се избегава, рече, млого излишно наређивање, које никад неће до извршења доћи, а поглавито се избегавају претреси о неким теоријама, које су без сваке практичне вредности (ту подразумевајући питање, да ли је Србија ратујућа сила или не). Уосталом, додаде, стање догађаја врло је повољно по status quo, према овоме је садашње држање А[устро-]Угарске удешено и задовољавајуће је, кад се догађаји знаменито измене, предузеће се томе одговарајуће мере. Ова последња примедба уколико ми је разумљива, није ме изненадила али ми није ни повољна. Питање за подробније опредељење ратног контрабанда, шта се т.ј. осим оружја и израђене муниције под њом разуме. Барон ми рече, да се храна војске н. п. под њом неразуме; то, рекох, нисам могао ни сумњати, као ни о томе да тамо спада одело људско и други предмети за удобност људи живећи, али између брашна и пушке има млого предмета, н. п. сирови материјал из кога се убојна средства праве, или предмети за друге потребе намењени, али који у случају нужде *могу* као несавршенија убојна средства послужити; за први случај спомену он сам сумпор и шалитру, а за други ја косе, сикире и већа друга сечива. Ту ми немогаше барон дати задовољавајућег јасног одговора, рекавши да се засад појам контрабанда на те предмете нераспростире, али да тај појам може узети и шире обиме по схватању дотичне власти (војене? финансијске?), што он неможе знати, јер предмет неспада у његов ресор. – Ово ми изгледа, као да А[устро-]Угарска, докле успех српског оружја излишном чини употребу строжијих мера на граници, неће их строжије од постојећих ни у помоћ узимати, но тек онда и у оној мери кад и у којој се мери покаже потреба, да се оном успеху на пут стане. Ја неналазим, да је овај рачун добро смишљен; неизлази из бистрих политичних појмова, но израз је политичног питања и натуцања, и уколико је за нас због своје неопредељености штетан, има он за нас и добрих страна.

Чујем, да Фотиједес-бој преплавља и Грчку и Европу лажним телеграмима из Атине о турским победама на велико негодовање Грка, који су се овамо обраћали за достављање српских извештаја с бојног поља. Како се овом захтевању није одавде могло одговорити, би ли могли Ви из Београда непосредно или преко извештача Reùter-овог то учинити? Грци изложени депримирајућим турским вестима одвраћају се од наше ствари више, но сто би иначе по свом расположењу чинили. Овај предмет је од великог утицаја на догађаје наше.

Да су и публици постали неповољни у познавању истине обмањуући листови, даје доказа N. Fr. Presse, која, каошто сте можебити читали, сама признаје, да њеном обстанку катастрофа предстоји. Последњих дана, каошто сам извештен, изгубила је преко 600 предплатника. Ако тако устраје с овим „unverschämten Lügen-Blatt", каошто се лист свуда сад титулира, неће му помоћи субвенције ни Портине ни бар[она] Хирша.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Ово писмо дајем на пошту 8. текућег.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 725

96.

11. јул 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са бароном Хофманом по питању Дунава и неутралности Аустроугарске према Србији, Босни и Турској; о разговору са Новиковим о држању Црне Горе према Србији као савезници

Бр. 81, *У Бечу 11. Јула 1876.*

Господину Јовану Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
На путу к барону Хофману јуче буде ми јављено, да је у Београду Кн[ез] Вреде опет инсултиран – доцније наиђох и у новинама ту вест – ; но како ништа о том г. Хофман незнадијаше, држим вест за неосновану.

Предмет мог разговора с бароном беше јуче онај исти, који и пре три дана бијаше и о коме чест имађах у последњем писму Вам јавити. Односно на неутралност Аустро-Угарске према Србији и Босни – побуњеној и турској – биће *делом* она иста као и према Црнојгори, Херцеговини и Турској. Тичући се тако званог неутралисања Дунава барон ми толико новога само могаше казати, да је моја влада о назорима његове у том обзиру извештена преко Кн[еза] Вредеа, и ма да он нема извештаја о томе, шта је моја влада услед тог саобштења решила чинити, предпоставља по новинарским (јучерашњим) новостима, да је влада обећању Порте, да нас с Дунава неће нападати – из призрења на Румунију и А[устро-] Угарску – поклонила озбиљне вере, како је с дунавских обала уклонила све страже. Је ли ова предпоставка г. Хофмана основана, немогу знати, почем ни ја немам по предмету од Вас досад никаквог извештаја о томе, да је г. Вреде каква саобштења на ту ствар односећа се чинио, и да сте Ви услед тих какве наредбе нове издавали.

На питање, је ли Порта изјавила – ако не протест а оно бар – резерву какву против мере А[устро-]Угарске односно на Клек предузете, одговори ми бар[он] Хофман, да није. И он чује са свију страна, да је Порта формално тај корак учинила, но то није било; он је, рече, очекивао, да ће му турски посланик тог истог дана (јуче), кад је код њега био, тај протест предати, али он то неучини, могуће је, додаде, да га у џепу већ има, и да ће га предати грофу, кад се с њим састане. Разуме се по себи, закључи барон свој говор, да формални протест неће решење А[устро-]Угарске у смотрењу Клека нимало изменити; јер је о њему, пре него је одпуштено, зрело размишљено било.

Г. Новикова питах да ли је њему што[22] познато о гласовима, који се проносе, да Књаз Никола удешава свој операцијони план искључиво према интересима Црнегоре идући у томе тако далеко, да несамо недржи нимало рачуна о интересима Србије, но налази још свога у штети своје савезнице, задобијајући тим заслуге код Порте. Ова несмислена подметања о издајству обште и заједничке ствари, колико да је ово у коначном резултату и за Црнугору од сигурне штете, налазе вере у овд. публици, јер их журналистика једнако подхрањује ослањајући се притом на неку изјаву „Гласа Црногорца", на операције Црногорске, које нимало српске операције неподпомажу, и на ту околност, што се гласови недементирају ни са српске ни с црногорске стране. Он одговори да ништа незна додавши с неком горчином: Русија је искључена од поверења Србије и Црне Горе, она јеупућена тим у ред осталих сила,[23] простих пратилаца догађаја. Чује се, да постоји неки уговор између Србије и Црнегоре, зна се, да су на њему радили Х. А. Мете, али пошто се незна, шта тај уговор садржи, неможе се оцена изрећи, да ли Књаз Црнегоре своје савезничке обвезе испуњава или не. Уосталом неможе се Црнојгори замерати, што непоказује бољи успех у свом војевању; с неколико брдских топова неузимају се утврђена турска места, а ни ова се неостављају без довољно јаке обсаде за леђима.

Г. Карцов, с којим имађах прилике само се мало разговарати, поћиће опет за Београд, каошто ми рече, у идући вторник.

Г. Hirschfeld, је турски телеграм, по коме је Остојић код Новогсела био écrasé[24] ублажио у pertes considérables[25], а из нашег телеграма реч: monceaux[26] превео је с „Hügél" уместо с Haufen; што сам му накнадно приметио.

Allg[emeine] Augsb[urg] Z[ei]t[un]g доноси још прекјуче телеграм, да се ген[е]р[ал] Игњатијев повукао на срб[ско] земљиште.

Част ми је и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

22 Алинеја довде шифрована.
23 Реченица довде шифрована.
24 (Фр.) уништен, поражен
25 (Фр.) велики губици.
26 (Фр.) гомиле.

КЦукић
/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 744

97.

15. јул 1876.
Министарство иностраних дела – Кости Цукићу, о држању аустроугарског заступника у Београду, кнеза Вредеа, које иде у прилог изазивању сукоба између Влада Србије и Аустроугарске

Г. Заступнику Србије у Бечу
ПрНо 25.
15. Јулија 1876. у Београду

Г. Заступниче,
Понашање овд[ашњег] аустро-угарског заступника г. Кнеза Вреде од времена, како су одпочета између нас и Турске непријатељства, почело је све више и више узимати нов облик, која нас мора бригом и сумњом испунити.

Може бити, да се овакво држање аустро-угарског Заступника има пре приписати његовој, више војничкој природи, него инструкцијама, које има од своје владе, али оно је, нарочито у последње време, постало такво да би се из њега могла извести намера, да се пошто пото изазове сукоб између Србске и аустро-угарске владе.

Најмаловажнији догађај са буди каквим потчињеним чиновником Консулата или са којим аустр[ијским] подаником, узима Кнез Вреде за повод, да подиже рекламације и жалбе и да им придаје значај, које оне никако не могу имати.
Ви знате међутим, Г. Заступниче, да је влада Књажевска у свима досад појавившим се случајима, чинила све што је могла, а често и више него што је дужна била, да би само одузела сваки повод неспоразумљењу са владом суседне нам монархије.

Познато вам је, да је у ствари демонстрације пред овд[ашњим] аустро-угарским консулатом која је била пре него што смо ми на владу дошли, још бив[ша] влада одпочела, а ми смо наставили судску истрагу, која је показала виновнике те демонстрације и донела њихову осуду на извесну казну.

Затим су дошли сукоби на јавном месту између консулатског чиновника Љубановића и професора Андрије Книћанина[27] и између консул[атског] чиновника Ђешиног и практиканта Живка Јовановића. И ако би се можда строгом истрагом доказало, да кривица за ове сукобе пада у првом реду на поменуте консулатске чиновнике, ми смо ипак зато, да би ствар што пре изравнали, казнили наше поданике.

Пре неколико дана опет жалио ми се г. Вреде, како је овд[ашњи] трговац Митар Паранос говорио зањим вређајуће речи, које он истина није чуо, али за које му је доцније јављено да су изговорене. Ма да Паранос није наш, него румунски поданик и ма да он од дужег времена на овд. пијаци трговачку радњу упражњава, ипак смо ми, не желећи да нам у овим озбиљним приликама ни страни поданици тешкоће праве, наредили да се Паранос одавде уклони, пошто би се најпре г. Вреда обратио с молбом за опроштење па му овај не би хтео опростити.

Осим тога било је више случајева, да нам се Кнез Вреде жалио, како се аустро-угарски поданици у нашу војску уписују, па кад смо ми похитали да ствар изгладимо, видело се, да то никако није истина или да се цела ствар састоји у томе, што је неко рекао на сокаку неком аустр[ијском] поданику, да ће сад и он морати у војску ићи.

Сви ови, рекао бих, хотимице тражени поводи рекламацијама, којима нема основа, дају нам узрока сумњати, да Књаз Вреде навалично тражи да изазове сукоб с нама.

Док се он неприкидно жали против раздражености, која овде у Београду влада према Аустро-Угарској и њеним поданицима, ја вас могу уверити, г. Заступниче, да никада није владала у Београду већа тишина него што влада сада. Ако је и било, пре одпочетих непријатељства какве нерасположености према Аустро-Угарској, она је сасвим престала услед прокламације Књажеве, и услед расписа г. Министра Унутр[ашњих] дела и Управитеља Вар[оши] Београда, којима је нашем свету препоручено, да избегава све, што би могло дати повода неспоразумњењу са суседном нам монархијом. У осталом те раздражености нема већ ни због тога, што у Београду осим

27 Андрија С. Книћанин (1853–1882), професор, писац.

стараца, жена, деце и неколико најпотребнијих чиновника, нема људи, који би могли ту раздраженост да производе. А ако се у каванама и поред чаше пива догоди по који незнатни сукоб између понеких неразумних индивидуја и чиновника консулатских, који као да навалично по кафанама иду да такве сукобе изазивљу, доиста, г. заступниче, то не може г. Кнезу Вредеу давати оправданог основа, да подиже жалбе и да говори *о неком непријатељском држању наше публике према Аустро-Угарској.*

Пошто ми је, г. Вреде, у последњем разговору, који сам с њиме имао, изјавио да ће он, *ако би оваква раздраженост потрајала бити принуђен да моли своју владу, да га одавде одазове*, то налазим за нужно да вас упознам са стањем ствари, како би, у случају потребе, могли на надлежном месту, дати потребна објашњења, и како би сте се сами могли развидити и оценити па ме обавестити, да ли се понашање аустро-угарског ген[еералног] конзула има приписати каквим дубљим скривеним намерама или његовом личном карактеру.

Примите, Г. Заступниче уверење мога одличног поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 764

98.

15. јул 1876.

Министарство иностраних дела – Кости Цукићу, о информацијама да Беч даје упутства католицима у Босни да се не стављају на страну Срба и да Аустроугарска преко свог конзула у Грчкој скупља потписе тамошњих католика против Срба

Г. Заступнику Србије у Бечу
Пр. Но 26.
15. Јулија 1876. у Београду
Екс.16/7 1876
Г. Заступниче,

У прилогу имам част послати вам копију једне протестације, којом познати Фра-Грго Мартић[28] и Др. Глужа, тобож у име босанских католика протестују противу могућег присаједињења Босне Србији. Ово је онај протест, на основу кога се подигла новинарска граја најпре у бечкој „Presse", а после и по другим новинама.

Немам потребе да вам примећујем да је ова протестација само резултат инспирација споља, поглавито из Беча, јер сте ми већ и ви у једном од ваших писама јавили, да се у том правцу упутства дају, и јер и сами имамо с других страна извешћа, да су Босански католици добили из Беча препоруку, да се никако Србима не придружују и да Србију непризнају, као и да аустр[ијски] консул у Грчкој купи подписе на подобној једној протестацији тамошњих католика.

Оваквим художно изазваним протестајима ми не придајемо никакву важност, тим мање, што код самих католика босанских, – који су најсиротнији део тамошњег становништва – не наилазимо ни на какав отпор нашој ствари и што смо извештени, да нас у Босни ни какве сметње не очекују од стране католика, који су сретни кад могу на миру бити.

У осталом ипак сам нашао за нужно да вас упознам са нашим сматрањем ствари, како би према потреби знали се управљати.

У прилогу имам част послати вам, ради вашег знања, копије од протеста, који су овд[ашњи] аустро-угарски и немачки консул подигли против мораторијума, као и копију одговора Књажеске владе на тај протест.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 765

99.

16. јул 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о потреби да буде обавештен да ли је кнез Вреде усмено предао икакве гаранције Аустроугарске у вези са питањем Дунава; о поверљивој информацији да турски изасланик није наишао да добар пријем код аустроугарског цара; о негативном расположењу јавног мњења према Србији

28 Фра Грго Мартић (1822–1905), хрватски и босанско-херцеговачки фрањевац.

Бр. 83, *У Бечу 16. Јула 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Пре него што би по поштованом президијалу од 13. тек. Но 24. какве кораке код овдашње владе чинио, очекиваћу одговор на моје писмо од 11. тек. Но 81., које сте међутим примили, и у коме сам Вам јавио у допуни извештаја мог од 7 ист. Но 80 и ранијих, да се аустро-угарска влада устеже дати писмени одговор на моју ноту тичући се турске флотиле у Дунаву. Мени је потребно знати, какве Вам је изјаве – писмене или усмене – чинио Књ[аз] Вреде, које имају заменити писмени одговор, који је обећан био, но који би А[устро-]Угарској наметнуо извесно јемство, да ће Порта своје обећање заиста држати. Ову обвезу неће сад А[устро-]Угарска да на се прими, или што нема сама вере у турско обећање, или што нежели за случај могућег обрта догађаја Порти везати руке, или напоследку заиста само из тог узрока, да се овако олаким простим наређењем спора потреба задовољава а уједно се А[устро-]Угарска изван сваког додира с тим питањем ставља.

Дознадох јуче да Синиша узевши пасош и рекавши ми пре једно 15 дана да ће се одма за тамо кренути седи још овде, говорећи другима, да неможе ићи у Србију неимајући новаца ни за свој пут ни за издржање своје породице коју овде оставља.[29] Наредио сам, да ми се јасан поуздан извештај о томе донесе.

С поуздане стране извештен сам тајно да се Цар Аустр[ијски] примивши посланика турског о Турској исто онако неповољно изражавао као и Цар Руски према Кабулију.[30]

Гласове о злом стању здравља султана Мурада и о могућој новој промени на турском престолу недржах за умесно телеграфирати Вам, пошто се о томе још ништа поуздано незна.

Иако је овд[ашња] публика према нашем рату зло расположена, у чему се с њом и овд[ашња] грчка населбина већином слаже, биће ми опет могуће у некој мери посредовати у корист нашег друштва „Црвеног Крста“, и намеран сам (пошто је и Русија овде подобан корак учинила), да би одклонио свако неспоразумљење и подметање другог значења мом делању, о томе се с овд[ашњом] владом првом приликом објаснити. Већ се моје држање морало признати за коректно, јер ма да сам до хиљаду лица морао саслушати, која су се хтела за нашу војску ангажирати, неможе ми се с основом подметати, да сам и у једном случају допринео, да се овозем[аљски] закони и наредбе повреде, и каошто сам извештен осујећена је и једна (и моју личност додирајућа) истрага тајне полиције у једној прљавој ствари на берзи као посве лажно доношење;[31] но жао ми само беше, што из призрења не могу повереника не могох од тајне од части бар јавност учинити.[32]

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф I, П/5-II, Пов.№ 99

100.

121. јул 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о чланку у бечким новинама на тему аустроугарске анексије Босне и Херцеговине и о разрашењу које је о том питању као и о неутралности Дунава затражио од барона Хофмана

Бр. 84, *У Бечу 21. Јула 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Садржај поштованог президијала од 15. тек. Но 23 намеран сам учинити предметом поверљивог објашњења с овд[ашњом] владом на основу познавања ствари из извора званичних а нарочито приватних, и то приликом кад на то изазван будем. Ако држање Књаза није строго вршење налога – што неверујем – надам се бар толиком успеху, да се његове речи неће у свакој прилици без критике примати. У осталом ако се ово досад

29 Делови реченице „Синиша...ми“, „одма...овде“, да неможе... породице коју“ шифровани.

30 Део реченице „тајно...Кабулију“ шифрован.

31 Део реченице „тајне...берзи“ шифрован.

32 „из призрења...од части“ шифровано.

већином и чинило, а буде се тако и убудуће радило, нема отуд велике штете за нас, докле год ми недамо заиста повода основаној осуди – општој, у делима веће важности; утицање и анимозност показана у ситницама пређе лако у сплеткарење и ако остане без успеха, штетно је само за онога, који га производи, ислажући га оправданом подсмеху света.

Талијански прилог к президијалу Но 26 употребио сам за стране новине, давши нужна објашњења односећа се на оне две а и друге у том питању дејствујуће личности.

Познати чланак „Fremden-Blatt"- а о анексији Босне А[устро-]Угарској учинио је велику сензацију овде. Ма да обично неполажем скоро никакву важност у чисто новинарске полит[ичке] комбинације, зачудило ме је, читати онакве назоре у листу, који се обште држи као официјозни орган Кн[еза] Ауерсберга, и кога сам главног редактора често па баш и два дана пре изласка оног чланка нашао код бар[она] Хофмана. То ме побуди, да се ближе известим о извору мисли, заступаних у реченом чланку. Од једне више дипром. личности дознадох да је влада овд[ашња] баш у разговору о том чланку дезавуирала лист као њен официјозан орган; овај одношај „Fr. Blatt"-а према *центр[алној]* влади можебити је формално основан, но тим се непобија уверење, да је лист орган *аустр[ијске]* владе, које назори у страној политици, ма да се у неким нијансама од политике *аустро-уг[а]р[ске]* разликују, у главноме с овом подударни бити морају. Стога нађох за добро питати бар[она] Хофмана о томе, у каквим свезама стоји центр. влада с редакцијом „Fr. Blatt"а, и по томе какво се значење има дати оном чланку тог листа. Ни на повторена питања о првоме недаде ми се директан јасан одговор; кривица за ону публикацију баци се на једног младог помоћника уредништва, који за време одсуства гл[авног] уредника и његовог првог помоћника хтеде сигурно да се као оригиналан политичар продуцира публикацијом оног чланка, који ће, уосталом, влада – ако и не официјално – дезавуирати. – Што се самог садржаја чланка тиче, г. Хофман ми рече, да су ми назори његове владе о томе познати, те сам могао и сам закључити, да она ту публикацију мора означити – у најблажијој оцени узевши – као неопортуну. „Да су, настави барон, Срби постигли у овом рату каквих успеха, публицирање подобних чланака имало би смисла, јер, каошто знате, додаде, аугарски интереси немогу никад дозволити, да Србија у Босни и Црнагора у Херцеговини господаре; и кад би српска војска у срцу Босне стајала, А[устро-]Угарска би се морала латити крајњих мера, да таквом развитку догађаја на пут стане, и зато би било несмислено да царска влада узима сад у претрес евентуалности, које немају изгледа на остварење, сад, када се напротив Срби из све снаге упињу, тек да одклоне од своје земље турску инвазију, што им се (– сиротима –) наравно никако сад ни замерити неможе". – Садржај овог говора није ме изненадио, он одговара политици царевине и познат ми је из пређашњих изјава њене владе, но зачуди ме, да је г. Хофман за опортуно нашао, о томе ми и сад спомена чинити. Ја напротив при садашњем стању војених факта, држах за врло неопортуно упуштати се у дискусију о оном наглашеном држању А[устро-] Угарске.

Дадох овом приликом барону *на знање*, да долазим у прилике чинити услуге неке друштву Црвеног крста; на примедбу барона, да га званично о томе известим, те да би он моју изјаву надлежном месту на решење могао поднети, каошто је то учињено и са захтевањем Русије, одговорих, да ја неналазим за потребно то учинити, почем ја нећу бити овде као неки званични орган реченог друштва, нити ћу за њега извршивати какве огромније послове, него ћу, ако ми ма ко за рањенике што преда, то радо примити, и куд треба експедирати, каошто би то и сваки приватан човек могао чинити; те зато му само поверљивим начином тај мој рад на знање дајем – чим се барон и задовољи.

Питах г. Хофмана, да ли је у какву јаснију фазу ушло питање о такозваној неутралности Дунава. Он ми одговори, да је ствар у старом но подпуно задовољавајућем стању. Оно што је преговарано и углављено између Порте и Румуније о том предмету, саобштено је и гр[офу] Зичију у Цариграду, и с те стране има и А[устро-]Угарска сазнања о ствари, те зато није се могло Вашој жељи, коју сте Кн[езу] Вредеу изјавили, да

Вам он писмено уверење у одговору на моју ноту о познатој обвези Порте изда, одвговорити, јер је А[устро-]Угарска ту изван сваког саучешћа у трактирању питања и тако прост сазналац свршене погодбе остала. На питање, је ли Порта гр[офу] Зичију ону свршену погодбу с Румунијом званично нотифицирала и том приликом неку изјаву са своје стране у смислу погодбе учинила, што би значења имало, да се на одредбе погодбе quasi и према А[устро-]Угарског обвезује, би ми одговорено, да Порта није у тој форми но просто саобштењем вођене о предмету преписке ток ствари А[устро-]Угарској само на знање (по захтевању?) дала. – И тако у том обзиру стојимо на истој тачци, на којој стајасмо пре неколико недеља, нити има више изгледа, да ће овд[ашња] влада на дотичну моју ноту одговорити писмено и тим за одржање Портиног обећања јемствовати.

Вук Јовановић, Ђока Костић, Симеон Самарџић, Јован Пиштелић, Риста Ристић и Теша Црнобурђевић пишу из Брода и моле за педесет хиљада[33] чаурица од венцлових пушака, што ће се платити, а имају се послати у Осек на Steinera који ће им све предати.[34] Одавде нема ко то да изврши, зато Вама то на даље саобштавам. Јавља се уједно, да се устанак у Босни снажи, и бар толико успева, да мухамеданци махом морају код својих кућа остати да себе бране. У Вучјаку има, кажу, 500 добро оружаних усташа, који турке у свој околини држе у шкрипу, јер су непрестано изложени изненадном њиховом нападу.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 782

101.

24. јул 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о проласку енглеских и швајцарских добровољаца за Србију и вестима о српским војним поразима од Турске

Бр. 85, *У Бечу 24. Јула 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Јуче је са својим помоћницима овуда за Србију пропутовао г. Dr. Laseron, од јованског енглеског реда, у цељи да за наше рањенике одвојену амбуланцију у Србији оснује. Он ми је препоручен од гђице Ирбијеве предстао и ја сам му предао једно препоручно писмо на Вас. Он ће довече приспети у Београд.

Данас ми се представи г. Dr. Fröhlich, од швајцарског друштва „Црвеног крста“ са своја два помоћника, путујући такође у Србију, да једну или две швајцарске амбуланције оснује. Ја сам му по препоруци г. Мин[истра] војеног издао 40 Npdor-a[35]. Он полази с друштвом сутра и приспеће у Београд у вторник на подне.

Ја сам Вам њихов долазак телеграфом авизирао умоливши Вас, да нередите, како би се приспевши тамо на обали примили и као непознати у месту странци за прво време сместили.

За г. Лазерона доће ми јутрос приложено писмо, које, молим, да му се преда.

Прилажем и једно писмо за бар[она] Мундија.

Писмо на Вас упућено с повређеним печатом предаде ми мало пре Димитрије Кумануди као из Атине[36] извињавајући матер своју, која је отварајући пакет печат повредила, без да је писмо отварано и отворено.

У велику бригу ме баца Ваше ћутање поред ужасавајућих гласова, који се овде проносе о изгледима нашег рата. У најблажију руку узевши ови се своде на успех наше снаге, да спасемо земљу од турске поплаве, док дипломација неби за опортуно насла, посредовати у корист status-a quo ante bellum. Ваши телеграми говоре о ангажираним биткама без извесности о њиховом исходу, па како се о овоме или ништа накнадно нејавља или се врло лаконичан извештај да, то је отворено поље новинарима остављено, да противно нашим недовољним извештајима праве закључења не у нашу корист и да ова публицирају. У томе се ослањају на подробне извештаје својих и туђих репортера, које ми званичним пространијим извештајима непобијамо. И тако

33 Алинеја довде шифрована.
34 Шифровано „послати...им“.
35 Наполеондора.
36 „Димитрије...Атине“ шифровано.

се лако могло образовати обште уверење, да наша ствар већ сад врло зло стоји. Дај боже, да је оно уверење без основа.

Чест ми је, уверити Вас, Господине Министре, и овом приликом о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 788

102.

26. јул 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о гласинама које се шире Бечом о српским неуспесима у рату; о поверљивој информацији да је гроф Андраши затражио пристанак своје владе да прихвати евентуално припајање Босне Србији под условом да Србија остане под сузеренством Порте и мишљењу грофа Новикова да та информација није тачна

Бр. 86, *У Бечу 26. Јула 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,

Црни гласи из Србије се сустижу, да о њима само толико овде морам приметити, да ми они понајпре из других извора и из новина до знања дођу, што ме још кроз више сати држи у нади, да неће бити истинити; али нажалост у главноме и већином се досад накнадно Вашим телеграмима потврдише.

Под 25. пр[ошлог] м[есе]ца Но 71. јавих Вам президијално, како сам из посве поузданог извора поверљивим путем дознао, да је Гр[оф] Андрашиј конференције оба овдашњег [...][37] молио да пристану на евентуалност повећане с Босном Србије, ако ова остане и онда под сузеренством Порте.[38] Наравно та би евентуалност сматрана била као зло, које се, ако заиста наступи, није могло избећи. – Питах г. Новикова пређе о вероватности тога гласа, али он бијаше први дана по одпочетку рата јако на нас раздражен те ми само формално одговори да ништа незна.[39] Сад пошто је у сљед наших несрећа опет постао према нама пријатељски осетљив и према мени комуникативан, упитах га на ново о томе и он ми одговори да не верује да је гроф за такву политику на обе владе дејствовао, ни да је његово дејствовање могло имати тог коначног значења, почем је по свему немогућно за Аустро-Угарску решење на које у осталом пристати она није ни с које стране присиљена.[40] Дакле и та слаба нада за случај доброг исхода рата изгледа осујећена.

Опет прилажем једно кореспонденц. карту за Dr Laseron-a о коме ми данас Dr Thomas, такође Енглез, који ће сутра на вече с једним транспортом за рањенике у Београд бити, рече – да је турски пријатељ!! Dr Thomas зна само енглески зато ћу Вам сутра телеграфисати о његовом доласку тамо, да би се на обали могао дочекати.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 792

103.

28. јул 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о новим вестима о српским војним поразима; о промени владе у Румунији која сигнализира нови политички курс наклоњен Турској; о гласовима да је могућа војна интервенција Велике Британије у Цариграду у случају политичке нестабилности изазване скором очекиваном смрћу султана Мурада

Бр. 87, *У Бечу 28. Јула 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова

Господине Министре,

Јуче по подне доставих Вам у изводу званичне телеграме из Цариграда о нашој коначној погибији код Књажевца, о победи турској на Сјеници, о упаду Хасанпаше на Вршкој и о одбијеном нашем нападу на М[али] Зворник. Г. Хиршфелд

37 Празнина у тексту.
38 Шифровано „ Гр. Андрашиј...на“.
39 Реченица шифрована.
40 Шифровано „Сад...у сљед“, „опет...нама“, „и према мени“, „упитах...да“, „да је гроф за“, „ни...његово“, „немогућно...које у“, „она није ни с“.

доставивши ми све то, хтео је изазвати исправку тих вести с наше стране, те зато, каошто јутрос видох, није их хтео публицирати – чекајући на наше демантиј, које ми ево досад пополдне још недође. Ово себи тим објашњавам, да Ви тек данас у Београд с пута долазите, па ћете ми истом довече моћи послати објашњење о оним вестима.

Сутра полазе опет за Београд три енглеска лекара од јованског реда и од друштва за христијане, носећи са собом млоге потребе за рањенике. О њима Вам нећу поради дочека телеграфирати, јер један међу њима говори немачки. Но молио би за наредбу, да се уобште на ђумруку и код полиције савске нареди што треба, како би се овакви путници без отештавања и с нужним олакшицама преко границе пропуштали.

Јутрос Вам телеграфирах. Каошто ми је подказано, да надлежни консул Аустро Угарски јавља да 12 баталијона Анадолаца у Митровицу данас долазе да се одма на Сјеницу пошаљу.[41]

Агент румунски рече ми да је промена владе у Румунији нама[42] од штете. Ј[он] Братијано неигра независну улогу, он се мора наслањати на Ј. Гику, који је познат као Англо – и Туркоман, и кога су агенти у сад[ашњој] влади Д. Стурза, његов својта, и проф. Јонеско, који је већи Турчин но сам Султан. Когалничано био је на путу, да за кратко време произведе прекид сношења између Румуније и Турске – ако не и што више. По свој прилици он је под упливом Енглеске из нове комбинације изостао.

Данас по подне се распростре глас о једном телеграму „Agence Bordeano" овамо приспевшем, да је флота Енглеска из Бешика-баја *дошла већ* у Цариград, да одржи мир и предупреди свирепства, која лако могу наступити при предстојећој промени султана, пошто је султан Мурад на самртној постељи. – Морам се понајпре о истинитости гласа известити, пре него би Вам то по телеграфу јавио. Берза је услед тог гласа била данас у паники. Ако вест буде истинита, она је од велике важности, ако и не непосредно у нашу корист; но главно је питање, како ће је посматрати дипломација, или боље рећи како ће се према том догађају понашати остале силе, – нарочито три цара и понаособ Русија.

Сад у 4 сата дође ми Ваш телеграм о наименовању ген[е]р[ала] Чернајева за главнокоманд[ујућег] над моравском и тимочком војском и о напуштању Заечара. С тешким срцем послао сам ову вест у новине!

Част ми је и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Да се попуни:[43]

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 794

104.

30. јул 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, да сматра налог који је добио да регрутује официре добровољце за српску војску компромитујућим за његов положај

Бр. 88, *У Бечу 30. Јула 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Мин[истру] Сп[ољних] Послова
Господине Министре,

Ја Вам по који пут, противно Вашем налогу, телеграфирам новим шифрама, и то из узрока што несмем о деликатним предметима писати старим шифрама, које су пре две године на путу са сандуком, у коме бијаху, више дана изгубљене биле, па се бојим, да се није са шифрама догодила каква злоупотреба. Зато Вам и јутрос тако телеграфирах по жељи Исмаилова[44] нејемствујући наравно за садржај телеграма и изузимајући од тога само говор о оних десет хиљада, о чему сам се својим очима уверио.

Ако се телегр[афска] достављења дописника „Tagblatt"а, о којима Вам такође јутрос телеграфирах, заиста необистине, молићу Вас, да га из Београда протерате и о томе ме известите. Један

41 Шифровано „консул...пошаљу".

42 Алинеја довде шифрована.

43 „аудијенција -17; подворење – 51; бих -3; поверљив -52; бешикабај -15; појединi -53; велеитет–16; посматрати -54; велесила –17; дом –20; земљиште –20; измаћи –20; измицати -20; кордон –23; професор -55; ратирирања – 23; сјеница -6; Митровица -27; напад -18; нова варош -19; удавити -20; узмицати –21; црта -7; свакад -22; својих -23; својој – 24; своју -25; скарт -26; стрепити -27; турских -19; тријумф -20;"

44 „по жељи Исмаилова" шифровано.

од редактора је на муци с њим као мој ближи познаник, па одчасти непублицира а одчасти ублажава та достављења свог дописника. И у дан[ашњим] телеграмима овде је додато демантиј оног достављења дописника истог листа из В[еликог] Извора, по коме је три турска лекара погубљено по заповести срб[ског] полковника у Брегову. Ова исправка уметнута је посредовањем г. Розена.

Г. мин[истар] војени ми пише, да ангажирам официре за нашу војску.[45] Вршење тог налога неможе остати тајна и компромитираћу моје положење да се одавде морам уклонити.[46] У осталом налог је доцне одпуштен. Ја сам досад одбио до хиљаду понуда за војену службу, личних и писмених, упутивши све да се Министарству непосредно обрате; сад ми се зато слабо ко више и нуди а разуме се да се ни пети неможе у обзир узети.[47] Како 80 официра сад из Русије долазе питање је, хоће ли их још требати?[48] Молим разговорите се и дајте ми шифрирана упутства.[49]

Синоћ сам почаствован био представити се на соареу код талијанског амбасадора насљеднику принцу Хумберту, који је држећи cercle у присуствујућем дипломатичном кору и са мном подоста говорио. Његово Висоштво извештавајући се, по обичају, понајпре о мојој личности запита за новости с бојног поља, и на мој одговор, да новијих вести, но које су у јавним листовима публициране, нема, принц примети, да новине није читао, те му укратко представих наше стање, рекавши између осталога, да смо истина главна места и већину предела наша три имућна округа изгубили, али смо с те стране заубудуће од напада турског осигурани, те можемо сву снагу за одбрану главног дела Србије а евентуално и за напад непријатеља употребити. Његово Висоштво изјави жељу, да скорим чује, како наша ствар, с којом симпатише, успева, и руковавши се поново и с усрдности са мном, повика, немојте губити наду на успех, помишљајте на нас, који смо такође после губитака опет нашу цељ постигли.

Част ми је, уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 803.

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак

45 Исто, „ангажирам...војску“.
46 Исто, „остати...уклонити“.
47 Исто, „одбио...службу“, „Министарству...ми се“, „и нуди а“, „ни пети“.
48 Исто, „80...долазе“, „их...требати“.
49 Исто, „Молим...ми“.

ЕМИР КУСТУРИЦА ОТВОРИО 60. САЈАМ КЊИГА У БЕОГРАДУ:

ИМА ЈОШ ПИСМЕНИХ, САМО СУ НАМ СКЛОЊЕНИ СА ОЧИЈУ!

Највећи сајам књига у Србији и у региону свечано отворен 25.октобра у Хали II Београдског сајама по 60. пут на радост свих књигољубаца јер су осам дана могли да уживају у најбогатијој књижевној трпези која им се подастире само једном у току године.

У име Русије, земље почасног госта, учеснике Сајма је поздравила др Наталија Нарочницкаја, директор московске фондације за историјску перспективу, приређивач серије књига о историјским везама Русије и Србије. Аутор је бројних научних радова о националној историји, међународним односима и савременој политици, укључујући и њен најзначајнији рад: Русија и Руси у светској историји.

Др Нарочницкаја је „драге пријатеље и колеге“ одмах обавестила да је „за нас, Русе, то ове године посебно радостан догађај, јер је Русија почасни гост Београда!“

Подсетивши да „у словенској култури књига заузима посебно место“, она је казала да су „књиге реке које Васељену преплављују мудрошћу“, а затим је цитирала летописца Нестора из XI века који је у „Повести минулих лета“ написао да је „у њима непрегледна дубина, оне су нам утеха у тузи…“

„У историји јужних Словена књижевност, хришћанство и државност израстали су из истог корена и нераскидиво су повезани“, констатовала је Нарочницкаја и цитирала нашег патртијарха Павла: „Нама Бог није дао ни мач, ни пушку да присиљавамо људе да нам причу, да постану хришћани. Дао нам је реч…“ и подсетила да је говорио: „у наше време често се може чути да књиге постају прошлост, да дигитално доба диктира своја правила, живот, међутим, сведочи о нечем другом. Снага речи постаје све већа, као што постаје већа и одговорност за изречену, а тим пре и штампану реч“.

Са поносом гошћа из Русије је констатовала

да су „и њена домовина и Србија и даље земље које читају, и наш је задатак пре свега да помажемо процес међусобног упознавања. Више руских књига треба да се преводи на српски, више српских аутора треба да нађе пут до срца руских читалаца. Ми треба да чувамо и увећавамо непроцењиво благо наше словенске православне културе, нашу Богом дану ћирилицу!“

„За Русе и Србе подједнако су драга имена Толстоја, Достојевског, Пушкина, Шолохова као и Петра Петровића Његоша, Бранислава Нушића, Добрице Ћосића, Иве Андрића. Нека се овај низ славних имена никада не прекине, нека се попуњава новим именима“, поручила је Нарочницкаја и додала да ће можда баш на овом сајму посетиоци наћи за себе нове ауторе, нова дела која ће им открити Русију.

„Ми пак с радошћу неуморно настављамо да се упознајемо с историјом и савременим животом братског српског народа, који упркос свим изазовима и потешкоћама наше стварности наставља да гради свој историјски пут. Желим вам успеха, драги пријатељи!“, биле су речи представнице Русије на отварању Сајма.

Част да отвори јубиларни Сајам књига ове године припала је редитељу и писцу Емиру Кустурици, двоструком добитнику Златне палме на филмском фестивалу у Кану, добитнику Златног лава на Венецијанском фестивалу и националном амбасадору УНИЦЕф-а у Србији. Као писац обајвио је две књиге које су биле хитови.

Новости

Пре него што је одржао беседу коју је назвао „писменим радом“ признао је да има трему иако је имао прилике да говори пред далеко већим аудиторијумом јер је за њега књига много већа светиња.

Кустурица је рекао да му је велика част што је добио позив да отвори ову смотру и додао да му много значи што су он и овај Сајам књига вршњаци.

Кустурица се у својој беседи „Бити писмен“, која је превођена на руски, језик почасног госта, вратио у 19. век када је писменост у нашим крајевима доносила посебно место у друштву и „када би неко за некога рекао он је писмен, гласно би изразио према тој особи уважвање над којом је лебдио облак покривајући главу као велику тајну али и ништа мањи збир врлина. Писмени није био савршен, али му је то била намјера“, рекао је Кустурица.

Ево како је Кустурица дочарао писменог човека по његој мери: „писмени је тежио ка истини, доброти и узвишености. Није имао никакве везе са антијунаком који постаје оличење времена у којем живимо. Никада није био до краја стваран, а руковали смо се са њим. Изгледао је као лик који је искорачио из неке књиге, бануо пред нас као и сама истина да без упамћених слика и читавих поглавља књига нема писменог човјека!“ „Писмени је био човјек врлина, необуздан, острашћен као Оскар Вајлд, али је рјечју као сабљом знао да

раздвоји укус од неукуса и покаже нам пут и начин како да мислимо. Све друкчије од ововременог антијунака, селфи човјека самозаљубљеног, оног који не вјерује у историју, прихвата корпорацијски капитализам као судбину и вриједно ради на доказу како његов комшија али и читав народ не вриједи пишљива боба! Он прави селфи снимке својим ајфоном и са великим узбуђењем прати развој сваке бубуљице на лицу“.

Говорећи о својим младалачким искуствима која је стицао кроз „писменог човека“ Кустурица је казао да нам је „тајне механизме у тек зачетим духовним процесима откривао писмени човјек. Учили смо ту лекцију од студента Раскољникова а када нам није било јасно зашто је он хтио да убије бабу лихварку, препуштали смо се страницама његове патње, проживљавали његове дилеме као своје и научили од њега каква искушења и које невоље нас чекају и схватали боље него да смо проживјели два живота“.

Кустурица се поетично запитао: „Како је пуста младост која није открила Антона Павловића Чехова!?“

„До уха његовог јунака вјетар донеси ријечи волим те иако нисмо сигурни да ли је крупну ријеч изговорила она у коју је он био заљубљен, тек ријеч ношена вјетром постала је симбол љубави. Шта би било да нам душу нису преплавиле Толстојеве реченице у којој је свјетлост падала и на најситнији детаљ! Знали смо боју дугмета на мундиру Вронског а лик Ане Карењине је био јаснији од упечатљиве глумице на филмском платну. Све то, док нас је водио страницама гђе смо били грijани племенитим одмах затим таласима свирепе људске осјећајности, а тек у сјени крупних ријечи развијао је заплете снажне и модерне. Да није било Булгакова како би осјетили апсурд и парадокс. Мало је времена да се наброје сви писци који су ако не једнаки али не мање важни без којих писмени није могао да настане“.

„Да није све изгубљено а никада није све изгубљено потврђују нам појаве које као усамљене заставе у пустињи машу и потврђују нам да има писмених само су нам склоњени с очију! Стиснути између хиљаду информатичких чуда, јутјубова,ријалити шоуа али и одређени политичком коректности најновијом верзијом глобалне аутоцензуре. Потписник ових редова вјерује да тих застава има и више него што вјерујемо, некад се и рукујемо са њима а не знамо да су то они“, поверио се Кустурица и са жаљерм констаовао да „никада није било оволико књига, никада човјек није имао приступ оволикој гомили исписаних страница и никада није било мање писмених“.

Са резигнациојом констатује да „данас нема ко не пише а мало ко чита. На таквој подлози је растао је онај други човјек кога смо назвали селфи и као пројектована кафанска простакуша постављен пред наше очи и неће бити склоњен док се не деси велика катарза“.

„Нарастао на гомили побрканих појмова идеје да је доступност информацијама исто што образовање, у времену метастазе владавине идеологије новца и користољубља гдје је једино она помно праћена бубуљица на лицу била важна. Прво је селфи побркао реалност са реализмом за којег Достојевски каже да је најфантастичнији од свих праваца“, рекао је он.

„Чиме се та реалност мјери и са чим упоређује ако не са поменутим поглављима књига које памтимо. Ако не зна да пореди постојеће свијет са непостојећим ако не може да створи властиту слику свијета, а то може да учини писмени човјек, овај други живи живот у коме не требају камере да би све постало ријалити шоу, крунски израз неопаганске цилизације чији циљ је да се изведе доказ да смо хуље, протуве и сјецикесе и да нас непрестано треба кажњавати, који нам стално упумпава идеју о нашој залудности а скривена тенденција је зла полтичка намјера свјетске плутократије извођење доказа о нашој фаталистичкој склоности ка биолошкој“, приметио је Кустурица.

Бити писмен, сматра он, „то је формула која отвара врата докучивих тајни и благодети које човјек може да оствари у свом краткотрајном боравку на Земљи. Ако је писмен онда човјек може да буде срећан! Ако није писмен како да препозна Џонатана Френзена америчког писца који је већ вратио свјетски роман на висине Толстоја, духовне пејсазе Бернхарта“.

„Отварајући сајам који ме је увијек привлачио као мјесто гдје би се човјек лако преварио да се због великог броја људи отвара сајам аутомобила, а не књига и гдје некад између књига тече ријека људи избјеглица из реалног живота ка мноштву књига исто као што вјерник бјежи богу! Ништа мање вриједна је и мисао да овђе повремено васкрсне онај писмени човјек о коме сам говорио, да овдје слободно хода и враћа слике из прошлог вијека, да је ако не другдје овдје слављен и опажен баш као што су га примјећивали некад у граду гдје је био главни лик и да га види неко дијете у чијем животу ће у будућности, када одрасте као ми, бити све друкчије“, закључио је Кустурица своју свечану беседу, отварајући јубиларни 60. београдски сајам књига.

Отварању су присуствовали амбасадор Русије Александар Чепурин, заменик градоначелника Београда Андреја Младеновић, личности из јавног и културног живота.

На отварању је наступила примадона Јадранка Јовановић која је отпевала песму „Што се боре мисли моје“ за коју је речи написао кнез Михаило, а музику Корнелије Станковић.

АНДРИЋГРАД: Одржан састанак Међународног одбора Андрићевог института за обиљежавање стогодишњице Првог свјетског рата

НОВИ ПЛАН АКТИВНОСТИ

У недјељу 1. новембра одржан је састанак Међународног одбора Андрићевог института за обиљежавање стогодишњице Првог свјетског рата. Састанку су присуствовали шеф Историјског одјељења Андрићевог института др Мирослав Перишић, историчар из Лондона др Светозар Рајак и др Олег Ајрапетов, историчар са московског универзитета Ломоносов.

Одбор је на данашњем састанку сумирао своју досадашњу активност на обиљежавању стогодишњице Првог свјетског рата и донио план активности у наредном периоду.

Планирано је да се почетком децембра у Андрићевом институту одржи дводневно предавање на теме:

– Источни фронт
– Други свјетски рат, последице
– Паралеле Први и други светски рат, а у децембру ће се појавити и други број међународног часописа „Векови“ који издаје Андрићев институт.

У јуну мјесецу у Андрићевом институту планирана је велика међународна конференција „Окупација и цивилне жртве у Првом свјетском рату“ на којој ће учешће узети познати светски историчари.

Андрићев институт наставља са мјесечним издавањем Историјских свесака а планирано је да се преведе и неколико најновијих књига из светске историографије као и књига бањалучког историчара Боривоја Милошевића „Српска православна црква у БиХ у Првом свјетском рату“.

АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ НА 60. САЈМУ КЊИГА У БЕОГРАДУ

„САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ“,„ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ“,„СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ“...

На 60. Међународном сајму књига у Београду Андрићев институт први пут се појавио као излагач, представљајући нека прошлогодишња издања, али и велики број нових издања.

Од прошлогодишњих наслова на Сајму су се нашли књига Мирослава Перишића Сарајевски атентат; часопис Векови и Историјске свеске које излазе једном месечно и избор из текстова Вука Стефановића Караџића Срби сви и свуда (приредио проф. др Душан Иванић), а на списку нових издања значајни наслови су Дневник Миодрага Петровића (приредила проф. др Александра Вранеш) на српском и на руском језику и крфски Забавник, додадак Српских новина објављиван за време избеглиштва на Крфу (приредио Миливој Ненин); потом зборник радова Српска књижевност и Први светски рат; књига тунижанског писца Албера Мемија Портрет колонизатора и Портрет колонизованог и међународни часопис ЛИК (Литература и култура).

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, новембар 2015. Број 23

ШАРЛ ДИЛ: ЈУНАЧКА СРБИЈА

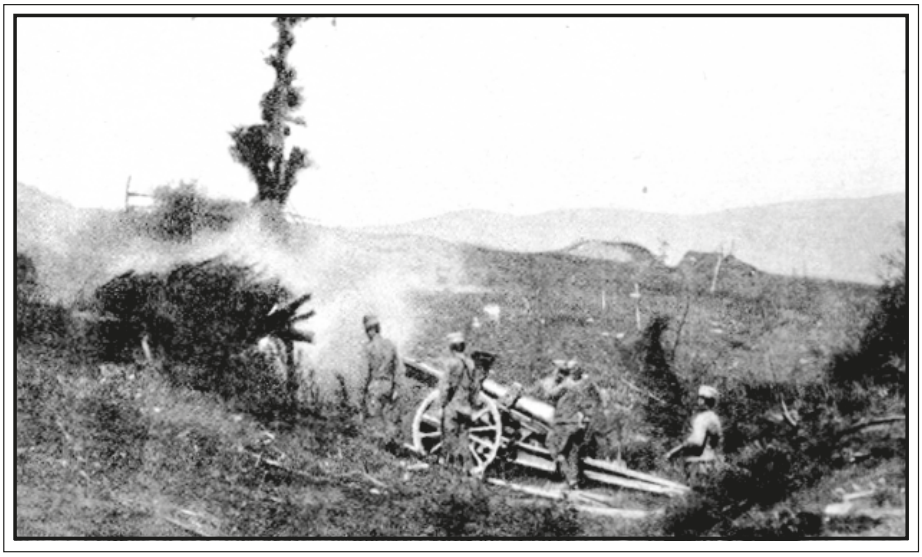

У овом броју *Историјских свезака* доносимо текст познатог француског историчара, византолога Шарла Дила (Charles Diehl, 1859–1944). Читаоцима, а посебно историчарима, аутор је познат пре свега по књигама *Историја Византијског царства*, (Београд 1933) и *Византијске слике I–II*, (Београд 1927–1929, репринт 1991). Шарл Дил је 1907. године на Сорбони основао катедру за историју Византије, на којој је био професор током наредних тридесет година. Био је врстан познавалац средњовековне историје Балкана, а поједине радове је посветио српским средњовековним манастирима (*Aux vieux monastères de Serbie*, 1930). Српска краљевска академија га је 1936. године изабрала за свог дописног члана. Овај Дилов чланак појавио се почетком 1915. године, под насловом *Јуначка Србија* и поднасловом *Велике поуке једног малог народа*: Charles Diehl „La Serbie héroique", *Lectures pour tous*, 17 Annee, 9 Liv., 1 Février 1915, 39.[1] Часопис у коме је текст био објављен звао се *Lectures pour tous* (Лектира за све), основан је 1898. године и издавала га је издавачка кућа Hachette et cie. Овај превод је опремљен истим фотографијама и потписима за њих као и оригинални чланак.

1 Чланак се у оригиналу може прочитати на сајту: Bibliothéque nationale de France, Gallica, http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6567708z/f620.image.r=l%27heroique%20Serbie.langEN

ISSN 2303-5293

ВЕЛИКЕ ПОУКЕ ЈЕДНОГ МАЛОГ НАРОДА

Једна од слика вредних дивљења коју нам пружа тренутни рат јесте мали српски народ, који у сукобу са непријатељем бројчано знатно надмоћнијим, не престаје да му наноси дубоко понижавајуће поразе. Један од наших најеминентнијих историчара, г. Ш. Дил из Института рећи ће нам како се Србија припремала за овај чудесни напор и како код ње неустрашивост и енергија замењују недовољне материјалне ресурсе, поново потврђујући да права снага народа јесте морална снага.

Између Саве и Дунава, који је на северу одвајају од мађарске равнице, Дрине која је раздваја од Босне, са Црном Гором и Албанијом на западу, између тока Тимока и дуге договорене границе која је на истоку раздваја од Бугарске и линије на југу која је раздваја од Грчке, а која се простире од Охридског до Дојранског језера, Србија, после својих освајања 1913. године, заузима површину од око 87.000 километара квадратних, на којој је распоређено становништво које броји 4.650.000 душа. Планинска земља, у којој се сусрећу и преплићу последњи огранци великих европских венаца, Алпа преко Босне и Црне Горе, Карпата, планина Македоније, које су продужетак Балканских и Родопских планина, изгледа на први поглед као да твори, између Дунава и Егејског архипелага, непремостиву препреку: моћни масиви који на југу и југозападу достижу 2.000 и 3.000 метара. Тешко је проћи кроз узане долине, живописне или грандиозне, које су реке просекле кроз тај брежуљкасти терен, који би се могао упоредити са морем које је изненада заустављено. Некада су велике борове и храстове шуме, које су прекривале скоро читаву Србију, земљу чиниле скоро непроходном. Данас, иако су делимично исечене, да би се направило места за њиве, остају и даље карактеристична црта физиономије земље. Са врха Рудника, Србија изгледа као бесконачна шума: то је Шумадија, „земља шума".

Погледајмо ипак мало ближе. Та земља, која је изгледала као препрека, представља један од великих путева на Балканском полуострву. У том непроходном масиву, долина Мораве, широка и ниска, оцртава, од севера према југу, дубоку депресију, која води, на једну страну, према Трачкој равници, а на другу, преко Вардара, према Солуну. Првим путем пролази пруга која прати Оријент експрес, да би се са Запада стигло у Константинопоље; другим путем пролази линија која силази ка Архипелагу. Тако Србија јесте неизбежан пут, који из равница средње Европе води ка плаветнилу Егејског мора.

Тај двоструки географски аспекат, где се супротности здружују и употпуњују, диктира читав економски живот Србије и пружа јој њен светски значај. У тој суровој и грубој земљи, велики градови су ретки. Само Београд, који са

Сакривена иза једног узвишења и грања, ова пољска батерија лако је превладала аустријску артиљерију

своје високе литице доминира над светлим хоризонтом Дунава, броји становника мало више од 90.000. Укупно гледано, Србија је суштински рурална земља: 1910. године, у Краљевини, насупрот 365.582 особа које су чиниле градско становништво, стајала је маса од 2,528.819 сељака

који су живели на селу. Самим тим, највећи део нације бави се пољопривредом. Ниски делови земље, плодне долине Мачве, Колубаре, Јадра, Мораве, Дунава, Саве прекривене су житарицама: житом, јечмом, ражи, зоби, а посебно кукурузом, који служи за исхрану три четвртине становништва и за прехрану стоке, а који заиста и јесте, као што кажу, „благо српске земље". Узгој стоке свуда представља важну грану националне економије: Србија је један од највећих произвођача свињског меса у Европи. Дана 31. децембра 1911. године, у Краљевини је избројано 863.544 свиња, 957.918 грла крупне стоке.

Народ сељака

Преовлађујући пољопривредни живот, изузетна распарчаност имовине увели су, у српску нацију, дух једнакости и демократије: управо смо рекли да је српски народ народ сељака. У Србији се ретко срећу велепоседници, али скоро сваки сељак живи на својој земљи, и мудар и заштитнички закон му гарантује, чинећи је неотуђивом, поседовање своје куће и 2,8 хектара земље. Та сеоска кућа је несумњиво скромна. Зидови су обично од ћерпича, кров је од црепа, темељ куће је понекад од камена. Пред улазом се налази трем, ослоњен на дрвене стубове. Унутрашњост је бескрајно једноставна: две просторије се настављају једна на другу, ниске и лоше осветљене кроз уске прозоре. Врло су скромно намештене. У већој се налази огњиште, средиште породичног живота, у коме се ватра никада не гаси. Ако богатство није често у Србији, сиромаштво је ретко, а беда скоро непостојећа. Породица је чврсто повезана. На том тврдом и јаком тлу рађа се једна раса, можда не претерано робусна (грозница је ендемска болест у Србији), али активна, енергична, издржљива у раду и храбра, која служи на част овој земљи.

Уздрмати аустријску тиранију

Својим положајем на главном путу који води из централне Европе ка Истоку, Србија има капитални значај у светској трговини, а пруга која пролази кроз њу као да јој пружа јак инструмент за делање. Али, српска територија не додирује нигде море: до те мере да се Србија економски гуши између суседа који је окружују и који деспотски могу да одређују режим њене трговине.

До 1913. године, њене пруге, усмерене од севера према југу, водиле су, са једне стране, до Аустро-Угарске, а у другом до Бугарске и Турске. Ниједна попречна линија, повучена у правцу исток-запад, није јој отварала излаз на Јадранско море. Као права енклава у средишту Балканског полуострва, Србија је била подређена Аустроугарској. Ових последњих година, највећи део српске трговине вршио се са Аустроугарском и Немачком. Године 1911, од 115 милиона вредности увоза, Краљевина је плаћала 47 милиона Аустрији, а 31 Немачкој, а од укупно 117 милиона извоза, слала је робу у вредности од 48 милиона у Аустрију, а од 29 милиона у Немачку. Кабинет у Бечу налазио је непрестано начина да Београ-

Заслужени одмор после заморних сати страже у рововима

ду, путем економских намета, покаже своју моћ и да тако натура своју политичку вољу.

Освајања 1913. године почела су да ослобађају Краљевину од те грозне тираније. Преко Солуна, слободно отвореног за њену трговину, Србија је делимично бежала од економске тираније Аустрије: повећавањем територије, дели-

мично је бежала и од политичке деспотије Беча. Аустрија то није могла да јој опрости. Брзо је потражила задовољење: то је тајна напада 1914. године. Ни за тренутак није сумњала у свој успех. Шта може, против моћне Аустроугарске монархије, мала српска краљевина, са својим становништвом мањим од 5 милиона душа, осредњим богатством, скромним буџетом (130.764.713 франака прихода 1913. године), у коме су издавања за војску износила једва 30 милиона? Заборављала се само једна ствар: да је та сурова и јака земља хранила енергичну и храбру расу и да су победе у балканским ратовима чудесно разбудиле национално осећање и кроз борбе исковале чудесан инструмент за ратовање, неустрашиву и застрашујућу војску.

Славна прошлост

Наиме, мало је нација показало такву чудесну храброст током своје дуге историје, поносну сталност у непријатељству, поред несмањене верности успомени на своју националну традицију и упорне уверености у будућност своје расе. У освит 19. века, у Србији је почео устанак који је хришћанима са Балкана дао пример побуне против отоманског јарма и којим су, после једанаест година борбе, уз Карађорђа и Милоша Обреновића, Срби успели да освоје и стекну своју независност. У Србији је касније кнез Михаило Обреновић (1858–1868) инаугурисао, у договору са осталим народима са полуострва, националну политику која је могла, од тог тренутка, да обезбеди ослобођење и уједињење јужних Словена. Срби из Херцеговине су 1876. године подигли устанак против Турака, коме се придружила српска кнежевина. У свако време, када се отварало питање Истока, српски народ је неустрашиво преузимао иницијативу, не хајући за надмоћност својих непријатеља нити за своју слабост, спреман да се поносно бори за своју слободу и за поновно стварање тог некадашњег српског царства које је било, између 12. и 14. века, велика држава на Балканском полуострву.

Балкански ратови 1912. и 1913. године доказали су да је српски народ способан да оствари своја највећа надања. Сећамо се убедљиве победе над Турцима код Куманова, храброг марша који је, усред зиме, преко албанских планина, довео српску војску до обала Јадранског мора, а потом, када су бугарске амбиције распириле сукоб између дојучерашњих савезника, и до нових успеха. Букурештанским уговором Србија је добила 30.000 квадратних километара насељених са око 1,700.000 душа. Тако је легитимно награђен труд те српске војске, која се показала тако дисциплинованом и храбром, хуманом и јуначком.

Чорба у логору
(Чернов)

Борбено људство

Ипак, у јулу 1914. године, када је започела аустроугарска агресија, Србија је тражила само мир. „У јулу прошле године“ – написао је врло тачно српски дипломата г. Веснић, који је у Паризу тако достојанствено и радо представљао Србију – „тек што смо изашли из два крвава и скупа рата... Размишљали смо како да поново подигнемо нашу пољопривреду и наше финансије, да обновимо наше наоружање, да изградимо нове пруге, да уредимо наше реке и водене токове, да наводњавамо наша поља, кад је одједном влада из Беча послала Београду свој улти-

матум.“ Изненађење усред реорганизације: са којим средствима ће Србија да се суочи са ратом који се тако ненадано сручио на њу?

У Краљевини Србији војни рок је обавезан. Регрути се укључују у војску у узрасту од 21 године и служе две године у активној војсци, коњици и артиљерији, а годину и по дана у осталим родовима. После тога, до 31. године, мушкарци чине део резерве, која, заједно са активном војском, чини први позив српске војске. Потом, од 31. до 37. године, шест година служе у другом позиву и најзад, од 37. до 45. године, осам година су обвезници трећег позива.

Када је кренула у кампању после мобилизације у јулу 1914. године, српска војска састојала се од:

1º пет дивизија првог позива. Свака дивизија састоји се од четири пешадијска пука, сваки има по четири батаљона, са четири митраљеска одељења, једног артиљеријског пука, девет четвороделних батерија, једне коњичке регименте са три ескадрона, са митраљеским одељењем, две чете инжењерије, једним возним ескадроном и осталим помоћним службама. Свака дивизија броји по 20.000 људи, што укупно чини око 100.000 људи у првом позиву.

2º Од две дивизије другог позива, организованих на исти начин као и први позив, а које творе слично људство, од око 100.000 војника.

3º Од трупа трећег позива, које укупно броје око 50.000 војника.

4º Осим дивизијских формација, српска војска броји још 10 пукова пешадије, створених 1912. године у количини један по дивизији. Једна коњичка дивизија са четири дивизиона који прате две батерије на коњима и четири митраљеска одељења. Један пук планинске артиљерије са девет четвороделних батерија, један пук тешке артиљерије (хаубице од 120 mm), са шест батерија и још један, опремљен са топовима од 150 mm. Један пук стационарне артиљерије са два батаљона, са опремом за опсаду. Сматра се да су, са добровољцима, ове трупе без командног кадра имале укупно око 60.000 војника. Тако се ратно људство Србије, са којим је могла да наступи 1914. године, може проценити на укупно 310.000 војника.

Војска у ритама

Наоружање тих трупа је врло разноврсно. Пешадија обично има пушке „Маузер“ калибра од 7 mm, коњица карабине „Маузер“ истог калибра, артиљерци пушке „Маузер“ калибра 7 mm. Бројчана недовољност таквог наоружања натерала је Србију да са једне стране тражи пушке од Русије (калибар 7,62 mm) и да користи, са друге стране, „Маузер“ пушке калибра 7,65 mm узете од Турака и „Манлихер“ калибра 8 mm узете од Бугара и Аустријанаца.

Иста разноврсност, мада мало мање изражена, огледа се у саставу артиљеријске опреме. Основни фонд се састоји од топова система „Шнајдер и Кане“, који потичу из радионица „Крезо“. То узимање француских топова било је, рецимо то успут, један од разлога за незадовољство Аустроугарске, која је покушавала да српском шта-

Телефониста на гробљу у Добрићу

бу наметне топове „Шкода“. Пољска артиљерија је калибра 75 mm, планинска артиљерија 70 mm, хаубице и топови од 120 mm и 150 mm, и може се додати још неколико комада дугих цеви калибра 120 mm. Али, поред те француске артиљерије, Србија је морала да користи і топове од 75 mm „Круповог“ система, одузете од Турака (140 комада са брзим опаљивањем), топове од 75 mm, идентичне са српском артиљеријом, одузете од Бугара и комаде планинског или пољског наоружања калибра 7,65 mm, одузете Аустријанцима.

Лако се може закључити да снабдевање српске војске муницијом често може да представља праву потешкоћу. Посебно не треба заборавити, да би се сагледала његова потпуна вредност, јуначки напор Србије у тренутном рату, у коме њена војска – колико год била славна за њу та балканска кампања, у којој се прекалила и додатно охрабрила – излази из тог тешког подухвата бројчано смањена, недовољно опремљена наоружањем и потребном муницијом и да су због тога њени команданти пролазили кроз дане трагичне забринутости.

Пред гробом друга кога су убили непријатељи, један официр, поред попа, упућује последњи поздрав јунаку

Из писма једног официра који је служио у српској војсци, бележим одломак који одлично описује храброст српског војника: „Испричајте нашим пријатељима у Француској све о неустрашивости и издржљивости наших трупа: у ритама, босоноги, без хлеба, као у великој Револуцији, наши људи марширају за слободу босанске и хрватске браће. Знају да чине велику ствар и да ће слобода српског народа бити награда за њихове патње и смрт. Нашим људима је довољно рећи: 'Морате да издржите до последњег, ви сте ослободиоци милиона ваше браће.' Одговориће вам: 'Само дајте хлеба нашим женама и деци, а нас пустите да то урадимо...' "

Неукротиви отпор

Крајем јула 1914. године, под главном командом принца престолонаследника Александра, са војводом Путником као шефом главног штаба, српске снаге биле су груписане у три главне армије: Прва армија, под командом генерала Мишића, Друга армија под комдандом војводе Степановића и Трећа поверена генералу Јуришићу. Други део војске, формиран на југо-западу земље, у области Ужица, био је под командом генерала Божановића. Војска у Браничеву била је под командом пуковника Васића. Најзад, одбрана Београда, који је српска влада напустила по аустријској објави рата и пребацила се у Ниш, поверена је генералу Живковићу.

Аустријанци су прво напали Београд. Од 29. јула, батерије из Земуна и монитори са Дунава почели су да бомбардују српски главни град. Аустроугарска штампа, убеђена да ће царска војска без муке победити слабе противнике, није оклевала да од почетка непријатељстава, са задивљујућим обиљем сликовитих детаља, описује наводни улазак аустријских трупа у Београд.

Ускоро се показала сасвим другачија истина. Четрнаестог августа, под командом генерала Поћорека, гувернера Босне, аустроугарска војска је истовремено прелазила Саву код Шапца, Дрину код Лознице и заузимала северо-запад Србије, где је велика равница Мачве и њене умерене узвисине изгледала као лак пролаз за освајаче. За ту војну операцију, окупљено је пет војних корпуса са више од 180.000 људи. Срби су им се супротставили са једва 100.000 људи. Ипак, у великој бици која се одиграла на косинама Цера и на обалама Јадра (17–19. август), јака офанзива Срба, залет њихове пешадије и руковођење њиховом артиљеријом одбили су аустријски напад. Растерани до Дрине и Саве, отерани поступно из Лешнице, Лознице, Шапца (24. август), принуђени да пређу преко обе реке, Аустријанци су изгубили око 30.000 људи, убијених или рањених и оставили у рукама Срба 5.000 заробљеника, 100 топова, 37.000 пушака и знатну опрему.

Њихово повлачење било је обележено не-

Рат по зими: артиљеријска батерија на снегу

виђеним окрутностима и злочинима. „Аустроугарска висока команда, речено је у званичном протесту српске владе, дала је упутство својим трупама да спаљују приносе и села, да убијају и вешају мирно становништво.“ Те наредбе су послушане и испоштоване у потпуности, па и више од тога. Аустрија, а посебно Мађарска, гајила је сурову мржњу према Србији, која је, у њиховим очима, била крива што пружа отпор вољи Беча и Будимпеште. Аустријска војска, као и немачка, пљачкала је, палила, стрељала и масакрирала старце, жене и децу.

Пораз на Церу био је врло тежак и изразито неочекиван ударац нанет царској војсци. Уследили су други порази, који су је још више понизили. Срби су прешли Саву и заузели Земун (9. септембра), преузели власт у Сремској Митровици, на левој обали реке. Отерали су Аустријанце из Новопазарског санџака (10. септембар). Посебно су преласком Дрине ушли у Босну, где су дочекани као ослободиоци (15.000 добровољаца из Босне придружило се српским трупама) и ту су своје операције повезали са Црногорцима. Кроз одважну офанзиву, поступно су заузели Вишеград, Рогатицу, Прачу (средином септембра) и марширали су ка Сарајеву, главном граду земље. Деветог октобра били су на осам километара удаљености, док су истовремено Црногорци нападали Дубровник. Изгледало је као да је пад главног града Босне само питање дана.

Аустрија жели да заврши са њима

Аустријски понос то више није могао да поднесе. У Бечу је донета одлука о великом подухвату. Истовремено је настављено непрестано бомбардовање Београда, без великих ефеката, а после низа жестоких борби (19–22. октобра) Срби из близине Сарајева враћени су до Вишеграда. Посебно су (средином септембра) преласком Дрине на фронту Зворник–Лозница Аустријанци прогласили офанзиву, која је, за тренутак, начела српски отпор. Ипак, током читавог месеца октобра, кроз низ непрестаних борби, Срби су успели да задрже царске снаге, па чак и да их натерају на повлачење до Дрине. Током три месеца, јуначки отпор малог српског народа зауставио је 300.000 Аустријанаца.

Аустрија је хтела да то оконча по сваку цену. Окупила је све снаге нагомилане у Босни и Херцеговини, рашчистили су границу према Италији, послали су у ватру најсвежије регруте,

Иако у позним годинама и већ болестан, стари српски краљ Петар дошао је на фронт да својим присуством подстакне храброст својих задивљујућих војника: овде га видимо како прати дејство батерије чији се један део види на нашој илустрацији на претходној страници (Чернов)

пукове из унутрашњих гарнизона, добили су од Немачке 30.000 баварских војника. Почетком новембра, под командом генерала Пођорека, створена је војска од најмање 500.000 људи. Хвалили су се тиме да Србија, исцрпљена, без новца, а посебно без муниције, неће моћи да пружи отпор.

Током читавог месеца новембра, били су то тешки дани за српски народ и његову владу. Вештим стратешким повлачењем, српска војска се кретала према истоку, избегавајући борбе, тражећи, према планинском масиву Рудника, повољне положаје где би могла да се одржи и да се учврсти. Од 8. новембра, аустријска офанзива била је израженија: шеснаестог је српска војска евакуисала Ваљево, где је дуго био смештен Главни штаб. Двадесет деветог новембра евакуисала је Београд без борбе и најава тог лаког успеха изазвала је експлозију радости и поноса у читавој Аустроугарској монархији, која је окупацију српског главног града видела као сигуран залог за будуће освајање и анексију Краљевине Србије.

Изгледало је као да је Србија изгубљена. Ситуација је била толико критична да је стари краљ Петар, изашавши из свог склоништа, лично дошао на ратиште да победи или умре са својим војницима.

Српска победа

Али одједном, 3. децембра, после упорне одбране, Срби, ојачани и поново снабдевени муницијом, кренули су у офанзиву на читавом фронту. Током шест дана и пет ноћи, битка је беснела, од Ужица на југу, до Обреновца на Сави. Аустријско десно крило, сузбијено, оста-

вило је 27.000 заробљеника. Осмога увече, Срби су поново заузели Ваљево и Лазаревац. Деветог су ушли у Ужице и ускоро се аустријски пораз претворио у расуло. Тринаестог је непријатељ био одбијен, на југу, преко Дрине, коју су Срби за њим прелазили, заузевши Вишеград. На северу, Аустријанци, ушанчени на Колубари, бежали су у нереду ка Шапцу, а 14. су Срби славодобитно ушли поново у Београд, где је краљу Петру сутрадан приређен тријумфални дочек. Више од 40.000 заробљеника, 120 топова, 84 митраљеза, 480.000 пушака, 4 заставе, огромна количина опреме, били су трофеји те сјајне победе, после које у Србији није остао ниједан Аустријанац. Узбуђење у Бечу и Будимпешти било је велико, а немилост у коју је запао генерал Пођорек, командант побеђене војске, била је неоспорно признање величине пораза. Поново, гурајући своју офанзиву, српске трупе су кренуле пут Сарајева.

„Тек на крају рата“ – рекао је недавно српски премијер Пашић –„неко ће ценити наш допринос.“ Ипак, већ сада се може видети какве је узвишене услуге јуначка српска нација учинила заједничкој борби савезника. Њена армија је, током пет месеци, усмерила на себе и победила снаге које су Аустроугарској у великој мери биле потребне на осталим бојним пољима. Али је мала и славна Србија дала посебно задивљујући пример снаге, велику моралну поуку, показујући све што код једног племенитог и поносног народа може бити идеал за који се бори.

Пре неколико година, суверен српског порекла, црногорски краљ Никола, написао је, у својој драми Царица Балкана, ове речи, о којима треба размислити: „Мале државе, као што смо ми, не треба да служе за поткусуривање у обрачуну великих сила.“ Аустроугарска и Немачка забора-

Упркос оштрој зими која влада у Србији, ови војници, прекаљени у последња три рата, отварају јаку ватру на аустријске војнике

виле су то велико начело права и једнакости: без скрупула и милости, оне су покушале да прегазе мале јуначке народе. Али, доћи ће дан неопходне наплате, а српске победе већ најављују његово свитање...

Шарл Дил из Института

Превела и приредила:
Александра Тадић

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 8)

105.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о тајној достави новчане помоћи и о броју регрутованих официра за српску војску

№ 5274.
30. Јула/11. Августа 1876. из Беча
Министру Ристићу Београд
Исмаилов полази за Београд сутра носећи Вам 10 хиљада рубаља, ја Вам као строгу тајну и пред Карцовом (моју) да ће 100 хиљада рубаља сљедовати до неколико дана, да је ангажирао 80 официра 20 већ путују, да је Протић успео и да ће нам Император дати 4. милијона рубаља.

Цукић

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 747

106.

1.август 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о преовлађујућем веровању у Бечу да је Србија изгубила рат против Турске и да је хитно склапање мира питање опстанка за Србију; о смрти Ане, удовице Вука Караџића

Бр. 89, *У Бечу, 1. Августа 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Ваш поштовани президијал од 29. пр. Но 27. примио сам заједно с прилогом. Почем је овај раније саобштен тамошњим заступницима страних сила, који су га својим владама досад на знање дали, то ћу, ја тек приликом моћи о предмету говорити с овд. владом и представницима гарантних сила, те да дознам, какови су у том обзиру њихови назори, и да ли се које мишљење може у нашу корист употребити.

Јутрошње новине су донеле вест о повратку Његове Светлости у Београд доводећи то у свезу с намером, да се с Портом мир закључи. Питан за објашњење ових вести, нисам га наравно дати могао. Овде се уобште држи наша ствар као пропала, и пресказује јој се утолико несрећнији по Србију конац, уколико се продужењем безуспешне борбе даје непријатељу изглед, да нас још више _ и коначно сатре, и права и маха добије, да утолико теже услове мира диктира, на које ће се и посредујуће велесиле пре склонити морати, но кад би оне посредовале између нас и Порте још, док је већина Србије у стању одпор дати. Узалудни су моји наводи, да Србија по досадашњем није изгубила наду и на сам успех своје ствари а још мање на успешну одбрану земље, крај свега, држи се, биће ипак победа турска, и зато је штета за жртве, које се узалуд чине, и услед којих ће земља тако изнемоћи, да се за дуго и дуго неће моћи опоравити. Ја Вам пре неки дан писах, да би, ако заиста изгледа на успех (без туђе помоћи) нема, најбоље било заранијe се решити на удешавање мира; и непознајући стање ствари у нас, држим за дужност и овом приликом повторити, да ће, пошто изгледа на помоћ са стране нема, и ако је стање наше онаково, каошто се о њему говори, у утврђењу мира спас земље бити. Колико би земља захвална била онима, који би је учинили већом и снажнијом, толико ће више признавати заслуге онима, који су је од коначне пропасти спасли; јер су често веће заслуге државника успети у овом другоме но у оном првоме.

Јуче на ноћ умрла је гђа Ана, удовица пок. Вука Караџића.[1] Погреб је данас, и трошкови су које зајмом подмирени које на вересији остали. Неби ли у реду било, да Србија, ма колико да јој је то сад тешко, ту у помоћ притече бар с једно 50 дук[ата] ц[есарских].

Част ми је, и овом приликом уверити Вас Господине Министре о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 809

107.

5. август 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о могућим условима под којима би Турска пристала на мир са Србијом

Бр. 90, *У Бечу 5. Августа 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

У предпоставци, да ћу ово писмо моћи одправити по г. Стејићу, пишем га отворено. Како неколико дана прођоше без вести даљим нашим губицима, смирише се и духови у овд[ашњој] дипломацији и журналистици, који после оних ужасних наших губитака на тимочкој страни само пораз и коначну пропаст Србије предсказиваху. И сад непостоји нигде тврдо уверење друго, но да ћемо опет на крају турском надмоћију морати подлећи, само се још сумња, да ће Турцима намера до Крагујевца и Београда продрети лако и наскоро за руком испасти. Пријатељи се још надају, да ћемо среће имати, досадашње поразе отмастити једном сјајном победом, па онда дотле наставити рат, док дипломација неби успела, да мир међу нама и Турцима поврати под условима за нас – чесним. Г. Новиков, који с нашим страдањима у словном значењу речи симпатише, т. ј. од жалости болује, држи на основу вештачких мишљења, да се у победама можемо с Турцима још изравнати и наш престиж бар за будућа времена пред светом спасти.

Како се по листовима разносише свакојаки гласови о борби између Његове Светлости и неких или свију чланова министарства о томе, да ли ваља рат наставити, или тражити посредовање Европе за мир, даље о наступившој услед тога кабинетској кризи у нас, о програму Порте, какве услове Србији за мир полаже – између осталога уклоњење из земље садашњих власника па чак и династије – и о млогоме које чему, то бивах наравно свуда питан, уколико су ти гласови основани, а и ја имаћах основа о њима се извештавати, почем сам ништа незнадијах, на местима, где се надах наћи ближег обавештења.

Колико сазнадох, гласови о министарској кризи и поводу њеном нису били употребљени у зван[ичним] рапортима тамошњих страних агената, но су до знања овд. власника допрли искључиво по новинарским вестима. Бар тако ме увераваху бар[он] Хофман, гр[оф] Столберг и г. Новиков. Њима небеше такође ништа познато о тражењу стране медијације, ма с које стране било, и они држаху, да би дипломацији за сад и немогуће било посредовати, кад обе стране неби посредовање тражиле, јер на посредовање требале би силе да се предходно сложе, као и на пресију, ако би се ова према којој страни морала употребити, те да медијација има успеха.

Да Порта у предпоставци, да ће Србији мир моћи диктирати, заиста неке изјаве чинила о условима мира, могао сам посредно из речи неке господе закључити. На моју примедбу да би Књаз кога би Порта Србији октројирала, морао свој обстанак у земљи по данима рачунати, и да би се сад[ашње] министарство у Србији овеко-

1 Мина Вукомановић Караџић упутила је српском заступнику у Бечу 12. августа 1877. (по новом) писмо следеће садржине:“ Ваше Високородије! Ноћас око 11 сахати преминула је моја мајка! – Поред превелике жалости моје снађе ме и биједа што сам се око селења из једног стана у други тако истрошила да сам готово без новаца, – у тој мојој невољи ја сам телеграфирала моме куму Јови Гавриловићу не да би наредио да ми Ви овђе исплатите 40 #, да матер своју, која је овђе у Бечу не само много позната, него као Вукова удовица и много уважена, ако већ не свечано, као што би за цијело заслужила, а оно барем достојно имену кога носи – саранити могу, и надам се за цијело да ће ми молбу моју и испунити – но док ме стигне одговор ја сам принуђена досађивати Вам још једаред, са молбом, да ми одмах издате барем 12 # да могу за сада најнужније трошкове око црних хаљина и. т. д. намирити, а тијих 12 # одбићете од новаца што очекујем. Истина да је то за Вас велика досада, но се надам да ми у овоме ванредном тужном случају нећете оставити без својске помоћи. Са особитим поштовањем Мина Вукомановића Караџића“. На писму је, испод потписа, Цукићева забелешка: „издао 12 #“ (АС, МИД Пс, Б Ф 1 р 154/877).

вечило, кад би Порта захтевала, да се његови чланови из земље уклоне, бар[он] Хофман одговори са жестином, такве глупости могле су и у Цариграду само кратко време уважаване бити (т.ј. да се Порта меша у наше унутр[ашње] послове); а г. Новиков ми потврди, да је заиста на Порти било намере, за услов мира поставити збачење династије наше с престола, но да се идеја та после оштре примедбе и настајавања гр[офа] Андрашија напустила као мисао с којом би се Порта пред дипломацијом осрамотила.

Г. Стејић ће Вам понешто усмено моћи саобштити.

Писмо г. Протића нисам имао прилике друге послати Вам; апотекар г. Милутиновић оде јуче по подне, а писмо ми се предаде синоћ у 9 сати. Да сам властан био писмо прочитати, ја би Вам га могао шифрирати, а друкчије Вам га немогох експедирати као „врло важно, тајно и хитно".

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 825

108.

11. август 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о понуди владе Велике Британије и „трију гарантних сила" да посредују између Србије и Турске; о извеснијим шансама да Порта потпише мир после интервенције Велике Британије; о успесима српске војске у биткама код Књажевца и Тресибабе

Бр. 91, *У Бечу 11. Августа 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

О учињеној – нашој влади понуди „добрих услуга" од стране ВБританске и још три гарантне силе у интересу мира, или бар закључења примирија међутим, молих се одчасти поближе известити од бар[она] Хофмана, који и као новонаименовани министар финансије Царства није још престао радити у министарству спољних послова. Г. Новиков или нехтеде или, што пре верујем, заиста незнаде ми ништа ближега о томе рећи, наводећи да њему ништа новога по том предмету није дошло ни из Београда ни из Петербурга. Ово уздржавање Русије од заједничког рада на миру објашњавам себи тим, да њој неподноси, после оноликог заузимања за одржањем мира, што се држањем ВБританске поглавито осујети, сад трчати за првим позивом ове силе и бити тако просто оруђе енглеске политике. Држећи се овако у резерви – с Немачком – Русија постизава то, да остале силе неће примити од Порте и онакове услове за мир, на које се неби Србија лако склонила, и на које неби и пристанак Русије – и Немачке – унапред осигуран био. Велеитети Портини мораће и иначе на врло ниску меру сведени бити, што ниједна сила за њих није интересирана. Свима је стало до мира, све су према Порти, „ма колико да би њена захтевања основана била", тако рђаво расположене, да се и повратак на status quo сматра као један од ње незаслушени исход ствари. Барон Хофман који ме увераваше, да досад Порта још никаквих изјава није „формално" чинила о условима мира, и да је све оно, што се по том предмету по новинама проноси, извођено можебити из појединих конверзација овог или оног турског државника; бар[он] Хофман мисли, да ће Порта свесна мере кредита, који у евр[опској] дипломацији ужива, бити и сама довољно разумна и скромна у својим захтевима, а за то јемствује, рече, и та околност, што је баш она сила, на коју се Порта још једино могла наслањати, узела иницијативу у овом послу, и што та сила, познајући осетљивост Русије због осујећене јој пролетос иницијативе у заузимању три цара за мир, неће изаћи пред остале силе с једним програмом мира, на који неби „морала" и Русија пристати. Уједно та сила, В[елико-]Британска, морала се осигурати, да ће Порта њен предлог примити. И заиста неможе се помислити, да ВБританска, задавши Кн[езу] Горчакову пролетос онај удар, може сад излетити пред Европу с програмом, због кога би руски канцелар њој онај удар вратити могао, а то би било у случају, кад би се или Порта или Србија или за овом ма која сила с неким основом могла

одупирати, да на програм пристане.

Барон и иначе држи, да Порта нема основа са својим захтевима на високо циљати, нити ће јој се то одобрити (man wird der Pforte begreiflich machen, daß sie keine Ursache hat, ihre Bäume zu hoch in den Himmel machen zu lassen). Војени резултати недају јој никаква основа за диктирање мира; ако је она неке користи у Србији с њима и постигла, више их је према другом противнику, Црнојгори, изгубила; још стоји главна српска сила недирнута (intakt), и још се незна, шта ће сутра бити и на коју се страну срећа рата приклонити. Ово говораше барон пре него се овде знадијаше за ново заузеће Књажевца и Тресибабе с наше стране. Сад после овога успеха стојимо наравно с Турцима; они држе Зајичар и околину на српском земљишту, ми Посавину у Босни. Од даљих догађаја зависиће, хоћемо ли путем преговора учинивши неке концесије Порти од ње моћи узети друге концесије, н. п. за новце узети М[али] Зворник, или ће се радити просто на повратку status quo ante, или напоследку учиниће се и нешто треће. Црнагора ће готово сигурно од Порте добити пристаниште и нешто територије под видом „ректификације границе". Ово ставља у изглед као вероватно и бар. Хофман, и с толико већом извесности што ВБританска таквом наређењу није противна и – што би се тиме жељама Русије на сусрет изашло.

Меницу наплатих и поверих самом банкару експедицију новаца, за коју је он рачунао 3 f 86 хп што би и мене коштало, јер би морао двапут кола плаћати, сандуче куповати и т.д. Рачун о промењеним банкнотама и трошковима ./. прилажем.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 838

109.

15. август 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о повољном одјеку вести да је српска војска прешла у офанзиву и о процени да ће такав обрт на фронту олакшати потписивање мира између Србије и Турске; о решености Аустроугарске и Велике Британије да посредују код Порте да мир који буде закључен не буде неповољан по Србију

Бр. 92, *У Бечу 15. Августа 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примио сам по г. Стејићу Ваш президијал од 11. тек. Но 30 заједно с прилозима. Писмо за г. Протића експедирано је данас по куриру. За Љубибратића говорићу тек после два–три дана, премда се успеху ненадам, и држим, да није добро, што чинећи овај корак узимамо на себе велику одговорност и то деликатне природе.

Досад сте из овд. листова видили, какву је промену произвео у јавном мишљењу успех наше војске код Алексинца. Телеграм о предузетој офанзиви с наше стране, експедирани из Београда у 1 h 35 m ноћас и приспевши овде у 4 h. јутрос, предат ми је после 8 сати, пошто сам га одчасти читао ујутрошњем „Tagblatt"-у. И дипломацији ће бити посао посредовања олакшан код Порте, ако се добро стање нашег оружија одрши, јер би ова, ма да досад још није никакве изјаве о условима мира званично чинила, на сваки начин покушавала од побеђене Србије тражити теже жртве, и новчане и моралне, но што ће сад моћи чинити, ма сад и без изгледа, да ће за своја захтевања наћи подпоре код великих сила.

Јуче обиђох г. министра Хофмана и неку г[оспо]ду посланике. Главно,што том приликом могох дознати, јавих Вам одма по телеграфу. Читах телеграм лорда Дарбија овд[ашњем] амбасадору од прилике тог смисла, да Краљичина влада примивши изјаву српског Књаза преко г. Вајта[2] пристаје радо подпомоћи је у Цариграду, те да непријатељство престане, и да пита гр[офа] Андрашија, какво држање мисли он у питању заузети. Гроф одсуствује, те се зато лорду Бокенену није још одговор дати могао, али г. Хофман мисли, да ће Аустро-угарска наравно с највећом готовости

2 В. Вајт, енглески дипломатски агент и генерални конзул у Београду.

и енергијом захтевање Србије у Цариграду подржати. Пре мене је код г. министра имао аудијенцију г. Новиков а после мене гроф Столберг. Г. Новиков ми даде уверење, да се Русија за мир у Београду изјаснила „у виду савета", дакле не у виду „понуде добрих услуга"; што, мислим, толико значи, да то неби имало значења, као да Русију вуче Енглеска за собом, но као да Русија независно од Енглеске оно, што је у интересу целе Европе, ради. Субтилност у разликовању путова водећих истој цељи, кога се нашла за потребно у овом питању чинити, неће по саму ствар бити од штете, али се бојим, да онај додатак Русије к свом пристанку, да ће Књажеву изјаву подпомагати, т.ј. да се распростре престанак непријатељства и на усташе, небуде у стању удејствовање примирија и мира отештати. Ја се немогох уздржати, да неучиним г. министра позорљивим на ту моју сумњу, рекавши да дисциплиниране војске српска, црногорска и турска могу прекинути непријатељства и усред боја, али да се усташима издате заповести у том смислу неће моћи тако тачно извршити. Г. барон несумња, да ће Херцеговци заповест Књаза Николе с готовости поштовати; на што ја додадох и српске чете у Босни следоваће строго заповести Књаза српског, али, рекох, има више независних чета у Босни, за које се унапред неможе јемствовати, да ће се налозима из Београда или с Цетиња хтети покорити. Г. министар одговори, да су то разбојничке чете, на те се неће, рече, онај додатак Русије ни односити. – Добро је, што дипломација уме наћи формалне помоћи и за овакве стварне тегобе. Да ли је гроф Столберг од стране своје владе чинио овде какве изјаве у цељи посредовања нисам могао дознати; но могуће је, да је Немачка непосредно од Енглеске о будућем свом држању у овом питању била питана.

Међу листовима отворила се као нека полемика, је ли Србија молила или принуђена била турским победама молити за посредовање Европе, или се само одазвала у томе позиву сила. Ствар није од важности; но питан о томе ја сам упућивао журналисте на текст, који је у Pol[itische] Korresp[ondenz-y] ./. публициран, и који сам ја том листу дао, пошто сам владу овд[ашњу] о кораку Њег. Светлости у Београду известио. Тако је неистинито доношење Fremden-blatt-a, да сам ја бар[она] Хофмана у име владе за посредовање молио; ја сам овога писмом од прилике онако о ствари известио, каошто је и у Pol[itische] Korresp[ondenz-y]репродуцирано, а код њега сам тек јуче био, дакле после оне публикације „Fremdenblatt-a, – те сам и једном редактору овога и пребацио лакомисленост, с којом се ова вест изопачено донела.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 856

110.

18. август 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о извесности да су Велика Британија и „три гарантне силе" понудиле Порти посредовање за склапање мира између Србије и Турске, али да Порта то није прихватила; о претпоставкама дипломатских кругова у Бечу о условима које ће Турска тражити за закључивање мира са Србијом; о значају који велике европске силе придају стабилности Турске

Бр. 93, *У Бечу 18. Августа 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Гласови по новинама о условима, које Порта полаже за пријем медијације сила посве су неосновани. Досад није било никаквих званичних ни формалних изјава с наше стране (а ни с које друге) ни о томе, да она одбијајући посредовање страних сила тражи, да јој се Књаз српски непосредно за мир обрати, што би она пред својим народом могла представити, да Књаз као бунтовник покоривши се сузерену свом моли овога за опроштај, нити о томе да Србија плати Порти све или одчасти ратне трошкове.

Сви говори и разговори о том предмету своде се досад на то, да су све силе, примивши преко својих заступника у Београду познату изјаву

Његове Светлости, учиниле о истој саобштење Порти, понудивши и овој своје bons offices, и даље да постоји неко неспоразумљење између Порте и сила о томе, да они bons offices имају за цељ закључење мира или засад само примирја. Међутим из саобраћаја с Кн[езом] Вредеом знате, како се гр[оф] Андрашиј с изјавом Књажевом односно и Црнегоре није задовољио, не држећи је као довољно Кн[еза] Николу везујућу, пошто је основана само на једном писму овога, и како је хтевши у том обзиру бити на сигурно непосредно од Кн[еза] Николе изрични и званично изражени пристанак на мир тражио, и у том га смислу примио, да је Књаз готов и осталим силама ту изјаву званично учинити, но да грофу оставља, ако овај за добро нађе, да он сам у име Књажево, такву изјаву силама осталим учини. Гроф јепримио ово друго, но држи се, да је Књ[аз] Никола при свем том на сваки начин и Кн[еза] Горчакова о свом пристанку на мир известио.

Сад се очекује из Цариграда одговор Портин на последњи корак сила, и мисли се, да је она у томе водити рачуна о општој извесним начином показаној жељи сила, да се миром поврати status quo ante bellum. Овај обухвата искључиво политичне одношаје између Турске и Србије, а не и материјална и друга споредна питања, која би се као услови мира могли скоје стране предложити, н. п. форму и путове, под којом би се преговори о миру одпочели или мир закључио, питање о накнадама разним, понаособ ратних трошкова и т.д.

Овакво схватање status-a quo а понаособ мишљење лорда Бокенена, да ће Порти немогуће бити, примити медијацију сила без тог базиса, да Србији наметне дужност платити ма и у само некој мери војене трошкове овог рата, што би Портини министри без и ове сатисфакције рискирали, да се у Цариграду буна породи – ова посматрања побудише ме, да овд. дипломацији заранијe представим немогућност повратка мира, ако Порта буде с подобним претензијама према Србији пред дипломацију излазила. Као по собственом познавању ствари говорих дакле на више места, да од мира ни спомена бити неможе, пре него би Порта оне „споредне“ услове мира сасвим напустила. Неодрицах напоследку с правног гледишта посматрајући исправност суђења, да смо ми изазивачи борбе и да би пред судом дипломације осуђени били на плаћање накнада и на давање гаранције, да нећемо скорим опет Порту напасти, напоследку и да смо за сваки случао криви, јер ми у свету стојимо „без права“; али с гледишта опортунитета, општих интереса, а стога су свагда и свуда основи рата и мира посматрани били, и ма да никад обојица супарника немогу имати право, признавало им се право да право газе, и да плод тога уживају – дакле с гледишта опортунитета да треба и исход наш из садашње размирице посматрати и на повратку мира, кога је цела Европа жељна, радити. Док се дипломација буде губила у растањавање појмова о правним одношајима рата између Србије и Порте, дотле се неће постићи оно, што се жели, мир. Ниједна срб[ска] влада, па ни српски Књаз немогу примити мир, који би Србију подвргао каквом унижењу или материјалним жртвама, осим да буду силом на то приморани, – што досад нису. Србија је, рекох, довољно кажњена тим, што није постигла оно, шта је намеравала, Порта остаје једнако некажњена за столетне злоупотребе и свирепства, која се по отоманској царевини збиваше, и која се на ужас Европе и с неким изазивањем у последње доба учесташе. Ма да се овакви „револуцијонарни“ назори моји као неумесни одбијаше, и ма да им се одрицаше својства, да могу послужити као међународно-правни основи за уређење наших одношаја с Портом, ја и нетражих од њих друге помоћи, но да се признаду као факта, на која се ми морално у нашим захтевима наслањамо, и којих биће и Европа при свој својој конзервативности неодриче. Иначе чим би се правдало понашање Европе према равноправној Турској као према једној под њеним туторством стојећој држави? Да може бити споразумљења међу силама, ова би европска пупила с овог света збрисана била.

На то ми се одговори, да стање у Турској није од интереса локалног, него обште-европског, и да Европа никад неће дозволити, да ту ствар расправљају сами христијани, или Србија и Црнагора, па ни поједина велика сила; него Европа осећа и дужност и потребу, да она цела води бригу о стању ствари у Турској и да их расправља. Док су Србија и Црнагора, стајале на земљишту

трактата, имале су изгледа у оној расправи учествовати, сада тога немају.

Све силе а нарочито Русија предлажу Порти своје добре услуге у цељи, да се што пре непријатељства прекину, да се дакле примирије утврди. Порта, мисли се, неће хтети ни моћи пристати на „примирије“ но ће тражити, да се одма преговори о миру воде. Она наводи, да јој је немогуће држати за време примирија толику војску на окупу, почем се онда преговори могу отегнути у безконачност. И да Порта сама непризнаје немоћ своју дуго држати оволику војску на окупу, има извештаја, да јењено признање основано, и да је и сад њена војска у таквој оскудици, да ни довољно хлеба нема, па да би у случају знатније српске победе приморана била, којекуда се распрштати – у пљачку, до иза Софије, докле нигде нема на гомили толико хране, да би се неколико стотина људи са стране дошавши захранити могло. Но ова разногласност између Европе и Порте о миру и примирију има и другог узрока, још важнијег. Порта закључивши мир са Србијом и Црномгором ослободила би велики део своје војске, који би на угушење устанка одма употребила, дакле пре него би се дипломација с реформама могла пријавити. Силе, нарочито Русија, хоће примирије, и примирије односеће се и на усташе, па да у услове мира уђе наређење је и за усташе на основу програма Кн[еза] Горчакова, који је цела Европа усвојила, а сад му се, по свему судећи, и Вбританска придружује. Порти је при свему злом стању њене војене интендантуре више стало до тога, да предлог за реформе Књ[аза] Горчакова изигра, но до тога што ће се њена војска од глади патити па могуће и увелико страдати.

Због одласка поште морам за данас писмо завршити.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 863

111.

19. август 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о предвиђањима да долазак новог султана на престо може позитивно да утиче на изгледе за закључивање мира између Србије и Турске и о могућим турским условима за мир; о предстојећем путу Феликса Каница у Србију

Бр. 94, *У Бечу 19. Августа 1876.*

Господину Јовану Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
[...][3]

Предстојећа промена султана извесна је и подкрепљује са директним званичним извештајима. Као обично полажу се особине наде у новог султана Абдил-Хамдиј-ефендију. Дипломација је промени наклоњена, надајући се од ње да ће власт у Цариграду бити ојачана и Порта снаге имати, оно извршити, што и сама жели и нарочито што Европа захтева. Без новог султана министри турски неће смети, држи се, пристати на закључење мира, које неби дало царевини еклатантну сатисфакцију; – дакле никако, почем за ову – бар засад изгледа нема. Мисли се чак и тако, да свима преговорима о миру мора предходити промена султана, и почем је мир од свију жељан и то што скорији, да се она промена неће на млого дана одлагати.

Ако се из ових узрока неће рад на миру отештати, учиниће се то, бојим се, из оних, које у јучерашњем писму споменух, т.ј. услед несагласности да ли да се мир или међутим примирије одма закључе. Дипломатично пушкарање око тога може недељу две дана трајати, што ће Порти, ако она има поуздања, да над нама какву већу победу одржи, врло добродошло бити. Чујем, да Русија (а с њом и друге две царевине) неће никако хтети у томе Порти попустити, и да је сав изглед, да ће Порта морати подчинити се жељи њиховој. Ја држим, да је и у нашем интересу бити на страни сила, и само нам остаје желити, да се погодбе око мира или примирија што пре углави, како би непријатељства престала. Да ли намерава влада наша у услове мира предложити и такве, који се

3 Алинеја није дешифрована.

подносе на будућу судбу христијана, незнам, но држим за извесно, да таквог рода изјаве с наше стране учињене неће бити примљене.

Један дипломат хватајући се у име наше за – сламку умствује, да је немогуће, поставивши status quo ante као основ мира, признати право Порти на тражење накнаде ратних трошкова, пошто се оба ова услова у извршењу узајмно потиру. Нико т.ј. немисли, да ће Србија хтети и моћи тек само извадити и положити захтеване трошкове, него би се обвезала, да ће их платити. Природа обвезе изискује, да Турска до измирења задржи залогу у рукама, ако какве имала буде, н. п. да остави своју посаду у Зајичару; али посада једне српске вароши турском војском противна је status-u quo ante, и зато је неумесна. – Једна друга дипломатска досетка била би та: Србија плаћа Порти накнаду ратних трошкова, или задржава суму за измирење штета, које су турски војници, нарочито баши-божуци и Черкеси у Србији починили пљачком, паљевином и другим опустошењем.

Извештен сам, да у Пешти и по целој Угарској међу Мађарима влада прави фанатизам у злом расположењу према нама и уобште према турским христијанима – Славенима, а тако и према Русима. Ово се од части и из мађарских новина види, као и из бешњења против Срба и Хрвата, којима ће се по закону и пред судом морати напослетку признати, да нису криви. И последње управо глупо понашање у Пешти према руским путницима, незадовољава још мађарске претеранике. Но при свем том постоји између аустро-угарске и руске владе непоколебљиво споразумљење, које се још у толико више утврдило, што се по дотичним круговима за извесно држи, да ће за остварење реформа у Босни и Херцеговини употребљена бити заједничка војена интервенција.

Јуче Вам послах један телеграм турски о одржаним победама над нама (исти је публициран и у синоћним листовима), но већина новина пропратила је тај извештај с подсмехом. [...]

Јуче Вам телеграфирах, да једна консорција пристаје примити наше облигације, које још нису пласиране, у кост, т.ј. да на њих изда половину номиналне вредности у готовом новцу, узимајући наравно интерес на овај последњи само и оставивши нам право, да можемо поједине серије, за које имамо изгледа у подпуно их пласирати, од консорције – из коста извадити, накнадивши јој оно што смо јој на те поједине партије или серије дужни. Пошто би се имао одговор, да Србија у овакав посао хоће да уђе, углавило би се даље што треба у обзиру на интерес, провизијон etc.

Дир-ова дружина за мене је загонетка. Води толику преписку и једнако сумња о нашој озбиљности за посао, недајући сама никаква јемства, да она с послом озбиљне намере има. О мени неће да зна као и владином пуномоћнику, и држи ме за дипломата, т.ј. за човека, који уме речи извртати! Зато Вам јутрос по њеној жељи телеграфирах, да поново одговорите, јесте ли још за посао, јер дружина мисли, да сте сад с друге стране потребу намирили; па ако још јесте за посао, да пошљете човека у Париз, те да посао коначно сврши. Дружина се жали, да неможе дуже толике суме бесплодно на нашем расположењу држати – као да смо ми тому криви!

Махачка ми се похвали, да је примио 600 f и да наше помоћи нетреба. Ја се у целом његовом понашању толико разумем, да је он неки род Каравелова и да мисли, да су све владе и њихови посланици зато на свету, да интересима његове партије служе. Неки његов шеф Теохаров, издао је по телеграфу г. Новикову из Кракове отворену поруку, да му – Махачки – изда путни трошак!! Можете помислити оцену, коју г. Новиков о тим људима има, које у осталом никако и непознаје.

Познати писац г. Каниц[4] у разговору са мном изјави готовост, да би на наш позив (мислим и с нашом, неком бар, новчаном подпором) радо сишао к нама и обишао неке тачке Србије, у цељи да то одма – наравно у духу нама наклоном – опише и публицира заједно с илустрацијама. Он би затим обишао и нека места и положења турска која би такође описао, учинивши између оба пута паралелу за нас повољну. Није Вам можебити познато, да је он у последње доба у журнали-

4 О раду Феликса Каница, аустријског дипломате и путописца, у корист Србије, К. Цукић је извештавао министра Ристића и касније, током свога службовања у Бечу. Вид. Цукићево писмо од 3. јануара 1878. (АС, МИД, ПО, 1878, ф III, П/5-II Пов№53)

стици примљено и с успехом нашу и христијанску ствар заступао, но биће Вам сигурно и то познато, да је он за наше пределе у овд[ашњим] и немачким круго¬вима ауктоpитет, на који се важнији органи и личности позивају Ако што од овога бити може, молим Вас, известите ме.

[...][5] оданости и ревности, коју му само положење његово дозвољава; тек по мом саизвољењу основаном на призрењима према околностима представи се по која ствар онако каошто и ја неби желио. Понешто наравно буде примљено по заповести. Дакле ја сам подпуно задовољан. Наспоменух Вашу поруку по г. Стејићу односећу се на так[овски] крст; тај би био примљен с највећим удовољством, а био би и заслужан.

О Dr Розену немогу да доспем писати г. мин[истру] војеном, но пошто сте му Ви досад говорили и Розенов останак овде као у интересу нашем оправдали, неће по г. Розена штете бити од овог мог закашњења.

Новине су почеле претресати држање „Истока и Гл[ас] Црногорца". Ја сам се нашао побуђен што се „Истока" тиче, да његово држање одбијем као несолидарно с владом. Заиста и непоњам крајну дрскост тог листа, или боље рећи нашег цензора, да пошто је владалац земље пред Европу изашао с предлогом за мир, може у ратно доба, где сваки треба и мора да преза шта говори, један новинар јавно опорочавати дело свог владаоца и своје владе. Оваквим агитирањем против највише власти у земљи под војеном стегом само се могу образовати елементи за анархију, пошто наступи редовно стање у земљи. Сваки лојални човек верује речима владаоца, које су јасне и сигурно по земљу спасоносне какав се одговор може дати на питање, како је могуће, да Књаз једно Европи говори, а да под цензуром његове владе једне новине народ драже, да у речи владаоца неверује. Ја ћу бити у забуни, кад ми се и ако ми се буде онакво питање поставило. Ви недајете можебити булажњењу „Истока" те важности, која му се на страни приписује.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 866

5 Недешифровано

112.

21. август 1876.

Информација званичног Београда Кости Цукићу о српском војном поразу код Алексинца

Београд, 21. авг. 1876

Agent SerbeVienne

Јуче је непријатељ силом од шест хиљада нападао нашу војску на левој обали Мораве; бој није испао за нас повољан, но Алексинац се још држи. Не обелодањујући ово стање ствари радите да што пре престану непријатељства.[6]

[Без потписа]

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 873

113.

23. август 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са грофом Андрашијем и добијеним уверавањима да је Аустроугарска пријатељски расположена и заинтересована за стабилност Србије; о разговору са Новиковим и његовом ставу у погледу Портиних намера према Србији и закључивању мира

Бр. 96, *У Бечу 23. Августа 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примивши Ваш телеграм јуче ујутру односно нашег губитка на левој обали Мораве и тичући се наше потребе да се непријатељства што пре обуставе, ја сам чинио даље нужне кораке. Г. Новикова видох понајпре на кратко време, обећавши му да ћу по подне к њему у Феславу на дужи разговор доћи, за тим се састадох с бар[оном] Хофманом, гр[офом] Андрашијем и амбасадорима немачким и талијанским.

Главни резултат разговора с овом господом саобштих Вам јуче по подне телеграфским путем. К тому имам додати да о дану предаје идентичног меморандума разногласност постоји између речи гр[офа] Андрашија и г. Новикова. Овај ми

6 Шифровано.

рече, да ће се меморандум од представника свију шест велесила сепаратно данас у Понедељак тек предати, а гроф ме уверaваше, да је акт прекјуче у Суботу већ предат; опоменут на ову противуречност г. Новиков ипак држи, да ће се меморандум тек данас предати, што на тај начин себи објашњавам, да су т.ј. страни представници у Петак или у Суботу идентични акт редигирали договоривши се да га одма или сваки за себе предаду Порти, па да је гр[оф] Зичиј га у Суботу и предао, а руски заступник да ће га тек данас предати.

Г. Новиков за извесно држи и тврди, да промена, која се буде на бојном пољу у успеху оружија једне или друге стране постигла, неће бити од никаквог утицаја на одређење услова мира, који су као ствар Европе по свој прилици у главноме већ одређени, и на то се своде, да Србија накнади неке трошкове Порти. Гр[оф] Андрашиј говораше ми такође у том смислу, да су се силе о миру као о општој потреби споразумеле, и наговести о теретима материјалним, који нашој земљи предстоје, из чега и закључавам, да ће Србија на плаћање бити осуђена. Гроф наговести и то, да услови мира неће бити тешки за Србију. – Али она промена ратне среће може утицаја имати на готовост Порте, да се предлогу велесила раније или доцније одазове. Амбасадори немачки италијански немају сазнања о сад[ашњем] стању медијације у Цариграду, а о изгледима њеног успеха траже од мене пре обавештења, но што би ми они таквог дати могли. Г. Новиков мисли, да ће Порта имати потребу одлагати закључење примирија, док неда општем мишљењу у царевини неку већу сатисфакцију победама одржаним над Србијом и Црномгором, па да ће јој тешко бити на престанак непријатељства склонити се и онда, кад и неке веће успехе на бојном пољу буде постигла. Још ће јој теже бити од даљег боја одустати, кад би била почасно потучена. Нов султан изгубиће сав престиж свог достојанства, ако одпочне владу своју с признатим поразом турске војене силе или с попуштањем дипломацији после извесних успеха над нама задобивених. Зато г. Новиков зебе за нас бојећи се, да дипломација неће лако и скоро у Цариграду се својим посредовањем успети; ово утолико мање, што је Порта уверена, да јој отезање преговора недоноси никакву опасност, јер силе нису расположене да употребе у подкрепљење свог посредовања – ultimam rationem оружје, нити би дозволиле, да то појединa сила, кад би за то нека и вољу имала, сама учини. – Гр[оф] Андрашиј нада се напротив успеху посредовања, држећи да је и Порти до мира стало, и да она навали целе Европе неће моћи противустати. Ја колико желим, да се наде грофове обистине, толико стрепим од тога, да се прорицања г.Новикова неиспуне. Цела Европа у више пута је свој притисак од ово годину дана у интересу мира код нас у помоћ узимала, па нас неусаветова и неодврати нас од рата; а што се средства за вођење рата тиче, Порта није влада, која ће се на то осврнути, што ће се нешто више задужити и што ће њена земља од последица рата патити; садашњим министрима цељ је, да се они у популарности и у власти одрже, и за њих ће бити свакојако добро, ма земља и пропадала. Уосталом они знају, да ни Србији није лако рат наставити, и да ће што овај дуже траје, они ближе својој цељи бити, т.ј. Србију изнурити и за много година ослабити и учинити је неспособном да скоро опет на рат помишља. Ја се бојим, да ови последњи изгледи небуду у интересу и бар неких сила, у једном писму о Ускрсу писаном ја то наговестих.

Порта се дуго устезала примити медијацију сила за примирије, захтевајући каошто знате од њих одма базисе за закључење мира; ово она чињаше из обзира на побуњене провинције. Да би је силе на примирије склониле споразумеше се с њом, да у акту медијације буде учињен спомен о примирију између Порте с једне и Србије и Црнегоре с друге стране, а да се о усташима ништа неговори. И тако је меморандум редигиран. Ствар устанка трактираће се одвојено од питања српско-црногорског. Ово јеутолико по нас корисније, што погодбе око утишања усташа стоје у свези са завођењем рефорама, а ове одредити заједничким споразумљењем, треба дуго времена.

Гроф Андрашиј имао је дуга разговора са мном о мишљењу по Србији распростираном, да су Аустро-Угарска и он лично непријатељи Србије и наше династије. Ја му признадох тај жалостан појав код нас, да сваки хоће да буде државник и да изриче оцене о предметима и људима, како

коме годе, зато је повничким политичарима најмилији и најјевтинији доказ за њихов патријотизам, од кога нико доброг урода невиди, да је тому неко други крив – а понајпре силнији сусед, коме иначе немогу наудити. Уосталом, рекох, од те оцене и осуде нису ослобођени ни наши домаћи разумни и прави родољуби, па чак ни наши владаоци, ни остале стране силе – управо нико, осим оних викача и интригината, који посве онако мисле, као и они кафански државници. Г. министар ме увераваше, да нетреба да сумњамо у добра и искрена расположења Његовог Величанства цара, према Књазу и према Србији, и да верујемо у пријатељска расположења њега самог – грофа – према нашој земљи и нашој династији, – позвавши се на моје сведочанство што о томе знам из времена и рада под поч. Књазем Михајилом, коме је он сво поверење своје поклањао, а и његовим одликован био. Он је, рече, и према садашњем потомку Обреновића владајућем у Србији с истом лојалности на сусрет изашао, и како он тако и цар, каошто знам, саветовали су искрено Књазу, да у овај бесцељни рат неулазе, но њихови савети нису одзива нашли. Неки мисле, да ће се Аустро-Угарска зато Србији светити; од тога је она далеко, и напротив она с највећом живости настоји на томе, да се Србија и њена династија невредиме из овог рата извуку. Шта више, додаје г. министар, да сам у мом животу први пут једну неистину казао, или боље рећи с намером једну лаж недементирану оставио по свима новинама, а то је та, да сам пустио глас неопроврgнут, као да А[аустро-]Угарска у случају рата намерава оружјем интервенирати у Србији; ма да су такве понуде А[устро-]Угарској чињене, ја сам их одсудно одбио, нехтевши ово јавно признати, да би само Србију задржао од уласка у рат. У осталом нетреба из вида испустити, да и А[устро-]Угарска има своје интересе, и да је она зато непријатељ Србије, кад хоће и мора да те интересе очува и заштити, па ма то неишло у рачун онима чије се политичне тежње неслажу с интересима Европе. – Овим је гроф хтео да означи растројствене елементе, који су последњих година снаге код нас задобили и тако штетног по земљу утицаја имали на све, што се догађало па и на уваљење земље у рат. Он се у даљем разговору извештаваше о томе, да ли има изгледа, да ће земља после ових тешких искушења поћи стазом разума, или да ће можебити наступити стање још горе од досадашњег, које би могло бацити земљу у анархију, па и за обстанак династије велику опасност произвести. При том ми учини гроф и то питање, да ли држим наше министре или поједине од њих за толике патријоте, да у случају опасности за династију приме буру на своја леђа и да владатеља тако спасу – јер министри су управо зато, да буду заклон владаоцу. – На све то с поуздањем јасно одговорити, признадох, да нисам у стању. Растројствени су елементи малобројни, али су по својој смелости опет јаки у земљи; борба ће се, држим, јамачно после рата између њих и разумних људи отворити, али да ли ће ови успети, незнам; зависиће од енергије оних, који на влади буду, и од решителности Књаза. А и што се министара тиче, рекох, тешко је заиста предсказати што с извесности; ниједан човек радо и лако неприма на себе одговорност ни за оно, што је баш сам учинио, кад ово рђаво испадне, још мање и особито за поворку дела која се од године и више дана овамо вуче и коју су млоги и млоги произвели. Ма да невидим, рекох, опасности за обстанак династије, о којој се опасности без основа и пре рата млого говорило, надам се, ако би ова опасност наступила и кад би се она увидила, да ће министри настати са свом снагом је одклонити, ма и на штету своју. После пада династије, цео свет зна, да се ни министри чисти одржати немогу.

Ово набрзо писах, да писмо предам сад г. Жив. Јовичићу професору, који сутра рано за Београд полази, где ће у Среду вече приспевши писмо Вам одма преко члана савске полиције доставити.

Ако би овај извештај имао још чим допунити, учинићу то сутра.

Част ми је, изјавити Вам, Господине Министре, моје особито поштовање.

КЦукић

Телеграфска вест, да сам јуче код гр[офа] Андрашија био, коју је P[ester-] Lloyd донео и овамо телеграфирао, чујем експедирана је из самог министарства.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 885

114.

29. август 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о претпоставкама дипломатских кругова у Бечу какви услови могу бити наметнути Србији од стране Порте приликом склапања мира и о позицијама великих сила према захтевима Турске

Бр. 98, *У Бечу 29. Августа 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Под 26. тек. телеграфирах Вам оно о издатој заповести турској војсци за извесни покрет управо против свог убеђења, да је вест основана, премда ми се она као најновија из Цариграда дошавша и из званичних извора црпљена у поверењу доставила. Овакве вести могу бити с намером пуштене да дођу до сазнања противнику, те да би се овај обмануо; зато се, мислим, по себи разуме, да ће их наши команданти свакад к знању примити тек на оцену, да ли су заиста основане или не. У овај ред неиду истина савети неких наших овд. пријатеља, који су стручњаци и наше догађаје прате, да учиним по телеграфу главнокомандујућега позорљивим на одавде предвиђене вероватне планове непријатеља. Савети су искрени, али их држим за излишне предпостављајући с извесности, да се намере непријатеља предвиђају тамо на месту од толиких способних официра јасније и поузданије, но што се то може учинити одавде од појединог официра, који нити земљиште ни околности бојишта познаје, и који суд свој изриче по застарелим новинарским непоузданим извештајима. Зато мислим, да негрешим, што се уздржавам овакве савете достављати нашим вођама на оцену.

Јуче је био дан, кад је Порта могла дати одговора на меморандум сила. Она га није тог дана дала, можебити учиниће то данас или, каошто г. Новиков мисли, сутра. Барон Орциј, који је сад преузео дипломатичне послове од г. министра Хофмана (сад одсуствујућег) рече ми, да од данас има један телеграм од гр[офа] Зичија о другом предмету, и да извесно до јутрос Порта није одговирила, иначе би гроф о томе сигурно спомена учинио. Зато су и сви гласови о садржају портиног одговора чиста нагађања, – одчасти основана на ранијим и доцнијим приватним разговорима портиних министара и других државника с по којим странцем званичног или незваничног карактера. Међу овим последњима је и ген[е]р[ал] Клапка, који је овамо донео вест, каошто чујем, да Порта своди своја захтевања на четири тачке: збачење династије, преустројење наше војске за цељ искључиво дефензивну, заузеће четири града или тврдих позиција у Србији од стране турске војске и накнађење ратних трошкова. Новине додају к тому укинуће садашњег и повратак устава од 1839. године; поседу једног, или заузетог сад од турске војске, дела српске територије у цељи гарантије за исплату ратних трошкова; обвезу Србије, да за извесно време построји жељезницу од Алексинца до Београда, или право Порти признато да она у продужењу пруге Софија – Ниш построји и пругу Алексинац – Београд; признање од стране Србије, да њу искључиво Порта дипломатично може представљати. –

Ма да сам био увераван (каошто знате), да је Порта (ако је и имала намере то чинити) напустила била мисао (услед одсудне примедбе гр[офа] Андрашија), да питање о владајућој у Србији династији уведе у услове мира са Србијом, ипак се побојах, да на изјаву таквих велеитета није се Порта опет повратила, окуражена последњим успесима. У тим мислима задржавах се с толико већом сигурности, што се и оно питање гр[офа] Андрашија, односеће се на готовост министара наших за Књаза се жртвовати, могаше довести у свезу с намером Порте, да сву кривицу за одпочетак овог рата баци на династију или бар на Књаза, надајући се да ће јој постигнуће тако великог резултата, каошто би било збацивање владаоца и искључавање династије у Србији, олакшано бити готовошћу самих српских државника, који би жртвовавши Књаза своја положења спасли. И заиста како би се друкчије могла разумети настајавана тежња Порте, да за рат Србије учини одговорним једног Књаза, о коме постоји обште уверење, да је све могуће чинио, да Србију од

рата уздржи, и да том свом расположењу и сад на тај начин израза даје, што се нигде на бојном пољу непоказује, кад у исто време Порта о обстанку Књ[аза] Николе, као јединог и абсолутног управљача државних послова у Црнојгори, неподиже никакве „тегобе, при свем том што Порта има млого мање узрока бити задовољна с лојалности династије Његуша. – Зато се потанко разговорих с г. Орцијем о основаности ових гласова односећих се на личност нашег Књаза, и примих од њега уверење да Порта, разумно посматрајући питање, неможе излазити пред Европу с предлозима, који ће сигурно на општи и одсудни одпор наићи. Барон мисли, да у портина захтевања неће ући ни поседа градова, па ни привремена окупација српске територије као гарантија за исплату ратних трошкова, и уобште ништа што би било противно париском уговору и гарантијаним правима Србије. Овамо спада и укинуће или бар суспензија чл. 27 париског уговора, о чему као да је Порта заиста сондирала бар неке велике силе, без да је за своје жеље одзива нашла.

Као позитивно стоји, да се силе нису споразумеле, које би од портиних услова мира уважиле које не; то већ по тому није могуће било, што Порта досад није своје захтеве ни формулирала, нити их је силама званично на знање давала. Сагласно мишљење неким портиним захтевима више је тако рећи инстиктивно, или тачније означено, оно је основано на једном позитивном трактату, париском уговору. По схватању и тумачењу овога као једино поузданом базису, на који се силе из призрења на одржање обштег мира радо сагласити и одупрети могу, узимаће се у оцену и судиће се сви захтеви Порте. Из разговора, које о том предмету с овд. господом водих, неможе се дакле ништа унапред предсказати, шта ће Порта силама одговорити на познати меморандум, нити о томе шта ће силе радити и на шта се сагласити бар у обзиру на оне захтеве портине, који нестоје у јасној противуречивости с париским уговором. Зато питања изван пар[иског] уговора лежећа биће по свој прилици искључиво предмет погодбе између Порте и велесила, и могу одчасти на штету или на корист нашу решена бити. Овамо спадају питања о накнади ратних трошкова, о нашој војсци, о нашем праву међународно као независна држава се понашати и представљати, о начину и форми, под којима би Србија и њен Књаз у закључен. ју мира учествовали или своје подчињење под Султана изразили, о обвези Србије, да се жељезница на један или други начин од Алексинца до Београда построји. – Премда се, каошто рекох, ништа ни о захтевима Порте ни о држању сила према истима предсказати неможе, опет нам, мислим треба бити спремни, да ће несамо у захтевања Порте ући, него да се и силе тима неће противити, бар не све и не са жестином, уколико захтеви неби јасно додирали нама повољне стипулације уговора и status-a quo ante bellum. Изгледа ми као извесно, да се наша дужност, Порти накнаду – бар неких, – ратних трошкова дати, разуме као природна, као и она да јој дамо сатисфакцију неким изразом, којим би се признали као виновници рата, и којим би означили наше подчињење под Султана. Бар у разговору о тим евентуалностима ненађох нигде обнадеждавања, да нас то може мимоићи. И у обзиру на постројење жељезнице, биће по свој прилици силе на страни Порте, јер су скоро све за то интересиране, нарочито А[устро-]Угарска. Но ова казан, уколико би по форми била штетна, у ствари би била за земљу благодет.

Кад је В[елики] везир првих дана ове седмице страним представницима изјавио само просто и уобште, да Порта неможе примити медијацију њихову за примирије, навео је он као узроке тога, да је по њу штетно, задобивши толике користи на бојишту над Србијом и Црномгором, напустити ове неупотребљене и у даљим консеквенцијама и тим приморати васале на мир; јер с одлагањем борбе користили би се само њени противници, имајући времена да се за месец дана примирија (Енглеска је тај рок једина предложила) опораве и приберу, па да јој се у толико јаче одупру. Порту, рекао је в[елики] везир, кошта војска у логорима лежећа толико, колико и на бојишту дејствујућа, а трошкови би јој се повећали још и тим, кад би морала рат одложити и на зимње месеце, уверена будући да њени васали неће пристати на услове мира, које она права има од њих тражити. В[елики] везир

се позивао и на расположења мухамеданског житељства, која би се извесно против владе у опасном виду и размеру раздражила, што се побеђеним већ побуњеним васалима дало времена, да новом снагом мир царства нарушавају. Ово је В[елики] везир говорио, пошто је знао само за оно први пут од стране оба Књаза изјављеног тражење примирија или обуставе непријатељства, али сигурно би исто тако говорио, да је знао и за повторени корак у истој цељи, који су код сила пре осам дана учиниле и Србија и Црнагора. Већина основа, које В[елики] везир наводи за продужење рата, дакле непостоји, но Порта се нада, да ће за време, док се силе неби на одсудније мере против ње сагласиле, подпуно са својим оружјем успети спрам оба Књажества – па чак да ће непосредно, без утицаја сила, с њима као победитељ и мир по вољи закључити моћи. Нешто рачуна Порта опет и на пријатељство Енглеске и на могући раздор међу силама. Овде се држи за невероватно и за скоро немогуће, да може наступити разногласност међу силама у поменутом питању; шта више има изгледа и за њихово споразумљење о извесним одсуднијим мерама против Порте у интересу мира, које мере још пре кратког времена неби никако од стране сила могле бити примљене. Па и ако се Порти нетреба млого бојати од учесталих демонстрација по Европи нарочито по Енглеског у корист Христјана, јер те могу махом испасти као маневре политичних партијских борба, она се опет неможе нимало уздати у какву подпору од стране сад[ашње] енглеске владе против осталих сила. Излишно је, да овде напоменем, да се и нама нетреба уздати у какву помоћ од стране виговаца; и кад би они заиста расположени били, да за нас што учине, та помоћ јој далеко стоји и неизвесна је. Без сазива парламента и без успеха њиховог у истоме, они су без власти и нису у стању нам помоћи, а њихова вика против торијеваца имаће само тих сигурних последица, да ова своја тајна расположења боље од контроле виговаца крију, бар док ова бура траје.

Још као један куријозум имам Вам саобштити, да је познати Вам новинарски дописник Левиј позвао писмом из Пеште нашег Dr Розена, да мени саобшти, како је он, бивши сад у Цариграду, овлашћен, влади српској од Порте учинити понуду, да се питање мира непосредним споразумљењем између Србије и Порте трактира и реши, било на тај начин, да Србија у тој цељи пошље одма свог пуномоћника у Цариград, или да прими портиног човека у Београду, који се већ у Пешти с нужним или правним овлашћењем находи и који ће на позив наше владе одма у Београд доћи. Левиј ме је позвао, да то све по телеграфу доставим до знања својој влади још с тим додатком, да ће услови мира овако непосредним споразумљењем за Србију млого повољнији испасти но они, које ће посредујуће силе моћи од Порте за нас израдити. – Ја сам Левију поручио, да се непосредно Вама с овим комуникацијама обрати.

Чест ми је, и овом приликом изјавити Вам, Господине Министре, уверење мог особитог поштовања.

КЦукић

30/8. Тек данас доврших ово писмо. Новога ни данас још нема ништа из Цариграда. Г. Новиков, кога на подне питах, незнадијаше бар још ништа. Опет ми је јављено [...] усљед навађивања [...] хоће тешњу везу [...] чему се онај цељи ради противи, па се као оно и пролетос што беше говори, да [...][7]

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 900

115.

2. септембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са Андрашијем који је изнео низ опажања на недоследност српске политике према Аустроугарској и сугерисао промену владе у Србији; о Портином неприхватању посредништва великих сила за закључивање мира између Србије и Турске

Бр. 97, *У Бечу 2. Септембра 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

7 Алинеја у сегментима није дешифрована.

У свези с ранијим прекјучерашњим писмом остаје ми понешто, да онај извештај допуним и објасним.

Pester-Lloyd донео је телеграм а доцније и допис о мојој аудијенцији код гр[офа] Андрашија, који су посве неистинити. Ја чекам прилику, да тај извештај буде узгредно дементиран, нехтејући се сам у новинарску политику упуштати. Можебити да ће ми за то дати повода једно доношење у National-Ztg-у, које је такође узело за предмет ону аудијенцију и неистинито је представило.

Г. Новиков опет је право имао, што је тврдио, да ће меморандум бити тек у Понедељак предат; бар то потврдише и телеграми из Цариграда по свима новинама публицирани а досад недементирани.

Из разговора, који имађах с гр[офом] Андрашијем, имам да додам још понеки ток идеја, које г. министар изјави у подкрепљење доказа, да је он свакад пријатељски расположен био према Књазу и његовој земљи. Све, што се за добро нашло у Србији чинити у последње доба, ако је за земљу и штетно било, заиста није удило А[устро-]Угарској, или, каошто се гроф услед моје примедбе изрази, било је од штете незнатног замашаја и толиког, уколико догађаји у једној мањој земљи на суседну већу утицаја имати могу. Из призрења дакле на царевину није се он упињао, давати савете, који се на жалост нису примали, јер А[устро-]Угарска се небоји догађаја у Србији и има довољно снаге, да им одузме сваки штетан утицај на царевину, него је све досадашње кораке чинио у интересу нашем и обште европском, јер је са сигурности предвиђао за нас опасност нашег рада. Он је, рече, Књаза лане, с позивом на пример Француске као прве војене силе и њеног пораза услед једног неразумног рата, топлим речима одвраћао од предузећа, које му нико неможе одобрити, и које ће му безуспешно и штетно испасти, и надао се беше онда бар, кад Књаз пред скупштином показа енергије, да ће наши послови на боље поћи, али та илузија трајаше само неколико дана: Књаз подлеже владајућој у земљи струји. У току ових мисли спомену гроф оно, што Вам јавих о очекивању неких, да ће се А[устро-]Угарска стога сад Србији светити, и при одбијању таквих подметања између јављеного Вам већ, даде ми разумети као познате ми резултате његовог досад заузимања у Цариграду у интересу Књаза и Србије. У свези с тим би ми постављено и оно питање о готовости наших министара, да пожртвовањем самих себе Књаза спасу. Јасно је оним тврђењем о неплашњи А[устро-]Угарске од наших догађаја учињена алузија на свезе сад. наше владе с овостраном омладинском партијом, а мислим, да се неварам, да је и оно питање о спонтаном пожртвовању наших министара учињено не узгредно и случајно но с рачуном, који се објашњава уобште расположењем влада три савезника цара према сада код нас владајућој партији, о чему част имађах лане у ово доба Вам отворено и усмено разложити резултат мојих посматрања о том предмету. За сво време од годину дана овамо оне владе су већином пасивним држањем своје расположење према владајућим личностима маркиране, нештедећи њихова дела, уколико им се нису допадала, од изричне своје осуде. Да се недржи, да је сад време дошло, да се и у оном обзиру жеље ових велесила јасније изразе?!

Као што Вам телеграфирах, Порта неприма услуге понуђене јој од велесила за примирије. В[елики] Везир је то на знање дао страним представницима међутим, обећавши да ће се на Порти одма израдити услови, под којима она на закључење мира пристаје, и приметивши даље да услови за Кнежевине неће бити тешко него благи (дакле опет теретни). Сад се чека на обећани акт Порте, који се до Суботе неможе силама предати, пошто је у Петак церемонија опасивања мачем. Силе се неће на прву изјаву Порте склонити, но покушаће јачу пресију, без да су сигурне, да ће скоро успети. Но у томе баш лежи за нас опасност; јер ако оне и успеду, пошто турска војска по' Србије а и више сатре, онда и повратак на status quo раван је нашој пропасти.

За Љубибратића што још неговорих и што немислим говорити у овим сад[ашњим] приликама, надам се, да ћете ми одобрити.

О исељењу Срба у Турску и о драговољном њиховом подчињењу подпортине власти телеграфирах Вам зато, да имам тек позитиван документ, на основу кога би лаж опровргнуо; што је и учињено.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

Ово писмо остаде за сутрашњу пошту.
/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 891

116.

3. септембар 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о могућим захтевима Турске за закључивање мира са Србијом и о одлучном одбијању европских великих сила да прихвате оне захтеве Турске који угрожавају статус Србије

Бр. 99, *У Бечу 3. Септембра 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Из шифрираног телеграма, који Вам овог часа експедирах (ради олакшице у новим шифрама, почем желим, и ово писмо још данас оправити) изволили сте видити, како се Порта тек упола преломила на попуштање, но како силе при свем том немисле јој нимало по вољи учинити.

Г. Новиков, који данас на подне још ништа незнадијаше о решењу Порте, могаше ми само толико казати, као своје уверење, да силе Порти са својим захтевањима безусловног примирија неће моћи попустити. Тек затим дознадох од бар[она] Орција, да је Порта силама на тај начин одговорила, пошто су дуга и разна у мање или више млогобројним саветима, већања држана, да она прима понуду њихових добрих услуга подносећи им уједно са своје стране базисе, на којима би се мир повратити могао, не као коначне своје услове но као предлог, који да силе узму само у консидерацију, остављајући им да оне предлог одчасти или сасвим уваже или одбаце. Том приликом је Порта и то изјавила, да је она предлог редигирала с поштовањем париског уговора и с погледом, да се поврати status quo ante bellum. Да ли је Порта текст или бар садржај свог предлога страним представницима саобштила, или је само онај подусловни пристанак био главни предмет њене изјаве, г. Орцију није ми умео казати, јер се то из телеграма гр[офа] Зичија неможе са сигурности сазнати; но пре ће бити ово последње, при чему Порта своје захтеве као силама из пређашњих разговора познате предпоставља. Од познатих захтева одпали су по свој прилици они, који очевидно стоје у противуборству с париским уговором (и хатишерифима) и са status-ом quo ante, и зато се држи, да, иако је одпало захтевање збачења Књаза, поседе градова на свакад – , да је опет Порта остала при захтевима, да Књаз нарочиту хамалијалну посету Султану учини, – „као новом сузерену“ –, да се војена снага Србије сведе на меру дефанзивну, по томе да се и поруше сва новија утврђења, да Србија призна Порти право постројити Алексиначко-Београдску жељезницу (или постројавати у Србији жељезнице), да се Србија обвеже на плаћање већег трибута, да Порта поседне неке или све градове привремено, док се ове стипулације неби извршиле или њихово извршење осигурало, - уз ово можебити још што.

Као што и сам бар[он] Орцij примети, већина ових захтева по схватању његове владе стоје у јасном противуборству с париским уговором и са status-ом quo. Изузимајући порушење нових утврђења могло би код сила наћи одзива захтевање, да Књаз „по примеру свију својих предходника поздрави новог Султана“. О овом последњем услову мира и г. Орцij неговораше као на трактатима основаном, но као обичајем освећеном. Ја му разјасних, да српски Књазеви никад нису ишли на поздрав новог Султана и да је једини Књаз Мијајло за време прве своје владе ишао у Цариград, пре него што је почео владати, услед политичних маневра тада владајуће у Србији партије и прогнаног Књаза Милоша. Он је тада напунио био тек своју 16. годину, и пут у Цариград неможе се узети као хомалијални, пошто је баш сама Порта Књазу одрицала пунољетност и способност за владање, те је наименовање тутора као корегената и дало главни повод раздору између Порте и Књаза, док она није успела, револуцијом у Србији и Књаза оборити. Књаз Милош владао је бар од 1820. год. као фактично признати једини господар у Србији, а од

1830. и као формално признати насљедни Књаз, па је тек године 1835/6. у Цариград отишао. Карађорђевић, као Књаз изабран 1842. год., није никако у Цариграду био кроз свих 16 година своје владе, но (мислим) 1846. год. састао се са Султаном Абдул-Меџидом у Казанлуку. Књаз Милош није, вративши се на владу ишао, у Цариград, ни Књаз Михајило до 1867. год., када је по савету Европе и под условом, да од тог акта учтивости зависи предаја градова, учинио Султану посету. Тако је, рекох, и садашњи Књаз по навали дипломације, да је до нас кривица, што се Порта показује неприступна нашим жељама и по датом уверењу, да ће пут Књажев бити Србији од користи, пристао учинити посету Султану, – без да се очекивања дипломације испуните. Дакле ниједан Књаз није правио хомалијални пут – а још мање новом Султану. И г. Орциј неналази, да је то захтевање Порте доста основано, јер није подкрепљено никаквим међународним актом.

Тако држи барон и услов односећи се на постројење жељезнице (или жељезница) кроз Србију од стране Порте као противан унутрашњој автономији нашој у делима трговине, а тамо се понајпре и поглавито жељезнице имају рачунати. Поседа градова српских, ако је Порти париским уговором и гарантирана, она је престала егзистирати услед захтевања Европе, и садашње стање тих градова чини део европског међународног права, и зато јестална или привремена поседа градова противна усвојеном принципу status-a quo ante. Подобном оценом пропрати г. Орциј и захтеве односеће се на устројство војске и повишење трибута, које последње Порта јамачно тражи у име накнаде ратних трошкова, без да је то баш тако мотивирала (бар се засад незна, како она то мотивира).

Толико се засад овде зна, да представници страних сила ону изјаву портину, било писмену или усмену, било формалну и званичну или поверљиву и међутимну, нису примили, сходно својим инструкцијама, као задовољавајућу, и да су напротив Порти издавили, да они остају непоколебљиви при тражењу безусловног њеног пристанка на примирије, па да су тек по тому у стању приступити оценама услова мира, којима свакојако морају базне бити постојећи уговори и status quo ante bellum. Сврх овог гледишта су све силе подпуно сагласне, и на местима надлежним држи се, да у томе неће наступити међу њима разногласност. И то стоји, да представници свију сила имају подједнаке налоге, да свом снагом навале на Порту, како би се она на безусловно примирије склонила; па се зато и мисли, да ће – Порта морати тој навали попустити. Ми дакле можемо бити задовољни са стањем, у коме се наша ствар пред дипломацијом налази, кад би само сигурни били, да ће Порта заиста и скоро на предлог сила пристати и да неће она имати снаге, да нам међутим неучини штете на бојном пољу, или боље рећи услед победа на бојном пољу.

По мом мишљењу питање о повишењу трибута или о накнади ратних трошкова, на што једино би Порта с неким правом могла рефлектирати, биће решено такође (односно) у нашу корист с обзиром на грдне штете, које је турска војска безумним пустошењем и суровим поступањем Србији нанела. Уобште је Порта нарећивањем или допуштањем ових свирепих дела своје пређе врло надвесно према нама положење пред Европом проиграла.

Чудновато је, да у свима овим предлозима и одговорима нигде спомена нема о Црнојгори. У том обзиру прима Порта јамачно status quo ante, па зато и неналази за нужно понаособ што спомињати.

Учинио сам своје, да се на познати Вам начин и ови предлози портини у овд[ашњим] листовима пропрате, а тако су, каошто сте се из новина могли уверити, и ових дана наши одношаји према Порти као и њени неки назори и велеитети пропраћени били.

Није ми могуће било, писмо ово за данашњу пошту довршити – због неких послова, које по налогу г. мин[истра] Николића морадох као врло хитне данас одправити; ако до сутра што ближега из Цариграда дознам, јавићу накнадно.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 920

117.

6. септембар 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о негативном ставу владајућих кругова у Бечу према већини турских захтева за склапање мира између Србије и Турске

Бр. 100, *У Бечу 6. Септембра 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Јуче покушавах двапут, да се с бар[оном] Орцијем састанем; пре подне беше у седници код гр[офа] Андрашија, а по подне затекох га у таквом стању здравља, да с њим немогох никако дуже говорити; шта више и саобштење, које му по Вашем телеграму учиних, о наступившем фактичном примирију између обе војске, барон није у стању био схватити, тако да му оно, пошто јутрос такође о томе реч поведох, бијаше сасвим нешто ново, о чему ни он ни гроф никаквих извештаја из Београда немају. Пристанак Порте на примирије до 25. тек. био им је познат, и о томе је Кн[ез] Вреде извештен.

Ни г. Новиков ништа о примирију није јуче на подне знао, а нисам сигуран, да је и данас о томе извештен. Он ми јуче напротив говораше, да познати портин одговор неће бити од сила примљен, и да ће Порта по новој, сложној, навали сила морати попустити.

Из горе наведених узрока немогох још јуче констатирати аутентичност доношења „политичне кореспонденције" јављеног Вам прексиноћ по телеграфу. Тек данас ми бар[он] Орцај прочита телеграм гр[офа] Зичија, којим се текст портиног одговора овамо јавља, и тај се у свему подудара с телеграмом „полит[ичке] кореспонденције", који ћете вечерас читати у бечким листовима од јуче у јутру. Данас пропратих с г. Орцијем текст одговора тог, и ненађох жељеног обавештења о ономе, што ми се ту нејасно чињаше, јер ни барон из телеграма гр[офа] Зичија ни иначе немогаше наћи објашњења за оно, што небијаше јасно. Изгледа, да првом тачком Порта намерава Србији наметнути јасно једну нову дужност, јер досад ничим нису српски Књазеви били обвезани, путовати у Цариград, да Султану своју хомалију изјављују. Невиди се, да ли се том тачком и сад[ашњем] Књазу та дужност намеће. – Годишњи бројеви – хеџре и христијански – нису сви исправни. – О градовима подиже Порта узалудне рекламације, које ће од свију бити одсудно одбијене као несмислене и за европски мир опасне, а и као противне правном status-y quo ante. Тако нема опасности, ни да ћемо у осталим захтевима Порте имати велике силе против нас, изузимајући у питању о накнади ратних трошкова, а можебити и о порушењу новијих утврђења наших. За ово приметих барону, да иако се по дужности неби морала порушити, Србија ће их, мислим, у свом собственом интересу одчасти порушити, одчасти напустити, да сама пропадну. Права, то захтевати, Порта нема; оно јој није ничим осигурано; у хатишерифима, а још мање у уговорима (букр. etc.) нема забране, да се у Србији утврђења подижу; говор је тамо само о томе, да се стари шанчеви поруше. Од тог доба подигла је Србија толике пограничне карауле, које су могле и тако утврђене бити, да јакој сили противустану. О количини војске такође нема нигде ништа одређено, што више хатишериф од 1839. овлашћује на то срб[-ски] савет.

Ограничење христијана, да се слободно селити могу, саобразно је подобној институцији, која је и у Европи постојала; она је свуда пала, па се ни од Србије ни од Порте није тачно вршила, а за убудуће мора ући у остале реформе, које Европа мисли Порти октроирати. Уосталом рекох, то захтевање није могуће извршавати, јер Христијани долазе привремено у Србију, па се неки доцније и настане; о свима овима водити рачуна и вршити полицију за портине власти немогуће је.

Г. Орцај мишљаше, да питање накнаде ратних трошкова, може бити предмет дискусије између сила и Порте. Ја на то одговорих, да сам и ја тако до пре неколико недеља мислио, али од како Порта показавши своју немоћ на бојном пољу, замени улогу уврђеног Сузерена Србије улогом нечовечног опустошитеља ове земље, она није више на станишту права, које је прои-

грала; и кад би јој ми правили рачун о штетама почињеним услед самог суровог каприца, требала би она нама још да плаћа. Разложим стање сад[ашње] наша четири најбогатија округа, који су тако беснилом турским упропашћени, да цела Србија мора годинама материјално боловати, да житеље оних округа – уколико то буде још могуће – од коначне пропасти спасе.

У обзиру на жељезницу налази и бар[он] Орциј захтевање Порте као смешно, почем она није у стању ни своје жељезнице да доврши. Да је то захтевање противно унутрашњој автономији Србије, барон се, каошто знате, и пређе већ изразио.

Каошто предвиђах, Порта у смотрењу Црнегоре пристаје на status quo ante.

Данас Вам по телеграфу јавих, како је „Tagblatt" донео телеграм о томе, да су трупе ген[е]р[ала] Чернајева Његову Светлост за Краља прогласиле. Ја Вам нехтедох то, као једну бесмислену измишљотину, ни јављати, но пошто ме и бар. Орциј питаше, да ли је то могуће, а и стога што ће цела се преса тим гласом, узрујати, склоних се, потражити званични дементи, који ће, пошто овамо дође, Polit[ische] Corresp[ondenz] на све стране по телеграфу распространити пре него новине времена узимају онај глас критици свцјој подврћи.

И о Зајечару питах Вас, је ли истина, да су га Турци напустили и у В[елики] Извор се повукли. – Овде се разносе по дисциплину и провијантирање турских војника врло неповољни гласови; говори се, да се због злог држања немогу на гомили задржати, но да у масама дезертирају.

Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 935

118.

7. септембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о начелном негативном ставу европских великих сила према Портиним захтевима и о потреби да Србија детаљније информише европске велике силе о својим захтевима наспрам Турске

Бр. 101, У Бечу 7. Септембра 1876.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Као да немамо довољно незгода, против којих се Србија и њена влада борити морају, те и војска наша под хваљеном дисциплоном, у новије време утврђеном, нађе за добро, нове незгоде својој отачбини лакомисленим и несмисленим демонстрацијама стварати. С пуним поуздањем, да је вест „Tagblatt-a" неистинита давах јуче на више места у том смислу уверавања, која се на жалост вашим ноћашњим телеграмом опровргоше. Данас објасних г. Орцију и политичној кореспонденцији догађај као незнатан и као противдемонстрацију изазвану несмисленим, вређајућим захтевима Порте (као захтевањем: збачење Књаза и династије, поништења устава –), са тим се неће моћи предупредити оцене неповољне, којима ће се подврћи наше политично и војено стање и у круговима званичним и публицистичним.

У овд[ашњим] листовима читали сте ових дана неки уговор закључени између Немачке и Русије у подпуном тексту. Цела је ствар измишљена као и оне многе друге подобнога рода, које су у последње доба новине често публицирале. Извештен сам, да су фабриканти оваквих акта већином пољски емигранти, који се одчасти и истроше правећи и фаличне печате и бланкете с етикетима дотичног министарства или посланства, те да своју робу лакомисленим дипломатима или журналистима за скупље новце продаду.

Послати ми поштованим президијалом од 3. тек. Н^{o} 32 извештај полк[овника] Хорватовића дао сам да се публицира у P[olitische] Korresp[ondenz-y], пошто је овд[ашњој] влади већ саобштен био.

Из приложеног броја „пол[итичке] кореспонденције" изволићете видити, како сам на брзу руку учинио, да се турски услови мира ле-

тимично пропрате.

Изволите размислити, неби ли корисно било једним мемоаром, који би се имао силама предати, да се пропрате основно портини услови, и да се представе наша насупротна захтевања. Посланици и министри великих сила колико да су версирани у нашим правним одношајима према Порти, немисле на све нити имају воље да раштркан материјал купе и студирају.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 940

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак

О СТРАДАЊУ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

и првим поратним покушајима обнове националног фонда

У раздобљу Првог светског рата највећи део националног фонда (званичан назив збирки похрањених у Народној библиотеци Србије) одлуком централних државних власти дислоциран је у Ниш, Крушевац, Косовску Митровицу и Скопље. Након окупације земље непријатељске трупе и власти запленили су значајне сегменте националног фонда и пренеле их у Софију, односно вратиле у Београд. Најдрагоценије библиотечке јединице, спаковане у два посебна сандука, нестале су током јесени 1915. године у Крушевцу. Мањи део садржаја та два сандука пронађен је у Немачкој по окончању Првог, односно Другог светског рата и враћен је у Народну библиотеку Србије. За остатком садржаја два сандука и даље се трага.

Раздобље балканских и Првог светског рата национална библиотека дочекала је у Капетан-Мишином здању у коме се налазила већ неколико деценија (од 1864. године).

На основу расположивих података познато је како је 31. децембра 1913. године та установа располагала са 1.172 рукописа, 2.607 писама, 219 инкунабула и старих штампаних књига, 49.616 монографских публикација у 135.209 свезака, 782 бројева новина и часописа, 1.256 бројева картографског, графичког, сликовног, фото и другог веома вредног библиотечког материјала.[1] На основу нешто познијег извештаја библиотекара[2] (управника) Јована Н. Томића[3] министру просвете и црквених послова познато је да је у Народној библиотеци у том периоду било стално запослено свега девет лица (библиотекар, двојица његових помоћника, писар, руковалац, практикант и три служитеља).[4] Овај податак у вези са кадровским капацитетима српске националне библиотеке почетком 1914. године посебно је драгоцен имајући у виду догађаје који су ускоро уследили. Под тиме мислимо на тзв. Јулску кризу, избијање Првог светског рата и почетак непријатељстава између Аустроугарске, Немачке, Бугарске и Србије на нашем делу европских фронтова.

Сутрадан након што је аустроугарски посланик у Београду барон фон Гизл заступнику председника Министарског савета и министру финансија Лазару Пачуу предао ултиматум Царске и Краљевске аустроугарске Владе, министар просвете и црквених послова Љубомир Јовановић наложио је библиотекару Народне библиотеке Јовану Н. Томићу да највредније рукописе и старе штампане књиге издвоји, упакује и на престоничкој железничкој станици преда овлашћеним представницима српског краљевског Министарства иностраних дела што је библиотекар лично учинио.

Најдрагоценија грађа упакована је у два дрвена сандука са ознакама Н.Б.1 и Н.Б.2 и истог дана (24. јула 1914.) у поподневним сатима (нешто после 16 часова) утоварена у вагон бр. 6639 у коме се већ налазила документација Министарства иностраних дела.[5]

Судбина ова два сандука са најдрагоценијим сегментима грађе Народне библиотеке још увек није у потпуности расветљена. Чињеница да није сачуван попис грађе која је била смештена

1 Мираш Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду*, Београд 1960, 132; Гаврило Ковијанић, Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821-1944, књ. 2 (1881-1918), Београд 1991, 674-712.

2 Од 1853. до 1925. године на челу Народне библиотеке налазио се руководилац установе чија је функција имала назив „библиотекар".

3 Јован Н. Томић, угледни историчар и истакнути члан САНУ, обављао је дужност библиотекара (управника) Народне библиотеке од 1903. до 1927. године.

4 Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821-1944*, књ. 2 (1881-1918), Београд 1991, 713.

5 Архив САНУ, Заоставштина Јована Н. Томића, 14509/III-230.

у њима потрагу за овим културним добрима од изузетног значаја за националну културу и науку чини веома сложеном и дуготрајном. Анализом до сада познатих историјских извора могло би се са великом вероватноћом устврдити да се вагон бр. 6639 током јесени налазио заустављен на железничкој станици у Крушевцу. Након што су немачке окупационе трупе запоселе Крушевац у град су стигли чланови непријатељске Комисије за ратни плен који су пажљиво трагали, пописивали и пленили сва покретна културна добра која су затекли у том месту. Један део рукописа за чије је чување била задужена Народна библиотека пронађен је махом у Немачкој у периоду између два рата, као и крајем шездесетих година 20. века. Они су, након сложене процедуре, враћени у домовину и поново дати на старање српској националној библиотеци.

Убрзо по отпочињању интензивних бомбардовања Београда, крајем јула и током августа 1914. године, дошло је до делимичног страдања фондова Народне библиотеке услед чињенице да је непријатељска артиљерија у више наврата погодила Капетан-Мишино здање и зграду Народног музеја у којој се налазио и један од депоа књига Народне библиотеке. Министарство просвете и црквених послова наредило је хитну евакуацију неоштећених делова збирки и то на више локација у престоници, а потом и ван ње. Део грађе измештен је у здања Министарства просвете у улици краља Милана (данас Дом Вукове задужбине), Штедионице Врачарске задруге у улици Кнеза Милоша Великог бр. 10, на раскрсници са улицом краља Милана, као и у зграду Треће београдске гимназије у Његошевој улици бр. 15.

Прве недеље Првог светског рата, нажалост, представљале су само иницијалну етапу у вишекратном страдању најдрагоценијих збирки покретне културне баштине које су биле похрањене у централним установама културе чије је седиште било у престоници (Народна библиотека, Народни музеј, Државни архив, Етнографски музеј и др.). Разлоге за то што ресорно Министарство просвете и црквених послова није благовремено, пре избијања ратних дејстава и учесталих вишедневних бомбардовања Београда, наложило организовану и систематску дислокацију свих збирки покретне културне баштине из Београда требало би тражити у неколико чињеница. Најпре, ниједна од претходно наведених установа културе није се налазила у наменским грађеним објектима који би обухватали и депое намењене за похрањивање грађе за случај ратне опасности или елементарних непогода. Такође, нису постојали ни тзв. екстерни депои (измештени из седишта установе) нити дислоцирана тајна скровишта за случај избијања оружаног сукоба и евентуалне делимичне или потпуне окупације националне територије што је, нажалост, уследило у наредним фазама Првог светског рата.[6] Разлоге за овакво (не)поступање требало би потражити и у чињеници да српске власти, као ни сама јавност, до последњег тренутка нису очекивали избијање оружаног сукоба као непосредну последицу Видовданског атентата који се одиграо у Сарајеву и насилне смрти аустроугарског престолонаследника надвојводе Франца Фердинанда Хабсбуршког и његове супруге надвојвоткиње Софије. То у потпуности потврђује и историјска чињеница да је српска краљевска Влада, у датом року од свега 48 часова, позитивно одговорила на чак девет од укупно десет тачака изузетно неповољног аустроугарског ултиматума од 23. јула 1914. године.[7]

Рат је, показало се, био неминован. У року од свега неколико дана, од локалног оружаног

6 Нажалост, ни читав век након почетка Првог светског рата, а имајући у виду трагична искуства Другог светског рата (потпуно страдање Народне библиотеке Србије) и напада земаља НАТО савеза на СР Југославију 1999. године (делимично уништење збирки Архива Југославије), стање по питању смештаја установа културе задужених за чување покретне културне баштине и њиховог збрињавања у случају елементарних непогода и ратне опасности није значајно побољшана. Свега четири националне установе културе чије је седиште у главном граду Републике Србије располажу наменски грађеним објектима (Архив Србије, Музеј савремене уметности, Народна библиотека Србије и Музеј „25. Мај" у оквиру Музеја историје Југославије). Све остале националне установе културе смештене су у неусловним објектима, грађеним у друге сврхе (примерице, Народни музеј налази се у здању бивше Управе фондова, Историјски музеј Србије користи део зграде предратне Аграрне банке, Етнографски музеј смештен је у објекту некадашње Београдске берзе, а Југословенска кинотека у згради бивше Управе града Београда). Ниједна национална установа културе не располаже екстерним депоима, измештеним из свог седишта, нити депоима за случај опасности од елементарних непогода или избијања ратних дејстава.

7 АС. МИД, ПО, 1914, Ф. I, А/I-3, дос. IX.

окршаја двеју супротстављених суседних држава, сукоб је прерастао у први светски (глобални) оружани конфликт који је трајао четири године и однео милионске људске жртве на свим зарађеним странама.

С тим у вези важно је нагласити како су интензивна непријатељска ратна дејства од првог дана ратних сукоба, уторка 28. јула, била подједнако усмерена ка оружаној сили Краљевине Србије, али и према цивилном становништву, насељеним местима, привредним постројењима, материјалним добрима, непокретној и покретној културној баштини. Бројна су сведочанства српских и иностраних историјских извора о страховитим размерама страдања припадника оружаних снага и цивила, насељених места, материјалних добара и драгоцених сегмената културне баштине.[8]

О обиму, учесталости и последицама бомбардовања српске престонице, поред бројних других историјских извора, сведоче и циркуларни телеграми које је тих дана свим дипломатским представништвима Краљевине Србије упућивао председник Министарског савета и министар иностраних дела Никола Пашић. У телеграму од 30. јула премијер је известио како је од „јутрос у 6 сати настављено бомбардовање Београда. Топовска зрна засипају нарочито Теразије и главну улицу. Види се намера да поруше варош. Наши не одговарају. У једном хотелу ухваћени су шпијони који су давали знаке аустријској артиљерији где да туче".[9] Нешто касније истог дана Пашић је упутио допунску информацију у којој је обавестио да се започето „бомбардовање Београда наставља без прекида. Артиљерија туче варош тешким опсадним топовима у намери да је разруши. Варош подељена на секторе. Жртава у људству много а материјалне [штете] неизмерне. Свет се није иселио из Београда пошто варош није позвана на предају већ се одмах прешло бомбардовању".[10]

Како се радило о грубом унилатералном отвореном кршењу конвенција о забрани бомбардовања тзв. отворених градова српска краљевска Влада у више наврата обавестила је о томе међународну јавност.

Истовремено, о масовним злочинима над цивилним становништвом, почињеним од стране непријатељских трупа, Влада је током августа 1914. године објавила посебан документ – Меморар о аустроугарским злочинима над цивилним становништвом у Србији.[11]

Упркос изузетно тешким последицама удруженог аустроугарског и немачког оружаног напада на Краљевину Србију, све чешћим војним провокацијама још увек званично неутралне Бугарске, великим губицима у људству, техници и добрима, али и узнемирености јавности услед опасности од непријатељских напада са копна, воде и ваздуха, српске просветне власти предузеле су активности на заштити неоштећених збирки установа културе чије је седиште било у самој престоници. Та тема нашла се и на дневном реду Народне скупштине о чему говори садржај интерпелације народног посланика Милоја Ж. Јовановића од 6. децембра 1914. године. У интерпелацији, упућеној министру просвете и црквених послова Љубомиру Давидовићу, посланик Јовановић затражио је званичан одговор на питање да ли је тачна била информација о томе да су Народна библиотека, Народни музеј и Државни архив (данас Архив Србије) остали неевакуисани из Београда упркос чињеници да се он на кратко нашао у непријатељским рукама.[12]

Крајем 1914. и почетком 1915. године збирке Народне библиотеке, иако иницијално планиране да буду похрањене у средњовековном манастиру Светог архиђакона и првомученика Стефана који се налази у близини села Липовац код Алексинца,[13] пренете су у Ниш,[14] у здање тамошње Гимназије.[15] Коначно, неки делови збирки Народног музеја, Етнографског музеја и Народне библиотеке смештене су и у џамији „Елен Капану" у Скопљу.[16]

8 Аријус ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији : Дневник ратног хирурга*, Београд 2005.
9 АС, МИД, ПО, 1914, Ф II, В I-5, дос. VII.
10 Исто.
11 АС, МИД, ПО, 1914, Ф. XVI, 16, дос. IV.
12 АС, НС, Ф. I, р 127/1914.
13 Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821-1944*, књ. 2 (1881-1918), Београд 1991, 723.
14 Исто, 747-748.
15 Исто, 757-761.
16 Исто, 739.

Након напада Бугарске на Србију наређена је хитна евакуација збирки неколико престоничких установа културе које су претходно већ биле дислоциране у Ниш, Крушевац и друга насеља, али је она била само делимично спроведена. Услед недостатка довољног броја транспортних вагона део грађе пренесен је на више локација у Косовској Митровици и околним местима, укључујући ту и комплекс древне Патријаршије у Пећи, где је потом пао у руке аустроугарских окупационих јединица. Током 1916. године та грађа враћена је у Београд. Део фонда Народне библиотеке који није пренет у Косовску Митровицу, већ је остао у Нишу, био је заплењен од стране бугарских окупационих јединица које су га убрзо пренеле у Софију где је и дочекао крај Првог светског рата.[17] Истовремено, два дрвена сандука са најдрагоценијим рукописима из збирки Народне библиотеке, као што је раније и описано, остала су блокирана на железничкој станици у Крушевцу да би убрзо дошла у посед немачких окупационих трупа.

О могућој судбини најдрагоценије грађе Народне библиотеке, након што је она допремљена у Крушевац, сведочио је и допис управника Државног архива Божидара Прокића начелнику округа крушевачког у вези са евакуацијом архивске грађе.

У допису од 21. маја 1919. године Прокић је навео: „Године 1914, 12 јула,[18] донео сам у Крушевац (8) осам сандука државне архиве, предао Вама на чување и од Вас реверс добио. Ти сандуци били су смештени у згради окружног начелства у једној соби на доњем спрату. Молим Вас, да ме известите, шта је са том архивом било. Да није при евакуацији Крушевца и она однесена некуд?”[19]

Чињеница да је грађа Државног архива, само дан пошто су драгоцености Народне библиотеке и активна архива Министарства иностраних дела однети на престоничку железничку станицу и смештени у вагоне, била превезена у Крушевац представља један од могућих значајнијих путоказа о путевима евакуације и најзначајнијих сегмената фондова националне библиотеке.

На трагу те могућности налази се и податак из извештаја Министарства иностраних дела Немачке из 1934. године у којем је било наведено како истрага „коју су спровеле унутрашње надлежне власти није пружила доказе о томе да је садржина, за време рата несталог сандука са 38 рукописа из Београдске Народне Библиотеке делом или у потпуности доспела у Немачку. По исказу једног очевица мора се, на жалост, пре

веровати да су рукописи у питању – са изузетком т. зв. Призренског рукописа Законика Цара Душана – који је, као што је познато спасен, пропали у борбама код Крушевца.”[20] Међутим, каснији догађаји указали су на то да је тврдња садржана у претходно цитираном акту погрешна будући да је неколико деценија након Првог светског рата у Немачкој нађено више рукописа који су се до 1915. године налазили у Народној библиотеци. Они су касније враћени тој установи и данас су поново део националног фонда. Но цитирани део извештаја значајан је, пре свега, због помињања Крушевца као локације где је дошло до „нестанка” грађе.

О дешавањима у оквиру и око железничке станице у Крушевцу током тих смутних ратних месеци драгоцене податке пружа и извештај Живана Живановића од 1. марта 1919. године у вези са активностима на спасавању Држав-

17 Исто, 757-761,

18 У оригиналу документа датум је наведен по тада важећем Јулијанском календару. По садашњем, Грегоријанском, то би одговарало 25. јулу 1914. године.

19 Милен М. Николић, *Педесет година живота државне архиве*, Државна архива НР Србије 1900–1950, Београд 1951, 48; *Депо архива Србије – Нова сазнања*, Београд 2008, 38.

20 Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821-1944*, књ. 3 (1918-1944), Београд 1992, 406–407.

ног архива. По његовим речима, у град који у то време није имао ни 10.000 становника приспело је око 80.000 људи из свих крајева Србије. „Као год људство које је бежало Крушевцу испред непријатеља, тако је и сва покретна државна а и приватна имовина, била у одступању упућивана такође Крушевцу, куда су се стицали сви тадашњи железнички транспорти од Београда, Смедерева и Ваљева, Ниша, Лесковца и Пирота, као и од Неготина и Зајечара, и најзад од Ужица и Чачка. У моменту заузећа Крушевца од стране Немаца, био је на железничким шинама код и око Крушевца сконцентрисан скоро сав железнички возни материјал [...] Сву ту државну имовину, дакле, која се у свакој врсти и неизмерној количини и у несрачуњеној вредности слегла око Крушевца, запленили су Немци заједно са целим возним материјалом. Одмах се по окупацији Крушевца јавио ту и нарочити војнички немачки орган који се зове [...][21] *Комисија за ратни плен*, и ступила у акцију, прво пописом плена, а затим његовим постепеним одношењем, кад је пре истека године 1915. саобраћај на српским пругама поново васпостављен. Немци су, са њима својственом методом и тачношћу, као и саобразно њиховој грабљивости, све што су нашли – однели, да по том наставе и даље експлоатисање свих земаљских добара, дуж главне железничке пруге, који су они задржали за све време рата, док је пруга узаног колосека Крушевац –Ужице прешла у руке аустијанаца."[22]

Прве поратне године затекле су Народну библиотеку у изузетно тешком стању. Раздобље у коме је она обновила свој рад крајем 1918. године могло би се описати као изузетно сложено и тешко. Значајни делови књижног фонда били су уништени, озбиљно оштећени или опљачкани, а простор у београдском Капетан-Мишином здању који је током претходних деценија користила услед последица вишеструког непријатељског бомбардовања није био у функцији. Било је потребно предузети хитне мере на обнови фонда, односно повраћају грађе отуђене током ратних година која се тада налазила у Софији, у другим градовима, установама и код појединаца. Пред малобројним тимом Народне библиотеке, предвођеним посвећеним библиотекаром Јованом Н. Томићем, предстојао је веома сложен, мукотрпан и у смислу резултата крајње неизвестан подухват. Поред комплексних проблема који су се односили на неопходност обнове фонда књижне и некњижне грађе, тешкоће које су од оснивања пратиле рад Народне библиотеке, а које су се огледале у непостојању одговарајућег простора за чување фондова и рад са корисницима, након Првог светског рата биле су још уочљивије и теже.

Примарни задатак односио се на повраћај опљачканих збирки и фондова Народне библиотеке. Током априла 1919. године Јован Н. Томић са сарадницима боравио је у Народној библиотеци Бугарске у Софији са циљем прегледа тамошњег књижног фонда. Мукотрпан рад уродио је плодом. Након вишедневних прегледања локалног фонда нађен је значајан део збирки књига и часописа опљачканих из српске Народне библиотеке. По сведочењу Томића, грађа је била похрањена у здању саме Народне библиотеке Бугарске, као и у згради која се налазила преко пута ње, на раскрсници софијских улица Раковског и Славјанске.

У детаљном извештају поднетом министру просвете и црквених послова Томић је дао пуну информацију о резултатима потраге, начинима и трошковима повраћаја грађе у Народну библиотеку, али и у друге јавне библиотеке у Србији чије су збирке биле предмет систематске пљачке бугарских окупационих трупа и власти.[23]

Паралелно са активностима на обнови фонда библиотекар Томић улагао је велике напоре да макар привремено обезбеди одговарајући простор за установу којом је руководио будући да су предратне просторије Народне библиотеке које су се налазиле у Капетан-Мишином здању и згради Народног музеја биле оштећене у обиму да се нису могле користити пре него што би била изведена свеобхватна реконструкција тих објеката. Министарство просвете и црквених послова је са своје стране чинило напор да се за потребе привременог смештаја Народне би-

21 Текст нечитак.

22 Архив Србије, *Државна архива*, бр. 84/1919.

23 Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821-1944*, књ. 3 (1918-1944). Београд 1992, 26-31.

блиотеке и Народног музеја обезбеди приземље Старог (краљевског) двора у Београду, али у томе није успело пошто је Министарство за Конституанту те просторије хитро реквирирало за „кавану и ресторан за народне посланике" (sic!).[24]

Онемогућена да обнови свој рад и приступи похрањивању делова књижног фонда који су били у процедури повраћаја из Софије и са других локација, Народна библиотека нашла се у апсурдној ситуацији да је и даље остала у скромним и неусловним просторијама у које су је 1916. године сместиле аустроугарске окупационе власти. Радило се о неколико канцеларија које су се налазиле у згради Штедионице Врачарске задруге на раскрсници престоничких улици Кнеза Милоша Великог и краља Милана. Такође, део фондова и збирки Народне библиотеке, који је као предмет пљачке бугарских окупационих трупа током Првог светског рата био пренет у Софију, враћен је накнадно у Београд и привремено похрањен у једној просторији тадашње Друге престоничке гимназије у данашњој Македонској улици.

На овом месту ваља посебно нагласити да је одлуком Министарског савета Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, објављеном у „Службеним новинама", бр. 70 од 19. јула 1919. године, Народна библиотека била проглашена за централну библиотечку установу за територију читавог краљевства.[25] Тиме су смештајни проблеми још више добили на тежини, а њихово решавање на ургентности. Овакво неиздрживо стање у коме се непосредно по окончању Првог светског рата нашла српска национална библиотека производило је озбиљне тешкоће које су се осећале у њеном свакодневном раду на обнови и заштити националног фонда, али и у активностима са корисницима које су поступно временом бивале обустављане.[26]

О тешкоћама у вези са смештајем у неусловним просторијама у којима се Народна библиотека налазила од 1918. године, као и о истрајним напорима Министарства шума и руда да из здања некадашње Штедионице Врачарске задруге у коме му се налазило седиште избаци Народну библиотеку сведочи и Томићево писмо министру просвете од 1. марта 1921. године.

„Осамнаест сам година везан за Народну библиотеку, као њен старешина. Преживљавао сам с њом њене најцрње дане. Жао ми је што морам рећи да је и непријатељ према њој имао више пажње него што је имају наше власти. Аустријанци су њене предмете пренели у један сув локал, Бугари су најмили у Софији лепу зграду, начинили најмодерније полице, све распоредили и чували – а ми предмете држимо закључане у сандуцима и претрпане на гомилама.

Познато ми је боље него икоме шта представља Народна библиотека, шта она значи за прошлост једне Србије и српског народа. Зато се и разговарам овако са болом.

Молим господина министра Просвете да једанпут стане на пут овом зулумћарењу и систематском убијању ове установе и да се у њу не удара глогов колац, чак и сад кад плаћа за право свог бедног живота."[27]

Само изузетном посвећеношћу, упорношћу и непоколебљивошћу библиотекара Јована Н. Томића, исцрпевши претходно све друге могућности за привремени смештај, Народна библиотека је током 1921. године после више од осам деценија од свог оснивања добила свој први дом, овога пута на београдском Косанчићевом венцу. Тиме је за извесно време био окончан дугогодишњи туробан, исцрпљујући и изнад свега потпуно неоправдан период бројних сељења и сеоба српске националне библиотеке, не само по различитим локацијама у престоници, већ и изван ње (Ниш, Скопље, Крушевац Косовска Митровица).

Дејан Ристић

24 Исто, 38-41.

25 Истом одлуком утврђено је да број обавезних примерака публикација који се достављају Народној библиотеци износи три, са тим да примерци који се дају националној библиотеци треба да буду штампани на квалитетнијем папиру (детаљније видети у: Милева Јурић, *Обавезни примерак : законска обавеза или стварна заштита националног фонда*, у: [*Народна библиотека Србије*] Споменица 1832-1982, Београд 1985, 3-13).

26 Светлана Мирчов, *Јован Н. Томић : Библиотекар и научник,* Београд 2007, 155-170.

27 Миодраг Никчевић, *Јован Н. Томић и библиотекарство у Србији*, у: [Народна библиотека Србије] Споменица 1832-1982, Београд 1985, 106.

АНТОН ХОЛЦЕР, ЦЕЛАТОВ СМЕШАК – НЕПОЗНАТИ РАТ ПРОТИВ ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА 1914-1918

Нови Сад 2015.

Издавачка кућа „Прометеј“ из Новог Сада и Радио телевизија Србије (РТС) представили су крајем ове године друго коло едиције Србија 1914-1918. подржано од стране Министарства културе и информисања Владе Републике Србије. Међу десет наслова налази се и монографија *Џелатов смешак – непознати рат против цивилног становништва 1914-1918.* аутора Антона Холцера (Anton Holzer) коју је са њемачког језика превео Милош Казимировић. Ради се о аутентичном свједочанству о мало познатим догађајима из Првог свјетског рата насталом на основу аутентичних фотографија.

Антон Холцер (Инихен, 1964) припада групи водећих европских историчара фотографије. Аутор је неколицине вриједних радова који у центру разматрања имају ратну фотографију. Један је од ријетких аустријских истраживача који се баве злочинима аустроугарске војске у Првом свјетском рату. Политичке и филозофске науке студирао је у Инсбруку, Болоњи и Бечу. Предавач је на више универзитета у Аустрији и издавач часописа Историја фотографије.

Холцер образлаже тезу према којој рат против цивилног становништва на простору Аустроугарске није био спонтана или пролазна појава, већ наличје ратне стратегије. Рат против цивила био је планиран, а злочини над становништвом били су резултат наређења виших команди и претпостављених лица. Масовна погубљења цивила служила су често као одмазде због претрпљеног пораза на бојном пољу.

Ипак, званична историографија радије је окренута херојствима војника на фронту, него истраживању ратних злочина над цивилима и уопште цивилним жртвама рата. Забораву су, према Холцеру, допринијели и историчари који су претежно тумачили ратну историју – пажњу су усресредили на велике битке, а историју прљавог рата су (не)свјесно прећутали.

Холцер наводи како је локално становништво често приморавано да присуствује погубљењима – требало је да види и запамти каква судбина очекује лица која падну под сијенку сумњу за шпијунажу или велеиздају. Мјештане је требало заплашити и истовремено показати одлучност војске да се најсуровије обрачуна са нелојалним становништвом.

Фотографије погубљења цивила често су штампане на поштанским разгледницама и војницу су их могли купити у војним кантинама и послати кућама као пошту са ратишта. Новац од њихове продаје повремено је ишао у хуманитарне сврхе – као помоћ страдалима у рату. Арчибалд Рајс је такође забиљежио како је аустроугарска војска користила поштанске разгледнице како би овековјечила погубљења. Рајс је упозорио на разгледнице на којима су приказања вјешања Срба 1916. у Автовцу. Одузете су једном аустроугарском официру заробљеном код Охридског језера па су тако доспјеле у јавност.

Вјешала су, према Холцеру, постала знак распознавања аустроугарске владавине и симбол насилничких оргија у источним и југоисточним дијеловима Монархије гдје је вођен рат против сопственог становништва. Заједнички аустроугарски министар финансија Леон Билински је у својим *Успоменама* забиљежио да је генерал Оскар Поћорек био најодговорнији због масов-

Вјешање Срба у Автовцу 1916. године

них вјешања цивила у Босни и Херцеговини „не изузимајући српске свећенике, жене и дјецу“. У Требињу су направљене читаве „алеје од вјешала“, забиљежио је Билински.[1]

Многи војници су погубљења на вјешалима доживљавали као узбудљиву представу. Њихови фотографски снимци нису били само свједочанство о злочину, већ и сувенир посебног доживљаја у рату. Многе фотографије завршиле су у џеповима ратних заробљеника, дезертера или војника палих на бојном пољу па су ти ратни сувенири временом постали свједочанство аустроугарских ратних злочина.

Холцер наглашава како је оштра цензура за вријеме рата систематски очистила оригиналне извјештаје о репресалијама и почињеним злочинима над цивилима, а пропагандна машинерија приказивала их је као легитимне казнене мјере у рату против шпијуна и издајника, па самим тим недужних жртава није било. Према аутору, ратни злочини нису темљено истражени ни у Аустрији ни у Њемачкој у послијератном периоду. Иако је изречено неколико судских пресуда ратним злочинцима, ниједна од њих се није односила на злочине почињене над цивилним становништвом.

У завршном поглављу књиге Холцер прави паралелу између злочина над цивилима у Првом свјетском рату и злостављања затвореника у Абу Граибу. Попут снимака који приказују погубљења цивила у Првом свјетском рату, тако су и фотографије из овог ирачког затвора, првобитно намијењене уском кругу људи, доспјевши у јавност постале доказ који оптужује америчку војску за злочине над цивилима. Холцер на крају упозорава како је почетком XXI вијека интернет постао „главна позорница на којој воајери насиља могу да посматрају екстремне облике ратних зверстава“.

др Боривоје Милошевић
Филозофски факултет Бања Лука

1 *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog*, Sarajevo 2004, 100.

ЗАБОРАВЉЕНИ ЈУНАЦИ СОЛУНСКОГ ФРОНТА

Хероје Великог рата ветрови политике збрисали из историје

Руска елитна дивизија, која се борила раме уз раме са Србима, после Октобарске револуције напросто избрисана из историје. Књига „Браћа по оружју“, о трагичној судбини више од 10.000 руских војника, постала хит у овој земљи.

Московски издавачи су недавно затражили од српског војног историчара Бранка Богдановића да за руско тржиште напише књигу о Првом светском рату. Повод је била не само огромна руска материјална помоћ српској војсци, већ и потрага за Русима који су се херојски борили раме уз раме са Србима од Београда до Солунског фронта.

- Русија је давала огромну помоћ Србији у опреми, наоружању и муницији. На пример, они су нам дали 150.000 пушака, а много хваљенија француска помоћ при реогранизацији српске војске износила је 100.000 пушака, које су наплаћене. Руси су послали своје минере да зауставе мониторе на рекама, артиљерце који су учествовали у одбрани Београда и формирали дунавску флоту за снабдевање Србије. Иако се и о томе мало зна, много мистериознија је судбина више од 10.000 руских војника који су се херојски борили заједно са Србима на Солунском фронту - каже Богдановић, чија је књига „Браћа по оружју“ хит на руском тржишту.

У њој су представљени резултати истраживања који откривају трагичну судбину непознатих хероја Великог рата које су ветрови политике збрисали из историје.

- Руси Солунски, или како га они зову Македонски фронт често називају „заборављеним фронтом“. После Октобарске револуције у заборав је гурнута и Друга посебна дивизија која је 1916. формирана од најбољих војника московског војног округа по личној наредби цара Николаја и послата у Солун. Јунаштво те јединице било је изузетно, њена пешадија је са српском коњицом ослободила Битољ. Сви савезнички команданти су им се дивили, одавали им при-

знања и дословно се отимали око тога у чији ће контингент ући. Руска команда је одлучила да буде у саставу Прве армије коју је водио војвода Живојин Мишић - каже Богдановић.

Руски војници наставили су да се боре са савезницима и после октобарске револуције, иако су практично остали без врховне команде и државе. Повучени су с борбених линија тек у јануару 1918. кад њихове судбине постају магловите.

- Тешко је наћи сведочанства о судбинама тих људи, јер се део се вратио у Русију где је упао у хаотичне револуционарне догађаје, а део је остао у емиграцији. Тела палих јунака, 65 официра и 4.149 подофицира остало је расејано по целом Солунском фронту а бољшевичке власти се нису интересовале за њих - каже Богдановић.

Он наглашава да се данас Први светски рат своди практично на Западни фронт, где је Русија такође послала две бригаде савезницима у помоћ. После стварања комунистичког Совјетског Савеза, улога царске Русије у рату је неправедно минимизована. Бољшевици су царске војнике у иностранству сматрали непријатељима, било да су живи било мртви. То је потрајало следећих седам деценија. Само Срби нису заборавили храбру руску браћу по оружју.

- Зна се да је на београдском Новом гробљу 1935. свечано откривен Споменик руске славе, прво спомен-обележје на свету подигнуто у част руских војника у Великом рату. у целом свету. Истраживањем досада недоступних извора открио сам да су Срби и много раније тражили гробове руских војника да би их сахранили уз српске - каже Богдановић

Наиме, после рата грчке власти су одредиле да на Зејтинлику, удаљеном предграђу Солуна, буде савезничко војно гробље. Током рата ту су сахрањивани преминули у Главној војној пољској болници српске војске.

- После окончања рата специјална комисија је сакупљала остатке војника расејане по северној Грчкој и преносила их на Зејтинлик, где су 1926. почели радови на уређењу. Они су завршени 1936, кад су 11. новембра свечано освећени православни храм, маузолеј и костурница, поред којих су српско и руско војно гробље, где су браћа по оружју почивала једна уз друге. Списак 493 ратника Друге посебне руске дивизије који су пали на Солунском фронту и сахрањени на Зејтинлику чува се у српској спомен-костурници - наводи Богдановић.

ПОТРАГА ЗА МРТВИМ ЈУНАЦИМА

У Југославији је 46. пешадијски пук Вардарске дивизије добио 1935. наредбу да тражи и ексхумира тела погинулих руских војника са наше стране границе.

- По званичним подацима нађена су тела 387 официра и војника који су идентификовани и 24. маја 1935. сахрањени у капели у склопу Споменика руске славе у Београду. У Русији се сада пробудила свест о њиховом постојању и почела су истраживања и потрага за некрополама у којима почивају заборављени руски јунаци - каже Богдановић.

Борис Субашић, Новости

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, децембар 2015. Број 24

МИЛУТИН ВЕЛИМИРОВИЋ – СВЕДОК СРПСКЕ ГОЛГОТЕ

Милутин Велимировић је током живота о повлачењу преко Албаније сведочио више пута у различитим формама (текстови у пригодним публикацијама, интервјуи, успомене, роман *Тешке године*), а прво објављено сведочанство представљају текстови штампани 1917. у московским дневним новинама „Утро России“. Реч је о утицајном листу, са тиражом од 100.000 примерака, који је заступао погледе московске „умерено-прогресивне партије“. Милутин Велимировић је у шест наставака описао повлачење од Призрена, преко Албаније до Крфа и почетак пута ка Русији. У заглављу сваког наслова стоји напомена „Из дневника Србина“. Анализом текстова може се закључити да су њихово језгро чиниле ауторове белешке вођене током повлачења, што се види по строго хронолошком реду излагања, навођењу тачних датума и конкретних имена људи и топонима.

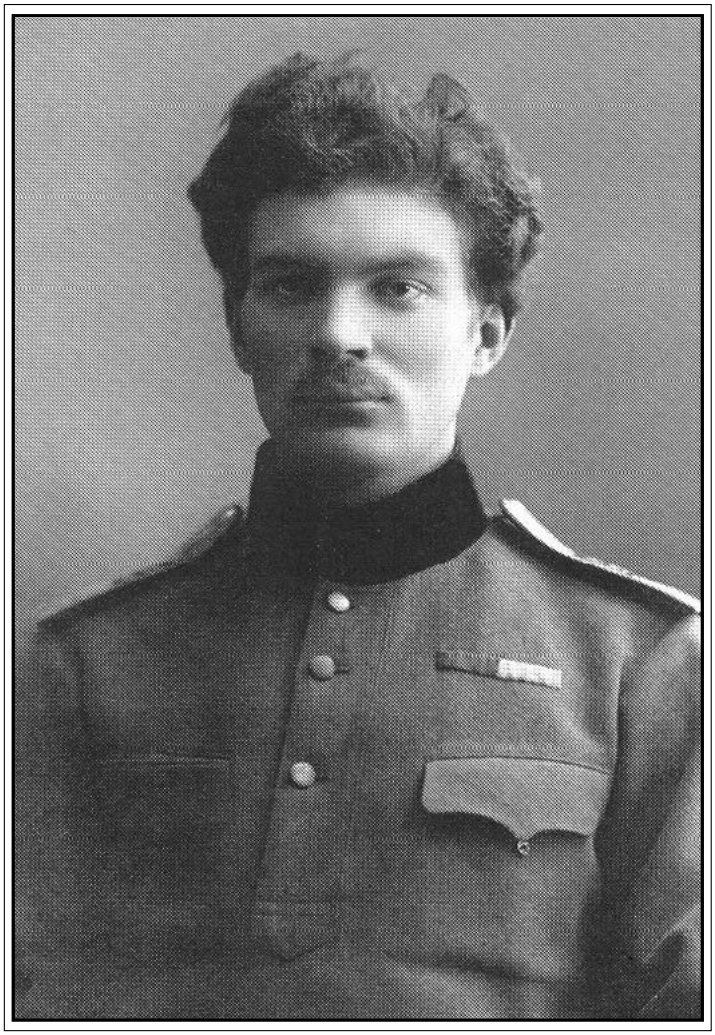

ISSN 2303-5293

МИЛУТИН ВЕЛИМИРОВИЋ – СВЕДОК СРПСКЕ ГОЛГОТЕ

Већ на основу кратког увида у биографију Милутина Велимировића можемо рећи да је био: лекар, ратник, сенатор, књижевник, путописац, историчар медицине, преводилац, фељтониста, хуманиста, полиглота. Рођен је 9/22. јуна 1893. године у Пироту, као осмо од укупно једанаесторо деце проте Милоша и Јелене, рођене Моротвански. Основну школу и шест разреда гимназије завршио је у родном месту, а гимназијско образовање је окончао 1912. у Четвртој београдској гимназији. Исте године започео је студије медицине у Москви, а 1914. је, уочи почетка Првог светског рата, дошао у Србију на распуст.

У српску војску ступио је добровољно, најпре на дужност лекарског помоћника у Кладову, а потом у резервној војној болници у Пироту. Попут многих српских војника и цивила, Милутин Велимировић је прележао пегави тифус. Почев од маја 1915. налазио се у II нишкој резервној болници, у чијем саставу је остао до офанзиве Централних сила у јесен исте године и повлачења српске владе, војске и народа на Косово. У Призрену је болница расформирана, а Милутин Велимировић пребачен у III пешадијски пук Моравске дивизије првог позива, са којим се упутио у беспућа северне Албаније. За њима се кретао Комбиновани одред, штитећи им одступницу. Кроз Албанију су се пробијали преко планине Ћафа-Кумулуса, правцем Призрен – Жур – Љум-кула – Фани Бисак – Орош – Љеш. Био је то, према речима Милутина Велимировића, „најдивљији и најтежи [правац] од свих којима је српска војска пролазила".

По доласку на Крф Милутин Велимировић је одређен за члана војне мисије која је марта 1916. упућена у Одесу ради формирања Српске добровољачке дивизије. У њеном саставу је учествовао у операцијама у Добруџи током друге половине 1916, радећи као медицинар у Другом лазарету (пољској болници). Студије медицине обновио је у јануару 1917, запосливши се истовремено у болници за пацијенте са тешким повредама вилице. Током Фебруарске револуције Милутин Велимировић се прикључио југословенском студентском удружењу „Коло" које је подржавало револуцију, али се није активно укључивало у политичке борбе. „Случајним стицајем прилика" присуствовао је првој и јединој седници Конституанте, одржаној јануара 1918. у Таврическом дворцу у Петрограду. Два месеца потом,

Милутин Велимировић се упутио према Солуну, у намери да се придружи српској војсци и савезницима. Прилике на терену нису дозвољавале несметани пролазак до окупиране Србије, већ се морало ићи заобилазним путем, преко Сибира. Захваљујући брату Борисаву, који је радио у Тијенцину као ветеринар, Милутин Велимировић се запослио као контролор при јед-

ној руско-кинеској експедицији. Тако је упознао Кину, Монголију и неколико пута посетио Јапан. У отаџбину се вратио тек септембра 1919, након двомесечног путовања преко Шангаја, Суеца и Истанбула. Студије медицине је успешно завршио у Прагу, две године касније. Исте године (1921) оженио се Чехињом Миладом.

По повратку у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца најпре се запослио као срески лекар у Књажевцу, а потом је постављен на место управника болнице. Можда је највећи допринос током четрнаестогодишњег рада у Књажевцу Милутин Велимировић дао 1923, када је брзим спровођењем акције вакцинисања хиљада мештана околних села, успео да предупреди епидемију великих богиња. Поред наведеног, током ових година (1921–1935) боравио је на специјализацији у Паризу, завршио курс Социјално-хигијенске академије у Берлину и провео два месеца у Лондону и Манчестеру у склопу међународне размене лекара. Из Књажевца је 1935. премештен у Ниш, где је постављен за саветника санитетског одељења Моравске бановине. Убрзо је именован за управника болнице у Ћуприји, али се и на овој функцији задржао свега три месеца. Коначно, постављен је на место управника грађанске болнице у Јагодини, где је уз мање прекиде остао наредних десет година. Члан Сената Краљевине Југославије постао је у фебруару 1939.

Током Другог светског рата Милутин Велимировић је био теже рањен у груди приликом једног разбојничког ноћног напада на болницу. Након ослобођења 1945. током краћег периода радио је као шеф одсека у Министарству здравља Народне Републике Србије. Убрзо му је услишена молба да се врати раду са пацијентима, те је премештен на грудно одељење Градске болници у Београду на Звездари. У овој установи је пензионисан 1955. у звању примаријуса. Преминуо је у Београду 18. новембра 1973.[1]

1 Гојко Антић, *Велимировићи. Књижевна баштина*, Андријевица 1996, стр. 203–233; Љубиша Рајковић, „Милутин Велимировић", Развитак, 1/1981, стр. 70–78; Брана Димитријевић, *У равницама привида*. Српски војни санитет 1916. у *Добруџи по сведочењима др Милутина Велимировића и др Владимира Станојевића*, Београд 2008; Српски биографски речник, 2, Нови Сад 2006, стр. 119–120; Момир Нинковић, Небојша Стамболија, „Животни пут др Милутина Велимировића (1893–1973)", у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, *Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012*, Зајечар 2012, стр. 141–150; Момир Нинковић, Александар Лукић, „Милутин Велимировић (1914–1918). Медицинар у Првом светском рату", у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са V научно-стручног скупа одржаног 1. новембра 2013. у Зајечару*, Зајечар 2014, стр. 73–87; *Пиротски лексикон*, Београд 2012, стр. 39, 127, 221; *Биографски лексикон. Познати српски лекари*, Београд–Торонто 2005, стр. 119–120.

*

Милутин Велимировић је током живота о повлачењу преко Албаније сведочио више пута у различитим формама (текстови у пригодним публикацијама, интервјуи, успомене, роман *Тешке године*), а прво објављено сведочанство представљају текстови штампани 1917. у московским дневним новинама „Утро России". Реч је о утицајном листу, са тиражом од 100.000 примерака, који је заступао погледе московске „умерено-прогресивне партије".[2] Милутин Велимировић је у шест наставака описао повлачење од Призрена, преко Албаније до Крфа и почетак пута ка Русији.[3] У заглављу сваког наслова стоји напомена „Из дневника Србина". Анализом текстова може се закључити да су њихово језгро чиниле ауторове белешке вођене током повлачења, што се види по строго хронолошком реду излагања, навођењу тачних датума и конкретних имена људи и топонима. С друге стране, уочљиво је да је аутор на појединим местима уносио накнадна размишљања и запажања.

*

2 Опширније о дневним новинама „Утро России" и штампи у Русији током 1917, погледати: Антон Антонович Антонов-Овсеенко, „Первая мировая война в публикациях печатных органов политических партий России в 1917 г", *Вестник Военного университета,* Но 3 (23)/2010, стр. 106–111; Елена Андреевна Агеева, „Московская периодическая печать в 1917–1918 годы: проблема взаимодействия с новой властью", *Гуманитарные науки (Вестник Финансового университета)*, Но 3 (11)/2013, стр. 70–82.

3 М. Велимировичь, *Отъ Призрена до румынскаго фронта. Изъ дневника серба*, „Утро Россіи", Но 21, 21.1.1917, стр. 2; Исти, *Отступленіе 30.000 сербовъ. Изъ дневника серба*, „Утро Россіи", Но 24, 24.1.1917, стр. 3; Исти, *Отступленіе 30.000 сербовъ. Въ дебряхъ Албаніи*, „Утро Россіи", Но 28, 28.1.1917, стр. 2; Исти, *Отступленіе 30.000 сербовъ. Отъ Дураццо до Валоны*, „Утро Россіи", Но 31, 31.1.1917, стр. 2; Исти, *Отступленіе 30.000 сербовъ. Отъ Дурацо до Валоны*, „Утро Россіи", Но 33, 2.2.1917, стр. 2; Исти, *Отступленіе 30.000 сербовъ. Жизнь на острове Корфу.–Въ Россію!*, „Утро Россіи", Но 36, 5.2.1917, стр. 2; М. Велимировић, *Тешке године,* Нови Сад 1954, стр. 218, 225.

1. Уводни текст уредника: Повлачење 30.000 Срба. Голгота Срба[4]

Приближавају се дани када ће се на тасове међународне правде заједно стављати и величина победа и страдање малих народа, сатртих овим нечувеним ратом.[5]

На првом месту међу њима налази се Србија. Цела дуга историја тог слободољубивог народа била је, у суштини, једно непрекидно страдање: судбина му је одредила да живи на самом прагу Европе, препречујући пут Турцима, који су тежили ка северу; и Немцима који су стремили ка југу. Налазећи се између наковња и чекића племена сродна Србима су се једно за другим покоравала јарму завојевача; њихове земље су постајале немачке или турске. Сама Србија која је у епоси цара Душана била најкултурнија држава Европе и имала велики духовни утицај на Русију, привремено је изгубила своју слободу, за коју се борила до изнемоглости. Али њен народ се никада није „потурчио", као што су се потурчили Бугари, полумонголи по крви; он је чувао своје националне традиције, књижевност, и песме и своје снове, и на крају крајева, опет је, страдајући, збацио са себе јарам ропства и први на Балкану постао слободан. Међу словенским народима, то је првенствено народ политичких хероја и мученика за слободу који је навикао на страдања.

Али још никада током целе своје многовековне историје Срби нису доживели тако дубоку несрећу, попут ове у коју их је бацио вихор европског рата. Покривена ранама из два рата, који су захтевали претешке жртве, изнемогла од преживљених напора, Србија је била беспомоћна; и тај тренутак је изабран како би се она згазила.

Сви памте две аустријске инвазије, током којих је цветајућа, културна држава била претворена у пустош; и победоносни отпор који су пружили Срби, ужаси бомбардовања Београда, када су његове улице буквално биле натопљене крвљу; победа Срба и њихов повратак у Београд, затим ступање Бугарске у рат, када је Србија предала своју судбину у руке великим државама; и трећа инвазија – овога пута немачка, и слом Србије. Држава је стењала под теретом гвоздене окупације, а донедавно победоносна војска окружена са три стране и трпећи велике губитке, повлачила се све даље на југ, настојећи да спасе макар остатке српске оружане снаге. За њом су кренуле избеглице и сви мушкарци способни да носе оружје. Али непријатељ, огорчен претходним неуспесима, пратио их је у стопу, тако да су јединице које су штитиле одступницу морале свакодневно да се боре, како не би дошло до свеопштег погрома. Код кућа су остали најрођенији, препуштени на вољу судбини. Више није било прошлог, остало је само будуће: мисао о реваншу и спасавању Србије, ради чега је војска морала да напусти земљу, да изгуби отаџбину!

Као што је познато, то беспримерно повлачење завршило се концентрацијом српске војске на острву Крф и у Бизерти у Тунису, одакле је највећи део превезен у Солун и убрзо је поставио темељ свом повратку у Србију освајањем Битоља; један број официра, медицинара и војника је преко Француске и Енглеске био послан у Русију, где је ступио у Српску добровољачку дивизију и пребачен на румунски фронт, пун наде да ће се преко Бугарске вратити у родну Србију.

Својевремено су новински дописници дали слику те трагичне поворке која се кретала кроз ледене планине, у којима су људи страдали од хладноће и исцрпљености. У њима се говорило само о најсрећнијем делу српске војске који се повлачио преко Црне Горе и малог дела Албаније и у Драчу био укрцан на бродове. Много ужаснији је било повлачење језгра војске које је

4 Оригинални наслов овог дела текста и извор: „Отступленіе 30.000 сербовъ. Крестный путь сербовъ", „Утро Россіи", Но 21, 21.1.1917, стр. 2. Због услова у којима се српска војска повлачила преко Албаније током зиме 1915. и великог броја жртава на том путу, већ су савременици ових догађаја почели да употребљавају термин „Голгота", означавајући тиме сва искушења, патње и страдања које је претрпео српски народ – војници и цивили. Поред овог коришћени су и други термини и поређења. Драгиша Васић, који је за повлачење преко Албаније рекао да је било „донекле искуство смрти", говорио је о њему као „Великом Петку Срба и Монблану њихових патњи" (Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918. Кратка историја*, Београд 2014, стр. 186–187).

5 Аутори изражавају захвалност Лизи Генадјевној Рижниковој за несебичну помоћ и савете пружене приликом превођења текстова.

морало пешице да прође дуг пут дуж целе Албаније, од Љеша до Валоне; само је шачица преостала после те Голготе – остали су страдали у планинским врлетима Албаније.

Тај пут српски народ никада неће заборавити. Међутим, управо тај део српске епопеје је мање познат од других и ми сматрамо својим дугом да објавимо сећања једног од учесника тог повлачења, који га је преживео од почетка до краја. Њихов аутор је студент Московског универзитета г. Милутин Велимировић, син познатог српског патриоте, који се у Москви припрема за лекарски позив. Када је избио рат, он се задесио у Београду и као добровољац-лекарски помоћник ступио у војску, са којом је издржао две опсаде Београда; при повлачењу он је распоређен у пук који се кретао преко Албаније до Валоне. У позадини је оставио породицу – оца и сестре, о чијој судбини није имао обавештења годину дана. Једног од његове браће, који се повлачио заједно са њим, успут су убили Албанци. Како би спасио другог, упутио га је преко Црне Горе у Француску. Са трећим, московским лекаром-хирургом, коме је ово већ трећи рат на положају и сада се налази на Солунском фронту, растао се у Драчу и дуго није имао вести о њему. Доспевши на Крф и једва се одморивши, он је кренуо у Русију и поново се нашао у војсци, у Румунији.

Његова прича, једноставна и лаконска, извучена из дневника који је водио успут, црта корак по корак ту беспримерну српску „анабазу“[6] и пружа нам представу о патњама тих луталица који су изгубили своју отаџбину и страсно је тражили.

2. М. Велимировић: Од Призрена до Румунског фронта. Из дневника Србина[7]

I

Последње парче српске земље – Албанци – Ноћ на дрвету – Уништавање српске артиљерије

Петог новембра 1915. [18. новембар – прим. аут.][8] дошли смо у Призрен. То је последњи српски град на путу нашег одступања. Ишао сам са II нишком војном болницом, у којој сам служио; ту је она расформирана. Лекари, од којих су већина били Руси, су са свим иностраним мисијама упућени у Црну Гору, а ми, Срби, били смо распоређени по пуковима; мене су распоредили у 3. пук Моравске дивизије, која се још увек налазила на истуреним положајима, и наредили су ми да чекам свој пук у Призрену.

Призрен – велики турски град, са живописном околином, испод огранака Шар-планине. На малом брду са леве стране уздиже се стара тврђава, остатак времена давнашње величине српског народа. Сада тамо уместо звоника штрчи минарет. У самом граду има много џамија; две од њих су настале над црквама. Средином града протиче брза планинска речица Бистрица, над чијим се обалама, скоро над самом реком, надвијају старе турске куће на спрат, са капцима на прозорима.

Некада је Призрен био престоница снажне српске државе; сада је он запуштен град, са кривим турским сокацима, чију већину становништва чине Турци и Албанци.

И ево он је опет пун Срба. Свуда се чује српски језик, виде се српска лица. Као да се сва Србија поново спустила у своју стару престоницу. Али, то је била разорена Србија, која одступа. А Призрен је био последњи комадић земље, иза кога за све нас почиње живот бескућнички и луталачки, живот без отаџбине.

Избеглице у групама лутају уским улицама. Преплашена, забринута лица. Пригушени говор. Осећа се брзо приближавање краја ужасне трагедије нашег народа. Још за време одступања

6 Мисли се на наслов дела старогрчког историчара и војсковође Ксенофонта *Анабаза* (грч. Ἀνάβασις), у коме је описао ратовање Грка-најамника у Малој Азији и њихов повратак у Грчку 401. године п.н.е. Реч „анабаза“ значи пењање, узлажење из нижих предела у виши, или кретање од мора према унутрашњости земље.

7 Оригинални наслов овог дела текста и извор: М. Велимировичь, *Отъ Призрена до румынскаго фронта. Изъ дневника серба*, „Утро Россіи“, Но 21, 21.1.1917, стр. 2.

8 У оригиналу текста датуми су дати према јулијанском календару. У угластим заградама навели смо датуме према грегоријанском календару.

кроз Србију, било је објављено да сво мушко становништво пође са војском. И тако су сада овде у групама ишли дечаци-сељаци са тужним и уплаканим лицима и молили за парче хлеба; нико им га није давао, јер га нико није имао. Неки од њих су се враћали и ишли у сусрет непријатељу да се предају, надајући се да ће бити пуштени кућама. Питамо их куда иду, одговарају: „не знамо", и од тог одговора језа пролази по телу. Та деца пате и мисле као одрасли и код сваког се на лицу види страшна збуњеност, огорченост и покорност судбини.

На ћошковима стоје групе Албанаца у одрпаној одећи, који са злурадим подсмехом посматрају, како се повлачи наша комора и нестрпљиво чекају могућност да навале и почну са пљачком.

У граду ништа није могло да се набави, Турци затварају своје дућане и одлазе кућама; на улицама се по невероватним ценама продају проја и печено месо; све се граби на јагму.

Ситне кованице се не примају, за све се мора плаћати новчаницама од 10 франака, а кусур нико не враћа.

Све куће су препуњене или војницима или избеглицама, а многи чак и ноћи проводе на улицама или лежећи у гомилама на поду крчми, чајџиница или берберница.

Ја сам са братом, студентом и народним учитељем дуго лутао кривим улицама и најзад сам нашао собицу у којој смо преноћили са осам познаника.

Другог дана се по граду раширио глас о оружаним нападима Албанаца на путу ка Дебру и о њиховој побуни на југу.

Јужни правац одступања је одсечен. Због тога нам је остало само једно: да се сви повучемо кроз Црну Гору и северну Албанију.

Народ је пристизао. Међутим, није било готово ничег за јело. Албанци су давали само проју и то за рубље и одело. Током два дана брат и ја смо скоро половину своје одеће заменили за хлеб, а после смо морали да га оставимо, као непотребан терет, јер се испоставило да је потпуно немогуће вући га са собом на леђима.

Ја сам предосећао да ћу морати да одступам са пуком кроз Албанију и због тога сам наговорио брата да се што пре крене ка Црној Гори, а после тога ако буде могуће и даље. Пут преко Црне Горе је много лакши и безбеднији од Албаније.

Рано ујутру, 8. [21. – прим. аут.] новембра, носећи ствари на раменима, ми смо пошли ка црногорској граници. Хтео сам да га испратим до границе и да му помогнем. Ишли смо целог дана. Тај крај је био у потпуности насељен Албанцима; села се налазе дуж обе стране пута; из њих је с времена на време допирао тужни глас хоџе. Пут иде кроз широку равницу Метохију, која је са свих страна окружена високим, снегом покривеним планинама. Путем су ишле и неке избеглице које су на Црну Гору рачунале као на последње уточиште. Сви су се кретали ћутећи, натмурени и удубљени у тешке мисли.

Успут смо сретали Албанце, а у селима они су стајали у групама и гледали на нас са грамзивом, зверском натмуреношћу. Осећали су се снажним и били су дрски. Предвече смо већ стигли на границу. Дао сам брату ствари и пожелевши један другом срећу у туђини, опростили смо се.

Обузело нас је тешко осећање; непомично смо стајали гледајући један другог.

– Због Милутине. Због Србијо! – рекао је. Пољубили смо се још једном и он је брзо кренуо напред преко пограничног моста. Ја сам такође кренуо назад, али сам се окренуо и погледао за њим. Он је прешао мост, застао, окренуо се и махнуо ми руком.

Кренуо сам. У глави ми се појио вихор мисли. Из неког разлога сећао сам се Москве, универзитета. Намеравао сам да преноћим у првом селу успут, где сам видео два наша жандарма са пушкама. Али када сам дошао до села, њих није било. На лошем српском језику Албанци су ми објаснили да су жандарми отишли у суседно село. Почели су да ми нуде своје услуге: „ми смо такође жандарми". Окружили су ме и један од њих је показујући на моје цокуле и на своје босе ноге мрмљао нешто на албанском, а неки од њих су опипавали мој шињел и разгледајући га коментарисали на свом језику. Био сам у свом студентском, универзитетском шињелу и њих је привукао блесак мојих дугмади са грбом. Смејали су се као дивљаци и од тог смеха су ми про-

Одступање коморцијских кола српске војске,
пре уништења код Љум-Куле

лазили жмарци по телу. Извадио сам револвер и они су се одмах удаљили; са револвером у рукама кренуо сам ка путу. Смркавало се и за четврт часа је био потпуни мрак. О повратку за Призрен није се могло мислити. Ипак, морало се негде преноћити. С времена на време чула се пуцњава – то су вероватно Албанци пуцали из заседа на наше избеглице и пљачкали их.

Ромињала је киша и било је хладно. Осећао сам умор и ужасну огорченост. Нигде се није могло спавати. Заспати на пољу – значило је бити опљачкан или убијен. Скренуо сам са пута; преда мном је стајало велико стабло крушке. Попео сам се на њега: провешћу ноћ овде, а ујутру ћу да пођем даље. Дувао је хладан ветар, дрво се љуљало, а сати су се отегли у вечност. У мислима сам понављао разговор са братом, размишљао о Србији, о кући, о оцу: постало ми је тешко. Чинило ми се невероватно да ја стварно седим негде на дрвету, усред пустог поља и да ћемо сви ми, Срби, сутра или прекосутра поћи преко непроходних албанских планина. Куда ћемо поћи?

Иза нас је остала наша отаџбина – „покорена“ и разорена; ње више нема, Србије више нема! Можда би било боље да смо остали тамо и сви погинули!

Из даљине су допирали пушчани пуцњи, а једном се зачу јаук у коме сам разабрао српску реч, али се све убрзо стишало.

Око три сата појавише се неочекивано два аутомобила са црногорске стране. Скочио сам са дрвета, истрчао на друм и почео да вичем и машем капом. Аутомобили су стали и из првог су питали: „Шта је?“. Пришао сам и видео двојицу српских пуковника; они су ме примили у кола и пошли смо у Призрен.

Неколико дана касније ја сам се придружио пуку, а 14. [27. – прим. аут.] новембра војска је напустила пределе Србије и кренула у Албанију и Црну Гору.

Наша дивизија је добила наредбу да одступа кроз северну Албанију путем: Љум-Кула–Фира–Орош–Љеш (Alessio).

Тим путем је одступала само наша дивизија и Комбиновани одред у коме је био мој старији брат, доктор и млађи – гимназијалац, добровољац-болничар. Осталима су допали бољи правци.

Ишао сам са својом амбулантом и изненада сам видео брата-добровољца; повлачио се са малом групом из свог пука; пошли смо заједно. Причао ми је да је старији брат на положајима, да њихов пук штити повлачење и да је то последња српска јединица која се повлачи. Зауставили смо се у малој кућици крај пута, где је било топло и где смо мало огрејали; напољу је био мраз. Брат је много говорио и све време се сећао породице и куће. Слушао сам и гледао његово тужно, скоро дечије лице и хватала ме језа због њега; још увек је дечак, има само 16 година. Шта ће бити са њим? Причао је како су мајка и сестра плакале када је одлазио и како му је било тешко да се растане од њих. Можда су оне још тада нејасно предосећале да више никада неће видети свог вољеног, паметног Сашу.

Он је ускоро морао да иде даље, а ја сам остао да чекам своју јединицу. Дао сам му неке ствари и шећер, ту велику драгоценост која је подсећала на комфор минулих дана. Опростили смо се и кренуо је даље.

Грмљавина оруђа није престајала све време. То су наши топови пуцали. Али било је тужно слушати њихову пуцњаву! То је била лабудова песма српске артиљерије. Било је наређено да се испале све гранате, а последњом да се униште топови, због тога што кроз Албанију није било могуће проћи запрежним колима. Тамо су непроходне планине у којима нема чак ни стаза, и ми смо морали да уништимо сву комору и артиљерију, а све што је било неопходно да натоварimo на коње. Како је само тешко било српском војнику да се растане од својих топова, трофеја Куманова, Брегалнице, Сувобора и Космаја. Све се то уништавало и отискивало са брда у провалије. Сечена су коморџијска кола, а остаци су бацани у реку Дрим. На путу од Окура[9] до Љум-Куле било је спаљено око 20.000 запрежних кола и скоро сви аутомобили, како теретни, тако и обични! Та бројка је помућивала ум.

Седели смо крај ватре на којој је спаљено неколико запрега и ћутећи смо посматрали како се снег около топи, на исти начин како се топила и снага наше војске.

Другог дана ујутру кренуо сам даље са пуком и увече смо били недалеко од Љум-Куле, крај Душановог моста. Цео пут је био закрчен људима који су се повлачили. Свуда су се видели остаци ватри, разбацане шине, гвоздени делови запрега, пушчана и топовска муниција и свакојаки војни материјал. Пут је све време ишао обалом Дрима; из реке су штрчале наше запреге, полуизгорели аутомобили, покретне-пољске кухиње са пробушеним котловима, сломљени муницијски сандуци и много других ствари. Страшна слика последњег слома. Говоре, да је после Фердинанд Бугарски допутовао у Љум да би се наслађивао погледом на слом Србије и гледајући то пао у невиђено одушевљење. Заиста, он је имао основа да прославља; вековни непријатељи Бугарске били су сломљени. Али не он и не Немци – нас је победила природа, са којом ми већ нисмо били у стању да се боримо.

М. ВЕЛИМИРОВИЋ

3. М. Велимировић: Повлачење 30.000 Срба. Из дневника Србина II [10]*

Под отвореним небом – Страдање стоке – У планинама – Залутала дивизија – Напад Албанаца и прве смрти

Од Љум-Куле нема пута, само високе снежне планине, без стаза.

Морали смо да пређемо два страшно вискока камена моста на Дриму, врло интересантне, али потпуно непрактичне турске конструкције. Они су се стрмо дизали у вис, а затим су се исто тако стрмо спуштали наниже. На оба моста је било неколико таквих успона и спустова, а био је мраз и јака поледица, тако да је било ужасно тешко прећи их, а у цокулама и чизмама немогуће. Морали смо да изувамо обућу и да корачамо у чарапама. Људи су још некако могли да прођу, али

9 Реч је заправо о селу Жур, док је овде грешка начињена вероватно приликом штампања.

10 * Погледати Утро России Бр. 21, (прим. уредника Утро России). Наслов овог дела текста и извор: М. Велимировичь, *Отступленіе 30.000 сербовъ. Изъ дневника серба*, „Утро Россіи“, Но 24, 24.1.1917, стр. 3.

са коњима је било просто немогуће. Морали су да им увијају копита у крпе, али и поред тога, када би дошли до врха, заустављали су се и нису хтели да иду даље. Војници су покушавали да их воде, али коњи су се отимали и много их је заједно са војницима пало са моста у реку са велике висине – било је немогуће спасити их. Мост је био врло узак и без икакве ограде. Напокон су решили да довезу на мост пепео, расули су га по мосту и прелаз је постао мало лакши, али много војника и коња се тада удавило у Дриму.

Код моста сам морао да чекам на ред два дана и две ноћи под отвореним небом. Био је страшан мраз, а дрва није било. Све време смо седели крај мале ватре и грејали се, али леђа су нам зебла. Ту су нам поделили провијант – пексимит и конзерве за седам дана. Претпостављало се да ћемо за то време прећи албанске планине и већ бити на обали мора, где ће ипак бити боље. Мраз је постајао све јачи и ноге су се на крају потпуно смрзле. Прву ноћ сам провео некако, не заспавши; али другу нисам могао да издржим и заспао сам седећи крај ватре. Када сам се пробудио видео сам да су и цокуле и студентски шињел и ћебе, којим сам се умотао – нагорели док сам спавао. Руке су биле тамно жуте, чак црне од дима и потпуно малаксале да нисам могао да закопчам дугмад шињела.

Долазио је ред и на нас. Близу моста сам видео оба брата – доктора и гимназијалца. Обојица су такође имала тамно жута лица од дима и лоше проведене ноћи. Ноћ су провели као и ја. Старији брат је остао да чека свој ред, а ја сам са млађим прешао преко моста и пошао у најближе село.

Било је вече. Када смо се спуштали са моста нечији коњ се оклизнуо и налетео на мене. Био сам одбачен у страну и замало нисам пао са моста, брат ме задржао и зауставио сам се на самој ивици. Чим смо ми прешли са једним војником се десило исто, али он је са самог врха полетео у реку. Сви су мислили да је погинуо, али на радост и чуђење свих он је срећно допливао до обале, иако је о рамену имао пушку и увијено ћебе.

Кренули смо у село. Уморни војници су се клизали и падали. Путања је била камена – права коза стаза. Успут смо сретали Албанце који су нас пажљиво и радознало загледали.

Низводно, где је река била шира и плића, прелазила је коморџијска стока, волови. Они су излазили на различитим местима и доста њих су ухватили Албанци и водили кућама. Стићи их и одузимати им стоку било је незамисливо. Скоро трећина стоке је изгубљена ту, током самог прелаза.

Овако, благо нашег сељака, богатство нашег народа, створено крвавим радом: брзо се расипа и лако пада у руке тим дивљацима. Може се помислити да су свих тих година наши сељаци радили, стварајући ту живу силу, само да би њом снабдели Албанце.

Али није било могуће ништа предузети: били смо немоћни и налазили смо се у тој држави тек основаној од стране Европе, која нас је од првих корака примила са некаквим подмуклим подсмехом! У том подсмеху као да се осећао и подсмех и равнодушност саме Европе, која нас је осудила и послала на та ужасна искушења, не марећи уопште за нашу судбину. Ми смо немоћна, настрадала, измучена војска без народа, остатак слободне државе, али без земље, без отаџбине, остављени на милост и немилост судбини.

Ноћ је прошла рђаво. Било је врло хладно, а морало се ноћити око амбара у дворишту једне арнаутске куће. Дрва није било и није се могла распалити добра ватра. Мој пук је био разбацан около; све се измешало, наша дивизија и Комбиновани одред.

Рано ујутру кренули смо даље. Моја браћа су се још грејала крај мале ватре, када сам дошао да се са њима опростим; тако су преседели целу ноћ, такође без сна и на хладноћи, заједно са официрима свога пука. Они су остали; требало је да крену дан касније, а наша дивизија је требало да прокрчи пут и нама и њима.

Мраз је попуштао, снег је почео да пада и било је доста лакше кретати се. Све време смо ишли уз Дрим и брзо смо дошли до Везировог моста, који својом оргиналношћу и лепотом поражава посматрача; сматра се да је то највећи камени мост на Балканском полуострву.

На два камена стуба предано су радили мине-

ри, ударајући својим длетима и чекићима; требало је да они разоре мост после прелаза наше војске.

После моста стаза се креће стално узбрдо и све време кривуда, час десно, час лево. Војници иду један за другим – као огромна змија која се све више и више успиње уз планину. Пролазимо час кроз жбуње, час кроз дивну стару букову шуму, час преко пустих камењара.

Понегде се виде остаци наших и албанских шанчева и земуница, изграђених још за време албанске побуне 1913. године, после балканских ратова. У гробној тишини креће се поворка војника; само током одмора они веселији почињу да збијају шале на рачун другова или да се смеју над самим собом и својим новим животом.

Дан је прошао мирно; около је планинска пустош, успут нисмо срели ниједног Албанца и без обзира на часта заустављања превалили смо дуг пут. Тако смо се до вечери пели и спуштали с једног брда на друго. Било је већ касно када смо се зауставили да преноћимо у буковој шуми. Ту се скупила цела дивизија и по целој шуми су запламтеле ватре. Снег је био дубок, до колена, рашчистили смо га, распрострли мало сена и тако, под отвореним небом, легли да спавамо; ноћ смо провели врло добро и одморили смо се.

Ујутру – врло непријатне вести; на неколико места Албанци су напали наше заостале јединице, отели стоку и многе војнике побили.

Напали су изненада; сакривени у брдима испалили би неколико плотуна по нашима, а затим кретали у јуриш. Прича се да их је било око 150.

Осим тога, наш водич, Албанац, током ноћи је некуда ишчезао и испоставило се да смо залутали; водио нас је кривим путем. Слика дивизије, залутале попут Јевреја у пустињи, била је чудна! Морало се дуго чекати. Из штаба дивизије упућен је официр са патролом, да нађу неколико водича. Али после неког времена патрола се вратила назад и рапортирала да су Албанци убили официра и неколико војника. Упућен је мањи одред да нађе тела страдалих и донесе их у штаб. Али и они су се вратили назад необављена посла: Албанци су већ однели и сакрили тела.

Напокон су нашли водича и полако смо кренули даље. Ишао сам са својим најбољим другом Вукићевићем, сином нашег познатог историчара[11]; ишли смо и разговарали о срећној прошлости, чију лепоту смо тек сада разумели и ценили. Али последњи догађаји су нас натерали да се невољно замислимо: налазили смо се на територији разбојничког и најсвирепијег од свих албанских племена[12], које је поред тога познато и по свом стрељачком умећу.

М. ВЕЛИМИРОВИЋ

Превели и приредили:
Момир Нинковић М. А.
Душан Бојковић М. А.

11 Миленко М. Вукићевић (Светлић код Крагујевца 6. новембар 1867 – Београд 4. фебруар 1930) био је професор, историчар и публициста. Радни век је, са краћим прекидима, провео у Другој београдској гимназији, у којој је пензионисан 1928. Саставио је више историографских и других радова. Углавном се бавио проблемима из области историје Првог српског устанка 1804–1813. Током истраживања у руским архивима прикупио је мноштво драгоцених докумената везаних за историју Србије и Срба у 19. веку. – *Српски биографски речник*, 2, стр. 427–428.

12 Мисли се на Мирдите.

ВОЈНИЧКА КАРИЈЕРА АЛЕКСАНДРА I КАРАЂОРЂЕВИЋА

Александар Карађорђевић је рођен 4/16. децембра 1888. године у Цетињу, као други син кнеза Петра Карађорђевића (1844-1921) и Љубице-Зорке (1864-1890), најстарије ћерке црногорског кнеза Николе I Петровића (1840-1921).[1] Крштен је почетком јула 1889. Кума, руског цара Александра III (*Александр III Александрович,* 1845-1894), заступао је министар-резидент у Црној Гори, Кимон Аргиропуло (*Кимон Эмануилович Аргиропуло*, 1842-1918). Кнегиња Зорка је преминула 4/16. марта 1890. а бригу о Александру преузела је дојкиња Крстана-Крста Батричевић из Његуша.

Због све затегнутијих односа између Петра и кнеза Николе, старији брат Ђорђе (1887-1972) Александар и Јелена (1884-1962), најстарије дете Петра и Зорке, са оцем су напустили Цетиње и 3/15. децембра 1894. У Котору су се укрцали на брод за Трст, одакле су возом отпутовали у Женеву. Овде су се настанили у улици Франсоа Бело бр. 10, (*Rue François-Bellot 10*), одакле су принчеви похађали мешовиту основну школу Марије Брехбил (*Ecole Brechbühl. Marie Brechbühl*, 1856-1933).

Александар је под утицајем војнички васпитаног оца, од ране младости гајио љубав према војном позиву и униформи.

Но, скромна средства и незавидни политички статус претендента на српски трон нису пружали могућност да Александар, Ђорђе и Јелена у Француској или Швајцарској стекну одговарајуће образовање. Осим тога, Арсен Карађорђевић (1859-1938) је, након развода, свог сина Павла (1893-1976), 1896. године, поверио на чување и васпитавање свом брату, кнезу Петру. У жељи да синовима омогући квалитетно школовање и уведе их у војни позив, Петар се за помоћ обратио свом тасту. Црногорски кнез је, наиме, ћерке Марију (1869-1885), Јелену (*Елена*, 1873-1952), Милицу и Стану послао на школовање у Санкт-Петербург, у Смољни инситут благородних девица (*Смольный институт благородных девиц Санкт-Петербурга*). Принцеза Милица (1866-1951) се 26. јула/7. августа 1889. удала за унука руског цара Николе I, великог кнеза Петра Николајевича (*Пётр Николаевич*, 1864-1931) а Стана (Анастасия - Стана, 1868-1935) – 16/28. августа 1889 - за кнеза Георгија

Петар I Карађорђевић

Максимилиановича Романовског (*Георгий Максимилианович Романовский, 6-й герцог Лейхтербергский*, 1852-1912). Осим тога, Петров рођени брат, Арсен, у руску службу је ступио 29. новем-

1 Александар је рођен у згради сагрђеној 1883. као свадбени поклон кнеза Николе ћерки Зорки, у тадашњој Дворској улици. После Великог рата зграда је претворена у Официрски дом, данас Етнографски музеј. Петар и Зорка су касније одлучили да на обали у Бару сагради нову резиденцију, названу Топлица (према Тополи).

бра/12. децембра 1886; завршио је Друго војно Константиновско училиште (*2-е военное Константиновское училище*) у Ст. Петербургу, у корнета је промовисан 5/17. августа 1887. а 5/17. августа 1888. ступио је у елитни Каваљергардијски пук (*Кавалергардский Ее Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны полк*). Захваљујући породичним везама на руском двору, у Ст. Петербургу је издејствовано решење да Ђорђе и Александар наставе школовање у елитним руским заводима, а да се Јелена у Кијеву стави под покровитељство тетке Милице и њеног супруга, великог кнеза Петра Николајевича. Тако је 1899. године руски дипломата Александар Извољски опуномоћен да отпутује у Женеву и преда синовима кнеза Петра позив да о државном трошку наставе школовање у Русији.[2]

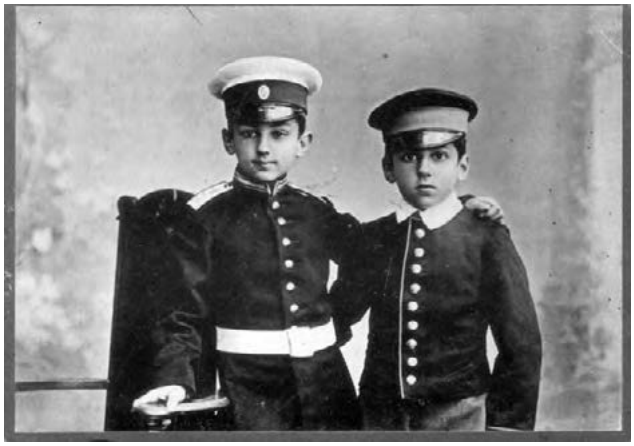

Ђорђе и Александар Карађорђевић током школовања у Ст. Петерсбургу, Русија. Ђорђе је у униформи питомца Александровског кадетског корпуса а Александар – у униформи питомца Императорске школе правних наука. А.С. ПО 101-228.

Петар је у лето 1899. са децом отпутовао у Ст. Петербург. Овде је одлучио да старијег сина Ђорђа, као могућег престолонаследника, 1900. године упише у елитну војну средњешколску установу – Александровски кадетски корпус (*Александровский кадетский корпус*, од 19. фебруара 1903 - *Императора Александра II кадетский корпус*). С друге стране, Александар је 1899. године уписан на нижи припремни курс Императорске школе правних наука (*Императорское училище правоведения*).[3] Школа је била затвореног типа са статусом „прворазредне", а у рангу са Лицејем у Царском селу (*Александровский лицей*). Због одабира питомаца према сталешком принципу, Ђорђе и Александар су на школовање примљени као „унуци црногорског кнеза Николе I Петровића" (Петар Карађорђевић је био само кнез у егзилу). „Училиште правоведенија" је била седмогодишња школа подељена на четворогодишњи општеобразовни и трогодишњи специјалистички курс, а постојао је и трогодишњи припремни курс (нижи, средњи и виши или специјалистички). Александар је одслушао нижи и средњи припремни курс, но династичка промена на српском престолу прекинула је даље школовање.[4]

Након Мајског преврата, наиме, Народна Скупштина је 2./15. јуна 1903. прогласила кнеза Петра Карађорђевића за краља Србије. Петар је 12/25. јуна 1903. издао Наредбу којом преузима заповедништво над целокупном војском српском. Даље образовање престолонаследника Ђорђа и принца Александра постало је државно питање.[5] Краљ Петар је одлучио да се његови синови образују у Србији тако да су се Ђорђе и Александар истог лета вратили у земљу. Пажња је одмах усмерена првенствено на њихово војно, а потом и на опште образовање. Према Наредби министра војног потпуковника Милана Андрејевића (1853 – 1916), Ф/№ 6965 од 4/17. децембра 1903, Александар је у чину редова ступио у 1. чету 3. батаљона 6 пешадијског пука „Краљевића Александра", а 10/23. јуна 1904, унапређен је у каплара.[6]

Што се тиче општег образовања, од јану-

2 *Александр Петрович Извольский* (1856-1919), 1897 г. посланик у Београду, а од 189. до1899. - посланик Баварском краљевском двору у Минхену .

3 Младший подготовительный класс Императорского училища правоведения. Школа је била под јурисдикцијом Министарства правде, а налазила се на обали реке Фонтанке бр. 6.

4 Памятная книжка Императорского училища правоведения на 1899–1890 год. СПб, 1899. С. XL; Памятная книжка Императорского училища правоведения на 1900–1901 год. СПб, 1900. С. X; Памятная книжка Императорского училища правоведения на 1901–1902 год. СПб, 1901. С. XII.

5 СВЛ бр.23, г. XXIII, 8. јун 1903; СВЛ бр.24, г. XXIII, 12. јун 1903. Петар је званично крунисан 21. септембра 1904.

6 СВЛ, ванредан број, г.XXIII, 4. 12. 1903; СВЛ бр.19, г.XXXIV, 10.6.1904.

ара 1904. предавали су му филолог, професор гимназије Момчило Иванић (1853-1916), професори Сава К. Антоновић (1855-1931) и Љуба Давидовић (1863- 1940), правник и дипломата Јован М. Јовановић-Пижон (1869-1939), Марко Цемовић (1873-1941) и мајор Живко Павловић (1871-1938). Од априла 1904, конте Луjо Војновић (1864-1951), бивши секретар црногорског кнеза Николе, министар правде Књажевине Црне Горе и опуномоћени посланик Црне Горе у Ватикану, постављен је за Александровог гувернера, односно главног васпитача, надлежног за одабир принчевих учитеља. Крајем 1904. дошло је до спора између Александра и Војновића по питању ограничења слободе и надзора. У лето 1905. донета је одлука да престолонаследник Ђорђе настави школовање у Београду а Александар - у Ст. Петербугу, у елитном Пажевском, Његовог Императорског Величанства корпусу (*Пажеский, Его Императорского Величества, корпус*). Александар је 10/23. јуна 1905. унапређен у поднаредника и 2/15. септембра отпутовао је за Ст. Петербург. Испратио га је дотадашњи гувернер Луjо Војновић, а са њим је до руске престонице путовао ордонанс-официр, коњички капетан Ђорђе П. Крстић.[7] Цар Никола II Романов (1868-1918) је издао наређење да у Корпусу Александар добије третман који је одговарао члановима царске породице те да му се додели посебан апартман у Зимском дворцу.

У то време Корпус је имао статус седмогодишње војне гимназије са претходним припремним курсом, те са нижим и вишим завршним специјалистичким курсом. Захваљујући ранијем школовању у „Училишту правоведенија", Александар је одмах примљен у пети разред. Но, северна клима почела је да нарушава његово здравље; након завршетка семестра, 8/20. маја 1906, вратио се у Београд.[8] Током лета исте године лекари су саветовали да због неповољне климе привремено не наставља школовање у Ст. Петербургу. Тако је 24. октобра/6. новембра 1906. одлучено да Александар продужи учење у Београду а да у руској престоници полаже само испите.[9] Како би могао да савлада градиво, 14/27. новембра је из Русије допутовао нови гувернер, руски потпуковник Роман Петрович Суљменев (*Роман Петрович Сульменев,* 1864-?).[10] Овај човек је запостављен у нашој историографији иако је имао велики утицај на даље формирање личности Александра Карађорђевића. Роман Суљмењев је рођен у племићкој породици у Ревељу (*Ревель*, сада *Таллинн*). Образовао се у 1. кадетском корпусу (*1-й Его Императорского Величества кадетский корпус*), а потом у 2. војном Константиновском училишту *(Константиновское 2-е военное учините, Санкт-Петербург*). У војну службу ступио је 1882 године. До 1895. напредовао је до чина потпуковника, током 1903. прекомандован је у 93. пешадијски Печорски пук (*92-й пехотный Печорский полк*) а Указом од 12/25. децембра 1904. постављен је за

Потпуковник Роман Петрович Суљменев, 1864-?

7 СВЛ бр. 22, г. XXXV, 10.6.1905; Политика бр. 588 и 589, 1 и 2. септембар 1905, 1; Ђорђе (Ђорђије, Ђока) П. Крстић, питомац 26. класе НШВА 1893-1896, 1910 г. на служби у VII београдској окружној команди, умро у чину пуковника.

8 Политика бр. 829, 4. мај; Политика бр. 833, 8 мај 1906, 2.

9 Политика бр. 999, 24. октобар 1906, 2.

10 Политика бр.1021, 15. новембар 1906, 2.

официра-васпитача при Пажевском корпусу (у том својству је и одабран за Александровог гувернера). Ову дужност је обављао до 1906, када је, у знак признања, унапређен у пуковника. Годину дана касније, 8/21. јула 1909, постављен је за начелника школе Императора Александра II, а 1912 је, опет ванредно, унапређен у генерал-мајора.[11]

Александар и Суљмењев су успоставили при-

Императорска школа правних наука, Ст. Петерсбург.

сне контакте и принц је са лакоћом савладавао обимно градиво. У Београду је 10/23. јуна 1907. унапређен у наредника, након чега је отпутовао

Пажевски, Његовог Императорског Величанства корпус, Ст. Петерсбург.

у Русију и у Пажевском корпусу положио испите за 6. разред.[12] Након краћег опоравка у Карлсбаду (*Karlsbad, Karlovy Vary*), у јесен се вратио у Ст. Петербург, где је наставио школовање; током прве половине 1908. године завршио је 7. разред и започео да похађа нижи специјалистички курс. У то време је поново добио свој апартман у Зимском дворцу, али је рађе боравио у дому пуковника Суљменева. Након завршетка семестра, 11/24. новембра 1908, Александар креће у Ницу, где је провео зиму.[13] Из Нице је у Београд свратио у јеку Анексионе кризе, 15/28. фебруара 1909.[14] Због сложене политичке ситуације, Александар се није више враћао у Корпус а у Ст. Петербургу је уписан у књигу свршених питомаца свих 7 разреда.[15] Овде треба напоменути да су се питомци вишег специјалистичког курса Пажевског корпуса, у зависности од показаних резултата, делили у 4 класе, од којих су само свршени курсисти прве три класе добијали официрске чинове. Тако Александар званично није стекао официрски чин у руској војсци.

Након познате афере око смрти посилног (послужитеља) Стевана Колаковића, принц Ђорђе је 12/25. марта 1909. абдицирао а 15/28. марта за престолонаследника је проглашен Александар.[16] Истога дана, на основу Наредбе Ф/А.№.2382 министра војног Михаила Живковића, добио је и први официрски чин - чин потпоручника; 18. априла/1. маја 1910, Наредбом Ф/№.3653, промовисан је у поручника а 26. фебруара/11. марта 1911- у капетана II класе (Наредба Ф/А.бр.1806).[17] Наредбом министра војног Степе Степановића Ф/А.Бр.1806, истога дана постављен је и на дужност Главног инспектора Главне инспекције целокупне војске српске, чиме је добио одрешене руке по питању реорганизације и модернизације армије.[18] Истовремено, до избијања Великог рата, Александар је постепено стицао више чинове: Наређењем министра војног Степе Степановића Ф/АБр.11338 од 4/17. децембра 1911, унапређен је у мајора. Но, након избијања Првог балканског рата, 5/18. октобра 1912, Престолонаследник је постављен

11 Егоров Н.Д. Русский генералитет накануне Гражданской войны. (Материалы к биографическому справочнику), Москва, 2004; Глеб Каледа, Записки рядового, Альманах "Альфа и Омега", № 31, 2001, 32; 2002.

12 СВЛ бр.19, г.27, 10.6.1907.

13 Политика бр.1732, 11. новембар 1908, 2.

14 Политика бр.1840, 1.март 1909, 2.

15 Военная энциклопедия. СПб. М. 1912. Т. XIX. с. 122.

16 Политика бр.1851, 12.3.1909, 3; Политика бр.1854, 15.3.1909, 2.

17 СВЛ Бр.13, г. 29, 18.3.1909; СВЛ Бр.15, г.30, 18.4.1910; СВЛ Бр.6, г. 31, 5.3.1911.

18 СВЛ бр.6, г.31, 5.3.1911, с. 148-149.

за команданта Прве армије. Током Балканских ратова, напредовао је за још два чина: Наредбом Ф/А.Бр.1964 од 20. октобра/2. новембра 1912. постаје потпуковник а 14/27 јануара 1913. (Наредба Ф/А.Бр.6451) – пуковник.[19]

Након завршетка Другог балканског рата, Београд је приредио тријумфални дочек српској војсци. Испод свечаног славолука на почетку Шумадијске улице (Булевар Ослобођења), код Славије, 11/24. августа 1913, председник Скупштине Андра Николић (1853-1918) и пред-

ИЗЛАЗИ РЕДОВНО СВАКЕ СЕДМИЦЕ

ЦЕНА ЈЕ ЛИСТУ ГОДИШЊЕ:
ЗА ВОЈСКУ БЕСПЛАТНО
ЗА ИНОСТРАНСТВО . . . . . 20 ДИН.
ПОЈЕДИНИ БРОЈ . . . . . 30 ПАРА

ОГЛАСИ:

СЛУЖБЕНИ
ВОЈНИ ЛИСТ
ОРГАН И ИЗДАЊЕ ВОЈНОГ МИНИСТАРСТВА

Боривој Драгашевић

ВАНРЕДНИ БРОЈ — БЕОГРАД 4. ДЕЦЕМБРА 1903. ГОД. — ГОД. XXIII.

НАРЕДБА СРПСКОЈ ВОЈСЦИ.

Јунаци!

Пре кратког времена увредих Мога старијег Сина, Његово Височанство Краљевића-Престолонаследника Ђорђа у ваше редове, да би с вама заједно васпитао се у врлинама војничким и с вама заједно стекао војничко знање, те да с вама заједно послужи Отаџбини, као што је некада прадед Му Карађорђе са својим вршњацима послужио.

Данас Мој млађи Син, Његово Височанство Краљевић Александар, навршује Своју петнаесту годину. И као Србин, и као Владалац Српски, и као Врховни заповедник ваш, сматрам да ћу на данашњи дан најбоље учинити, ако и Мог млађег

Наредба о ступању Александра Карађорђевића у 1. чету 3. батаљона 6 пешадијског пука "Краљевића Александра" као редова. Сужбени војни лист, 4. децембар 1903.

седник београдске општине Љубомир Давидовић (1863-1940), сачекали су штаб Прве армије са престолонаследником Александром на челу; Давидовић је команданту Армије уручио почасну сабљу уз пропратне речи: „У знак захвалности Београд вас моли да примите Височанство ову сабљу, којом сте у минулим ратовима и Ви и Ваши храбри војници тако витешки руковали; да је носите с гордошћу на коју имају пуно право осветник Косова, победник са Куманова, јунак са Битоља. Нека она Височанство никада не сине без потребе, а кад сине нека се никад не врати у корице без части за Ваше Височанство, без части за српско племе".[20] Ово је, у суштини, била парафраза старе девизе „*Ne me tirez pas sans raison, ne me remettez pas sans honneur*". Управо ова девиза („Не вади ме без повода – Не враћај ме без части") представља стандардни натпис на новој сабљи Војске Србије (М1995/2006), што свакако чини део војничке традиције везане како за победе у ратовима 1912-1913, тако и за тадашњег команданта Прве армије – Александра Карађорђевића.

Занимљиво је да ће Александар остати у чину пуковника, без обзира што је био престолонаследник, принц-регент и Врховни заповедник целокупне војске српске, све до завршетка Великог рата. Наиме, непосредно пред почетак најтежег периода у савременој историји Србије, 11/24. јуна 1914, краљ Петар је Александру препустио вођење државе и место Врховног команданта целокупне војске српске, да би 11. јуна 1916. престолонаследник и званично добио звање принца-регента.[21]

Председник министарског савета Никола Пашић (1845-1926) је 19. јуна/2. августа 1918, у име комплетног Кабинета, поднео краљу Петру I молбу да се Врховни командант произведе у чин генерала. Петар I је прихватио предлог али је Александар изразио жељу да, због неповољних ратних прилика, буде унапређен тек након коначне победе над непријатељем. Како се ситуација на фронтовима развијала повољно, а на поновљену молбу Владе, месец дана касније одлучио је да прими чин. Тако је 17/30 септембра 1918, у Кастелу-Пирej (*Pireás-Kastella*) код Атине, министар војни генерал Михаило Рашић (1858-1932), Наредбом ФАОБр. 50.225, званично унапредио принца-регента у чин генерала.[22]

19 СВЛ Бр.24, г.31, 21.12.1911; СВЛ бр.22, г.32, 24.10.1912, 469; СВЛ бр.1, г.33, 17.01.1913.

20 Политика, бр. 3441, 12. август 1913.

21 Политика, 12. јун 1914; В. Б. Савић, Карађорђевићи, Београд, 1990, 80.

22 Службени Војни Лист бр. 36, год. 37, Солун, 24, септембар 1918, 505-512; Витешки Краљ Александар I Ујединитељ, Живан Ј. Ранковић, Тридесет година војничке службе краља Александра, Београд, 1935, 51.

Александар I Карађорђевић

Шеснаестог августа 1921 године преминуо је краљ Петар I; истога дана у 17:30 часова, Влада је издала прокламацију по којој је, на основу члана 56 Устава, на престо ступио „Његово величанство Краљ Александар". Александар се у то време налазио у Паризу, тако да није присуствовао ни проглашењу са краља СХС ни очевој сахрани. Већ наредног дана, 17. августа у 11:20 часова, на Топчидерском брду је београдски гарнизон положио заклетву новом краљу. Александар се у Београд вратио тек 31. октобра а заклетву пред Народном скупштином положио је 6. новембра 1921 године.

На заједничкој седници Сената и Народне скупштине, а на предлог председника Сената др Љубомира Томашића, 11. октобра 1934, Александру је постхумно додељен назив ''Витешки Краљ Александар Ујединитељ".

Бранко Богдановић

КОМИТСКИ НАПАД НА ВАЛАНДОВО И ЖЕЛЕЗНИЧКУ СТАНИЦУ КОД СТРУМИЦЕ 1915.

Документа

1.

2. април 1915, Ниш
Министарство војно Краљевине Србије јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије о нападу комита на Валандово и железничку станицу код Струмице

Министарство Војно Опште Војно Одељење
Ђенералштабни Одсек
Пов. Ф. Ђ. О. Бр. Службено
Министарству Иностраних Дела
Командант Трупа Нове Области по телефону послао је следећи извештај:

Ноћас око 2 часа по поноћи напале су бугарске комите у знатној јачини на нашу караулу код Валандова, потисли наше трупе које су се повукле у Струмичку станицу, где су опкољене. Борба се још води. Има доста мртвих и рањених. Један батаљон послат је возом из Скопља у помоћ, а спрема се за полазак и једна батерија.

Шеф цензуре по телефону јавио је следеће:

Један пук Бугара напао је на Струмичку станицу и отео наша два топа. У Скопљу узбуђење. На основу ове вести од команданта Трупа Нове Области добијен је горњи одговор.

Грчки конзул у Скопљу послао је Грчком Посланику у Ниш депешу: да је бугарска војска заузела станицу „Струмицу". Шефу војне цензуре наређено је, да се обрати том Министарству за решење: хоће ли се ова депеша пропустити.

О предњем част ми је известити Министарство Иностраних Дела.

20. марта 1915. г. По заповести
Министра војног
Ниш Нач. пуковник,
Љуб. Н. Барјактаровић

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XV, 17/IV, дос. II

2.

2. април 1915, Скопље
Команда трупа Нове области извештава министра војног Радивоја Бојовића да је одбијен комитски напад на железничку станицу код Струмице

Господину Министру Војном
Телеграм Бр. 2634 из Скопља
Отправљен 20. марта 1915. у 8 с. 20 м. по подне
Приспео 20. марта 1915. у 8 с. 40 м. по подне

По до сад добивеним извештајима напад комита на станицу Струмицу одбијен је и комите су почеле повлачење око 2 часа и 30 минута по подне. Њих гоне у правцу Удова и Бараклије наше две чете и један брдски топ а делови упућени из Демир Капије развили су се код Градског у правцу ка граници у ком су правцу и отишли у нападу и гоњењу комита. Станица Струмица није никако ни падала комитама у руке, већ само положај више станице који је контра-нападом повраћен! Ни један железнички објект није покварен. Телеграфска веза између Демир Капије и Струмице и Мировче доведена у ред. Возови могу саобраћати. По накнадно добијеном извештају бугарске комите повукле су се преко границе. Две наше карауле 21. чете граничне трупе запаљене су од стране бугарских војника који су посели ивицу наше границе према нама. Према Доњем Липовику, између карауле 3. и 4. прешло је 20 бугарских војника па нашу територију за 600 метара и сакрили се у једну шумицу. Наређено је да се униште. У селу Сусеву прикупља се већа маса бугарских војника и сваку на том делу границе Бугари су појачали са по 30 војника. Пошто је ппуковник Вијоровић рањен, то је команду над 4. пуком примио ппуковник Велимир Бељић. По досад добивеним извештајима наши су губитци

три рањена официра код км. 106. Нађена су четири наша војничка леша у пола изгорела а један потпуно. На друму код моста пет погинулих, код сигнала струмичке станице пет, код струмичке станице 9 погинулих, укупно 25 погинулих. Губитака вероватно има још. Непријатељски губици још нису познати.

Достављено Г. Мин. Војном
и Врховној Команди.
Ком. Трупа Нове Области *Командант, Ђенерал*
Ђ. О. Бр. 4894 [...]

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XV, 17/IV, дос. II

3.

3. април 1915, Скопље
Командант Трупа нове области генерал Дамјан Поповић – министру војном Радивоју Бојовићу: извештај о борбама са комитама у Валандову

Краљевско Српско Министарство Војно
Телеграм Бр. 3111
Отправљен из Скопља, 21. 3. у 7.30 часова по подне
Примљен у Нишу у 8 часова по подне
Господину Министру Војном
Скопље 21. марта у 6 часова по подне.

По досад добијеним извештајима, код Валандова се још води борба са бугарским комитама. Од појединих војника из чета које су биле у Валандову сазнало се да су чете у Валандову разбијене и да су официри изгинули, но ово још није потврђено.

Данас пре подне из Демир-Капије упућен је мајор Блазарић са 70 војника и жандарма, једним брзометним топом и два митраљеза ка Валандову. По сазнању од једног ухваћеног бугарског комите који је јуче рањен и синоћ умро, војводе су њима говориле да ће једна чета комита отићи за Штип, поред ових за станицу Струмицу и Валандово.

Бугарске комите разбивене код станице Струмице, и при повлачењу отерали су са собом мештане и стоку из села: Араслија, Бараклија, Плазуше и Удова.
Комесар железнички из Ђевђелије извештава да је о јучерашњем нападу бугарских комита известио руског конзула у Солуну, како би овај дошао лично или послао свог чиновника да учини заједнички извиђај и сликао погинуле и спаљене наше војнике са страже која је била на месту код Аркајли, од којих су четворица као рањени спасени од стране бугарских комита, што је већ сликао румунски војни аташе из Грчке.

У вези извештаја ове Команде ЂОБр. 4898, част ми је доставити овај извештај.

Достављено Г. Министру Војном и Врховној Команди.
Команда Т. Н. Области Командант,
ЂОБр. 4917 *Ђенерал, Дам. Поповић*

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XV, 17/IV, дос. II

4.

4. април 1915, Скопље
Командант Трупа нове области генерал Дамјан Поповић извештава министра војног Радивоја Бојовића да је одбијен напад јаких комитских снага на Валандово

Краљевско Српско Министарство Војно
Телеграм Бр. 3137
Отправљен из Скопља 22. III у 3 сата пре подне
Примљен у Нишу 23. III у 9 сати пре подне
Господину Министру Војном

Командант Брегалничке Дивизијске Области са ОБр. 3526 од 21. ов. мца доставио ми је следећи извештај Команданта XIV пука: „од мајора Блазарића, који је упућен за појачање Валандова: овде сам стигао данас (21. ов. мца) у 1 час и 15 минута по подне. У Валандову нисам нашао ни једног непријатељског војника. Турци су избегли сви из Пираве и Валандова. Када сам стигао овде, видео сам остатак бегунаца како прелазе преко границе. На положају сам нашао два рањена војника. У Валандову два жива војника. Мртве још нисам скупио, а има их 79 и један грађанин, што је до сад нађено. Погинуо је потпоручник граничне трупе са мајорем Милијашевићем, а сељаци из Валандова тврде да је прво рањен па после погинуо, али његов леш још нисам нашао, и не може да се утврди да ли је погинуо или није. Код граничне Трупе као и код стана чете нашао сам

све испретурано и разнесено. У стану граничне чете нашао сам свега здравих 9 пушака и 1 изломљену, а у касарни 5 здравих и 2 изломљене.

Чету која је ноћас послата нисам нигде нашао, нити сам са њом дошао у везу. Овде мислим да оставим XX чету са митраљеским одељењем док не пошаљете замену. Ја ћу се вечерас са топом вратити у Струмицу. Од Турака побијено је 10. Колико је рањено не зна се, јер су они рањене однели а мртве закопали, сем 3–4 војника из граничне трупе које сам нашао. Наредио сам да заузму нашу караулу и да преброје све ствари што су остале.

Тело граничног потпоручника и рањене наредио сам да пренесу на станицу Струмицу; исто тако тело, ако се нађе, мајора Милијашевића. У судници општинској нашао сам само списак; и судница је претресена од стране комита."

Послата је патрола ка Раброву од граничара које сам нашао без чета. Наредио сам да заузму један вис западно од Пираве.

Страже су на граници изнад Валандова. Пошто се ништа не зна за чете из XIV пешадијског пука које су раније биле у валандовској посади, то сам наредио да два митраљеза са четом коју је мајор Блазарић са собом повео (Нејасан смисао у депеши),[1] чета која је из II пешадијског пука III позива упућена синоћ, а жандармерија с потпоручником Михаилом Љубојевићем као појачање остала је у Валандову да заузме ранији распоред ради осигурања.

Предњи извештај част ми је доставити у вези извештаја ЂОБр. 4917.

Достављено Врховној Команди
и Господину Министру Војном.

Команда Трупа Нове Области Командант
ЂОБр. 4926 *Ђенерал, Дам. Поповић*

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XV, 17/IV, дос. II

5.

4. април 1915, Ниш

Министарство унутрашњих дела Краљевине Србије доставља Министарству иностраних дела Краљевине Србије извештај начелника Брегалничког округа о стању у округу после одбијања напада комитских чета на Валандово и железничку станицу код Струмице

Министарство Унутрашњих Дела
Поверљиво
22. марта 1915. године у Нишу
Министарству Иностраних Дела

Начелник округа брегалничког 21. овог месеца у 10 часова у вече доставио је следеће:

„У окуругу је сад стање редовно и ако има непроверених гласова, да се у шумовитим пределима Пљачкавице налази повећи број бугарских четника, који се нису нигде и ничим испољили. Са границе има вечерас ова информација: да је спремљени напад на пругу учињен по пристанку Бугарске Владе и да је исти такав напад требао да се изврши на целом граничном фронту и према овом округу, а сем тога и у самој територији, тако да се целом покрету да карактер народне револуције. Успе ли овај покрет требало је да за њим следује окупација ових области од стране регуларне бугарске војске и то под изговором да се уведе ред у областима где се народна револуција појавила. Не успе ли овај покрет Влада Бугарска свалила би сву одговорност на комите, који овај корак предузео под индигнацијом од тероризма које српске власти врше у Маћедонији. У прилог свему овоме, служе извештаји са границе о карактеристичним кретањима Ћустендил – Цумаја, Мелник – Петрич – Струмица, неких регуларних јединица и коморе. Даље патролирање дуж саме границе коњичких војних патрола и саопштавања нечега стражама на караулама. Неким нашим стражарима већ је саопштила ова патрола да је веће заузета станица Струмица, Валандово и Дојран, и да је тако исто учињено и у Грчкој и чуде се зашто су наши стражари још на граници. Сем тога имам овога часа извештај из Берова, да се преко границе у Бугарској према нашој караули Туртем две бугарске војводе Белчо и Гаве са многим четницима и бугарским официрима где скупљају све наоружане бегунце за напад у великом обиму. Из свега овога моје је мишљење да је стање врло озбиљно и да иза овога напада на Струмицу има да дођу напади и на осталим деловима границе, па врло вероват-

1 Напомена шифранта.

но, ако комитска акција успе, и напад регуларне бугарске војске. Потребно је дакле спречити и угушити комитски покрет, што се може успети јачим војним снагама."

По наредби Министра Унутрашњих Дела

Начелник, *М. Вујичић*

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XV, 17/IV, дос. II

6.

11. април 1915, Битољ

Инспекторат полиције – министру унутрашњих дела Љубомиру Јовановићу: извештај о нападу комитских чета са територије Бугарске на Валандово и железничку станицу код Струмице

Инспекторат Полиције
29. марта 1915. год. Битољ
Господину Министру Унутрашњих Дела
Господину Љуби Јовановићу, Ниш

Поводом последњег упада бугарских комита у срез дојрански, – част ми је поднети Вам следећи извештај:

1. Као што сте већ извештени од начелника округа тиквешког, упад овај извршен је 20. овог месеца у три часа изјутра, на фронту између села Раброва и Градца. Главни напад био је управљен на струмичку железничку станицу, односно на железничку пругу и мост на километру 105. (између железничке станице у Струмици и Мировче), а напади на Валандово и Раброво с леве, и на километар 106. с десне стране, имали су за циљ да као крила, заштите главну масу нападача, и да насилно прикупе и спроведу на бугарску територију становништво пограничних села. Према извештајима полицијских и војних власти, и подацима које сам на лицу места лично прикупио од мештана, нападачи су прешли на нашу територију једновремено на целом овом фронту, а њихов број износио је 2000–3000 људи.

Пошто су изненада опколили и већим делом уништили наше мање војне посаде и патроле, од границе до струмичких положаја, нападачи су препадом заузели главни положај пред струмичком станицом – Коту 150 и отели два наша дебанжова топа који су ту били укопани. Од 40 војника, који су се на овом положају налазили, у животу су остали свега четворица, и то рањених, а остали су побијени. Исто тако побијени су и измрцварени и 16–18 болесних војника, који су се на овом положају налазили у једној привременој амбуланти.

Овде, и приликом овог препада, рањена су, најзад и два официра: командир чете, капетан Михаило Миленковић и резервни артиљериски потпоручник, дипломирани правник Божидар Паљић (последњи је добио три ране, али врло лаке, тако да није ни ишао у болницу).

На струмичкој станици налазило се, као резерва, свега 50–60 војника. Ови војници, и око 60–70 коморџија – који су на брзу руку наоружани – потпомогнути послугом из Мировче (око 70 војника) која је осигуравала мост на километру 103, успели су да задрже нападаче до 8 часова изјутра, када су им стигле у помоћ две чете, из Демир-Капије са митраљеским оделењем и једним топом, које су отпочеле тући непријатеља с бока. Око 9 сати нападачи су већ отпочели одступати полако ка граници – пошто су претходно спровели за Бугарску прикупљено становништво, а око 11 и по часова били су већ на бугарској територији. За време ове борбе рањен је командант пука, ппуковник Вијоровић.

Код Валандова је, међутим, борба продужена до 21. тек. мес. у вече, када су нападачи сасвим истерани из овог места и пребачени на бугарску територију. Наше трупе ушле су у Валандово овог дана у 6 часова по подне. Погинуо је у овој борби пешадијски мајор Милијашевић, а рањени су ппоручници: Лазар Филиповић и Петар Окичић.

Целокупан број наших изгинулих војника, рачунајући у ове и граничаре и жандарме, према до сада прикупљеним подацима износи 242, али је опште уверење да ће се попети до 300 када сви подаци буду прикупљени. Рањених има око 20, међу којима су 11 жандарма. Од нападача је остало на нашој територији 30 мртвих – оволико их је бар нађено до 26. тек. мес. – а остали су, како мртви тако и рањени пренети на бугарску територију. Ово, поред г. г. официра, тврде и мештани из Валандова.

У овим борбама учествовали су и наши ре-

грути и врло су рђаво прошли. Командант пограничне трупе, мајор Аца Благојевић – кога сам нашао у Валандову – саопштио ми је у поверењу да су се, после смрти мајора Милијашевића, око 80 регрута предали нападачима, и да су их ови све побили. Нападачи су, исто тако, побили и измрцварили 30 болесних војника, који су се налазили у валандовској амбуланти, као и послугу од 10 војника на километру 106. Од ове посаде петорица су убијени и унакажени, а петорица спаљени с колебом, у којој су лежали. Њихови унакажени лешеви фотографисани су, и начелник окружни послаће Вам фотографије чим буду готове.

Од цивилних лица – наших службеника у срезу дојранском – нестало је Богдана Јокића, учитеља у Калуцкову. Мисли се да је заклан и бачен у неки бунар или јаругу.

Бив. председник општине калуцковске и старешина војне посаде у истом месту, Димитрије Новаковић, обвезник 3. позива, родом из Вршевца, среза косаничког, убио се из револвера да не би жив пао у руке нападачима, пошто је већ био двапут рањен.

Према поверљивим саопштењима г. г. официра, војници који су остали у животу после ових борби, а нарочито обвезници 3. позива који чувају пругу, доста су преплашени бугарским свирепствима, и с тога би било опортуно сменити их и заменити новим трупама. На струмичку станицу упућени су, као појачање, два батаљона другог пука, првог позива, али су ови батаљони слаби, од по 400 људи. Један од њих отишао је пре два дана у Валандово. Због умирења становника, које је много преплашено овим последњим бугарским упадом, и општег веровања да ће се овај упад поновити у најскоријем времену добро би било да се и остала два батаљона овог пука пошљу на територију округа тиквешког с леве обале Вардара.

Међу нападачима било је и Бугара и Турака, последњих више но првих. По лешевима, који су остали на нашој територији и казивању мештана знатан, можда већи број нападача, сачињавали су бегунци са наше територије, не зна се тачно ко их је предводио, али је ван сваке сумње, по начину вођења борбе – ова је вођена по свима војним правилима – да су то били људи који се добро разумеју у војном занату. Служитељ општине валандовске Арастир Андоновић, који је био насилно одведен из Валандова са осталим становништвом 20. тек. мес. па успео да побегне из Злешева (Бугарска) и врати се у Валандово, тврди да је у овом месту видео 6 бугарских и 6 турских официра који су предводили нападаче, и да су комите биле измешане са војницима сталног кадра.

О главном циљу овог, до сада највећег бугарског упада на нашу пограничну територију, не може бити никакве сумње кад се имају у виду последњи атентати на нашу железничку пругу, и безобзирно тврђење бугарске штампе о терору који ми вршимо над становништвом у Македонији. Да би се омео саобраћај са Солуном, требало је покварити жељезничку пругу и порушити мостове, а да би се колико толико поткрепиле измишљотине о терору, требало је одвести што више становника са наше територије, и то Муслимана – да би легенда о терору била што вероватнија.

Од почетка рата па до данас извршено је шест напада на нашу жељезничку пругу од Ђевђелије до километра 183. Зар систематски и беспримерно дрски и опасни покушаји кварења жељезничке пруге не доказују најопасније да има неког у Бугарској коме је пошто пото стало да омете наше снабдевање преко Солуна, и да се све то врши наочиглед, а можда и уз асистенцију бугарске владе и бугарских власти?

Један од најугледних људи и најимућнији трговац у округу тиквешком, некадашњи председник бугарског комитета у Ђевђелији а сада општински председник у истом месту (у претпрошлој години био је члан државног одбора за разрез порезе), Тома Х. Наковић, саопштио ми је пре два дана у поверењу, да је извештен од поузданих људи: да се у Струмици (Бугарској) налази један важан аустријски агент, који избеглице са наше територије врбује у комите, дајући сваком по 100 дин. у готову новцу и потребно одело. Не треба се, према овоме, ни мало чудити тврдоглавости с којом бугар. зликовачке банде навађују на нашу жељезничку пругу, и бегству становништва са наше територије, које је у највише случаје-

ва вршено под заштитом бугарских комитских чета, према уверавању Х. Наковића, већину наших војних бегунаца из срезова ђевђелијског и дојранског спровели су преко границе бугарске комите.

Тврђење бугарске владе да последњи упад комита на нашу територију није организван у Бугарској, већ да је дело буне нашег становништва, дрзак је цинизам који се граничи са идиотизмом. Да је овај испад организован на бугарској територији и да је становништво са наше територије насилно одведено (изузев малог броја оних чији су сродници раније били избегли у Бугарску), утврђује се:

а) Писменим документима која је начелник окружни послао Вама, а командант пука Господину Министру Војном;

б) Неоспорним фактима која смо вам послали ја и окр. начелник депешом од 24. тек. мес. из Кавадараца;

в) Исказом Арастира Андоновића, служитеља општине Валандовске, који тврди да одведени муслимани проклињу бугарске комите што су их раставили од кућа и имања. Резиме Андоновићевог саслушања доставио сам Вам депешом из Струмице под 25. тек. мес., а његово саслушање у целости послао Вам је начелник окр. 26. тек. мес. и

г) Непобитним доказом који се у свако доба може проверити и утврдити непристрасном анкетом – да су са наше територије приликом последњег бугарског упада нестали само они муслимани, који су становали по селима кроз која су комите пролазиле, и да муслимани у осталим селима среза дојранског и ђевђелијског – до којих нападачи нису допрли – и дан дањи живе у својим кућама и на својим имањима. Имена села среза дојранског у којима су муслимани остали, као и оних из којих су одведени, доставио сам Вам депешом из Ђевђелије под 27. тек. мес.

2. За време борбе код струмичке станице и у Валандову околно становништво било је потпуно мирно и није, апсолутно ничим, манифестовало своје расположење за успех бугарских комита. Највићенији грађани у Ђевђелији, па и у целом Тиквешу, осуђују овај најновији бугарски упад, и у истини желе – највише због њихових материјалних интереса – да једном већ престану авантуре, и да се народ остави на миру. У овом истом смислу изражава се и већ поменути Х. Наковић, и додаје: да је народ потпуно свесан да комите нису у стању да измене данашње стање ствари, као год што га нису могле изменити ни за време турске управе, већ је то учинила регуларна војска. Он јамчи да народ – словенски живаљ – никад неће добровољно пристати уз комите, а да ће – ако се с њиме паметно поступа – прићи најискреније нама чим буде дошао до уверења да ће дефинитивно под нама остати. саопштавајући ми ово, г. Х. Наковић ми се у исто доба пожалио како су и њега у последње време почели сумњичити због ранијег рада неки наши стари Срби из Ђевелије, у друштву са извесним чиновницима из старих граница, и да је с тога пре 15 дана поднео оставку на председничко звање. Успео сам да га наговорим, да и даље остане на досадашњем положају – пре четири месеца једва сам га умолио да се прими за председника – али мислим да би било веома опортуно, с обзиром на његов велики углед међу мештанима, и потребу да се код наших пресеку свака жеља сумњичења против њега, – да га одликујете орденом Св. Саве V степена. Да нам је он у истини одан утврује се, поред његовог досадашњег држања, и тиме што је, за време борбе код струмичке станице, молио среског начелника да га, на случај повлачења из Ђевђелије, поведе са собом, пошто не би смео да сачека Бугаре у Ђевђелији.

3. За време борбе код Струмичке станице и у Валандову у Ђевђелији је наступила прилична паника, коју су изазвали наши цивилни чиновници. Готово све њихове жене са децом, па и госпођа среског начелника, ушле су још изјутра – 20 тек. мес. – у железнички воз, који је имао ићи у Гуменцу, да прими путнике из солунског воза, и у овоме су остале све до 11 сати – док није стигло извешће, да су нападачи сузбијени са струмичке станице. Ове панике готово су стална појава и у Ђевђелији и у Дојрану, захваљујући поглавито нашем чиновништву из старих граница. Укорео сам озбиљно среског начелника г. Крстића, и наредио му да у будуће не допушта овакве појаве, које изазивају подсмех код мештана.

Ни Ђевђелијанци ни Дојранци нису, у исти-

ни, изложени стварној опасности, јер су врло близу Грчкој граници и Грчкој војсци,
4. Пошто се лично нисам могао састати са Ђевђелијским муфтијом – био је на путу – то сам наредио среском начелнику да му, по повратку, изузме и Вама пошаље једну представку, којом ће он, као верски старешина муслимана у Тиквешком округу, известити државну власт, да су бугарске комите приликом последњег упада одвеле насилно један део муслимана из среза Дојранског, и молити да се предузму потребни кораци где треба, да се овима допусти повратак на огњишта. Држим да нам оваква једна представка неће бити на одмет.

5. Начелник окружни спровео Вам је представку команданта пука у Струмици, којом предлаже за унапређење и одликовање нашег писара Гајића због преданог вршења дужности и храброг држања приликом последњег комитског упада. Пошто сам се о свему овоме и ја лично уверио, молим Вас да по овоме предлогу поступите.

Молим Вас, Господине Министре, да изволите примити уверење о моме особитом поштовању.

Д. Ђ. Алимпић
Инспектор Мин. Унутр. дела

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XV, 17/IV, дос. II

7.

[Април 1915]
Извештај о стању на бугарској граници у Македонији после комитског напада на Валандово и железничку станицу код Струмице и потреби промене стратегије одбране од комитских упада [2]

1. Јачина и распоред наше посаде на територији Демир-Капија – Струмица – Мировче:
Јачина и распоред наше посаде сматра се за велику војничку тајну. Због тога ми није било могућно да прибавим потпуно тачне податке, али се из онога, што сам сазнао, може да начини приближна слика.

Распоред посаде врши командант одсека, а ступа у снагу по одобрењу команданта трупа нових области.

Уочи напада било је на нападнутој територији ове војске:
1. Граничне трупе до 120 људи,
2. Крстарећа жандармериска оделења до 100 људи,
3. Трећи позив 14. пука,
4. Први позив 14. пука

Граничне трупе су распоређене дуж границе у виду ратног стрељачког ланца, са групама од по 10 људи на караулама.

Жандарми су били у оделењима од по 10 људи у сталном покрету између појединих села и по селима.

Трећи позив 14. пука је распоређен од Велеса до Ђевђелије са главним задатком да чува железничку пругу. Извесни делови су били растурени у групама од по десет људи – по појединим селима.

Први позив 14. пука је био једина оперативна јединица. Она је била растурена такође на веома широком простору.
На нападнутој територији био је од прилике овакав распоред 14. пука I позива:

Једна чета је била у селу Валандову под командом мајора Милијашевића. Једна чета у Мировчу под командом мајора Ђоке Јовановића, једна у Демир-Капији под мајором Блажарићем, а штаб команде одреда с једном четом, два Дебанжова топа и осталим неборачким деловима био је у Струмици. У Штабу су били: потпуковник Вијоровић, мајори: Петровић и Вукоје Тодоровић, артилериски мајор Аца Вуковић и још 5 – 6 официра.

Нисам могао да сазнам тачно, колико је било трећепозиваца 14. пука на нападнутој територији: изгледа, да их није било више од 200.

14. пук I позива није могао имати укупно више од 2000 људи. Од тога је велики део био болестан, било у болници у Ђевђелији, било у импровизираним амбулантама и болницама у Валандову и Струмици. Због тога у чети није било више од 80 бораца. Мајори Ђ. Јовановић, Блажарић, Петровић и Милијашевић, који по свом положају треба да буду команданти батаљона, у ствари су били командири чета од по 80 људи. Ни на

2 На документу није назначен датум, ко је аутор извештаја, као ни коме је извештај намењен.

једном месту није било више од 80 људи, сем у Струмици, где је могло бити укупно 200 људи бораца и небораца.

Војска у Струмици имала је једну чету од 40 људи на коти 153, непосредно над станицом, којом је командовао рањени капетан Миленковић, и послугу Дебанжових топова, који су били на истој коти.

Укупно је могло бити на нападнутој територији око 800 – 900 људи.

2. Јачина и распоред нападача:

О упаду бугарских комита на Велики Петак ујутру постоји на жалост врло мало података, јер је врло мало сведока. Живих сведока војника за сада имамо само у Струмици и Валандову.

Они у Струмици са коте 153, и они из штаба причају, да су око 3.30 ујутру чули пушкарање. Одмах су сви поустајали, командант пука је издао наредбу к оружју. Док се војска прикупљала, на коти 153, се већ чуло „ура". Мајор Петронић је пошао са 14 војника на коту 153, али је већ одонуд пуцано на саму станицу, тако, да се није могао да успне. У томе је сишао рањен војник са коте 153, и јавио, да је капетан Миленковић рањен. Мало затим снешен је он доле. Истовремено је већ почела пешачка ватра на зграде у станици струмичкој и то с три стране. Кота 153 је један вис, који као полумесец обухвата станицу, оба се крила постепено спуштају ка Вардару.

Значи, дакле, да су нападачи били већ заузели целу косу над станицом и пошли са три стране ка зградама станичним. Лево крило нападача водило је право на мост. Како је одатле тучено жестоком ватром, значи да је то крило било нарочито јако.

Под оваквом ватром остатак војске се збио по зградама и иза зидова на станици и пошто је наоружано око седамдесет коморџија отпочела је одбрана иза тих добрих заклона.

То је трајало пуна три часа, у међувремену је рањен командант, а нападачи су се почели постепено да приближују зградама. Изгледало је, да нашим нема спаса. Али око 8 часова наиђе од Мировча мајор Ђока Јовановић са 80 људи и из згодних положаја с десне стране Вардара почне да туче јаком ватром лево крило нападача, које је већ било у непосредној близини моста. Ова изненадна бочна ватра на најјаче, лево, крило била је спас за мост и оне у станици, јер је тиме ослабљена најјача бочна ватра на њих. Истовремено је чета мајора Блажарића долазећи с једним топом у вагону од Демир Капије, угрозила њихово десно крило.

Тако је наш фронт постао шири од њиховог, и док је до 8 часова претила опасност опкољења станице у Струмици од нападача, дотле је сад запретила њима иста опасност.

Због тога је нападач већ у 9 часова почео да се повлачи са коте 153, али под заштитом једног броја комита, који су још до 11 часова пре подне дејствовали са коте 153. Према исказу једног рањеног комите нападача на Струмици је било око 500 – 900. Њих је било дакле много више но наших и што су они овде претрпели пораз, узрок лежи у једној њиховој великој тактичкој погрешци. Они су рачунали да ће са посадом код Струмице много пре бити готови, но што ће моћи одреди са Демир-Капије и Мировча стићи у помоћ, због тога нису послали никаквих оделења у та два правца, која би имала задатак, да их задрже. Да су послали само по 40 људи ка Мировчу и Демир-Капији, сва би посада у Струмици била побивена и сва четири објекта порушена.

Код Валандова пак напад је текао овако:

Валандово лежи на четврт часа испод саме границе. Кад се у Валандову чуо први пуцањ, оно је већ било опкољено са све четири стране. Само је ланац ка селу Раброву и према Казандолу био доста слаб, тако да се један део наше посаде пробио ка Раброву – при чему је пао мајор Милијашевић – и други део се пробио ка Казандолу заједно са женама и децом чиновничком. Валандово је остало у њиховим рукама до суботе у шест часова по подне, док је Струмица била ослобођена у петак у 11 часова пре подне.

Шта је било са у осталим местима, где је било посаде, не знамо ништа. По досадањим извештајима све су посаде у тим селима, као и сви граничари и сва крстарећа жандармска оделења, побивена. Само се спасао један потпоручник из села Удова, који ће вероватно бити стављен под суд.

Ми имамо око 300 мртвих и око 40 рањених. Погинуо је један официр, а пет рањено, међу

њима сам командант.

Према покупљеним подацима изгледа да су комите упале у јачини од најмање 3000 људи и то на целом граничном фронту од Плавуше до Раброва. За тим се одмах поделили у групе, од којих је свака имала одређен циљ и чија је јачина била тачно одређена према јачини посаде, на коју се имало напасти. Најјаче су групе биле код Струмице и Валандова. Крајње десно крило нападача марширало је од Плавуше ка км. 106, па дуж Вардара до Мрзенца, ако не и до моста на Вардару код Ђевђелије па од моста правом линијом до Раброва. На тој се територији налазе најважнији објекти железнички и око тридесет села, на чију лојалност никад нисмо могли да рачунамо.

Развијање и операције комита одају две ствари:

а) Да је цео план и извођење његово било у рукама одлично спремних официра,

б) Да су нападачи тачно знали, где се налазе поједине наше посаде, стражари, граничари, и у којикој јачини.

Доказ за последње лежи у факту, да од целокупне војске, сем оних делова у Валандову, нико није жив остао, рачунајући ту жандарме и граничаре. Они, који су остали живи, били су ван њиховог домашаја.

Комите су биле наоружане турским пушкама, и обучени у турско одело, а тога имају Бугари доста још из прошлих ратова.

Од војника на коти 153 спасло се четири рањена војника, остало је поклано. Један део је повезан и одведен к селу Удови, где је такође клан (на тенани док је трајала борба). Ту је било и 18 болесника, који су такође поклани. (Један се спасао у гомили симулирајући мртвог). Седам артиљераца је такође поклано око топова. Како је из тих топова опаљено неколико метака на станицу Мировче, одакле се појавио воз, и како су упаљачи били код тих војника, и како најзад међ комитама, није могло бити вештих у руковању Дебанжовим топовима, то је највероватније, да су они нашу послугу натерали да пуца, па по том поклали. У Валандову је поклано 110 регрута, од којих је 30 било у болници у истом месту. Клање је по правилу вршено на овај начин: прво су везивани живи по 10 уједно, по том сецкани по мало, док нису издахнули. Тако је било и са жандармима и трећепозивцима: сви су они нађени – једног дела нигде нема – поклани у групама по десет.

Наравно, да им није могао бити циљ заробљење, јер шта би радили с њима преко границе? А како би живи могли бити сведоци против њих, то су их морали убити. За то је заклан учитељ у Валандову.

Начин пак, на који је извршено убијање (на км. 103 су сви испечени) одговара варварству комита.

Строго су пазили, дакле, да не остане никаквог трага од њих. Утврђено је, да су у Валандову имали превијалиште са неколико лекара. Зна се и кућа, у којој је оно било. Грађани су видели и лекаре. Даље су одводили силом један део становништва, да не би било сведока. Строго су пазили, да се ниједан мештанин не убије нити опљачка. Разлог врло прост: да сачувају и појачају симпатије према себи и представе се као њихови ослободиоци, као што су то радили и у прво време комитских борби од 1893. у Турској. Због тога су морали да их одведу са собом. Од њих је после пет дана успео да побегне са сестром пандур из Валандова и од њега смо чули врло интересантних ствари, о чему ће бити доцније речи.

Своје су жртве и рањене одмах односили. Оно, што је остало мртвих, то је било од залуталих и од заштитнице. Код већине од ових није било никаквих докумената. Интересантно је, како смо дошли до она два најважнија документа: уверење начелника окружног у Струмици (бугарској) и писмо начелника штаба мађедонско – оринског ополченија. Чета мајора Ђоке Јовановића је убила једног комиту, који је био пошао мосту. Чим је он пао, пошао је други к њему и почео да га претреса. Јовановић, који је с виса преко Вардара могао све то лепо да види, узме га на око, и као одличан ловац, рани га. Код тог мртвог су нађена та документа, из којих се види, да се зове Ризо Иванов, да је 7. октобра 1914. пребегао из села Хума (у срезу ђевђелиском – гњездо комита од вајкада), да је истог дана упућен из Струмице у Бугарској, а 18. октобра препоручио га Н. Икономов, капетан и заступник начелника штаба македонско – одринског ополченија у Софијски војни арсенал на рад.

Опрезност је ишла тако далеко, да ничег бугарског није било међ нападачима, ни одела, ни оружја. Једино су нађене две бугарске бомбе и један тајин. Комите су тако тврди људи, и тако одани ствари, да се један разнео сам бомбом, кад је видео, да не може да се спасе.

3. Критички поглед на упад комита с војничке тачке гледишта

С обзиром на горњи распоред целокупне војске на горњој територији можемо лако да закључимо, шта је био њезин циљ. Граничари имају да чувају границу од недопуштених пролаза, жандарми и трећепозивци по селима да одржавају мир и ред, а 14. пук и остатак трећепозиваца да чувају пругу.

И кад се узме у обзир, да су објекти сачувани и нападач одбијен, онда се с војничке тачке гледишта сматра, да је циљ потпуно постигнут. Како је пак, услед бројне надмоћности нападача, остварење циља било озбиљно у питању, то се сматра, да је слањем другог пука I позива у појачање, потпуно обезбеђено и за у будуће остварење истог циља.

По моме мишљењу, наша се тактика сада има из основа да измени. Ми смо имали око 350 губитака, од којих је скоро 300 мртвих. Овакав однос између мртвих и рањених искључен у регуларној борби. То је могућно било само услед крајње децентрализације наше посаде. Децентрализација до овог шестог упада била сасвим умесна, јер су комите раније упадале у малим групама, које никад нису биле јаче од педесет људи. Оне се обично увлачиле ноћу, кришом, привлачиле опрезно испред појединих посада и тек су код железничких објеката отварали ватру. Наша је посада дакле имала за задатак да у правцу од границе ка прузи постави што више посаде, односно заседа, а претпостављало се да је свака посада за себе у стању да сврши с упадачима.

Војска је дакле била у функцији, у којој се налазе чувари објеката и на другим деловима пруге, само у јачем броју. Војска је стражарила и чувала објекте од мучких атентатора.

Шести упад комита нема ничег заједничког с ранијим. Ово је био ратни поход истоветан с оним од 17. јуна 1913. год. Нападачи су организовани у јединице по правилима о организацији војске, између јединица је постојала органска веза, напред је израђен ратни план, а извођен је од заједничке команде. Истина, сви су нападачи имали преко обуће једну штофану навлаку, да се не чује ход; упад није вршен више кроз теснаце и канале, између посада, већ напротив главним оперативним правцима и право на посаде. Између 17. јуна 1913. и 20. марта 1915. разлика је само ова:

а) што нападачи нису имали топове и

в) што им циљ није био дефинитивно заузеће територије; већ напротив напуштање исте по извршењу задатка.

Топови им нису били потребни, јер се по плану, организацији и јачини упадајућих јединица, задатак имао свршити и без њих. Шта више ангажовање артиљерије је било врло опасно, јер би се при повратку, који је морао бити исто тако брз, као и упад, могао који да заглави у оне гудуре, и да служи као корпус деликти.

У место комбиноване ватре артиљерије и пешадије, они су изабрали комбинацију пушке, бомбе, и каме. Нож је највише радио, јер је 4/6 жртава поклано. Топови би служили као узбуна оближњим српским посадама, и то би било опасно. Тишина са којом су извели ствар, класична је. Пушчане борбе није нигде било сем у Струмици, т. ј. на крајњој тачци. Како су успели да без ватре подаве многобројне посаде, просто је загонетно. Једино могућно објашњење лежи у предпоставци, да су се наше посаде, кад су виделе, да су опкољене, предавале. То је и утврђено за осамдесет војника регрута у Валандову.

Ван сваке је сумње дакле, да упад комита 20. марта треба сматрати са војничке тачке гледишта као једну ратну операцију. Што се то на жалост дипломатски не може тако да сматра, узрок лежи у низу околности, које омогућавају Бугарима да то цинички поричу.

Према томе територија, на којој је извршен препад, није више ровито земљиште, нити терен комитско – герилских вршљања, већ војиште. Ако би се и даље стајало на првом гледишту, могло би бити фатално по нас.

Ако се пак стане на гледиште да је то војиште, онда се морају извући и све козеквенце. Пре свега распоред војске треба из основа изменити.

Нема више герилских борби, већ војне и ратови. Непријатељ не упада кришом, у малим групама, чувајући се од наше посаде у жељи да учини пакост и да узнемирава, већ компактним масама, добро организованим и намењеним прво за борбу, па онда за чињење пакости.

Пре свега треба престати са децентрализацијом војне посаде. Она је скроз нетачна штетна и опасна. Штетна је због тога, што омогућавамо непријатељу делимично уништење оделења и тиме трпимо велике губитке. Ми смо изгубили овога пута три стотине красних бораца, који би уједињени могли много да учине; ако не да одоле навали, а оно бар да зададу одговарајући број губитака. Упад од 20. марта одликује огромним губитцима на нашој страни, а незнатним на њиховој. Са свим природно, јер нигде није могло бити борбе сем код Струмице. Наши су растурени у оделења, морали сви изгинути, не могући задати непријатељу оне губитке, који би били неизбежни, да су они били сви заједно.

Ми не смемо допустити да нам Бугари без икаквих жртава, кољу војнике на буљуке. Ако то стање остане и даље, они ће учестати са упадима само ради клања српских војника. То се може обновити сваке недеље, јер их ништа не кошта.
У осталом штетно је и са гледишта војничког морала. Треба видети војнике, који су остали живи, а видели својим очима унакажене, клане и печене другове. Преплашени бескрајно. Команданти причају, да су целог петка цептели од страха као прут. Ако остане децентрилизована посада, свако ће се оделење за себе осећати немоћно и гледаће што пре да умакне. Ко не може да умакне убиће се сам, само да не падне у руке комита (из тих разлога добро би било, да се остаци 14. пука и остали остаци раније посаде одведу на другу страну, јер су сви постали малодушни на томе месту).

Децентрализација посаде не само да је штетна, већ и врло опасна. Наша победа код Струмице била је дуго у питању. И да су комите са Валандова, у место што су прибирали становништво, упутили једно мало оделење ка Струмици (а код Валандова их је било преко 1000), ми би смо подлегли. Испад би се завршио рушењем објеката и покољем 600 српских војника и официра, а можда упадом у Ђевђелију, Дојран, па чак и на десну обалу Вардара.

Војска се мора да распореди тако, да може на месту, најповољнијем за борбу, да да отпор нападачу, који може упасти у много већем броју, јер преко границе има у много већем броју, врло много комита. То место мора бити згодно како за давање отпора већој снази, тако и за чување објеката. Ја се нећу упуштати у питање, да ли то треба да буде ближе граници или можда чак на згодним положајима с десне стране Вардара. Висови на десној обали Вардара у тој околини потпуно доминирају пругом и реком. То је у осталом ствар штаба трупа нових области.

Али је за случај да се трупе наместе даље од границе, врло важно питање, како ће се чувати наша територија од повреде, јер је до сада био такође један од битних циљева тамошње посаде. О чувању интегритета те територије више не може бити тии речи. У рату се не пита, хоће ли непријатељ ући у територију или не, већ са кога ћу места моћи најбоље и најсигурније да постигнем циљ. Ми ни до сада нисмо могли да сачувамо интегритет целокупне територије. Ми смо били поставили војску тако, да чувамо прелаз преко границе, да штитимо села и пљачкаше и мостове и пругу од атентата. И ниједан од тих циљева није могао бити остварен. Преко наше границе се од почетка рата врши саобраћај у људима, као да граничних трупа и нема. Знамо, да је хиљадама од почетка рата прешло у Бугарску, баш на томе месту. То су факта. Срески начелници из Дојрана и Ђевђелије тврде, да бегунце војне спроводе комите, које за тај циљ прелазе на наше земљиште. Бегунци прелазе у великим групама. Такође тврде они, да Турци из околних села и уопште многобројни шпиуни њихови стално одлазе преко границе и враћају се. Исто тако је прошао неопажено и онај пандур из Валандова, који је одведен од комита, везан, па се после пет дана са сестром вратио.

Кад дакле сви признају, да се интегрална контрола прелаза на граници апсолутно никако не може да врши, онда нашто онај кордон граничара? Само за то, да буде поклан! А кад би се он збио у веће групе, био би одличан борачки елемент.

Нашто ће нам посаде од жандарма, војске и трећепозиваца по појединим селима? То је имало свог оправдања па и потребе, док се претпостављало, да комите као хајдуци упадају да убијају и пљачкају. Кад пак они улазе као регуларна војска, онда су посаде осуђене на смрт.

О појединим селима се више не може да води рачуна, јер су они на војишту. Лепо је то, кад у сред вулкана, који ради већ осам месеци, и куља с времена на време, ради школа у Валандову на самој граници, председник купи комору, наплаћује порез, и сељаци обрађују земљу. Али се то не може да изводи више с малим бројем војске. То би се могло да изводи кад би се дивизија послала на границу према бугарској Струмици. Иначе и о мирнодопском животу тамо не може бити више речи. Да пок. Милијашевић није имао жену, која је учитељица, можда би остао у животу; он је изгубио доста времена, док је њу спасавао. Најзад зар могу учитељи и даље мирно да раде, кад помисле на свога колегу из Валандова, који је заклан на Велики Петак.

Зар може и остало становништво – у колико би било одано Србији – да ради мирно свој посао, кад се одмах по повлачењу комита пронео глас о предстојећем обновљењу упада. Председник општине и деловођа су одмах нудили оставке. У том крају је цео свет сада сваке ноћи на мртвој стражи, било да се радује упаду комита, било да га се боји.

Сва она села, која остају између границе и главне посаде, морају прећи у ратно стање, у коме се у осталом већ налазе. Овде се политички интерес мора да потчини војничком. Сва та села треба одмах евакуисати. Комите су евакуисале потпуно седам села, а из осталих шест извели већи део становништва. И кад се томе дода, да је пре тога велики део већ пребегао у Бугарску, онда је остало врло мало људи, о којима бисмо се имали бринути. Турци, а њих је већина, стоје у контакту с онима преко границе. На Велики петак су у свима турским кућама и на десној обали Вардара (у срезу тиквешком) гореле свеће. То је утврдио лично начелник сресни Видаковић, који је у селима око Криволака нашао буле спаковане за одлазак. Дакле, и на десној обали Вардара се очекују комите. То је факт. Села од Демир-Капије, Струмице, и Моравче до границе или су турска или бугарска. Њихови се рођаци налазе као избеглице с оне стране границе нарочито у селима Чепели и Зљешеву. То су дакле наши противници.

Али све и да нису, нашто их чувати кад их комите не чувају и кад се сами не чувају? Турци, који су одведени или са својим пристанком отишли – (то је утврђено), оставили су пуне куће и сва поља обрађена. Истина, они се надају, како је истрагом утврђено, да се скоро врате својим домовима у аутономној Македонији, али они су добро знали, да од постеље, одела, смока, и остале покретности не би више ништа затекли (што је у осталом свршено – пљачка за којом нисам ништа зажалио). Па шта се после овога има да чува?

Треба дакле извршити распоред трупа према правилима, које важе за војишта. Села, која остају испред војске, треба евакуисати, мушко становништво од 18 – 50 год. старости отерати у старе границе, на службу у позадину, а остале збити у један концентрациони логор негде на десној обали Вардара. Сву храну и стоку нека понесу са собом. Кад је пола Србије могло да опусти, могу да опусте и двадесет турских села.

Тиме би се осекла веза између тих људи, који никад неће бити Срби, и Бугарске и у исто време би се држало у запту све остало незадовољно становништво иза леђа војске.

Политичка страна овога упада

Не треба се заносити никаквим илузијама односно националних односа затечених у Македонији крајем 1912. Изучавањем прилика у разним крајевима Македоније дошао сам до уверења, да није било села, у коме није прошла комитска чета, а да је у великом делу Македоније била последњих десетак година јача власт комита, но државе. То нарочито важи за Ресан, Охрид, Прилеп, Кавадарце, Криволак, Ђевђелију и Дојран. Природно је да су Македонци Словени, који су били штићени од комита, неприметно почели да се осећају Бугарима. Једино се има да захвали пропаганди српској, грчкој и румунској и комитској акцији Срба и Грка, што се у сваком месту налазило једно или више лица, која не само да нису били Бугари, већ њихови противници. Али

је та пропаганда и по обиму и по интензивности и по материјалним жртвама изостајала иза Бугарске. Она је имала за дејство, да се у многим местима знало за Србе и Грке, тек толико да нису Бугари једини пресумитивни ослободиоци Македоније.

Поред Бугара било је још и Турака у великом броју. У пркос исељавању остало је још врло много. Ми имамо једну масу чисто турских села, у то рачунам Удово, Плавушу, Калуцково, Калдово и остала села, из којих је одведено становништво. Цела Валандовска Жупа је турска. Таквих села има по целој Македонији. Даље имамо врло много Грка у варошима (Битољ) и Гркомена на селу, који су исто тако Грци.

К томе треба додати Јевреје и Цинцаре којих такође има доста.

Наше заузеће Македоније није могла ни једна од ових група да поздрави као остварење националног дела, све да им је наш режим донео несразмерно побољшање положаја у политичком и економском погледу. Политички је наш режим неоспорно бољи, али економски не у сваком случају. Јевреји, Цинцари и сви већи трговци у варошима имају пуно разлога да жале за покваренim турским режимом. Посредне порезе су све веће но у Турској, непосредни порез за вароши много тежи, а на селу и тежи и лакши – што зависи од разних околности, које овде не могу да излажем. Што се тиче масе становништва, извесни су крајеви економски добили, а извесни изгубили. А оно што има централни значај и чиме би се наш режим битно разликовао од турског и што би служило као најмоћније средство пропаганде у корист нашег режима: аграрна реформа – још није изведена.

Дакле, сем Турака, који се никад не могу да помире с нашим режимом, Јевреји и Цинцари, који стално жале за турским, Бугари и Грци немају нарочитог разлога, да се нашим одушевљавају.

Све то не значи, да Србија не би могла да амалгамише Македонију а још мање, да је постојала ма каква опасност изнутра. На против! Са невероватном брзином је био почео процес асимилирања, и моје је дубоко уверење, да би за цигло 15 година, Македонија цела била компактно српска. Ја сам се дивио моћи асимилирања нашег режима и дуго нисам могао да објасним ту појаву. Тек дугим размишљањем сам дошао до овога закључка:

Становништво Македоније је било навикло на анемију државне власти. Она је била немоћна. Убијао је ко је хтео; пљачкао ко стигао, а нико није одговарао. Турчин је грабио сељаку земље, сељак је под заштитом комита престао да даје бегу ма што. Ко је јачи био, тај је имао право. Сасвим противну слику пружа српски режим. Као мртва рука пао је на ову земљу и од првог дана манифестовао своју тврду намеру, да од Македоније направи српску државу. Са револуционарима је свршено кратким поступком, међу тим нико није гањан без разлога. При томе је дошла политика истицања Бугара, Турака и Грка на угледна места: за преседнике општина и одборнике итд. Да није наш режим био строг и неумитан, ова би политика могла бити опасна, али је он политиком фаворизирања не Срба истовремено гонио све опасне елементе. Режим је почео да импонује. Средствима из тур-ског режима није се смело прибегавати, најбоље је посрбити се и ја сам сретао окореле Бугараше и Грке, који су се искрено посрбили.

Томе је допринела и ова околност. Одмах по етаблирању српског режима у овим крајевима, извршена су два атентата споља: бугарски и арнаутски. Оба пута је српска рука одржала свој престиж. С оваквим се народом не може ратовати, мислио је свет, ове може само већа сила истерати одавде, дакле мора се резигнирати. И прве победе над Аустријанцима, без икакве помоћи из ових крајева, такође су дејствовале повољно на овај свет. У Новембру месецу је био у старим границама већи песимизам но овде.

Али је последњих месеца настала промена.

Далеко би ме одвела разна разлагања разних облика, у којима рат дејствује на привреду и становништво ових крајева. Довољно је да напоменем ово неколико:

а) регрутовање војних обвезника,

б) реквизиција стоке и хране, стоке без накнаде, а хране по нижој цени од цене на тржишту,

в) свеопшти застој у трговини и

г) бескрајна скупоћа. Овде је хлеб 0.70 д. ока, док

је надница динар до динар и по.

Што се тиче реквизиције, да изнесем само један факт. Ђевђелија од ваjкада увози храну, јер она производи само културне биљке. Међу тим тамо је реквириран кукуруз, увезен из старих граница, и плаћен 16 дин. и ако трговце кошта Дин. 27.

Ван сваке је сумње, да цела Македонија стење под теретом, као стара Србија, али док ми резигнирамо, дотле ови овамо желе промену ма какву било. Не треба се варати, ратни режим је много гори од најгорег мирнодопског режима.

Па ипак овај свет није смео да мисли на какву буну или револуцију. Као што рекох, чак у новембру прошле год. он је био миран и очекивао слом. Никакав се покрет није појавио, ништа се није приметило, покушаје бугарских комита су они сами достављали власти.

Тек после овога шестог упада се може да примети известан покрет у духовима. Нема ничег позитивног, али су учестале доставе повереника, почело је да се шапуће, да ће Бугари упасти још јачом снагом. Прошле недеље, тај шапат је стигао чак до Битоља. Проносе се гласови о појави бугарских комита у разним крајевима, где их одавно нема, осећа се неко мешкољење, које истина ни из далека није опасно, али које може постати опасно.

Та појава долази отуда, што је овај упад био врло јак, што нам је задао много жртава и што се од њега преплашило наше чиновништво присталице режима, а нарочито ренегати и што је одведено силно становништво. Значи, да је овдашњи свет сада први пут, после две године, помислио и на могућност, да нам ко отме ове крајеве. Ова се појава мора одмах угушити, мора се подићи престиж српског режима мора се повратити наш оптимизам и манифестовати наша чврста воља, да не пуштамо из руку оно, што сматрамо да је наше.

То се може постићи првенствено јаком и добро организованом посадом на левој обали Вардара. Највећи би се ефект постигао, кад би смо имали што скорије прилике, да приредимо једну малу касапницу бугарским комитама. Добро би било да што скорије упадну опет, али да их ми спремни дочекамо.

Значи да треба имати довољно војске на сумњивим местима. Војска та има сада два задатка: да чува објекте и подигне српски престиж.

У вези с тим стоји питање о Турцима. Према Турцима смо водили врло колебљиву политику. Почели смо и њих да регрутујемо, па смо стали, почели смо да их пуштамо да се селе, па смо забранили, па смо после опет допустили. Последње је једино правилно.

Ослобађајући Турке од војне обавезе ми смо мислили да их придобијемо за себе, међу тим то је искључено, Турчин се у души никад неће помирити с овим режимом, то је јаче од њега. Али тиме смо учинили да је целокупно турско становништво остало код куће. Ја сматрам то за врло опасно. Изгледа, да се акција Македонствујушћих наслања искључиво на Турке овога пута и да су они сада најопаснији.

Кад смо већ покупили све хришћанско становништво из ових крајева, треба прибрати и њих, па ма се употребили на пољске радове у старим границама. Треба их одвести одавде. Турци су били главни контигент комита од Вел. Петка, цела је акција и с оне стране границе заснована на турским избеглицама одавде. И колико су они били рђави војници 1912. толико су сада добре комите; њих су у бугарској Струмици фанатизирали, они су вршили оно грозно клање наших војника.

Турци ће се, а пре, и после, иселити одавде, то је апсолутно сигурно, они не могу да остану под хришћанским режимом, и онда нашто их сада штедети? У њима нећемо никад имати трајне поданике. Турчин напушта све своје имање и иде у Цариград да гладује; таквих примера има безброј.

На то рачуна Комитет, због тога су и ангажовани турски официри, који се налазе са оне стране границе, у Струмици.

Дипломатска страна догађаја од 20. марта

Видим из новина, да је влади стало до тога, да докаже, да је упад извршен по жељи или бар са знањем бугарске владе. У прибирању тих података г. Алимпић је учинио све што се учинити може. Он жали што није ухваћен ниједан жив упадач, али како су они били бројно надмоћнији, то је било немогућно заробљавати, а није могућ-

но било похватати ни рањене, јер су их они однели. Један потпоручник је ухватио код Казандола једног живог, али га је одмах убио. Није му замерити, што није мислио на дипломатску страну ове крваве афере. И они су били у томе погледу врло предострожни, чували се да не оставе за собом трага.

Докази, који су прибављени до сада, довољни су да докажу одговорност бугарске владе. Али при оваквој међународној ситуацији не вреде никакви докази. У међународном животу не постоје никакви докази, ту нема признања, већ само одрицања. Шта би нам вредело да смо ухватили десеторицу живих, међ њима би била већина бегунаца са наше територије. Али све и да је међ њима било бугарских војника, бугарска би влада огласила њих за дезертере. Њихове би исказе огласила за „пак", на кратко, свака би тврђења порицала, а сваком факту дала друго објашњење. Бугарски упад даје довољно материјала за casus belli. За то су довољне исправе Ризе Иванова, из села Хума, из којих се види, да је активни бугарски капетан Икономов заступник начелника штаба македонско-одринског ополченија, коме је задатак револуција у Македонији. То даје довољно оправдања за демарш, репресалије и рат. Али, треба моћи извући конзеквенце из тога. Наши савезници то не могу, изгледа.

У толико је већа опасност по нас с те стране и у толико преча дужност, да добро отворимо очи. Кад Бугари виде, да им је ово олако прошло, они се могу решити да једног дана обуку 30.000 комита у турско одело; и то значи крај наше владе у овим крајевима. Чак да се после овога реше наши савезници на крајње мере, за нас је доцкан. Не треба заборавити, да се све то даје врло лако извести. 30.000 комита могу да побију сву нашу посаду, да заузму целу Македонију, да изјаве у Европи да је избила револуција, која се изродила у страховито клање и да је Бугарска у интересу човечанства, да би сачувала чак и српске чиновнике од погибије, морала да умаршира. Ко ће је после истерати? А Македонија је за нас данас животни нерв па чак, како изгледа по транспортима – и за Русију.

У вези с овим стоји и питање о обавештавању и шпијунажи. Бугарска је у овој акцији савезник Аустрије и Турске. Турска шаље официре и људе у Струмицу, а Аустрија све то издржава. Све се то одиграва на бугарској територији, и у оном несрећном куту, бугарској Струмици, који ће нам главе доћи. Организација је грандиозна. Централа је у Софији, штаб у Струмици, а шпијунажа у Солуну. Сав је Солун миниран каналима, које је поткопала шпијунажа, коју води аустриски и бугарски конзул. Последњи је, како вели г. Алимпић, веома окретан човек. Из досадањих напада на пругу знамо већ, да је он увек претходио каквом важном транспорту, а за последњи се прича, да је у вези с транспортом од 80 мил. дин. злата. Поред те шпијунаже постоји и она из Струмице преко границе, која је минирала сав онај терен. Месне власти имају уверење, да наши Турци свакодневно прелазе тамо и дају обавештења. Колика је добра била шпијунажа, доказ је, да се на преплављеној територији ниједна посада (сем оне из Удове) није спасла и тачно се знало, где је која посада заноћила и колика на броју.

На супрот томе ми немамо појма о томе, шта се догађа у Струмици, па чак ни у селима Чепели и Злешеву, која се виде са границе врло добро. Наше среске власти имају своје поверенике, али ко од њих пређе тамо, други пут, више се не враћа, закољу га. Кредити којима они располажу и сувише су мали. Чујем, да се у Солуну врши нека врста шпијунаже, али мени се чини, да је тамошњи конзул најмање згодан за такве ствари.
По моме мишљењу треба организовати једну јаку шпијунажу у Солуну, која ће дејствовати и у Струмици. Не треба заборавити никако, да Турска преко Струмице води рат са Србијом. Тамо су турски официри, тамо се хране хиљаде комита, тамо је читав логор и ми о свему томе знамо толико, колико су нам саопштиле умируће комите и пребегли пандур из Валандова.

Да смо имали ту шпијунажу, не бисмо били изненађени и не би смо овако затезали са доказима. Како је незгодно без шпијунаже, најбољи је доказ овај факт: одмах после упада на Вел. Петак, почео је да кружи глас, да се спрема нов напад. Тај је глас допро и до Ниша; али кад се запитамо од куда тај глас, долази, наћићемо, да му се не зна извор; шапуће се, онај чуо од Турчина, Турчин од једне жене и тако даље.

У Струмици има тако много пропалица и ловаца лира и наполеона, да би се паметном организацијом шпијунаже могло много што шта да постигне. Све је оно тамо везано за паре. У европској Турској сви су патриотски подвизи, све револуције, сва клања била les affaires. Да није пара, не би било упада у Србију.

Шпијунажу у Солуну треба поверити једном опробаном полицајцу. Узгред да напоменем да би г. Алимпић, са двајестогодишњим искуством на томе пољу, и са познавањем језика, могао да буде врло добар шеф организације.

На крају да додирнем још једно питање. За време упада Грци су нам, како чујем, два пут нудили помоћ. Они имају доста војске на граници. Наше власти нису смеле да је приме. Начелник округа тиквешког је питао после упада, како ће да се управља у обновљеном случају.

Ја не знам, какви су наши односи с Грчком. Али ако ангажовање Грка не би било скопчано ни са каквом штетом по нас, онда би требало дипломатским путем регулисати то питање тако, да без одуговлачења могу да се ангажују Грци. Они би нам учинили велике користи, јер имају доста и одморне војске.

При завршетку овога написа нађох се са овд. просветним инспектором г. Н. Ракићем, који ми рече, да има једно ефикасно средство за сузбијање даљих упада; нека Руси пошљу само 2000 војника с официрима на српско-бугарску границу; неће комите смети да ударају на руску војску, нити да је кољу као пилиће. Или ако би се усудили, нека Руси виде, како изгледа на Струмици.

Ја се потпуно слажем са овом идејом.

На полеђини:

Пов. бр. 13237

АС, МИД, ПО, 1915, Ф XV, 17/IV, дос. V

Приредио:

Александар Марковић

СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ 1874-1914. У извештајима српског посланства у Бечу

Документи

(Део 9)

119.

9. септембар 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о поверљивој информацији да је руски император потврдио аустроугарском посланику да ће Русија спроводити на Балкану политику која је усаглашена са Аустроугарском; о вестима у бечким новинама да ће се српски кнез прогласити за краља

Бр. 102, *У Бечу 9. Септембра 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
У поверењу дознао сам да је Цар руски јуче посланику аустр[ијском] рекао: Изјавите вашем Цару да може рачунати на моју непоколебљивост у правцу угођене с њим политике пада ћу и воље и снаге довољно имати да спречим планове Генер[ала] Чернајева и владе Српске.1

Синоћ Вам телеграфирах, како је Tagblatt (који је тачније и брже извештен о тим догађајима но ја) донео – у свом вечерњем листу – вест, да данас у Београд долази депутација, која носи Књазу закључење војске, да је за Краља српског проглашен, и да је депутација београдска оној депутацији на сусрет одпутовала. Немам још одговора, нити сам без тога у стању оценити, у колико је и овај телеграм Tagblatt-a према Вашем ономадашњем dementi-у основан. Због овог démenti-a, као неистинитог, претрпили смо и ја, и Pol[itische] Corresp[ondenz], и овд[ашња] влада од стране Tagblatt-a и других листова вређајуће и сатиричне прекоре за достоверност наших званичних извора и тврђења. То сте сигурно по листовима овд[ашњим] читали, а тако и јутрошњи телеграм Tagblatt-a којим се и сам текст адресе, коју војска Књазу – Краљу шаље, саобштава. О овоме Вам нехтедох јутрос телеграфирати.

Пре него што примим одговор на синоћне питање, немогу никуд на састанак ићи, незнајући шта на питања о свим тим гласовима да рекнем. Извештен сам међутим, да се овим гласовима верује, и – што и сам предпостављам – да они производе јако негодовање у извесним званичним круговима а уобште приметну узрујаност. Дај боже да се доношење Tagblatt-a сад необистини, иначе ће се потврдити једно од већ сад облађавајућих мишљења, да су ти перверсивни догађаји или самом владом „намештени“, или да је анархија у земљи мах заузела бар у том обзиру, да – страна – солдатеска и влади и земљи политику диктира. Желити би било, почем по свој прилици наше стање тако зло нестоји да се о томе даду свету јасна и поуздана обавештења, те да се тим стане на пут оним по земљу штетним посматрањима и представама нашег стања, какових новине последње доба пуне бијаху и какове и у вишим званичним круговима вере налажаху.

Мало пре примих Ваш одговор на мој синоћни телеграм. Сам јако њим обрадован послах одма и бар[ону] Орцију и г. Хиршфелду извештај као званично с Ваше стране уверење, да је синоћње доношење Tagblatt-a неистинито. Ово ће, знам, и једноме и другоме врло добродошло бити.

1 Алинеја је шифрована.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

На врху листа печатано démenti састављено је по мом писму од самог бар[она] Орцијаи припослато политичкој кореспонденцији што се због познате повике журнала неких сад строго критикује.[2]

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 946

120.

10. септембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о уверавањима званичног Бечa да гарантне силе неће прихватити Портине услове за мир са Србијом који мењају правни статус Србије, као и наметање отплате ратне штете; о негативном одјеку који је изазвао покушај војске да кнеза Милана Обреновића прогласи за краља и оцена да тај покушај угрожава интересе Србије код европске дипломатије; о својој интервенцији код званичног Бечa да утиче на Турску да прихвати продужење примирја

Бр. 103, У Бечу 10. Септембра 1876.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Ово ћу Вам писмо тек сутра моћи експедирати. Ваш телеграм односећи се на исправку доношења N. Fr. Presse саобштио сам „пол[итичкој] Кореспонденцији", и она ће га употребити приликом као допис, нехтевши оном листу толико призрења поклањати, да му телеграмом дементира лажне о Србији вести.

Из мог данашњег телеграма, којим се потрудих изразити Вам укратко све главније моменте из разговора вођеног с г. Орцијем, изволили сте видити, да се дипломација сложно дохватила најбољег пута, да у предстојећем закључењу мира спасе Србију и од она два услова, за које се држаше, да нас неће моћи мимоићи, а ти су један Србију унижавајући израз њене лојалности или веће подчињености према Порти, и обвеза да Србија плати Порти ма под каквим видом и у ма којој суми ратне трошкове. Проглашење Књаза за Краља од стране наше војске избаци дипломацију из сигурног пута, којим са својим радом иђаше. Г. Орциј ми потврди, како је тај акт велико негодовање код цара Александра произвео, а у истој мери је, сигурно сам извештен, свуда осуђен био, наравно с разним оценама према гледишту, с кога ко нашу будућност с мање или више симпатије посматра. Оне, који се за нас највише интересирају, та је демонстрација најужасније дирнула; непријатеље наше само утолико није обрадовала, уколико су они интересирани, да се што скорије закључење мира подобним догађајима незауставља. У последњем писму доставих Вам у шифрама поруку Императора Цару Аустријском односно на онај догађај.[3] Г. Новиков рече ми[4] Србија је оним актом учинила атентат на интересе и политику Аустро-Угарске. Изван сваке сумње стоји пак важност гласа ове силе суседке у предстојећим преговорима и као понајближе интересирање и као заступнице савеза три цара. Оним актом смо непосредно изазвали ову силу, да бар охладни у свом добром расположењу и изразили смо презрење добре воље целе дипломације, која се поред толиких тегоба сагласила на заједнички рад у интересу мира и Србије – и христијана. Ако дакле влада српска с оним актом војске симпатише, што је тако зло као и ако се манифестација могла догодити против воље владине. У поверењу дознао сам да се, што сам и у последњем писму додирнуо, на основу званичних извештаја овде држи се и уобште се мисли, да је влада (мимо Књаза) ону манифестацију – наместила, и за доказ томе узима се, што су личности од поверења, као ген[е]р[ал] Протић притом главну улогу играле.[5] Ја сам и бар[ону] Орцију и г. Новикову моје индивидуалне назоре о догађају разложио на тај начин,

2 Шифровано „démenti...Орција", „политичкој...што се", „сад... критикује".

3 Шифровано „шифрама...догађај".

4 Довде шифровано.

5 Шифровано „У...да се", „на основу...а и".

да је маса растројственог елемента, која нам поред помоћи на бојном пољу донесе и идеје по ред и поштовање ауктоpитета штетне, у злом схватању наше готовости, да сваком ванредном приликом Књаза као Краља поздравимо, за добро и природно нашла и једном демонстрацијом већег обима оној нашој готовости израза дати, па да је таква мисао и код српских официра, који са својим руским камарадима на једном ступњу политичке мудрости стоје, поузданог одзива нашла. Ако је појединих зрелије судећих лица у друштву и било, никоме није подносило, одвајати се од огромне већине, која никад о дипломацији и међународним одношајима није рачуна водила, него је тукући се за ослобођење христијана и при оној манифестацији имала само свог непријатеља пред очима. Надам се, да сам таквим и другим објашњењима успео, одвратити речена два господина од штетног по нас схваћања оног догађаја. Но г. Орциј налажаше за потребно, да се рђав упечатак, који је онај догађај учинио на целокупну дипломацију, потре једном јасном осудом догодившег се и изјавом Књаза, којом би се дало доказа, да он влада ситуацијом и да је искрено одан раду дипломације, који је он сам тражио. Ово своје расположење, рече барон, могао би Књаз изразити у једном писму на ког суверена. – Он нерече кога, а ја нехтедох га питати, да Књазу неби у избору и најмање сметње полагао; но почем барон говораше пре тога нарочито о негодовању, које је догађај произвео код цара руског, а и из више других узрока мислим, да је он ту тог суверена и подразумевао.

Ја обећах барону, да ћу Вам одма овај савет његове владе до знања телеграфом доставити, но при свем том, пошто и друге разговоре свршимо, замоли ме он и при растанку, да Вам његов предлог доставим, повторивши ми опет тегобе, у којима се сад дипломација услед оног догађаја налази.

Резултат, који г. Орцији од рада дипломације предвиђа, биће као сигурно успешан; ово мишљење недели г. Новиков с таквом поузданости, предвиђајући тегобе за скори и лак успех у самом стању отоманског царства. Порта у страху од нашег напада и од револуције христијана и неизмеривши дејство и обим, које ће узети њен апел учињени на мухамеданство, створила је једног силног фактора снаги својој – фанатизам, с којим треба сад да рачуна а немоћна је да њим влада. Питање је за њега још отворено, хоће ли Порта моћи и смети навали сила попустити, и хоће ли силе, ако заиста с те стране има опасности, остати при досад показаној енергији. Наравно свако отештање рада дипломације биће Порти добродошло, и она ће га употребити, да себи положење код своје популације олакша, па да у тој цељи задобије и код сила призрења, која с нашом штетом скопчана бити могу.

Како прекосутра (мислим) истиче рок углављеном примирију, питах бар. Орција, је ли осигурано продужење тог стања, и какви су за то изгледи. Барон ми рече, да Порта још није пристала на продужење, но почем су силе сагласне сврх услова мира (status quo ante за Србију и Црнугору и amélioré за Босну, Херцеговину – и Бугарску на основу ноте гр[офа] Андрашија), то ће оне сигурно склонити Порту, да бар у садашњем стању обустављеног непријатељства остане, док се неби формално примирије или мир закључио. Ја га учиних позорљивим на то, да ваља с тим радом похитати из призрења на краткоћу рока, па да се и Србија и Црнагора за раније о закључењу известе, како се неби у незнању што противно догодило. Барон ми рече, да се оног часа експедира гр[офу] Зичију налог, да по том предмету свом снагом код Порте настане издејствовати продужење примирија, додавши да ће се о резултату тог рада известити наша и црногорска влада, а да ће он и мени одма решење на знање дати. Међутим мисли г. Орциј, да успех сила у том обзиру можемо као сигуран држати и према тому се управљати. Ово Вам ја нехтедох телеграфирати, јер недржах уверавање за категорично и за тако поуздано јемство, да би се према тому могла слобода рада наше војене команде спречавати.

Г. Новиков мисли, да ће силе, ако уобште имају изгледа на успех овог рада, од Порте примити само формално (и безусловно) примирије, и да се неће и овај пут задовољити фактичним успехом под извијеним формама, у којима је Порта у последње доба своје одговоре силама

давала.

Част ми је, и овај пут изјавити Вам, Господине Министре, моје особито поштовање.

КЦукић

На челу прилога стављен чланак из пера је барона Орција а први део чланка из Београда је од консула аустро-угарског отуд.[6]

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 825

121.

12. септембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о свом раду и потреби подробнијег информисања о збивањима у Србији и ставовима Београда

Бр. 104, *У Бечу 12. Септембра 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Примивши јутрос Ваш синоћни телеграм бијах изненађен схватањем мојих речи у президијалу Но 102, о чему се досад уверисте из мог телеграфског одговора, који Вам мало пре експедирах. Неодричем, да се тек прочитан онај став могао и тако разумети, као да се онај израз „као неистинит" од мене усваја, али садржај даљи писма а нарочито та околност такво закључење недозвољавају, што ме Ви недржите за човека у друштвеном обхођењу неваспитана и у службеној дужности недисциплинирана, те да би једном џентлмену и свом министру у стању био онако ниску увреду нанети – па још мирно на својој пости остати. Што је став, каошто рекох, доста нејасан испао, могли сте лако себи објаснити тим, што Вам је познато, да ја президијална писма никад неконцептирам, но овако из главе написана после на машини копирам. Често немам времена ни да их прочитам, па зато прочитавши их доцније нађем често нејасности а по који пут и грубих граматичних и стилистичних погрешака – о мањима и да неговорим. Уосталом мислим, да одговарам по могућству мојој дужности, кад на време само владу извештавам о свему што дознам, а налазим за нужно јавити јој а по који пут и мојим мислима пропратити. Да ли тим и уколико владу задовољавам, незнам, јер уобште сам скоро свакад остављен био, да назоре владине – и у важнијим приликама погађам.

У обзиру на démenti „из званичних извора", које Tagblatt (и овд[ашње] туркофилске новине) персифлирају као непоуздане, читали сте сигурно по новинама, да је овд. министарство исто тако као и Polit[ische] Korr[e]sp[ondenz] и ја било предмет критике, пошто је на основу мог уверавања и оно представило делиградски догађај као без последица и значења. Од тог доба Tagblatt доноси једнако нова факта у доказ, да је догађај озбиљна ствар. Од свега тога ја Вам само јавих о телеграму његовом тичући се доласка у Београд делиградске депутације, и о томе како се распростиру гласови, да је ону демонстрацију наместила сама влада или да је она произведена солдатеском против немоћне владе. О овоме писах Вам у два последња президијала, додавши, да је од последње две версије једна основана и на извесним званичним извештајима. Нисам држао за вредно, да Вас и о другим доношењима по овом предмету извештавам и да Ваше démenti-је изазивам, предпостављајући да су она неистинита, почем би ми Ви, знајући сад каква им се важност придаје, сигурно о њима што и непитани јавили, кад би она основана била, т.ј. основана у оном смислу како их Tagblatt (и други) представљају. При свем том ствари би од користи било, кад би се накнадно цео овај догађај једним објективно држаним дописом у свима његовим фазама пропратио и разна доношења Tagblatta и друга о њему на праву истиниту меру свела. А уобште би од користи било, кад би Ви хтели убудуће представити ми подобне догађаје у њиховој суштини пре него што би их приватни изопачено обзнанили, те би се могао лажи одма мах одузети и њено даље распрострањаване зауставити.

Изволите, Господине Министре и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

6 Алинеја је шифрована.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 955

122.

13/25. септембар 1876.

Информација Косте Цукића да још није познато да ли је примирје продужено и о узнемирености у дипломатским круговима због јачања расположења у Србији за проглашење краљевине

№ 2434.

13/25. Септембра 1876 из Беча.

Министру Ристићу, Београд

Данас у један овде се још не зна је ли примирије продужено. Нове вести о маху који идеа Краљевства код нас узима узнемирује дипломацију.

Цукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 961

123.

14. септембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о продужењу примирја и британском предлогу за услове мира између Србије и Турске

Бр. 105, У Бечу 14. Септембра 1876.

Господину Ј[овану] Ристићу

Министру Спољних Послова

Господине Министре,

Ма да ми је бар[он] Орциј обећао био, да ће ми одма на знање дати, чим што о продужењу примирија буде из Цариграда дошло, немогох се уздржати, почем синоћ први рок примирију истицаше, отићи му јуче пре подне и упитати га, шта се о томе до оног часа овде зна. Барон ми одговори, да се још ништа незна, но да се нада, да ће у току истог дана (услед поновљене пресије од стране сила) и Порта се решити и своје решење силама на знање дати, обећавши ми уосталом, да ће ми одма јавити, што о томе у току дана дознао буде. Око једног сата по подне пошљем опет г. Стејића у министарство, и пошто и по њему примим одговор, да се ништа незна, одправим Вам онај шифрирани телеграм. Пред вече тек бивши у друштву с гр[офом] Волијеом и лордом Бокененом, дознам од ових, да је Порта саизволила на продужење примирија до 21. тек. по старом или по другим званичним телеграмима до 2. Октобра по новом. Ја Вам тако синоћ после 7 сати отворено телеграфирах, незнајући још ни сад, пошто ми је министарство писмом једним од 8 сати јавило као датум краја примирију 2. Октобар, који је датум коректнији. Уосталом незна се, је ли дан 21. Септра. или 2. Октра узет инклузивно или ексклузивно, или је можебити 21. Септр. узет ексклузивно а 2. Октр. инклузивно. И *овој* исправки противуречи вест, која се јуче по подне у овд. министарству знала, да је т.ј. јуче на ноћ на Порти закључено било продужити примирије са *шест* дана, и да се очекивало још одобрење султаново за то решење. Ово је сигурно могао Султан (због рамазана) тек по подне дати, а можебити је он и рок с једним – два дана продужио. Како управо с тим стоји, дознаће се тек после неколико дана.

По уверавању, које примих од бар[она] Орција енглески предлог тражи за Србију status quo ante у *најширем* смислу, т.ј. обухватајући све појединости наших одношаја према Порти. О обвези Порте, да ненасељава више Черкесе око наших граница нема тамо спомена; то се извело из једне примедбе, која се Порти чини, да у интересу човечности одсад неупотребљава као војнике разуздане или бар недисциплиниране елементе свог мухамеданског житељства. Исто тако status quo ante односећи се на Црнугору неспомиње ништа о поширењу црногорских граница нити поименце о уступу каквог морског пристаништа овој Кнежевини. Глас о томе своди се на готовост Порте, да и после овог рата пристаје на регулирање турско-црногорске границе, који се посао одавна имао извршити, и напоследку баш овог лета, што је садашњи рат осујетио.

Част ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

И г. Орциј и у руском посланству, а и г[оспо] да амбасадори горе споменути говорише ми о једнако понављаним фазама, кроз које проглашење Књаза за Краља иде, и о чему новине сваки дан понешто ново доносе. Њихови назори о томе су Вам познати.

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 964

124.

15. септембар 1876.

Министарство иностраних дела – Кости Цукићу о примирју као тобожњем, јер пушкарања нису престајала а Турци су покушали да отцепе Алексинац од Делиграда; о турском коришћењу примирја за снабдевање муницијом и размештање војске са офанзивним намерама; командни кадар српске војске сматра да је такво примирје штетно за Србију

Г. Кости Цукићу, Заступнику Србије у Бечу
ПрНо 33. 15 Септембра 1876. у Београду
екс 16/9 1876.

Г. Заступниче,

Једно од важних политичких питања, које нас у овом тренутку занима и о коме осећам потребу дати вам ближих објашњења, питање је о приморију.

Ви знате, Г. Заступниче, да Порта није хтела да пристане на формално примирије између нас и ње, него само на неко прекинуће непријатељства (suspension d'armes) од 10 дана. Влада књажевска, да не би отежавала посао дипломације, која је одпочела радити на повратку мира између Србије и Порте, дала је свој пристанак и на ову врсту примирија, ма да се сумњало да ће овако неопредељено стање бити од икакве користи.

Искуство је потврдило наше сумње. За свих 10 дана, што је ово тобожње примирије трајало, чаркање и пушкарање између обојих страна, није ни једног дана престајало, нити је и могло престати, пошто није била опредељена ни демаркацијона зона, као што то уредно закључено примирије нужно собом доноси.

Али не само то. Користећи се овим неопредељеним стањем, Турци су предузимали дела, која не би смела бити, да је уредно примирије закључено било. Тако су они за то време наместили на Морави, код Трњана, мост на пилотима, обманув наше страже, које, у идеји да је примирије, нису довољно пажљиве биле! Намера Турака била је да Алексинац од Делиграда одцепе, али им та намера није испала за руком и тај намештени мост разорила је опет наша војска, по истеку примирија.

Даље су Турци употребили тих 10 дана тобожњег примирија, да се снабдеју муницијом, у којој су последњих дана почели осећати јаку оскудицу, јер њихова танад нису била више од олова него од неке друге металне композиције. Не мање предузимали су кретања и размештања војске у намери очевидно офензивној.

Разуме се да влада Књажева није могла пропустити, а да све ово, са идејом правог примирија никако не слажуће се поступке Турака, не сигнализује овд[шњим] заступницима, страних сила, и ја сам то учинио приложеним у копији трима нотама, обративши им пажњу на незгоде овако неопредељеног стања ствари, које је очевидно с нашом штетом скопчано.

По истеку ових десет дана саопштили су нам најпре овд[ашњи] италијански и енглески, а после њих и аустро-угарски заступник, да је Порта издала налог својим командантима, да ово прекинута непријатељства продуже до 2 октобра по новом закључно, изјавив притом надежду, да ће и Књажевска влада исте такве наредбе издати командантима српских трупа.

Пре него би донела своје решење о пристанку или непристанку на ово продужење примирија, у форми како је досад било, влада Књажевска нашла је за сходно да о томе предходно чује мишљење команданата наших трупа. Ово мишљење гласило је: да је примирије овако, као што је досад било, за нас само шкодљиво.

Ма како дакле да би ово продужење примирија било за нас са политичког гледишта корисно, оно је са војничког са извесном нашом штетом скопчано. С тога сам ја приложеним, у копији, двема нотама, одговорио више поменутим страним заступницима да влада Књажевска, поред све жеље да што скорије дође до мира, не може ипак пристати на продужење јед-

ног стања ствари које је са очевидном штетом за нас скопчано; али да је, међутим склона да приступи к закључењу формалног примирија са временом које се уопште за једно примирије тражи и са тачним означењем демаркацијоне линије и неутралне зоне, које би искључило сваку могућност не разумевања.

У овом смислу и ви, Г. Заступниче, објашњаваћете наш непристанак на продужење оваквог примирија, какво је досада било, а међутим настојавајте да се дође до закључења формалног примирја, потребног за закључење коначног мира, који ми од свег срца желимо.

Примите, Г. Заступниче уверење мог особитог поштовања.

[Без потписа]

/Концепт/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 966

125.

16. септембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о уверавањима која је пружио званичницима у Бечу да српска влада није наредила нови почетак непријатељстава према Турској и о негативној реакцији Беча и руског императора на дешавања код Делиграда

Бр. 106, *У Бечу 16. Септембра 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Ваш телеграм о непримању обуставе непријатељства од стране српске владе саобштио сам одма овд[ашњој] влади (а затим и даље), но ни јуче ни данас небијах у стању дати одговора задовољавајућег на питање, је ли влада српска наредила одпочетак непријатељства, и је ли сукоб, који су Срби на Морави код Трњана произвели, последица такве владине наредбе. Само као своје мисли изјављивах, да влада није наредила одпочетак непријатељства, па ни онај сукоб на Морави – ако је заиста каквог било –; то, рекох, зато тако држим, што би се офанзива са српске стране одпочела у већем и великом размеру и то одма по истеку рока првог примирија, да је влада њу наредила, а неби се непријатељ почасним чаркањем чинио позорљивим на опасност, која му с те стране предстоји. И сам Абдул-Керим паша непредставља онај сукоб као озбиљан; па и зато се пре држати мора, да је произведен случајно или погрешком каквог локалног команданта. На питање, како стоји наша влада с црногорском, кад оне као савезнице у једном од главних момената рата, каошто је примирије, нису сагласне, одговорих, да незнам, али да ми је и то доказ за мишљење, да српска влада из других призрења, а не што жели борбу одпочети, онакво примирије одбацује.

Г. Орцај се и данас поврати на савет, који нам даде пре неки дан о потреби, да Књаз јавним једним кораком дезавуира пред дипломацијом делиградску манифестацију. Ја му по смислу саобштих, Ваш синоћни телеграм, додавши да незнам, шта и да ли је Књаз по оном предмету што предузимао. Он моје саобштење прими, да га одма гр[офу] Андрашију достави.

Ген[е]р[ал] Сумараков, кога је мисија за даље стојеће тајна, говораше ми с ватром о злом утиску, који је делигр[адска] демонстрација учинила на императора и о њеном убитачном дејству на благонаклони по нас рад дипломације нарочито Русије. Он је нашао овде расположај врло неповољан и не зна хоће ли се моћи ублажити.[7] Саветује да свом силом настанемо, да се оном догађају обустави даљи напредак, но да се напротив угуши.[8]

Чланак у прилогу је од грофа Андрашија.[9]

Част ми је, и овај пут уверити, Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 973

126.

21. септембар/3. октобар 1876.

Информација Косте Цукића да Порта не прихвата предлог гарантних сила о реформама за „три словенске области“

7 Шифровано „овде...ублажити“.
8 Реченица шифрована.
9 Алинеја шифрована. Прилог недостаје у грађи.

Но 1326.
21. Септ./3. Окт. 1876 Беч
Министру Ристићу Београд
Порта не прима основе реформама, које гарантне силе предлажу за три словенске области, нудећи за сво царство реформе што тако простране, но без учешћа и гарантије Европе. Тиме се одлаже и питање мира које дипломација неће да одвоји од реформама.

Цукић

/Телеграм/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 985

127.

21. септембар 1876.
Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о негативним реакцијама на српско неприхватање продужења примирја и о „сензацији" коју је изазвала вест да Порта не прихвата предлоге Европе

Бр. 107, У Бечу 21. Септембра 1876.

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
Примио сам Ваше поштоване президијале од 15. и 16. тек. Но 33 и 34 заједно с прилозима. Предмет и начин, како га наша влада схвата, познати су ми били раније из Ваших телеграма, по којима сам од налога, које ми сад издајете, већ и употребу учинио у време, кад су оба питања најживље овде претресана била; но ипак, што се непримљеног с наше стране продужења примирија тиче, имао сам прилике накнадно и даља објашњења дати. Но, каошто Вам је познато, макако да је силама неповољно и најмање отештавање њиховог рада на повратку мира, оне се неће дати у томе пореметити поновљеним непријатељством између Србије и Турске – а од сутра по свој прилици и између Црнегоре и Турске, нити ће дозволити, да успех оружија једне или друге стране, и у чему алтерира програм мира и његове услове, на које су се оне тако тешко једном сагласиле. Ако је ово заиста основано, онда је даља наша борба с Турцима чисто витешка, која нам у најбољем случају ставља у изглед моралне користи. Колико се и од оних, којима је предмет мисије грофа Сумарокова познат, дознаје, ова мисија није управљена против оног сагласија и закључења сила, да је т.ј. наша борба с Турцима без утицаја на услове мира, и зато се осуђује (или боље рећи осуђиваше) наш непристанак на поновљено примирије, пошто је штета за сваког узалуд изгубљеног у поновљеној борби човека. Тако се изражаваху поред осталих и г[оспо]да Новиков и Сумароков; но незнам, да ли би и данас тако говорили, пошто је Порта по дугом смишљању одбила предлоге сила за мир – и дуже примирије, и пошто би, да смо продужење примирија пре осам дана и примили, морали га и тако сутра по жељи саме Порте порушити.

Велику сензацију учинила је новост, да Порта понуду Европе неприма. Синоћ још знало се овде, да је Порта посредовање сила одбила, но и овд[ашња] влада је то дознала само од лорда Бокенена, сама немајући о томе извештаја од гр[офа] Зичија. И Алеко-паша (кн[ез] Волгорид)[10] имао је јуче подробан извештај о томе, али није могао наћи гр[офа] Андрашија, да му га саобшти; и тако је тек јутрос овд[ашња] влада званично уверена била, да и зашто Порта посредовање сила одбија. Она се ставља на исту тачку, на којој пр[ошлог] Октобра и Декембра под Абдул-Азисом према Европи стајаше; т.ј. она хоће proprio motu да изда реформе онакве и још на ширим базисима, какве их Европа предлаже, па и то не за Босну, Херцеговину и Бугарску само, него за цело царство; наравно под јемством султановог хата, без гарантије Европе и без икакве обвезе према овој. Разуме се, да ово Европа неће хтети ни моћи примити, почем се, каошто бар[он] Орциј рече, сувише са својим захтевима авансирала, те да би сад могла попуштати. – Ма да је пређе Порта пристала на status quo ante за Србију и Црнугору, и овај пристанак постаје сад без вредности, јер силе неће никако да питање рата од онога реформа одвајају – и тако смо ми nolaus nolaus сад самом Европом приморани, да

10 Заправо Александар С. Богорид (Алеко-паша) (1822–1910), бугарски кнез, амбасадор у Бечу, први генерални гувернер Источне Румелије (1879–1884). (Wikipedia)

рат наставимо! Кад би се ми сад поново Европи за мир обратили, стекли би њене симпатије; док она успе с нашом молбом, имали би опет доста времена за ратовање, па ма ово желили или не.

Ако се и говори, да г. Сумароков није са својом мисијом овде успео, опет се цео свет диви смелости Порте, да онако изазивајућим начином Европу одбије. Каошто се говори, насилна средства, да се Порта на попуштање склони, изаћиће понајпре од оне силе, од које је то Порта најмање очекивала, од Енглеске, па ће тек доцније на решење доћи, хоће ли Енглеској и Русија, сама или још у чијем друштву, следовати.

О предмету мисије г. Сумарокова нисам још ништа поузданога могао дознати.

Говори се, да је овд[ашњи] турски амбасадор Кн[ез] Богорид већ од Порте намењен за вицекраља бугарског.

Чест ми је, и овом приликом уверити Вас, Господине Министре, о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, Ф II,1876, П/5-II, Пов.№ 986

128.

26. септембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о незадовољству Бечa објашњењем које је српски кнез дао аустроугарском заступнику у Београду, поводом инцидента у моравским јединицама

Бр. 108, *У Бечу 26. Септембра 1876.*

Господину Ј[овану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,

Ваш прексиноћни телеграм примих јуче у јутру; и у предпоставци да је Његова Светлост истога дана тек (прекјуче) имала онај разговор с Кн[езом] Вредеом, неидох одма у овд[ашње] министарство хтевши оставити овд[ашњој] влади времена, да онај корак по извештају свог консула оцени. Зато истом данас саобштих садржај телеграма г. Орицију разгранавши и објаснивши му га на основу Вашег поштованог председијала од 16. тек. Но 34. Барон ми одговори, да је г. Вреде о томе такође извештај свој поднео, и како нехтеде да уђе барон у оцену корака, уколико је њим задовољена његова влада, ја га за то упитах, додавши да тај корак Књаза стоји сигурно у свези са саветима, које је он изволио дати нам о том предмету пре кратког времена. Г. Орциј избегаваше дати ми јасан одговор на питање, но напомињаше опет корист, која би за самог Књаза отуд проистекла, кад би он једним актом и према унутрашњости својим назорима о том предмету израза дао. На моју примедбу, да Његовој Светлости није могуће саветовати, да и даље што преко досад учињенога ради, на моју повторену изјаву, да је цела манифестација остала ограничена на – рејон моравске војске, и да би – по мом мишљењу – у мере против манифестације морала ући формална истрага и – кажњење појединих официра, што би заиста опасно било, чинити имајући непријатеља у земљи – на све то нехтеде барон ништа да одговори. То ме побуди, да рекнем, како ми је врло неповољно видити, да царска влада није ни овим формалним и изречним уверавањем Књаза довољно успокојена; на што барон одговори, да тако нестоји, почем се заиста гроф Андрашиј није у том смислу овој Књажевој изјави одазвао, само би му повољније било, да не Књаз царској влади више олакшао и тако тешки рад на повратку мира и на задобитку повољних Србији услова мира. Овако су пак силе усред свог рада, предузетог по жељи и у интересу Србије, од саме ње у томе делом дезавуиране, што је, особито на неке, врло испољен утисак учинило.

Ја и опет признадох г. Орцију, да је догађај заиста врло инопортун и од људи неразложних произведен; но налази одчасти свог извињења у томе, што су они од Порте у први мах (не званично) пуштани гласови о условима мира као: „збачење“ Књаза, поседа једног дела Србије турском војском, октројирање земљи владе и разних институција – највеће огорчење у земљи произвели, па и војску занели до крајности, до раскинућа сваких свеза с Портом; а одчасти и овој овако изазваној погрешки, рекох, влада

је врх заломила, пошто је стала на пут њеном даљем ширењу, те ће се по повратку мира и цела манифестација у једну успомену расути и – заборавити.

Имаћу част сутра ово писмо наставити, међутим изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№1005

129.

27. септембар 1876.

Коста Цукић – Јовану Ристићу, министру иностраних дела, о разговору са бароном Орцијем на тему информација да се у Жичи спрема крунисање српског краља и о руској иницијативи да Европа изврши притисак на Порту за спровођење реформи

Бр. 109, *У Бечу 27. Септембра 1876.*

Господину Јов[ану] Ристићу
Министру Спољних Послова
Господине Министре,
При растанку рече ми јуче бар[он] Орциј, да ће моје саобштење и вођени са мном разговор доставити до знања грофу Андрашију.

Барон је опет додирнуо потребу јачег Књажевог аукторитета у земљи, јер тај би тек дао јемства, да ће се уверавања Његове Светлости, у којих искреност нико несумња, и у дело заиста привести. Несамо догодивше се даје силама основа у том обзиру и за даље обеспокојавање, него и новији гласови из Србије, били они основани или не, недозвољавају им смирити се. Ма да Жича нележи у рејону власти ген[е]р[ала] Черњајева, говори се, да се у том манастиру спрема све за крунисање србског Краља. Исто се тако проносе гласови о кризама Кабинета изасванима диктаторским понашањем генерала. Ја сам нашао за добро, овакве гласове ћутањем дементирати, недајући им никакве важност или не бар толику да би неизазван о њима разговор повео.

О садржају писма цара Александра цару Фр[ањи] Јосифу дознадох површно толико, да је Русија, пошто је уверена била о пристанку Немачке, позвала А[устро-]Угарску на заједнички корак код Европе остале, да се за извршење реформа у Турској учини стварна комбинирана пресија од стране целе Европе на Порту и да се за ту циљ и заузму стварне гарантије према Порти. Као пресија имала би послужити комбинирана флота европских сила одаслата у више турских пристаништа, а као јемство поседнуће према потреби појединих места или и читавих области турских од стране неких или свију европских трупа. За подпуну исправност реченога немогу јамчити, као ни за то да је А[устро-] Угарска свој пристанак на предлог подусловила одобрењем целе Европе, и кад се ово није прибавило (због одпора Француске и Енглеске), да је предлог остао непримљен, и сва акција сила међутим на то сведена, да се наново заједнички путем дипломатичним на Порту подејствује, да предложене јој реформе и услове мира прими.

До пре недељу дана говораше целокупна дипломација, с пуним уверењем у своју снагу, да ће Порта поновљеној навали целе Европе попустити морати, а сад се на лицу појединe господе примећава непоузданост у оним очекивањима. Порта мотивира свој непристанак на предлоге Европе призрењима, које мора у интересу саме хиристјанске популације, да има према својим мохамеданским поданицима, позивајући се притом и на своје суверенство, које је целом Европом ујемчено, па ни сад рушити се немора, па да се опет захтеви сила задовоље; чим она – Порта – пристаје, усвојити proprio motu све предложене реформе несамо за побуњене него и за лојалне јој поданике. За овакво своје држање налази Порта наслона у несаглашавању сила тичући се насилних мера, које би се по предлогу цара Александра имале против ње употребити. Зато се све више и више губи надежда, да ће се Порта повољно одазвати поновљеној навали сила, које опет од ње траже одобрење дужег, уредног примирја, као нужног времена за углављење мира и за преговоре о пријему и ближем одређењу рефорама и њиховом увођењу у живот. Она истина још није дала

писмена, коначна одговора, али се засад неочекује, да ће овај испасти друкчији но онај усмени пре недељу дана дати.

Међутим примирије у Србији de facto а у Црнојгори и формално, с којим се стањем дипломација јако задовољена осећала, дементирано је новим бојевима на Топлици и у Грахову.
Изволите, Господине Министре, и овом приликом бити уверени о мом особитом поштовању.

КЦукић

/Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1876, Ф II, П/5-II, Пов.№ 1004

Приредили:
др Мирослав Перишић
Јелица Рељић
др Светозар Рајак